

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

ELLEVTE RÆKKE

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE

REDIGERET AF

POVL BAGGE OG ASTRID FRIIS

52 *alm*

TREDIE BIND

K Ø B E N H A V N

H. HAGERUPS BOGHADEL, HOVEDKOMMISSIONÆR

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI

1950—52

Indhold.

Afhandlinger.	Side
Aakjær, Svend , stadsarkivar, cand. mag.: Korntiende og kornareal i det 14. århundrede. II.....	176—208
Summary.....	208—209
Bagge, Povl , professor, dr. phil.: Bidrag til den sociale menneskevurderings historie i Danmark under enevælden.....	649—691
Resumé.....	692
Bruun, Henry , arkivar, cand. mag.: Abraham Brodersen.....	48—135
Resumé.....	136
Fabricius, Knud , professor, dr. phil.: Skånsk indvandring til Sjælland i slutningen af 1600-tallet.....	349—376
Summary.....	376—378
Fink, Troels , professor, dr. phil.: C. N. Davids optegnelser om den politiske situation i dagene efter Christian IX.s tronbestigelse.....	1—45
Summary.....	45—47
—: Svar til Harald Jørgensen.....	554—568
Summary.....	568
Hjelholt, Holger , overarkivar, dr. phil.: Flensborgs »anerkendelse« af den provisoriske regering.....	379—394
Resumé.....	395—396
Jørgensen, Harald , arkivar, dr. phil.: Forfalskede David sin beretning af 2. dec. 1863?.....	541—553
Summary.....	568
Rasmussen, Erik , cand. mag.: Kurantbankens oprettelse.....	137—174
Summary.....	174—175
Runquist, Kjell , rektor: De medeltida danska jordvärderingsenheterna med särskild anknytning till guldvärdering och skyldtaxation under valdemarstiden. I—II—III....	397—
449, 509—540,	728—759
Resumé.....	759—761
Winding, Kjeld , lektor, cand. mag.: Treschow, Hambro og statslånet 1849.....	693—726
Summary.....	727

Småstykker.

Christensen, C. A. , mag. art.: Estrids og dronning Margretes gaver til Roskilde kapitel.....	450—462
Summary.....	462

	Side
Christensen, C. A.: De to sognelister i Roskildebispens jordebog Summary	569—582 582
Duin, J. J., dr. theol.: Norsk-danske religionsforhandlinger i Paris under Kristian IV. (1647).....	234—253 253—255
Fussing, Hans H., lektor, dr. phil.: Skiftevæsnet på sjællandske lovs område og bobrud og forlov på Mon i 1600-tallet ...	210—233 233—234
Hasselrot, Bengt, professor, fil. dr.: Hvem var forfatteren til Sur le système continental et sur ses rapports avec la Suède? Résumé	255—274 274—275

Forskellige Meddelelser.

Augustenborgernes og Glücksborgernes arkiver. Af landsarkivar, cand. mag. Johan Hvidtfeldt	583—587
Den niende internationale historikerkongres. — Det nordiske historikermøde i Gøteborg. — Universitetslærermodet paa Lysebu. Af professor, dr. phil. Astrid Friis	595—601
Mikrofotografering i videnskabens tjeneste. Af arkivar, cand. mag. Sune Dalgård	601—608
Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie 1887—1952. Af overarkivar, dr. phil. Holger Hjelholt	588—595

Anmeldelser.

Fussing, Hans H.: Stiernholm Len 1603—1661. Studier i Kron- godsets Forvaltning. (Det Kgl. Da. Vidensk. Selsk., Hist.-filol. Skr. III, nr. 1, 1951). Anm. af professor, dr. phil. C. O. Bøg- gild-Andersen	762—777
Hansen, C. Rise og Axel Steensberg: Jordfordeling og Ud- skiftning. Undersøgelser i tre sjællandske Landsbyer. (Det Kgl. Da. Vidensk. Selsk., Hist.-filol, Skr. II, nr. 1, 1951). Anm. af stadsarkivar, cand. mag. Svend Aakjær	609—611
Heckscher, Eli F.: Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa II. Det moderna Sveriges grundläggning (1950). Anm. af mag. art. Kristof Glamann	611—623
Hjelholt, Holger: Inkorporationen af den gottorpske Del af Sønderjylland i Kronen 1721. (1945). Anm. af arkivar, cand. mag. Johanne Skovgaard	276—287
Jensen, Sigurd: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. Studier over dansk Bondeøkonomi i Tiden mellem Midten af det 18. og Midten af det 19. Aarh. (1950). Anm. af professor, dr. phil. Aksel E. Christensen	463—481
Nielsen, Axel: Industriens Historie i Danmark. III, 1—2 (1944). Anm. af mag. art. Rich. Willerslev	298—307
Sveistrup, P. P. og Rich. Willerslev: Den danske Sukker- handels og Sukkerproduktions Historie. (Udg. af Institutet f. Hist. og Samf.økon., 1945). Anm. af mag. art. Kristof Glamann	288—298

	Polemik.	Side
Om Byhistorie. Noter til en Anmeldelse. af Vilhelm Lorenzen		307—313
Svar. Af Otto Norn		313
En Bemærkning til »Moderne Engelsk Historikerskole. Økonomisk Historie. Nogle Aspekter«. Af Emilie Andersen		313—314
Svar. Af Astrid Friis		315—316

Nekrologer.

Erik Arup. Af Aksel E. Christensen	778—788
Carl S. Christiansen. Af C. O. Bøggild-Andersen	317—319
C. P. O. Christiansen. Af Roar Skovmand	626—628
William Christensen. Af Holger Hjelholt	319—322
Aage Friis. Af Povl Bagge	322—328
Emil Marquard. Af Holger Hjelholt	336—337
Th. A. Müller. Af Carl Roos	332—336
Axel Nielsen. Af Aksel E. Christensen	624—625
Poul Nørlund. Af M. Mackeprang	482—487
Albert Olsen. Af Astrid Friis	328—332

Nyt fra historisk videnskab.

Hugo Matthiessen: Fæstning og Fristed (Georg Hansen). — Frederik Münster, et Mindeskrift (Bjørn Kornerup). — Reidar Bolling: Kyrkjeliv i Christianssands Stift (Bjørn Kornerup). — Halvdan Koht: The American Spirit in Europe (Erik Møller). — Amerikanske aktpublikationer vedr. tysk udenrigspolitik 1918—45 (Harald Jørgensen). — Friedrich Meinecke: Strassburg, Freiburg, Berlin (Holger Hjelholt). — J. L. van der Gouw: Claes Kniphof (Sune Dalgård). — H. A. H. Kranenburg: De Zeevisscherij van Holland (Sune Dalgård)	338—348
Arkivvetenskapliga bidrag tillägnade Bertel Boëthius (Holger Hjelholt). — Arkivvetenskapliga studier ved Sten Engström (Holger Hjelholt). — Asger Lomholt: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1742—1942. Samlinger til Selskabets Historie II (R. Paulli). — Atlas over Middelalderlig Skrift udg. af Erik Kroman (Astrid Friis). — Slesvigs delte Bispedømme (P. G. Lindhardt). — Andreas Hjelm: Christian Birch-Reichenwald — En studie i norsk konservatisme (Erik Møller). — Harald Åkerlund: Fartygsfunden i den forna hamnen i Kalmar (Sigvard Skov). — Kurt Samuelson: De stora Köpmanshusen i Stockholm 1730—1815 (R. Willerslev). — Torsten Gårdlund: Svensk industrifinansiering 1830—1913 (R. Willerslev). — M. J. Elsas: Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland vom ausgehenden Mittelalter bis zum Beginn des neunzehnten Jahrh.s (Kr. Glamann)	487—508
Antik-Cabinetet 1851 (Georg Galster). — Erik Møller: Grundtvig som Samtidshistoriker (Povl Bagge). — Fredrik Lagerroth: Tyskt och nordiskt i Danmarks författningsutveckling	

	Side
(Povl Bagge). — Johan Nordahl Brun, Visitats-Journal (Bjørn Kornerup). — Walther Hofer: Geschichtschreibung und Weltanschauung (Holger Hjelholt). — T. S. Ashtou: The Industrial Revolution (Kristof Glamann). — Nyere litteratur om Østeuropas historie (Svend Ellehøj). — Michael Greenberg: British Trade and The Opening of China (Kristof Glamann). — Edward Lynam: Richard Hakluyt and his Successors (Sune Dalgård).....	628—648
Meddelelser om Den danske historiske Forening 1948, 1949, 1950 og 1951.....	789—793
Den danske historiske Forenings vedtægter.....	794—795
Navneregister ved stud. mag. Erling Ladewig-Petersen	796—825
Rettelser.....	826

C. N. Davids optegnelser om den politiske situation i dagene efter Christian IX.s tronbestigelse.

AF

TROELS FINK

I 1914 offentliggjorde professor Aage Friis nogle beretninger, som C. N. David havde skrevet om sin politiske virksomhed i årene 1863—1865; det var dels en beretning, som C. N. David havde dateret 2. dec. 1863, og dels nogle notater dateret 27.—31. dec. 1863 og endelig en mere sammenhængende redegørelse for begivenheder og forhold november 1863—november 1865, nedskrevet i Wien i januar 1874¹.

I en kortfattet indledning gjorde Aage Friis opmærksom på, at der var »iøjnefaldende nuancer eller modsigelser i fremstillingen af de partier, hvor begivenhederne i november—december 1863 behandles«, altså modsigelser mellem de samtidige notater fra dec. 1863 og den 10 år senere nedskrevne beretning fra 1874. Uden at gå i enkeltheder var Friis tilsyneladende af den opfattelse, at man måtte give de samtidige optegnelser fortrinnet for de senere nedskrevne. »Medens David i december 1863 vel var højt oppe i årene, men dog en helt kraftig mand, så var han i 1874 en firsindstyveårig olding, der vel næppe formåede at tænke og skrive med den samme skarphed og klarhed, som da han stod i sin fulde kraft«, skriver professor Friis og gør desuden opmærksom på, at de nære bånd, der indtil 1864

¹ Hist. Tidsskr. 8. r. V, 45 ff.

havde været mellem C. N. David og Christian IX, i 1865, mens David var finansminister, løsnedes; forholdet var lidet fortroligt i Davids senere år.

Davids beretninger tog professor Erik Arup senere op til mere indgående prøvelse. I 1928 offentliggjorde han sine resultater i en artikel: »David og Hall. Krisen i Danmarks Historie 1863«¹. Arups opfattelse kan kort sammenfattes således, at trods utvivlsomme fejlhuskninger m. h. t. enkeltheder var beretningen af 1874 i hovedsagen mere rigtig end beretningen af 1863.

Derefter tog professor Friis emnet op til en grundig undersøgelse, hvorunder han fremdrog en del materiale fra engelske arkiver, deriblandt også en indberetning af 19. nov. 1863 fra den britiske gesandt i København, Sir Augustus Paget, til den britiske udenrigsminister, Earl John Russell, om samtaler, Paget havde haft med David; samtaler som også David omtaler i sine beretninger. Desuden havde Friis fået adgang til at benytte statsrådsprotokollerne.

Resultatet af denne undersøgelse, der blev offentliggjort i 1929², var kort udtrykt, at David i alt væsentligt havde fremstillet forholdene korrekt i 1863, mens beretningen fra 1874 er urigtig.

I en ny afhandling »Danmarks Krise 1863« fastholdt Arup i hovedsagen sin opfattelse³. Dermed standsede diskussionen; afstanden mellem synspunkterne var lige stor; problemet var ikke blevet afklaret ved debatten 1928—30, og der kan derfor være grund til at tage dokumenterne op til ny prøvelse. Der skal her gøres et forsøg derpå. Undersøgelsen begrænses imidlertid til begivenhederne i dagene 15.—18. november 1863, medens det ikke er hensigten her at tage stilling til Davids beretninger om begivenhederne i de sidste dage af året 1863, som Arup i sin første afhandling havde draget med ind i sin redegørelse.

Ved en ny prøvelse af materialet og en ny vurdering af det, således som det her skal forsøges, bygger man i høj grad på det

¹ Scandia I, 119 ff.

² Hist. Tidsskr. 9. r. VI.

³ Scandia III, 1.

arbejde, der er gjort af de forskere, der tidligere har beskæftiget sig med emnet, som den der harver, hvor andre har pløjet. I vid udstrækning har jeg kunnet være enig med professor Arup i hans kritik af professor Friis's opfattelse; men på den anden side synes det at være udelukket, at professor Arup kan have ret i sin vurdering af materialet, og som følge deraf mener jeg også, at hans konklusioner må falde, således som det nærmere vil fremgå af det følgende.

Det vil utvivlsomt være en lettelse for læserne, hvis de først gennemgår det forholdsvis begrænsede kildemateriale: Davids to beretninger, brevet fra Sir Augustus Paget til Earl Russell 19. nov. 1863¹, og uddragene af statsrådsprotokollen for møderne den 16. og 18. nov. 1863². Materialet er gengivet som bilag til denne artikel s. 34-45.

Oversigt over de kronologiske uoverensstemmelser i de tre beretninger³.

Det falder straks i øjnene, at der er uoverensstemmelser mellem Davids to beretninger indbyrdes og mellem disse og Pagets brev. Særlig påfaldende virker det, at kronologien er så afvigende.

Ifølge Davids beretning af 1874 sendte kongen om aftenen den 15. nov., endnu inden det var blevet offentligt bekendt, at Frederik VII var død, bud efter David for med ham at drøfte, om det var muligt at danne et nyt ministerium, og om kongen skulle underskrive fællesforfatningen. Dannelsen af et nyt ministerium anså David for udelukket; med hensyn til forfatningens stadfæstelse rådede David kongen til at vinde tid. Kongen spurgte derefter David, hvad han troede, England ville råde til m. h. t. forfatningen. David lovede at forsøge at få det oplyst. Han gik samme aften fra kongen til den engelske gesandt,

¹ Hist. Tidsskr. 9. r. VI, 136 ff. og 199 ff.

² Statsrådets Forhandlinger om Danmarks Udenrigspolitik 1863—1879 udg. af Aage Friis.

³ Se tidstavlen s. 32-33.

Sir Augustus Paget, der lovede at telegrafere til den engelske udenrigsminister, Earl Russell for at erfare den britiske regerings opfattelse. Om morgenen den 16. var David igen hos Paget, hvor han fik Russells svar, der gik ud på, at kongen skulle søge at vinde tid. Dette svar gav David videre til kongen den 16. om formiddagen, inden denne gik til proklameringen på Christiansborg.

Ser man derefter på beretningen af 1863 er der overensstemmelse for de første punkters vedkommende. David var den 15. om aftenen blevet kaldt til kongen for at drøfte forfatningens stadfæstelse og muligheden af at danne et nyt ministerium. David anså det for umuligt at få dannet et nyt ministerium, og David kunne kun råde kongen til at vinde tid m. h. t. undertegnelsen af forfatningen. Men derefter afviger de to kilder fra hinanden. I 1863-beretningen nævnes der intet om, at David derefter gik til den engelske gesandt. Der omtales en kort samtale mellem David og kongen mandag den 16. om morgenen; der siges intet om dens indhold. Det er efter beretningen uklart, om den næste samtale mellem kongen og David har fundet sted mandag den 16. om aftenen eller tirsdag den 17. om aftenen, eller der har været en samtale både mandag og tirsdag aften. I den samtale, eller, hvis der har været to, den sidste af dem, rådede David igen kongen til at forhale underskriften, men fik det indtryk, at kongen havde besluttet at underskrive forfatningen den næste dag, onsdag den 18.

Først derefter omtales forbindelsen med Paget. Tirsdag aften den 17., da David regnede med, at kongen ville skrive under, havde han af en ven erfaret, at den engelske minister skulle være af den opfattelse, at man måtte fraråde kongen at underskrive, David søgte derfor en samtale med Paget; denne samtale kan efter beretningen have fundet sted tirsdag aften, men det synes, som om den må lægges til onsdag formiddag den 18.; for helheden er dette spørgsmål imidlertid underordnet. Det er altså efter 1863-beretningen ikke en samtale mellem David og kongen, der foranledigede Davids henvendelse til Paget, men visse oplysninger, som en ven havde bragt ham.

Det var Pagets private mening, at kongen måtte underskrive, men han kendte ikke sin regerings stilling. Onsdag eftermiddag, da Paget vidste, at Christian IX havde skrevet under, sendte han bud efter David og fortalte ham, at den engelske regering ikke ville have frarådet kongen at underskrive, hvis den havde været spurgt. Dette meddelte David kongen den 19. nov. kl. 16^{1/2}, altså over 24 timer efter, at forfatningsloven var undertegnet.

Efter 1874-beretningen har David altså været i kontakt med den engelske gesandt søndag aften og fået svar mandag morgen den 16. Efter den samtidige beretning har David haft den første samtale med Paget tirsdag aften eller onsdag formiddag, medens han først har erfaret den engelske regerings standpunkt onsdag eftermiddag, efter at kongen havde undertegnet forfatningen. Davids forbindelse med Paget kan altså efter 1863-beretningen ikke have haft nogen som helst betydning for kongens politiske standpunkttagen.

Paget derimod har en helt tredje kronologi. Ifølge hans brev har David opsøgt ham tirsdag formiddag, inden Paget endnu havde erfaret noget om sin regerings stilling til spørgsmålet om, hvorvidt Chr. IX burde undertegne Novemberforfatningen; onsdag formiddag, inden kongen underskrev forfatningen, har Paget meddelt David indholdet af den instruks, han havde modtaget, og der er derfor teoretisk mulighed for, at han har været i kontakt med kongen, inden denne i statsrådet onsdag d. 18. nov. om eftermiddagen skrev under på den nye forfatning.

Professor Arups første afhandling om Davids beretninger.

Da Arup i 1928 skrev sin første afhandling om forholdet mellem Davids to beretninger, kendte han kun disse to beretninger, men ingen af de engelske kilder, bortset fra et brev, som den engelske udenrigsminister Earl John Russell den 17. nov. 1863 sendte til den britiske gesandt i København¹.

¹ Brevet havde følgende ordlyd i oversættelse: »Jeg er ved Deres telegram af 16. ds. blevet underrettet om, at medens på den ene side den

Dette blev af Arup opfattet som et telegram, men Aage Friis har senere vist¹ at det var et brev, hvori der lidt udførligere blev gengivet indholdet af et telegram, som John Russell havde sendt samme dag. Telegrammet er altså det dokument, som forelå i København, og som derfor må lægges til grund ved undersøgelsen. Det havde i oversættelse følgende ordlyd: »Hendes Majestæts regering er meget tilbøjelig til at indblande sig i sagen vedrørende den nye danske forfatning, men hvis kongen ønsker at mæglingen skal blive virkningsfuld, måtte han vente med at undertegne, indtil det internationale spørgsmål er ordnet«.

På det grundlag, som forelå i 1928, kom Arup til det resultat, at kronologien i Davids beretning af 1863 var forkert, »den er udførligere i sine meddelelser om begivenhederne 15.—19. nov., men den fortier den afgørende kendsgerning, som 1874-beretningen meddeler os, at David sent søndag aften op søgte den engelske gesandt for at forsøge at skaffe sin ven

preussiske regering søger at afholde den danske regering fra at gennemføre den af rigsrådet vedtagne nye forfatning for det egentlige Danmark og hertugdømmet Slesvig, fordi den strider mod de forpligtelser, Danmark har påtaget sig, og ville præjudicere spørgsmålet, som nu er foreslået ordnet ved mægling, over på den anden side visse partier i Danmark et pres på kong Christian for at få ham til straks at underskrive denne forfatning, der, efter hvad De siger, har stærk støtte i den offentlige mening.

Jeg forstår, at kongen er i tvivl om, hvad han skal gøre, og De foreslår, at hvis Hendes majestæts regering skulle være af den mening at kongen ville gøre vel i at opsætte at underskrive den nye forfatning, indtil det internationale spørgsmål er ordnet ved mægling, ville det være ønskeligt, at De uophødeligt fik instrukser angående denne sag.

Hendes majestæts regering er meget lidt tilbøjelig til at gribe ind med hensyn til den danske forfatning, og jeg kan derfor ikke instruere Dem om at opfordre kongen til at følge en vej, som måske synes hans undersætter meget ufremkommelig. Men hvis De bliver spurgt, kan De dog sige, at eftersom Hans majestæt kongen utvivlsomt ønsker, at den foreslåede mægling skal føre til et godt resultat, ville sandsynligheden herfor betydelig øges, hvis hans stadfæstelse af forfatningen opsattes, indtil en ordning af det internationale spørgsmål var bragt til veje eller i det mindste havde gjort noget fremskridt.« (Hist. Tidsskr. 9. r. VI, 236).

¹ Hist. Tidsskr. 9. r. VI, 171.

kongen underretning om, hvorledes den engelske regering saa paa spørgsmaalet om novemberforfatningens stadfæstelse«. Telegrammet (brevet) fra John Russell d. 17. nov. viser nemlig, efter Arups mening, at den engelske gesandt mandag d. 16. nov. som følge af Davids henvendelse om aftenen d. 15. har telegraferet til sin regering for at få instruks; denne har han fået, ikke mandag morgen, som 1874-beretningen siger, men i løbet af tirsdagen, tidsnok til at David kunne underrette kongen, inden han den 18. nov. tidligt på eftermiddagen undertegnede novemberforfatningen.

1863-beretningen er derimod urigtig, siger Arup. Fremstillingen er tilrettelagt således, at det må fremgå, at kongen ingen forbindelse har med Davids henvendelse til Paget; og kronologien er forfalsket for at vise, at David ikke kan have erfaret noget om den britiske regerings standpunkt før kongen havde underskrevet, og det altså var uden indflydelse på hans beslutning. Det siges udtrykkeligt i denne beretning, at den er nedskrevet for at nedslå det udsprede uforkammede rygte, at kongen først havde underskrevet efter at have spurgt det engelske hof om, hvad han skulle gøre; men Arup skyder dette motiv til side; han mener at Davids hensigt var at opnå en engelsk indblanding i det danske forfatningsspørgsmål, der kunne medvirke til at fælde ministeriet Hall, og han konkluderer, at Davids 1863-beretning har til formål i modstrid med sandheden på alle måder og ved alle midler at tilsløre og afgive bevis imod, at David har haft det allermindste at gøre med nogen bestræbelse for at styrte ministeriet Hall. Arup mener, at David har frygtet en revolution i København. Hvis hans papirer skulle blive beslaglagt af en undersøgelseskommission, der havde til opgave at undersøge om han havde hørt til dem, der havde konspireret for at hidføre ministeriet Halls fald, ville den blandt hans papirer finde denne beretning, der — i modstrid med sandheden — ville godtgøre Davids uskyld¹. Den revolutionære situation skulle være nærliggende, fordi Hall i de sidste måneder af 1863 førte bevidst krisepolitik. »Det naturlige forløb af krisen

¹ Scandia I, 158 ff.

maatte blive, at kongen tog en konservativ helstatsregering, og at dette foranledigede en folkerejsning, revolutionen i København; enten vilde denne blive slaaet ned, og Danmark da maa-ske forskaanet for krigen, eller den vilde sejre, helst ved svensk hjælp, og Carl 15. blive dansk konge¹.

Professor Aage Friis' afhandling om Davids to beretninger.

Da Aage Friis i 1929 tog emnet op, havde han skaffet sig et bredere engelsk materiale, bl. a. det telegram, Sir Augustus Paget d. 16. nov. sendte til sin regering for at få instruks, og Pagets brev af 19. nov. Hvis David havde henvendt sig til den britiske gesandt d. 15. nov., som Arup mente, og denne havde lovet at telegrafere for at få instruks, måtte man vente at finde Davids henvendelse omtalt i et telegram fra Paget til Foreign Office, men det viste sig, at det telegram Sir Augustus Paget havde sendt til den britiske udenrigsminister den 16. nov. ikke omtalte nogen henvendelse fra David eller en kongen nærtstående personlighed, men derimod henviste til, at Preussen havde protesteret imod den nye forfatning. I oversættelse lød telegrammet:

»Preussen har gjort forestillinger imod den nye forfatning som værende i modstrid med tidligere internationale forpligtelser, og som foregribende det spørgsmaal, der skal ordnes ved mægling foreslaaet af hendes majestæts regering. Der bliver lagt pres paa kongen for at faa ham til at undertegne, men hans majestæt tøver. Hvis hendes majestæts regering er af den opfattelse, at kongen burde udsætte undertegnelsen, indtil det internationale spørgsmaal er ordnet ved mægling, skal jeg straks have instruks om at tale. Den offentlige mening er stærkt i favør af forfatningen«.

Telegrammet er motiveret med, at Preussen har protesteret imod den nye forfatning, og Friis har nærmere gjort rede for,

¹ Scandia I, 176 ff.

hvorledes den preussiske gesandt, Balan, mandag formiddag d. 16. havde forsøgt at få den engelske gesandt til at råde kongen til ikke at undertegne forfatningen; men Paget havde afvist at rette en henvendelse af dette indhold til den danske regering uden udtrykkelig ordre fra sin egen regering. Balan måtte få det indtryk, at Paget intet ville gøre for at få en sådan ordre; men telegrammet viste altså, at han alligevel havde givet sin regering anledning til at udtale sig.

Det vigtigste nyfremdragne engelske dokument var imidlertid Sir Augustus Pagets brev af 19. nov. 1863 til Earl John Russell; man kunne måske have ventet, at forklaringen på modsigelserne mellem Davids to beretninger dermed ville blive givet, men Pagets brev lettede ikke problemet, for det havde nemlig, som nævnt, en helt tredje kronologi for samtalerne:

David sagde i sin 1874-beretning, at han havde sin første samtale med Sir Augustus Paget søndag den 15. og sin anden samtale med ham mandag formiddag den 16.; i 1863-beretningen sagde han, at den første samtale fandt sted enten tirsdag d. 17. om aftenen eller onsdag den 18. om formiddagen og den anden samtale onsdag den 18. om eftermiddagen, efter at kongen havde skrevet under. Paget fortæller, at hans første samtale med David fandt sted tirsdag formiddag den 17. nov. og hans anden og afgørende samtale, hvor han meddelte indholdet af Russells telegram, onsdag formiddag d. 18., inden kongen undertegnede forfatningen. Yderligere fremgik det af Pagets brev, at han, på trods af sin regerings instruks, overfor David havde givet udtryk for, at han privat mente, at kongen måtte skrive under, hvis der ikke skulle udbryde revolution. Der var således opstået et nyt problem. Hvorledes forholdt Pagets brev sig til Davids beretninger?

Friis fandt, at Pagets brev i alt væsentligt bekræftede Davids 1863-beretning, der således måtte siges at være mere korrekt end 1874-beretningen; Friis lagde dog i hovedsagen Pagets kronologi til grund og fortolkede de dunkle steder hos David i overensstemmelse med brevet.

Der er imidlertid et centralt punkt, hvor Davids og Pagets

beretninger afgørende strider imod hinanden. David siger, at han først fik efterretningen om den britiske regerings svar til Sir Augustus Paget onsdag eftermiddag d. 18., efter at kongen havde underskrevet¹, medens Paget oplyser, at David fik meddelelsen onsdag formiddag d. 18., før kongen underskrev. Friis indrømmer, at det er fuldt tilladeligt at skønne, at Davids tidsangivelse er urigtig, og videre at urigtigheden beror på en tendens; men Aage Friis tror ikke derpå. Begge kan efter hans mening have ret, »Davids samtale med Paget onsdag «morgen» kan overmåde vel være ført nogenlunde samtidig med statsrådsmødets begyndelse, i hvert fald være begyndt stærkt op mod kl. 1, ja efter kl. 1 og være færdigt henimod 2-tiden. Både Paget og David må, som sagerne stod, under samtalen være gået ud fra, at kongen ville og måtte underskrive i dette statsråd. Paget kan da i sin beretning til London have fastholdt, at beslutningen ikke *var* udført, da han talte med David, David på sin side have holdt sig til, at Paget, da samtalen førtes, just mens statsrådet holdtes, var fuldt på det rene med kongens standpunkt, og dette har han da givet det formelt helt urigtige, men reelt ikke meget urigtige udtryk, at Paget vidste at kongen i statsrådet havde underskrevet«². Til trods for at Friis gør gældende, at denne opfattelse kun er et skøn, drages der dog den konklusion, at der i alt væsentligt er overensstemmelse mellem Pagets og Davids beretninger³.

Beretningen af 1874 forkaster han, hvor den strider imod 1863-beretningen og Pagets brev, som urigtig. Det er med fuld ret, at Arup har afvist dette forsøg på at forsonde de to kilder⁴. På det afgørende punkt bekræfter Pagets brev netop ikke Davids 1863-beretning, og det forstærker således den opfattelse, at David har meddelt urigtige oplysninger i sit omtrent samtidige notat. Der er flere andre punkter, hvor der er afgørende

¹ Man må ifølge Aage Friis antage, at statsrådet er begyndt kl. 12 eller senest kl. 13 og har varet til kl. 15–15,30 (Hist. Tidsskr. 9. r. VI, 172 f.).

² Hist. Tidsskr. 9. r. VI, 189.

³ Ibid. 9. r. VI, 197 og 212.

⁴ Scandia III, 11 ff.

modsatninger mellem Davids og Pagets beretning. Ifølge Davids 1863-beretning er foranledningen til, at David opsøger Paget, en efterretning, han tirsdag aften har fået fra en ven, der fortalte som noget aldeles pålideligt, at Paget havde betegnet det som et højst farligt skridt for kongen, at stadfæste forfatningen — noget som alle, der var ham hengivne, måtte fraråde H. M. Formålet med Davids besøg skulle altså være at få bekræftet eller afkræftet denne meddelelse. Efter Pagets brev var foranledningen til Davids henvendelse til Paget derimod en samtale mellem David og kongen mandag aften d. 16. nov., så man af Pagets brev må slutte, at han kommer efter aftale med kongen, selvom han ikke er sendt af denne. Yderligere er der en væsentlig uoverensstemmelse mellem de to kilder m. h. t. det referat, Paget har givet David af telegrammet fra Earl Russell, og den besked, David giver kongen om telegrammets indhold. Paget siger: »Jeg fortalte ham, at skønt hendes majestæts regering mente, at de internationale forhandlinger sandsynligvis ville blive mere virkningsfulde, hvis kongens underskrift på forfatningen blev udsat, indtil de var afsluttet, var den ikke desto mindre meget uvillig til at blande sig i sagen«. David meddelte kongen torsdag eftermiddag den 19., at Paget havde sagt: »Jeg har grund til at antage, at min regering ikke ville have frarådet H. M. under de nuværende omstændigheder at underskrive, ifald den havde været opfordret til at give H. M. sin anskuelse tilkende«.

Forklaringen på disse afvigelser fremgår efter mit skøn ganske klart af det formål, David har haft med sin beretning. Han siger selv: »Jeg fortæller dette så omstændeligen for at tilintetgøre det udsprede uforskammede rygte, at kongen først havde underskrevet *efter*, at han havde spurgt det engelske hof om, hvad han skulle gøre«. Af beretningen skulle det derfor fremgå, at kongen ikke havde nogen forbindelse med Davids henvendelse til Paget, at David havde fået den engelske regerings svar på det tidspunkt, da kongen allerede havde underskrevet; tydeligere kunne det jo ikke fremgå, hvor ubegrundet rygten havde været; og sagens betydningsløshed fremtrådte end

ydermere derved, at den engelske regering, hvis den var blevet spurgt, ikke ville have frarådet kongen at underskrive. Tendensen er ganske tydelig; men som det fremgår af Pagets brev kan Davids konstruktion ikke holde for en nærmere prøvelse. 1863-beretningen må derfor i hovedsagen forkastes, således som Arup har gjort det i sin første afhandling. Kun hvor dens oplysninger bekræftes af andre kilder er der grund til at nære tillid til den.

Professor Arups anden afhandling om Davids to beretninger.

I den nye afhandling i Scandia bd. III, hvor Arup tog stilling til det af Friis fremdragne materiale og Friis's redegørelse for sine synspunkter, fastholdt han — og efter mit skøn med rette — sin kritik af 1863-beretningen.

Men for Arup opstod der et helt andet problem: hvordan forholder Pagets brev af 19. nov. sig til Davids beretning af 1874, som Arup havde lagt til grund for sin vurdering. Pagets brev har en helt anden kronologi end 1874-beretningen. Over for Pagets meddelelse om, at David opsøgte ham tirsdag formiddag d. 17. nov. fastholdt Arup imidlertid, at David søndag aften d. 15. var gået til Paget, og at Davids henvendelse søndag aften var den egentlige årsag til, at Paget mandag havde telegraferet efter instruktion, medens den preussiske gesandts henvendelse mandag formiddag kun havde givet ham en passende motivering for at telegrafere. Årsagen til at Paget i sit brev til Earl Russell d. 19. nov. har skjult, at David allerede før samtalen tirsdag formiddag havde været hos ham, skulle ifølge Arup være, at Paget ikke var i overensstemmelse med sin regerings instruktion og så vidt som muligt ville skjule dette forhold.

Rent umiddelbart kan man ikke give Arup ret i, at Paget har haft grund til at give en urigtig kronologi. Medens David meget vel kan have en tendens med sin 1863-beretning, hvad heller ikke Friis ville finde udelukket, og beretningen af 1874 på grund af det lange åremål mellem begivenhederne og ned-

skrivningen let vil kunne rumme unøjagtigheder i kronologien, og vitterligt har den iøjnefaldende urigtige oplysning, at David mandag formiddag den 16. har bragt kongen Russells svar, må der kræves positive beviser for, at Pagets kronologi er forfalsket, for at denne opfattelse kan antages; Arup forsøger at give sådanne beviser, men som der nærmere skal redegøres for, forekommer det mig, at dette forsøg ikke er lykkedes.

Det er nødvendigt først mere detaljeret at gengive Arups opfattelse:

»Sir Augustus Paget var siden 1859 engelsk gesandt i København. Han havde, som det næsten altid går gesandter i fremmede lande, der jo kun ønsker helt at forstå det folks tankegang, hos hvilket de er akkrediterede, i den grad levet sig ind i det herskende nationalliberale tankesæt, at han i krisedagene 1863 var en overbevist tilhænger af ministeriet Hall og aldeles enigt med dette i, at novemberforfatningen måtte underskrives og gennemføres. Dertil kom yderligere, at han nærede en aldeles afgjort modvilje mod tyskerne og ganske særligt mod Bismarck: »He appears to me in the light of a lying scoundrel who is trying to trick us all«, skrev Paget 19. nov. 1863 til sin engelske kollega i Berlin¹.

Da han samme dag skrev sin depesje til sin regering, havde han imidlertid haft den ubehagelige oplevelse 17. nov. at modtage et telegram fra denne, hvori Earl Russell bestemt udtalte som den engelske regerings opfattelse, at kong Christian IX helst burde udsætte sin underskrift på novemberforfatningen. Intet under, at Sir Augustus blev nervøs; telegrammet viste, at han befandt sig i fuldstændig uoverensstemmelse med sin regering. Slemst var det, at han i de foregående dage havde udtalt sig til forskellige betydende personligheder ud fra sin egen opfattelse; til David havde han søndag aften sagt, at efter hans private mening burde kongen underskrive; dette havde han mandag formiddag gentaget overfor den preussiske gesandt, Balan. Men værst var det, at han ud fra denne sin

¹ Hist. Tidsskr. 9. r. VI, 164.

forblindede tro på, at han hermed var i overensstemmelse med sin regering, hårdnakket havde nægtet at indhente en menings-tilkendegivelse fra denne. Hvilket held, at han dog på dette punkt havde givet efter for Davids henstilling; nu havde han fået at vide, hvor hans regering stod, og desuden var jo nu heldigvis det hele spørgsmål løst ved, at kongen onsdag d. 18. nov. havde underskrevet.

Da derfor Sir Augustus Paget 19. nov. satte sig til at skrive en depesje til sin regering om de sidste dages begivenheder, havde han mange omstændigheder at tage i betragtning. Først og fremmest måtte det skjules, at han selv i de foregående dage havde befundet sig i uoverensstemmelse med sin regering; på den anden side kunne han ikke undlade at give sin regering et fyldigt indtryk af, at hans, Pagets, mening om, hvad de politiske forhold i Danmark krævede, dog var så langt rigtigere, end hvad den mente derom. Dernæst var der Davids henvendelse. Den kunne ikke lades uomtalt, da den var et så vigtigt incident i dansk politik; men da den var så højst fortrolig, og en publicering af den kunne få så højst alvorlige følger for David, måtte Sir Augustus meddele sin regering den i en meget tilsløret form. Endelig måtte den engelske regering ikke få den formening, at Paget med vilje ikke havde søgt dens instruktion, eller at det var efter Davids opfordring, at han havde søgt den; heldigt derfor, at Balan var mødt op mandag formiddag, så at Paget kunne søge et motiv til sit telegram i indlednings-sætningen: »Prussia has remonstrated«¹.

Denne opfattelse af Pagets tankegang, således som Arup her har givet udtryk for den, kan næppe stå for en nærmere prøvelse. Telegrammet fra Russell d. 17. nov. kan ikke have haft den virkning på Paget, som Arup formoder. Han havde jo selv bedt om det d. 16., og det var ganske klart, at han regnede med, at den britiske regering nærmest måtte ønske, at kongen udsatte underskriften. »Hvis hendes majestæts regering er af den opfattelse, at kongen bør vente med underskriften, til det internationale spørgsmål er ordnet ved mægling, må jeg have

¹ Scandia III, 21 f.

instruks om at tale med det samme«, havde han telegraferet. Den britiske regerings svar kan således ikke have været overraskende for Paget. Han havde jo næsten selv lagt den de ord i munden, som han fik til svar, og af det bekræftelsesbrev, der fulgte telegrammet den 17. nov. fra Russell, fremgår det tydeligt, at den britiske regering følger gesandstens forslag, og tillige, at den ikke vil insistere stærkt på rådet til den danske konge.

Dertil kommer, at Paget ikke, som Arup påstår, indtil han modtog telegrammet havde været i fuldstændig uoverensstemmelse med sin regering; han kan ikke have haft nogen forblindet tro på, at han ved som sin private mening at udtale, at kongen burde underskrive, var i overensstemmelse med sin regering.

Pagets holdning over for den preussiske gesandt har været fuldstændig korrekt. Efter sin egen beretning¹ afviste han at støtte den preussiske protest mod novemberforfatningen ved at opfordre kongen til at udsætte underskriften. Han ville ikke gøre det uden instruks fra sin regering. Ifølge Balans beretning var Paget »mindre tilbøjelig end nogensinde til at gøre noget af egen drift«. Balan fandt Pagets ytringer naive indtil grænsen af det absurde, bl. a. havde Paget hævdet, at det kom slet ikke an på, om den nye forfatning blev sanktioneret af kongen eller ikke, thi selv om han gjorde det, og hele sagen kom for kongressen, så kunne man jo gøre om igen, hvad der var gjort². Men trods disse udtalelser — gengivelsens korrekthed kan ikke nærmere efterprøves — gjorde Paget jo det af egen drift, at han den 16. nov. telegraferede til sin regering for at udbede sig instruks.

Da den østrigske gesandt henvendte sig til Paget mandag formiddag, udtalte han, at han vel skulle vogte sig for at give et råd, inden han blev spurgt, og at han var besluttet på intet at gøre, førend han havde modtaget udtrykkelig befaling fra sin regering, altså en fuldstændig korrekt holdning, som der ikke gøres skår i ved at han tillige stillede den østrigske gesandt

¹ Hist. Tidsskr. 9. r. VI, 241 ff.

² Ibid. 9. r. VI, 159.

det spørgsmål, som rummede hans egen vurdering: hvorledes man under den stemning af ophidselse, hvori det københavnske publikum befandt sig, kunne foreslå den nye konge i det første øjeblik, da han besteg tronen for at grunde et nyt dynasti, som endnu ikke havde rod i folket og snarere blev betragtet med mistillid, at udsætte sig for et åbent oprør, som han ikke havde magt til at byde trods? Som konstitutionel monark kunne han intet andet gøre end at bekræfte den lov, rigsrådet havde vedtaget¹.

Paget havde intet at skjule. Hans private udtalelser var tilstrækkelig tydeligt karakteriseret som sådanne til, at hans regering ikke kunne lægge ham dem til last, rent bortset fra at der næppe var udsigt til, at de kunne komme den for øre. Men Arup siger, at Paget søndag aften til David som sin private mening havde sagt, at kongen burde underskrive. Dette udsagn har Arup imidlertid taget fra Davids 1863-beretning, hvor samtalen ikke er henlagt til søndag aften, men til tirsdag aften eller onsdag morgen. Det er altså en kombination af 1874-beretningens tidsangivelser med 1863-beretningens indhold. På denne kombination kan der ikke bygges noget, så meget mindre som Paget i sit brev af den 19. nov. henlægger replikskiftet til samtalen onsdag formiddag, efter at han havde underrettet David om Russells svar. Men dertil kommer, at Paget i et andet brev til Earl Russell d. 19. nov. fortæller, at han, før han d. 17. modtog Russells telegram, var i forbindelse med Hall, for at få Hall til at tage ansvaret for udsættelsen af kongens underskrift på sine skuldre², altså en henvendelse, der ligger helt på linie med den instruks, Paget kort efter fik fra sin regering. Han har altså foretaget et skridt fuldstændig i overensstemmelse med den hovedretningslinie, han kort tid senere fik instruks om at følge. Dette officielle skridt må ved bedømmelsen af hans handle måde veje tungere til end hans private udtalelser til diplomatiske kolleger.

Når man ser hvad Paget har foretaget sig i dagene 16.—17.

¹ Hist. Tidsskr. 9. r. VI, 168 og 171.

² Ibid. 9. r. VI, 246.

nov., synes der ikke at forekomme noget, der skulle skjules for regeringen i London, hverken af hensyn til ham selv eller af hensyn til David. Hans handlemåde har været fuldstændig korrekt. Og hvis han endelig skulle have sagt noget, der ikke var helt på linie med, hvad hans regering mente, så kunne han jo undskyldte sig med, at han endnu ikke havde fået instruks.

Forholdet er imidlertid det meget ejendommelige, at *da* Paget havde fået instruksen, udtalte han sig til danske politikere og embedsmænd i vendinger, der klart afveg fra, hvad han havde fået ordre til at sige fra London. Hans optræden *efter*, at han havde fået at vide, hvad Russell mente, kunne langt mere trænge til en forklaring og undskyldning end hans handlinger før dette tidspunkt. Den gav han i sine indberetninger til London med den virkningsfulde henvisning til, at der ville være udbrudt revolution i København, hvis Christian IX ikke havde skrevet under. Under indtryk af den voksende revolutionære stemning i København i løbet af tirsdagen den 17. nov. erkendte Paget, at det for kongen var en nødvendighed at skrive under hurtigst muligt, og det fortæller han uden forbehold til sin chef, idet han samtidig undskylder, at han ikke strikte har fulgt instruksen. Han fik da ejheller nogen misbilligelse fra sin regering. Nøglen til forståelse af Pagets holdning er revolutionsfaren i København. I takt med de revolutionære tilbøjeligheders tiltagen er hans overbevisning om nødvendigheden af, at kongen måtte skrive under, vokset.

Det forekommer mig efter denne gennemgang af Pagets holdning ikke at være grundlag for Arups almindelige tvivl om pålideligheden af Pagets kronologi. Kun hvis der kan føres positivt bevis for, at Pagets kronologi er urigtig, kan man forkaste hans oplysninger til fordel for Davids 1874-beretning, der påviseligt indeholder alvorlige fejl, og som på grund af de 10 år, der er gået fra det tidspunkt, da begivenhederne fandt sted, og til beretningens udarbejdelse ikke i almindelighed kan fortjene nogen fortrinsret.

Arup forsøger på at føre et sådant bevis: trods Pagets forsøg på at tilsløre, at han ikke har været i forbindelse med David

før tirsdag formiddag, har Paget dog, efter Arups mening, ikke været forsigtig nok. Der er, siger han, et par træk i Pagets depeje, der tydeligt viser, at hans kronologi må være urigtig:

»Således har Paget i sin depeje en bemærkning, som han vil have fremsat i onsdagssamtalen, om arbejdet med at organisere en bevægelse for at gå til slottet og forlange stadfæstelse af forfatningen, som han kendte fra en af iscenesættelserne; sikkert er der her tale om København's kommunalstyres optog til det gule palæ om tirsdagen, og også denne bemærkning viser således hen til et tidligere tidspunkt end enten onsdag eller tirsdag nemlig til søndag aften den 15. nov.«¹.

Denne opfattelse forbyder imidlertid sig selv. Paget kan umuligt søndag aften ved 9-tiden, da meddelelsen om kongens død endnu ikke var almindelig kendt, have fået underretning af en borgerrepræsentant eller en anden om, at der forberedtes en demonstration over for Christian IX. Den første forudsætning for en sådan henvendelse må være, at borgerrepræsentanterne havde kendskab til Frederik VII.s død; det har de tidligst fået i løbet af søndag aften, altså omkring ved det tidspunkt, hvor Davids og Pagets samtale må have fundet sted, hvis 1874-beretningens opgivelse skal følges; men desuden måtte arrangørerne have tid til at tale sammen indbyrdes, inden de omtalte planerne for et fremmed lands gesandt.

Når Paget bruger vendingen »at der blev truffet forholdsregler til at organisere en bevægelse i en meget formidabel målestok for at gå til slottet« leder det ikke tanken hen på borgerrepræsentanternes henvendelse; de kom kørende i 24 kareter. De demonstrationer, Paget omtaler, er sikkert de samme, som den preussiske gesandt den 17. nov. telegraferede om til Berlin. Denne nævnte først, at Christian IX havde svaret undvigende og opsættende til Københavnsmagistratens adresse om sanktion, og dernæst at der forberedtes store massedemonstrationer, som kongen næppe længe ville modstå². Det må være disse, der

¹ Scandia III, 26 f.

² Hist. Tidsskr. 9. r. VI, 162.

er tænkt på. Erik Møller har i sin bog »Skandinavisk Stræben og svensk Politik omkring 1860« nærmere gjort rede for, hvilke kredse i København der arbejdede for en revolution, hvorved Carl XV eller prins Oscar kunne blive dansk konge. Det må være inden for disse kredse, at de store demonstrationer er blevet planlagt¹.

Det andet holdepunkt for Arups opfattelse — og der er kun disse to — er af samme svage karakter. Arup siger: »I sin beretning om, at han (Paget) i den første samtale tirsdag morgen fremsatte den tanke for David, at det måske kunne lykkes at bevæge Hall til at tage ansvaret for, at kongen udsatte sin underskrift, indskyder han, at David hertil svarede, at kongen ikke havde gjort en sådan henstilling til Hall. Denne bemærkning af Paget er prof. Friis højst ubekvem, fordi han naturligvis som alle andre ved, at denne tanke må kong Christian IX allerede søndag aften have fremsat over for konseilspræsidenten og derefter gentagne gange senere inden tirsdag formiddag. Men selve denne alvorlige kronologiske fejl foranlediger dog kun professor Friis til i en note at forsøge en anstrengt bortforklaring af bemærkningen, der naturligvis hører hjemme i den samtale, der blev ført søndag aften den 15. nov.«².

Arups opfattelse støder imidlertid på den afgørende vanskelighed, at kongen søndag aften først talte med Hall efter, at han havde talt med David, det fremgår både af Davids 1863- og 1874-beretning. Denne kan derfor ikke i en samtale med Paget samme aften give udtryk for, hvad kongen har sagt eller ikke sagt til Hall. Det kan han tidligst erfare mandag morgen.

Dertil kommer, at Arup i sin gengivelse af Pagets tankegang forenkler den en smule. I almindelighed har kongen formentlig søgt at bevæge Hall til at tage ansvaret for sit ønske om at udskyde sin underskrift på sig; men Pagets tankegang er lidt mere speciel. Han bruger følgende vending i brevet af 19. nov. 1863 til John Russell³.

¹ S. 320—325.

² Scandia III, 26.

³ Hist. Tidsskr. 9. r. VI, 142 sml. s. 240.

»Det kunne være muligt, at hvis H. M. appellerede til Halls patriotisme og hengivenhed og forklarede ham, at han ikke havde til hensigt fuldstændig at afslå at underskrive, men blot at udsætte det, indtil forhandlingerne om de internationale spørgsmål var ordnede, at Hall så ville tage ansvaret på sig over for rigsrådet og landet for en midlertidig udsættelse af forholdsreglen«. Tidligere var der tale om en udsættelse, indtil man kendte resultatet af de pågående forhandlinger i Frankfurt¹, nu er der tale om en udsættelse til en international konference kunne have fundet sted.

Det er denne ganske specielle udformning af tanken, som David hævder, kongen ikke har foreslået Hall, og som David mener, Hall ikke kunne gå ind på. En bekræftelse på, at der er tale om denne særlige udformning af tanken, har man dels i Kriegers dagbøger², hvor der under den 17. nov. noteres, at kongen sagde til Hall, at denne, når han ville, godt kunne skaffe en rigsrådsbeslutning, hvorved kongen fik udsættelse med stadfæstelsen til efter kongressen, og dels i den henvendelse, Paget rettede til Hall tirsdag formiddag den 17., hvor han fremsatte forslag om, at Hall skulle tage ansvaret på sig.

Det er således ikke lykkedes Arup at føre bevis for, at Pagets kronologi er urigtig. Det forekommer mig derfor hævet over enhver tvivl, at Pagets brev som kilde må have fortrinnet frem for Davids 1874-beretning, der er skrevet 10 år senere, og som rummer en del indlysende fejl, og frem for Davids 1863-beretning, der er tendensiøs. Det er en konsekvens heraf, at man ikke kan opretholde 1874-beretningens meddelelse om, at David har været hos Paget søndag aften. Det er ikke udelukket, at han har været der, men efterretningen er ikke bekræftet af Pagets brev, og jeg mener, at man må stille sig meget skeptisk over for 1874-beretningens meddelelse.

Pagets kronologi må være den rigtigste; og den må lægges til grund ved fortolkningen af Davids og Christian IX.s bestræbelser i dagene 15.—18. nov. 1863.

¹ Den svenske gesandt Hamiltons referat af en samtale med Paget 15.11.1863. (Hist. Tidsskr. 9. r. VI, 156).

² II, 343.

Dauids meddelelse til kongen om resultatet af samtalen med Paget.

Forinden der gøres et forsøg på at fortolke begivenhederne 15.—18. nov. 1863 på grundlag af kronologien i Pagets brev, er der et enkelt punkt, der må drøftes. Det fremgår af Pagets brev af 19. nov., at David har fået efterretningen om John Russells svar så tidligt, at han kunne nå at underrette kongen om det, inden statsrådsmødet den 18. nov. om eftermiddagen, men der findes intet bevis for, at David *har* underrettet kongen om samtalen med Paget onsdag formiddag d. 18. før statsrådsmødet¹. Men uanset om David nåede at give kongen efterretning eller ikke, havde Christian IX, da statsrådet begyndte, den 18. kendskab til Russells svar. Da Paget fik Russells telegram d. 17. om eftermiddagen, meddelte Paget straks dets indhold til Hall², der gengav det over for kongen³. Men rigtignok afveg gengivelsen noget fra indholdet af Russells telegram og meget væsentlig fra den besked, David ifølge sin 1863-beretning gav kongen torsdag d. 19. nov.

Telegrammet fra Russell lød i oversættelse:

¹ Der er i 1874-beretningen en skildring af, hvorledes David mandag morgen d. 16. af Paget fik Russells svar, der gik ud på, at kongen skulle vinde tid. Med dette svar gik han til kongen, hvem han mødte på den lille trappe, der førte til hans private værelser. David gav ham det der, da han ilede med at komme til Christiansborg slot, hvor proklameringen skulle ske. Som Arup har gjort opmærksom på, kan David umuligt have overrakt kongen Russells svar mandag formiddag d. 16., da svaret først kom tirsdag d. 17. (Scandia I, 137). Der er yderligere den vanskelighed, at der før proklameringen den 16. nov. var statsråd kl. 10; kongen kan næppe have været hjemme i det gule palæ mellem statsrådet og proklameringen (Hist. Tidsskr. 9. r. VI, 145). Det er derfor ret usandsynligt, som Arup mener, at David faktisk har modt kongen på den trappe til hans privatværelse d. 16. nov. for kl. 10, men det er fristende at henlægge hele episoden, der så tydeligt bærer oplevelsens præg, til onsdag formiddag d. 18., således at forstå, at David skynder sig med at aflevere Russells svar på et tidspunkt, da kongen har travlt med at komme, ikke til statsrådet for proklameringen den 16., men til statsrådet d. 18. Hvor rimelig end denne løsning kan synes, skal den ikke gives ud for mere end gætværk.

² Hist. Tidsskr. 9. r. VI, 246.

³ Ibid. 9. r. VI, 173.

»Hendes majestæts regering er meget utilbøjlige til at indblande sig i sagen vedrørende den nye danske forfatning, men hvis kongen ønsker, mæglingen skal blive virksomhedsfuld, måtte han vente med at undertegne, indtil det internationale spørgsmål er ordnet«¹.

Paget skrev til John Russell den 19. nov., at han havde gengivet indholdet til Hall med disse vendinger: »skønt hendes majestæts regering var uvillig til at blande sig i sagen m. h. t. den dansk-slesvigske forfatning, var den ikke desto mindre af den mening, at der ville blive en bedre chance for, at den internationale forhandling kunne blive virksomhedsfuld, hvis kongen ville udsætte sin underskrift til den var afsluttet«².

I statsrådet den 18. nov. udtalte Hall, »at han fra den henværende engelske gesandt havde modtaget den mundtlige ytring, at han fra sin regering havde fået et telegram, der gik ud på, at man fra engelsk side ikke kunne indlade sig på nogen udtalelse med hensyn til de indre forhold i Danmark, navnlig hvad forfatningssagen angik, men at man måtte ønske, at der intet skete, som kunne virke forstyrrende ind på en fredelig mediation«³. Det behøver ikke nogen nærmere påpegning, at den engelske regerings utilbøjlighed til indblanding, af Hall betones stærkere end egentlig berettiget efter telegrammets ordlyd, ej heller at Pagets gengivelse betyder en afsvækkelse.

David har gengivet indholdet af Russells svar forskelligt i de to beretninger. I 1874-beretningen siger han kort, at det gik ud på, at kongen skulle søge at vinde tid. I 1863-beretningen: »Jeg har grund til at antage, at min regering ikke ville have frarådet H. M. under de nuværende omstændigheder at underskrive, ifald den havde været opfordret til at give H. M. sin anskuelse tilkjende«.

Det, David i 1863-beretningen hævder at have sagt, er

¹ Hist. Tidsskr. 9. r. VI, 236.

² Ibid. 9. r. VI, 246.

³ Statsraadets Forhandlinger om Danmarks Udenrigspolitik 1863—79, 22.

imidlertid mere et referat af, hvad Paget og han under samtalen var endt med, end nogen korrekt gengivelse af det engelske telegram, og endnu fjernere fra originalen end Halls afsvækkede gengivelse. Der er imidlertid en vis sandsynlighed for, at David faktisk har udgivet Pagets opfattelse som den engelske regering, thi David fortæller i sin 1863-beretning, at meddelelsen var kongen både uventet og kærkommen. Efter at Christian IX havde fået kendskab til Russells telegram gennem Halls gengivelse, måtte Davids udlægning naturligvis være kongen uventet. Så kortfattet som David gengiver meddelelsen i 1874-beretningen, der er mere i overensstemmelse med det faktiske indhold af Russells telegram, kan David imidlertid ikke have gjort rede for sagen over for kongen. Han må under alle omstændigheder have omtalt Pagets egen vurdering af situationen, og det er naturligt, at han har lagt særlig vægt på den.

For det følgende er det afgørende imidlertid, at man sikkert kan regne med, at kongen ved statsrådets begyndelse den 18. nov. 1863 kendte indholdet af Russells telegram, omend i afsvækket form.

Formålet med Davids henvendelse til Paget.

På grundlag af kronologien i Pagets brev, på grundlag af meddelelser i Davids beretninger, for så vidt de er overensstemmende gengivet begge steder, og intet iøvrigt taler imod eller de er bekræftet af andre kilder, og på grundlag af statsrådsforhandlingerne, skal der gøres et forsøg på at vurdere formålet med Davids aktion; hvad har han og kongen villet opnå ved henvendelsen til Paget?

Friis er kommet til det resultat, at David kun foretog en ganske almindelig og uangribelig »sondering«¹; det er en naturlig konsekvens af, at Friis anerkender Davids 1863-beretning som i hovedsagen korrekt.

Arup derimod mener, at det kernepunkt, det hovedemne,

¹ Hist. Tidsskr. 9. r. VI, 152.

hvorom Davids beretninger samler sig, er ønsket om ministeriet Halls fjernelse; det skal have været en skuffelse for David, at kongen ikke allerede den 15. nov. havde henvendt sig til nye mænd; men David skal alligevel have ment »at ministeriets demission lod sig fremkalde ved, at kongen nægtede underskrift på novemberforfatningen. Derfor var han så villig til at bringe kongens forespørgsel til den engelske gesandt; han var overbevist om, at Russell ville råde kongen til ikke at underskrive, hvad også var rigtigt. Men atter følte han sig skuffet, ja næsten svigtet, da kongen alligevel underskriver«¹.

Den opfattelse, som Arup her gør gældende, kan jeg ikke føle mig overbevist af; det står alt for tydeligt i 1874-beretningen, at David indså det umulige i at danne et nyt ministerium til afløsning af ministeriet Hall, og han siger i denne beretning: »Jeg har aldrig bebrejdet ministeriet, at det handlede, som det gjorde, eller kongen, at han gav sit løfte uden at søge at vinde tid«, og videre »jeg tror heller ikke, at et andet ministerium ville have kunnet undgå at tilråde kongen at stadfæste forfatningen. Omstændighederne gjorde det til en nødvendighed«, og ifølge 1863-beretningen siger han, at han tvivlede meget på, at det var muligt at danne et nyt ministerium. På dette punkt er der overensstemmelse mellem Davids to beretninger. Hvis David tilsigtede et ministerskifte, måtte den første forudsætning være, at der fandtes personer, der ville påtage sig ansvaret for at danne et nyt ministerium; men hverken Bluhme, David eller Andræ, som kongen rådførte sig med, ville påtage sig at danne ministerium. Når der ikke fandtes nye mænd, der ville afløse Hall, kunne et råd fra den engelske regering derfor ikke have større betydning m. h. t. et eventuelt ministerskifte.

Det forekommer mig langt mere sandsynligt, at Davids henvendelse til Paget er blevet besluttet, efter at Christian IX har indset, at det var umuligt at få et nyt ministerium. Han kunne ikke selv overbevise Hall og dennes kolleger om, at det var forkert at sætte novemberforfatningen i kraft. Men et engelsk råd om, at kongen ikke burde underskrive kunne måske gøre ind-

¹ Scandia I, 160.

tryk på Hall og hans ministerkolleger og få dem til at udsætte forfatningens ikrafttræden. At man ventede noget sådant af kongen og hans rådgivere, ser man af Kriegers dagbogsoptegnelse for den 17. nov. Han omtaler her, at Bluhme og David efter nogles påstand rådede kongen til at trække tiden ud. »Man vil vel forsøge at tilvejebringe et diplomatisk tryk«. Krieger har utvivlsomt hermed, uden anelse om de forhandlinger der førtes, gættet kongens og Davids egentlige hensigt.

Denne opfattelse bestyrkes ved Christian IX.s udtalelser på statsrådsmøderne den 16. og 18. nov., de eneste endnu kendte udtalelser fra denne hovedperson i dramaet. Den 16. nov. fremhævede kongen det som noget betydningsfuldt at erfare, hvad Frankrig og England mente om forfatningen; men han blev afvist af Hall. Den 16. om aftenen havde han som det fremgår både af 1863-beretningen og Pagets brev en sammenkomst med David, og netop Halls afvisende holdning over for tanken om at spørge England og Frankrig, kan opfattes som motivering for, at David påtager sig at spørge Sir Augustus. Ved statsrådsmødet den 18. nov. tog kongen spørgsmålet op igen. Udgangspunktet var nu, at Hall for kongen havde refereret Russells instruks til Paget, som Paget straks havde ladet gå videre til Hall, og som Hall ifølge statsrådsprotokollen gengav med ordene »at man fra engelsk side ikke kunne indlade sig på nogen udtalelse med hensyn til de indre forhold i Danmark, navnlig hvad forfatningssagen angik, men at man måtte ønske, at der intet skete, som kunne virke forstyrrende ind på en fredelig mediation«.

Kongen greb straks denne udtalelse, som han sandsynligvis har opfattet som et resultat af Davids henvendelse til Paget, idet han bemærkede, at dette forekom ham som et vink til os fra England, at vi skulle være varsomme med gennemførelsen af den nye forfatning; Hall derimod mente, at man ikke skulle tillægge en sådan udtalelse vægt. Kongen kunne dog ikke andet end anse de ytringer, som nu var kommet fra England for »sær vigtige«, og han syntes, som han før bemærkede, at de var ligesom et vink med hensyn til forfatningsudkastet. Det var kon-

gens sidste forsøg på at slippe for at skrive under; han kunne imidlertid ikke trænge igennem med sit syn og skrev så under.

Efter kongens bemærkninger må man opfatte forholdet således, at han og David har tilstræbt at fremkalde et engelsk råd til regeringen om, at forfatningen ikke burde sættes i kraft, at de har forsøgt at tilvejebringe et diplomatisk tryk. Det er det David i 1863-beretningen vil skjule. Kongen og David havde uden om kongens ansvarlige rådgivere rettet en henvendelse til en fremmed magt for at opnå, at denne lagde pres på ministeriet, således at det kunne bevæges til at slå ind på den af kongen ønskede politik. Det var en ukonstitutionel fremgangsmåde, som der var grund til at dække over; og David har ikke været stolt ved situationen; stemningen i byen var efter talrige samstemmende vidnesbyrd sådan, at der kunne frygtes en revolution, hvis kongen ikke skrev under. Derfor blev David lettet, da Paget under det samme indtryk af den truende revolution i samtalen d. 18. nov. om formiddagen gav sin egen opfattelse afgørende vægt frem for den britiske regerings.

Hvis David havde rådet kongen til at søge dannet et nyt ministerium kunne der derimod ikke lægges David noget til last. Kongens ret til frit at vælge sine ministre var jo anerkendt, men Christian IX kunne blot ikke få andre i den givne situation.

Davids formål med den urigtige beretning af 1863.

Endelig er der så spørgsmålet: Hvorfor udarbejdede David sit defensorat for kongen den 2. dec. 1863?

For Friis er det ikke noget større problem, da han ikke anser 1863-betænkningen for urigtig. Han formoder, at David kan have spurgt sig selv: »Hvad vil dommen over mig blive, når ulykkerne styrter ind over landet, og man engang spørger, hvorledes har David rådet sin kongelige herre og ven? Vil man da dømme mig hårdt, fordi jeg ikke uden vaklen trods alt frarådede ham at give den skæbnsvangre underskrift«, altså at eftertiden

vil bebrejde ham, at han ikke i kraftigere vendinger rådede kongen fra at skrive under¹.

Arup skyder Davids egen motivering, at han ville nedslå de uforskammede rygter om kongen til side². Han mener at det sande motiv til Davids urigtige 1863-beretning har været »i modstrid med sandheden på alle måder at tilsløre og afgive bevis imod, at David har haft det allermindste at gøre med nogen bestræbelse for at styrte ministeriet Hall«³, og han hævder at David, da han udarbejdede sin urigtige redegørelse, må have tænkt sig muligheden af en læser, der kunne have en levende interesse og måske pligt til at bringe på det rene, om han havde hørt til dem, der havde konspireret for at hidføre ministeriet Halls fald. »Når hans papirer i et sådant tilfælde beslaglagdes af en undersøgelseskommission, ville denne blandt dem finde denne redelige samtidige beretning, der var nedskrevet alene af historisk interesse og indignation over udsprede løgnagtige rygter. Det fik så komme til en prøve, om kommissionen kunne komme bag ved den«⁴.

I den senere artikel fastholder Arup med stor styrke, at David har villet lave sig et alibi overfor en revolutionær undersøgelseskommission.⁵

Denne opfattelse bygger på en meget dristig og næppe holdbar konstruktion, som giver en højst usandsynlig forklaring på Davids handlemåde. At David den 17. og 18. nov. har handlet under indtryk af frygten for en revolutionær rejsning i København, kan der ikke være tvivl om både efter hans egne og Pagets udtalelser, men hvad kunne han frygte af en revolution, hvorved Christian IX blev styrtet? Hans henvendelse til Paget kan, som det nærmere er påvist i det foregående, ikke have haft nogen forbindelse med ønsket om at styrte Hall; og den kan næppe i sig selv have været strafbar, som Arup vil hævde⁶.

¹ Hist. Tidsskr. 9. r. VI, 193.

² Scandia I, 159.

³ Ibid. I, 161.

⁴ Ibid. I, 162.

⁵ Ibid. III, 35.

⁶ Ibid. III, 37 ff.

Det forekommer mig meget mere nærliggende at søge årsagen til, at David har så travlt med at bagatellisere sin henvendelse til Paget og derfor i sin 1863-beretning giver urigtige oplysninger i hans egne ord: han ville »tilintetgøre det udsprede uforskammede rygte, at kongen først havde underskrevet efter at have spurgt det engelske hof, hvad han skulle gjøre«. For at tilintetgøre dette rygte, der altså ikke var noget rygte og følgelig dårligt kan kaldes uforskammet, — tværtimod rummede det den kerne af sandhed, at kongen vitterligt var blevet enig med David om, at spørge den engelske gesandt — har David udarbejdet sin urigtige beretning af 1863. Det er mere et forsvarsskrift for Christian IX end for ham selv, og Christian IX kunne i vinteren 1863—64 have alt forsvar behov. Der er ingen grund til at tro, at Davids skrift var udarbejdet for i tilfælde af en revolution at falde i en undersøgelseskommissions hænder; det kunne bruges på mangfoldige måder, danne grundlag for en artikel i bladene, hvis sagen ved en indiskretion kom frem, eller bruges som basis for en tale i rigsrådet, hvis spørgsmålet skulle blive bragt på bane der. Alene det forhold, at David ikke fortæller sandheden om de begivenheder, han ville belyse, kan motivere at han prøver på at nedfælde sine tanker på papiret for at se, hvor overbevisende hans alibi for Christian IX kunne blive.

Sammenfatning.

Sammenfattende kan begivenhederne 15.—18. nov. 1863 fremstilles således:

Da Christian IX havde fået efterretning om Frederik VII.s død sendte han sent søndag eftermiddag d. 15. nov. bud efter C. N. David om at komme kl. 7. Kongen og David drøftede den politiske situation. De var enige om, at det var umuligt at få dannet et nyt ministerium; først og fremmest måtte Christian IX derfor søge at vinde tid. Senere på aftenen modtog Christian IX konseilspræsidenten, Hall.

Næste morgen, mandag d. 16. nov. havde kongen en kort samtale med David og fortalte ham, at Hall havde fundet det

meget naturligt, at han ønskede en kortere betænkningstid. Om formiddagen d. 16. holdt kongen sit første statsråd, hvor kongen ønskede spørgsmålet med hensyn til underskriften på den nye forfatning udskudt nogle dage. Hall ønskede, at sagen snart blev afgjort, men fandt dog, at der var naturlig grund til ikke at træffe afgørelse med det samme.

Christian IX ville gerne have regeringen til at undersøge, hvad Frankrig og England tænkte om forfatningsudkastet.

Hall svarede, at hvis man direkte spurgte, hvad de to magter mente om forfatningsudkastet, ville man sikkert få det svar, at de ikke kunne indlade sig på at bedømme det, og det ville efter Halls mening være misligt at give fremmede kabinetter lejlighed til at udtale sig om et sådant rent indre anliggende. Ville man spørge, om det var rigtigt at gennemføre den nye forfatning, var de nødt til at sige, at vi helst ikke måtte gøre noget skridt, som kunne fremkalde vanskeligheder og konflikter, men at spørge og så siden handle anderledes, end de sagde, gik ikke an.

Kongen tog ikke derefter spørgsmålet op igen. Men mandag aften havde han en ny samtale med David, hvor kongen og David blev enige om, at David skulle gå til den engelske gesandt og spørge, om denne havde nogen instruktion fra sin regering, som burde have vægt for hans majestæts afgørelse m. h. t. at undertegne den nye forfatning; og hvis han ikke havde nogen instruks, hvad Pagets egen mening da var. Det gjorde David tirsdag formiddag den 17.

Paget havde på dette tidspunkt endnu ikke nogen instruks, men han havde dagen i forvejen som følge af en henvendelse fra den preussiske gesandt, der havde opfordret ham til at advare den danske regering imod at lade kongen skrive under på forfatningen, telegraferet efter instruks. Han lovede David, hvis han hørte noget, da at sende bud til ham.

Samme eftermiddag fik Paget telegram fra John Russell, at den engelske regering nødigt ville udtale sig, men hvis den internationale mægling skulle blive virksomhedsfuld, var det bedst, at kongen udsatte sin underskrift til det internationale spørgs-

mål var ordnet. Indholdet af dette telegram meddelte Paget straks til Hall, der i afsvækket skikkelse refererede det for kongen. Denne måtte opfatte det som resultatet af Davids henvendelse til Paget.

Imens var uroen i København tiltagende, der blev planlagt store massedemonstrationer med det formål at tvinge kongen til at skrive under. Både Paget og David blev under indtryk af den voksende uro i København overbevist om, at kongen nu måtte skrive under, og David blev derfor nervøs for, at det råd, der eventuelt kunne komme fra London om, at kongen burde udsætte underskriften, kunne have en så kategorisk form, at det ville vanskeliggøre situationen for Christian IX.

Onsdag formiddag d. 18. nov. meddelte Paget David indholdet af telegrammet fra John Russell. Udtalelsens vage udformning, der gjorde det let at undlade at følge rådet, følte befriende af David, og han og Paget var enige om, at kongen burde skrive under. Efter alt at dømme er David, der næppe kunne vide, at kongen gennem Hall var underrettet om telegrammets indhold, ilet til kongen med det. Men uanset om David har nået kongen inden statsrådsmødet onsdag d. 18. om eftermiddagen eller ikke, har kongen søgt at udnytte telegrammet fra John Russell til at opnå udsættelse m. h. t. at skrive under på forfatningen. Kongen indledede mødet med at spørge, om der var kommet efterretninger af nogen betydning fra udlandet. Hall nævnte, at den engelske gesandt mundtligt havde meddelt ham, at han havde fået et telegram om, at man fra engelsk side ikke kunne indlade sig på nogen udtalelse m. h. t. de indre forhold i Danmark, navnlig hvad forfatningssagen angik, men at man måtte ønske, at der intet skete, som kunne virke forstyrrende ind på en fredelig mediation.

Kongen bemærkede, at det forekom ham som et vink til os fra England, at vi skulle være varsomme med gennemførelsen af den nye forfatning. Hall mente ikke man kunne lægge stor vægt på den slags ytringer, men kongen kunne dog ikke andet end anse de ytringer, der var kommet fra England, for vigtige, og han opfattede dem som et vink m. h. t. forfatningsudkastet.

Kongen udviklede nærmere sin betænkelighed, men ingen af hans argumenter gjorde indtryk på ministrene. Russells udtalelse havde ikke været så kategorisk, som han sandsynligvis havde ventet den, og Hall havde yderligere gengivet udtalelsen svagere, end den var. Der var således intet fast holdepunkt for kongen. Han kunne ikke overbevise sit ministerium om, at det var forkert af ham at bekræfte novemberforfatningen; han kunne ikke få noget nyt ministerium, og der var en voksende revolutionær bevægelse i København. Hvis han ville redde den trone, han lige havde overtaget, var der intet andet valg for ham end at skrive under, selv med risiko for at miste hertugdømmerne.

Det forsøg han og David havde gjort på ved Englands mellemkomst at opnå udsættelse med underskriften var mislykkedes, og under indtryk af bevægelsen i København var David glad for, at der ikke kom mere ud af dette lille mellem-spil, men uviljen imod Christian IX var stadig påfaldende; faren for en revolution ikke overvundet; rygter om, at Christian IX først havde spurgt det engelske hof, hvad han skulle gøre, tjente ikke til at styrke kongens position, og da David følte, at det, han havde været med til, var politisk angribeligt, hvis kongens modstandere fik fat i det, har han i sin beretning af 1863 konstrueret et forsvar for Christian IX. Hvad han end har villet bruge det til, kan det ikke holde for den historiske kritik. På dette punkt har Arup fået ret; men dette forhold kan, som det her er forsøgt at godtgøre, ikke bære hans dristige konstruktioner; hverken den opfattelse, at Hall var primus motor i en revolutionær skandinavisk politik, eller at David havde søgt at styrte ministeriet Hall, eller at David ved sin henvendelse til Sir Augustus Paget havde begået en forbrydelse, der kunne pådrage ham straf efter Danske Lovs bestemmelser. I den sammenhæng som sagen her er set, får man indtryk af, at Christian IX var langt ivrigere for at finde en udvej for at undgå at underskrive novemberforfatningen end David. Der stod rigtignok også betydeligt mere på spil for kongen end for David.

	Davids beretning 1874	Pagets brev 18/11 1863	Davids beretning 1863	Andre kilder
Søndag aften 7-9.	Samtale I kongen-David. Hvad mener Russell?		Samtale I kongen-David. Kongen bør vinde tid.	
Søndag aften efter 9.	Samtale I David-Paget. P. lover at telegrafere til Russell.			
Mandag morgen.	Samtale II David-Paget. Russell raader kongen at vinde tid.		Samtale II kongen-David. Indhold oplyses ikke.	
Mandag form. før 10.	Samtale II David-kongen. David bringer svar fra Paget.			
Mandag kl. 10.				Statsraad. Kongen: hvad raader Engl. og Frankrig. Hall afviser at spørge.
Mandag efterm.				Paget telegraferer efter instruks.
Mandag aften.		Samtale David-kongen.	Samtale III? kongen-David. Indhold ikke oplyst.	
Tirsdag form.		Samtale I David-Paget. D.: Hvad mener Russell, hvad mener Paget. P.: endnu ikke instruks fra Russell. P.: Hall bor tage an-		Samtale Paget-Hall. P.: Hall bor tage ansvar for udsættelse. Hall vil ikke.

Tirsdag aften.

Billet fra Paget til David.

Samtale IV ? kongen-David. Kongen parat til at underskrive. David faar besøg af en ven, der siger Paget er mod underskrift. David skriver til Paget.

Kongen bør helst udsætte underskrift til efter international mægling.

Onsdag morgen.

Samtale II David-Paget. Refererer Russells svar, enige om at kongen må skrive under.

Samtale I David-Paget. Paget endnu uden instruks. Raader privat til underskrift. (evt. Tirsdag aften).

Onsdag kl. 13.

Statsraad. Kongen opfatter Halls referat af Russells telegram som en engelsk advarsel. Hall afviser. Kongen skriver under.

Onsdag efterm.

Samtale II. David-Paget. Russell vil ikke fraraade kongen at underskrive.

Torsdag kl. 16,30.

Samtale V. Kongen-David. Refererer Russells svar som ovenfor.

C. N. Davids Optegnelser af 2. December 1863.

Da det, om ikke før, saa dog efter min Død vil komme paa Omtale, om og hvorvidt jeg har tilraadet eller fraraadet min kongelige Herre og jeg kan tilføje: Ven, Christian 9., at underskrive Forfatningsloven af 18. f. M., saa vil jeg optegne, medens alt endnu er mig i frisk Minde, hvad der i de skjebnesvangre Dage er passeret mellem H. M. og mig.

Efter at jeg i flere Dage havde været upasselig, og navnlig siden Lørdag Middag holdt mig hjemme, modtog jeg Søndag Eftermiddag [den 15. November] Kl. 5¹/₂ en Billet saa lydende: »Tør jeg vente Dem, gode Conferenceraad, iaften Kl. 7 hos mig? Deres meget hengivne Christian«.

Da jeg til den bestemte Tid indfandt mig paa Palaiet, modtog jeg Ordre til at gaae ind i »Prindsens« Værelse og der at vente paa ham, da han var gaaet til Landgreven¹. Nogle Øieblikke derefter kom Prindsen virkelig ogsaa, og fortalte mig, synligen bevæget, at han havde modtaget et Telegram, at Frederik VII var død. At vi i Samtalen strax kom ind paa Spørgsmaalet om Stadfæstelsen af den af Rigsraadet vedtagne Fælledsforfatning, var naturligt. Jeg bemærkede imidlertid, at da dette var en Regjeringshandling, kunde der for Øieblikket slet ikke være Tale herom. Det, der nærmest forelaae, var at tiltræde Regjeringen, som forudsatte, at Kongen gav sin edelige Forsikring om at opretholde Grundloven af 2. Octbr. 1855. Dette forudsatte jeg, at Kongen vilde gøre — men hermed var det ogsaa givet, at Deres Kongelige Høihed* vilde have Betænkningstid til at overveie det næste høist vigtige Skridt, som skulde gjøres. Med Hensyn til dette, dristede jeg mig ikke i dette Øieblik at give et bestemt Raad. Meget var at overveie og at tage Hensyn til; paa den ene Side Stemningen i Kongeriget, paa den anden Side Stemningen i Hertugdømmerne og hvorledes man der vilde stille sig med Hen-

* Det er denne Benævnelse, som jeg brugte hele Aftenen under vor Samtale paa en Maade efter hans egen Befaling, thi da Grev Holck² — et Quarteerstid efter at jeg var kommet, — i et Ærende fra Landgreven, som Pr. Christian ikke havde truffet om Eftermiddagen, kom til ham og tiltalte ham: Deres Majestæt, sagde han: »Den Titel tilkommer mig først, naar jeg har besvoret Grundloven og er proklameret«.

¹ Landgrev Vilhelm af Hessen (1787—1867), Dronning Louises Fader.

² Kammerherre Grev Valdemar v. Holck, Kavalier hos Landgrev Vilhelm af Hessen.

syn til Successionen, ligesom det ogsaa maatte opklare sig, hvorledes Stormagterne betragtede Forfatningsspørgsmaalet, — men i saa Henseende var det af største Vigtighed, at der levnedes Tid til at fatte den endelige Beslutning, der ialfald var uadskillelig med Spørgsmaalet, om det var muligt at danne et andet Ministerium end det nuværende, der var identificeret med den nye Fælledsforfatnings Stadfæstelse. Herom tvivlede jeg i høi Grad, men ikke desto mindre maatte jeg tilraade D. K. H., til hvilken Bestemmelse De end maatte troe at komme, ikke at overile Dem, men at paastaae, at der maatte gives Dem Tid til at overlægge denne saa høist vigtige Sag. Enig i, at Dannelsen af et nyt Ministerium vilde støde paa uovervindelige Hindringer, maatte det ogsaa erkjendes, at der for Øieblikket ikke kunde tænkes paa Andet end at faae det nuværende Ministerium til at erkjende, at Tronfølgeren ikke blot var i sin fulde Ret, men ogsaa at det kun var en ham paaliggende Pligt, naar han forlangte Betænkningstid for at overlægge det første saa høist vigtige Skridt, som han har at gjøre, efterat have bestøjet Tronen . . .

Klokken 9 om Aften forlod jeg Kongen, da Landgreven kom til H. M. for at lykønske ham, og da han endnu samme Aften ventede Conseilspræsidenten . . .

Den næste Morgen [den 16. November], da jeg paa hans Befaling var mødt, havde jeg en ganske kort Samtale med ham, i hvilken han kun meddelte mig, at Minister Hall havde fundet det meget naturligt, at Kongen forlangte Betænkningstid. Han bad mig at komme til sig senere paa Dagen.

Hyldningen fandt som bekjendt Sted Kl. 12, og jeg havde ikke blot ved det, som passerede udenfor Slottet, og ved hvad jeg ellers erfarede om Stemningen, Leilighed til at sætte mig ind i Situationen, men en Samtale, som jeg havde paa Slottet med Etatsraad Crone¹, gjorde mig denne end mere anskuelig. Denne iltre Skandinav henvendte sig nemlig til mig, »som han vidste havde megen Indflydelse hos Kongen«, for, »at faae ham til at underskrive Forfatningen strax«. Paa min Bemærkning, »at H. M. jo allerede havde underskrevet Forfatningen, i Kraft af hvilken han nu tiltræder Regjeringen«, svarede Etatsraaden, ja det vidste han, men »han (Kongen) maae ogsaa underskrive Fælledsforfatningen for Danmark-Slesvig idag«. Jeg indvendte her imod, at en saadan Ilfærdighed vilde ialfald være et slet Omen for den tilkommende Konges Besindighed, og at jeg umueligt kunde troe, at han, til hvilken Beslutning han end kom, vilde fatte

¹ Vilhelm Christoffer Crone var Politidirektor i Kobenhavn.

den uden det modneste Overlæg. At Prinds Christian ikke kunde have bivaanet Geheimestatsraadmøderne, i hvilke den nye Forfatning var debatteret, ifald den overhovedet ikke var blevet til blot i Ministerconferentser, var en Indvending mod »Folkets« paaberaabte Utaalmodighed, som Etatsraaden haanligen afviste, medens han søgte at gjøre gjeldende, at Kongen maatte skynde sig med at underskrive, da Ingen ellers kunde indestaae for Stadens Fred og Rolighed. Da jeg havde udtalt den Formening, at det ikke blot kunde, men skulde han (Crone), afbrød han Samtalen.

Ad andre Veie var det blevet mig klart, hvorledes ikke blot Mistillid mod det nye Kongehuus blev vakt og næret, men at ogsaa virkelig forbryderiske Planer vare udrugede, hvis Udførelse under den herskende exalterede Stemning ikke kunde ansees for en Umulighed. Under Indtrykket af hvad jeg saaledes i Dagens Løb var kommet til Kundskab om, gik jeg om Aftenen [den 16. November] til Kongen. Jeg viste H. M. Faren ved at nægte at underskrive Fælledsforfatningen, der paa en Maade forelaae som fait accompli, men fordulgte heller ikke paa den anden Side, at en kgl. Stadfæstelse af denne, der endnu i høiere Grad end Kundgørelsen af 30. Marts ikke blot vilde blive betragtet som en Opgivelse af Overenskomsten, hvorefter, idetmindste i Tiden, Londonertractaten var bleven afsluttet, men ogsaa virkelig var det, kunde medføre de farligste Complicationer med Udlandet. Mit Raad var derfor at søge at forhale Underskriften, indtil det laae klarere for, hvorledes Udlandet betragtede hans factiske Tronbestigelse, eller idetmindste indtil man fra Holsteen havde Underretning om, hvad der rørte sig der i Anledning af hans Succession. Efter at have hørt opmærksom paa mig, rakte Kongen mig Haanden og sagde: »De vil ikke bryde Staven over mig, ifald jeg underskriver«.

Det var mig fra dette Øjeblik klart, at Kongen allerede den næste Dag vilde stadfæste Forfatningen, hvilket ogsaa skete den næste Morgen (Onsdag d. 18.). Imidlertid havde en Ven af mig besøgt mig Tirsdag Aften [den 17. November] og fortalt mig, som noget aldeles paalideligt, at Paget havde betegnet det som et høist farligt Skridt for Kongen — at stadfæste Forfatningen — Noget som Alle, der var ham hengivne, maatte fraraade H. M.

Endnu samme Aften skrev jeg til Paget, at jeg ønskede at tale med ham, og i en Samtale, som vi havde sammen, og hvori han bestandig fastholdt, at han kun talede som Privatmand, og hvori jeg flere Gange fandt Anledning til at bemærke, at jeg, aldeles uopfordret af Kongen, søgte at erfare hans Mening, ytrede han, at han ikke kunde Andet end at tilraade Kon-

gen at underskrive. Han frygtede, som jeg, de nærmest liggende Følger af en Vægning. Han gjentog endnu, da jeg gik, at den af ham udtalte Mening havde en aldeles personlig Character, da han endnu ikke havde Anelse om, hvorledes hans Regjering betragtede Sagen. Dette »endnu ikke« betonedes han stærkt. Onsdag Eftermiddag [den 18. November] gik jeg atter, efter hans Anmodning, til ham, og nu sagde han mig — han vidste dengang hvad der var skeet i Statsraadet —: »Jeg har Grund til at antage, at min Regjering ikke vilde have fraraadet H. M. under de nuværende Omstændigheder at underskrive, ifald den havde været opfordret til at give H. M. sin Anskuelse tilkjende«.

Min Samtale med Paget fortalte jeg først Kongen Torsdag Eftermiddag [den 19. November] Kl. 4¹/₂ — altsaa over 24 Timer efterat Forfatningsloven var underskrevet. Jeg kunde tydelig see paa ham, at denne Meddelelse var ham baade kjærkommen og uventet.

Jeg fortæller dette saa omstændeligen for at tilintetgjøre det udsprede uforskammede Rygte, at Kongen først havde underskrevet efter at have spurgt det engelske Hof om, hvad han skulde gjøre. Det er min fulde Overbeviisning, at H. M. kun har fulgt sit eget Overlæg i denne Sag, og efter at have afveiet, hvad Følgerne kunde blive, naar han underskrev eller ikke underskrev. At han Søndag Aften og endnu om Mandagen var meget tvivlraadig, er sandt; men kunde det være anderledes i en saa vigtig for H. M. ganske ny Sag, som var bleven bekjæmpet af Mænd, paa hvis politiske Klogskab han hidtil havde stolet, og som han ansaae som sine troefaste Venner; Kongen glemte ikke, hvad Pr[ins] Christian skyldte Bluhme. Dog maa jeg, for ikke at misforstaas, tilføje, at Bluhme heller ikke havde fraraadet Kongen at underskrive den Forfatningslov, som Ministeriet med en ubegribelig Letsindighed, understøttet af en til fanatisk Overdrivelse stimuleret Nationalitetsfølelse, havde mægtet at sætte igjennem, og som en af den skandinaviske Idee enten forført eller forblindet Presse havde skildret som den danske Selvstændigheds Bolværk . . .

Dauids Beretning af Januar 1874.

. . . Allerede oftere havde jeg gjort Prinds Christian i 1863 opmærksom paa, hvor vigtigt det var, at han alvorligt tænkte paa, hvad han vilde gjøre, naar han blev kaldet til Tronen, og til hvilke Mænd han vilde henvende sig. De Svar, som han gav mig, maatte overbevise mig om, at han enten slet ikke eller idetmindste ikke alvorligen tænkte herpaa. Saaledes nærmede sig,

under en Sorgløshed fra Prindsens Side, der maa kaldes svag, ifald man ikke vil kalde den barnagtig, den skjæbnsvangre Dag, da han kaldtes paa Danmarks Trone. Endnu omtrent 14 Dage før Frederik VII's Død, da jeg talte om hans betænkelige Sundhedstilstand, sagde han til mig: »Kongen overlever os begge!«

I de nærmeste Dage saae jeg ikke Prindsen, da jeg paa Grund af Gigtsmerter i Knæet ikke turde gaae ud. Om Torsdagen [12. November] besøgte mig Etatsraad C. for at see til mig; han fortalte mig, at Professor Lund¹ telegraphisk var bleven kaldt til Glücksborg, tilføiende: »Kongen maa være farlig syg«. Saasnart han var gaaet, skrev jeg til Prindsen, meldende ham, hvad jeg havde hørt. Om Fredagen og Lørdagen hørte jeg Intet fra ham. Om Søndagen [15. November] fik jeg en Billet fra ham, hvori han bad mig om at komme strax til sig. (Billetten maa findes blandt mine Papirer). Jeg klædte mig paa og kjørte til Palaet. Ankomsten der heed det sig, at Prindsen var gaaet over til Landgreven², hvor han skulde spise til Middag, men at han lod mig bede om at vente paa sig. Indført i hans Værelse sad jeg mig i en Lænestoel og overtænkte Situationen; thi det anede mig, hvad der var hændet. Det varede heller ikke længe, inden han kom, tilsyneladende rolig. »Kongen er død,« var hans Ord til mig, »hvad skal jeg nu gjøre«. »Har De talt med Mænd, som De har Tillid til, og som kunne staa Dem bi som ansvarshavende Raadgivere?« sagde jeg. Paa hans benægtende Svar yttrede jeg. »Saa er der, saavidt jeg skjønner, for det første Intet andet at gjøre end at beholde det Ministerium, som Deres Majestæt med Kronen har arvet efter Frederik VII«. Paa hans Indvending, »at han ikke havde Tillid til flere af Ministrene«, yttrede jeg for ham, at jeg ikke burde fortie for ham, at han ikke var populair, og at han skulde være en meget populair Konges Efterfølger; at de Mænd, han snarest vilde tænke paa for at danne et nyt Ministerium, havde den offentlige Mening mod sig, medens det national-liberale Ministerium, som sad ved Roret, blev haaret af denne. Kongen sad derpaa nogle Øieblikke taus. — »Og skal jeg da underskrive Fællesforfatningen?« sagde han. »Deres Majestæt skal søge at vinde Tid — det er det eneste Raad jeg kan og tør give Dem«, svarede jeg. »Hvad tror De, at man vil raade mig til i England?« »Jeg veed det ikke, men jeg skal søge at skaffe Dem det at vide«, svarede jeg. Kongen skrev derpaa en Billet til Hall og ønskede mig en rolig Nat og bad mig undskylde, at han muligvis havde

¹ Kong Frederik VII's Livlæge J. J. G. Lund (1801—84).

² Landgrev Vilhelm af Hessen.

gjort mig en for mit Helbred skadelig Uleilighed. Christian IX var i dette Øieblik ganske Prindsen af Glücksborg.

Da jeg har omtalt hans besynderlige Indifferentisme for hvad der maatte og vilde komme, tør jeg saa meget mindre fortie, at han, da det var kommet, ganske var opfyldt af Tanken, hvad han nu havde at gjøre. Dette viste sig tydeligt, da han i min Nær-værelse modtog et Besøg af Landgreven, der, skjøndt denne af ham selv var blevet underrettet om Frederik VII's Død, vilde lykønske Kongen til sin Tronbestigelse. Det viste sig ligeledes, da Grev H.¹ lod sig melde for at modtage hans Befalinger med Hensyn til Staldetaten, der dog ellers laae ham meget paa Hjerte.

Skjøndt det var blevet silde, tog jeg til den engelske Minister Sir August Paget, og fortalte ham, hvad han endnu ikke vidste, at Frederik VII var død. »Jeg er nu meget spændt paa, hvad Kongen nu vil gjøre, og om han vil underskrive Fællesforfatningen«, sagde jeg, tilføiende »Hvad troer De, at John Russell vilde raade til?« »Jeg kan ikke vide det«, svarede Paget, »men vil De have det, skal jeg telegraphere til London, at Kongen ønsker Raad«, »Nei, gjør det ikke, thi Kongen har ikke for mig yttret et sligt Ønske; men det er kun min Mening, at Russells Raad maatte være Kongen høist vigtigt«. »Godt, saa vil jeg strax telegraphere, at een af Kongens bekjendte Venner for mig har paapeget Vigtigheden heraf«. Efterat Sir Paget havde lovet imorgen Formiddag at lade mig vide, om han havde faaet noget Telegram fra London, forlod jeg ham.

Efter Russells Svar skulde Kongen søge at vinde Tid. Med dette Svar gik jeg til Kongen, hvem jeg mødte paa den lille Trappe, der førte til hans Privat-Værelser. Jeg gav ham det der, da han ilede med at komme til Christiansborg Slot, hvor Proclameringen skulde skee.

Kort Tid derefter gik jeg ogsaa derhen, da Rigsraadet var tilsagt til at overvære denne Act. Da jeg gik over Pladsen foran Slottet, var denne allerede overfyldt af Mennesker. Det var en meget støiende og broget Forsamling. Jeg gik ned til mine Colleger i Rigsraadet og med dem op i Audiencegemakket. Der kom Politidirecteuren² mig imøde, noget hædsblæsende, og bad mig om at gaae til Kongen førend Proclameringen for at raade H. M. til, naar han træder ud paa Balconen, at forkynde, at han har underskrevet. »Jeg hører ikke til Kongens ansvarshavende Raad-givere«, svarede jeg ham rolig og bestemt. »Vil De da indestaae

¹ Grev V. v. Holck. Sml. s. 34 note 2.

² Etatsraad C. Crone.

for Stadens Rolighed?» »Nei, men det skal De«. »Det kan jeg ikke«. »Godt, saa vil jeg gaae til Kongen og fortælle ham denne vor Samtale«. »Nei, det maa De ikke«. »Godt, saa gaar jeg heller [ikke] ind til Kongen«.

Der leve vist endnu mange, som have bivaanet Proclamationen. Kongen traadte fast og rolig ud paa Balconen, han forkyndte Intet om Underskriften, men havde lovet det Ministrene², og det maa være strax meddeelt Stimmelen paa Pladsen, og havde upaatvivlelig Indflydelse paa Stemningen. Jeg har aldrig bebrejdet Ministeriet, at det handlede som det gjorde, eller Kongen, at han gav sit Løfte uden at søge at vinde Tid. Ministeriet handlede consequent; Fællesforfatningen var dets Værn, dets hele politiske Systems Endemaal; det maatte altsaa sætte dens Ikrafttræden over Alt, men Kongen handlede ikke mindre consequent, thi naar han bibeholdt det national-liberale Ministerium, maatte han ogsaa følge den national-liberale Politik. Det er saa langt fra, at jeg har bebrejdet den Ene eller den Anden sin Handlemaade, at jeg tvertimod har taget den i Forsvar, hvad jeg strax kommer til at omtale.

Jeg tror heller ikke, at et andet Ministerium vilde have kunnet undgaae at tilraade Kongen at stadfæste Fællesforfatningen, — Omstændighederne gjorde det til en Nødvendighed. At optræde paa en saa bestemt Maade mod den almindelige Mening vilde have været i høieste Grad uklogt og farligt for det nye Dynasties Grundlægger, saa meget mere som Folket var besat af Scandinavisme.

Efter denne Dag saae jeg ikke Kongen i længere Tid, — han lod mig ikke kalde til sig eller gav mig noget Beviis paa sin Naade . . .

Sir August Paget til Lord John Russell.

Most Confidential.

Copenhagen
November 19th. 1863

My Lord,

The Councillor of State David, who is perhaps the person whose opinion has the greatest weight with His Danish Majesty, and who is invariably consulted in cases of difficulty, called upon me on Tuesday morning [17. November] and said, he wished to

² Saaledes staar der i Mnskr. Meningen er formentlig: havde lovet Ministrene at underskrive.

speak with me, in the strictest confidence as to the best course to be followed by the King in the present crisis. —

He said that he had not been sent by The King to consult me, but he had had a conversation with His Majesty the evening before, after which he had decided on calling on me, in the first place to know whether I had any instructions from Her Majesty's Government which ought to weigh in His Majesty's decision as to signing the new constitution or withholding his sanction, and, in case I should not, to beg I would communicate to him what my own opinion was as to the best course to be pursued under the circumstances.

I replied that I had not as yet received any instructions from Her Majesty's Government upon the point in question, — but that in consequence of the despatch just communicated by the Prussian Minister I had sent a telegram the evening before to your Lordship, and that I should probably get an answer in the course of the day, in which case I would let him know its purport. In the absence of instructions I felt great reluctance to expressing any opinion whatever, but that I had no objection to say, in a general way, that as the only object of Her Majesty's Government was an amicable settlement, and the preservation of peace, anything which tended to that end would be sure to meet their approval, and have their support. Consequently, as it now appeared, from the despatch sent in by Prussia, that the constitution for Denmark and Sleswig was considered by Germany as calculated to increase the existing difficulties, if the promulgation of this constitution could be for the time suspended by reason of His Danish Majesty withholding his signature, no doubt Her Majesty's Government would be glad of such a result, — but it was for His Danish Majesty to decide whether the internal situation would admit of his taking this course. —

Monsieur David frankly admitted to me that it would not. — The project, he said, was entirely contrary to the King's views, and at first His Majesty had been determined not to sanction it and to change the Ministry. No one, continued Monsieur David, had been more opposed to the Bill than he himself, — he had combatted it in every way, — he had spoken against it, and voted against it, — but he was bound to tell His Majesty, as he had done the previous night, that the measure having been adopted by the Rigsgaad, and in view of the excitement which was hourly increasing on the subject, His Majesty would not be justified in refusing his sanction to it.

I asked Monsieur David if the King had spoken to Monsieur

Hall on the subject. It might be possible perhaps that if His Majesty made an appeal to His Excellency's patriotism and devotion, and were to explain to him that He did not intend to refuse His signature altogether, but simply to suspend it until the negotiations on the international questions were settled, Monsieur Hall would take the responsibility upon himself before the Rigsraad and the Country of temporarily suspending the promulgation of the measure. — Monsieur David replied that His Majesty had not done so, — nor did he think there would be any chance of Monsieur Hall consenting to act in the way proposed. He had gone too far in his recent speeches to allow of this being possible. —

On Monsieur David's taking his leave, I again promised to let him know as soon as I should hear anything from Your Lordship. —

Accordingly after the receipt of Your Lordship's telegram on Tuesday afternoon [17. November], I sent him a note asking him to call yesterday morning [18. November], and I then told him that although Her Majesty's Government considered that the international negotiations would be probably more effectual if the signature of the King to the constitution was suspended until they were concluded, they were nevertheless very unwilling to interfere in the matter. —

This communication was evidently a relief to Monsieur David's mind. He said that public feeling had now risen to that height that it would be dangerous to hesitate any longer, and the sooner the King signed the constitution the better. —

I replied that, in His Majesty's interests, I could not conceal from him that that was also my own opinion. That I had reason to believe that the utmost delay which would be given would be one or two days more, — that measures were being taken to organize a movement on a very formidable scale to go to the Palace and demand the constitution (I had this from one of the "Meneurs") that there was yet time to turn the excitement to a good account and by yielding at once to derive advantage, popularity, and strength from the position. — This being once effected, the King might a little later call to His counsels men of more moderate opinions who would carry out his own conciliatory views, and thus it might be hoped that the bad effects which the present measure was calculated to produce in some quarters might by degrees be effaced. —

A council was summoned for one o'clock, and His Majesty, as I have already reported, then affixed his signature to the constitution. —

I trust I shall not appear to Your Lordship to have gone too

far in my last conversation with Monsieur David. If so, I can only plead as my excuse that I acted from the conviction, which indeed must have been shared by every one who had a knowledge of the state of public feeling here, that things had gone too far to make it possible for His Majesty to suspend His signature even temporarily. He must have yielded at last, or have risked the consequences of a revolution. By giving way after too long a delay His Majesty would have derived no benefit from the concession, but on the contrary would have irretrievably irritated and estranged His subjects, whereas by this timely compliance with their wishes he has gained their affections in a manner which I cannot but hope may be lasting, and may tend to the happiness of His Majesty's reign, and the welfare and interests of this country. —

I have the honour [etc.].

A. Paget.

The Earl Russell K. G.

etc. etc. etc.

Recd. Nov. 23. — By Chancery Servant to Berlin. — For the Queen. — Paris.

Uddrag af Statsrådsprotokollen.

Mandag den 16. November 1863 Kl. 10 Formiddag, Christiansborg.

... Hans Majestæt Kongen yttrede, at Allershøistsamme ikke ansaae det for at være af saa stor Betydning, hvad Stemningen hos Østerrig og Preussen er med Hensyn til Forfatnings-Udkastet, men at det navnlig kommer an paa, hvad Frankrig og England tænke om det.

Conseilspræsidenten (Hall) bemærkede, at dersom man direkte vilde spørge hos det franske og engelske Kabinet om deres Mening angaaende Forfatningsudkastet, vilde man ganske sikkert faae det Svar, at de ikke kunde indlade sig paa at bedømme dette; og det vilde desuden ogsaa være misligt at give fremmede Kabinetter Leilighed til at udtale sig om et saadant reent indre Anliggende. Vilde man spørge dem, om det er rigtigt at gjøre det Skridt at gennemføre den nye Forfatning, saa vare de nødte til at sige, at vi helst ikke maatte gjøre noget Skridt, som kunde fremkalde Vanskeligheder og Conflicter, da deres Opgave er at virke dulmende; men at spørge dem og siden handle anderledes end de sagde at man skulde gjøre, gik naturligtvis ikke an. Hvad

der imidlertid under saadanne Forhold som dem, hvorom her er Spørgsmaal, kan betragtes som tilstrækkeligt, er at see hvorledes hine Kabinetter af sig selv træde op, og han maatte da i saa Henseende udtale, at der med Hensyn til hele den paagjældende Sag ikke er yttret et eneste Ord hverken fra det franske eller fra det engelske Kabinetts Side. Ligeover herfor staaer, hvad der efter hans og Ministeriets Overbeviisning maa være afgjørende, at Repræsentationen, efter at den frit har forhandlet Forfatningsudkastet og ført det igjennem, maa være berettiget til at see det Formaal, som dermed er sat, naaet ved at Udkastet stadfæstes, og hvis dette ikke skeer, saa vil der fremtræde en Stilling, som ikke kan andet end ansees betænkelig og som for Ministeriets Vedkommende vil være umulig. Som han allerede forhen havde yttret maatte han finde det meget ønskeligt, at der ialtfald ikke hengik længere Tid end nogle Dage inden Hans Majestæt tog sin Beslutning . . .

Onsdag den 18. November 1863. Christiansborg. Kl. ca. 13—15.

Paa Forespørgsel af Hans Majestæt, om der vare komne Efterretninger af nogen Betydenhed fra Udlandet, yttrede Conseilspræsidenten (Hall), at han ingen saadanne havde at meddele. Han havde allerede tidligere havt Leilighed til at omtale for Hans Majestæt, at han fra den herværende engelske Gesandt havde modtaget den mundtlige Yttring, at han fra sin Regjering havde faaet et Telegram¹, der gik ud paa, at man fra engelsk Side ikke kunde indlade sig paa nogen Udtalelse med Hensyn til de indre Forhold i Danmark, navnlig hvad Forfatningssagen angik, men at man maatte ønske, at der Intet skete, som kunde virke forstyrrende ind paa en fredelig Mediation.

Hans Majestæt Kongen bemærkede, at dette forekom ham som et Vink til os fra England, at vi skulle være vaersomme med Gjennemførelsen af den nye Forfatning.

Conseilspræsidenten (Hall) erindrede, at den Slags Yttringer som den, hvorom Talen her er, kunde man efter hans Erfaring ikke lægge stor Vægt paa, og paa den Maade vilde altid, kunde man forud vide, selv de venskabelige Magter udtale sig. Hovedspørgsmaalet maa være, hvorledes vi selv maae opfatte Forfatningssagen; udefra er der om den hele Sag talt saa mærkværdigt Lidet fra alle Sider, at han troer, at Alle have været enige i at den Vei, som er slaet ind ved Forfatnings-Udkastet, maatte Danmark gaae.

Hans Majestæt Kongen kunde dog ikke Andet end ansee de

Yttringer, som nu vare komne fra England, for sær vigtige, og han syntes, som han før bemærkede, at de vare ligesom et Vink med Hensyn til Forfatningsudkastet. Grunden, hvorfor Hans Majestæt havde idag samlet Geheime-Statsraadet, var netop at bringe Forfatningssagen paany under Omhandling, og han maatte tilstaae, at det efter hans Overbeviisning vilde have været langt heldigere for Landet, om Udkastet til den nye Forfatning ikke havde været forelagt . . .

Summary.

On November 13th, 1863 the so-called Rigsraad — originally a representative assembly common to the kingdom of Denmark and the duchies of Slesvig and Holsten, but since 1858 only acting for Denmark and Slesvig — passed a new constitution for Denmark and Slesvig. On November 15th, 1863 Frederick VII died before he had signed the new constitution. He was succeeded by Christian IX, who as Prince of Denmark had been opposed to this new constitution, which he feared would lead to war between Denmark and the German powers. Consequently he was reluctant to give his assent to the constitution as the government and the public opinion demanded it of him. Under the impression of an increasingly agitated frame of mind among the population of Copenhagen, the King, however, signed the constitution on November 18th, 1863.

During these days the king was in close contact with the conservative politician C. N. David, governor of the national bank. In two reports, dated December 1863 and January 1874 respectively, C. N. David has written on his relations with the king and with the British envoy, Sir Augustus Paget.

The two reports differ particularly in the point that in the former David mentions that without having received any request from the king, but induced by some information from a friend, he called on the British envoy in order to learn the envoy's, and possibly the British government's point of view with regard to the question whether the king should sign the November constitution or not. According to the 1863-report David received a reply from the British envoy after the king had signed, so that

¹ Det paagældende telegram af 17. november fra Russell til Paget og Pagets indberetning af 19. november om dets meddelelse til Hall er trykt i Hist. Tidsskr. 9. r. VI, 236, 246.

it must appear that the king had not sought the advice of the British government before he signed. According to the report of 1874 it was immediately after the first interview with the king in the evening of November 15th and in understanding with the king that David called on the British envoy, who already on Monday November 16th is said to have stated that the British government advised the king to gain time.

In an article in the periodical "Scandia" 1928 Professor Erik Arup discussed the two sources compared with a letter of November 17th, 1863 from the British Secretary of State for Foreign Affairs, Lord Russell, to Sir Augustus Paget. Arup arrived at the result that the contemporary report was a veiling of the actual facts, whereas the report of 1874, in spite of numerous incorrect details, was more correct in the main, viz. that the king had not signed until he had learned the British government's attitude.

In an article in "Historisk Tidsskrift" (9. r. VI 1929) Professor Aage Friis took up the subject for discussion including the minutes of the meetings of the "Statsraad" on November 16th and 18th, 1863 and comprehensive English material, particularly a letter of November 19th, 1863 from Sir Augustus Paget to the British Foreign Secretary which differed from both David's reports; however it appears from the letter that the talks between David and Paget have taken place at a time that does not preclude that David has informed the king of the results of the talks before the constitution was signed. Friis came to the conclusion that the new material in all essentials confirmed the 1863-report: David is said to have learned the British government's attitude while the "Statsraad" took place on November 18th, so that there had been no contact between the king and David before the king signed.

In a new article in "Scandia" III 1930 Arup maintained his basic conception that the 1874-report was right in the main, being of opinion that Paget in his letter to Russell had used the chronology for the purpose of preventing that the British foreign office got too strong an impression of the fact that he had held points of view that did not quite cover those of the British government.

In the present article the author has tried to prove that Paget's chronology in the letter of November 19th, 1863 has not been falsified and that the criticism of the letter which Professor Arup has pleaded cannot, consequently, hold true. The author agrees with Arup that Paget's letter does not confirm David's report of 1863 as Friis will insist, but cannot agree with him that

the main features of the 1874-report can be maintained. The interpretation of the events must be based on Paget's letter. Subsequently there will be no basis for the conception advanced by Arup that David in 1863 falsified his report in order to hide that he had endeavoured to provoke the fall of the Danish government. David has presumably used an incorrect chronology in order to cover the king against political attacks that might arise if it became known that the king had gone behind the back of his responsible ministers. When the king in the "Statsraad" November 16th had tried to induce the minister for Foreign Affairs to ask the French and the British governments of their opinion of the November Constitution, he was refused; he then tried by David's application to the British envoy to obtain advice from the British government in order thereby to bring pressure to bear on his own government. This action failed for several reasons; so, weak as Christian IX's position was in November 1863, there may have been good cause for David to hide these facts. This he has tried to do with his incorrect report of 1863. The report of 1874 is more frank, but it contains so many traceable chronological errors that no great credence can be given to it.

Abraham Brodersen.

AF

HENRY BRUUN

Med sjælden enstemmighed har dansk historieskrivning fra Rimkrøniken til Erslev, fra Arup til Villh. la Cour lovprist Dronning Margrethe, unionens grundlægger; men enigheden udelukker ikke divergenser, af hvilke den vigtigste gælder det spørgsmål, om unionens grundlægger i første række drev nordisk idépolitik eller dansk magtpolitik¹. Til klaring heraf vil fordybet studium af hendes rådgivere og hjælpere kunne tjene. Og blandt disse er Abraham Brodersen for så vidt et taknemligt objekt, som den eneste eksisterende udførlige biografi af ham, P. v. Möllers lærde og for sin tid fortjenstfulde afhandling², nu er aldeles forældet. Inden for nyere forskning har kun enkelte spørgsmål — hans nationalitet, hans godsejervælde i Småland, hans død — været genstand for mere indgående drøftelse.

I. Slægt og ungdom.

A. B.s fødselsår er ukendt, men kan dog med nogen sandsynlighed henføres til 1350'erne; det første brev, hvori han forekommer, er dateret dec. 1380³, og da var han myndig; 1382 giftede han sig. Som dreng har han da oplevet store politiske

¹ Jfr. herom Hist. Tidsskr. 11. r. II (1947), 163—65.

² P. v. Möller: Bidrag till Hallands historia I (1874, i det flg. cit. v. Möller), 88—101.

³ Se nærmere s. 56.

II. Slotshovedsmanden på Varberg.

Nøjagtige data for A. B.s karriere som lensmand lader sig ikke fastslå.

Om Varberg slot, som var den vigtigste af hans forleneringer, ved vi positivt, at Jep Muus var hovedsmand her endnu 26. jan. 1389, da han i et brev benævner sig »advocatus Wardbergh«¹. 27. okt. 1390 kalder han sig derimod »capitein« på Helsingborg², hvortil han altså var forflyttet. Da der ikke kendes nogen lensmand mellem ham og A. B., er det sandsynligvis rigtigt med P. v. Möller at slutte, at han har tiltrådt lenet 1389 eller 1390. At han i 1390'erne havde tilknytning til Varberg, fremgår af to breve, begge daterede til dette slot, det ene udstedt af A. B. og Bent Piik i et familieanliggende 14. febr. 1392³, det andet et skøde fra Sven Sture til hr. A. 2. juledag 1396⁴. Først 1407 nævnes han direkte som lensherre på Varberg⁵.

Men A. B.s indflydelse strakte sig ud over, hvad der fulgte af lensmandsposten på Varberg. I den bekendte Nyköpingreces sept. 1396, som vedtoges to måneder efter Erik af Pommerns valg til svensk konge og var en forløber for unionsaftalerne i Kalmar næste år⁶, læses følgende paragraf: »Item scal oc herre Abram Brodersson behalda Wærend oc Fynwid oc herre Skanung Mark oc Clawus Dowit oc Hanes Skytta oc Baat the hæredh, som the hawa, at these fornæmpde behalde thessen fornæmpda land oc hæredh til pant oc til læns, swa længe oc epter thy som wara frw drotningene breff wtwisar som the ther vppa hawa^{7a}. Bestemmelsen må opfattes som en ren konfirmationsparagraf i anledning af kongevalget og således især som en forpligtelse for Erik. Den giver os sikker besked om, at dronning Margrethe før

¹ Rep. I, nr. 3683.

² Ibidem, nr. 3768.

³ Sv. RA.s Perg. II (1868), nr. 2603.

⁴ Ibidem, nr. 2836.

⁵ Sveriges traktater II (1883), 626.

⁶ Jfr. herom Gottfrid Carlsson: Sveriges historia till våra dagar III, I (1941), 55—59.

⁷ Sveriges traktater II, 660.

1396 havde givet A. B. brev på Varend og Finnvid. Rimeligvis var det sket mindst to år tidligere¹.

Til disse landskaber og Nordhalland har A. B. inden århundredets udgang sandsynligvis kunnet føje Sønderhalland og Kind herred i Västergötland. Beviserne er dog her mindre sikre. I en svensk annaloptegnelse om A. B.s død siges det, at han havde været »capitaneus octo castrorum, quatuor in Suecia videlicet Trullaborgh, Pikzborgh, Opensteen Örsten cum tota Vexionensi dyocesi et quatuor in Hallandia videlicet Lagaholm, Vaardberg Falkenberg et Cununxbakka²«. Helt pålidelig er denne liste ikke; Öresten med Mark herred havde Niels Svarteskåning, som det fremgår af Nyköpingrecessen, 1396 og fremdeles 1410. Trollebørg og Piksborg lå i Finnvid³ og har således hjemmel i Nyköpingrecessen, og Kungsbacka kendes fra morgengavebrevet; det var ligesom Falkenberg en borg af anden rang, som det ikke undrer at finde forenet med det nærliggende hovedslot Varberg. Også de to resterende borge, Laholm og Opensten opføres sandsynligvis med rette på fortegnelsen. På Laholm, Sydhallands vigtigste slot, nævnes Maj 1399⁴ som foged en Peder Nielsen, der med rimelighed kan identificeres med den væbner af samme navn, der få år senere notorisk var hr. A.s betroede mand. Om Opensten vides, at A. B. dér fejrede sin datters andet bryllup; kilden er et beediget tingsvidne fra 1462⁵, altså fortræffelig; tidspunktet angives vel ikke direkte, men må være 16. jan. 1407⁶. Hertil kan som bevissteder føjes et på Opensten dateret skøde til hr. A. juni 1397⁷ samt et brev af 1408, hvorved Abjörn Sture som vederlag for en bøde pantsætter A. B. en gård i Kind herred,

¹ Som af Härenstam (Finnveden under medeltiden (1946) 72 f.) bemærket forekommer Esbjørn Båd på lensslottet Trollaborg allerede febr. 1394 (Sv. RA.s Perg. II (1868), nr. 2706), rimeligvis som broderens foged.

² Script. rer. suec. III, 1 (1871), 24.

³ Jfr. s. 68—70.

⁴ Molbech & Petersen, opus cit., 78.

⁵ Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CXXXIV (1908), 38, jfr. 69.

⁶ Se s. 99.

⁷ Sv. RA.s Perg. II (1868), nr. 2878.

som lå til Opensten¹. Da Kind i modsætning til naboherredet Mark ikke nævnes i Nyköpingrecessen, er det sandsynligst, at hr. A. først efter 1396 har overtaget dette herred.

Halland, Varend og Finnvid med Kind herred forblev til A. B.s død den faste kærne i hans lensområde; hvad det i hans sidste tiår lykkedes ham at føje til, beholdt han kun kort. Fuld forståelse af hans position i sin samtid forudsætter derfor klar indsigt i disse landsdeles geografiske forhold. Hvad Halland er, tør forudsættes bekendt; Finnvid og Varend vil derimod for de fleste danske være mere vage begreber. Det ældgamle navn Finnvid omfatter tre af Smålands vestligste herreder, Östbo, Västbo og Sunnerbo²; af disse grænser de to sidstnævnte op til Hallands fire sydligste herreder, og alle tre var de nøje geografisk forbundne med dette landskab ved de store hallandske åer; fra nord til syd gennemstrømmes Västbo herred af Nissan, der har sit udløb ved Halmstad, Östbo og Sunnerbo herreder af Lagan, hvorefter Laholm har navn. De nordligste fire herreder af Halland grænser derimod hverken til Finnvid eller i det hele til Småland; indskudt mellem dette landskab og Nordhalland ligger den sydligste flig af Västergötland, bestående af herrederne Mark og Kind, hvoraf som omtalt A. B. havde det sidstnævnte, hans gode ven Niels Svarteskåning det andet. Varend er det sydligst beliggende af de »lande«, der efterhånden voksede sammen til Småland; det er identisk med Växjö stift og med det nuværende Kronobergs län med fradrag af Sunnerbo herred; det omfatter fem herreder, nemlig Allbo, Kinnevald, Norrvidinge, Konga og Uppvidinge. Landskabets kærne er oldtidsbygden i det nordlige Kinnevalds herred, vest for Växjö, gennem Mörrumåen forbundet med Bleking, hvormed også andre åløb muliggjorde en for kulturudviklingen afgørende samfærdsel³.

Det landområde, A. B. således havde at bestyre, udgjorde i

¹ Sv. Dipl. II, nr. 994.

² Jfr. Otto v. Friesen i *Meddelanden från Norra Smålands Fornminnes-Förening VIII* (1926), 5.

³ Se herom A. Vejdes fortrinlige afhandling *Borger och samfærdsleder i medeltidens Varend*, i *Hyltén Cavallius-Föreningens årsbok 1925*, 146—70.

sin helhed et mægtigt areal. Halland er 4921 km², Varend 7088, Finnvid 6690, Kind herred endelig 2207; tilsammen 20 906 km², svarende til henved halvdelen af det nuværende Danmark. Befolkningstallet er det meget vanskeligt at vurdere; går man ud fra Velschows af nyere forskning bekræftede beregning af Hallands befolkning 1232 til 32 000 og regner med nogen tilbagegang, kan man måske sætte tallet for dette landskab til ca. 25 000; for Varend skulle man efter A. Vejdes undersøgelser kunne regne med ca. 15 000, for det samlede område med al mulig reservation måske med ca. 50—60 000, svarende omtrent til, hvad Sunnerbo og Östbo herreder alene havde i 1935. Vist er det, at det drejede sig om tyndt befolkede, for største delen skovfyldte distrikter med få og slette veje, ofte nok kun farbare om vinteren. Selv bortset herfra er det indlysende, at en blot nogenlunde effektiv kontrol med så udstrakte len kun har været mulig i kraft af et højst anstrengende rejseliv, og da brevmaterialiets mangfoldige dateringssteder bekræfter, at A. B. faktisk normalt befandt sig på rundrejse i sine len, tør vi uden videre slutte, at han har haft et godt helbred og været en trænet rytter.

Udgangspunkt og endemål for disse stadige rejser var uden tvivl Varberg, hovedslottet i Halland, dette landskab, der efter areal vel næppe udgjorde en fjerdedel af hele området, men befolkningsmæssigt og militært vejede des tungere. På Varberg har han haft sit egentlige hjem; det fremgår af, hvad der skete efter hans død¹, og støttes af brevene af 1392 og 1396. På de andre slotte har fogeder måttet varetage hans interesser. Et par af dem kender vi lidt til. Den mest betroede var Peder Nielsen. 1399 var han som nævnt² foged på Laholm, men 1403—07 nævnes han oftere³ som foged på Piksborg, et slot, der lå på en holm i den sydlige del af den store sø Bolmen, og som utvivlsomt var det vigtigste forvaltningscentrum for Finnvid. 1407—08 forekommer han tre gange⁴ med titel af herredshøvding i Sun-

¹ Jfr. s. 119 f.

² S. 66.

³ Sv. Dipl. I, nr. 337, 400, 600, 814, 892.

⁴ Ibidem, I nr. 799, 840; II, nr. 986.

nerbo. Mere overraskende er det, at han febr. 1408 en enkelt gang¹ kaldes foged i Varend, et landskab, hvorfra i øvrigt intet lensslot fra datiden er bekendt. Han forekommer endnu så sent som 1411², altså efter A. B.s død, som foged på Piksborg, der således gennem mindst otte år har været hans hjemsted. Han var i live endnu 1. aug. 1424³, men året efter (25. juli) skænkede hans enke gods til Nydalaklosteret for hans sjæls frelse⁴. Hun hed Märta Abramsdotter og var uden tvivl en uægte datter af A. B. Det var sikkert ikke mindst dette ægteskab, der gjorde Peder Nielsen til en velstående mand. Hans vigtigste godsbesiddelse var hovedgården Skedala⁵ i Halland. At denne ligefrem, som af nogle forskere antaget⁶, skulle have været hustruens medgift, fremgår ikke af det bevarede brevmateriale⁷. Strategisk større betydning end Piksborg havde ved sin beliggenhed nær den gamle hovedvej mellem Varend og Finnvid et andet slot i sidstnævnte landskab, nemlig Trolleborg i Östbo herred; her synes A. B. at have benyttet skiftende fogeder; i det mindste forekommer

¹ Sv. Dipl. II, nr. 934.

² Ibidem II, nr. 1482.

³ Rep. I, nr. 6133.

⁴ Perg. i Sv. RA.

⁵ At den i brevet af 1425, 25. juli, som afdød omtalte »pætther niclissen aff skedhadal« er identisk med fogeden på Piksborg, er overbevisende godtgjort af Härenstam (opus cit. 336 f., note 59). Det af samme 338 f. omtalte, som Rep. II, nr. 2044, publicerede skøde af 25. marts 1456 er i nærværende sammenhæng af stor vægt. Ved dette bortsælger nemlig ægteparrets datter Johanne Skedala og meget andet gods til Karl Knutssons datter fru Christina og hendes mand Erik Eriksson, hvem hun betegner som sine »neste frencker«. Dette udtryk bestyrker i høj grad den umiddelbart sandsynlige antagelse, at Märta Abramsdotter var A. B.s datter; i så fald var nemlig fru Christina en datter af fru Johannes kusine. At fru Märta ikke var en legitim datter, fremgår af, at hun ikke nævnes blandt de officielle arvinger 1410, jfr. Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CXXXIV (1908), 56.

⁶ v. Möller, opus cit. 100; Härenstam, opus cit. 337.

⁷ At et skøde til A, B. 2. april 1409 (Sv. Dipl. II, nr. 1052) er udfærdiget på Skedala, beviser intet. Et brev af 1425 (Rep. I, nr. 6201) viser, at først Peder Nielsens svigersøn Broder By ved køb frigjorde sig for en medejer. Under hensyn til denne usikkerhed er Skedala ikke medtaget i oversigten over A. B.s jordegods (bilag II).

på Trolleborg 1394 broderen Esbjørn¹, året efter en fra ovennævnte forskellig Peder Nielsen, der udtrykkeligt betegnes som foged², 1398 endelig A. B.s slægtning Arvid Stensson³, som også vides for hans regning at have købt gods i Östbo herred⁴. Han døde få år efter, og hvem der afløste ham, er ukendt. A. B.s foged på Opensten hed vistnok Niels Petterson⁵.

Ikke eet af forleningsbrevene på A. B.s mange slotte er bevaret. Fra kundskab om de økonomiske vilkår for hans embedsstilling er vi altså afskåret, og materialet er i det hele så fattigt, at en skildring af hans forpligtelser og beføjelser væsentlig måtte bygges på analogier. Det er sandsynligt, at han i sin daglige praksis har været ret uafhængig af centralstyrelsen, og at hans evne til kontrol over det vældige distrikt har været begrænset; men positivt belyse det med eksempler kan vi ikke. Til de beskyldninger for magtmisbrug, der rettedes mod ham, kommer vi senere tilbage.

Eet er sikkert: hele A. B.s lille lensrige byggede på den nordiske union som nødvendig forudsætning. Dens bevarelse må have været ham en livssag, og han har også troet derpå; ellers havde han næppe samlet sig så meget jordegods ligeligt fordelt på begge sider af de gamle grænser. Til en vis grad faldt hans interesser sammen med befolkningens. I middelalderen var vandveje næsten altid at foretrække for landveje; og specielt i Sydsverige var de store ådales tilfrosne »vinterveje« lang de vigtigste forbindelseslinier. For så vidt der i de afsides smålandske skovbygder overhovedet kunne blive tale om handel, måtte den

¹ Jfr. s. 66, note 1.

² Sv. RA.s Perg. II (1868), nr. 2775.

³ Ibidem II, nr. 2905.

⁴ Jfr. s. 92.

⁵ Sv. Dipl. II nr. 1555, 1782; S. Welin, opus cit. (s. 61, note 1), 14 f. — Når v. Möller, opus cit. 95, gør den Peder Eriksson, der var med til at administrere A. B.s efterladte løsøre (s. 52) til slotsfoged på Varberg og henfører ham til slægten Urup, må det bero på forveksling med en langt senere person af samme navn, jfr. Danmarks Adels Aarb. XLIX (1932), B, 175, og Thisets saml. (RA.) I, Urup; kilden (Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CXXXIV 56 og 67) har intet derom.

derfor komme til at forbinde dem med købstæderne ved åmundingerne, og disse lå så godt som alle i de gamle danske grænselande; politisk forståelse mellem Danmark og Sverige blev på den måde et hovedvilkår for skovrydningen og unionen et stort gode for smålændingene. Klarest er dette forhold belyst for Värends vedkommende¹. Nyere forskere er enige om, at der her i senmiddelalderen foregik en usædvanlig stærk befolkningstilvækst, hvis økonomiske årsager man har søgt dels i en tiltagende udvinding af jernmalm², dels i stærkt forøget kvægavl med eksport for øje. For stuedrifterne var »vintervejene« — især Mör-rumåen, der munder ud noget vest for Karlshamn — ikke tilstrækkelige; dertil behøvedes veje, der kunne anvendes også om efteråret. En sådan senmiddelalderlig vej, tidligst omtalt 1452, er den, der den dag i dag fører fra Älmhult i Helgeådalen over Loshult, Stenbrohult og Skatelöf til Växjö; den skærer dristigt gennem ødemarkerne og må være anlagt med den bevidste hensigt at tilvejebringe en forbindelseslinie fra Skåne til Varend. Dette var mere en dansk end en svensk interesse, og man har derfor formodet³, at A. B. har givet støtte til dens anlæggelse. Det er en overordentlig plausibel hypotese, som stiller hans lensforvaltning i et nyt og fordelagtigere lys. Og der er ingen grund til at tvivle om, at Finnvid ganske som Varend i hans tid til gavn for næringslivet har fået sine forbindelser med kystens købstæder forstærket.

A. B. havde været med til at grundlægge unionen; til at bevare og befæste den bidrog han i første række ved sit lensstyre. Samme interesse måtte føre ham til også at gøre sig gældende i det politiske liv. Lejlighed hertil var ham heller ikke nægtet. Efter datidens statsretspraksis ville det være utænkeligt, at en lensmand i så betroet stilling som hr. A. ikke skulle være medlem af rigsrådet. Vi ved positivt, at han var det. Utvetydigt fremgår det ganske vist kun af et eneste brev, dronning Margrethes

¹ Vejde, opus cit.

² Jfr. Nils Ödeen: Studier i Smålands bebyggelsehistoria (1927), 470 f.

³ Vejde, opus cit., 163—65.

stadfæstelse af Hansestædernes privilegier 28. aug. 1398¹, som er medbeseglet af »vnser leuen ghetruwen ratgheueren van Dene-marken naghescreuen«, deriblandt A. B. Ved siden heraf har vi imidlertid bevaret en 10—15 andre breve, hvori han mere eller mindre tydeligt optræder som råd uden at kaldes det; og dette er kun ganske normalt. Det er for hele Margrethes tid meget vanskeligt, for ikke at sige umuligt, nøjagtigt at fastslå, hvem der på hvert enkelt tidspunkt var medlemmer af rådet; dette var ingen fast afgrænset institution, og medudstederne af traktater og andre vigtige statsakter udgør oftest en videre kreds, end rådet kan formodes at have omfattet. Det er dog rimeligst at antage, at A. B. ligesom flere andre af de mænd, der i brevet af 1398 udtrykkelig kaldes vore kære tro rådgivere af Danmark, er optaget i rådet 3—4 år før. Hans deltagelse i de vigtige forhandlinger på Lindholm slot² og i Helsingborg³ 1395, i Kalmar-mødet 1397⁴, beviser ganske vist ikke stort; her deltog mange andre end råderne. Et indicium er derimod det træk, at da nogle få danske stormænd i Helsingborg 1395 påtog sig skriftlig garanti for fyldestgørende besegling af den nylig afsluttede traktat⁵, er A. B. her nr. 4 i en række af 8, hvoraf i det mindste nr. 1, 3 og 7 forlængst var råder, mens resten i al fald senere blev det. Spørgsmålet om den nøjagtige dato for hans indtræden er dog af underordnet betydning; hovedsagen er, at vi ved, at han i 1398 var dansk rigsråd, og at vi fra 1395 til hans død finder ham som deltager i så godt som alle storpoltiske møder og beslutninger, så vidt vi nu kender dem. En fuldstændig liste over disse er unødvendig; til de allerede nævnte skal endnu kun føjes forliget mellem kronen og Roskildebispen 1397⁶, bekræftelsen af Margrethes gaver til kirken 1401⁷, rådserklæringen om den

¹ Lübeckisches Urkundenbuch IV (1873), 766 f.

² Sverges traktater II, 516.

³ Ibidem, 529, 545.

⁴ Ibidem, 560.

⁵ Hanserec. IV (1877), 297.

⁶ Kjøbenhavns Dipl. II (1874), 27.

⁷ Danske Mag. 2. r. V (1827), 7.

falske Oluf 1402¹ samt akten om Nordborgs overgivelse 1410². Da vi i de pågældende aktstykker kun møder hans navn, oftest blandt mange andre, kan selvfølgelig intet sluttes om hans politiske særstandpunkter. Nok så oplysende er det at lægge mærke til, ved hvilke lejligheder han *ikke* var med. Ikke mindst er det værd at notere, at skønt hans nærværelse ved det store møde i Kalmar sommeren 1397 klart fremgår af hans besegling af kroningsbrevet, har han hverken med navn eller segl tiltrådt det berømte unionsbrev af 20. juli, et træk, der i debatten om det navnkundige aktstykke taler mod Lauritz Weibulls anskuelse³, at det mindretal, der stod bag det, var en kreds af Margrethes nærmeste tilhængere, og for Erik Lönnroths hypotese⁴, at det er udtryk for en fra svenske oppositionelle kredse udgået reservation. De breve, der vidner om A. B.s deltagelse i politiske forhandlinger, følger hverandre tættest i årene 1395 til 1402; at de efter den tid bliver færre, beror snarest på, at stormændene nu i det hele sjældnere toges med på råd, men kan også skyldes, at snævrere godsejer- og lensmandsinteresser efterhånden stærkere beslaglagde hans opmærksomhed.

At A. B. ansås for medlem, ikke af det svenske, men af det danske rigsråd, fremgår utvetydigt af brevet 1398. Dermed stemmer ganske, at han i de fire til ham stilede pavebreve⁵ konsekvent betegnes som »miles Lundensis diocesis«. Samme opfattelse af hans nationalitet kan, om end mindre direkte, udlæses af hans plads i flere vigtige statsakters navnelister. I kroningsbrevet 1397 forekommer han således i rent danske omgivelser⁶, ligeså i det ene af brevene fra Helsingborg 1395⁷; i det andet nævnes danske og svenske stormænd skiftevis, og »Abram«, som han her alene

¹ Codex diplomaticus Prussicus, hrsg. v. Johs. Voigt, V (1857), 173; optrykt i Sv. Dipl. IV, nr. 2924.

² F. H. Jahn: Danmarks pol.-mil. Hist. (1835), 495.

³ Scandia III (1930), 216 f.

⁴ E. Lönnroth: Sverige och Kalmarunionen (1934), 59 f.

⁵ Jfr. s. 97.

⁶ Sveriges traktater II, 560.

⁷ Ibidem, 529.

kaldes, indtager en danskers plads¹. Over for denne eksempelrække bliver det af mindre vægt, om end ganske kuriøst, at Lindholmtraktatens redaktør synes at have været mindre sikker på sagen; også i dette dokumentes afsluttende navnerække alternerer danske og svenske, men her afbrydes det regelbundne skifte af A. B.s navn, der er indskudt mellem et dansk og et svensk². I de vigtigste breves lange navnerækker bestemmes de danske stormænds indbyrdes rækkefølge af deres alder, fornemhed og anciennitet som råder, ikke af deres geografiske fordeling på de tre hovedlande, som snarere kan skelnes i breve, som fortrinsvis angår et enkelt af disse. Fuld klarhed og konsekvens kan dog ikke ventes. A. B., som dog uden mindste tvivl må regnes blandt de skånske råder, deltager således nov. 1397 i selskab med ellers overvejende sjællandske stormænd i den finansielle opgørelse mellem kronen og Roskilde kapitel³, han medbesegler omtrent samtidig Erik af Pommerns gavebrev til Frue kloster i samme by⁴, og i et mærkeligt brev fra 1407⁵ finder vi ham endog blandt sjællændere og jyder som deltager i et retterting i Slagelse og vidne til tinglysningen af et jysk skøde. Derimod ses han ikke at have været i Nørrejylland⁶ og overværede heller ikke de vigtige forhandlinger med kong Albrecht i Flensborg nov. 1405⁷. Specielt skånske rådsbreve fra perioden synes ikke bevaret.

Adskillige træk tyder — navnlig når de sammenstilles — på, at A. B. i sin samtid nød et vist ry som militær. Allerede i krigen med kong Albrecht 1389 har han, som vi har set⁸, sandsynligvis haft en vigtig kommando betroet. Senere anvendtes han også til søs; af en temmelig fjerntliggende kilde, et brev fra rådene i

¹ Sveriges traktater II, 545.

² Ibidem, 516.

³ Kjøbenhavns Dipl. II (1874), 27.

⁴ Molbech & Petersen, opus cit., 70.

⁵ Rep. I, nr. 4896.

⁶ Han var således ikke til stede på herredagen i Århus 1406, se Molbech & Petersen, opus cit., 221—24.

⁷ Sverges traktater II, 613 f.

⁸ S. 63 f.

Lübeck og Hamburg juli 1400¹, erfarer vi, at dronning Margrethe i foråret samme år havde udsendt ham, »for at han med sine hjælpere skulle bidrage til at tilintetgøre Fetaljebrødrene i Norge«. Det ligger da nær at se det som et led i samme kamp, når han kort forinden overraskende nok giver en gæsterolle som lensmand i Åbo. I afskrift er bevaret et brev af 11. jan. 1399, hvorved »Abram Brodherson riddare, høwitzman pa Abo« gør vitterligt, at dronning Margrethe og kong Erik har undt bispen af Åbo indtægten af to navngivne sogne². Af brevet fremgår således, at hr. A. kort efter nytår 1399 var Margrethes hovedsmand på Åbo slot. Mere ved vi strengt taget ikke; men det er næppe for dristigt at kombinere dette faktum med disse års kamp mod fetaljebrødrene. Slottet var i 1395 kommet i hænderne på den bekendte drost Bo Jonssons søn Knut Bosson, der var Margrethes fjende og støttede fetaljebrødrene; men i et udateret brev³, hvis affattelsestid efter indholdet med sikkerhed kan bestemmes til tiden mellem 10. okt. 1398 og 20. april 1399 og snarest ligger nær nytår, oplyser dronningen, at hun nu atter har Åbo i sin magt. De to breves nære samtidighed kan ikke være tilfældig, men giver et godt grundlag for at antage, at det er A. B., der ved militærmagt eller gennem forhandling har bragt Finlands hovedslot tilbage i Margrethes hånd⁴ — ganske som samtidig eller kort forinden hans gamle politiske meningsfælle Niels Svarteskåning 10. okt. 1398 på kong Eriks vegne modtog overgivelsen af Vitalianernes hovedfæstning Faxeholm i Häl-

¹ Hanserec. IV (1877), 560.

² Sv. Dipl. II, nr. 1029, og Finlands Medeltidsurkunder, utg. genom R. Hausen, I (1910), nr. 1086. Brevets dato er i den foreliggende tekst lordagen efter hellig tre konger 1409; et C i romertallet er imidlertid tilføjet med senere hånd, og Styffe (Skandinavien under unionstiden, 3. udg. (1911), 411) har ud fra vort kendskab til A. B.s opholdssteder givet overbevisende grunde for dateringen til 1399.

³ Styffe: Bidrag til Skand. hist. II (1864), 58—60.

⁴ Formodningen herom er først fremsat af C. G. Styffe i 2. udg. af Skandinavien under unionstiden (1880), 330; den er tiltrådt af Holger Rosman (Bjärka-Säby I (1923), 290), afvist af J. V. Ruuth (Bidrag til Åbo stads historis XI (1912), 38), hos begge forfattere uden egentlig begrundelse.

singland. Den i original bevarede overgivelsesakt¹ for dette slot har også i anden henseende interesse for hr. A.s historie; den røber os nemlig navnene på en række nordiske lavadelsmænd, der havde gjort fælles sag med Margrethes fjender, og blandt dem flere af A. B.s nærmeste venner og slægtninge, nemlig Sven Sture, Arvid Stensson, ja endog brødrene Esbjørn og Svend Baad. Ufredsårenes sidste efterdønninger havde således slået breche i slægtens både før og siden så gode sammenhold; trods grænselandskabernes øjensynlige interesse i en stærk union havde dog ingenlunde alle deres adelsmænd ryggrad til at afvise konjunkturernes fristelser; ikke alle havde jo heller så meget at tabe ved en eventyrpolitik som A. B. eller Niels Svarteskåning.

A. B.s tjeneste på Åbo har i øvrigt næppe haft længere varighed end et halvt års tid; 1. sept. 1398 var han i København², 9. dec. 1399 på Gurre³ og 15. aug. s. å. sandsynligvis på Varberg⁴; det ser endda ud til, at han allerede tidligt på foråret var kommet hjem til Halland, selv om bindende bevis mangler⁵. Næste år fulgte så kampen mod de norske Vitalianere; men heller ikke den blev hans sidste militære hverv. Trods sørøveriets nedkæmpelse var forholdene i Østersøen stadig ikke tilfredsstillende for Margrethe og hendes regering. Den tyske ordens højmaster havde ved et kup sat sig i besiddelse af Gotland, og da han ikke ad forhandlingens vej kunne bevæges til igen at rømme øen, besluttede Margrethe at bruge magt. Hermed står rimeligvis A. B.s funktion som lensmand på Kalmar i nøje forbindelse. Den er svær at datere nøjagtigt, da kildegrundlaget er svagt, men må sandsynligvis henføres til årene 1403—05. Et brev fra Gotland 27. juni 1404 oplyser, at to tyskere da holdtes fangne på Kalmar slot, og at der forhandlede med A. B. om deres fri-

¹ Sverges traktater II, 592—96.

² Suhm: Historie af Danmark XIV (1828), 649.

³ *Ibidem*, 660.

⁴ Molbech & Petersen, *opus cit.*, 80 f. Styffes opfattelse, at han ikke personligt behøver at have været til stede ved det pågældende godskøb (Skandinavien under unionstiden, 3. udg. (1911), 411, note 2), savner hjemmel i kilden og synes at bero på en misforståelse.

⁵ Sv. RA.s Perg. II (1868), nr. 2962, 2972 f. Det drejer sig om små godskøb, hvis afslutning A. B. ikke behøver personligt at have overværet.

givelse¹. To breve af 1. og 2. nov. året før viser, at han da opholdt sig i Kalmar². Da tidligere vidnesbyrd savnes, er der god grund til med Styffe³ at sætte lensmandsudnævnelser i forbindelse med Gotlandsekspeditionen, som netop henføres til nov. 1403. Forskellige årbogsoptegnelser⁴ fortæller om toget, men i knappe ord; de oplyser egentlig kun, at det gik for sig ved mortensdags tid (11. nov.), at det lededes af A. B. og Algot Magnusson⁵, og at de lod opføre fem stærke skanser uden for Visby. Det tilstræbte resultat blev dog ikke nået; byen holdt ud, til en stærk preussisk flåde bragte undsætning, og hen på foråret 1404 måtte Algot Magnusson på ret ugunstige vilkår gå ind på en stilstand⁶. Blandt de danske førere ved denne lejlighed møder vi gamle bekendte som Sven Sture og Sven Piik, derimod ikke A. B., som på dette tidspunkt sikkert var vendt tilbage til Kalmar og således ligesom tre år før i Finland hurtigst muligt havde afviklet sin militære opgave. Den ærefulde og vigtige post som slotshovedsmand på Kalmar lykkedes det ham dog at bevare et par år endnu⁷; spørgsmålet om årsagen til hans fratrædelse vil nedenfor⁸ blive behandlet.

¹ Sv. Dipl. I, nr. 460.

² *Ibidem* I, nr. 392, 394. Jfr. Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CLXXXIII (1946), 8.

³ Skandinavien under unionstiden, 3. udg. (1911), 222.

⁴ Script. rer. dan. I (1772), 397; V (1783), 533; Script. rer. suec. I, 1 (1818), 96.

⁵ Ifølge Ericus Olai (*ibidem* II (1828), 117) ledede de samme to mænd i forening belejringen af Stockholm i vinteren 1393—94, en efterretning, der dog rimeligvis beror på en forveksling med Gotlandstoget, jfr. Erslev: Dronn. Margr. (1882), 184 f., 471 f.

⁶ *Ibidem* 375 f. Sv. Dipl. I, nr. 452.

⁷ Af Kalmar stads tænkebok, udg. i Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CLXXXIII (1946), fremgår, at han erhvervede skøder på byggrunde i Kalmar 4/3, 4/4 og 8/8 1405; sidstnævnte dato kan med stor sandsynlighed anses for fratrædelsens terminus post quem. Som terminus ante quem må antages donationen til Kalmar kirke 25/1 1407 (s. 93); formodningen støttes ved, at der blandt tænkebogens talrige skødebreve fra 1407—09 ikke findes noget skøde til A. B.

⁸ S. 112 f.

Efter Gotlandstoget kom der til at hengå syv år, før hr. A. endnu en sidste gang kaldtes til deltagelse i et krigstog.

III. Godsherren.

At erhverve og bestyre jordegods var en hovedside af A. B.s livsgerning — efter alt at dømme den, han viede største parten af sin arbejdskraft. Til belysning heraf foreligger et materiale, som vel er kvantitativt rigt, men samtidig ufuldstændigt og vanskeligt at bringe i statistisk overskuelig form.

Om A. B.s arv efter sine forældre vides intet. Sandsynligvis er største delen deraf medgået til at tilvejebringe pantesummen for hans part af Kungsbacka. Hans senere udstrakte godsbesiddelser falder da efter deres oprindelse i to hoveddele: hvad han fik ved sit første ægteskab, og hvad han erhvervede ved køb og pant.

Hovedkilderne til efterretning om A. B.s forhold til Märta Pedersdatters og Ebbe Piiks jordegods er hans to opgørelser med stiftsønnen. Den første af disse¹ er dateret maj 1387. Bent Piik gør derved vitterligt, at han har truffet overenskomst med sin fosterfader A. B. om sit fædrene gods, som denne hidtil har haft i værge, og kvitterer for hans bestyrelse deraf »fra den tid, han min moder fik, og til denne dag«. Endvidere tilstår han at være stiftfaderen 100 lødige mark skyldig og pantsætter for dette beløb til ham »alt mit arvegods, hvor det helst ligger i Fjäre herred eller i Halland« med ret til at oppebære landgilden deraf. »Item om jeg vil skifte med ham, har jeg undt ham, at han skal tage lige halvdel med mig i alt det forsagte gods«. Brevet, der er medbeseglet bl. a. af Niels Svarteskåning, er formodentlig udfærdiget i anledning af, at Bent Piik havde nået myndighedsalderen². Vilkaerne deri er yderst ugunstige for den yngre mand; det ses ikke, at han har opnået noget som helst til gengæld for sine mange og betydelige indrømmelser. Sandsynligst er det dog måske, at han har fået fri disposition over sin

¹ Rep. I, nr. 3586.

² Jfr. s. 59, note 5.

fædrearv uden for Halland; men det var, som vi skal se, kun den mindste del deraf. Magtmisbrug er den mest nærliggende forklaring på brevets besynderlige indhold.

Om hr. A.s faktiske godsbesiddelse fortæller denne kilde os, at han 1382—87 som værge bestyrede alt Ebbe Piiks efterladte gods og efter 1387 beholdt den hallandske del deraf i pant. En ny opgørelse med stiftsønnen fandt sted 20 år senere, efter at fru Märta var død. Den foregik på Helsingborg slot i overværelse af dronning Margrethe og flere medlemmer af rigsrådet. Tre i original bevarede breve fortæller os om dens resultat. I hovedbrevet¹, dateret Helsingborg 7. febr., eftergiver A. B. Bent Piik »de hundrede lødige mark, som Rossared og dets tilliggende stod mig til pant for« samt alt, hvad stiftsønnen deraf i forpantningstiden har oppebåret; endvidere afstår han til ham 20 gårde og to møller i Fjäre herred, 12 øksne, 20 køer, 30 heste, 1 hingst, 1000 svenske mark og en del løsøre. I et genbrev af samme dato² kvitterer Bent Piik og frafalder udtrykkeligt alle yderligere krav. Det tredje brev³, dateret Kungsbacka 16. febr., er et regelret skøde på ovennævnte 20 gårde og to møller, som først her specificeres; tillige gentages tilbagegivelsen af Rossared med tilbehør.

Så meget er klart, at hr. A. ved denne lejlighed har måttet gøre anselige indrømmelser; stærke politiske kræfter har støttet Bent Piiks i øvrigt sikkert berettigede krav. Ellers er dokumenterne ikke i alle henseender helt så klare som ønskeligt. Man har ved fortolkningen af dem at gå ud fra, at den deri eftergivne pantegæld på 100 lødige mark er identisk med den i brevet af 1387 omhandlede, hvoraf følger, at det pantegods, der heri betegnes som Bent Piiks fædrene arvegods i Halland, er identisk med det, der 1407 tilbagegives under navn af Rossared med tilliggende. Da pantegodset var hele den hallandske fædrearv, hører de 20 gårde og de to møller altså ikke til Ebbe Piiks gods; de må, da opgørelsen 1407 udtrykkeligt angives foretaget efter

¹ Sv. Dipl. I, nr. 807.

² Ibidem I, nr. 808.

³ Ibidem I, nr. 809.

fru Märta, i forening med de 1000 mark og løsoret repræsentere Bent Piiks mødrearv. Da A. B. ifølge Skånske lovs arveregler¹ har haft ret til en lod af samme størrelse som stiftsønnens, må fru Märta have været en hovedrig dame. Selv om det ikke må overses, at i boet efter hende indgik halvparten af Ebbe Piiks gods, må dog også hendes særformue have været meget anselig. Den del af hendes jordegods, som hendes overlevende ægtefælle ved opgørelsen 1407 beholdt, må have været større end sønnens, da denne i så stor udstrækning bestod i kontanter og løsøre; men til en nøjere bestemmelse af A. B.s arvelods omfang og beliggenhed har vi ikke andre hjælpemidler end Erik Erikssons ovenfor² anførte påstand, at største delen af hr. A.s smålandske besiddelser stammede fra Peder Dudde. Efter denne opgivelse, der som led i et procesindlæg må tages med fornødent forbehold³, skulle arvegodset efter Peder Dudde have beløbet sig til omtrent 100 smålandske gårde. Beliggenheden er antagelig rigtigt angivet, tallet derimod for højt, selv om en beregning ud fra skiftet 1407 næppe kan føre til et lavere resultat end 50. Ud over blotte skøn er det umuligt at nå med hensyn til denne godsgruppe.

Noget gunstigere stillet er vi ved undersøgelsen af, hvad der hørte med til Bent Piiks af hr. A. i 25 år bestyrede fædrearv. Nogle få af hr. Ebbe Piiks adkomstbreve er bevaret; men vigtigere er det, at der i det svenske rigsarkiv findes en jordebog, som synes at omfatte netop dette gods. Den indgår i arkivets samling af middelalderlige jordebøger under signaturen C 5 og har titlen »Register öfver Abraham Broderssons (och Ebbe Piiks) jordabref«. Denne titel dækker dog ikke indholdet fuldt ud, idet heftet derudover også medtager en del adkomstbreve for A. B.s arvtagere og enkelte andre. Dets proveniens er uvis og vil næppe være let at udrede, da flere hænder har samvirket; men at ikke få af de deri indførte regester ved jævnførelse med bevarede

¹ Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene. Udg. v. Johs. Brøndum-Nielsen. I, 1 (1920), 5.

² S. 58.

³ Jfr. Härenstam, opus cit., 328; de her fremsatte betragtninger må i det hele tiltrædes.

II. Slotshovedsmanden på Varberg.

Nøjagtige data for A. B.s karriere som lensmand lader sig ikke fastslå.

Om Varberg slot, som var den vigtigste af hans forleninger, ved vi positivt, at Jep Muus var hovedsmand her endnu 26. jan. 1389, da han i et brev benævner sig »advocatus Wardbergh«¹. 27. okt. 1390 kalder han sig derimod »capitein« på Helsingborg², hvortil han altså var forflyttet. Da der ikke kendes nogen lensmand mellem ham og A. B., er det sandsynligvis rigtigt med P. v. Möller at slutte, at han har tiltrådt lenet 1389 eller 1390. At han i 1390'erne havde tilknytning til Varberg, fremgår af to breve, begge daterede til dette slot, det ene udstedt af A. B. og Bent Piik i et familieanliggende 14. febr. 1392³, det andet et skøde fra Sven Sture til hr. A. 2. juledag 1396⁴. Først 1407 nævnes han direkte som lensherre på Varberg⁵.

Men A. B.s indflydelse strakte sig ud over, hvad der fulgte af lensmandsposten på Varberg. I den bekendte Nyköpingreces sept. 1396, som vedtoges to måneder efter Erik af Pommerns valg til svensk konge og var en forløber for unionsaftalerne i Kalmar næste år⁶, læses følgende paragraf: »Item scal oc herre Abram Brodersson behalda Wærend oc Fynwid oc herre Skanung Mark oc Clawus Dowit oc Hanes Skytta oc Baat the hæredh, som the hawa, at these fornæmpde behalde thessen fornæmpda land oc hæredh til pant oc til læns, swa længe oc epter thy som wara frw drotningene breff wtwisar som the ther vppa hawa⁷«. Bestemmelsen må opfattes som en ren konfirmationsparagraf i anledning af kongevalget og således især som en forpligtelse for Erik. Den giver os sikker besked om, at dronning Margrethe før

¹ Rep. I, nr. 3683.

² Ibidem, nr. 3768.

³ Sv. RA.s Perg. II (1868), nr. 2603.

⁴ Ibidem, nr. 2836.

⁵ Sveriges traktater II (1883), 626.

⁶ Jfr. herom Gottfrid Carlsson: Sveriges historia till våra dagar III, 1 (1941), 55—59.

⁷ Sveriges traktater II, 660.

1396 havde givet A. B. brev på Varend og Finnvid. Rimeligvis var det sket mindst to år tidligere¹.

Til disse landskaber og Nordhalland har A. B. inden århundredets udgang sandsynligvis kunnet føje Sønderhalland og Kind herred i Västergötland. Beviserne er dog her mindre sikre. I en svensk annaloptegnelse om A. B.s død siges det, at han havde været »capitaneus octo castrorum, quatuor in Suecia videlicet Trullaborgh, Pikzborgh, Opensteen Örsten cum tota Vexionensi dyocesi et quatuor in Hallandia videlicet Lagaholm, Vaardberg Falkenberg et Cununxbakka²«. Helt pålidelig er denne liste ikke; Öresten med Mark herred havde Niels Svarteskåning, som det fremgår af Nyköpingrecessen, 1396 og fremdeles 1410. Trolleborg og Piksborg lå i Finnvid³ og har således hjemmel i Nyköpingrecessen, og Kungsbacka kendes fra morgengavebrevet; det var ligesom Falkenberg en borg af anden rang, som det ikke undrer at finde forenet med det nærliggende hovedslot Varberg. Også de to resterende borge, Laholm og Opensten opføres sandsynligvis med rette på fortegnelsen. På Laholm, Sydhallands vigtigste slot, nævnes Maj 1399⁴ som foged en Peder Nielsen, der med rimelighed kan identificeres med den væbner af samme navn, der få år senere notorisk var hr. A.s betroede mand. Om Opensten vides, at A. B. dér fejrede sin datters andet bryllup; kilden er et beediget tingsvidne fra 1462⁵, altså fortræffelig; tidspunktet angives vel ikke direkte, men må være 16. jan. 1407⁶. Hertil kan som bevissteder føjes et på Opensten dateret skøde til hr. A. juni 1397⁷ samt et brev af 1408, hvorved Abjörn Sture som vederlag for en bøde pantsætter A. B. en gård i Kind herred,

¹ Som af Härenstam (Finnveden under medeltiden (1946) 72 f.) bemærket forekommer Esbjørn Båd på lensslottet Trollaborg allerede febr. 1394 (Sv. RA.s Perg. II (1868), nr. 2706), rimeligvis som broderens foged.

² Script. rer. suec. III, 1 (1871), 24.

³ Jfr. s. 68—70.

⁴ Molbech & Petersen, opus cit., 78.

⁵ Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CXXXIV (1908), 38, jfr. 69.

⁶ Se s. 99.

⁷ Sv. RA.s Perg. II (1868), nr. 2878.

som lå til Opensten¹. Da Kind i modsætning til naboherredet Mark ikke nævnes i Nyköpingrecessen, er det sandsynligst, at hr. A. først efter 1396 har overtaget dette herred.

Halland, Varend og Finnvid med Kind herred forblev til A. B.s død den faste kærne i hans lensområde; hvad det i hans sidste tiår lykkedes ham at føje til, beholdt han kun kort. Fuld forståelse af hans position i sin samtid forudsætter derfor klar indsigt i disse landsdeles geografiske forhold. Hvad Halland er, tør forudsættes bekendt; Finnvid og Varend vil derimod for de fleste danske være mere vage begreber. Det ældgamle navn Finnvid omfatter tre af Smålands vestligste herreder, Östbo, Västbo og Sunnerbo²; af disse grænser de to sidstnævnte op til Hallands fire sydligste herreder, og alle tre var de nøje geografisk forbundne med dette landskab ved de store hallandske åer; fra nord til syd gennemstrømmes Västbo herred af Nissan, der har sit udløb ved Halmstad, Östbo og Sunnerbo herreder af Lagan, hvorefter Laholm har navn. De nordligste fire herreder af Halland grænser derimod hverken til Finnvid eller i det hele til Småland; indskudt mellem dette landskab og Nordhalland ligger den sydligste flig af Västergötland, bestående af herrederne Mark og Kind, hvoraf som omtalt A. B. havde det sidstnævnte, hans gode ven Niels Svarteskåning det andet. Varend er det sydligst beliggende af de »lande«, der efterhånden voksede sammen til Småland; det er identisk med Växjö stift og med det nuværende Kronobergs län med fradrag af Sunnerbo herred; det omfatter fem herreder, nemlig Allbo, Kinnevald, Norrvidinge, Konga og Uppvidinge. Landskabets kærne er oldtidsbygden i det nordlige Kinnevalds herred, vest for Växjö, gennem Mörrumåen forbundet med Bleking, hvormed også andre åløb muliggjorde en for kulturudviklingen afgørende samfærdsel³.

Det landområde, A. B. således havde at bestyre, udgjorde i

¹ Sv. Dipl. II, nr. 994.

² Jfr. Otto v. Friesen i *Meddelanden från Norra Smålands Fornminnes-Förening VIII* (1926), 5.

³ Se herom A. Vejdes fortrinlige afhandling *Borger och samfærdsleder i medeltidens Varend*, i *Hylltén Cavallius-Föreningens årsbok 1925*, 146—70.

sin helhed et mægtigt areal. Halland er 4921 km², Varend 7088, Finnvid 6690, Kind herred endelig 2207; tilsammen 20 906 km², svarende til henved halvdelen af det nuværende Danmark. Befolkningstallet er det meget vanskeligt at vurdere; går man ud fra Velschows af nyere forskning bekræftede beregning af Hallands befolkning 1232 til 32 000 og regner med nogen tilbagegang, kan man måske sætte tallet for dette landskab til ca. 25 000; for Varend skulle man efter A. Vejdes undersøgelser kunne regne med ca. 15 000, for det samlede område med al mulig reservation måske med ca. 50—60 000, svarende omtrent til, hvad Sunnerbo og Östbo herreder alene havde i 1935. Vist er det, at det drejede sig om tyndt befolkede, for største delen skovfyldte distrikter med få og slette veje, ofte nok kun farbare om vinteren. Selv bortset herfra er det indlysende, at en blot nogenlunde effektiv kontrol med så udstrakte len kun har været mulig i kraft af et højst anstrengende rejseliv, og da brevmaterialiets mangfoldige dateringssteder bekræfter, at A. B. faktisk normalt befandt sig på rundrejse i sine len, tør vi uden videre slutte, at han har haft et godt helbred og været en trænet rytter.

Udgangspunkt og endemål for disse stadige rejser var uden tvivl Varberg, hovedslottet i Halland, dette landskab, der efter areal vel næppe udgjorde en fjerdedel af hele området, men befolkningsmæssigt og militært vejede des tungere. På Varberg har han haft sit egentlige hjem; det fremgår af, hvad der skete efter hans død¹, og støttes af brevene af 1392 og 1396. På de andre slotte har fogeder måttet varetage hans interesser. Et par af dem kender vi lidt til. Den mest betroede var Peder Nielsen. 1399 var han som nævnt² foged på Laholm, men 1403—07 nævnes han oftere³ som foged på Piksborg, et slot, der lå på en holm i den sydlige del af den store sø Bolmen, og som utvivlsomt var det vigtigste forvaltningscentrum for Finnvid. 1407—08 forekommer han tre gange⁴ med titel af herredshøvding i Sun-

¹ Jfr. s. 119 f.

² S. 66.

³ Sv. Dipl. I, nr. 337, 400, 600, 814, 892.

⁴ Ibidem, I nr. 799, 840; II, nr. 986.

nerbo. Mere overraskende er det, at han febr. 1408 en enkelt gang¹ kaldes foged i Värend, et landskab, hvorfra i øvrigt intet lensslot fra datiden er bekendt. Han forekommer endnu så sent som 1411², altså efter A. B.s død, som foged på Piksborg, der således gennem mindst otte år har været hans hjemsted. Han var i live endnu 1. aug. 1424³, men året efter (25. juli) skænkede hans enke gods til Nydalaklosteret for hans sjæls frelse⁴. Hun hed Märta Abramsdotter og var uden tvivl en uægte datter af A. B. Det var sikkert ikke mindst dette ægteskab, der gjorde Peder Nielsen til en velstående mand. Hans vigtigste godsbesiddelse var hovedgården Skedala⁵ i Halland. At denne ligefrem, som af nogle forskere antaget⁶, skulle have været hustruens medgift, fremgår ikke af det bevarede brevmateriale⁷. Strategisk større betydning end Piksborg havde ved sin beliggenhed nær den gamle hovedvej mellem Värend og Finnvid et andet slot i sidstnævnte landskab, nemlig Trolleborg i Östbo herred; her synes A. B. at have benyttet skiftende fogeder; i det mindste forekommer

¹ Sv. Dipl. II, nr. 934.

² Ibidem II, nr. 1482.

³ Rep. I, nr. 6133.

⁴ Perg. i Sv. RA.

⁵ At den i brevet af 1425, 25. juli, som afdød omtalte »pætther niclissen aff skedhadal« er identisk med fogeden på Piksborg, er overbevisende godtgjort af Härenstam (opus cit. 336 f., note 59). Det af samme 338 f. omtalte, som Rep. II, nr. 2044, publicerede skode af 25. marts 1456 er i nærværende sammenhæng af stor vægt. Ved dette bortsælger nemlig ægteparrets datter Johanne Skedala og meget andet gods til Karl Knutssons datter fru Christina og hendes mand Erik Eriksson, hvem hun betegner som sine »neste frencker«. Dette udtryk bestyrker i høj grad den umiddelbart sandsynlige antagelse, at Märta Abramsdotter var A. B.s datter; i så fald var nemlig fru Christina en datter af fru Johannes kusine. At fru Märta ikke var en legitim datter, fremgår af, at hun ikke nævnes blandt de officielle arvinger 1410, jfr. Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CXXXIV (1908), 56.

⁶ v. Möller, opus cit. 100; Härenstam, opus cit. 337.

⁷ At et skode til A, B. 2. april 1409 (Sv. Dipl. II, nr. 1052) er udfærdiget på Skedala, beviser intet. Et brev af 1425 (Rep. I, nr. 6201) viser, at først Peder Nielsens svigersøn Broder By ved køb frigjorde sig for en medejer. Under hensyn til denne usikkerhed er Skedala ikke medtaget i oversigten over A. B.s jordegods (bilag II).

på Trolleborg 1394 broderen Esbjørn¹, året efter en fra ovennævnte forskellig Peder Nielsen, der udtrykkeligt betegnes som foged², 1398 endelig A. B.s slægtning Arvid Stensson³, som også vides for hans regning at have købt gods i Östbo herred⁴. Han døde få år efter, og hvem der afløste ham, er ukendt. A. B.s foged på Opensten hed vistnok Niels Petterson⁵.

Ikke eet af forleningsbrevene på A. B.s mange slotte er bevaret. Fra kundskab om de økonomiske vilkår for hans embedsstilling er vi altså afskåret, og materialet er i det hele så fattigt, at en skildring af hans forpligtelser og beføjelser væsentlig måtte bygges på analogier. Det er sandsynligt, at han i sin daglige praksis har været ret uafhængig af centralstyrelsen, og at hans evne til kontrol over det vældige distrikt har været begrænset; men positivt belyse det med eksempler kan vi ikke. Til de beskyldninger for magtmisbrug, der rettedes mod ham, kommer vi senere tilbage.

Eet er sikkert: hele A. B.s lille lensrige byggede på den nordiske union som nødvendig forudsætning. Dens bevarelse må have været ham en livssag, og han har også troet derpå; ellers havde han næppe samlet sig så meget jordegods ligeligt fordelt på begge sider af de gamle grænser. Til en vis grad faldt hans interesser sammen med befolkningens. I middelalderen var vandveje næsten altid at foretrække for landveje; og specielt i Sydsverige var de store ådales tilfrosne »vinterveje« lang de vigtigste forbindelseslinier. For så vidt der i de afsides smålandske skovbygder overhovedet kunne blive tale om handel, måtte den

¹ Jfr. s. 66, note 1.

² Sv. RA.s Perg. II (1868), nr. 2775.

³ Ibidem II, nr. 2905.

⁴ Jfr. s. 92.

⁵ Sv. Dipl. II nr. 1555, 1782; S. Welin, opus cit. (s. 61, note 1), 14 f. — Når v. Möller, opus cit. 95, gør den Peder Eriksson, der var med til at administrere A. B.s efterladte løsøre (s. 52) til slotsfoged på Varberg og henfører ham til slægten Urup, må det bero på forveksling med en langt senere person af samme navn, jfr. Danmarks Adels Aarb. XLIX (1932), B, 175, og Thisets saml. (RA.) I, Urup; kilden (Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CXXXIV 56 og 67) har intet derom.

derfor komme til at forbinde dem med købstæderne ved åmundingerne, og disse lå så godt som alle i de gamle danske grænselande; politisk forståelse mellem Danmark og Sverige blev på den måde et hovedvilkår for skovrydningen og unionen et stort gode for smålændingene. Klarest er dette forhold belyst for Värends vedkommende¹. Nyere forskere er enige om, at der her i senmiddelalderen foregik en usædvanlig stærk befolkningstilvækst, hvis økonomiske årsager man har søgt dels i en tiltagende udvinding af jernmalm², dels i stærkt forøget kvægavl med eksport for øje. For stuedrifterne var »vintervejene« — især Mör-rumåen, der munder ud noget vest for Karlshamn — ikke tilstrækkelige; dertil behøvedes veje, der kunne anvendes også om efteråret. En sådan senmiddelalderlig vej, tidligst omtalt 1452, er den, der den dag i dag fører fra Älmhult i Helgeådalen over Loshult, Stenbrohult og Skatelöf til Växjö; den skærer dristigt gennem ødemarkerne og må være anlagt med den bevidste hensigt at tilvejebringe en forbindelseslinie fra Skåne til Varend. Dette var mere en dansk end en svensk interesse, og man har derfor formodet³, at A. B. har givet støtte til dens anlæggelse. Det er en overordentlig plausibel hypotese, som stiller hans lensforvaltning i et nyt og fordelagtigere lys. Og der er ingen grund til at tvivle om, at Finnvid ganske som Varend i hans tid til gavn for næringslivet har fået sine forbindelser med kystens købstæder forstærket.

A. B. havde været med til at grundlægge unionen; til at bevare og befæste den bidrog han i første række ved sit lensstyre. Samme interesse måtte føre ham til også at gøre sig gældende i det politiske liv. Lejlighed hertil var ham heller ikke nægtet. Efter datidens statsretspraksis ville det være utænkeligt, at en lensmand i så betroet stilling som hr. A. ikke skulle være medlem af rigsrådet. Vi ved positivt, at han var det. Utvetydigt fremgår det ganske vist kun af et eneste brev, dronning Margrethes

¹ Vejde, opus cit.

² Jfr. Nils Ödeen: Studier i Smålands bebyggelseshistoria (1927), 470 f.

³ Vejde, opus cit., 163—65.

stadfæstelse af Hansestædernes privilegier 28. aug. 1398¹, som er medbeseglet af »vnser leuen ghetruwen ratgheueren van Dene-marken naghescreuen«, deriblandt A. B. Ved siden heraf har vi imidlertid bevaret en 10—15 andre breve, hvori han mere eller mindre tydeligt optræder som råd uden at kaldes det; og dette er kun ganske normalt. Det er for hele Margrethes tid meget vanskeligt, for ikke at sige umuligt, nøjagtigt at fastslå, hvem der på hvert enkelt tidspunkt var medlemmer af rådet; dette var ingen fast afgrænset institution, og medudstederne af traktater og andre vigtige statsakter udgør oftest en videre kreds, end rådet kan formodes at have omfattet. Det er dog rimeligst at antage, at A. B. ligesom flere andre af de mænd, der i brevet af 1398 udtrykkelig kaldes vore kære tro rådgivere af Danmark, er optaget i rådet 3—4 år før. Hans deltagelse i de vigtige forhandlinger på Lindholm slot² og i Helsingborg³ 1395, i Kalmar-mødet 1397⁴, beviser ganske vist ikke stort; her deltog mange andre end råderne. Et indicium er derimod det træk, at da nogle få danske stormænd i Helsingborg 1395 påtog sig skriftlig garanti for fyldestgørende besegling af den nylig afsluttede traktat⁵, er A. B. her nr. 4 i en række af 8, hvoraf i det mindste nr. 1, 3 og 7 forlængst var råder, mens resten i al fald senere blev det. Spørgsmålet om den nøjagtige dato for hans indtræden er dog af underordnet betydning; hovedsagen er, at vi ved, at han i 1398 var dansk rigsråd, og at vi fra 1395 til hans død finder ham som deltager i så godt som alle storpoltiske møder og beslutninger, så vidt vi nu kender dem. En fuldstændig liste over disse er unødvendig; til de allerede nævnte skal endnu kun føjes forliget mellem kronen og Roskildebispens 1397⁶, bekræftelsen af Margrethes gaver til kirken 1401⁷, rådserklæringen om den

¹ Lübeckisches Urkundenbuch IV (1873), 766 f.

² Sverges traktater II, 516.

³ Ibidem, 529, 545.

⁴ Ibidem, 560.

⁵ Hanserec. IV (1877), 297.

⁶ Kjøbenhavns Dipl. II (1874), 27.

⁷ Danske Mag. 2. r. V (1827), 7.

falske Oluf 1402¹ samt akten om Nordborgs overgivelse 1410². Da vi i de pågældende aktstykker kun møder hans navn, oftest blandt mange andre, kan selvfølgelig intet sluttes om hans politiske særstandpunkter. Nok så oplysende er det at lægge mærke til, ved hvilke lejligheder han *ikke* var med. Ikke mindst er det værd at notere, at skønt hans nærværelse ved det store møde i Kalmar sommeren 1397 klart fremgår af hans besegling af kroningsbrevet, har han hverken med navn eller segl tiltrådt det berømte unionsbrev af 20. juli, et træk, der i debatten om det navnkundige aktstykke taler mod Lauritz Weibulls anskuelse³, at det mindretal, der stod bag det, var en kreds af Margrethes nærmeste tilhængere, og for Erik Lönnroths hypotese⁴, at det er udtryk for en fra svenske oppositionelle kredse udgået reservation. De breve, der vidner om A. B.s deltagelse i politiske forhandlinger, følger hverandre tættest i årene 1395 til 1402; at de efter den tid bliver færre, beror snarest på, at stormændene nu i det hele sjældnere toges med på råd, men kan også skyldes, at snævrere godsejer- og lensmandsinteresser efterhånden stærkere beslaglagde hans opmærksomhed.

At A. B. ansås for medlem, ikke af det svenske, men af det danske rigsråd, fremgår utvetydigt af brevet 1398. Dermed stemmer ganske, at han i de fire til ham stilede pavebreve⁵ konsekvent betegnes som »miles Lundensis diocesis«. Samme opfattelse af hans nationalitet kan, om end mindre direkte, udlæses af hans plads i flere vigtige statsakters navnelister. I kroningsbrevet 1397 forekommer han således i rent danske omgivelser⁶, ligeså i det ene af brevene fra Helsingborg 1395⁷; i det andet nævnes danske og svenske stormænd skiftevis, og »Abram«, som han her alene

¹ Codex diplomaticus Prussicus, hrsg. v. Johs. Voigt, V (1857), 173; optrykt i Sv. Dipl. IV, nr. 2924.

² F. H. Jahn: Danmarks pol.-mil. Hist. (1835), 495.

³ Scandia III (1930), 216 f.

⁴ E. Lönnroth: Sverige och Kalmarunionen (1934), 59 f.

⁵ Jfr. s. 97.

⁶ Sveriges traktater II, 560.

⁷ Ibidem, 529.

kaldes, indtager en danskers plads¹. Over for denne eksempelrække bliver det af mindre vægt, om end ganske kuriøst, at Lindholmtraktatens redaktør synes at have været mindre sikker på sagen; også i dette dokumentes afsluttende navnerække alternerer danske og svenske, men her afbrydes det regelbundne skifte af A. B.s navn, der er indskudt mellem et dansk og et svensk². I de vigtigste breves lange navnerækker bestemmes de danske stormænds indbyrdes rækkefølge af deres alder, fornemhed og anciennitet som råder, ikke af deres geografiske fordeling på de tre hovedlande, som snarere kan skelnes i breve, som fortrinsvis angår et enkelt af disse. Fuld klarhed og konsekvens kan dog ikke ventes. A. B., som dog uden mindste tvivl må regnes blandt de skånske råder, deltager således nov. 1397 i selskab med ellers overvejende sjællandske stormænd i den finansielle opgørelse mellem kronen og Roskilde kapitel³, han medbesegler omtrent samtidig Erik af Pommerns gavebrev til Frue kloster i samme by⁴, og i et mærkeligt brev fra 1407⁵ finder vi ham endog blandt sjællændere og jyder som deltager i et retterting i Slagelse og vidne til tinglysningen af et jysk skøde. Derimod ses han ikke at have været i Nørrejylland⁶ og overværede heller ikke de vigtige forhandlinger med kong Albrecht i Flensborg nov. 1405⁷. Specielt skånske rådsbreve fra perioden synes ikke bevaret.

Adskillige træk tyder — navnlig når de sammenstilles — på, at A. B. i sin samtid nød et vist ry som militær. Allerede i krigen med kong Albrecht 1389 har han, som vi har set⁸, sandsynligvis haft en vigtig kommando betroet. Senere anvendtes han også til søs; af en temmelig fjerntliggende kilde, et brev fra rådene i

¹ Sveriges traktater II, 545.

² Ibidem, 516.

³ Kjøbenhavns Dipl. II (1874), 27.

⁴ Molbech & Petersen, opus cit., 70.

⁵ Rep. I, nr. 4896.

⁶ Han var således ikke til stede på herredagen i Århus 1406, se Molbech & Petersen, opus cit., 221—24.

⁷ Sveriges traktater II, 613 f.

⁸ S. 63 f.

Lübeck og Hamburg juli 1400¹, erfarer vi, at dronning Margrethe i foråret samme år havde udsendt ham, »for at han med sine hjælpere skulle bidrage til at tilintetgøre Fetaljebrødrene i Norge«. Det ligger da nær at se det som et led i samme kamp, når han kort forinden overraskende nok giver en gæsterolle som lensmand i Åbo. I afskrift er bevaret et brev af 11. jan. 1399, hvorved »Abram Brodherson riddare, høwitzman pa Abo« gør vitterligt, at dronning Margrethe og kong Erik har undt bispen af Åbo indtægten af to navngivne sogne². Af brevet fremgår således, at hr. A. kort efter nytår 1399 var Margrethes hovedsmand på Åbo slot. Mere ved vi strengt taget ikke; men det er næppe for dristigt at kombinere dette faktum med disse års kamp mod fetaljebrødrene. Slottet var i 1395 kommet i hænderne på den bekendte drost Bo Jonssons søn Knut Bosson, der var Margrethes fjende og støttede fetaljebrødrene; men i et udateret brev³, hvis affattelsestid efter indholdet med sikkerhed kan bestemmes til tiden mellem 10. okt. 1398 og 20. april 1399 og snarest ligger nær nytår, oplyser dronningen, at hun nu atter har Åbo i sin magt. De to breves nære samtidighed kan ikke være tilfældig, men giver et godt grundlag for at antage, at det er A. B., der ved militærmagt eller gennem forhandling har bragt Finlands hovedslot tilbage i Margrethes hånd⁴ — ganske som samtidig eller kort forinden hans gamle politiske meningsfælle Niels Svarteskåning 10. okt. 1398 på kong Eriks vegne modtog overgivelsen af Vitalianernes hovedfæstning Faxeholm i Häl-

¹ Hanserec. IV (1877), 560.

² Sv. Dipl. II, nr. 1029, og Finlands Medeltidsurkunder, utg. genom R. Hausen, I (1910), nr. 1086. Brevets dato er i den foreliggende tekst lordagen efter hellig tre konger 1409; et C i romertallet er imidlertid tilføjet med senere hånd, og Styffe (Skandinavien under unionstiden, 3. udg. (1911), 411) har ud fra vort kendskab til A. B.s opholdssteder givet overbevisende grunde for dateringen til 1399.

³ Styffe: Bidrag til Skand. hist. II (1864), 58—60.

⁴ Formodningen herom er først fremsat af C. G. Styffe i 2. udg. af Skandinavien under unionstiden (1880), 330; den er tiltrådt af Holger Rosman (Bjärke-Säby I (1923), 290), afvist af J. V. Ruuth (Bidrag til Åbo stads historis XI (1912), 38), hos begge forfattere uden egentlig begrundelse.

singland. Den i original bevarede overgivelsesakt¹ for dette slot har også i anden henseende interesse for hr. A.s historie; den røber os nemlig navnene på en række nordiske lavadelsmænd, der havde gjort fælles sag med Margrethes fjender, og blandt dem flere af A. B.s nærmeste venner og slægtninge, nemlig Sven Sture, Arvid Stensson, ja endog brødrene Esbjørn og Svend Baad. Ufredsårenes sidste efterdønninger havde således slået breche i slægtens både før og siden så gode sammenhold; trods grænselandskabernes øjensynlige interesse i en stærk union havde dog ingenlunde alle deres adelsmænd ryggrad til at afvise konjunkturernes fristelser; ikke alle havde jo heller så meget at tabe ved en eventyrpolitik som A. B. eller Niels Svarteskåning.

A. B.s tjeneste på Åbo har i øvrigt næppe haft længere varighed end et halvt års tid; 1. sept. 1398 var han i København², 9. dec. 1399 på Gurre³ og 15. aug. s. å. sandsynligvis på Varberg⁴; det ser endda ud til, at han allerede tidligt på foråret var kommet hjem til Halland, selv om bindende bevis mangler⁵. Næste år fulgte så kampen mod de norske Vitalianere; men heller ikke den blev hans sidste militære hverv. Trods sørøveriets nedkæmpelse var forholdene i Østersøen stadig ikke tilfredsstillende for Margrethe og hendes regering. Den tyske ordens højmaster havde ved et kup sat sig i besiddelse af Gotland, og da han ikke ad forhandlingens vej kunne bevæges til igen at rømme øen, besluttede Margrethe at bruge magt. Hermed står rimeligvis A. B.s funktion som lensmand på Kalmar i nøje forbindelse. Den er svær at datere nøjagtigt, da kildegrundlaget er svagt, men må sandsynligvis henføres til årene 1403—05. Et brev fra Gotland 27. juni 1404 oplyser, at to tyskere da holdtes fangne på Kalmar slot, og at der forhandlede med A. B. om deres fri-

¹ Sverges traktater II, 592—96.

² Suhm: Historie af Danmark XIV (1828), 649.

³ Ibidem, 660.

⁴ Molbech & Petersen, opus cit., 80 f. Styffes opfattelse, at han ikke personligt behøver at have været til stede ved det pågældende godskøb (Skandinavien under unionstiden, 3. udg. (1911), 411, note 2), savner hjemmel i kilden og synes at bero på en misforståelse.

⁵ Sv. RA.s Perg. II (1868), nr. 2962, 2972 f. Det drejer sig om små godskøb, hvis afslutning A. B. ikke behøver personligt at have overværet.

givelse¹. To breve af 1. og 2. nov. året før viser, at han da opholdt sig i Kalmar². Da tidligere vidnesbyrd savnes, er der god grund til med Styffe³ at sætte lensmandsudnævnelser i forbindelse med Gotlandsekspeditionen, som netop henføres til nov. 1403. Forskellige årbogsoptegnelser⁴ fortæller om toget, men i knappe ord; de oplyser egentlig kun, at det gik for sig ved mortensdags tid (11. nov.), at det lededes af A. B. og Algot Magnusson⁵, og at de lod opføre fem stærke skanser uden for Visby. Det tilstræbte resultat blev dog ikke nået; byen holdt ud, til en stærk preussisk flåde bragte undsætning, og hen på foråret 1404 måtte Algot Magnusson på ret ugunstige vilkår gå ind på en stilstand⁶. Blandt de danske førere ved denne lejlighed møder vi gamle bekendte som Sven Sture og Sven Piik, derimod ikke A. B., som på dette tidspunkt sikkert var vendt tilbage til Kalmar og således ligesom tre år før i Finland hurtigst muligt havde afviklet sin militære opgave. Den ærefulde og vigtige post som slotshovedsmand på Kalmar lykkedes det ham dog at bevare et par år endnu⁷; spørgsmålet om årsagen til hans fratrædelse vil nedenfor⁸ blive behandlet.

¹ Sv. Dipl. I, nr. 460.

² Ibidem I, nr. 392, 394. Jfr. Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CLXXXIII (1946), 8.

³ Skandinavien under unionstiden, 3. udg. (1911), 222.

⁴ Script. rer. dan. I (1772), 397; V (1783), 533; Script. rer. suec. I, 1 (1818), 96.

⁵ Ifølge Ericus Olai (ibidem II (1828), 117) ledede de samme to mænd i forening belejringen af Stockholm i vinteren 1393—94, en efterretning, der dog rimeligvis beror på en forveksling med Gotlandstoget, jfr. Erslev: Dronn. Margr. (1882), 184 f., 471 f.

⁶ Ibidem 375 f. Sv. Dipl. I, nr. 452.

⁷ Af Kalmar stads tænkebok, udg. i Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CLXXXIII (1946), fremgår, at han erhvervede skoder på byggrunde i Kalmar 4/3, 4/4 og 8/8 1405; sidstnævnte dato kan med stor sandsynlighed anses for fratrædelsens terminus post quem. Som terminus ante quem må antages donationen til Kalmar kirke 25/1 1407 (s. 93); formodningen støttes ved, at der blandt tænkebogens talrige skodebreve fra 1407—09 ikke findes noget skode til A. B.

⁸ S. 112 f.

Efter Gotlandstoget kom der til at hengå syv år, før hr. A. endnu en sidste gang kaldtes til deltagelse i et krigstog.

III. Godsherren.

At erhverve og bestyre jordegods var en hovedside af A. B.s livsgerning — efter alt at dømme den, han viede største parten af sin arbejdskraft. Til belysning heraf foreligger et materiale, som vel er kvantitativt rigt, men samtidig ufuldstændigt og vanskeligt at bringe i statistisk overskuelig form.

Om A. B.s arv efter sine forældre vides intet. Sandsynligvis er største delen deraf medgået til at tilvejebringe pantessummen for hans part af Kungsbacka. Hans senere udstrakte godsbesiddelser falder da efter deres oprindelse i to hoveddele: hvad han fik ved sit første ægteskab, og hvad han erhvervede ved køb og pant.

Hovedkilderne til efterretning om A. B.s forhold til Märta Pedersdatters og Ebbe Piiks jordegods er hans to opgørelser med stiftsønnen. Den første af disse¹ er dateret maj 1387. Bent Piik gør derved vitterligt, at han har truffet overenskomst med sin fosterfader A. B. om sit fædrene gods, som denne hidtil har haft i værge, og kvitterer for hans bestyrelse deraf »fra den tid, han min moder fik, og til denne dag«. Endvidere tilstår han at være stiftfaderen 100 lødige mark skyldig og pantsætter for dette beløb til ham »alt mit arvegods, hvor det helst ligger i Fjäre herred eller i Halland« med ret til at oppebære landgilden deraf. »Item om jeg vil skifte med ham, har jeg undt ham, at han skal tage lige halvdel med mig i alt det forsagte gods«. Brevet, der er medbeseglet bl. a. af Niels Svarteskåning, er formodentlig udfærdiget i anledning af, at Bent Piik havde nået myndighedsalderen². Vilka'rene deri er yderst ugunstige for den yngre mand; det ses ikke, at han har opnået noget som helst til gengæld for sine mange og betydelige indrømmelser. Sandsynligst er det dog måske, at han har fået fri disposition over sin

¹ Rep. I, nr. 3586.

² Jfr. s. 59, note 5.

fædrearv uden for Halland; men det var, som vi skal se, kun den mindste del deraf. Magtmisbrug er den mest nærliggende forklaring på brevets besynderlige indhold.

Om hr. A.s faktiske godsbesiddelse fortæller denne kilde os, at han 1382—87 som værge bestyrede alt Ebbe Piiks efterladte gods og efter 1387 beholdt den hallandske del deraf i pant. En ny opgørelse med stiftsønnen fandt sted 20 år senere, efter at fru Märta var død. Den foregik på Helsingborg slot i overværelse af dronning Margrethe og flere medlemmer af rigsrådet. Tre i original bevarede breve fortæller os om dens resultat. I hovedbrevet¹, dateret Helsingborg 7. febr., eftergiver A. B. Bent Piik »de hundrede lødige mark, som Rossared og dets tilliggende stod mig til pant for« samt alt, hvad stiftsønnen deraf i forpantningstiden har oppebåret; endvidere afstår han til ham 20 gårde og to møller i Fjäre herred, 12 øksne, 20 køer, 30 heste, 1 hingst, 1000 svenske mark og en del løsøre. I et genbrev af samme dato² kvitterer Bent Piik og frafalder udtrykkeligt alle yderligere krav. Det tredje brev³, dateret Kungsbacka 16. febr., er et regelret skøde på ovennævnte 20 gårde og to møller, som først her specificeres; tillige gentages tilbagegivelsen af Rossared med tilbehør.

Så meget er klart, at hr. A. ved denne lejlighed har måttet gøre anselige indrømmelser; stærke politiske kræfter har støttet Bent Piiks i øvrigt sikkert berettigede krav. Ellers er dokumenterne ikke i alle henseender helt så klare som ønskeligt. Man har ved fortolkningen af dem at gå ud fra, at den deri eftergivne pantegæld på 100 lødige mark er identisk med den i brevet af 1387 omhandlede, hvoraf følger, at det pantegods, der heri betegnes som Bent Piiks fædrene arvegods i Halland, er identisk med det, der 1407 tilbagegives under navn af Rossared med tilliggende. Da pantegodset var hele den hallandske fædrearv, hører de 20 gårde og de to møller altså ikke til Ebbe Piiks gods; de må, da opgørelsen 1407 udtrykkeligt angives foretaget efter

¹ Sv. Dipl. I, nr. 807.

² Ibidem I, nr. 808.

³ Ibidem I, nr. 809.

fru Märta, i forening med de 1000 mark og løsøret repræsentere Bent Piiks mødrearv. Da A. B. ifølge Skånske lovs arveregler¹ har haft ret til en lod af samme størrelse som stiftsønnens, må fru Märta have været en hovedrig dame. Selv om det ikke må overses, at i boet efter hende indgik halvparten af Ebbe Piiks gods, må dog også hendes særformue have været meget anselig. Den del af hendes jordegods, som hendes overlevende ægtefælle ved opgørelsen 1407 beholdt, må have været større end sønnens, da denne i så stor udstrækning bestod i kontanter og løsøre; men til en nøjere bestemmelse af A. B.s arvelods omfang og beliggenhed har vi ikke andre hjælpemidler end Erik Erikssons ovenfor² anførte påstand, at største delen af hr. A.s smålandske besiddelser stammede fra Peder Dudde. Efter denne opgivelse, der som led i et procesindlæg må tages med fornødent forbehold³, skulle arvegodset efter Peder Dudde have beløbet sig til omtrent 100 smålandske gårde. Beliggenheden er antagelig rigtigt angivet, tallet derimod for højt, selv om en beregning ud fra skiftet 1407 næppe kan føre til et lavere resultat end 50. Ud over blotte skøn er det umuligt at nå med hensyn til denne godsgruppe.

Noget gunstigere stillet er vi ved undersøgelsen af, hvad der hørte med til Bent Piiks af hr. A. i 25 år bestyrede fædrearv. Nogle få af hr. Ebbe Piiks adkomstbreve er bevaret; men vigtigere er det, at der i det svenske rigsarkiv findes en jordebog, som synes at omfatte netop dette gods. Den indgår i arkivets samling af middelalderlige jordebøger under signaturen C 5 og har titlen »Register öfver Abraham Broderssons (och Ebbe Piiks) jordabref«. Denne titel dækker dog ikke indholdet fuldt ud, idet heftet derudover også medtager en del adkomstbreve for A. B.s arvtagere og enkelte andre. Dets proveniens er uvis og vil næppe være let at udrede, da flere hænder har samvirket; men at ikke få af de deri indførte regester ved jævnførelse med bevarede

¹ Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene. U'dg. v. Johs. Brøndum-Nielsen. I, 1 (1920), 5.

² S. 58.

³ Jfr. Härenstam, opus cit., 328; de her fremsatte betragtninger må i det hele tiltrædes.

originaler viser sig pålidelige, taler til gunst også for de øvriges kildeværdi.

Væsentligt på grundlag af C 5 er det da muligt at opstille en ganske vist ufuldstændig oversigt over Ebbe Piiks jordegods (bilag I). Fortegnelsen er suppleret ved hjælp af de forholdsvis få af hans adkomstbreve, som direkte er overleveret uden hensyn til den svage mulighed for, at det deri omhandlede gods kan være afhændet før fru Märtas andet giftermål. Oversigten viser, med hvor god grund Bent Piiks fædrearv betegnedes som Rossared med tilliggende; dette godskompleks, der væsentlig synes at være blevet til i første halvdel af 1360'erne, havde sit tyngdepunkt i Fjäre herred, og så vidt vi kender det, lå op imod 80 % deraf i landskabet Halland. Men det er dog værd at lægge mærke til, at allerede Ebbe Piik havde en del gårde i Finnvid; det var således ingen ny vej, A. B. slog ind på ved sine omfattende godskøb i denne landsdel.

Egteskabet med Märta Pedersdatter lagde grunden til hans rigdom. Ikke mindre interessant er det imidlertid at følge hans senere erhvervelser, der giver bedre udtryk for hans personlige intentioner.

Som bilag II er meddelt en skematisk oversigt over A. B.s godserhvervelser, så vidt de kendes. Den bygger på i alt 109 kildesteder. 22 af disse angiver kun upræcist størrelsen af det erhvervede gods. For at opnå fordelene ved talmæssig overskuelighed er da indsat kun tilnærmelsesvis rigtige tal, beregnet på grundlag af prisen (ca. 20 mark for en gård), hvor denne kendes, ellers efter et skøn, der overalt er holdt i underkant. Der er ved godsets optælling ikke skelnet mellem pante- og købegods, så lidt som mellem de forskellige slags ejendomme: hovedgårde, købstadgårde, møller og bol er alt sammen henført til samme kategori som bøndergårdene. Kun således har der været muligt at opstille nedenstående tabel, der viser jordegodsets geografiske fordeling og erhvervelsestid. De absolute tal angiver gårdenes antal, tallene i parentes (ved slutsummerne) er procenttal.

De resultater, som uden overvurdering af materialets bæreevne lader sig udlede af omstående tabel, kan udtrykkes i kort-

	Ebbe Piiks Gods (Bilag I)	Erhvervelser (Bilag II)						Sum	%
		Til og med 1390	1391- 1395	1396- 1400	1400- 1405	1406- 1410	Uvis tid		
Nørrehalland	33	10	1	0	1	10	23	78	13,4
Sønderhalland	17	6	1	5	0	24	1	54	9,3
Halland, uvis del	8	0	0	2	0	8	0	18	3,1
Halland i alt	58	16	2	7	1	42	24	150	25,8
Finnvid	15	0	10	19	53	18	18	133	22,9
Värend	0	0	0	0	35	10	1	46	7,9
Smålandske lensområde i alt	15	0	10	19	88	28	19	179	30,8
Kind herred, Väster- götland	0	4	0	21	4	14	0	43	7,4
Lensområdet som helhed	73	20	12	47	93	84	43	372	64,0
Småland uden for lensområdet	0	0	0	2	7	12	22	43	7,4
Västergötland undtagen Kind herred	0	0	0	10	17	3	6	36	6,2
Skåne	0	0	3	1	10	19	38	71	12,2
Östergötland	0	0	0	0	0	4	6	10	1,7
Sjælland-Moen	0	0	0	0	15	20	0	35	6,0
Uden for lensområdet i alt	0	0	3	13	49	58	72	195	33,5
Uvis beliggenhed	0	4	0	0	4	6	0	14	2,5
Sum	73	24	15	60	146	148	115	581	100,0
Procenttal	12,6	4,1	2,6	10,3	25,1	25,5	19,8	100,0	

hed. Læser man tallene fra venstre til højre, giver de et klart billede af, i hvilken grad fru Märtas medgift og Ebbe Piiks gods har dannet grundstammen i hr. A.s godskompleks. Slående er endvidere forskellen mellem den relativt ringe tilvækst i tiden indtil 1395 og den voldsomme forøgelse i de følgende femten år. Ganske vist er der visse fejlkilder at tage i betragtning; det

er således sandsynligt, at forholdsvis flere adkomstbreve er i behold fra hans senere end fra hans yngre år, fordi en del ældre adkomster ved senere transaktioner kan have mistet praktisk værd og derfor være kasseret; erindres må også, at tabellen kun omfatter tilvæksten, ikke afgang, der kun i ringe udstrækning er bekendt. Derimod er det ikke troligt, at nogen større del af det på ukendt tidspunkt erhvervede gods er kommet i hans besiddelse før 1400, dertil er navnlig dets beliggenhed for spredt. Fast står i hvert fald hovedsagen: A. B.s godsejervælde når senere til kulmination end hans politiske indflydelse; vil man antage en årsagssammenhæng, er det altså hans magt i det offentlige liv, der har dannet basis for hans rigdom, ikke omvendt. Læses tabellen ovenfra og nedefter, vil af sidste kolonne fremgå, at hovedparten af hans gods vel lå inden for hans lensområde, med tyngdepunktet i Finnvid, men at han dog ingenlunde formåede stærkt spredte erhvervelser uden for dets grænser og specielt havde overraskende store ejendomme i Skåne. Kombineres de to læsemåder, skelnes tre udviklingstrin, et første, hvor de endnu lidet omfattende erhvervelser overvejende samler sig om Halland, en mellempæriode (ca. 1396—ca. 1405), hvor hans interesser har koncentreret sig om Finnvid og Varend, og en kort afslutningstid, hans sidste fem leveår, med vidt omfattende og vidt spredt ekspansion, men tillige karakteriseret af en tydelig tilbagevenden til Halland.

Slutninger ud over disse hovedtræk tillader tabellen ikke. Vil man søge at nå frem til motiverne bag denne udviklingsgang, må en mere indtrængende analyse forsøges. I det følgende meddeles nogle bemærkninger om materialet fra de enkelte landskaber¹.

De ca. 150 gårde, som A. B. ejede i Halland, samler sig til dels i to komplekser i hver sin ende af det langstrakte landskab. Det ældste og nordligste er grupperet om hovedgården Rossared (Fjärås sogn, Fjäre herred), erhvervet som medgift ved ægteskabet med fru Märta 1382 og for største delen afstået til stif-

¹ Jfr. hertil kortet ved s. 80.

sønnen 1407¹. Sandsynligvis var det netop for at opveje dette forestående godstab, at hr. A. året før havde købt hovedgården Veka, nu Skottorp, i Höks herred, Hallands sydligste, med et tilliggende af 2 møller og 22 gårde, hvoraf dog nogle i Skåne. De to godskomplekser udgør dog tilsammen ikke over halvdelen af A. B.s hallandske gods, der i øvrigt fordeler sig ret jævnt, med en særlig for Sydhalland fremtrædende forkærlighed for den frugtbare kystslette.

A. B.s besiddelser i Finnvid udgør henved en fjerdedel af hans samlede jordegods. Erhvervelserne begynder tidligt, men kulminerer først efter 1400 — noget senere i Östbo herred end i Västbo og Sunnerbo. Godset koncentrerer sig om de to store søer Bolmen og Möckeln samt om Lagan, mens Nissan ikke synes at have øvet samme tiltrækning. Ca. en fjerdedel af samtlige gårde i Finnvid ligger i de fire sogne Värnamo, Bredaryd, Reftele og Villstad, langs en vej, der sandsynligvis allerede ved middelalderens begyndelse² forbandt Lagan med Nissan, og som A. B. utvivlsomt må have fulgt, når han fra Varberg eller Opensten skulle over til Trolleborg eller Varend. Tæt op mod dette godsområde i Östbo herred ligger et andet, nordligt i Sunnerbo herred ved søen Bolmen, samlet om lensslottet Piksborg. Langs vejen videre østpå mod Växjö ligger nogle gårde; men flertallet af gårdene i Sunnerbo samler sig dog ved bredderne af den store sø Möckeln i herredets østligste del, hvor A. B.s svigerfader Peder Dudde hørte hjemme³, og hvor hans første hustru muligvis har haft arvegods, hvis omfang og beliggenhed nu ikke nærmere kan bestemmes. Herredets sydligste og vestligste sogne synes at have ligget uden for hr. A.s interessesfære. Gårdene i Östbo herred ligger så godt som alle nær Lagan og tættest mod syd i Värnamo og Våxtorp sogne; arven efter Arvid og Peder Stensson har spillet en vis rolle, og borgen Trolleborg, nær den nuværende herregård Ed, har tjent som administrationscentrum.

Den gradvise fremtrængen mod øst, som kendetegner Finn-

¹ Jfr. s. 79.

² Jfr. Härenstam, opus cit. 26 f.

³ Jfr. s. 58.

vidmaterialet, fortsættes i Varend, blot svagere og senere. Før 1400 ses A. B. overhovedet ikke at have interesseret sig for godskøb i denne del af lensområdet; det overvejende flertal af erhvervelserne falder i årene 1402—03. De fleste samler sig i landskabets nordvestlige del, den forholdsvis frodige oldtidsbygd omkring Växjö, i nogen grad også om den vej, som derfra over Rydaholm fører til Trolleborg i Finnvid, samt om søen Salen vest for bispestaden. Temmelig uberørte er derimod de sydlige dele af Allbo, Kinnevald og Konga herreder, ned mod grænserne til Skåne og Bleking, og ligeledes det store herred Uppvidinge mod øst.

I Kind herred fik A. B. fast fod allerede før århundredskiftet. Erhvervelserne ligger udelukkende øst for Ätran, ligesom Opensten mellem denne elv og Nissan. En gradvis fremtrængen mod nord kan tydeligt konstateres.

Mens således A. B.s godspolitik inden for hans lensområde præges af en ganske målbevidst ekspansion, med koncentration i visse egne og om visse faste punkter, har erhvervelserne uden for dette område en mere spredt og tilfældig karakter. Ikke mindst gælder dette Götalandene. Betegnende er forholdet mellem de ca. 45 gårde i Kind herred alene mod de kun 33 i resten af Västergötlands henved 30 herreder — endda er de 14 gårde kun en yderst kortvarig besiddelse, erhvervet 1405 som rent bytteobjekt og straks atter afhændet. Endnu færre er erhvervelserne i Östergötland. Det er en undtagelse, når hr. A. i førstnævnte landskab ret tidligt tilmageskifter sig en halv snes gårde under eet, nemlig i Vartofta herred ved Vätterns vestbred. Også øst for søen, i egnen om Vadstena, havde han dog fodfæste, og nordligst i Västergötland, helt op mod grænsen til Värmland, ejede han en enkelt bondegård; måske har disse fremskudte poster skullet tjene som nattekvarter på politikerens rejser til opsvenske mødesteder; lignende forposter findes i Småland uden for Finnvid og Varend; således i grænseherrederne til Östbo og Norrvidinge. At landskabet Möre på østkysten er forholdsvis stærkt repræsenteret, må sikkert sættes i forbindelse med A. B.s kortvarige virksomhed som lensmand på Kalmar slot; efter denne epi-

sodes afslutning bortgaves det pågældende gods til kirkeligt formål.

Anden karakter har øjensynligt A. B.s skånske godsbesiddelser — den største gruppe uden for lensområdet. Her savnes forbindelse med den store ekspansion i Småland. Grænsedistrikterne op mod Sunnerbo og Allbo herreder er svagt repræsenteret; ganske vist kan anføres en halv snes gårde i Ö. Gönge herred, men de ligger meget sydligt, med midtpunkt i Emislöf ved Helgeåen. Og bortset herfra findes de skånske erhvervelser ikke så meget mod nord som mod vest, ude ved Øresundskysten, i egnene om Helsingborg og Malmø, samt i landskabet omkring Ringsjön. De må derfor snarest opfattes som en forlængelse af det hallandske gods og som et udtryk for, at A. B. anså sig selv for, hvad han kaldtes i pavebrevene¹, en »miles Lundensis diocesis«, og ønskede at have fast fod som godsejer i stiftets centrale landskab.

Som andre middelalderlige gods komplekser bestod også A. B.s af spredte bøndergårde med landgildeydende fæstebønder; ind imellem lå dog enkelte hovedgårde, hvis fogeder kunne føre tilsyn med fæsterne, og i hvis lader naturalafgifterne kunne samles. Ældst af disse var Rossared, hvortil største delen af Ebbe Piiks gods har været knyttet. 1406 erhvervedes Veka i Sydhalaland², 1409 Vapnö og Torstorp i landskabets midte³. Hovedgård var antagelig også Hof i Ysby, Höks herred⁴. Sydligst i Kind herred, ikke langt fra Opensten, fik hr. A. tidligt den senere herregård Landboarp⁵; nær Malmø ejede han i en årrække hovedgården i Läckarp⁶. Mindre klart ligger forholdene i Småland, hvor bøndergodset væsentlig synes administreret fra lenslottene

¹ Jfr. s. 97.

² Sv. Dipl. I, nr. 732.

³ Ibidem II, nr. 1091.

⁴ Identisk med Brudager eller Brødager, se Ældste danske Archivreg. I (1854), 64, jfr. Sv. Dipl. III, nr. 2662, og Rep. II, nr. 864—65, hvor Hoff's god og gårds urigtigt er henført til Bjäre herred. — Om Skedala, jfr. s. 69.

⁵ Sv. RA.s Perg. II (1868), nr. 2836, 3080.

⁶ Rep. I, nr. 4412, jfr. Sv. Dipl. I, nr. 826.

Piksborg og Trolleborg; ganske nær sidstnævnte havde A. B. part i herresædet Ed¹. I Västbo herred, nær Nissan, ejede han Isberga², og i Sunnerbo herred synes han at have haft et fast punkt i Agunnaryd sogn, hvor han 1403 for en forholdsvis høj pris købte det halve af gården Bywerma³ og dertil 1407 føjede Rönnäs⁴, der endnu eksisterer som herregård. — Af møller vides A. B. at have ejet en halv snes stykker⁵, temmelig jævnt fordelt over hele godsområdet. Større eller mindre købstadgrunde havde han i Kalmar, Malmø, Roskilde og — Slagelse, gennemgående dog ret kortvarigt⁶.

Hovedsagen var uden tvivl bøndergodset. Hans evne til stadig større køb ikke mindre end oplysningerne om hans kontante efterladenskaber⁷ viser, at han tjente godt på det. Hvordan pengene kom ind, ved vi meget mindre om; gerne byttede vi nogle af de mange adkomstbreve for en stump jordebog eller godsregnskab. Måske kan dog selve godsets beliggenhed give os et fingerpeg. Vi har set, hvorledes gårdene i Småland samler sig i egnene omkring de store søer, i Halland og Skåne derimod nær kysten — mon ikke, fordi dertil hørte engstrækninger? Et par menneskealdre senere arbejdede i de samme landsdele, Halland og Småland, en anden stor godssamler, Åge Akselsen Thott, og om ham kan det direkte påvises, at han i stor udstrækning udførte smør til Hansestæderne⁸. Formodningen om, at allerede A. B. var inde på samme spor, finder støtte i, at vi har et enkelt, endda ret tidligt vidnesbyrd om, at han handlede med smør; nov. 1389 solgte han i Halmstad fem tønder til en mand,

¹ Rep. I, nr. 824.

² Sv. medeltidsregister (1937), nr. 1431.

³ Sv. Dipl. I, nr. 265.

⁴ Ibidem I, nr. 840.

⁵ Ibidem I, nr. 165, 392, 732, 826, 838, 892; II, nr. 1158; Rep. I, nr. 3761.

⁶ Sv. Dipl. IV, nr. 3135; I, nr. 8, 11; Molbech & Petersen, opus cit. 101; Sv. RA., C 5, fol. 3; Danske adelige Brevkister (1897), 154; ibidem, 147.

⁷ Jfr. s. 119.

⁸ E. Lönnroth i Scandia XI (1938), 167—71.

der hed Tidekin von Buchen¹; køberens navn lyder tysk, og for hans tilknytning til Hansestæderne taler også den bestemmelse, vi skylder vort kendskab til handelen, nemlig at betalingen skulle erlægges på Skånemarkedet².

Det er muligt, at A. B. således har været en foregangsmand som landmand og eksportør. Sikkert er det, at han var en dreven og hårdhændet godssamler. Oplysende er det at lægge mærke til, hvem det var, han handlede med. Vi har ikke færre end ni eksempler på godskøb fra enker³ og deriblandt vel at mærke nogle af hans største erhvervelser: 1402 og 1408 henholdsvis 10 og 14 gårde, overvejende i Finnvid, og navnlig 1406 købet af Veka med tilhørende godskompleks i Halland og Skåne, i alt 25 gårde; dertil kan føjes et mageskifte 1400, hvor han, sikkert lokket af gunstige vilkår, gjorde sig til ejer af 10 gårde i det fjerne Vartofta herred, langt uden for de sædvanlige jagtmarker. I alt kan ikke mindre end 72 gårde, en ottendedel af samtlige kendte godsbesiddelser, henføres til køb fra enker. Det er et træk, der slående minder om dronning Margrethes egen godspolitik⁴.

Blandt sælgerne findes i øvrigt nogle købstadborgere og ikke helt få præster; hovedmængden tilhører dog Hallands og Smålands talstærke lavadel. Om disse små herremænds salgsmotiver giver kildematerialet ingen positiv oplysning. Almengyldige og hårdt tvingende økonomiske årsager må ligge bag denne flugt fra det frie jordegods, som synes at kaste lys over de mange lavadelsslægters forsvinden i middelalderens sidste århundreder⁵; antagelig har den lille adelige godsejer af gennemsnitstypen med måske kun en halv snes fæstere aldeles savnet de muligheder for organiseret eksport, som stod A. B. åbne. Sine betin-

¹ Rep. I, nr. 3722.

² At landgilden af bøndergods i Finnveden i 15. årh. almindeligt blev erlagt i smør, er påvist af Härenstam, opus cit. 152 f. Dette gælder også det gods, der tilhørte A. B.s arving Erik Eriksson, se ibidem, 335.

³ Sv. RA.s Perg. II (1868), nr. 2744, 2889, 2962, 3064, 3137; Sv. Dipl. I, nr. 257, 732; II, nr. 922; III, nr. 2239.

⁴ Erslev: Dronn. Margr., 305.

⁵ Jfr. Thiset i Hist. Tidsskr. 7. r. I (1899), 526, 547 f. Kr. Erslev: Danmarks Riges Hist. II (1905), 643 f.

gelsler har denne så meget lettere kunnet diktere, som han kun mødte ringe konkurrence. Den svenske rådsadel — f. eks. gruppen af Bo Jonssons arvinger¹ eller slægter som Natt och Dag, Tre Rosor, Bielke — hørte hjemme i Götalandskaberne og var ikke synderligt interesseret i smålandsk jordegods; kun i sådanne grænseområder som det sydlige Västergötland eller Kalmar-distriktet kunne dens interesser krydse A. B.s, og han vogtede sig vel for at indlade sig i konflikt eller blot i handel med disse sine ligemænd. Inden for sine centrale interessefelter havde han ingen andre jævnbyrdige modstandere at frygte end de to store svenske klostre, cistercienserklostret i Nydala og birgittinerklostret i Vadstena; Nydalas godsinteresser rakte dog ikke meget videre end til den østlige del af Östbo herred².

At A. B. ved sine godsopkøb ikke skyede noget som helst magtmiddel, er i tidligere fremstillinger med rette fremhævet. Kildernes vidnesbyrd herom er ganske utvetydige. Allerede den nærmeste eftertid fældede dommen uden tøven. Efter hr. A.s død fik hans arvinger ved et kongeligt nådesbrev 1413 hans jordegods tilbagegivet, men vel at mærke kun det, som »han rettelighe fonghet hafdhe³«. Om den offentlige revision af adkomstbrevene, som her antydes, vidner et par antegnelser i den bevarede registratur over det kongelige arkiv på Kalundborg slot 1476⁴; her forvaredes i eet brevkar »X breff ludendis paa gotz i Syderboo som her Abram haffde i wære oc somt haffde betalet oc sompt ey«, i et andet »breffwe om gotz som her Abram fick af rette eygere met twang oc the haffde gotzeth gerne beholdhet, oc matte toch miste thet og finge ther icke fult werd fore«. Og endda viste denne revision, som vel må dateres til årene omkring 1415, sig utilstrækkelig. Gang på gang op igennem 15. årh. gav »gamle hr. A.«s adkomster anledning til proces⁵. Endnu så sent som 1526 blev hans arvingers ret til en gård i Finnvid bestridt.

¹ Jfr. E. Lönnroth: Sverige och Kalmarunionen (1934), 60.

² Härenstam, opus cit., 239—43 og kort 419.

³ Sv. Dipl. II, nr. 1713.

⁴ Ældste danske Archivreg. I (1854), 78, 80.

⁵ Eksempler hos Härenstam, opus cit., 329 ff., og nedenfor.

Härenstam¹ og v. Möller² har fremført adskillige konkrete eksempler på A. B.s voldsmetoder, og der er ingen grund til her at gentage dem alle. Særlig interesse knytter sig til de tilfælde, hvor han misbrugte sin magt som lensmand. I 1408 pantsatte således væbneren Abjörn Sture »fore XL mark panninga, fore min inlennigh, swa som war fore et byltoga maalk« hr. A. en gård i Kind herred³. Ordet »inlennigh« er let gennemskueligt⁴; det drejer sig om fredkøb; men en selv for middelalderlige retsbegreber stødende sammenblanding af offentligt og privat giver sig udtryk i, at afløsningssummen opfattes som en gæld, ikke til kronen, men simpelt hen til lensherren. En meget nær parallel — fra Kalmar 1404 — er fremdraget af v. Möller⁵. Her lykkedes det efter A. B.s død den forurettede at få sin gård igen.

Ved et endnu bevaret mageskiftebrev af 3. aug. 1409⁶ afstod A. B. tre, rimeligvis større, gårde i Östergötland samt en penge-sum på 200 mark tysk og fik som vederlag de hallandske hovedgårde Vapnö og Torstorp med tilliggende gods. Mod sædvane havde han denne gang indladt sig i handel med en jævnbyrdig partner, nemlig det allerede dengang anselige og rige kloster i Vadstena. Rimeligvis afveg han kun ugerne fra sin sædvanlige forsigtighed. Men de to hallandske gårde havde en særlig tiltrækning for ham. De gav ham en tiltrængt erstatning for Rossaredkomplekset⁷, hvis afståelse to år før betænkeligt havde svækket hans position i det landskab, der dog var hans basis. Men desuden havde han længe haft kig på dem. De havde nemlig begge tilhørt ridderen Peder Ribbing, den samme, hvis gods allerede over tyve år tidligere ved kongebrev var tillagt hr. A.⁸

¹ Härenstam, opus cit., 329—33.

² Opus cit., 91—93.

³ Sv. Dipl. II, nr. 994.

⁴ Jfr. Söderwall: Ordbok öfver svenska medeltids-språket I (1884—1918), 598, hvor Ordet gengives ved »tillåtelse att återkomma i landet«.

⁵ Opus cit., 92.

⁶ Sv. Dipl. II, nr. 1091.

⁷ Jfr. s. 83 f.

⁸ Jfr. s. 60.

I kraft af denne overdragelse søgte han at komme i besiddelse også af Vapnö og Torstorp og har sandsynligvis faktisk fået dem i hænde¹; men klostret i Vadstena, hvortil Peder Ribbing ved testamentet 1379 havde skødet de to gårde², bestred hårdnakket hans adkomst og synes at have haft held dermed, måske fordi det også i denne sag kunne regne med dronning Margrethes beskyttelse. I hvert fald fandt A. B. sig foranlediget til at søge forlig. Mageskiftebrevet 1409 var et forsøg på at bringe trætten til ophør, og hvor stor vægt man tillagde det, fremgår af vidnerne navne; blandt dem er ikke blot hr. A.s broder og svigersøn samt hans ven Sven Sture, men også to svenske rigsråder, nemlig Västergötlands lagmand Gustaf Magnusson og biskoppen i Skara Brynjulf Karlsson; måske har disse to mænd mæglet. Det lykkedes dog ikke at få striden bragt ud af verden. Den fortsatte under megen bitterhed og mange omskiftelser mere end en menneskealder efter hr. A.s død mellem hans arvinger og klostret³. Dettets sagførere anførte⁴ nu, at mageskiftebrevet var aftvunget abbedissen under trusel om vold og uden fornødent samtykke af klostrets munkekonvent; endvidere, at A. B. selv efter mageskiftet vægrede sig ved at opfylde sine derved pådragne forpligtelser, idet han faldt tilbage på sit tidligere retsstandpunkt, underkendelsen af Peder Ribbings testamentet; endelig viste hans adkomst til vederlagsgodset sig angribelig. 1419 gik Vapnö og Torstorp ved skifteopgørelse mellem hans arvinger over til hans enkes anden ægtefælle, Bonde Jacobsen (Thott)⁵; men samme år erklærede biskop Knud af Linköping mageskiftet for ugyldigt⁶. Først en snes år senere, i begyndelsen af Christoffer af Bayerns regering, nåede Vadstenaklostret et vist resultat; efter at lagmanden i Östergötland 1441 havde afsagt kendelser⁷,

¹ Jfr. Sv. Dipl. II, nr. 1091, s. 127, note c, ordet »beholdet«.

² Sv. RA.s Perg. I (1866), nr. 1418.

³ En oversigt er givet af P. v. Möller i Halländske herregårdar (1871), 67 f.

⁴ Se navnlig Sv. Dipl. II, nr. 1091, noten.

⁵ Ibidem III, nr. 2662.

⁶ Ibidem III, nr. 2681.

⁷ Sv. medeltidsregister (1937), nr. 1325, 1334, 1466.

som underkendte A. B.s ejendomsret til de gårde, han havde afstået som vederlag, forpligtede kongen ved en dom følgende år¹ arvingerne til at opfylde mageskiftebrevets klausul om i så fald at yde klostret erstatning i jævngodt gods. Hvorvidt kongedømmen kom til udførelse, er ubekendt. Vapnö og Torstorp forblev i hvert fald i slægten Thotts eje.

Med cistercienserabbeden i Nydala synes hr. A. ikke at have haft noget udestående. Tværtimod tyder en anden af hans affærer snarest på et vist samarbejde. En mand ved navn Jöns Hakonsson attesterede 1443², at da han i 1407 var A. B.s »småsvend«, opsøgte en velbåren mand Magnus Länk ridderen på Trolleborg og klagede over, at han i sin tid havde solgt Arvid Stensson tre gårde i Hillerstorp (Östbo herred) samt en mølle, men aldrig modtaget den fulde købesum, 80 mk. A. B. bemærkede hertil, at Arvid Stensson sikkert havde købt dette gods for hans penge, ikke for sine egne; han foreslog Magnus Länk at skænke det til Nydala »for sin, hr. Abrahams, Arvid Stenssons og Peder Stenssons sjæle«. Forslaget modtoges, og et formeligt gavebrev til Nydala udfærdigedes kort efter. — Med vidnesbyrdet fra 1443, hvis formål må have været at værne Nydalas ret mod Magnus Länks arvinger, må sammenholdes et par med godsoverdragelsen mere samtidige akter. Ved et brev af 19. okt. 1407³, uden tvivl udstedt på Piksborg⁴, skænkede hr. A. til Nydala kloster »alt Ethræryd i Fryælæ sogn oc eet nõtæbol i Fryælæ kirkæby, thre gorthæ i Alwersryd i Wernæmo sogn, thre gorthæ i Hildolfsthorp oc een quern i Kefsiö sogn i Østbø liggendæ«. Dette gods tilskødedes klostret »meth breff oc bewisning oc al rettigheed, som Arwit Stensson thet først vppa kommit war oc swa hans brother Pæther Stensson oc swa mik«, og på det vilkår, at der til gengæld skulle læses en ugentlig messe »for min siæl oc Arwit Stenssons oc Pæther Stenssons oc for allæs waræ foreldræ siælæ, Guth thæm ewinnelighæ gømæ«. Magnus Länks sjæl er der her set bort

¹ Örnhielms Dipl. (i Sv. RA.) IX, 425; originalen forgæves eftersøgt.

² Perg. i Sv. RA. 1443, 26. juni.

³ Sv. Dipl. I, nr. 892.

⁴ Jfr. det dermed sammenhørende brev ibidem, nr. 893.

fra; ikke des mindre kan der dårligt være tvivl om, at de tre gårde i Hillerstorp og møllen i Kåfsjö sogn er identiske med de i vidnesbyrdet af 1443 omhandlede. Tilmed forholdt det sig på ganske samme måde med gårdene i Värnamo sogn; også til dem fandt abbeden i Nydala det påkrævet at garantere sin adkomst og udvirkede derfor 1413 et skøde¹, hvorved den oprindelige ejer til klostret bortgav »wart godz i Alfuersryth i Wärnamo sokn liggjande, hwilkit Arwidh Stensson haffdhe oss aff thrængt«. I sine hovedtræk er da sagens gang klar; efter sin slægtning har A. B. overtaget et par temmelig uholdbare adkomster, og klostret har da — i mere eller mindre god tro — hjulpet ham ud af forlegenheden ved at tage imod godset som sjælegave. Kun alt for bogstavelig har hr. A. efterlevet bibelordet om at gøre sig venner ved uretfærdighedens mammon.

Set under kirkehistorisk synsvinkel kaster en episode som denne et skarpt lys over senmiddelalderlig kristendomsopfattelse. Donationen til Nydala var ingenlunde A. B.s eneste. I det samme år, 1407, optog han — måske tilskyndet af sygdom — med sædvanlig kraft og system arbejdet for sin sjæls velfærd efter døden. I januar indstiftede han et kapel i Kalmar kirke², viet den hellige trefoldighed og st. Maria Magdalena; hertil skænkede han fire købstadgårde i byen og en halv snes bøndergårde i omegnen — sikkert ikke uden en bagtanke om, at det efter hans fratræden som lensmand på slottet kunne være praktisk at skille sig af med dette fjerntliggende gods. I kapellet skulle hver dag holdes messe, om søndagen for treenigheden, mandag for alle sjæle, tirsdag for Peter og Paulus, onsdag for den Helligånd, torsdag for Maria Magdalena, fredag for det hellige kors og lørdag for jomfru Maria; »y töm [item] skal iach oc mina wener baadhe leffuande oc dödha haffuas i åminnelse«. I april fulgte en stor gave til Lunds domkirke; brevet derom³ er sat op i et så stilfuldt latin, at man tør gå ud fra, at kannikerne selv har konciperet det. A. B., »ad sacrosanctam metropolitanam Lun-

¹ Sv. Dipl. II, nr. 1758.

² Ibidem IV, nr. 3135.

³ Ibidem I, nr. 826.

densem ecclesiam specialem gerens dileccionem«, opretter derved til Guds og Guds moders ære et bestandigt vikariat, knyttet til et nyt alter i kirken; ved dette skulle en af stifteren eller hans arvinger udpeget præst daglig læse messe for vor frue. Til alterets og præstens underhold henlagdes 16 gårde og en mølle, alle i Gönge herred.

Til disse tre donationer fra 1407 må føjes de to kapeller ved domkirkerne i Roskilde og Lund, som dronning Margrethe henholdsvis dec. 1411¹ og jan. 1412² indstiftede i A. B.s navn. Herom hedder det i de to delvis enslydende fundatser, at hr. A. »i hans lefwende lifff och wælmacht meth gudeligh och salugh atthra atthrothe ath styrcke och øghe gutstieneste« og i særdeleshed i Roskilde (Lunds) domkirke; efter hans ønske lovede dronningen ham da, »ath wij for thet ath han os løøs fore lood i goodhe mænz nærwærelse for thet som wij hannom skuldighe ware, skulde styffte och fulkomne een eewich messe och aartiidh uppa hans wæyne« i hver af kirkerne.

I stiftelsesbrevet for Lund betones det gentagende og utvetydigt, at der her er tale om en ny donation, forskellig fra den af 1407: Dronningen indstifter på hr. A.s vegne og med ærkebispens samtykke »eeth altere och een annen eewich messe och aartiidh, teel then eewich messe och aartidh, som for:de her Abram i for:de Lunde domkirke teelforen haffde«. Først nu fastsættes også opførelsen af et særligt kapel med jerngitter, glarvinduer, ornament, malerier og andet tilbehør. Ved kapellets alter skulle læses daglig messe, hveranden dag for st. Peter, hveranden for st. Laurentius, desuden hvert år på hr. A.s dødsdag en årtid »meth messer och vigiliis«. Til den nye stiftelse henlagdes foruden en pengesum Tyringe gods i Oxie herred. Kapellet kom aldrig til opførelse; i stedet fik »altare Abrahæ« — senere ved en pudsig misforståelse kaldet »altare sancti Abrahæ«³ — sin plads i et

¹ Rep. I, nr. 5183; trykt (efter afskrift i Langebeks Dipl.) af v. Möller, opus cit., 321—23.

² Sv. Dipl. II, nr. 1525; jfr. v. Möller, opus cit. 323—25.

³ Ewert Wrangel i Stud. tillägnade Magnus Pfannenstill (1923), 464.

ældre kapel, det, der havde navn efter st. Dionysius¹. Det i 1407 indstiftede Mariaalter blev efter bestemmelse af hr. A.s »procuratores et commissarii« først anbragt midt i selve langskibet; men da det her var i vejen for de kirkelige processioner, lod ærkebiskop Peder Lykke det 1434 flytte til Thomas Becketts kapel². Begge de to altre var i brug lige til reformationen, og de to tilsvarende præbender bestod endnu meget længere³.

Også gavebrevet til Roskilde domkirke foreskrev opførelsen af et særligt kapel, og dette blev i løbet af få år virkelig rejst i det søndre tårn; det er det såkaldte Bethlehems kapel⁴ (senere Kragernes familiebegravelse). Her holdtes daglig messe for vor frue og dertil hvert år årtid på A. B.s dødsdag. Til denne stiftelse anvistes gods i Greve og Lille Heddinge.

Det var således alt i alt meget betydelige midler, A. B. i sine senere år båndlagde til kirkelige formål. En nøjagtig opgørelse af donationernes samlede størrelse er ganske vist vanskelig, da dronning Margrethes fundamentsbrev for de to kapeller kun ganske summarisk angiver det dertil henlagte jordegods. Man tager dog næppe meget fejl i at antage, at disse to stiftelser, der forudsatte byggearbejder, har kostet lige så meget som de tre ældre tilsammen; på dette grundlag kan da hr. A.s samlede godsgave til kirken beregnes til mindst ca. 80 købstad- og bøndergårde eller henved en syvendedel af hans samtlige kendte gods-

¹ Script. rer. dan. VII (1792), 251; O. Rydbeck i Lunds domkyrkas hist. I (1946), 84.

² Dipl. dioec. Lundensis III (1900), nr. CL, CLI; Rep. I, nr. 6694.

³ Registrum bonorum ecclesiae et capituli Lundensis 1570 (RA, Danske Kanc., B 46 e), fol. 191 v og 199 r. I Registre over alle Lande V, fol. 459, er indført et forleningsbrev af 20. juni 1551 (udtog i Kanc. Brevb. 1551—55, 48) til Lauge Brahe på de 7 gårde i Läckarp og en mølle i Saxtorp, »som Abraham Brodersen har skænket til Jomfru Marie Alter i Lund«. Ejendommeligt nok synes de forskere, som har arbejdet med Lunds domkirkes historie, ikke at have været klar over forskellen mellem de to til A. B.s navn knyttede alterstiftelser, se således ovenfor anførte arbejder af Ewert Wrangel og O. Rydbeck.

⁴ Om dette se Vilh. Lorenzen: Roskilde Domkirke (1924), 32, 109, 124; J. O. Arhning: Roskilde Domkapitels Historie I (1937), 293—96, 355.

besiddelser. Siden den store klostergrundlæggelses tid et par århundreder før har næppe nogen middelalderlig herremand været hans lige i gavmildhed. Til sammenligning kan anføres, at det omtrent samtidige st. Andreas kapel ved Roskilde domkirke, indstiftet 1387 af den mægtige og rige Lungeslægt, kun fik tillagt 12 1/2 bondegård, og dette gods var der endda 12 personer om at skænke¹. Erik Ottesen Rosenkrantz' bekendte store gaver til klostre (navnlig det i Mariager) beløber sig alt i alt ikke til mere end ca. 30 gårde². Antallet af alterstiftelser i tiden omkring 1400 er vel ret betydeligt; men de er gennemgående mindre end A. B.s, og navnlig er det ganske enestående, at een og samme mand indstifter andre ved flere kirker.

Der er i hele dette stykke en slående lighed mellem hr. A. og hans høje beskytterinde, dronning Margrethe, hvis gavmildhed blot var af endnu større dimensioner og temmelig ligeligt til fordel for bispestole, klostre og købstadkirker over hele riget; også hun oprettede alterstiftelser ved flere domkirker³. Der er grund til at tro, at ligheden strækker sig også til motiverne. Spørgsmålet om Margrethes bevæggrunde har Erslev gjort til genstand for undersøgelse; han standser ved den forsigtige dom, at om end politiske betragtninger sikkert har spillet ind med, »er der dog næppe Grund til at tvivle om, at Margrethes Begunstigelse af Gejstligheden har haft en virkelig Fromhed til Baggrund, om end naturligvis en Fromhed af den Art, der var den almindelige i hine Aarhundreder⁴«. Om A. B. gælder væsentlig det samme, om end med en lidt anden nuancering. Det er ikke rimeligt, at hr. A. med sine donationer til kirken har forfulgt politiske formål i snævrere forstand; dertil var han simpelt hen

¹ Arhning, opus cit. 251—56.

² K. Barner: Familien Rosenkrantz's Historie I (1874), 204 f. — Den eneste, der muligvis kan gøre A. B. rangen stridig, er den endnu rigere hallandske jorddrot Poul Laxmand, hvis livsløb 100 år senere i det hele frembyder slående ligheder med hans; Poul Laxmands gaver var imidlertid kontante pengebeløb, hvad der vanskeliggør nøjere sammenligning.

³ Erslev: Dronn. Margr., 334—40.

⁴ Ibidem 338.

for lidt egentlig politiker. Heller ikke i hans godspolitik kan de have gavnet ham synderligt; hvis det var tilfældet, havde han vel også snarere betænkt Linköping og Vadstena end Lund og Roskilde. Derimod har han med rette kunnet regne med, at offervillie over for kirken var et væsentligt middel til at bevare dronningens gunst. Måske har han også ment, at når det nu engang var blevet fornem mode at indstifte slægtsaltre, så fik han dermed en lejlighed, som ikke burde forsømmes, til på een gang at anskueliggøre sin rigdom og bevare sit navn til en fjern eftertid. Beregnende bitanker af denne art er sandsynlige. På den anden side kan der, som Erslev har gjort det i Margrethes historie, også i overleveringen om hr. A. påvises træk, der taler imod at anse disse mere verdslige motiver for enerådende. Flere pavebreve vidner om, at efterlevelsen af den katolske kirkes forskrifter utvivlsomt har været ham et alvorligt problem. Allerede 1398 fik han således tilladelse til selv at vælge sin skriftefader¹. I 1401 opnåede han ret til i visse tilfælde at lade læse messe før daggy². Endnu tydeligere taler dog to breve fra 1408³: ved det ene fik han lov til at høre messe på steder, der var belagt med interdikt; ved det andet tillodes det ham, under hensyn til hans alvorlige sygdom, at nyde mælkemad også på de dage, da det efter kirkens fasteregler ellers var forbudt. Hans ønske om at opnå disse dispensationer er uforklarligt, med mindre han har følt sig alvorligt og personligt forpligtet over for kirkens forskrifter. Målt med sin samtids alen har han været en from mand; men tidens kristendom var hverken det nye testaments eller Luthers. Rimeligvis har kannikerne i Lund og Roskilde i hans store gaver set en opbyggelig og passende bod for den uret, hvormed hans rigdom var samlet!

Om hans arvinger har delt denne opfattelse, turde være mere tvivlsomt. Hans første hustru, fru Märta, døde som nævnt⁴ senest 1406. I dette ægteskab var der, så vidt vides, kun eet barn,

¹ Acta pont. Danica II (1907), nr. 904.

² Sv. Dipl. IV, nr. 2867; udtog i Acta pont. Danica II (1907), nr. 998.

³ Ibidem, nr. 1118—19.

⁴ Se s. 59.

datteren Birgitta, som må være født ret snart efter ægteskabets indgåelse. Dennes første ægtefælle var noget ældre end hende selv; det var ridderen Jens Eskilsen Falk¹ til Vallø, en sønnesøn af den fra Valdemar Atterdags historie bekendte Bo Falk. Det har for hr. A. været et både økonomisk og socialt fuldt tilfredsstillende parti. Jens Falk var i live endnu 23. juni 1402², men var uden tvivl død inden 23. okt. 1405³. Da der var tre børn i ægteskabet, kan dette næppe være indgået senere end 1402. En søn bar faderens navn og er derfor sandsynligvis først født efter hans død; selv døde han i barnealderen⁴. De to døtre blev derimod begge voksne og godt gift, den ene med Henning Podebusk⁵, en sønnesøn af drosten af samme navn, den anden med den bekendte rigsmarsk Oluf Axelsen Thott⁶. Den unge enke giftede sig snart igen, og denne gang med en mere jævnaldrende ægtefælle; det var den svenske ridder og rigsråd Ture Stensson⁷ af Bielkernes fornemme slægt. Hans fader, Sten Bengtsson⁸, havde været kong Albrechts marsk, men i øvrigt som en af Bo Jonssons testamenteksekutorer meget virksom ved dronning Margrethes indkaldelse og en af unionspartiets støtter i de første tiår; A. B. må ofte have truffet ham og sympatiseret med ham. Han ejede Kråkerum på Öland, hvortil også sønnen skrev sig.

¹ Danmarks Adels Aarb. IX (1892), 119 f.

² Molbech & Petersen, opus cit. 158.

³ På denne dato skødede klostret i Gudhem sjællandsk gods til hr. A. «oc hans dotter frw Byrghitta oc hennes arwinga» (Sv. Dipl. I, nr. 650). Denne formel forudsætter, at Birgitta var enke, og dette modsiges ikke af nogen anden kilde. Thisets påstand (Danmarks Adels Aarb. IX (1892), 120), at Jens Falk levede endnu 6. jan. 1408, beror nemlig på forveksling med Jens Eskilsen Krumpen, hvad utvetydigt fremgår af vedkommende segl under originalbrevet. Samme jyske rigsråd må det være, der har besejlet det i Stemanns Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig III (1867), 32, trykte tingsvidne af 21. juli 1406; sigillografisk bevis er her udelukket, da originalen er tabt.

⁴ Sv. Dipl. I, nr. 802.

⁵ Danmarks Adels Aarb. XXV (1908), 361 f.

⁶ Dansk Biogr. Leks. XXIV (1943), 52.

⁷ Gottfrid Carlsson i Sv. Biogr. Lex. IV (1924), 148 f.

⁸ Sv. Tunberg ibidem 147; jfr. Sverges traktater II (1883), passim.

Dennes bryllup med Jens Falks enke fandt sted på Opensten og kan med ret stor sikkerhed dateres til 16. jan. 1407¹. Også i dette ægteskab fødtes tre børn²: Erik Turesson, der døde som svensk rigsråd 1450, Sten, der døde ung, og Birgitta, der blev den senere svenske konge Karl Knutssons første hustru. At således to af hr. A.s datterdøtre blev gift med fremtrædende politiske personligheder, fik en vis betydning³.

Selv giftede A. B. sig anden gang med Cecilia (Sidsel) Nielsdatter af den sjællandske slægt, der senere kaldtes Jernskæg. Hun nævnes efter hans død som hans enke; hvornår ægteskabet blev indgået, kan ikke nøjagtigt oplyses, men da skiftet med stiftsønnen Benkt Piik er dateret 7. febr. 1407⁴, er det ikke usandsynligt, at hr. A. har fejret sit eget bryllup samtidigt med datterens. Partiet synes hverken særlig rigt eller fornemt; brudens fader, Niels Ovesen⁵, var ganske vist ridder, men derimod ikke rigsråd; det blev først hendes broder, hr. Anders Nielsen⁶. Begge skrev sig til Herlev i Nordsjælland, men ses ikke at have været særlig rige. Fru Cæcilie var betydeligt yngre end sin ægtefælle. Efter dennes død giftede hun sig 1412 eller 1413⁷

¹ I anledning af striden mellem A. B.s arvinger optoges 1462 et tingsvidne af Nordhallands landsting (trykt Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CXXXIV (1908), 37 f., jfr. 69), hvorved fastsloges, at nævnte bryllup stod på Opensten søndagen næst efter 20. dag jul; vidnerne erindrede tydeligt at have været med til i den anledning at fore vin, mjød og tysk øl fra Varberg til Opensten. Året angav de ikke; men 18. jan. 1407 indgik Ture Stensson og hans hustru Birgitta overenskomst (Sv. Dipl. I, nr. 802) med hr. A. om arven efter Jens Falk. Der kan herefter kun være tale om 1407 og de nærmest foregående år; men da søndagen efter 20. dag jul 1407 faldt på 16. jan., har denne dato stor sandsynlighed for sig. Jfr. Gottfrid Carlsson i Sv. Biogr. Lex. IV (1924), 148.

² Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CXXXIV, XXVII.

³ Jfr. s. 118.

⁴ Jfr. s. 79.

⁵ Danmarks Adels Aarb. XVI (1899), 184.

⁶ Ibidem, 184 f.; jfr. Sverges traktater III (1895), passim.

⁷ Hun var endnu enke 6. marts 1412 (Ældste danske archivreg. I (1854), 40), men påny gift 25. april 1413 (Sv. Dipl. II, nr. 1713).

anden gang med Bonde Jacobsen (Thott)¹, en fætter til Axel-sønnernes fader. Hun døde først henimod 1470².

En nærmere redegørelse for den skæbne, der efter hr. A.s død blev hans godskomplekser til del, falder uden for denne af-handlings rammer. Det skal blot bemærkes, at de efter en kort-varig beslaglæggelse³ fordeltes således, at det smålandske gods tilfaldt Ture Stensson, hvis arvinger siden kom i heftig strid om det⁴, mens det sydhallandske gods omkring Vapnö og Tors-torp ved en opgørelse 1419⁵ kom i hænderne på Bonde Jacobsen og forblev hos slægten Thott. A. B.s svensk-danske godsrige blev altså af endnu kortere varighed end den politiske union, hvortil det støttede sig.

IV. Død og eftermæle.

I sommeren 1410 fulgte hr. A. B. den unge kong Erik på et krigstog mod Holstenerne på Als. Her blev han den 27. aug.⁶ henrettet.

Begivenheden vakte, som man let forstår, overordentlig op-sigt. Den omtales ikke blot i de fleste af 15. årh.s danske og svenske krøniker og årbøger, men nyheden fandt også vej til Nordtyskland, ja endog til det fjerne Island⁷. Beretningerne giver dog ikke mange enkeltheder; de fleste af dem nøjes med at anføre selve kendsgerningen og dertil knytte en kort og oftest ugun-stig dom over den afdødes personlighed. Noget bedre besked om sammenhængen giver brevmaterialet, selv om også det er fattigt.

Selve dommens tekst er ikke bevaret. Når vi alligevel ved

¹ Danmarks Adels Aarb. XVII. (1900), 415.

² Rep. II, nr. 2408, 2770.

³ Jfr. s. 101.

⁴ Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CXXXIV.

⁵ Sv. Dipl. III, nr. 6662.

⁶ Om dødsdatoen se Kr. Erslev i Hist. Tidsskr. 5. r. III (1882), 364, optr. i Hist. Afhandl. I, 67.

⁷ Annales Islandici posteriorum sæculorum I (1922—27), 16 (Nye Skalhóltsannal).

lidt om dens præmisser, skyldes det, at der blev tale om en slags appel. Kort efter eksekutionen blev alt hr. A.s jordegods i det mindste formelt beslaglagt. Denne inddragelse må have vakt nogen opposition. På en herredag i Jönköping marts 1412 tilbød nemlig dronning Margrethe arvingerne proces, hvis de mente at have retskrav på godset, men de frafaldt tiltale. De to tingsvidner, som optoges om dette tilbud og dets udfald, er ganske vist heller ikke bevarede, men deres indhold er dog ret velkendt fra fyldige referater i de ældste danske arkivregistraturer¹. Af det udførligste ses, at udstederne var bisperne af Linköping og Oslo »met mange flere Sueriges oc Norges raadt«, forsamlet i Jönköping. For denne domstol bød dronningen sig i rette med ridderne Ture Stensson, A. B.s svigersøn, og Jens Grim, hans svoger. Men, hedder det videre i udtoget af tingsvidnet: »Tha fandtz thet saa at for^{ne} her Abram Broderszen hagde forszønt brot thet wilkor, som hand sielff hage wilkorit vnnder liiff oc vnder godts, om en fredt, som koning Erick oc hans raadt oc for^{ne} her Abram Broderszen sielff lyst hagde paa landet Als . . .«. Derefter spurgte Margrethe de to riddere, »om the nogit straffit then dom, som offuer for^{ne} her Abram Brodderszen wor dømp^t, ther hand miste sit liiff, oc om the wille haffue nogen ret eller tiltall om nogen arff eller rettighedt effter her Abram Broderszen. Tha sagde the bode ney, oc wille ingenn till tall eller rettighedt haffue till nogen rett eller arff efftter her Abram Broderszen, vthen droniing Margrete wille naadelig giffue thenom nogit igienn.« — Den i slutningsordene udtrykte forhåbning opfyldtes et år senere, da kong Erik ved et brev af 25. april 1413² »aff war serdelis nadh oc gunst« overlod Ture Stensson og hustru alt A. B.s gods, som »han rættelighe fonghet hafdhe«, dog med forbehold af enkens rettigheder. At disse må være fyldestgjort ved et tilsvarende, nu tabt dokument, fremgår af et åbent brev af 26. jan. 1414³, hvorved både hr. Ture og fru Cæcilias anden ægtefælle, Bonde Jacobsen, kundgjorde »then stora dygdh,

¹ IV (1885), 24 f.; kortere udtog ibidem I (1854), 40 og 65.

² Sv. Dipl. II, nr. 1713.

³ Ibidem II, nr. 1886.

sønderlich nadhe och kærlich«, kongen havde vist dem ved at tilstå dem den arv, de ville have fået, hvis A. B. ikke var retteligen »æfter lands lagh vntlifuet fore sine brøde skyld«, ligesom de udtrykkeligt gav afkald på alle videre krav.

Lige siden udtogene af disse breve for menneskealdre siden først fremdroges, har særlig regesten af brevet fra 1412 med rette været anset for en hovedkilde. Den gengiver et officielt aktstykke, aflattet kort tid efter den omhandlede hændelse, udstedt og tiltrådt af mænd, der havde forudsætninger for at vide besked derom. Kun fra eet synspunkt er det muligt at drage dets troværdighed i tvivl. Det er ganske klart, at A. B.s arvinger i 1412 havde valget mellem to muligheder: de kunne godkende dommen af 1410 og dermed modtage den afdødes jordegods af dronningens nåde; eller de kunne protestere mod den og forsøge at hævde deres adkomst til godset ved proces. Da denne sidste udvej var risikabel, kunne man tænke sig arvingernes godkendelse afgivet under pres og mod bedre viden. Vil man regne med denne mulighed — og mere kan det aldrig blive —, kan man lige så godt straks afstå fra forsøget på at rekonstruere hændelserne i 1410. Men hypotesen kan lades ude af betragtning. Den forudsætter en sjælden kynisme hos den uskyldigt henrettedes hustru og datter samt en endnu mere usandsynlig villighed hos norske og svenske rigsråder til at gå kong Eriks ærinde. Sidst, men ikke mindst savner den enhver positiv støtte i kilde-materialet, selv i de over for kongen mest ugunstige fremstillinger.

Brevet af 1412 fortjener altså tiltro. Det meddeler den oplysning, at hr. A. dømtes for brud på en af ham selv tiltrådt landefred. En nærmere omtale af, hvad en sådan landefred var, vil da være på sin plads.

Begrebet kendes bedst fra tysk ret¹. Det var bestemmelser om en forhøjet fred inden for et afgrænset landområde eller hele riget, med gyldighed inden for en vis tidsfrist og sikret ved skær-

¹ Poul Johs. Jørgensen i *Salmonsens Konversationsleksikon*, 2. udg., XV (1923), 339.

pede straffe, oftest livs- eller legemsstraffe. Meningen med dem var at begrænse ulemperne ved den adelige fejderet, og de fik både i denne og i andre henseender varig og gavnlig indflydelse. En ganske tilsvarende form for lovgivning havde man i Sverige i de såkaldte edsører, der kendes helt tilbage til Birger Jarls tid og senere blev til en særlig »edsöresbalk« i landslovene¹. Fra Danmark kendes kun svage og sene tilløb til en lignende udvikling. Nogen lighed med de tyske landefrede har således den danehofsbeslutning af 1360² der går under navn af Valdemar Atterdags håndfæstning, og hvis senere del indeholder to parter fælles tilsagn om strengere håndhævelse af landslovenes strafferetlige bestemmelser, f. eks. mod voldgæsteri. Et bedre eksempel på en dansk landefred giver dog et brev, der stammer fra danehoffet i Nyborg 1377³; da dette under ed havde besluttet, at rigets indbyggere skulle nyde stadig fred og deres ret, lov og frihed uforkrænket, forbandt dronning Margrethe, kong Oluf, rigsrådet og et stort antal adelsmænd sig højtideligt ved deres ære og tro til dels selv at overholde kong Valdemar Lovgivers og senere kongers love, dels med liv og gods at stå til tjeneste efter rådernes og rigsembedsmændenes opfordring, dersom nogen lægmand eller klerk forurettedes mod landslovene.

Ud fra dette brev må man forestille sig indholdet af den tabte landefred på Als 1410. Dens aktuelle baggrund var den politiske og militære situation. Kort efter krigens udbrud havde kong Erik besat ikke blot Ærø, men også det meste af Als. 14. aug. havde Nordborg slot overgivet sig; i kapitulationsakten⁴ nævnes A. B. sidste gang i live. Efter dette var den danske hær sandsynligvis herre over hele øen, alene med undtagelse af Sønderborg slot. Det var da meget vigtigt, at besættelseshæren viste så god disciplin, at befolkningen fik indtryk af at stå over

¹ E. Kock i Sv. uppslagsbok VII (1939), sp. 1189.

² Aarsberetn. fra det kgl. Geheimearchiv II (1856—60), 17—21; jfr. Axel E. Christensen: Kongemagt og Aristokrati (1945), 198 f.

³ Aarsberetn. fra det kgl. Geheimearchiv II, 24—27, jfr. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie (1940), 77.

⁴ F. H. Jahn: Danmarks pol.-mil. Hist., 494f.

for landsmænd og værnes af dansk lov. At opnå dette turde have været formålet med den forpligtelse, som kongen fik sine råder til at indgå. At denne i modsætning til landefreden af 1377 må have indeholdt specielle straffebestemmelser, fremgår, som det nedenfor¹ nærmere skal udvikles, af dommen over A. B.

Brevet af 1412 oplyser kun, at hr. A. brød forpligtelsen, ikke hvordan han gjorde det. Herom fortæller dog andre, men ganske vist ikke fuldt så gode kilder. Mest opmærksomhed har man hidtil vist en holstensk krønike, der går under navnet Presbyter Bremensis. Den er nedskrevet ved midten af 15. årh. og er hovedkilden for vor viden om krigsbegivenhederne 1410; i denne sammenhæng indføres også beretningen om A. B.s død². Ifølge denne deltog han i belejringen af Sønderborg slot, som kongen trods et stort opbud af belejringsmaskiner måtte opgive at indtage. Videre hedder det: »hec videns, ad extremum dolum, quem in corde gerebat contra dictum Abraham militem, ipsum de stupro accusari fecit et obinde decapitari, quia hic miles plures habuit in Swecia famulos, quam rex. Et regina interim castra, que tenuerat dictus miles, recepit sibi³«. Til Presbyters påstand om henrettelsens virkelige årsag skal vi vende tilbage⁴; foreløbigt kan vi nøjes med at notere, at han positivt bekræfter, at en rettergang fandt sted, altså forsåvidt stemmer overens med brevet af 1412, samt at han nævner utugt (stuprum) som anklagens indhold.

Sædelighedsforbrydelsen som domsmotiv genfindes i to andre berettende kilder. Af disse er dog den ene⁵ klart sekundær og

¹ Jfr. s. 110.

² Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Tomus XXI (1869), 292. Ældre udg. i Quellensammlung der Schlesw.-Holst.-Lauenburgischen Gesellschaft f. vaterländische Gesch. I (1862), 116.

³ Da [kongen] så dette, lod han, efter den argelist, han bar i sit hjerte mod hr. Abraham, ridderen anklage for utugt og derefter henrette, fordi denne ridder havde flere tjenere i Sverige end kongen. Og imidlertid tog dronningen de slotte tilbage, som ridderen havde haft i hænde.

⁴ Jfr. s. 108 f.

⁵ Lambertus Alardus: Res Nordalbingiae, tr. i Westphalen: Monumenta inedita Rerum Germanicarum I (1739), sp. 1828; det er dette arbejde, hvortil v. Möller (opus cit., 374, note 72) hentyder.

dermed værdiløs; den opgiver nemlig udtrykkeligt Bremerpræsten som kilde. Den anden er en af pommeraneren Thomas Kantzow i anden fjerdedel af 16. årh. skrevet krønike¹. En omtale af Engelbrekts opstand fører forfatteren ind på nordisk historie; at skildre rejsningens årsager må ganske vist i første række blive de danske og svenske historikers sag, men »was ich von den Alten davon gehört«, vil han dog nedskrive. I Sverige, fortæller han, er der ingen fyrster, kun mægtige adelsslægter, hvoraf rigsråderne udtages. En sådan rigsråd havde voldtaget en bondedatter, der anklagede ham for kong Erik med krav om, at den skyldige enten skulle ægte hende eller bøde med livet; da kongen trods gentagne forsøg ikke kunne overtale hende til at nøjes med økonomisk erstatning, anså han sig for bundet af loven og gennemdrev trods rigsrådets modstand en dødsdom. Endnu på retterstedet, da forbryderen allerede var bundet, bevægede hans standsfæller kongen til et sidste forsøg på at formilde pigen, men forgæves. Kantzow slutter med en bemærkning om, at hændelsen lagde grunden til den misfornøjelse hos den svenske højadel, der til sidst førte til kongens afsættelse.

Selv om Kantzows fortælling hverken navngiver den henrettede eller dramaets skueplads, kan der dog ikke være tvivl om, at A. B.s skæbne er den oprindelige kerne i den sene og sagnagtige overlevering, han formidler. Dens enkeltheder har ingen krav på tiltro. Derimod var det en forhastet dom, når Erslev² frakendte den enhver kildeværdi som »en blot Udpyntning af den holstenske Krønike«. Denne opfattelse er uholdbar; Kantzows egen påberåbelse af mundtlig overlevering finder støtte i, at hans version i stærk modsætning til Presbyters præges af en tendens til at svække kongens medansvar for henrettelsen.

Endnu en kilde nævner imidlertid forbrydelsens art. Det er en af akterne fra den førnævnte arvetvist om A. B.s svenske

¹ Seneste udgave: Des Thomas Kantzow Chronik von Pommern in hochdeutscher Mundart. Band I. Letzte Bearbeitung, hrsg. v. Georg Gaebel, (1897), 269—71.

² Dronn. Margr., 492 f. Om afvigelserne fra Presbyter, jfr. nedenfor s. 111 f.

godsbesiddelser. Stridens parter var de to riddere Ture Turesson (Bielke), en søn af Ture Stensson i dennes andet ægteskab, og Erik Eriksson (Gyllenstierna), gift med sammes datterdatter. Da denne sidste tillige var Karl Knutssons datter, mens Ture Turesson hørte til unionspartiet, er det intet under, at forløbet af den langvarige arvesag stærkt påvirkedes af unionspolitikens omskiftelser. Da således Karl Knutsson 1457 måtte forlade Sverige, kom Ture Turesson i faktisk besiddelse af det meste af det omstridte gods og beholdt det trods alle sin modparts anstrengelser i en længere årrække. Efter slaget ved Brunkeberg blæste vinden modsat, og da Erik Eriksson nu genoptog sagen, havde han al anledning til at vente forståelse for sin argumentation. Et vigtigt led i denne var hans påstand, at Ture Stensson havde ejet det pågældende gods i kraft af en kongelig gunstbevisning, ikke som sin hustrus fædrearv. I dette hovedpunkt fik han medhold i en svensk herredagsdom af 19. aug. 1473¹. Afgørelsen var udtrykt i følgende ord: »Item dömde wij oc thät herre Abraham brodherson effter Swerigis bescriffuen lagh hauer eig forbrutit sin jorda gotz j the thw erende som honom ware tillaghde som äre waldtecht oc friidbrwt vtan herre Thwre thuresson kan honom nagot annat tilleggia medh rätta«.

Som efterretning om, hvad der skete 1410, er nu denne fremstilling trods brevformen naturligvis kun en beretning, og det en åbenlyst tendentiøs. Den behøver altså i høj grad kritisk prøvelse. Ved denne har man at gå ud fra brevet af 1412, vor fornemste kilde. En sammenligning med dette falder straks i et hovedpunkt ud til ugunst for dommen af 1473; der er ingen tvivl om, at A. B.s gods faktisk blev inddraget. Og derom kan dommerne næppe have været uvidende. Ganske vist kan brevet af 1412 næppe have foreligget for retten, der i så fald dårligt kunne have fornægtet dets vidnesbyrd. Et dermed sammenhørende brev, nemlig Erik af Pommerns gavebrev af 1413², havde derimod i 1461 spillet en hovedrolle i arvetvisten³, og hvad der

¹ Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CXXXIV, 102—04.

² Jfr. s. 101.

³ Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CXXXIV, 97.

12 år før havde været parterne såre velkendt, kan ikke have været glemt i 1473. De svenske rigsråders kendelse må derfor fortolkes således, at de vel ikke bestred den faktiske beslaglæggelse, men derimod underkendte dens retsgyldighed. Deres begrundelse herfor var sat op med bestikkende logik. De forudsatte, at A. B. var svensker, og sluttede, at han burde være dømt efter svensk lov; de gik endvidere ud fra, at han var skyldig i voldtægt og fredsbrud; følgelig skulle hans straf være udmålt efter voldtægtsparagraffen i kong Magnus' landslov. Da denne¹ kun hjemlede livsstraf, ikke godsconfiskation, var inddragelsen af A. B.s jordegods og dermed donationen 1413 juridisk ugyldige handlinger.

Selv om nu dette ræsonnement i sine hovedtræk utvivlsomt var falsk, indeholder det dog lige så sikkert momenter af sandhed, som det — ikke mindst i betragtning af det øvrige kildemateriales fattigdom — lønner sig at søge udskilt. Som ren tendensdigtning kan dommen af 1473 ikke affærdiges. Den er jo ikke et historisk propagandaskrift, henvendt til et bredt publikum uden mulighed for kontrol; den er afgørelsen af en retstvist, hvis parter begge tilhørte A. B.s slægt, og hvoraf tilmed den ene i egen interesse måtte være kritisk indstillet over for domstolen, der endog tilbød dem begge en revision af kendelsen, dersom nyt materiale i A. B.sagen inden år og dag kunne fremlægges². Det var under disse vilkår ikke rådeligt for dommerne at indlade sig på bevidst urigtige påstande; det er ulige mere sandsynligt, at de i god tro har søgt deres udgangspunkt netop i slægtsoverleveringen. Til oplysning om dennes indhold bliver dommen 1473 således tolket en pålidelig kilde. At man i den henrettedes svenske efterslægt et par slægtled efter hans eget opfattede ham selv som svensker, må forekomme meget naturligt; det harmonerer fortrinligt med Karlskrønikens skildring af ham³. En anden sag er, at denne opfattelse var fejlagtig. De

¹ Samling af Sveriges gamla lagar, utg. af D. C. J. Schlyter, X (1862), 249 f., jfr. 255.

² Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CXXXIV, 103.

³ Nærmere nedenfor s. 116 f.

breve, hvorfra vi ved, at A. B. var dansk rigsråd og kaldtes ridder i Lunde stift¹, kendte imidlertid næppe nogen i Kalmar 1473. På dette punkt var således slægtstraditionen bevisligt urigtig, men deraf følger ikke, at den var det helt igennem; overleveringen om, at anklagen gik ud på voldtægt og fredsbrud, kan ikke modbevises, ja der er ikke engang gyldig grund til at betvivle den.

Dommen af 1473 kommer vi tilbage til. Foreløbigt nøjes vi med at fastslå, at den bekræfter de to tyske beretningers vidnesbyrd om, at hr. A. anklagedes for forbrydelse mod sædeligheden. Førstehåndskilder er ganske vist ingen af de tre; men vi har ingen bedre, og der er i det mindste intet påviseligt afhængighedsforhold mellem dem. Det er da kritisk forsvarligt at kombinere hovedindholdet af deres udsagn med brevet af 1412. Konklusionen må blive, at det fredsbrud, for hvilket hr. A. dømtes, bestod i voldtægt.

På dette grundlag blev den formelle dom afsagt. Deraf følger jo ikke uden videre, at dommen var retfærdig. Muligheden for, at A. B. dømtes uskyldig, er dog ret teoretisk. Den finder kun støtte i een kilde, nemlig Presbyter, som antyder justitsmord. Selve hans tekst må ved nøjere analyse vække dyb mistro, fordi den rummer en uforliget modsætning. Kongens misundelse fremstilles som henrettelsens hovedgrund; samtidig erkendes det, at der forelå en anklage for usædelighed; men hvordan kongen sandsynliggjorde sin falske beskyldning, derom får vi ingen underretning. Presbyter bekræfter, at hr. A. anklagedes for usædelighed; han bestrider ikke, at han også dømtes derfor. Fra de andre kilder adskiller han sig først i vurderingen af hele denne rettergang som humbug. Mod påstanden herom, der fremsættes uden skygge af dokumentation, står hele brevmaterialet: herredagen i Jönköping stadfæster dommen, arvingerne erklærer 1414, at deres nære slægtning var rettelig undlivet efter lands lov, den danskfjendtlige og af dansk kongemagt uafhængige domstol 1473 underkender alene konfiskationen. Har Presbyter ret, er de svenske og norske råder ved erklæringen 1412 enten

¹ S. 73.

kongens medskyldige eller durkdrevent vildledt af ham; begge alternativer er usandsynlige. Det fra og med dette punkt nødvendige valg mellem kilderne synes da ikke vanskeligt, så meget mindre som Presbyter notorisk er danskerne og især kong Erik meget fjendtligt stemt. Af Presbyters fortælling kan da i det højeste drages den slutning, at der i forfatterens samtid gik rygter om skjulte årsager til henrettelsen.

Disse rygters berettigelse har dog ikke alle nyere forskere blankt turdet afvise. Problemet har fængslet historikerne, lige siden F. H. Jahn¹ for over hundrede år siden med lidenskab værgede Erik af Pommerns minde mod bagvaskelsen; det er hans fortjeneste først at have givet brevene af 1412—14 den plads, der tilkommer dem; men indtrængende kritisk bearbejdelse af materialet savnes. Ud fra et noget bredere kildegrundlag tiltrådtes Jahns standpunkt fire årtier senere af P. v. Möller².

En roligere, mere kritisk afbalanceret dom finder man, som det var at vente, hos Kr. Erslev³. Efter kort referat af nogle af de vigtigste kilder konkluderer han: »Det være nu, som det vil: formelt retfærdig var Straffen vistnok, men at den var overordentlig haard, er sikkert nok; man var ellers i hin Tid ikke saa stræng mod Fredsbrydere og Voldsmænd, hvoraft der var nok i alle Stænder. Det synes temmelig givet, at Erik af Pommern i hint Brud paa den besvorne Fred kun har grebet Lejligheden til at ramme den overmægtige Stormand og farlige Undermaat, og Samtiden, i alt Fald Svenskerne, vare ogsaa ganske tilfredse med at se Hr. Abraham bragt ud af Verden«.

Erslevs forbehold med hensyn til dommens formelle retfærdighed gør Presbyter for megen ære. I endnu højere grad overdriver Gottfrid Carlsson historikerens skyldige forsigtighed, når han udtaler, at det ikke er aldeles klart, om domsafsigelsen virkelig er gået forud for henrettelsen⁴. Kun taget efter den strængeste bogstavelighed er bemærkningen rigtig, for så vidt kilde-

¹ Danmarks pol.-mil. Hist., 473—78.

² Opus cit., 96 f.

³ Dronn. Margr., 320 f., jfr. 492 f.

⁴ Sveriges hist. till våra dagar. III, 1 (1941), 115.

materialets fattigdom nødvendigvis forbyder os at følge rettergangens forløb fra dag til dag; for så vidt derimod derved antydes et bagefter legaliseret hidsighedsdrab, savner en sådan hypotese enhver hjemmel i kilderne, navnlig hos Presbyter, der udtrykkeligt angiver, at kongen »ipsum de stupro accusari fecit et obinde decapitari«. Rækkefølgen anklage, henrettelse, dom er lidet rimelig.

Tilbage står Erslevs hovedpåstand, at dommen var »overordentlig haard«.

Skal en sådan vurdering være mere end et subjektivt skøn, må der først og fremmest spørges, om strafudmålingen var juridisk forsvarlig. Det var det spørgsmål, som dommerne i 1473 besvarede benægtende. Deres svar er dog af ringe værd, da de gik ud fra den bevisligt urigtige forudsætning, at A. B. dømtes efter svensk ret. Hvad var da den virkelige retshjemmel? — En skånings forbrydelse på slesvigsk grund måtte normalt pådømmes efter Jyske Lov. Den deri bestemte straf for voldtægt var fredløshed¹. I praksis betød dette i senmiddelalderen dog næppe andet, end at forbryderen havde at indløse sin fred hos kongen med et af denne vilkårligt fastsat beløb; i virkeligheden var altså Jyske Lov på dette punkt ikke meget videregående end de andre landskabslove, som fastsatte dobbelte 40 marks bøder². Kun enkelte af stadsretterne havde dødsstraf³. Set på baggrund af samtidens gældende lovgivning var A. B.s straf således unægtelig hård. Fra brevet af 1412 ved vi imidlertid, at hr. A. dømtes for overtrædelse af en landefred, som han selv under fortabelse af liv og gods havde tiltrådt. De i selve landefreden optagne straffebestemmelser var således dommens i samtidens øjne sikkert fuldt gyldige retsgrundlag. Heller ikke i vore dage er jo den tanke opgivet, at lovovertrædelser under krigsforhold må bedømmes strengere end fredstidens forseelser.

¹ Danmarks gamle Landskabslove, udg. under Ledelse af J. Brøndum-Nielsen, II (1933), 166 f.

² Ibidem I (1933), 644 f.; VII (1942), 82 f.

³ Om disse og andre loves straffebestemmelser se H. Matzen: Forelæsninger over den danske Retshist. III (1895), 120 f.

Var således dommens formelle grundlag i orden, bestyrker dog sammenligningen med landslovene til en vis grad Erslevs vurdering. Men når denne fortrinsvis begrundes med den betragtning, at »man var ellers i hin Tid ikke saa stræng mod Fredsbrydere og Voldsmænd«, savnes bevismaterialet for dette skøn hårdt. Kendskabet til middelalderlig kriminalitet skyldes aldeles overvejende netop overleveringen om de domme, den gav anledning til, og hvad specielt voldtægtsforbrydelsen angår, turde det være svært at finde mange eksempler på, at landsting eller byting dømte mildere, end lovenes i forhold til moderne opfattelse dog ret skarpe paragraffer tillod. En anden ting er, at rimeligvis mange tilfælde af voldtægt er passeret upåtalte; men mon væsentlig flere end i andre århundreder? A. B.s sag har efter omstændighederne ikke været let at dysse ned; og havde det for øvrigt været nogen ære for kong Erik, om han havde forsøgt det?

Var sagen eengang rejst, kunne straffen vanskeligt ansættes mildere, end landefreden foreskrev. Lidet troværdigt er derimod Thomas Kantzows forsøg på at hævde, at Erik af Pommern positivt stræbte at redde voldsmandens liv. Om den ellers almindeligt anerkendte¹ kongelige benådningsret bevarede sin gylldighed efter en landefred, er ganske vist meget tvivlsomt. Men intet er i denne sammenhæng sikrere, end at der blev gjort kort proces. 14. aug. var hr. A. endnu en fri og indflydelsesrig mand; fjorten dage senere var hans hoved skilt fra kroppen. Selv om Erslevs uforbeholdne karakteristik af dommen som »overordentlig haard« er uholdbar, er dog selve hastværket påfaldende nok til, at det spørgsmål påtrænger sig, om der mellem Erik af Pommern og A. B. bestod en sådan spænding, at voldsgerningen bød kongen en velkommen anledning.

Til besvarelse heraf har Presbyters og Thomas Kantzows indbyrdes absolut modstridende skildringer omtrent lige ringe værd. Af Presbyters løst opbyggede beretning kan intet sluttes ud over det ene, at der blandt Eriks holstenske fjender en meneskealder efter gik det rygte, at hr. A. var et offer for sin konges misundelse. Men Kantzow repræsenterer en endnu senere tradi-

¹ Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshist., 326.

tion, hvis uafhængighed af den holstenske på ingen måde uden videre gør den troværdig. Kantzow var pommeraner; det er slet ikke usandsynligt, at de »gamle«, hvis meddelelser han påberåber sig, har tilhørt hertugslægten, og at deres fortælling i sidste instans går tilbage til kong Erik selv, som ved at fremhæve den forurettede kvindes uforsonlighed har villet værgе sig mod de rygter, vi kender fra Presbyter. Den tydelige tendens vækker i hvert fald mistanke.

De direkte kilder svigter. Det må da forsøges, om man ad omveje kan erfare noget om de to mænds indbyrdes forhold. En i denne sammenhæng hidtil upåagtet kilde giver en interessant oplysning derom.

I Kalmars middelalderlige rådstueprotokol (»tänkebok«) findes på et af de første blade indført en notits¹ om et par lokaliteter i byens nærhed. Derom fortælles, at landsbyen Perstorp nedlagdes og blev til en avlsgård under Kalmar slot, og samtidig blev Stensö indgærdet til slottet som græsgang for heste; ved begge lejligheder blev borgernes rettigheder gået for nær. Der fortsættes: »Then tiidh konungh Erik war Cronadher y kalmarna til konungh ok tha han haffde redhit sina erikx gatw tha kom han til kalmarna ok han haffde skilt her abram fra kalmarna tha bleff han mestadels uppa kalmarna wel j thry aar . . .« Ved denne lejlighed henvendte borgerne sig til ham og opnåede et rettertings afgørelse af de omtvistede spørgsmål.

Kildens dateringer er uklare og i det mindste delvis urigtige. Kong Erik blev som bekendt kronet i Kalmar 1397, men sin eriksgata red han først i foråret 1401². Umiddelbart derefter kan han ikke have »skilt hr. Abram fra Kalmar«, af den gode grund, at denne sikkert endnu ikke var forlenet med slottet, hvorimod vi både fra andre kilder og fra selve rådstueprotokollen ved, at han havde det 1403—05³. Urigtig er endelig også den oplysning, at Erik af Pommern i tre år havde fast residens på

¹ Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CLXXXXIII, 5 f. Stedet er behandlet af P. v. Möller (opus cit. 89, fodnote), men uden forbindelse med hr. A.s død.

² Erslev: Dronn. Margr., 236 med henvisninger.

³ Jfr. s. 77.

Kalmar slot; vi har tilstrækkelig mange kongebreve bevaret til at kunne fastslå, at den unge konge i hele tiåret 1401—10 bestandig var på rejse. Da dommen om Perstorp og Stensö ikke synes kendt andetsteds fra, er kontrol ad den vej ikke mulig; heller ikke indførelsens plads i håndskriftet synes at tillade nogen slutning.

Trods denne unøjagtighed i detaljerne har rådstueprotokolten dog ret i noget væsentligt: at A. B. i et par år var lensmand på Kalmar, og at han før sin død atter afgav slottet — en hændelse, der med ikke ringe sandsynlighed kan dateres til slutningen af 1405 eller til 1406. Kildens eneste nye bidrag til hr. A.s historie er da dens angivelse af årsagen hertil: at det var Erik af Pommern, der fratog ham lenet. Tør man nu stole på denne oplysning?

Mod antagelsen af dens rigtighed taler egentlig kun eet: kildens kronologiske forvirring. Til dens gunst taler, at det er ganske rimeligt, at Kalmars byøvrighed har interesseret sig for og kunnet vide besked om årsagen til et personskifte af indgribende betydning for staden. Tungere vejer forklaringens indre sandsynlighed. A. B. var ikke den mand, der frivilligt gav magt fra sig — allermindst herredømmet over et så vigtigt slot som Kalmar, hvis distrikt tilmed smukt afrundede hans tidligere lensområde. Men tvangen kan næppe være udgået fra dronning Margrethe, hvis velvillie mod ham gav sig tydelige udslag endnu efter hans død. Det er derfor meget troligt, at hans afsked netop skyldes kong Eriks indgriben — så meget mere som vi ved, at denne kort efter Margrethes død på lignende måde fjernede de ildesete fogeder, hun havde indsat i Östergötland og Västmanland¹.

Vished i sagen lader sig efter kildens natur ikke nå. Men antager vi som hypotese, at kong Erik ca. 1406 fratog A. B. forleningen med Kalmar, falder derfra et ejendommeligt skær over hændelserne i 1410. Uvilkårligt påtvinger sig det spørgsmål, hvem der havde udpeget netop hr. A. til at deltage i ledelsen af

¹ Erslev: Erik af Pommern (1901), 295.

krigstoget mod Sønderborg. Denne østdanske rigsråd havde ellers, så vidt vi ved, intet haft at gøre hverken med nørrejske eller slesvigske anliggender; og sine tidligere militære gæsteroller synes han ikke at have spillet så glimrende, at det gjorde ham selvskreven. Var han nu tilmed ilde lidt af kong Erik, bliver den nærmest liggende forklaring på hans nærværelse på Als i virkeligheden den, at dronning Margrethe har ønsket den. Der er næppe tvivl om, at dronningen og hendes søsterdattersøn ingenlunde var enige om den sønderjyske politik; hun foretrak de diplomatiske, han de juridiske og militære midler¹. Det er derfor meget vel muligt, at Margrethe for sit samtykke til offensiven 1410 har sat det vilkår, at der ved den unge konges side kom til at stå en i hendes øjne pålidelig og erfaren ældre mand, som kunne bremse hans uforsigtige fremstormen. Er dette sammenhængen, kan ingen undres over, at en koleriker som Erik uden lang betænkning har grebet en sagligt uangribelig anledning til at skille sig af med et besværligt formynderskab. — Hvad her er antydnet, er kun hypoteser; men de forklarer tilfredsstillende visse dunkle punkter.

Som resumé af de foregående undersøgelser skal en kort fremstilling af hændelsesforløbet 1410 skizzes.

I sommeren 1410 angreb Erik af Pommern med våbenmagt de holstenske grevers besiddelser i Slesvig. Utvivlsomt på fremtrædende post, måske som dronning Margrethes tillidsmand, deltog A. B. i toget. Da største parten af Als var besat, lod hærens førere lyse en landefred, som de selv under fortabelse af liv og gods bandt sig til at overholde. 14. aug. overgaves Nordborg slot; hr. A. var blandt dem, der modtog kapitulationen. Hårdere modstand bød Sønderborg slot. Under belejringen af dette gjorde A. B. sig skyldig i voldtægt; han blev sat under anklage og i henhold til landefreden dømt fra liv og gods. 27. aug. blev han henrettet. Det var intet justitsmord, og der

¹ Jfr. Erslev: Erik af Pommern, 7 f.

er heller intet grundlag for at antage, at dommen har forekommet samtiden uforholdsmæssig hård. Dog er det muligt, at en forudgående spænding mellem hr. A. og kong Erik har gjort sidstnævnte mindre tilbøjelig til at vise sig skånsom.

Ingen samtidig dansk årbog noterer A. B.s henrettelse. Hvilken stemning den opsigtsvækkende nyhed udløste i Sverige, fremgår derimod af samtidige svenske annaler. At birgittinerne i Vadstena, som havde haft så ringe glæde af deres forretninger med afdøde, måtte drage et lettelsens suk, var kun at vente; deres krønike anfører da også, at kong Erik lod henrette A. B., »militem, qui, pro dolor, cum vixit, multum tyrannice se habuit¹«. Men de stod på ingen måde ene med denne opfattelse. Visbyråbrødrenes udmærkede og sikkert også mere uvildige annalist noterer kort og godt, at hr. A. blev halshugget »pro forefactis suis²«. En langt skarpere tone anslår en tredje svensk årbog, den såkaldte »Anonymi chronicon«, som slutter med året 1415 og antages skrevet omtrent ved samme tid, altså ret kort efter A. B.s død. Den giver ham det hårde skudsmål, at han »egit tam crudelem tyrannum contra nobiles, pauperes, episcopos, ac clericos, fueratque tota via sua magnus virginum & puellarum stuprator³«. Tonens heftighed vækker her en umiddelbar tvivl, som styrkes ved, at brevmaterialet aldeles tier såvel om hr. A.s overgreb mod bisperne, hvis domkirker han tværtimod forskønnede, som om hans livslange usædelighed; een uægte datter har han haft, mere vides ikke om den ting. Den anonyme krønikes forfatter var imidlertid en af Erik af Pommerns forholdsvis få svenske tilhængere, hvad særlig tydeligt fremtræder i hans kommentarer til dronning Margrethes død; på hendes bekostning roses efterfølgeren, der befriede Östergötland »ab impiissimis

¹ Script. rer. suec. I, 1 (1818), 128.

² Script. rer. dan. I (1772), 263.

³ Ibidem 398.

tyrannis, videlicet Domino Esberno Dirighson & Petro Andersson ejus advocato¹. I sammenhæng med denne notits skal omtalen af A. B. forstås; begge er led i et defensorat for den unge kong Eriks lenspolitik. Til hans ære forstørres anklagen mod hr. A. op i overnaturlige dimensioner, så billedet får mere lighed med en sengotisk djævel fra et kalkmaleri end med sin foregivne model. Og dog har denne karikatur i forbavsende udstrækning bestemt senere dansk historieskrivnings opfattelse af A. B., idet dens indhold med Henrik Smith² som mellemed går igen i Huitfeldts³ dom.

En reaktion mod de samtidige beretningers strenge dom kommer nogle få tiår senere til orde i et svensk historieværk. Det er den bekendte store rimkrønike, der går under navnet Karlskrøniken. Det drejer sig om følgende verslinier⁴:

konung erik for ut mz sina makt
holtzte land vinna war hans akt
Inkte han ther schaffe formatte
vtan then manlikeste ridder han atte
loth han hals hugge there
drothninga margareta thet sore kerer
her abram then ridder hethe
lenge scal man tolken lethe
som er swa wis och saa rike
til manheit war ey tha hans like
han miste sit lyff i godhe thro
gudh vnne hans siel i hymerike roo
konungin for sidan ater heem
the holtzter giordis tha ey mygit meen.

¹ Script. rer. dan. I (1772), 398.

² Hist. Kildeskr., udg. af H. Rørdam, 1. R. 1 (1873), 596.

³ Folioudg. (1652), 633. — Endnu hos moderne kritiske forskere som Erslev (Dronn. Margr., 321; Hist. Tidsskr. 5. R. III (1882), 340) og Gottfrid Carlsson (Sveriges hist. till våra dagar. III, 1 (1941), 115) citeres Anonymi chronicon med ufortjent tillid.

⁴ Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet XVII, 2 (1866), 8. Citatets linie 6, se s. 119.

Om Karlskrønikens tilblivelse og kildegrundlag har der ikke mindst inden for de sidste tiårs svenske historieforskning stået en livlig debat, hvori også ovenstående passus er inddraget. Ud fra en gennemført parallelisering med *Anonymi chronicon* har Ingvar Andersson¹ hævdet, at dennes notits har været rimkrønikens forlæg, kun gjort til genstand for en kraftig omvurdering. Denne opfattelse er tiltrådt af Erik Lönnroth². Indvendinger mod den er navnlig fremført af Kjell Kumlien³, som gør gældende, at ligheden mellem de to kilder indskrænker sig til eet eneste nøgent faktum, selve A. B.s henrettelse, som må have været almindelig kendt og kommenteret i samtiden; han anser det for rimeligst, at krønikedigteren har fået både sin viden og sin vurdering gennem mundlige meddelelser fra Karl Knutssons familiekreds.

Om rimkrønikens forfatter har kendt notitsen i *Anonymi chronicon*, synes meget vanskeligt at afgøre, men er i nærværende sammenhæng ret ligegyldigt. Det interessante er omvurderingen, og den lader sig næppe tilfredsstillende forklare på mere end een måde, hvorom også Ingvar Andersson og Kumlien i virkeligheden er enige. Førstnævntes undersøgelse munder — i polemik mod ældre teorier — ud i den konklusion, at »Karlskrönikan i sin helhet är inspirerad av Karl Knutsson⁴«. Intet er da rimeligere, end at denne, der havde været gift med A. B.s datterdatter, også har meddelt krønikens forfatter sin opfattelse af hændelserne i 1410.

Som efterretning om disses virkelige art har Karlskrøniken lige ringe værdi, hvilken opfattelse af dens kildegrundlag man vælger. Interesse har dens skildring udelukkende som vidnesbyrd om kong Karls og hans omgivelseres tolkning deraf. Den står, i det mindste ved sin tone, i iøjnefaldende modsætning ikke blot til de samtidige annaler, men også til arvingernes erklæringer 1412-14, hvorved de vedgik, at hr. A. var rettelig undlivet for

¹ Källstudier till Sveriges hist. 1230—1436 (1928), 265 f.

² Sverige och Kalmarunionen (1934), 349.

³ Karl Knutssons politiska verksamhet 1434—1448 (1933), 270 f.

⁴ *Opus cit.*, 299.

sin brødes skyld. Heraf har Gottfrid Carlsson¹ taget anledning til at formode, at disse erklæringer var mere eller mindre af tvungne, at i virkeligheden naget til kong Erik til enhver tid var levende inden for den henrettedes slægt, ja kan have bidraget til, at Karl Knutsson og Erik Turesson sluttede sig til opstanden mod ham i 1430'erne. Det er Thomas Kantzows tanke om en årsagsforbindelse mellem henrettelsen og oprøret om igen; men selv i stærkt modereret form er den næppe frugtbar; en politiker af Karl Knutssons format lader sig næppe væsentlig bestemme af mindet om sin kones bedstefader. Langt snarere er sammenhængen den modsatte: da først bruddet med Danmark var en kendsgerning, fandt man i den gamle affære et fortrinligt propagandastof.

En detailanalyse må også vække nogen tvivl om indignationens ægthed. Ser man nøjere til, anvendes jo nemlig langt de fleste af de mange ord til at belyse den agitatorisk effektfulde kontrast mellem kongens ynkeligt mislykkede hærtog og ridderens kloge og mandige karakter. Sagens kerne berøres i virkeligheden kun i een linie: »han miste sit lyff i godhe throo«, og den har sikkert også for samtidige ører lydt dunkelt. Vendingen »i god tro« er dobbelttydig; den kan tolkes således, at hr. A. ikke var sig nogen brøde bevidst, men behøver kun at betyde, at dommens strenghed overraskede ham. Karlskrønikens forfatter har i hvert fald ikke vovet en klar påstand om, at han var uskyldig; der er med andre ord væsentlig samme tendens i krønikens fremstilling og i dommen af 1473: begge steder angribes afgørelsen 1410, men ikke i kernepunktet. Karakteristisk er, at den næste bekendte svenske historiker, Erik Olsson², som kender og citerer rimkrøniken, ikke des mindre dermed kombinerer Visbyårbogens angivelse, at hr. A. døde »pro suis demeritis«.

¹ Sv. Biogr. Lex. IV (1924), 149.

² Script. rer. suc. II (1828), 123.

En særlig interesse knytter sig til et enkelt af krønikeversene nemlig:

drothninga margareta thet sore kerer.

Der er ganske vist ingen grund til endnu engang at imødegå den besynderlige misforståelse, denne linie har været genstand for, idet man allerede tidligt må have læst: »dronning Margrethe havde ham såre kær«; denne opfattelse spores allerede hos Erik Olsson og udartede i århundredernes løb til, at ridderen havde været dronningens elsker. Den er så eftertrykkeligt gendrevet af P. v. Möller¹ og Erslev², at deres arbejde ikke behøver at gøres om. Den ovenfor gengivne tekst, som er Erslevs, er hævet over enhver tvivl³, og den tillader kun een tolkning, nemlig at dronningen var meget utilfreds med dommen. Men er dette rigtigt?

Det vigtige spørgsmål om dronning Margrethes stilling til henrettelsens fait accompli er tidligere behandlet af Erslev⁴, der med fuld ret har gjort gældende, at Karlskrønikens fremstilling af sagen er så helt igennem tendentøs, at dens vidneværd også på dette punkt er minimal. Vil man danne sig en begrundet mening, må andre kilder lægges til grund, og da de samtidige beretninger tier, må hovedgrundlaget blive en undersøgelse af, hvad der faktisk skete med A. B.s ejendom efter hans død.

Jordegodsets tilbagegivelse til slægten er omtalt i anden sammenhæng. Allerede forinden havde arvingerne overtaget løsoret. Herom meddeler en af Erik Eriksson under arvestriden affattet redegørelse⁵, at dronning Margrethe kort efter hr. A.s død indfandt sig på Varberg, hvor hun lod foretage en inven-

¹ Opus cit., 97.

² Dronn. Margr., 323, 493.

³ Jfr. Sv. hist. fören. Äldre handskrifter i facsimile I. Karlskrönikan (1938), 8. Til yderligere støtte for Erslevs læsemåde kan anføres, at versets sidste ord slutter med et tydeligt forkortelsestegn, der udelukker læsningen »kær«.

⁴ Dronn. Margr., 321 f.

⁵ Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CXXXIV, 55—57, variant 67 f.

tering af beholdningen af kontanter og sølvtøj. Det var alt andet end småting. I skatkammeret forefandtes bl. a. 2 store sølvpokaler, 24 sølvstob og lige så mange sølvskåle, og pengeskabet viste sig at rumme ikke mindre end 2400 gode engelske dobbeltdukater foruden 400 mark i Stralsunds og Greifwalds mønt. Hele denne formue deltes nu i to lige store portioner, som tilfaldt henholdsvis enken og datteren, hvis part modtoges af svigersønnen under reservation med hensyn til jordegodset.

Denne omgående udlevering af løsøret er retshistorisk særdeles påfaldende; den står nemlig i skarp modstrid med landslovenes forskrifter om fredløshed, som netop medførte inddragelse af løsøret, mens jordegodset forbeholdtes slægten¹. Erslev har set gåden², men ikke løst den. Da det er mindre sandsynligt, at dronningens handlemåde har haft hjemmel i landfredens forskrifter, er dog næppe anden forklaring mulig end den, at det drejer sig om en benådningsforanstaltning: uden direkte at desavouere selve dommen har Margrethe villet dæmpe det første uundgåelige sindsoprør hos de pårørende og gøre det indledende skridt til at hindre, at sagen gav anledning til en større politisk krise.

Denne tolkning vinder i troværdighed, når den sammenholdes med dronningens senere forholdsregler. Omkring årsskiftet 1411—12, ca. fem fjerdingår efter eksekutionen, indstiftedes de to kapeller i Roskilde og Lund³. Stort tidligere kunne det næppe være sket; fundatsernes godsoverdragelser og forskrifter om altertjenesten forudsætter omfattende forberedelser og forhandlinger. Erslev har søgt at afsvække disse breves betydning ved at fremhæve, at dronningen dermed kun opfyldte en gammel forpligtelse⁴; men hvem tvang hende til det, og kunne hun ikke have skudt sig ind under, at hr. A. havde forbrudt sin ejendom og dermed også sit tilgodehavende hos kronen? At mindet om en for så kort tid siden henrettet voldsmand nu hædredes ved

¹ Jfr. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshist., 266.

² Dronn. Margr., 493.

³ Jfr. s. 94 f.

⁴ Dronn. Margr., 322.

alterstiftelser i rigets fornemste kirker, må i hvert fald på samtiden have virket stærkere end den blotte opfyldelse af en juridisk gældsforpligtelse.

Et par måneder efter fulgte forliget i Jönköping, hvorved arvingerne frafaldt deres krav, »vthen dronning Margrete wille naadelig giffue thenom noget igienn«. Erslev bemærker hertil spydigt¹: »Margrethe var selv ikke saa naadig«; der kan dog næppe være tvivl om, at kun døden hindrede hende i at indfri det tilsagn, der tydeligt står at læse mellem forligsaktens linier, og som efterfølgeren i april 1413 fuldt ud opfyldte. At Erik loyalt fuldbyrdede værket, skyldes dog næppe alene, at han følte sig bundet af dronningens dispositioner; sandsynligvis er det også lykkedes hende at overbevise ham om det politisk kloge deri².

Erslev hævder, at »den hele Efterhistorie gjør det rimeligst, at Margrethe ikke har været utilfreds med sin tidligere Yndlings Død³«. Reaktionen mod den ældre svenske opfattelse har her ført ham for vidt; og hans formodning finder kun et meget svagt støttepunkt hos Presbyter, hvis fremstilling⁴ antyder et lige-fremt komplot: mens kongen sørgede for ridderens aflivelse, skulle dronningen sætte sig i besiddelse af hans godser. At Margrethe i august 1410 faktisk var i Sverige, beviser intet, og havde hun undladt en midlertidig inddragelse af jordegodset, ville hun dermed indirekte have karakteriseret henrettelsen som et justitsmord. Hendes handlinger åbner ingen mulighed for tvivl om hendes mål; det var at berolige, udjævne, forsone, med eet ord få sagen bragt til afslutning. Deraf tør uden videre sluttes, at hun har beklaget det skete.

¹ Dronn. Margr., 322.

² Et fingerpeg herom giver Erik Erikssons redegørelse, der angiver, at den henrettedes datter allerede kort efter hans død personligt henvendte sig til kong Erik for at søge hans værn mod de kongelige fogeder, der truede hendes mands godsrettigheder (Saml. utg. af Sv. Fornskr.-Sällskapet CXXXIV, 68).

³ Dronn. Margr. (1882), 322.

⁴ Jfr. s. 104.

Om årsagerne hertil kan efter sagens natur ingen vished nås. Sandsynligvis har frygt for de politiske følger i nogen grad gjort sig gældende; dronningen har ikke glemt den sejge kamp mod gentagne adelsoptog, som hendes fader havde måttet føre, og har ingen gentagelse ønsket. På den anden side ville det dog være urimeligt at betvivle, at personlige følelser også har spillet ind: den mand, med hvem hun en menneskealder igennem havde stået i et venligt samarbejde, havde fået en pludselig og sørgelig død; det måtte ligge ganske nær for hende at søge at mildne slaget for hans familie og samtidig lade både dem og andre forstå, at den afdøde stormands fortjenester ikke var glemt.

At dronning Margrethe i A. B. har set en pålidelig og dygtig tjener, er aldeles utvivlsomt. De synes at have forstået hinanden til fuldkommenhed, hvad enten det så gjaldt kristendom, penge eller politik. Småtskærne var ingen af dem. Lige storslået, imponerende for samtid som for eftertid, var begge gavmildhed over for kirken; højst betegnende for deres nøje overensstemmelse i kirkelig henseende er i al sin lidenhed et træk som det, at da dronningen i marts 1401 opnåede en lang række pavelige gunstbevisninger, til dels af ganske personlig art, fik hr. A. ved samme lejlighed sin tilladelse til at lade læse messe før daggy¹. Intimest har vel samarbejdet været på det finansielle område. Om enkeltheder tier kilderne, men når hr. A.s tilgodehavende hos kronen var så stort, at det dækkede udgifterne til kapeller og alterstiftelser både i Lund og Roskilde, drejer det sig om anseelige forstrækninger, som må have medført en vis indflydelse på disse midlers anvendelse. Embedet som kammermester synes i Margrethes tid at have stået ubesat, og man har ikke med sikkerhed kunnet påvise, hvem der varetog dets funktioner². Der er således intet i vejen for at tilskrive A. B. — på linie med Peder Jensen Lodehat — en væsentlig del af æren for dronningens

¹ Acta pont. Danica II (1907), nr. 998, jfr. nr. 984—97 og 999 f. A. B. figurerer her på ganske samme måde som Peder Jensen Lodehat.

² Erslev: Dronn. Margr., 245 f. Will. Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede (1903), 64.

dygtige finansstyre. Hovedbeviset for hendes ubetingede tillid til ham ligger dog i selve den kendsgerning, at hun trods de overgreb, der ikke kan have været hende ubekendte, gennem henvend 25 år lod ham beholde len af et fyrstendømmes udstrækning med residens på det ene af de to slotte — Kalmar og Varberg —, der var unionsvældets strategiske hængsler.

At Margrethe således mente at kunne bruge og stole på denne lavættede, magtkære og højst jordbundne pengemand, oplyser os indirekte ikke sålidt om hendes egen herskerpersonlighed. Han hører med i hendes karakteristik som Sigbrit i Christian II's. At hun drog ham frem og blev ham tro, bekræfter Erslevs kloge omdømme, hans understregning af, at hun først og sidst var Margrethe Valdemarsdatter, for hvem dynastiets og kongemagtens interesser gik fremfor alle andre; og omvendt ligger deri en advarsel mod den trods Erslevs forskergerning stadig opdukkende tendens til overdreven idealisering af hende, hvad enten denne tager sit udgangspunkt i de utvivlsomme kristeligt-humane drag hos hende eller blot i en falsk analogi med studenterskandinavismen.

Bilag.

Godsbesiddelserne er fordelt efter landskaber eller dele deraf, i samme rækkefølge som den i skemaet s. 82 benyttede; inden for det enkelte landskab er ordenen kronologisk, ved samtidige erhvervelser alfabetisk efter herred og sogn.

Kildforkortelser: C 5: Håndskriftet C 5 i Sv. RA., jfr. s. 80, citeret med folio. Dsk. ad. Brevk.: Danske adelige Brevkister, udg. af A. Thiset (1897). H. S. H.: Handlingar rörande Skandinaviens historia. M. & P.: Molbech & Petersen, se s. 59. Rep. I—II: Repertoriets 1. og 2. række, citeret med nr. S. R. P.: Sv. RA.s Perg., anført med bd. og nr. S. D.: S. Dipl., ligeledes med bd. og nr. Æ. A. R.: Ældste danske Archivreg., med bd. og side.

I. Fortegnelse over Ebbe Piiks gods.

Jfr. teksten s. 81 f.

Kilde	Erhvervelses- tid	Antal gårde		Land- skab	Herred	Sogn	Erhver- velses- form	Anmærkninger
		An- givet i kilden	Efter skøn					
C 5, 4 r.	1363	1		Northalland	Himle	Götestad	Køb	I C 5 urigtigt under over- skriften Sønderhalland.
S.R.P. I, 609	1364 ¹¹ / ₆	1			Faurås	Köinge	—	
— —	— —	8			Himle	Tvååker	—	
C 5, 5 r.	— —		5		Fjäre	Släps	—	
S.R.P. I, 666	1365 ²⁸ / ₈		3		—	Fjärås	—	
C 5, 4 r.	—	1			Himle	Grimeton	—	
— —	—	1		Fjäre	Elfsåker	—	I Alefoss, jfr. S.D. I, 314.	

		21	12				
C 5, 4 r.	1358	1		Sydhalland	Halmstad?	?	Køb
— —	1360	11			?	?	—
— —	1365	1			Höks	Hasslöf	—
C 5, 6 r.	1365		2		Tönnersjö	?	—
S.R.P. I, 1001	1371 ⁹ / ₈	1			Halmstad	Kvibille	—
— —	— —	1		—	Refvinge	—	
		15	2				
C 5, 4 r.	1363	3		Halland (uvis del)	?	?	—
— —	1365	2	3		?	?	—
		5	3				
C 5, 5 v.	1363		2	Finnvid	Östbo	?	?
— —	1365		3		Sunnerbo	?	Køb
— —	—		3		Östbo	?	—
— —	1367		2		Sunnerbo?	Agunnaryd?	—
S.R.P. II, 2603	?		5		Sunnerbo	?	Pant
			15				

Limmanas.

Sælgeren er præsten i
Härplinge.
Står under overskriften
Sydhalland.

Jfr. C 5, 4 v. (1389).

Overskriften Sydhalland er
upådelig, jfr. ovenfor
(Nordhalland 1363).

II. Fortegnelse over Abraham Brodersens godserhvervelser.

Jfr. teksten s. 81 ff.

Kilde	Erhvervelses- tid	Antal gårde		Land- skab	Herred	Sogn	Erhver- velses- form	Anmærkninger	
		An- givet i kilden	Efter skøn						
Rep. I, 3307	1380 ²⁷ / ₁₂	1		Nordhalland	Himle	Tvååker	Pant	} Afhændet til stiftsønnen ved skifte, jfr. s. 26.	
— 3369	Før 1382 ²⁵ / ₁₁		4		Faurås	?	—		20 mk. 80 mk.
— 3562	1386 ³¹ / ₁₀	1			—	Gällared	—		4 mk.
— 4101	Før 1387 aug.		2		—	Vinberg	Gave?		
— —	— — —		2		Viske	Värö	—		
— 3876	1392 ²³ / ₉	1			—	Veddige	Pant		
S.D. I, 305	1403 ²⁹ / ₃	1			Fjäre	Lindome	Køb		
— 807	Før 1407 ⁷ / ₂	10			—	Fjärås	?		
— —	— — —	2			—	Gellinge	—		
— —	— — —	1			—	Tölö	—		
— —	— — —	7			—	?	—		
S.D. II, 1017	1408 ¹¹ / ₁₁	3			Fjäre	Släps	—		
— —	— — —	1			Viske	Veddige	—		
— —	— ¹³ / ₁₂		5	Fjäre	?	—			
— 1091	1409 ³ / ₈	1		Himle	Grimeton	Mage- skifte			
S.D. III, 2743	?	3		Viske	Ås	Pant			
		32	13						

—	26	1399	2	Sydhalland	Höks	Knäred	—	} Ca. 50 mk.
—	27	1400	2		Tönnersjö	Trönninge	—	
Æ.A.R. I,	64	Før 1401 ¹⁴ / ₁	1		Höks	Ysby	?	
S.D. I,	732	1406 ¹³ / ₅	4		—	Hasslöf	Køb	
—	—	—	3		—	Karup	—	
—	—	—	1		—	Renneslöf	—	
—	—	—	4		—	Skummeslöf	—	
—	—	—	7		—	?	—	
Æ.A.R. IV,	26	1408	1		Tönnersjö	Eldsberga	—	
—	—	—	3		—	Snöstorp	—	
S.D. II,	1091	1409 ³ / ₈	1	Halmstad	Vapnö	Mageskifte.		
			31	6				
Æ.A.R. IV,	26	1396	2	Halland (uvis del)	?	?	Pant	
S.D. II,	1017	1408 ¹¹ / ₁₁	5		?	?	Køb	
Æ.A.R. IV,	26	1410			?	?	?	
			7	3				
S.R.P. II,	2559	1391 ¹⁷ / ₆	1	Finnvid	Västbo	Bredaryd	Pant	
—	—	—	1		—	Hästra	—	
—	2744	1394 ¹⁵ / ₁₁	2		—	Reftele	Køb	
—	2764	1395 ¹⁴ / ₄	4		Östbo	Värnamo	—	
—	2767	— ²⁴ / ₄			Sunnerbo	Ryssby	Køb?	
—	2807	1396, efter ² / ₄	5		Västbo	Villstad	Pant	
M.&P.,	50 f.	— ³⁰ / ₆	3		—	Bredaryd	Køb	
S.R.P. II,	2962	1399 ²¹ / ₃	1		Östbo	Hagshult	—	
—	2972	— ³¹ / ₃			Sunnerbo	?	Pant	
—	2973	— ² / ₄	1		—	Agunnaryd	Køb	
							100 mk.	
							60 mk.	
							100 mk.	

Kilde	Erhvervelses- tid	Antal gårde		Land- skab	Herred	Sogn	Erhver- velses- form	Anmærkninger
		An- givet i kilden	Efter skøn					
S.R.P. II, 2973	— —	1	3	Finnvid	—	Berga	—	50 mk. 25 mk. 24 mk. 16 mk. 200 mk. 16 lodige mk.
— 3138	1400 ¹⁰ / ₁₁	3			—	Pjätteryd	—	
S.D. I, 90 f.	1401 ²⁹⁻³⁰ / ₈	5	Västbo		Reftele	Indlø- ning af pant		
— 147	1402 ²⁰ / ₂	1	Sunnerbo		Angelstad	Pant		
— 165	— ⁴ / ₄	3	—		Agunnaryd	Køb		
— —	— —	1	—		Hinneryd	—		
— —	— —	4	—		Ljunga	—		
— —	— —	4	—		Nöttja	—		
— —	— —	1	—		?	—		
— 169	— ²² / ₄	2	Västbo		Reftele	—		
— 212	— , før ²⁹ / ₇	1	Sunnerbo		Ryssby	—		
— 257	— ¹⁶ / ₁₂	2	Västbo		Gryteryd	—		
— —	— —	4	—		Hästra	—		
— —	— —	1	—		Långaryd	—		
— —	— —	2	—		Sandvik	—		
— —	— —	1	—		Thorup	—		
— 265	1403 ² / ₁	1	Sunnerbo		Agunnaryd	Køb		
— 288	— ²⁴ / ₂	1	—		Berga	Pant		
— —	— —	1	—		Ljungby	—		
— —	— —	2	—		Ryssby	—		
— 337	— ³ / ₁	1	Västbo	Ås?	Mage-			

400	—	$\frac{3}{12}$	1	
413	1404	$\frac{20}{1}$	2	
440	—	$\frac{12}{4}$	1	2
606	1405	$\frac{20}{8}$	1	
824	1407	$\frac{9}{4}$	1	
—	—	—	2	
840	—	$\frac{31}{6}$	3	
843	—	$\frac{4}{6}$	1	
892	Før 1407	$\frac{19}{10}$	2	
—	—	—	4	
—	—	—	3	
S.D. II, 922	1408	$\frac{7}{1}$	1	
—	—	—	1	
—	—	—	1	
—	—	—	3	
—	—	—	3	
—	—	—	1	
Æ.A.R. IV, 26	—	—	1	
H.S.H. XIV, 92f.	?	—	1	
S.D. II, 1779	?	—	2	
Sv.RA., Perg.	—	—	—	
1322, $\frac{9}{8}$?	—	1	
S.D. II, 1779	?	—	2	
S.D. III, 2743	?	—	1	
Sv. medeltids- register, 1431	?	—	1	
⁹ S.D. III, 2239	?	—	1	
			97	21

Finnvid

Östbo	Värnamo	—	
Sunnerbo	Hinneryd	Køb	40 mk.
—	Göteryd	—	20 mk.
—	Traryd	—	40 mk.
—	Hinneryd	—	
Östbo	Rydaholm	—	30 mk.
—	Växtorp	—	
Sunnerbo	Agunnaryd	?	
Östbo	Värnamo	Køb	
—	Fryele	Arv	
—	Käfsjö	—	
—	Värnamo	—	
Västbo	Gnosjö	Køb	
—	Kulltorp	—	
—	Reftele	—	
Östbo	Käfsjö	—	
—	Tofteryd	—	
—	Värnamo	—	
Sunnerbo	Annerstad	Pant	
—	Berga	?	
—	Göteryd	Pant	
—	Nöttja	—	
—	Pjätteryd	—	
Västbo	Reftele	—	
—	Villstad	—	200 mk.
Östbo	Värnamo	Køb	

Kilde	Erhvervelses- tid	Antal gårde		Land- skab	Herred	Sogn	Erhver- velses- form	Anmærkninger
		An- givet i kilden	Efter skøn					
S.D. I, 150	1402 ⁴ / ₃	1		Värend	Kinnevald	Skatelöf	Køb	20 mk.
— —	— —	3			Konga	Hofmanstorp	—	
— —	— —	1			—	Linneryd	—	
— —	— —	1			—	Ljuder	—	
— —	— —	2			Uppvidinge	Dädesjö	—	
— 159	— ²¹ / ₃	1			Kinnevald	Vederslöf	—	
— —	— —	1			—	Öja	—	
— 163	— ² / ₄	1			Allbo	Slätthög	Pant	
— —	— —	1			Norrvidinge	Gårdsby	—	
— 164	— —	1			—	Åsa	Køb	
— —	— —	1			—	Gårdsby	—	
— 254	— ¹⁵ / ₁₂	1			Kinnevald	Skatelöf	—	
— 838	Ca. 1402—03	6			Allbo	Blädinge	—	
— —	— —	2			—	Hjortsberga	—	
— —	— —	1			—	Virestad	—	
— 313	1403 ¹⁴ / ₄	2			—	Skatelöf	Ret til indløs- ning	
— —	— —	2		Kinnevald	—	—		
— —	— —	2		Konga	Torsås	—		
— —	— —	1		—	Uråsa	—		
— —	— —	1		Norrvidinge	Gårdsby	—		

—	414	1404	$\frac{21}{1}$	1	1
—	802	1407	$\frac{18}{1}$	1	
—	848	—	$\frac{18}{6}$	1	
—	903	—	$\frac{30}{11}$	1	
S.D. II,	986	1408	$\frac{20}{7}$		5
—	1289	1410	$\frac{26}{4}$	2	
				40	6
Rep. I,	4101	Før 1387,	aug.		4
S.R.P. II,	2836	1396	$\frac{26}{12}$	1	
—	2878	1397	$\frac{9}{6}$	2	
—	—	—	—	1	
—	—	—	—	4	
—	—	—	—	1	
—	—	—	—	3	3
—	2888	—	$\frac{23}{8}$	2	
—	2889	—	$\frac{24}{8}$		3
—	3080	1400	$\frac{24}{3}$	1	
S.D. I,	175	1402	$\frac{4}{5}$	1	
—	—	—	—	1	
—	483	1404	$\frac{25}{8}$	2	
S.D. II,	949	1408	$\frac{25}{3}$	2	
—	—	—	—	2	
—	994	—	$\frac{29}{8}$	1	
—	1026	1409	$\frac{1}{1}$	4	
—	1158	—	$\frac{9}{9}$	1	
—	—	—	—	2	
—	—	—	—	2	
				33	10

Värend

Västergötland (lensområdet)

Kinnevald	Skatelöf	Pant	8 mk.
Norrvidinge	Tjureda	Mageskifte	
Allbo	Örs	Køb	
Norrvidinge	Ormesberga	—	40 mk.
?	?	—	
Allbo	Slätthög	—	
Kind	?	(Gave?)	
—	Häcksvik	Køb	100 mk.
—	Kalfs	Pant	} 100 mk.
—	Nittorp	—	
—	Sjötofta	—	
—	Tranemo	—	
—	?	—	
—	?	Køb	
—	?	—	
—	Häcksvik	Pant	600 mk.
—	Mårdaklef	Køb	
—	Östra-Frölunda	—	
—	Gällstad	—	
—	Frölunda	Pant	} 40 mk.
—	Rödingesten	—	
—	(Sexdrega)	—	
—	Gällstad	—	40 mk.
—	Häcksvik	Køb	
—	Nittorp	—	
—	Svenljunga	—	
—	?	—	

Kilde	Erhvervs- tid	Antal gårde		Land- skab	Herred (købstad)	Sogn	Erhver- velses- form	Anmærkninger
		An- givet i kilden	Efter skøn					
RA., C6, Adk., Sverige	1397 ¹² / ₆		1	Småland (undtagen Finnvid og Vårend)	Västra	Malmbäck	Køb	20 mk.
S.R.P. II, 3064	1400 ⁹ / ₂		1		Norra Vedbo	Marbäck	—	20 mk.
S.D. I, 838	ca. 1402	2			Västra	Ramkvilla	—	
— 392	1403 ¹ / ₁₁	1			(Njudung)	?	—	10 mk.
— 530	1405 c. ² / ₂	2			Östra	Ökna	—	45 mk.
— 605	— ²⁰ / ₆		1		—	?	—	
C 5, 1 r.	—	1			Södra Vedbo	Norra Solberga	Pant	
S.D. I, 802 (jfr. Härenstam 331)	Før 1407 ¹⁸ / ₁	1			Östra	?	Køb	
S.D. IV, 3135	Før 1407 ²⁵ / ₁	5			Kalmar		?(bort- givet)	
— —	— — — —	1			Norra Möre	Dörby	—	
— —	— — — —	2			— —	Kläckeberga	—	
— —	— — — —	1			Södra Möre	Arby	—	
— —	— — — —	2		— —	Ljungby	—		
— —	— — — —	1		— —	Mortorp	—		
— —	— — — —	3		— —	Våxtorp	—		
S.D. I, 843	1407 ⁴ / ₆	1		Tveta	Rogberga	Køb		
— —	— — — —	1		Västra	Ödestuga	—		
—II, 922	1408 ⁷ / ₁	1		Tveta	Lekeryd	—		
— —	— — — —	1		Västra	Svennarum	—		

— 1213	— 1 ³ / ₁₁		2	Småland tagen Fir og Väre	—	Solberga	—	24 mk.
Saml.Fornskr. CXXXIV, 79	?		6		Östra	Skirö	?	
		32	11					
RA., C6, 1396 1 ³ / ₁₂	Før 1396 1 ³ / ₁₂	3		Västergötland (undtagen Kind herred)	Askim	Fässberg	?	? (af- stået) Mage- skifte Pant
S.R.P. II, 3137, jfr. C 5, 2 v.	1400	10			Vartofta	Fridene		
S.D. I, 180	1402 1 ⁵ / ₅	3			Mark	Fotskäls		
— 648 f.	1405 2 ³ / ₁₀	1			Frökind (nu Vilske)	Grolanda	Køb	
— —	— —	1			Frökind	Kinneved	—	
— —	— —	1			Gudhem	Gudhem	—	
— —	— —	6			Vartofta	Hvalstad	—	
— —	— —	4			Vilske	Gökhem	—	
— —	— —	1			—	Göteve	—	
— 809	Før 1407 7/2	2			Flundre	Fors	?	
S.D. II, 1158	1409 9/0	3		Redväg	Blidsberg ¹	—		
— 1259	Før 1410 1 ⁵ / ₂	1		Vadsbo	Amnehärad	?		
		36	0					} 1200 mk. »hvide penninge«.— Meget kortvarig besiddelse.
Rep. I, 3873	1392 1 ² / ₀	2		Skåne	Östra Gänge	Emislöf	Pant	
—	—	1			—	Hjärsås	—	
								Solgt.

¹ Alt det i dette brev omhandlede gods angives beliggende i Kind, men Byornathorp må formentlig dog identificeres med Björnarp i Blidsberg sogn.

Kilde	Erhvervelses- tid	Antal gårde		Land- skab	Herred (købstad)	Sogn	Erhver- velses- form	Anmærkninger	
		An- givet i kilden	Efter skøn						
M.&P., 101	1400 $\frac{4}{4}$	1		Skåne	Malmö		Køb	80 mk.	
S.D. I, 11, jfr. 8	Før 1401 $\frac{18}{1}$	2			—		Køb		
Rep. I, 4412	1401 $\frac{20}{1}$	8			Oxie	Läckarp	Pant		
S.D. I, 269	1403 $\frac{21}{1}$	2			Onsjö	Billinge	Køb		
— 732	1406 $\frac{13}{6}$	1			Bjäre	Hjärnarp	—		
— —	— —	1			Norra Asbo	Färingtofta	—		
— —	— —	1			— —	Tosjö	—		
— —	— —	2			— —	Ösjö	—		
— —	— —	1			Onsjö	Hallaröd	—		
— 814	1407 $\frac{5}{3}$	1			Rönneberga	Billeberga	—		
— —	— —		10		?	?	—		
— 826	Før 1407 $\frac{10}{4}$	1			Harjager	Saxtorp	?		Bortgivet
— —	— —	6 ^t			Östra Gönge	Emislöf	?		—
— —	— —	1			— —	Knislinge	?		—
Æ.A.R. IV, 26	1408	1			Ingelstad	Ingelstad	Pant		
S.D. II, 1052	1409 $\frac{2}{4}$	1			Västra Gönge	Stoby	—		
Rep. I, 3761	Efter 1390 $\frac{31}{8}$	1			Bjäre	?	Køb		
— —	— —	4		Frosta	Norra Rörum	—			
— —	— —	1		Luggude	Allerum	—			
— —	— —	3		—	Halmstad	—			
— —	— —	14		—	Kågeröd	—			
— —	— —	4		—	Välluf	—			

	?	1		Östergöt	Bankekind	Värna	?	} Afhændet ved mageskitte.
	?	1			Gästringe	Harstad (Väderstad)	?	
S.D. I, 649 f.	1405 ²³ / ₁₀		6		Møenbo	Elmelunde	Mage-	
-- --	-- --		5		Sømme	Vor Frue	skifte	
-- --	-- --		5	Sjælland-Møen	Tune	Karlsunde,	--	Jfr. Dsk.ad.Brevk., 136.
-- 802	1407 ¹⁸ / ₁		15		?	Kagstrup	--	
Dsk.ad.Brevk.								
147	ca. 1409	1		Sjælland-Møen	Slagelse		Pant	100 mk.
-- -- 154	?	4			Roskilde		Køb	
		5	30					
Rep. I, 4101	Før 1387, aug.		4	Uvis Belliggenhed	?	?	(Skøde)	
S.D. I, 326	1403 ³⁰ / ₄		2		?	?	Køb	
-- 479	1404 ¹¹ / ₈	1		?	?	--		
Sv.RA., perg., cit. v. Möller 92	1404	1		?	?	?		
S.D. I, 815	1407 ⁷ / ₃		5	?	?	Køb		
S.D. II, 1041	1409 ¹⁷ / ₂	1		?	?	--	24 mk. Muligt i Asa sogn, Norrvinge herred.	
		3	11					

¹ Brevet nævner 8; de to er sandsynligvis identiske med erhvervelsen 1392, 12/9. Ligeledes bortgives 8 gårde i Lårkarp, utvivlsomt de samme, som erhvervedes 1401, 20/1.

² Jfr. Sv. medeltidsregester, nr. 1325.

Résumé.

Parmi les conseillers de la reine Marguerite, le chevalier Abraham Brodersen a joué un rôle de premier plan. Cité la première fois en 1380, il était issu d'une famille de basse noblesse, sans doute originaire des confins de Småland et de Västergötland. Par son premier mariage (1382), il devint possesseur de terres étendues, en Småland comme en Halland. Ayant prêté son soutien financier et militaire à la politique de la reine, après la victoire d'Åsle il reçut en récompense l'administration de vastes districts : tout le Halland, Finnvid et Varend en Småland, le canton de Kind de Västergötland, somme totale une superficie de pas moins de 21 000 km². Varberg en Halland fut son château principal et sa résidence. Temporairement, il y joignit les châteaux de Kalmar et d'Åbo. Nommé membre du sénat danois, il prenait part aux nombreux congrès de grande politique dans les années quatre-vingt-dix, souvent même des tâches militaires lui furent confiées. En homme d'affaires habile et brutal, il accumula en même temps des richesses énormes, tant en deniers comptants qu'en fonds de terre, ce qui lui permit d'unir la fonction de grand créancier de la couronne avec le rôle d'un bienfaiteur magnifique de l'église.

Pendant qu'à la suite du jeune roi Éric de Poméranie il prenait part à une expédition militaire dans l'île d'Als, Abraham Brodersen fut subitement décapité. Une analyse critique des sources nombreuses et contradictoires traitant de cet événement, aboutira au résultat qu'il fut condamné à mort en observant toutes les formes légitimes, parce que par un crime de viol il avait enfreint une trêve, à laquelle il avait lui-même accédé. Que l'exécution fût un assassinat juridique, est une théorie insoutenable, et le jugement ne peut pas non plus être caractérisé comme excessivement sévère. Cependant, c'est possible qu'une tension préalable entre le roi et le conseiller ait disposé celui-là à hâter le procès.

Le rattachement intime d'Abraham Brodersen à la reine Marguerite, dont beaucoup de détails font preuve, donne à l'histoire de sa vie un intérêt surpassant de loin celui de sa seule biographie.

Kurantbankens oprettelse.

AF

ERIK RASMUSSEN

Danmarks første bank, Kurantbanken, blev oprettet 1736. Selve tanken om en bank var paa det tidspunkt ikke ny herhjemme. Allerede da de nordeuropæiske girobanker blev stiftet i beg. af 17. aarh. — banken i Amsterdam 1609, den i Hamburg 1619 — var planer om at lave noget lignende dukket op i de fremadstræbende nordiske lande. Axel Oxenstierna omgikkes med saadanne planer 1619, og 1624 gav Christian IV en vis Abraham v. Tongelo, vistnok en hollænder, koncession paa oprettelsen af en »rigtige wexell, lone, betale og anden kiøbmandz bencke« i København. Den skulde indrettes omtrent som banken i Hamburg, men der vides intet om, at der kom noget ud af projektet¹

Under enevælden, især efter aar 1700, fulgte en lang række projekter, nogle rent diletantiske, andre gennemarbejdede med megen omhu. De fleste var forment efter girobankernes forbillede, men fremviser ogsaa træk, som peger frem mod de seddeludstedende kreditbanker. For mens der i Danmark gik mere end et aarhundrede, før man naaede ud over projekternes stadium, havde det nordeuropæiske bankvæsen gennemgaaet en rig udvikling².

¹ Om dette og de følgende projekter, se Axel Nielsen: Danske Bankprojekter fra Tiden før Kurantbankens Oprettelse (Nationaløk. Tidsskr., 3. r., XI (1903), 580—601).

² Der henvises til History of the Principal Public Banks, selected by J. G. van Dillen (Haag 1934), der rummer afhandlinger om de vigtigste europæiske bankers historie og meget fyldige bibliografier.

Amsterdams Vekselbank havde taget Banco di Rialto i Venezia til mønster. Dens hovedopgave skulde være at lette omsætningen ved overførelse fra en konto til en anden under de forkvalede møntforhold i 17. aarh.s begyndelse. Med samme formaal oprettedes i de følgende aar banker i Delft, Middelburg og Rotterdam samt Hamburg og Nürnberg. Overalt drejede det sig om frie stæder, som paa denne vis søgte at fremme deres handel. Langt op i det 18. aarh. bevarede man den overbevisning, at banker ikke kunde eksistere i monarkier og da i hvert fald ikke i de enevældigt styrede, fordi der ikke vilde være tillid til, at fyrsterne vilde respektere privilegier og kassebeholdning¹.

De nyoprettede girobanker kom efterhaanden i en vis udstrækning ind paa udlaansvirksomhed, skønt det ofte, som i Amsterdam, var i modstrid med de gældende bestemmelser. Banken i Amsterdam gav laan til byen og det Ostindiske Kompagni og i hvert fald en tid ogsaa til Huys van Leening, som var en mellemting mellem et assistenshus og en laanebank. Til den hamborgske girobank var der straks fra 1619 knyttet en laanebank, som oprindeligt modtog indlaan til forrentning, men opførte dermed o. 1640, da det gav tab. Byen Hamburg var største debitor, men bankens udlaansvirksomhed kom ogsaa private købmænd til gode. Fra o. 1720 toges kun metaller som pant. Baade her og i Amsterdam var likviditeten, bortset fra ganske enkelte lejligheder, særdeles god. Intet af stederne drev man vekseldiskontering; et forslag derom 1729 havde Hamburgerbanken afvist. Trods en vis udlaansvirksomhed var disse bankers betydning for erhvervslivets finansiering i almindelighed beskeden. Denne opgave blev løst af de private bankierhuse.

I Stockholm oprettedes med Amsterdam som udtalt forbillede 1656 en bank, efter sin stifter kendt som Palmstruchs Bank. Mens alle de tidligere banker var oprettet af bykommuner, var denne et privat, kgl. privilegeret foretagende. Den udstedte sedler af moderne type, som let slog an, fordi landet havde kobberfod, saa betaling af selv ret smaa beløb voldte store transport-

¹ Ogsaa forud for Bank of Englands oprettelse 1694 fremførtes dette argument med stor styrke.

omkostninger. Overdreven seddeludstedelse bragte banken i vanskeligheder. I 1668 blev den overtaget af de tre øverste stænder. Al seddeludstedelse skulde ophøre, og Rigets Stænders Bank havde i resten af aarhundredet liden betydning for byernes erhvervsliv. Trods forbudet var banken atter begyndt at udstede sedler, men af typer, som vanskeligt kunde blive almindelige omsætningsmidler, og kun i smaa mængder. Fra 1720'erne udstedtes fortrinsvis de saakaldte transportsedler. De skulde transporteres til hver ny indehaver, men snart ignorerede man simpelthen denne bestemmelse ved, at første indehaver transporterede in blanco. Det medførte, at sedlens omløbstid ikke mere begrænsedes af, hvor mange endossementer der var plads til, og at den lettere vandt indpas i de lag af befolkningen, som ikke kunde skrive. Da man samtidig i stigende grad udstedte sedler paa runde beløb og de offentlige kasser 1726 forpligtedes til at modtage dem, havde Sverige paa ny faaet virkelige seddelpenge. Da kobberprisen var synkende, var guld og sølv ved at blive fortrængt af omsætningen, og sedlerne kom derfor som en endnu større lettelse end i Palmstruchs dage. Mens transportsedler i begyndelsen kun udfærdigedes mod deponering af kobbermønt, udstedtes fra 1734 enkelte sedler uden fuld dækning, men først efter Hattenes sejr paa rigsdagen 1738/39 blev seddeludstedelsen taget i en ekspansiv kreditpolitikens tjeneste¹.

Imens var med Bank of Englands oprettelse 1694 skabt den første moderne kreditbank. Guldsmedene havde gennem deres virksomhed som bankers igennem de foregaaende aartier vænnet Londons forretningsverden til anvendelse af sedler. Sir Theodore Janssen, som havde været med til at oprette Bank of England og var blandt dens første direktører, bemærkede 1697: »The Custom of giving Notes hath so much prevailed amongst us that the Bank could hardly carry on Business without it²«. Gang paa gang havde Londons købmænd lidt tab, naar guldsmedene gjorde bankerot, saa de var interesserede i at faa sed-

¹ Sveriges Riksbank 1668—1918 (1918—31) III, 1—9.

² Discourse concerning Banks, cit. efter John Clapham: The Bank of England (1944) I, 3.

deludstedelsen ind i fastere rammer. Paa deres initiativ oprettedes Bank of England under en kraftig højkonjunktur, fremkaldt af den Pfalziske Arvefølgekrig, som et privat aktieselskab, der opnaede privilegium mod at laane staten £ 1 500 000 i sedler. For saa vidt begyndte Bank of England som en sammenslutning af statskreditorer ligesom Casa di San Giorgio i det middelalderlige Genova. Dens sedler havde i begyndelsen mange forskellige former, hvoraf nogle var lidet egnede til at tjene den almindelige omsætning, men i løbet af nogle aartier kom sedler af ret moderne type til at dominere. En bestemmelse om, at seddeludstedelsen ikke maatte overstige aktiekapitalen, respekteredes ikke, men med faa undtagelser holdt banken altid rigelige reserver i ædelmetal. I øvrigt fortsatte private bankiers med seddeludstedelse, saa at bankens sedler kun udgjorde en del af det samlede papiromløb.

Bankens udlaansvirksomhed domineredes af laanene til staten, som fortsatte hele 18. aarh. igennem, mod sikkerhed i anviste statsindtægter. Næststørste debitor var East India Company, som hvert aar fik store laan mod sikkerhed i de hjemførte varer nogen tid før bortsalget. I 1730'erne drejede det sig gennemgaaende om £ 100 000. Betydelige summer blev ogsaa laant South Sea Company og andre store aktieselskaber. Derimod indtog laan til private mod pant i jord eller varer en beskeden plads. Noget større omfang havde laangivning mod kaution eller anden formel sikkerhed, men langt vigtigere blev efterhaanden vekseldiskonteringen. Alt i alt var Bank of Englands direkte forbindelse med erhvervslivet begrænset, for industriens vedkommende endda ubetydelig, men her som i Amsterdam og Hamburg, tidens finansielle centre, gælder til fulde Heckschers ord, at den rolle, de offentlige banker frem til midten af 19. aarh. spillede, utvivlsomt har haft ringe virkning paa kreditsystemet, sammenlignet med hvad private bankiers, guldsmede, notarer, pengeudlaanere og aagerkarle udrettede¹.

Kort efter Bank of England oprettedes 1695—96 Bank of Scotland, som ogsaa virkede gennem seddeludstedelse, men var

¹ History of the Principal Public Banks, 161.

i meget mindre format. I 1727 kom dertil The Royal Bank of Scotland, som modsat den ældre bank stod i forbindelse med Bank of England. De skotske banker fik stor betydning for udviklingen af det fattige lands erhverv. Deres seddeludstedelse var dristig. Allerede fra starten mente Bank of Scotland med en indbetalt aktiekapital paa £ 10 000 at kunne udstede sedler for £ 50 000.

Seddelbanken bragtes til fastlandet af skotten John Law. Først oprettede han 1716 Banque Générale, en girobank efter Amsterdams og Hamburgs forbilleder, som imidlertid ogsaa skulde give sig af med diskontering og mod deponering af guld- og sølvmonter udstede sedler, som modtoges af de offentlige kasser. Banque Générale var et privat aktieselskab, men forvandlede 1718 til en statsbank, Banque Royale, hvis sedler blev lovligt betalingsmiddel og udstedtes efter direktionens skøn. Seddelemmissionen fik et kolossalt omfang og endte efter bankens sammensmeltning med Compagnie des Indes 1720 i den bekendte forrygende inflation.

De afskrækkende følger bragte for lange tider banker og seddelpenge i miskredit i Frankrig og andre kontinentale lande. Heri maa man søge forklaringen paa, at Danmark derefter blev det første land og længe det eneste, i hvert fald bortset fra Sverige, som udnyttede de britiske erfaringer gennem en seddelmitterende bank, Kurantbanken af 1736.

Paa det tidspunkt havde Danmark-Norge allerede lært seddelpengene at kende. I 1695 fik den bergensiske kommercedirektør Jørgen Thor Møhlen ret til at udstede for 100 000 rd. sedler til omløb i det nordenfjeldske Norge; aarsagen var, at Thor Møhlen var kommet i vanskeligheder, hvori regeringen ikke mente sig helt fri for skyld. Da han siden ikke kunde indfri sedlerne, traadte staten hjælpende til¹. Under den Store Nordiske Krigs finansielle vanskeligheder begyndte staten fra 1713 selv at ud-

¹ O. Andersen: Meddelelser om ældre danske og norske Seddelpenge for 1736 (1893), 4—11; J. Wilcke: Kurantmonten 1726—1788 (1927), 318—22.

stede papirpenge, de saakaldte »autoriserede sedler¹«. De udstedtes til et beløb af ca. 1 500 000 rd. og efterhaanden med saa smaa paalydender, at de trængte ind i den daglige omsætning. Kursen svækkedes, men det oprindeligt udtalte løfte om, at de skulle blive indløst til deres fulde paalydende, blev strengt overholdt. De sidste indløstes 1729. Dette medvirkede til den haarde deflation i 1720'erne, men betød paa den anden side, at papirpengenes anseelse ikke var ødelagt i Danmark og muliggjorde saaledes indirekte, at Kurantbanken kun syv aar senere kunde oprettes med seddeludstedelse som en af sine vigtigste opgaver.

Man kan spørge, hvad aarsagen var til, at man i 1736 endelig skred til at oprette en bank, efter at tanken var mere end hundrede aar gammel herhjemme og havde været fremsat gang paa gang i hvert fald siden aarhundredskiftet. Forklaringen maa søges i, at en række omstændigheder samtidig gjorde sig gældende.

1730'erne var en fattig tid, ikke mindst for landbruget. Kornpriserne faldt til halvdelen af, hvad de havde været i 1690'erne. Holland foretog en saa kraftig toldforhøjelse, at den danske eksport af stude gik ned til det halve i løbet af de tretten aar fra 1723 til 1736². Jorden var ved at miste sin værdi. Disse kendsgerninger maatte anspore datidens statsmænd til et forsøg paa at lede landets erhvervsliv ind paa baner, som kunde føre ud af den herskende valutanoed. Der maatte gøres en ny indsats for at fremme dansk handel og industri. Disse bestræbelser støttedes af tidens merkantilistiske anskuelser.

Handelens opgave maatte blive at skabe direkte kontakt med de sydeuropæiske og oversøiske producenter, for at mellemhandleravancen kunde spares. Beslægtede bestræbelser gjorde sig gældende i andre europæiske lande, saa at den gamle mangesidige handel med Amsterdam som centrum fra o. 1730 mere og mere afløstes af direkte, tosidig handel³. Af valutamæssige

¹ O. Andersen, *anf. skr.*, 12—35; Axel Nielsen: *Specier, Kroner, Kurant* (1907), 124—40; Wilcke, *anf. skr.*, 322.

² *Industriens Historie i Danmark* (ed. Axel Nielsen), II, (1943), 63.

³ Charles Wilson: *Anglo-Dutch Commerce and Finance in the Eighteenth Century* (1941), 18 ff.

grunde maatte direkte handel foretrækkes, selv om varerne derved blev dyrere for forbrugerne. Frederik Holmsted, som var københavnsk erhvervsdrivende og kommitteret i Kommercekollegiet, gik f. eks. i 1738 stærkt ind for et projekt om at sejle paa Portugal efter salt, skønt han aabent erkendte, at prisen pr. læst vilde stige fra 36 til 46 rd.¹ Ikke mindst af den oversøiske handel ventede man sig — som det viste sig, med rette — at den ikke blot vilde kunne forsyne Danmark og Norge, men ogsaa hente værdifuld valuta hjem ved reeksport. Endnu bedre end at aftage varerne direkte fra producentlandet var det naturligtvis at frembringe dem selv ved at støtte den danske industri. Der mangler ikke i datidens regeringsakter angivelser af, at fornødenheden selv syntes at raade dertil, fordi valutånoden var saa stor².

Baade handel og industri led under kapitalmangel. Kurantbankens oktroj fremhæver den fordel, som disse erhverv kan have af et retskaffent kreditvæsens sikre og uforanderlige vedligeholdelse³. Der klages i tiden gang paa gang over mangel paa omsætningsmidler, og selv om disse klager næppe altid skal tages saa højtideligt, som de lyder, har Nathansohn dog sikkert ret, naar han hævder, at kompagniernes fornyede virksomhed og det omfattende byggeri efter branden 1728 har fremkaldt mangel paa mønt i København⁴, saa meget mere som 1720'erne havde formet sig som een lang deflationsperiode under regeringens haardhændede bestræbelser for at genskabe møntens førkrigs-værdi.

Det hjemlige laanemarked var tilfældigt og uorganiseret, og renten var høj. Efter Kommercekollegiets opfattelse var penge for Kurantbankens oprettelse ikke at faa til laans uden paa pant til 5 og paa vekselobligation til 6 % (de officielle maksimal-

¹ RA. Kommercekoll. Projektprotokol litr. A, nr. 145.

² Industriens Historie i Danmark II, 64.

³ Octroy for den Kiøbenhavnske Assigation- Vexel- og Luane-Banqve (1736), 2 f.

⁴ M. L. Nathansohn: Historisk-statistisk Fremstilling af Danmarks National- og Stats-Huusholdning. 2. udg. (1844), 10 f.

satser), og ofte gav folk i deres nød mere; endnu værre var det, at hvor gode effekter man end havde, kunde man ikke gøre regning paa at opnaa laan uden i de sædvanlige omslagsterminer, hvor endda en »ond« betaler kunde »studse« ti andre, som skulde betale eller have penge af hinanden¹.

Saaledes var forholdene i Danmark paa et tidspunkt, hvor renteniveauet i de vestlige lande, med hvilke man vilde konkurrere, var usædvanlig lavt. Banken i Hamburg gav laan til 4 % og i hvert fald i visse tilfælde til endnu lavere rente². Bank of England diskonterede udenlandske veksler til 4 %, og 3 %'s statsobligationer stod i aarene 1735—38 over pari³. I hele perioden 1723—46 gav det hollandske Ostindiske Kompagni kun 2½ % i rente af sine laan hos banken i Amsterdam, og det var efter hollandske forhold ingenlunde nogen usædvanlig lav rente⁴. Et af de »fornemmeste øyemærker« med Kurantbankens oprettelse var derfor, som oktrojens art. 20 udtrykkeligt siger, at skaffe erhvervene laan til en billig rente.

I aarene o. 1735 udskiftedes den kreds af mænd, som udgjorde Christian VI's regering. I april 1733 traadte C. A. Plessen ud af konseilet, fulgt i januar 1734 af broderen Ludvig, der som overdirektør for finanserne og kommercevæsenet havde ledet den økonomiske politik. Iver Rosenkrantz, som stod dem nær, bevarede vel sin plads i konseilet til 1740, men mistede i maj 1735 det meste af sin indflydelse, da J. L. Holstein afløste ham som oversekretær i Danske Kancelli, mens Schulin blev oversekretær i Tyske Kancelli, hvor han havde virket siden 1733 og formaet at gøre sig stadig stærkere gældende. Holstein blev straks optaget i konseilet, Schulin derimod først i juli 1737, saa at det i den mellemliggende tid kun havde to medlemmer, Holstein og Rosenkrantz. Omtrent samtidig havde den unge Frederik Danneskiold-Samsøe vundet Christian VI's tillid og stod fra

¹ RA. Kommercekoll. Forestillinger og kgl. resolutioner vedk. Danmark og Norge, bd. 6, nr. 622.

² History of the Principal Public Banks, 135 ff.

³ Clapham, anf. skr., I, 93 og 299.

⁴ History of the Principal Public Banks, 95.

marts 1735 som marinens chef med udpræget lyst til at gøre sig gældende ogsaa paa andre felter. Af hele den oprindelige kreds af ministre var kun Plessen'ernes modstander, Poul Løvenørn, tilbage.

H. L. Møller¹ og Edvard Holm² har forklaret regeringsskiftet som et udslag af uenighed mellem kongen og hans gamle raadgivere vedrørende den kirkelige retningslinie og en i forbindelse dermed udviklet personlig uvilje hos ham mod de »stolte« Plessen'er. Det er sikkert rigtigt. Men samtidig var de nye mænd, som vandt hans tillid, ogsaa bærere af en ny politik paa en række andre omraader.

Brødrene Plessen var storgodsejere og samtidig interesserede i de oversøiske handelsforetagender, og deres politik havde formet sig i overensstemmelse dermed. Landbrugskrisen skulde afhjælpes og konkurrenceevnen genskabes ved en nedskæring af godsejernes omkostninger. Derfor nedsattes straks efter kongens tronbestigelse hartkornsskatterne med 11 %, hvilket skulde muliggøres ved sparsommelighed i statshusholdningen, og landmilitsen, som lagde beslag paa en del, omend kun en ringe, af bondestandens arbejdskraft, afskaffedes. Derfor indskærpedes i 1731 pastvangen for bønderkarle, og forbudet mod nedlæggelse af bøndergaarde lempedes. Da landmilitsen genoprettedes 1733 paa Løvenørns forlangende, i øvrigt trods Plessen'ernes bestemte modstand, gav den anledning til at indføre stavnsbaandet, som sikrede godserne billig, afhængig arbejdskraft.

I overensstemmelse med nedskæringen af udgifterne maatte udenrigshandelen fremmes, saa at varerne kunde billigøres. Derfor fandt den hjemlige, dyrtarbejdende industri ingen støtte, men maatte se toldsatterne reduceret ved den nye rulle 1732. Denne linie fraveges kun, hvor det drejede sig om støtte til de store kompagnier, som da Vestindisk Kompagni 1733 fik tolden paa uraffineret sukker forhøjet. Samme aar havde man købt St. Croix, og aaret før var Asiatisk Kompagni blevet dannet.

¹ Kong Kristian den Sjette og Grev Kristian Ernst af Stolberg-Wernigerode (1889).

² Danmark-Norges Historie, II (1894), 274—80.

Men landbrugskrisen var et almeneuropæisk onde, som agrarpolitikken ikke formaaede at afvende. Valutanøden var lige haard. Den nye kreds af mænd opgav at gaa videre ad nedskæringsens vej og nøjedes med at sikre hjemmemarkedet og det søndenfjeldske Norge for det danske korn (september 1735). Derimod lagde de stor vægt paa ved siden af den direkte handel at udvikle den hjemlige industri. Fra 1735 fremover indskrænkedes den tre aar gamle toldrulles relative handelsfrihed aar for aar af nye forbud og paalæg til gavn for danske industridrivende.

Centrum for alle de nye bestræbelser blev General Landets Økonomi- og Kommercekollegium, der oprettedes i december 1735. Dets præsæs blev Fr. Danneskiold-Samsøe, og som deputerede virkede J. S. Schulin, Otto Thott og — fra 24.2. 1736 — J. H. Desmercières. Det er kun meget lidt, vi ved om dets tilblivelse, men almindeligvis anses Danneskiold for at være tankens fader, maaske i samarbejde med Frederik Holmsted¹, som blev kommitteret sammen med kammerraaderne J. F. Friis og C. C. Dauw og justitsraaderne Herman Leopoldus og Cai Fr. Schnell.

Kommercekollegiet rejste meget snart efter sin oprettelse spørgsmaalet om at indrette en bank. Planen omtales af kongen i brev til Danneskiold-Samsøe 7.2. 1736² og til grev Stolberg 18.2³, og han lover sig store fordele deraf. Der er ingen tvivl om, at Christian VI fra første færd har været planen gunstigt stemt, men at han selv, som hævdedet af Jens Møller⁴ paa grundlag af Gebhardi, skulde have fattet beslutningen under sit ophold i Altona, er ikke rigtigt, da rejsen til Hamburg først fandt sted i forsommeren 1736. Projektets videre skæbne indtil september er ukendt; vi ved blot, at Schulin den 7. april anmodede gesandten i Stockholm, grev Lynar, om at give et rids (une idée) af

¹ Industriens Historie i Danmark II, 66.

² Danske Magazin, 5. r. V, 176.

³ H. L. Møller, anf. skr., 102.

⁴ Mnemosyne III (1832), 51.

banken der, om muligt med oplysninger om dens oktroj, dens indretning og de betingelser, paa hvilke den var blevet oprettet, samt om hvor stor fordel den bragte offentligheden og interessenterne (quel en est l'avantage par rapport au Public et aux particuliers, qui y sont interessés)¹. Forespørgslen viser, hvor daarligt ledende danske politikere var orienteret om forholdene i nabolandet; Rigets Stænders Bank var intet aktieselskab og havde altsaa heller ingen interessenter. Dette rids, som Lynar fremsendte den 17. april², er ikke bevaret. Naar lignende anmodninger ikke blev rettet til gesandterne i Haag og London, maa det skyldes, at Kommercekollegiet eller dets raadgivere mente selv at sidde inde med tilstrækkelige oplysninger³.

Vi ved ikke, hvem af embedsmændene i Kommercekollegiet der har faaet ideen til banken, eller om den er kommet til dem udefra. De fik fra Danske Kancellis arkiver tilstillet et gammelt projekt og modtog et af en vis Hendrich Felsen paa Christianshavn i november 1735 udarbejdet forslag til et commercium og en vekselbank⁴. Men ingen af disse projekter var brugelige, og der er næppe grund til at tillægge dem nogen betydning. En tilskyndelse kan man have faaet gennem den tilstundende afslutning paa møntkrigen med Hamburg⁵, der gav op den 28. april. Handelsforbudet ophævedes, men til gengæld maatte Hamborgerne lade den danske mønt staa lige med deres egen og opgive deres 1726 grundede kurantbank. Naar den danske regering gennemtvang dette sidste, er det nærliggende at sætte sagen i forbindelse med dens ønske om selv at oprette en bank.

I en pakke i Kommercekollegiets arkiv⁶ ligger nogle ark, dateret september 1736, men uden underskrift. De er skrevet paa fransk med en meget smuk fransk skrift, i marginen er sine steder

¹ RA. TKUA. Sverige C 282.

² RA. TKUA. Sverige B 116, 6/17 april 1736.

³ Det er en misforstaaelse, naar J. Wilcke mener, at man i særlig grad skulde have taget den svenske bank til forbillede (Kurantmønten, 377).

⁴ RA. Kommercekoll. Projektprotokol litr. A, nr. 1.

⁵ Axel Nielsen, anf. skr., 122—24; Wilcke, anf. skr., 345—75.

⁶ 1702—96 bankvæsenet vedk.

tilføjet bemærkninger med en anden haand. Indholdet giver anvisninger til brug ved bankens oprettelse, i løst henkastede bemærkninger, øjensynligt ikke en koncept til en oktroj, men raad desangaaende og kritik af foreliggende forslag. Forfatteren udtrykker sig i jeg-form. Arkene synes skrevet af en sekretær, mens bemærkningerne i marginen kan være autors tilføjelser og tydeliggørelser under gennemsynet. Som det vil fremgaa af nedenstaaende, rummer disse ark forarbejder til en række af den senere oktrojs samt reglementets og konventionens bestemmelser. De giver os med andre ord et indblik i bankens tilblivelse. Den mand, der har ladet dem nedskrive, maa have haft et betydeligt kendskab til sit emne og er aabenbart Kommercekollegiets konsulent. Han har foretrukket at betjene sig af fransk. Der kan næppe være tvivl om, at denne mand er Jean Henri Huguétan, greve af Gyldensteen. Andre dokumenter, der bærer hans underskrift, synes skrevet af samme haand, formodentlig hans mangeaarige sekretær, François Bretonville. Gamle efterretninger fortæller, at han har været særdeles aktiv saavel ved bankens som i 1732 ved Asiatisk Kompagnis oprettelse¹, hvilket ydermere bekræftes af Christian VI selv, der 16.11.1739 i et brev til J. L. Holstein bemærkede: »Graf Güldenstein ist ein 85jähriger Mann . . . der auch viel guhtes hier im Lande gestiftet, als insonderheit die Banc«².

Jean Henri Huguétan³ var født 1665 i Lyon som søn af en velhavende reformert bogtrykker og boghandler, der døde 1681. Da moderen og brødrene efter Nantesediktets ophævelse forlod Frankrig og slog sig ned i Holland, gik Jean Henri paa skrømt over til katolicismen for at kunne redde mest muligt af familiens

¹ F. L. Mourier: Huguétan af Gyldensteen (Iris og Hebe I (1807), 66); L. A. de la Beaumelle: Mémoires et Lettres de Madame de Maintenon IV, (Maestricht 1776), 138, cit. efter: E. van Biema: Les Huguétan de Mercier et de Vrijhoeven (Haag 1918), 91 ff.

² H. Rordam: Hist. Saml. og Studier II (1896), 466.

³ Dansk Biogr. Leks. VII, artikel Gyldensteen og de i note 1 nævnte to afhandlinger. André-E. Sayous: Le financier Jean-Henri Huguétan à Amsterdam et à Genève (Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève VI, livr. 3 (1937), 255-74).

formue. Da regeringen nærede mistanke til ham, gik selvste ærkebiskoppen af Lyon i brechen for ham¹. Efter et par aars forløb flygtede han til Amsterdam, hvor den ældre broder Marc havde skabt en betydelig boghandel, hvori han optog Jean Henri og Pierre, den yngste af brødrene, som kompagnoner. Disse videreførte virksomheden efter Marc's tidlige død. Men brødrene beskæftigede sig med meget andet end boghandel og optraadte i stor stil som bankiers; de gav laan mod pant i varer, livrentepolicer og kompagniaktier. Forskellige ting synes at vise, at forretningsmetoderne ikke altid var helt fine i kanten. Der kan ikke være tvivl om, at Jean Henri Huguetau paa dette tidspunkt var en meget velhavende mand.

Men hans forretningsærgerrighed drev ham videre og gjorde ham en overgang til en af spidserne i den europæiske finansverden. Forud for freden i Rijswijk havde han medvirket ved finansieringen af de engelske troppers kampe i Flandern, og da nu den spanske arvefølgekrig udbrød 1701, traadte han i forbindelse med den franske regering. Hollandske pengemænd var igennem ham i høj grad medvirkende ved finansieringen af den franske krigsførelse. Da den engelske regering i maj 1703 nødte Generalstaterne til at forbyde al forretningsforbindelse med Frankrig og Spanien, fortsatte Huguetau sine transaktioner fra det neutrale Genève. Imidlertid voksede hans tilgodehavender i Frankrig, og 1705 begyndte han at trække i land. Under en forhandling herom i Paris med generalkontroløren Michel de Chamillard blev han under trusel om arrestation tvunget til at trække veksler til et meget stort beløb paa sine forbindelser, men umiddelbart efter lykkedes det ham at flygte, og da han ikke alene naaede at faa de fleste af sine veksler protesteret, men ogsaa underrettede de allierede om de franske finansers daarlige forfatning, blev hans flugt et afgørende brud med Ludvig XIV, hvis agenter siden gjorde hans tilværelse usikker². Han opholdt sig en overgang

¹ Correspondance des contrôleurs généraux des finances avec les intendants des provinces (ed. A. M. de Boislisle), I (Paris 1874), 162.

² Lettre de Mr. T. D. M. sur les affaires de Mr. Huguetau (Haag 1711). Brevet er et forsvar for Huguetau mod visse kreditors angreb for uredelig

i England, gjorde en efter nogles mening svigagtig fallit, var i hvert fald fortsat en hovedrig mand, men flakkede forfulgt af kreditorer om i Holland og Tyskland. I 1708 ægtede han en grevinde Odyck og blev af Kejseren ophøjet i rigsfriherrestand.

1711 kom han i forbindelse med Danmark, hvor han aaret efter fik naturalisationspatent som baron Odyck og snart blev en værdsat mand, der overdængedes med titler. 1717 blev han dansk greve med navnet Gyldensteen og købte snart efter Enggaard med flere herregaarde paa Nordvestfyn, der erigeredes til et grevskab Gyldensteen; desuden havde han godser i Holsten. Samtidig fortsatte han sine internationale spekulationer; hans uægte søn og nære medarbejder, J. H. Desmercières (f. 1687), var saaledes paa færde i London under Sydhavsboblen 1720.

I Danmark havde man i høj grad brug for en mand med Gyldensteens vældige formue og vidtfavnende økonomiske indsigt. Han blev en nær ven af storkansleren U. A. Holstein og skal have været en hyppig gæst ved Frederik IV's taffel. 1722 blev han gjort til direktør i Ostindisk Kompagni, som dog hverken han eller nogen anden formaaede at faa til at trives. Men han var med i forsøgene paa at genoplive denne handel o. 1730 og ved starten af Asiatisk Kompagni 1732. Smidig som han var, formaaede han at staa i et godt forhold ogsaa til Christian VI; i anledning af kongens salving fik han efter dennes ønske¹ titel af geheimeraad. La Beaumelle, som har været i nær berøring med den Gyldensteen'ske kreds, fortæller, at Gyldensteen paa grund af uvenskab med en af Christian VI's ministre trak sig tilbage til sine godser i Holsten, men efterlod et saadant savn, at han blev kaldt tilbage med ære². Man skal være forsigtig med at fæste lid til la Beaumelles anekdotiske beretning, men vi ved, at Plessen'erne var Gyldensteen fjendtligt stemt, saa at C. A.

færd. At hans rygte i Holland forblev plettet, ses af, at man endnu hundrede aar senere i folkemunde kunde høre følgende rim: Wie stelen wil en stelen kan, die stele zoo als Huguetaen (De Navorscher VI, 80).

¹ Mnemosyne, III p. CCIC f.

² Biema, anf. skr., 93.

Plessen endog sagde ham dumheder ved det kongelige taffel¹. Det har nok været medvirkende til den gunst, grev Gyldensteen nød, at han forstrakte kongen med store laan, bl. a. til opførelsen af Christiansborg².

Man kunde have frygtet, at denne internationale rovfugl skulde benytte Danmark som basis for spekulationer i stil med John Law's, men dels var landets fattigdom en hindring, dels synes han, nu hvor han var kommet op i aarene, at have stræbt efter at slaa sig til ro, at blive en af det danske samfunds støtter, overøst med titler og ordener³, hædret af konge og medborgere, alt imens hans formue støt spandt ham guld ude i Europa og hjemme i hans nye fædreland.

Med vanlig energi har Gyldensteen kastet sig over de uudnyttede muligheder i det tilbageblevne land og knyttet forbindelser med de initiativrigeste i det københavnske borgerskab. Han blev en art mellemed mellem dem og regeringen og har ikke haft svært ved at se, at den alvorligste skavank ved det danske erhvervsliv var kapitalmangelen. Det er sikkert, at grev Gyldensteen har medvirket med raad og daad ved Kurantbankens oprettelse og tegnet sig for en meget stor del af aktiekapitalen. Christian VI's bemærkning til J. L. Holstein kunde tyde paa, at selve initiativet dertil ogsaa er udgaaet fra ham. Man kan i denne forbindelse pege paa, at hans søn Desmercières blev gjort til deputeret i Kommercekollegiet, netop da planerne om banken befandt sig paa deres første stadium. Selv foretrak Gyldensteen her som altid at virke bag kulisserne.

Efter at man i et halvt aars tid havde syslet med tanken om en bank, gik man i september for alvor i gang med arbejdet, og

¹ Rordam II, 467.

² Mnemosyne III, LXXI f. — RA. Breve fra Christian VI til Frederik, greve Danneskiold-Samsøe, promemoria 2.3.1737, vedlagt skrivelse fra Gyldensteen.

³ Christian VI omtaler ham som mere end almindeligt begærlig efter titler (Rordam II, 465). Et minde om denne parvenus umaadelige rangsyge afspejler sig vel ogsaa i la Beaumelles paastand, at han døde af sorg over ikke at have faaet det blaa baand (Biema, anf. skr., 93).

nu tog det fart; allerede i de sidste dage af oktober laa oktrojen, reglementet og konventionen fuldt færdige. Enevælden, som i det daglige fungerede tungt og sendrægtigt, kunde, naar den vilde, arbejde med stor hurtighed. Maaske hænger det sammen med, at tilrettelæggelsen laa i hænderne paa en ung organisation som Kommercekollegiet med en saa energisk personlighed som Fr. Danneskiold-Samsøe i spidsen. Det daglige arbejde sorterede under sekretær Jacob Barchmann, leder af kollegiets dansk-norske sekretariat.

Det problem, som først maatte rejse sig, i virkeligheden det alvorligste og mest afgørende, var, om det vilde være muligt at tilvejebringe den nødvendige aktiekapital. Det var da ogsaa det spørgsmaal, Gyldensteen først beskæftigede sig med — i det ældste af de i Kommercekollegiet bevarede ark, dateret 2. september. Han ansatte den til 500 000 rd., et tal, som der ikke siden blev rokket ved, men mente, at det vilde være tilstrækkeligt, dersom 10 % heraf blev indbetalt inden bankens aabning; resten skulde kunne forlanges erlagt med 10 % om aaret og kun efter generalforsamlingens vedtagelse; endda skulde en saadan vedtagelse ikke binde modstanderne deraf. Desuden foreslog han, at man skulde anmode kongen om at stille lokaler til raadighed, afholde udgifter til lønninger o. l. i de første tre-fire aar samt dække de tab, som banken i samme tidsrum maatte lide ved diskontering; det er interessant at se det princip, hvorefter man saa ofte handlede siden hen i aarhundredet: at lade privatfolk tage fortjenesten og det offentlige bære tabene, udtalt aabenlyst allerede i 30'erne af en af dets største finansmænd. Dog, mens kongen, som det viste sig, gerne gik ind paa de to første krav, blev det sidstnævnte pure afvist; vi hører i hvert fald ikke mere dertil.

De næste ark, vi kender, stammer fra 10. sept. og bærer overskrifterne »Revenus de la Banque« og »Methode pour assembler les Capitaux«. Der er her ikke tale om originale forslag, men om kommentarer og ændringer, ofte vidtgaende, til en række punkter, som maa være udarbejdet i mellemtiden, usagt af hvem. Planen var blevet ændret. Det var nu meningen, at 50 % af

aktiekapitalen skulde indbetales i sølvmønt, de andre 50 % i smykker og ædelstene eller værdipapirer; til gengæld skulde aktionærene kunne laane den fulde sum i sedler til 4 % p. a. Men desuden skulde de kongelige midler betros banken, formentlig saaledes at indtægter og udgifter gik igennem den. Her griber Gyldensteen ind med en afgørende kritik. Han finder, at den foreslaede ordning vilde være saare behagelig for aktionærene, men lidet betryggende for banken, der vilde komme til at staa i forskud for dem; paa den maade vilde subskriptionen hverken byde banken eller de offentlige midler nogen sikkerhed. Deri har han naturligvis ganske ret. Man kunde, foreslog han, i stedet give laan mod sikkerhed i ædelstene og smykker til $\frac{1}{2}$ eller 1 % rente. Ligeledes fandt han, at man ikke paa forhaand kunde bestemme et udbytte, men maatte lade det fastsætte efter hvert aars vinding og tab. Det er øjensynligt, at Kommercekollegiet eller den, hvem det kritiserede forslag skyldtes, saa med megen skepsis paa mulighederne for at skaffe aktiekapitalen til veje, hvis der ikke blev budt paa ganske særlige fordele, en skepsis, som var meget udbredt, men viste sig ganske ubegrundet. Gyldensteen fejede betænkelighederne til side og anbefalede at kræve aktiens fulde paalydende i mønt; han synes at have været klar over nødvendigheden af at sikre likviditeten. Denne løsning blev den endelige, og der blev ikke tale om at give laan paa indskudene. Ligeledes maa man i den følgende tid have opgivet tanken om at lade de kongelige midler gaa igennem banken.

Det er ovenfor fremhævet, at et væsentligt maal ved Kurantbankens oprettelse var at sænke renteniveauet; derfor ønskede Kommercekollegiet dens udlaansrente fastsat til 4 %. Men Gyldensteen manede til forsigtighed; han mente, at man i den første tid burde tage 5 %, indtil man saa, om bankens beholdninger slog til (on pourra reduire cet Interêt à 4 pCt., même au dessous, si on voit que les fonds de la Banque sont Suffisants). Bag disse ord maa ligge en forstaaelse af, at udlaansvirksomhedens og dermed seddeludstedelsens omfang maatte staa i et vist forhold til bankens møntbeholdning. Ligeledes fandt grev

Gyldensteen, at der kun burde udlaanes indtil 75 % af værdien paa almindeligt haandfaaet pant og 60 % paa varer, hvis værdi var underkastet store svingninger, mens letfordærvelige varer naturligvis slet ikke kunde tages som haandpant.

Mens det forslag, som Gyldensteen kritiserede, tænkte sig en institution, som paa een gang var seddeludstedende laanebank (efter engelsk mønster) og girobank (efter hollandsk og hamborgsk forbillede), anbefalede han at lade alle betalinger foregaa i banksedler, hvorved regnskabsførelsen vilde blive meget lettere. Denne tanke vandt ikke gehør, formodentlig fordi girening og assignation under indtryk af de store banker i Amsterdam og Hamburg var uløseligt forbundet med datidens forestillinger om en bank.

Kommercekollegiet fortsatte arbejdet med stor energi og indhentede for tredie gang Gyldensteens betænkning. Der er denne gang tale om detailleret udarbejdede artikler, 33 i alt, som bærer overskriften »Projet des Conventions & Reglemens pour l'Établissement d'une Banque« og er dateret den 29. september. Syv af disse artikler angives at være uddrag af nummererede artikler i et »projet de M(onsieu)r H.«; resten staar for Gyldensteens egen regning, hvilket enten kan betyde, at de ikke har foreligget i H.'s projekt, eller at greven har fundet en fuldstændig omarbejdelse nødvendig. Det kan af numrene ses, at H.'s udkast har været ret udførligt. Hvem han er, kan ikke siges med sikkerhed¹. Det maa være en mand, hvem Kommercekollegiet har overdraget at arbejde med sagen, maaske en underordnet embedsmand i kollegiet, maaske en udenforstaaende. Det er naturligt i denne forbindelse at tænke paa Frederik Holmsted, som var

¹ Naar man erindrer sig, at Andreas Hojer i 1720 (jvf. Rørdam II, 361—68 og RA. pk. 1702—96 bankvæsenet vedk.) havde indleveret et detailleret projekt til en bank til kongen, kunde man fristes til at tænke paa ham i denne forbindelse. Der er imidlertid ingen indre sammenhæng mellem hans gamle plan og de artikler, hvortil Gyldensteen refererer, saa lidt som der vides noget om en forbindelse mellem ham og banken, bortset fra, at han tegnede sig for 2 aktier, som han beholdt til sin død faa aar efter (RA. Kurantbanken. Hovedbog over interessenterne I, fol. 40).

kommitteret og nært knyttet til Danneskiold-Samsøe, ikke mindst da vi om Asiatic Kompagnis konvention ved, at han var dens »Concipist«¹, og der paa flere punkter er verbal overensstemmelse mellem kompagniets og bankens konventioner². Hans initiativ og forretningsduelighed³ kunde kun bestyrke en saadan gisning.

De 33 punkter rummer de fleste af de bestemmelser, der siden træffes i reglementet og konventionen, saaledes angaaende subskriptionen, bankkommissærernes antal og stilling, generalforsamlingen, de daglige forretninger m. m. I mange tilfælde er der tale om en vidtgaaende verbal overensstemmelse⁴, som klart viser, at punkterne har været forlæg for reglement og konvention, og bekræfter, at Gyldensteens indflydelse paa projektets gennemførelse har været meget stor, helt ud i enkeltheder. Dermed er det ogsaa forstaaeligt, at Schulin ikke indhentede oplysninger om hollandske og engelske bankforhold; dem kendte Gyldensteen tilstrækkeligt indgaaende, hvorimod han kun havde aflagt Stockholm en kort visit.

Hvad aktiekapitalen angaar, havde Gyldensteen sat sin vilje igennem. Der er i punkterne kun tale om kontant indbetaling. Hans forslag, som nærmer sig stærkt til det endeligt vedtagne, gaar nu ud paa, at 25 % skal udredes et vist antal uger efter subskriptionen, mens resten kun kan kræves med 10 % ad gangen hvert halve aar, dersom det viser sig nødvendigt og generalforsamlingen vedtager det. Bankens ledelse tænkes lagt i hænderne paa 12 kommissærer, deraf 3 standspersoner, som kun skal føre et vist tilsyn, og 9 af købmands- eller borgerstanden, hvem det virkelige ansvar skal paahvile. 5 % fastholdes som udlaansrente.

¹ Fr. Thaarup: Historiske og statistiske Efterretninger om Asiatic Kompagni (1824), 41.

² Sml. f. eks. bankkonventionens art. 5 med kompagnikonventionens art. 31. Sidstnævnte er i øvrigt helt ordret (kun et betydningsløst »nogen« er indføjet) overført til Vestindisk Kompagnis konvention af 26.9.1733.

³ Industriens Historie i Danmark II, 67 f.

⁴ Sml. f. eks. Gyldensteens punkt 13 og bankkonventionens art. 17.

I de følgende tre uger udarbejdede Kommercekollegiet fuldstændige udkast til oktroj, reglement og konvention. Under disse forhandlinger besluttede man sig til at indskrænke antallet af kommissærer af købmandsstand til 5, samtidig med at man ved deres side satte 2 lovkyndige kommissærer, der skulde tage del i de daglige forretninger, derunder resolutioner om udlaan, fordi man fandt det heldigt paa denne maade at føre en vis kontrol med købmændenes ledelse¹. I øvrigt bestod Asiatisk Kompagnis direktion paa tilsvarende maade af »en præsident af høy stands-persohn, en lovkyndig stands-persohn, og 3de af kiøbmands-standen«².

Som det fremgaar af breve fra Christian VI til Danneskiold-Samsøe³ og Rosenkrantz⁴ blev Kommercekollegiets udkast 19. okt. tilstillet Konseilet og behandlet dagen efter i et fællesmøde mellem dettes to medlemmer (Iver Rosenkrantz og J. L. Holstein) og de deputerede fra Rentekammeret og Kommercekollegiet. Overhovedet omtales banksagen i den følgende maanedstid meget hyppigt i Christian VI's breve, især til Danneskiold-Samsøe og Schulin. Han har været meget ivrig for planens gennemførelse; man fornemmer tydeligt hans ængstelse før vigtige møder i sagen og det lettelsens suk, han drager, naar konferencen »so glücklich abgegangen ist«⁵. Planen mødte uvilje og dulgt modstand fra Konseilets side, hvorover kongen blev meget forbitret; desværre giver kilderne ingen nærmere oplysninger om forhandlingernes forløb, men det er ikke vanskeligt at forstaa dets opposition. Banken skulde være redskab for en merkantilistisk politik, der gik stik imod den Plessen-Rosenkrantz'ske agrarpolitik fra 1730'ernes begyndelse, og vilde kunne føre til udgifter,

¹ RA. Esmarckske arkivaflevering, litr. K., pro Memoria Banquen betreffende (skyldes J. F. Friis, der var kommitteret i Kommercekollegiet 1736—67 og lovkyndig bankkommissær 1739—43 og 1745—49).

² Asiatisk Kompagnis konvention 1732, art. 19.

³ 19.10.1736; Danske Magazin 5. r., V, 187.

⁴ 19.10.1736; Mnemosyne, III, s. CCXCVII.

⁵ Se f. eks. brevene til Danneskiold-Samsøe 22.10. og 25.10.; Danske Magazin 5. r. V, 188.

som gik paa tværs af den gennemførte sparsommelighed i finanserne, som J. L. Holstein ikke mindre end Ludvig Plessen var tilhænger af¹. Med glæde erfarer kongen tre aar senere, at Holstein anser banken for et gode²; det havde han altsaa tidligere grund til at tro, at ministeren ikke gjorde.

22. okt. skulde sagen forhandles med »købmændene«, formentlig en kreds af de betydeligste erhvervsdrivende i København. Hvis denne vigtige fase, den, hvorpaa det først og fremmest kom an, fik et heldigt forløb, var det kongens mening, at oktrojen skulde underskrives den 24.³ Saa glat gik det nu ikke; der maa paa mødet have vist sig en vis opposition. I hvert fald blev et nyt møde denne dag nødvendigt, hvis forløb Christian VI betegnede som lykkeligt, selv om der endnu var visse vanskeligheder at rydde af vejen.

Paa et af disse møder, snarest det sidste, blev der nedsat et udvalg bestaaende af fem købmænd, for at de nævnte vanskeligheder kunde blive fjernet. Det blev Hans Jørgen Soelberg, Gregorius Klauman, Joost v. Hemert, Michael Fabritius og Just Fabritius, alle storkøbmænd med interesser i tidens store foretagender, saaledes Asiatisk Kompagni, hvorfra Gyldensteen har kendt dem. De tre sidstnævnte tilhørte ligesom han selv den reformerte menighed og betegnes siden hen som hans »gamle gode venner«⁴. Det var de samme herrer, der blev bankens første kommissærer, noget, som utvivlsomt har været aftalt allerede nu⁵. Bankens ene hovedopgave, at finansiere den oversøiske handel, blev herved sat i forgrunden.

De fem købmænds betænkning af 26. okt. er nu henlagt i Kommercekollegiets arkiv⁶. I de indledende bemærkninger udtaler de som deres formening, »at saadan en banques opret-

¹ Breve til J. L. Holstein 14.1. og 21.1. 1740; Rørdam, III, 27—30.

² 19.11.1739; Rørdam II, 469.

³ Brev til Danneskiold-Samsøe 22.10. 1736; Danske Magasin 5. r. V, 188.

⁴ Brev fra Hans Gram til C. A. Plessen 24.7. 1745. Suhms nye Samlinger IV, 1, 150.

⁵ Se ndfr. 170.

⁶ RA. pk. 1702—96 bankvæsenet vedk.

ning virkeligen ville medføre en u-skatteerlig nøtte«, og gennemaar derefter udkastet artikel for artikel. De fremsatte til oktrojens 21 artikler 3, til reglementets lige saa mange artikler 6 og til konventionens 26 artikler ikke mindre end 18 ændringsforslag. Denne fordeling er karakteristisk. Det er først og fremmest mod reglementets og især konventionens mange smaa praktiske bestemmelser, de retter deres kritik med mere eller mindre omfattende forslag til forbedringer, og den er næsten paa alle punkter taget til følge. Men paa vigtigere omraader lykkes det dem sjældent at sætte deres mening igennem. Gyldensteen var i sine punkter fra 10. sept. gaaet ind for at basere bankens forretninger udelukkende paa kurantmøntfoden, men dette forslag havde Kommercekollegiet ikke fulgt i første omgang. Det udkast, der var blevet forelagt købmændene, gik nemlig ud fra, at der kunde udstedes sedler ogsaa paa kroner. For at undgaa de hermed følgende vanskeligheder foreslog de, at der blev fastsat en bestemt kurs paa kronerne, 5 % ligesom ved toldintraderne, og at der kun udstedtes sedler paa kurantbeløb. Dette synspunkt sejrede, idet banken udelukkende baseredes paa kurantmønten, saaledes at specier og kroner omregnedes til kurant, dog ikke til en i oktrojen fastsat kurs.

Købmændenes ændringsforslag prægedes i øvrigt af usikkerhed over for etableringsvanskelighederne og af ængstelse for, at de høje embedsmænd og adelige storkapitalister skulde komme til at dominere, saa at de selv som kommissærer og de mindre aktionærer i det hele taget fik for lidt at sige. Mens Gyldensteen havde bemærket, at hver hel aktie skulde have een stemme paa generalforsamlingen, forlangte de fem købmænd en særlig ordning gennemført, saaledes at en enkelt aktie nok gav een stemme, men tre aktier paa een og samme haand kun to og seks aktier kun tre stemmer; for hver yderligere seks aktier, en interessent havde, fik han kun een stemme til. Denne ejendommelige sammenblanding af to principper, til hvilken forbillede kunde findes i Asiatisk Kompagni¹, lykkedes det købmændene at faa gennemført.

¹ Dettes konvention, art. 30.

Det var som nævnt meningen, at tre kommissærer af stand skulde føre et vist tilsyn med bankens ledelse; de skulde kun have votum deliberativum, ikke decisivum. Men ogsaa det vilde købmændene have taget fra dem; de synes at have næret frygt for, at en meningstilkendegivelse fra de høje herrer skulde lægge pres paa deres handlefrihed. Paa samme maade ønskede de, at de tre kommissærer ogsaa første gang skulde vælges af aktionærerne, mens Kommercekollegiet ønskede dem udpeget af kongen med den specielle opgave at sætte sagen i gang. Men i intet af disse tilfælde fik købmændene deres vilje. Kollegiet vilde nok have indflydelse paa sit barns skæbne.

Samtidig med at købmændene saaledes vilde gøre banken til den københavnske borgerstands eget foretagende, var de dog ikke i tvivl om det formaalstjenlige i at arbejde med statens støtte. Derfor androg de om, at kongens indtægter, baade de almindelige og de partikulære, maatte gaa gennem banken, med den uskyldige begrundelse, at »det synes at ville meget encourage Interessenterne, til desto større Indskud i Banquen«. En saadan bestemmelse havde endnu figureret i det forslag, som blev forelagt konseilet 19. okt.,¹ men var udgaaet under de følgende forhandlinger; den blev ikke genoptaget nu.

Mangel paa tillid til landets kapitalstyrke fik købmændene til at foreslaa en ny fremgangsmaade til erlæggelse af de subskriberede summer. 50 % skulde indbetales inden starten, men der kunde stilles pant for de 25 % i obligationer, guld, sølv eller juveler. 10 % skulde derefter indskydes to gange med seks maaneders mellemrum, mens de sidste 30 % kun skulde kunne rekvireres efter generalforsamlingsbeslutning. Dette ansaa de for tilstrækkeligt til bankens »sikkerhed og roullering«. Det Gyldensteen'ske synspunkt, at panterne ingen værdi havde for banken, sejrede imidlertid i Kommercekollegiet, men i øvrigt bibeholdtes den nævnte ordning, saaledes at de sidste 55 % først skulde indbetales efterhaanden.

Hvor ejendommeligt disse købmænd kunde ræsonnere, fremgaar af følgende bemærkning vedrørende revisionen: »De 2de

¹ Rijksarchief, Haag. Staten generaal no. 7279.

kiøbmænd, som ere udnævnte til at eftersee cassen og bøgerne, nyde ingen løn eller kiendelse, men ere de nærmeste at succedere de afgaaende commissarier«. Dette forslag blev afvist af Kommercekollegiet, vel fordi et saadant »avancement« vilde svække tilliden til revisionens grundighed, og fordi en generalforsamling i sit valg af nye kommissærer ikke kunde være bundet af et nogle aar tidligere foretaget valg af revisorer. I øvrigt fandtes et noget lignende system i Asiatisk Kompagni, hvor nye direktører iflg. konventionens art. 50 skulde vælges blandt hovedparticipanterne, der iflg. art. 46 bl. a. varetog revisionen.

I indledningen¹ til Kurantbankens originale konvention hedder det, at der »ved indretningen icke saa meget hensigtes til i alt at efterligne andre store handels stæders banquer, som til at ramme det, som kand være overeenstemmende med, samt tienligt og nøttigt for dette stæd og disse riger efter deris beskaffenhed og omstendigheder«. Det er ganske rigtigt, at den bank, som fremgik af Kommercekollegiets og dets raadgiveres overvejelser i september og oktober 1736, ikke var nogen kopi af nogen eksisterende udenlandsk bank. Mens saa mange af de første banker var formet over en gammel læst, havde man vel herhjemme hentet tilskyndelser mange steder fra, men selvstændigt arbejdet dem sammen til et hele.

Danmark var et økonomisk tilbagestaaende land, hvis kapitalfattige erhverv skulde oparbejdes fra en beskeden begyndelse. Den centrale opgave, som Kurantbankens fædre havde stillet sig, var derfor at skaffe dem regelmæssige laanemuligheder paa paa rimelige rentevilkaar. En saadan opgave kunde den gamle girobanktype efter Hollands og Hamburgs mønster ikke løse. Derimod var den moderne kreditbank skabt ved oprettelsen af Bank of England. Men selv om det ogsaa var en kreditbank, Danmark havde behov for, var forholdene i de to lande saa forskelligartede, at simpel kopiering ikke slog til. Allerede aktiekapitalens størrelse viser noget derom. Kurantbankens ansattes til 500 000 rd., mens Bank of Englands paa det tidspunkt var

¹ RA., Kurantbankens arkiv, pk. Oktroj, reglement, konvention m.m.

næsten £ 9 000 000, d. v. s. 44 mill. rd. Men det var ikke hovedforskellen. Ved siden af Bank of England, hvis laangivning til staten beslaglagde en stor del af dens midler, fandtes en mængde private bankierhuse, hvis virksomhed havde en nok saa stor direkte betydning for erhvervslivet. Tilsvarende fandtes ikke i Danmark. Den udlaansvirksomhed, som en del jøder og kristne erhvervsdrivende udfoldede, var sikkert af et meget begrænset omfang. Kurantbanken skulde med andre ord løse de samme opgaver, efter dansk maalestok, som saavel Bank of England som private banker bestred i engelsk erhvervsliv. Dens opgave mindede derfor snarest om den lille Bank of Scotland's, hvis aktiekapital var af et lignende omfang. Det har sin interesse at bemærke, at fra 1738/39 satte den svenske bank, uden formel omdannelse, ind paa at løse de samme opgaver som den danske. Mens Kurantbanken skulde støtte regeringens erhvervspolitik, var det fra starten næppe tanken, at den som Bank of England skulde yde staten som saadan laan, og det blev i en aarrække heller ikke tilfældet.

Kurantbankens officielle navn var »Den københavnske Assig-nation-, Veksel- og Laanebank«¹. Der laa allerede heri en angivelse af dens virksomhedsomraade. Udtrykkene assignation- og vekselbank viste hen til de gamle girobanker. Private opfordredes til at holde konto i banken, hvorpaa der kunde trækkes ved assignationer, og den betegnedes som det rette sted til anbringelse af umyndiges samt døds- og fallitbomidler. Der kunde frit disponeres over saadanne deposita, hvad enten de ønskedes vekslet til kurantmønt eller udbetalt i samme møntsorter, hvori de var deponeret. Banken beregnede sig 1 % af værdien. Man kunde ogsaa opnaa laan til 2 % mod pant i barrer eller fremmed mønt. Derimod er der ikke tale om, at Kurantbanken modtager indlaan til forrentning. Dette skulde Rigets Stænders Bank gøre, men faktisk havde den været lukket for indlaan i de foregaaende aartier, fordi den led tab derpaa, ligesom man i Hamburg for-

¹ Den omtales i datiden almindeligvis som den Københavnske Bank eller den Kgl. Oktrojerede Bank, mens betegnelsen Kurantbanken først anvendtes efter Speciebankens oprettelse 1791.

længst var gaaet bort derfra. Det siger sig selv, at naar Kurantbankens udlaansrente skulde ligge en eller flere procent lavere end landets almindelige renteniveau, kunde indlaansvirksomhed ogsaa her kun blive tabgivende. Som girobank fik Kurantbanken ikke synderlig betydning, sikkert fordi den københavnske omsætning var for beskednen til at skabe interesse derfor.

Allerede ved at gennemlæse bankens oktroj, reglement og konvention faar man indtryk af, at eftertrykket i dens navn skal lægges paa ordet »laanebank«. Oktrojen fastslog, at udlaansrenten, i overensstemmelse med de gældende maksimalrentebestemmelser, ikke maatte overstige 5 %, men straks fra første færd ansattes den, uden hensyn til grev Gyldensteens betænkneligheder, i konventionen til 4 % for alle slags laan.

Udlaan skete i flere former, først og fremmest mod haandfaet pant. Som saadant toges panteobligationer paa faste ejendomme (modsat hvad tilfældet var f. eks. i Sverige, skulde banken derimod ikke direkte give laan paa fast ejendom, formentlig fordi man med den store ildebrand 1728 i frisk erindring forstod, at dens eksistens kunde sættes paa spil derved, og heller ikke ønskede, at dens midler skulde bindes i jordejendom), kompagniaktier, metaller, tekstilraastoffer og -varer, korn, raasukker, salt og andre varer, som ikke var letfordærlige; herpaa laantes fra $\frac{2}{3}$ til $\frac{3}{4}$ af værdien »efter omstændighederne og commissariernes gotfindende«. Til samme rente gav man laan mod vekselobligationer, naar der var flere end een at holde sig til, ligesom veksler og vekselobligationer diskonteredes.

Selv om det indskærpes kommissærerne at gaa frem med forsigtighed, fremgaar det dog klart, at det betragtedes som bankens pligt at yde laan paa begæring i ovennævnte tilfælde, naar der blot kunde stilles tilstrækkelig sikkerhed. Konventionens art. 17 siger saaledes: »Angaaende fleere udlaan, som ikke egentligen alle her kand specificeres, da ankommer det paa banco-commissariernes gode jugement og forsynlighed, at de ikke paa den eene siide udlaaner banqvens penge, og i særdeleshed anseelige capitaler, uden imod mueligste og beste sikkerhed, og ikke til andre end saadanne som de vilde betroe deres egne mid-

ler til, og paa den anden side dog derhos ikke ere alt for difficile, hvilket kunde hindre banqvens indkomme og den roullering, som mand til det almindelige beste herved søger at befordre«. I grev Gyldensteens betænkning af 29. sept. opfordredes bankkommissærerne ogsaa til at vise forsigtighed, men der var ikke tilføjet nogen advarsel mod at være »alt for difficile«. Denne tilføjelse giver altsaa udtryk for Kommercekollegiets ønsker og vidner sammen med den lave rentefod om, hvor ivrigt det gik ind for en ekspansiv kreditpolitik. Man satte sig ud over alle betæneligheder ud fra den sikre overbevisning, at kreditudvidelse ikke blot i øjeblikket, men til enhver tid vilde være god økonomisk politik. Nathansohn har ikke taget hensyn hertil i sin skarpe fordømmelse af bankkommissærernes udlaanspolitik i begyndelsen af 1740'erne¹.

Naar man kunde tænke sig at kaste Kurantbanken ud i en saadan ubegrænset kreditgivning, byggede man ikke først og fremmest paa aktiekapitalen og de deposita, der kunde forventes, men paa seddeludstedelsen. Sedlerne blev datidens mest moderne, rene ihændehaberbeviser, som cirkulerede uden nogen form for endossement. Dog kunde de af sikkerhedshensyn endosseres ved forsendelse med posten; i saa fald erstattedes de, hvis de bortkom. De lød paa 10 rd. og højere, med ti delelige summer². Ordlyden var følgende: »No. . . — Herimod betaler Banqven i Kiøbenhavn til den i hænde havende, naar forlanges N: N: i Kiøbenhavn til den i hænde havende, naar forlanges N: N: rdlr., skriver N: N: rdlr. udi courant myndt; Imidlertid validerer denne banco-sedel, saa længe den er til, uden videre paateigning eller endossement for ovenmelte N: N: rdlr. Valuta i banqven annammet«. Sedlerne underskrevs af tre kommissærer samt bogholderen, kassereren og kontroløren.

Banken var altsaa forpligtet til naar som helst at indløse sine sedler med kurantmønt. Hverken oktroj, reglement eller

¹ Anf. skrift, 16 ff.

² Til sammenligning tjener, at Bank of Englands mindste sedler indtil 1759 lød paa £ 20, d. v. s. 100 rd. Derimod udstedte Bank of Scotland sedler paa £ 1 (Clapham, anf. skr. I, 146 og 159).

konvention rummede bestemmelser om, at seddeludstedelsen skulde staa i noget bestemt forhold til bankens møntbeholdning. Saadanne bestemmelser fandtes ikke i nogen datidig bank. For Bank of England gjaldt som nævnt en regel om, at seddeludstedelsen ikke maatte overstige aktiekapitalen, men den fortolkedes fra første færd som gældende en bestemt slags sedler (sealed bills) og respekteredes i hvert fald ikke¹. Det var betænkeligheder med hensyn til likviditeten, som havde bevæget Gyldensteen til at tilraade en 5 0/0's rentefod i begyndelsen. Men der var ikke blevet taget hensyn dertil. Man forlod sig paa, at den værdi (»valuta«), som de for laanene stillede panter repræsenterede, til enhver tid lod sig realisere, hvorved banken kunde svare til sine forpligtelser.

Staten forpligtedes til at modtage bankens sedler som rede penge »udi contributioner, samt told og consumption, og i alle andre Vores indkomsters og forpagtningers oppebørsel og afgift, udi Vores riiger og lande«, en bestemmelse, som havde mødt modstand i Konseilet og Rentekammeret, fordi man frygtede, at de offentlige kasser i afsides egne, særligt i Norge, skulde komme til at mangle mønt til militæret og til mindre udgifters bestridelse². Men disse betænkeligheder var blevet fejlet til side uden en reel løsning af spørgsmaalet, sikkert fordi bestemmelsen betragtedes som uundværlig for sedlernes kredit. Disse blev ikke tvungent betalingsmiddel mellem private, men de kunde udbetales som rede penge af Zahlkammeret og Partikulærkassen, »efterdi det staa i enhvers fri villie, dem enten ligeledes at udgive, eller strax imod myndt udi banqven at lade omvexle«. Seddelforfalskning skulde straffes som falskmøntneri.

Aktiekapitalens størrelse og tilvejebringelse er omtalt ovenfor³. Generalforsamlingen var bankens højeste myndighed, hvis bestemmelser blev truffet ved afstemning efter den nævnte me-

¹ Clapham, *anf. skr.* I, 22 og 155 f.

² RA. Kommercekoll. journal over indk. danske og norske sager, litr. A, nr. 627 og 628.

³ Se ovfr. s. 154 og 158.

tode¹. Kvindelige aktionærer saavel som aktionærer, der opholdt sig uden for byen, kunde give andre aktionærer fuldmagt til at stemme paa deres vegne. Forsamlingen valgte kommissærerne blandt de aktionærer, som havde mindst 10 aktier, samt revisorer. De fem kommissærer af købmandsstand og de to lovkyndige var bankens direktion; de fik rang med virkelige kammeraadere og nød hver en kendelse paa 400 rd. aarligt. De daglige forretninger varetoges af en kasserer, en bogholder og en kontrolør, om fornødent med bistand af underordnede funktionærer. Kongen lovede at afholde udgifter til lønninger, brændsel m. m. i de første tre aar.

Som omtalt² var det en almindelig opfattelse i samtiden, at banker ikke kunde trives i enevældige monarkier, fordi der ingen tillid vilde være til, at kongen i en nødssituation vilde respektere deres frihed. Derfor hed det i oktrojens art. 1: »... lovende og tilsigende paa Vores kongelige ord, samt forbindende Os og Vore efterkommere, arve-successorer udi regjeringen, samme stedse og altid, saa længe den vedvarer, ved sine privilegier, forfatninger, convention og vedtægter, alvorligen at handthæve og beskytte . . . uden at noget, som derimod kunde stride, af os eller efterkommere udi regjeringen, i vores eller deres høje navn, nu eller i fremtiden, udi freeds- eller feide-tiid, i nødsfald eller andre tilfælde, skal eller maa befales, eller foreskrives«.

Oktrojen blev udstedt den 29. oktober 1736, reglementet, som rummer bestemmelserne om bankens forhold til offentligheden, fik kongelig konfirmation 5. novbr. Konventionen, aktionærernes indbyrdes aftale om bankens indre anliggender, behøvede ingen saadan, men maa regnes at have haft gyldighed fra 7. novbr. Paa denne dag holdtes den første forsamling paa Charlottenborg, hvor kongen indtil videre gav banken husly. Forsamlingen godkendte konventionen, og derefter begyndte aktietegningen, den med spænding imødesete. Hver aktie lød paa

¹ Se ovfr. s. 157.

² Se ovfr. s. 136 f.

500 rd., og i alt skulde der tegnes 1000, for at den ønskede kapital paa 500 000 rd. kunde blive naaet.

I virkeligheden gik det over forventning, for naar Christian VI samme morgen ytrede sit haab om, at hele subskriptionssummen skulde blive samlet allerede den første dag¹, var det kun et udslag af hans rørende iver, og han var godt tilfreds, da han om aftenen erfarede, at der var tegnet 700 aktier². Det præcise tal var 694, og i den følgende uge tegnedes gennemgaaende ca. 50 portioner, som tidens udtryk er, hver dag, saa at man den 14. naaede 1000-tallet³. Banken var »complet«.

Justitsraad G. C. Jacobi, kongens kammer- og kabinetskasserer, aabnede subskriptionen ved at tegne Hans Majestæt for 100 aktier. Men saa snart de 1000 aktier var naaet, erklærede Christian VI sig villig til at afstaa 50 af sine, »weil wir gehört haben, dasz noch so viele sind, die Lust haben in die banc zu entriren, und wir lieber wollen, dasz unsere unterthanen in diese sache profitiren als wir selber«⁴. Fire dage senere var allerede 28 afsat⁵, og resten maa snart være blevet det, for inden 5. dec., fra hvilken dato der foreligger en designation over aktionærerne⁶, afstod kongen endnu 20 aktier.

Aktionærerne var en broget skare af høj og lav. I første omgang tegnede ca. 315 personer sig³, men 5. dec. var der kun 285 tilbage⁶, og da ydermere kongen og en del andre storaktionærer samtidig havde afhændet andele, er altsaa et ikke ubetydeligt antal smaa participanter i mellemtiden gledet ud, antagelig fordi de har været nervøse ved foretagendet og i første omgang har følt sig nødsaget til at tegne sig. Da det i høj grad drejer sig om ellers ukendte personer, lader de sig ikke gruppere efter borgerligt erhverv, men der er grund til at formode, at det i vid udstrækning er smaa embedsmænd og leverandører til hof

¹ Brev til Danneskiold-Samsøe 7.11.1736, Danske Magazin 5. r., V, 190.

² Brev til Schulin 7.11.1736, Mnemosyne III, LXXX.

³ RA. Kurantbankens arkiv, pk. Oktroj, reglement og konvention m. m.

⁴ Brev til Danneskiold-Samsøe 14.11. 1736, Danske Magazin 5. r. V, 190.

⁵ Brev til Schulin, Mnemosyne III, LXXXIII.

⁶ RA. Kurantbankens arkiv, pk. Subskriptionen og interessenterne ang.

og stat. Vi ved, at Christian VI ikke blot fulgte tegningens gang med interesse, men ogsaa udbad sig en nøjagtig specifikation over, hvem der havde taget andele, og hvor mange hver enkelt havde taget¹. Det kunde koste en den kongelige naade, om man holdt sig tilbage.

Naar aktietegningen gik saa rask fra haanden, laa der et stort og maalbevidst arbejde bag. Kommercekollegiets folk havde haft travlt. Gang paa gang ser vi Fr. Holmsted, J. F. Friis, C. F. Schnell og andre af de kommitterede i kollegiet indførte interessenter, og det samme gælder naturligvis de deputerede, Danneskiold-Samsøe, Schulin, Desmercières og Thott. Ogsaa andre i foretagendet særligt interesserede yder deres medvirkning, først og fremmest Gyldensteen, men ogsaa Just Fabritius og Soelberg². Dertil kommer en særlig subscriptionsliste, som nok bærer egenhændige underskrifter, men har cirkuleret uden for Charlottenborg; her har 52 personer tegnet sig for 146 aktier, væsentlig handlende og embedsmænd. Maaske var det denne liste, kongen hentydede til, da han ytrede sin tilfredshed med, at Schulin havde maaget det saa, at »de fleste« havde tegnet sig i bøgerne³.

Det vilde være forkert at tro, at aktietegningen udelukkende skyldtes pres fra oven. Derom vidner en enkelt bevaret skrivelse fra major U. F. v. Cicignon i Christiania til Søren Jørgensen, »Banqvier tres fameux en Copenhague«, hvori det hedder: »Til denne nye banco udi Kiøbenhafn hafver jeg rett lyst, beder derfaare at paatage sig den møye paa mine og broders veigne at teigne som følger: Major Ulrich Friderich von Cicignon 4 portioner eller 2000 rdlr, capitain Johan Friderich von Cicignon 2 portioner eller 1000 rdlr.«⁴.

Største aktionær pr. 5. dec. 1736 var ikke kongen, men grev Gyldensteen i fællig med sin søn Desmercières; de havde tilsammen 100 portioner, altsaa 50 000 rd., 10 % af den hele aktie-

¹ Brev til Danneskjold-Samsøe 14.11. 1736, Danske Magazin 5. r. V, 190.

² RA. Kurantbankens arkiv, pk. Oktroj, reglement og konvention m. m.

³ Brev til Schulin 7.11.1736, Mnemosyne III, LXXX.

⁴ RA. Kurantbankens arkiv, Indkomne breve 1736.

kapital. Efter Christian VI med 30 portioner fulgte med hver 20 generalløjtnant Ditlev Revenfeld, Fr. v. Holstein, generalmajor Chr. Lerche, Schulin, dennes svigerfader, hofmester Møsting og Ludvig Plessen. Der var i alt 34 personer, som hver havde 10 eller flere aktier, tilsammen besad de 511, altsaa godt halvdelen af aktiekapitalen. Blandt aktionærene kan der være grund til at nævne Hollands og Englands residenter, Gilles Coymans og Sir Walter Titley.

At det kunde være ubehageligt, om kongen sporede mangel paa interesse for sit nye yndlingsforetagende, fik konseilet at mærke. J. L. Holstein holdt sig stejl og tog ikke en eneste aktie, skønt han havde lovet det. Rosenkrantz tegnede sig straks den første dag for 2 portioner, men kongen synes at have betragtet et saa ringe antal som en haan mod sig og banken; i et brev til Schulin¹ gav han sit onde lune luft: Gehejmerraad Rosenkrantz viser ved enhver lejlighed, af hvilken bande han er, og at han ikke vil flattere Os. Man maa holde hans alderdom og svaghed til gode, naar han radotterer. — Han slap da heller ikke saa billigt, men maatte overtage 8 af de sidste 20 aktier, kongen gav fra sig. Gehejmerraad Rosenkrantz havde gjort vel i at tage de 8 aktier, førend Vi talte til ham derom, bemærkede Christian VI². Kongen fandt dog trøst i, at foretagendet var lykkedes trods Konseilets modstand. Det er vist, sagde han, at man tydeligt kan se publikums tillid til Os af bankens saa hurtige komplettering; men de har, Gud være lovet, heller ikke aarsag til andet; tilmed er det deres egen interesse i denne sag. Naar konseilet ikke er banken gunstig, saa gør det slet intet til sagen; saa vil vi sørge saa meget des mere for sammes konservation og opkomst, og de have desto mindre ære deraf³.

3. dec. var man saa langt fremme, at kongen i henhold til konventionens art. 8 udnævnte de tre kommissærer af stand, som skulde sætte sagen i gang og føre et slags tilsyn med banken. Som venteligt var, blev det tre af de deputerede i Kommerce-

¹ Brev til Schulin 7.11. 1736, Mnemosyne III, LXXX.

² Brev til samme, 29.11. 1736, anf. st., LXXXIII.

³ Brev til samme, 18.11. 1736, anf. st., LXXXII—LXXXIII.

kollegiet: Danneskiold-Samsøe, Schulin og Desmercières¹. Thott var den videregaaende opgave tiltænkt som lovkyndig kommissær at være med i den egentlige direktion og saaledes danne mellemeddet mellem kollegium og bank.

To dage senere, 5. dec. 1736 kl. 3 eftermiddag, blev bankens første generalforsamling afholdt paa Charlottenborg, den eneste, hvorfra protokollen er bevaret². Dagsordenen havde kun eet punkt: Valg af 2 lovkyndige kommissærer og 5 af købmandsstand. Mens de senere generalforsamlinger vistnok var meget sparsomt besøgt, mødte ved denne lejlighed en baade talrig og repræsentativ forsamling frem, ikke mindre end 193 interessenter³. Bankens 1000 aktier gav — i henhold til de ovenomtalte afstemningsregler⁴ — med den forhaandenværende fordeling 449 stemmer, og heraf var 420 repræsenterede i forsamlingen, enten direkte eller ved fuldmagt⁵. Blandt de fraværende var grev

¹ RA. Kommercekoll., Kgl. ordrer, missiver og reskripter, s. 7—9.

² RA. Kurantbankens arkiv, Dokumenter ang. generalforsamlingerne til valg af kommissærer og antagelse af embedsmænd.

³ Dette tal fremkommer paa følgende maade: I den fornævnte designation over aktionærerne pr. 5.12. 1736 betegnes 27 af disse med et vedfojet »absent«, og 64 havde benyttet sig af den i konventionens art. 5 hjemlede ret til at give medinteressenter fuldmagt til at stemme for sig. Egentlig gjaldt denne ret kun kvinder og udenbys værende, men det har man set stort paa. Trækkes disse 91, hvortil kommer kongen, fra bankens samlede aktionæertal pr. 5.12. (285), faar man det angivne tal. At de virkelig alle har været til stede, fremgaar af nedennævnte beregninger over de repræsenterede stemmer (note 5). Man kan saaledes intet slutte af, at protokollen kun er underskrevet af 36 aktionærer, saa meget mindre som Thott og andre, der havde modtaget fuldmagt til at stemme paa nogle fraværendes vegne, ikke er blandt underskriverne.

⁴ Se ovfr. s. 157.

⁵ De 27 fraværende (se note 3) havde nemlig tilsammen 45 aktier med 29 stemmer. At alle de øvrige stemmer virkelig var repræsenterede, ses af, at der ved valget af lovkyndige kommissærer, hvorved hver enkelt »stemme« kun kunde votere for 2 kandidater, blev afgivet 839 vota, svarende til netop 420 stemmer, idet en af disse »stemmer« kun har voteret for een kandidat eller stemmesedlen kan have været ugyldig. Ved valget af de fem kommissærer af købmandsstand blev der afgivet 2058 vota, svarende til mindst 415 »stemmer«. Differencen forklares let ved, at nogle aktionærer kan have nojedes med at stemme paa færre end fem kandidater.

Gyldensteen, som repræsenteredes af Desmercières. Denne havde modtaget saa mange fuldmagter, at han raadede over 23 % af aktiekapitalen og over 14,7 % af stemmerne; hvis man medregner, hvad Bretonville, Gyldensteens sekretær, disponerede over, naas endda henholdsvis 24,2 og 15,8 %. Fraværende var ogsaa Soelberg, som i sidste øjeblik var blevet forhindret; Thott stemte paa hans vegne, et vidnesbyrd om den gode forstaaelse mellem de kommende kommissærer og Kommercekollegiet. Hofmester Møsting lod sig repræsentere af Schulin. I det hele taget var en lang række adelige blandt de fraværende. At det ogsaa gjaldt gehejmeraad Iver Rosenkrantz, kan ikke undre; paa Christian VI maa det have virket som en demonstration, selv om Rosenkrantz havde vist sig saa imødekommende at give Desmercières sin fuldmagt.

Dronningens hofmester Carl Juel og staldmester Adolph Andreas von der Lühe synes at have fungeret som dirigenter, siden deres navne staar direkte under protokollatet, et stykke over de andre underskriveres. Blandt de tilstedeværende kan ved siden af de mange adelsmænd og storkøbmænd fremhæves universitetets afgaaede rektor, professor Ludvig Holberg, som havde tegnet sig for en enkelt aktie (megen fidus har den velsituerede forfatter aabenbart ikke haft til Kurantbanken), og af andre fremragende videnskabsmænd saas Caspar Bartholin den yngre og Andreas Hojer.

I henhold til konventionens art. 10 skulde man for at kunne vælges til kommissær eje mindst 10 aktier i banken; til gengæld betragtedes alle af de to kategorier: lovkyndige og købmænd, der havde det fornødne antal, som værende paa valg. Afstemningen foregik paa følgende maade: der var blevet trykt sedler med kandidaternes navne, lovkyndige og kommissærer paa hver sine. Nu blev navnene raabt op paa aktionærene, som fik udleveret saa mange sedler af hver slags, som deres stemmetal androg. De udskar og sammenrullede derefter navnene paa dem, de ville stemme paa, og naar dere egne navne atter blev raabt op, lagde de udklippene i to dertil bestemte kar. For de lovkyndiges vedkommende gav afstemningen følgende resultat:

Konferensraad Thott	316	stemmer
Justitsraad Bagger	229	—
Justitsraad Sechman	189	—
Kammerraad J. F. Friis	51	—
Kammerraad Munthe	40	—
Justitsraad Leopoldus	14	--

Det vil sige, at Thott og Bagger var valgt. Hvad købmændene angik, blev tallene:

Hans Jørgen Soelberg	372	stemmer
Gregorius Klauman	372	—
Joost von Hemert	353	—
Michael Fabritius	325	--
Just Fabritius	286	—
Daniel Lindeman	112	—
Peter van Hurk	72	—
Johan Ludvig Abbestée	71	—
Abraham Pelt	50	--
I. von der Lippe	45	—

De fem førstnævnte, de samme fem, som i sin tid havde afgivet deres betænkning om Kommercekollegiets udkast, var med andre ord valgt. At det ikke skyldes en tilfældighed, men har været omhyggeligt planlagt, fremgaar med tydelighed af selve stemmetallene. Just Fabritius, den af de fem, der har faaet færrest stemmer, har langt over dobbelt saa mange som den nærmest følgende, Daniel Lindeman, ligesom de ikke valgtes stemmetal lagt sammen giver 350, altsaa kun en ubetydelighed mere end det antal stemmer, de fem valgte hver fik i gennemsnit. Det er ikke vanskeligt at forstaa, hvorledes dette er gaet til. Desmercières alene raadede som nævnt over 15,8 % af stemmerne, men naar hensyn kun tages til de 420 repræsenterede stemmer, over 16,9 %. Naar dertil lægges, hvad Kommercekollegiets øvrige embedsmænd, som naturligvis har stemt efter parole, og købmændene har kunnet disponere over, kommer vi op paa ca. 40 %, fuldt tilstrækkeligt til at sikre valget af fem ansete mænd.

Antagelig har valget af de lovkyndige kommissærer været knapt saa omhyggeligt planlagt, siden Sechman stærkt nærmede sig Bagger i stemmetal; det peger i samme retning, at Schnell havde modtaget bundent mandat til at stemme for Thott og Sechman.

Nu var altsaa banken som saadan en kendsgerning. Rammerne for dens virksomhed var fastlagt i oktroj, reglement og konvention, der var tegnet en aktiekapital, hvoraf der rigtignok endnu ikke var indbetalt en skilling, og der var valgt en ledelse. Nu gjaldt det at faa truffet alle de praktiske foranstaltninger, som skulde til, for at den saa snart som muligt kunde træde ud i livet og udføre sin mission i det danske samfund.

De nyvalgte kommissærer tog straks fat paa opgaven. Den 8. december oversendte Kommercekollegiet bankens akter, de originale eksemplarer af oktroj, reglement og konvention, designationer over aktionærerne m. m., og tre dage efter holdt de syv kommissærer deres første møde paa Charlottenborg. At de arbejdede flittigt med sagen, ses af den tætte række af møder: 11.12., 14.12., 18.12., 21.12. o.s.v. Naar det alligevel trak ud til marts med bankens aabning, hang det sammen med vanskeligheder vedrørende lokaler, papir etc.

Kongen havde i oktrojens art. 5 lovet at sørge for, at der blev indrettet lokaler til banken paa Børsen. 21. dec. mødtes kommissæerne med stadsbygmester Banner Mathiesen for at se paa de foreliggende muligheder, og stadsbygmesteren lovede at levere en tegning med angivelse af de nødvendige ændringer¹. 12. jan. blev kommissærernes forslag² indgivet til Kommercekollegiet, som ti dage senere gjorde indstilling til kongen. Børsen var paa det tidspunkt pantsat til Kvæsthuset; dettes direktion, Søetatens Generalkommissariats Deputerede, fik ordre til at skaffe plads til banken. Det drejede sig om »de 7 nederste fag . . . som vender mod Christianshaun«. I pakhuset skulde der indrettes en hvælving med jerndøre og et rør ud til kanalen, »paa det kielderen udi fornøden tilfælde kunde sættes udi vand«. Ledel-

¹ RA. Bankkommissærernes deliberationsprotokol, I 6 f.

² RA. Kommercekoll. pk. 1702—96 bankvæsenet vedk.

sen af arbejdet blev overdraget generalbygmester E. Häusser, det første Christiansborgs arkitekt, og man haabede, at flytningen kunde ske til paaske¹. Der forregnede man sig imidlertid. Først 14. okt. 1738, halvandet aar senere, fandt flytningen sted².

Allerede paa forhaand havde man bestemt sig for Charlottenborg som midlertidigt tilholdssted; to sale i underetagen paa højre haand i porten blev overladt banken³. Häusser ledede ombygningen. Samtidig fik slotspræsidenten ordre til at levere banken brænde og kongens kasse til at dække udgifter til pengekasser, regnskabsbøger og andet inventar⁴.

Diverse ansøgninger var strømmet ind om beskæftigelse i bankens tjeneste; de blev gennemgaaet og sorteret. Først og fremmest skulde der antages kasserer, bogholder og kontrolør. Førstnævnte post fik Peder Moss, en yngre mand af norsk købmandsfamilie⁴, som havde tegnet sig for en aktie i banken. Gagen til ham og eventuelle underordnede, som han maatte behøve, sattes til 500 rd. aarligt. Han maatte præstere en kaution paa 10 000 rd. Til kontrolør udnævntes Christian Siegfred Hammelev⁵, som havde været virksom ved aktietegningen, og til bogholder Balthasar Zuck. Begge disse blev af kommissærerne overhørt i deres kundskaber i bogholderi; de skulde stille »billig caution« og hver have 400 rd. i løn. Desuden antoges en skriver (Jens Severin Schweder) og et bud (Mikkel Jørgensen).

Ansættelsen af Moss, Zuck og Hammelev skulde dog forelægges en generalforsamling, som blev afholdt 23. jan. 1737. Her valgtes desuden revisorer i henhold til konventionens art. 8.

Samtidig med at de vigtigste af oktrojens artikler blev offentliggjort ved kongelig foranstaltning, tilføjedes to nye bestemmelser⁶. Den ene fastslog, at ingen kunde vægre sig ved at mod-

¹ RA. Kommercekoll. Danske og norske forestillinger 1736—38.

² RA. Kurantbankens arkiv. Forskellige opgørelser. Inventarium.

³ C. Bruun, Kjøbenhavn II (1890), 720.

⁴ Norsk Biogr. Leks. IX (1940), 352.

⁵ Om ham, se Personalhistorisk Tidsskrift, 6. r., II, 6 f. — Han havde fem aars kontoruddannelse i Holland bag sig.

⁶ 8.3.1737 — Christian d. VI's forordninger og aabne Breve 1737—38, s. 3—8.

tage betaling i banken, den anden betød en ændring af Danske Lovs regler vedrørende pantsat gods (kap. 7, art. 1). Paa denes tid havde det været en selvfølge, at haandfaaet pant be-
fandt sig i laangiverens værge; dens bestemmelse gik derfor
ud paa, at hvis pantet paa den ene eller den anden maade
blev ødelagt eller tilintetgjort, skulde begge parter have mistet
deres ret. Men i henhold til oktrojens art. 10 kunde haandfaaet
pant opbevares i ejerens eller lejede pakhuse, omend under
bankens lukkelse. Dermed paahvilede ansvaret ejeren, og han
skulde ikke, selv om pantet gik til grunde, være fritaget for sine
forpligtelser over for banken.

Det til sedlerne nødvendige papir skulde fabrikeres specielt
efter model og blev bestilt hos »papirmager Drevitz«¹ straks i
kommissærernes første møde, men han kunde først levere ved
udgangen af februar. Kobberpladerne blev stukket af Herman
Thiel. Efterhaanden kom man saa vidt, at de første 25 % af
indskudene kunde kræves indbetalt gennem bekendtgørelse i
Høpfners aviser. I slutningen af februar begyndte Drewsen at
levere papir til sedlerne, og Thiel paabegyndte trykningen.

Dermed var alt parat til bankens aabning, som fandt sted
den 11. marts 1737.

¹ D. v. s. Johan Drewsen den yngre, som da bestyrede Strandmøllen
(E. Nystrom: Fra Nordsjællands Oresundskyst (1938), 588 f.).

Summary.

Since the beginning of the 17th century a number of banks
had been set up in several countries of Northern Europe, partly
deposit and transfer banks (Amsterdam 1609, Hamburg 1619),
partly note-issuing credit banks (London 1694, Edinburgh 1695,
and — to some extent — Stockholm 1656). With the exception
of the short-lived bank of John Law all of them were founded
in republics or non-absolute kingdoms. For more than a century
the idea of setting up a bank had, now and then, occupied the
minds of Danish governments, but without results.

In the 1730'ties the prices of agricultural products, Denmark's
chief exports, were extremely low. About 1735 new advisers,
especially J. S. Schulin and count Fr. Danneskiold-Samsøe, per-

suaded the king, Christian VI, to counteract the threatening lack of foreign exchange by encouraging direct trade and home manufactures. In order to attain this a new department of trade and manufactures was formed, with the said ministers as presidents.

A severe obstacle to the plans of the department was the lack of capital in the country. The rate of interest, fixed by law, was 5 0/0, the real rate being often higher, whereas the Dutch rate was only about 3 0/0. In order to provide the trade and manufactures of Copenhagen with cheap loans the department planned to establish a bank, and the king soon took an ardent interest in the project. First mentioned in February plans were realised in the autumn of 1736. The chief adviser of the government on the subject was Jean Henri Huguetan, count Gyldensteen, a Huguenot refugee, who had become a very rich man, a. o. by financing the British and French armies during the wars about 1700. Having incurred the anger of the king of France he settled in Denmark. He was in the favour of the Danish kings, and from his new domicile still occupied himself with financial speculations all over Europe. His natural son and intimate co-operator J. H. Desmercières was given a prominent seat in the department of trade and manufactures. Due to their wide experience the Copenhagen bank, which was established at a general meeting of subscribers on December 5th (the charter is dated October 29th, 1736), and began to function on March 11th 1737, became a modern type of credit bank fit to solve the financial problems of the Danish trades. Of its full name *The Copenhagen Transfer, Exchange and Loans Bank* the latter part is to be stressed. Loans were to be granted with security on obligations and merchandise. The rate of interest was fixed at 4 0/0. The funds amounted to 500.000 rigsdaler (= £ 100.000). Each share was fixed at 500 rigsdaler. By issuing notes, payable to bearer on demand, the bank should be made able to grant loans to everybody who was able to find security. No relation was fixed between the amount of notes and the currency stock; nor was this the case with any contemporary credit bank. The notes were to be received as payment by the state, which might also pay with them. The board of directors, chosen by the general meeting, consisted of 5 merchants and 2 lawyers, controlled by 3 honorary members of high rank, in fact representatives of the department of trade and manufactures. The absolute king solemnly promised never to interfere with the bank.

Korntiende og kornareal i det 14. århundrede.

A F

SVEND AAKJÆR

II

I Historisk Tidsskrifts 11. r. II (1949), 435 ff. har jeg søgt at vise, at de summer i *mark* og *øre*, der nævnes i Roskildebispens Jordebog fra ca. 1370, udfør de sjællandske sognenavne i den såkaldte »sogneliste« i jordebogen, må være sognets korntiende, bispetienden, således som Kr. Erslev har antaget, og ikke kan være sognets cathedraticum, der sandsynligvis, som foreslået af C. A. Christensen, er den sum, der opgives for hele Sjællands stift under eet, under navnet *summa universalis*, i *mark sølv, skilling grot, grot og sterling*. Denne sum udgør for et sjællandsk sogn gennemsnitlig 1,4 skilling grot, og da 1 sk. grot svarede til 3 sk. engelsk, ville dette svare til ca. 4,2 skilling engelsk. I Ribe Oldmoder forekommer ligeledes en sogneliste, hvor der ud for hvert sogn anføres en afgift i *skilling engelsk*. Da afgiften i 55 % af sognene er 4 sk. engelsk, og gennemsnitlig er $4\frac{1}{2}$ sk. engelsk pr. sogn, hvilket svarer til $1\frac{1}{2}$ sk. grot, er det overvejende sandsynligt, at både *summa universalis* i Roskildebispens Jordebog og kirkeafgiften i Ribe Oldmoder er cathedraticum, men ganske usandsynligt, at summerne i sognelisten i Roskildebispens Jordebog, der i det overvejende antal sogne er 2 mark, kan være cathedraticum.

Da det synes at fremgå af oplysninger i Ribe Oldmoder, at man på sognelistens tid, 2. halvdel af det 13. årh., endnu

regnede med et høstudbytte på 3 fold og en teoretisk landgilde på størrelse med den fulde udsæd, skulle bispetienden, der udgjorde $\frac{1}{30}$ af den samlede tiende, som var $\frac{1}{10}$ af høstudbyttet, altså udgøre $\frac{3}{30}$ eller $\frac{1}{10}$ af udsæden, og beregner man derfor udsæden for hvert sogn til 10 gange bispetienden, får man, som *tabel 1* viser, i 21 herreder af Sjælland, et gennemsnit af 4 tdr. land pr. ørtug land. For 95 byer i 17 herreder kendes byernes fulde areal i ørtug land og sammenlignes disse middelalderlige oplysninger med landmålingen 1681—82, fås ligeledes et gennemsnit af 4 tdr. land pr. ørtug land. Dette synes at tyde på, at beregningen eller det skønsmæssige overslag over bispetienden er sket som ovenfor antaget, og at det er den særlig sjællandske jordvurdering i ørtug skyldjord, *solidus terre in censu*, som er lagt til grund. Da en ørtug skyldjord, som det fremgår af *tabel 3*, var cirka 4 tdr. land, medens en ørtug sædeland, *solidus terre in semine*, var cirka 2 tdr. land, skulle der til hver mark korn i bispetiende svare 20 mark sædeland eller 10 mark skyldjord.

Hvadenten man sammenligner de faktiske ørtug skyldjord i jordebogen eller de på grundlag af bispetienden beregnede ørtug land med kornarealet i landmålingen 1681—82, får man altså samme gennemsnit i tønder land, 4 tdr., hvilket dels viser, at det er bispetienden, der er opgivet i jordebogens sogneliste, dels at tienden er beregnet som ovenfor angivet, dels endelig, at det er den sjællandske ørtug skyldjord, der har dannet grundlaget for beregningen af tienden.

Plovs land og bol.

For 18 af de 21 herreder på Sjælland kan vi tillige sammenligne det fulde plovstal for herredet med dets beregnede ørtugtal. Af *tabel 1* fremgik det, at ploven i disse 18 herreder gennemsnitlig rummede 15,1 ørtug skyldjord. Jordebogen selv udtaler om præstegården i Varpelev, der har 15 ørtug land, at den har jord til »rigeligt 1 plov« (jfr. H. T. 11. r. II, 439), og i afhandlingen Plov og Havne¹ har jeg oplyst, at ploven oprindeligt var

¹ Med Lov skal Land bygges (1941), 282—284.

12 ørtug skyldjord = $\frac{1}{2}$ mark skyldjord = 1 mark sædeland = 48 tønder land, men både på Sjælland og i Slesvig ofte 15 ørtug land. Den svarede på Sjælland-Møn til 57,8—59,1 tønder land = 14,5—14,8 ørtug skyldjord à 4 tdr. land. 15 ørtug land pr. plov er altså på jordebogens tid og senere et ret normalt gennemsnit i herreder, hvor kornarealet er blevet øget siden plovansættelsens tid. I tidligt opdyrkede herreder som Tune, Skippinge og Alsted ligger gennemsnittet omkring 12 ørtug pr. plov, og her har ploven derfor beholdt sin oprindelige størrelse på 12 ørtug skyldjord eller 1 mark sædeland. Ploven i Slesvig domkapitels jordebog 1685 var for 174 gårde lidt over 30 ørtug sædeland, hvilket altså svarede til 15 ørtug skyldjord på Sjælland.¹ Gennemsnittet for de 18 herreder på Sjælland i tabel 1: 15,1 ørtug skyldjord à 4 tdr. land er 60,4 tdr. land; men også dersom vi sammenholder samtlige herreder i plovtalslisten med landmålingen 1681—82, får vi cirka 15 ørtug land. Dette ses i tabel 4, der for 30 plovtal i Sjælland, Møn, Falster og Lolland giver et gennemsnit af 61 tdr. land pr. plov = 15,2 sjællandske ørtug skyldjord à 4 tdr. land.

Jo større det område er, som skal sammenlignes i de to kilder, desto større er muligheden naturligvis for forskydninger af de opgivne arealer i det 13. og 17. årh. Øgninger af dyrkningsområdet i de enkelte landsbyer og indtagelse af helt nye landsbyers og gårdes områder imellem 13. århundrede og landmålingens tid 1681—82, vil nødvendigvis få landmålingens arealtal til at stige op over det oprindelige areal for ploven i middelalderen, og når plovtallet er opgivet for hele landskaber under eet, som ved Falster og Lolland, der udgjorde flere herreder, vil gennemsnittet naturligt stige betydeligt over normen. Også her viser Alsted herred og Skippinge herred lave gennemsnit på 43,1 og 51,7 tdr. land pr. plov, ligesom i tabel 1. Også Tybjerg herred og Strø herred har lave gennemsnit på 46,9 og 51,1 tdr. land pr. plov, men da disse herreder ikke findes i sognelisten fra 2. halvdel af 13. årh., har de ikke kunnet beregnes i tabel 1, og kan derfor ikke sammenlignes med tabel 4. Sognenes for-

¹ Aakjær, Kong Valdemars Jordebog, Indledning I, 242.

deling på herrederne i Sjælland er foretaget i overensstemmelse med sognelisterne i Roskildebispens jordebog. Hist og her er sognenes tilhørsforhold til herredet ikke den samme i det 13. som i det 17. årh.

Hvadenten man sammenligner plovtalet med det beregnede ørtugtal i Roskildebispens jordebog eller direkte med landmålingen 1681—82, får man altså samme størrelse i ørtug skyldjord pr. plov, hvilket synes mig afgjort at tyde på, at min beregning til ørtug skyldjord på grundlag af tienden er rigtig, og at sognelistens mark og øre er sognenes tiende, ikke cathedraticum.

Prøver man at sammenligne *bolet* i de 3 herreder, hvor Erslev¹ — »efter en dog noget flygtig Gennemarbejdelse« — har udfundet det fulde boltal for herredet, med ørtugtallet for de pågældende herreder i tabel 1, får man følgende gennemsnit:

Horns.....	o. 163	bol	4340	ørtug	26,6	ørtug pr. bol
Smørum.....	113	—	3720	—	32,9	— - —
Tune	141 ¹ / ₂	—	2490	—	17,6	— - —
3 herreder.....	417,5	bol	10550	ørtug	25,3	ørtug pr. bol

Her er bolet altså gennemsnitlig 1,1 mark skyldjord eller 2,1 mark sædeland, hvilket stemmer overens med Sjællands norm, der var lidt over 1 mark skyldjord pr. bol. Når bolet i Tune herred er gennemsnitlig mindre end i de øvrige herreder, er det rimeligvis, fordi opdyrkningen ikke har kunnet øges væsentlig i dette tidligt opdyrkede herred i tiden mellem bolskiftets indførelse og tiendens ansættelse. Bolets areal har altså i dette herred kun fjernet sig lidt fra sin oprindelige størrelse, der muligvis var 1 mark sædeland = $\frac{1}{2}$ mark eller 12 ørtug skyldjord².

¹ Valdemarernes Storhedstid, 128.

² Plov og Havne, 276—279.

Vi så da også i tabel 1, at Tune herred hørte til de herreder, hvor plovens gennemsnit lå lavest og nærmest ved den oprindelige størrelse, 1 mark sædeland = 12 ørtug skyldjord.

Vi har nu hidtil væsentlig beskæftiget os med sognelisten i Roskildebispens jordebog, og påvist, at når man opfatter dens mark og øre som tiende, og beregner hver mark tiende til 10 mark skyldjord eller 20 mark sædeland, så fremkommer der kornarealer i ørtug skyldjord, der synes at stemme forbavsende nøje i størrelse med de arealer, man ad anden vej kan fastslå for disse middelalderlige jordvurderingsenheder.

1. Beregner man, på grundlag af tienden, hver mark tiende til 10 mark = 240 ørtug skyldjord, og sammenligner man sognearealerne på Sjælland i ørtug skyldjord fra 2. halvdel af 13. årh. med landmålingen 1682, så får man et gennemsnit af 4 tdr. land pr. ørtug (*tabel 1*).

2. Sammenholder man sognearealerne fra selve jordebogen i de knap 100 tilfælde, hvor hele byers areal er opgivet i ørtug land, med landmålingen 1682, får man samme gennemsnit af 4 tdr. land pr. ørtug (*tabel 3*).

3. For 6 sogne af Lyngø herred, hvis tal er blevet kendt senere, ved C. A. Christensens udgave af et hidtil utrykt fragment af sognelisten, fås samme gennemsnit, 4 tdr. land pr. ørtug (*Hist. T. 11. r. II, 448*).

4. For en opgiven sum for Holtug sogn i Stevns herred, der betegnes som »sognets tiende i gammel tid« og opgives i »læster korn«, fås samme gennemsnit, 4 tdr. land pr. ørtug (smst.). Stevns herred mangler stadig i selve sognelisten, så det er desværre ikke muligt at se direkte, om jordebogens opgivelse af »den gamle tiende« i læst korn ville svare til sognelistens opgivelse i mark korn.

5. Sammenholdes oplysningerne i sognelisten om mensal-godsets størrelse i plovs land med oplysninger i selve jordebogen, ses, at 1 plovs land er 12 ørtug land eller 1 fjerding jord = $\frac{1}{4}$ bols jord, og at jord til »rigeligt 1 plovs land« er 15 ørtug land. (*Hist. T. 11. r. II, 439*).

6. Sammenholder man kornarealerne, der på grundlag af

tienden er beregnet i ørtug land, og sammentalt herredsviis, med herredernes plovtal i Kong Valdemars Jordebog, så får man et gennemsnit af 15 ørtug land pr. plov (*tabel 1*).

7. Sammenholder man herredernes plovtal i Kong Valdemars Jordebog med deres kornareal i tønder land i landmålingen 1682, så får man et gennemsnit af 61 tdr. land pr. plov, hvilket ligeledes svarer til 15 ørtug land à 4 tdr. land (*tabel 4*).

8. Sammenholder man i de 3 herreder, hvor det fulde boltal kendes, dette med herredets kornareal i ørtug land, som det kan beregnes på grundlag af tienden, så får man et gennemsnit af 1 mark skyldjord pr. bol, hvilket samtlige historikere har været enige om var den normale størrelse af bolet på Sjælland (se ovf. s. 179).

Alle disse kendsgerninger synes afgjort at tyde på, at mark- og øretallene i Roskildebogens sogneliste er tiende, at tienden er beregnet som $\frac{1}{10}$ af udsædsarealet i mark land, at denne mark land er den sjællandske mark skyldjord, samt endelig, at man på grundlag af tienden kan danne sig et forholdsvis klart skøn over kornarealet i sognet i 2. halvdel af 13. årh.

Desværre er den *summa universalis*, som opgives ved slutningen af sognelisten, og som, i følge oplysninger om Møn, kan formodes at være *cathedraticum*, ikke specificeret for de enkelte sogne. Gennemsnitlig ville den svare til 1,42 skilling grot = 1,26 skilling engelsk pr. sogn; men da sognelisten stadig ikke er fuldstændig, er vi afskåret fra at sammenligne tiendens fulde beløb med den fulde sum for *cathedraticum*, og kan derfor ikke på Sjælland undersøge spørgsmålet, om der kan være en direkte forbindelse mellem *cathedraticum* og tiende, og derigennem tillige med sognenes kornareal.

Det vil vi derimod være i stand til, dersom vi inddrager i undersøgelsen den liste over Ribe stifts sogne, som findes i Ribe Oldemoder, og hvor der for hvert sogn opgives en kirkeafgift i skilling engelsk, der formentlig er *cathedraticum* af kirkesognet.

Sognelisten i Ribe Oldemoder.

I Ribe Oldemoder er indført en sogneliste over en kirkeafgift i *solidi sterlingorum*, skilling engelsk¹. Listen er af P. Severinsen tidsfæstet til 1321—30, snarest 1321². Afgiften er sandsynligvis, som tidligere nævnt (Hist. T. 11. r. II, 443 ff.), *cathedraticum*. Efter denne liste, som ingen overskrift har, og som derfor kaldes sognelisten, følger en ganske summarisk liste over *taxa, quando soluitur plenum subsidium episcopi*, taxt, når der ydes fuldt bispesubsidium. Her gives i afrundede tital bispens fulde subsidium i mark af Hardsyssel, Vardsyssel, Cantoriet, Jellingsyssel og Archidiakonatet. Denne liste er fra 1330—40, snarest fra 1330, altså kun cirka 10 år yngre end sognelisten. Af sognelisten fremgår, at Cantoriets gods omfattede Frøs, Kalvslund, Andst, Brusik, Holmans og Jerlev herreder; under Brusik herred er tillige indbefattet Elbo herred, under Jerlev herred Hejnsvig, Vorbasse og det nedlagte sogn Almstok, alle af Slavs herred, som oprettedes 18/8 1552³. Archidiakonatets gods omfattede de sønderjyske herreder: Hvidding, Gram, Lø, Tønder og Højer herreder, samt Ribes 5 sogne.

På forhånd er det ikke usandsynligt, at der kunne være en vis forbindelse mellem *cathedraticums*-afgiften og tienden, idet de begge stod i et vist forhold til kornarealet. Ligesom på Sjælland gælder dette dog næppe købstadsognene, hvor både tiende og *cathedraticum* synes beregnet på et andet grundlag, da deres afgifter i de fleste tilfælde er usædvanlig høje (jf. H. T. 11. r. II, 445). Om afgifterne i købstadsognene er pålignet efter folketal eller efter tallet af bygrunde (tofttegæld), har ikke foreløbig kunnet undersøges. Men i landsognene svinger skilling-engelsk-tallet åbenbart i takt med kornarealets størrelse, ligesom mark-øre-tallene i Roskildebogens tiendeliste⁴.

¹ Oluf Nielsens udgave 1869 s. 108—113.

² Hardsyssel's Aarvog III (1909), 1—70; samme, Fortid og Nutid III (1921), 154—157; Aakjær, smst. XVI (1945), 79.

³ Aakjær, K. V. J., Kommentar II, 67.

⁴ Jf. Fortid og Nutid XVI, 79.

Dersom man sammenholder sognenes skilling engelsk med deres arealer i landmålingen 1682, får man det resultat, som fremgår af *tabel 5*. Her er, af pladshensyn, tallene sammenlagt herredsvis. Gennemsnittet bliver særlig højt i udprægede hede-sogne, især i herreder, hvor der vides at være ryddet megen skov, som Ginding, Slavs, Nørvang eller Brusk herreder. Det bliver særlig lavt i sogne langs Vesterhavet, som Lønne, Henne, Hø, Oksby, Sønder Bork, Trans, Ferring, Engbjerg, Madum, Vedersø, — alle sogne, hvor det vides, at havet har taget store dele af sognenes agerjord. Dette kan kun styrke troen på, at skilling-engelsk-tallene har forbindelse med kornarealet i sognene. Gennemsnit for 23 herreder i Nørrejylland er 254,3 tdr. land pr. skilling engelsk. For de 8 herreder i Hardsyssel var gennemsnittet nøjagtig det samme: 254,3¹. Påfaldende er her f. eks. forskellen mellem sognene ved Vesterhavet, Trans 171,3, Ferring 175,8 og Engbjerg 166,8 på den ene side, og de to gamle, frugtbare sogne inde i landet, Hygum 241,5 og Hove 242,1 td. land pr. skilling engelsk. Man må få det indtryk, at disse to sidste er tidligt fuldt opdyrkede, normale sogne, hvor gennemsnittet ligger tæt ved det oprindelige, 240 td. land = 5 mark land à 48 tdr. land, medens de tre første sogne vides at have lidt stærkt ved Vesterhavets grådighed; det drejer sig jo om sognene på begge sider af Bovbjerg i Ferring sogn. Det fremgår i det hele taget af tallene i *tabel 5*, at det især er i herrederne ved Vesterhavet, Skast, V. Horne, N. Horne, Bølling, Hing, Vandfuld, Hvidding, at gennemsnittet ligger under normen 240 tdr. land pr. skilling engelsk. Her er opdyrkningen altså gået tilbage fra 1321 til 1682, medens den i herreder, hvor der tidligere var en del skov, som Jerlev, Nørvang, Tørrild, Ginding er gået så stærkt frem ved rydning af skov, at gennemsnittet er steget fra 240 til over 300 tdr. land pr. enhed. Særlig stærk skulle øgningen af det dyrkede område have været i Slavs herred, hvor gennemsnittet er vokset fra 240 til 591 td. land. Her er der dog nogen uklarhed på grund af omlægningen af

¹ Se *Fortid og Nutid XVI* (1945), 80.

sognene, den gang Slavs herred oprettedes i 1552 af 2 sogne fra Jerlev herred og 2 fra Nørvang herred, samt det øde sogn Almstok, hvis nøjagtige dyrkningsområde ikke kendes. Gennemsnittet gælder, som angivet i note 8 til tabel 5, kun de 2 sogne Grindsted og Grene.

Den jyske ørtug sædeland i middelalderen synes at have haft det samme areal i landmålingen som den sjællandske, faltsterske og lollandske, nemlig omkring 2 tdr. land (nøjagtigt gennemsnit 2,3 tdr. land)¹. Også i Sønderjylland synes *solidus terre*, *oertig land* at have været omkring 2 tdr. land². 24 ørtug land eller 1 mark land (sædeland, *marca terre in semine*) var altså oprindeligt 48 tdr. land, men i landmålingen var gennemsnittet på grund af den øgede dyrkning vokset til 55,2 tdr. land.

Et gennemsnit pr. skilling engelsk på 254,3 tdr. land skulle altså svare til 127,2 ørtug land eller 5,3 mark land.

Plenum subsidium episcopi af hele Ribe stift opgives til 600 mark. Kirkeafgiften (cathedraticum) er 1329 skilling engelsk. Til hver mark subsidium svarer altså 2,2 skilling engelsk; men da tallene for bispens subsidium øjensynlig er afrundet til tital og derfor noget summariske, er det vel sandsynligt, at den oprindelige norm var 2 skilling engelsk til hver mark subsidium. Men når hver skilling engelsk svarer til cirka 5 mark land, skulle hver mark subsidium eller 2 skilling engelsk altså svare til 10 mark land.

På Sjælland ydedes hver mark bispetiende, *decima episcopalis*, ligeledes af 10 mark land. Det er vel derfor sandsynligt, at *plenum subsidium episcopi*, bispens fulde subsidium, i Ribe Oldemoder er en ydelse, som svarer til *decima episcopalis* i Roskildebispens jordebog, at den er et andet navn for bispetiende, *biskopsgiaf* el. lign. Blot er den sjællandske bispetiende pålignet efter det sjællandske jordmål *marca terre in censu*, mark skyldjord, som var 2 mark sædeland, og hvis ørtug var

¹ Aakjær, K. V. J. Indledning I, 108; Poul Rasmussen: Studier i Aarhus Kannikebords Jordebog fra ca. 1315, Jyske Samlinger 5. r. V (1941), 85—137; Aakjær i Med Lov skal Land bygges, 261—263.

² K. V. J. Indledning I. 117; Med Lov skal Land bygges, 259—267.

4 tdr. land, medens den jyske hispeafgift var pålignet efter mark sædeland, *marca terre*, som den kaldes på Løgum kloster-gods, hvis ørtug land, ligesom på Falster og Lolland, i Sønderjylland og Aarhus Stift, var 2 tdr. land, og som på Sjælland optræder i 14 byer i Roskildebispens jordebog under navnet *marca terre in semine*, mark sædeland (se tabel 3).

Oprindeligt, d. v. s. 1321, svarede altså til hver skilling engelsk: 240 tdr. land = 120 ørtug land = 5 mark land, og til hver mark subsidium 480 tdr. land = 10 mark land.

Disse tal vil give meget rimelige, runde og let handlelige tal, når cathedraticum skulle beregnes på grundlag af kornareal eller subsidium episcopi. Til hver skilling engelsk svarede altså 120 ørtug land, og da 1 skilling engelsk var 12 sterlinge eller penninge, denarii, svarede altså til hver sterling eller denarius 10 ørtug land. Da endvidere 10 ørtug land svarede 1 ørtug i subsidium, vil det sige, at der ydedes 1 sterling eller denarius af hver ørtug korn i subsidium til bispen.

Sønderjylland kom desværre ikke med i landmålingen 1682. Derfor kan der ikke foretages lignende undersøgelser af forholdet mellem skilling engelsk og tønder land for de sønderjyske sogne som for de nørrejyske. Kun de 2 sidste sogne i tabel 5, Seem og Vester Vedsted i Hvidding herred, er medtaget i Henrik Pedersens tabelværk over landmålingen. Her svarer hver skilling engelsk til 223,7 tdr. land. V. Vedsted ligger ved Vesterhavet, og da her kun svarer 183,7 tdr. land til hver sk. engelsk, ligger det nær at antage, at sognets areal kan være blevet mindsket en del ved havets indtrængen.

Den sønderjyske otting.

Det vil sandsynligvis ikke være muligt at fremskaffe kornarealer fra de øvrige sønderjyske sogne fra det 17. århundrede, som kunne danne grundlag for en sammenligning med skilling-engelsk-tallet i de sogne, der opføres i Ribe Oldmoders sogne-liste for disse egne. Den brogede blanding af kornmål og landmål i Sønderjylland vanskeliggør en sådan undersøgelse i en næsten

uovervindelig grad. Vi må derfor se os om efter andet materiale til supplerung af undersøgelsen. Således kendes, bl. a. fra Stiftsregisteret 1599¹, tallet af *ottinger* i 32 af sognene i Hvidding, Nørre Rangstrup, Gram, Lø, Tønder, Højer og Frøs herreder. Vi vil forsøge at sammenholde disse ottingtal med tallene for skilling engelsk i de samme sogne. Resultatet fremgår af *tabel 6*. Som det kan ventes, er ottingtallet for de enkelte sogne ret svingende pr. sk. engelsk, svarende til den forskellige opdyrking og øgning af kornarealet, der har fundet sted i århundrederne fra 1321 (før Den sorte Død 1350!) til 1599. I nogle sogne er opdyrkingen gået tilbage, i andre, ofte i skovegne, er den gået frem. Men dette vil gælde alle egne af landet, og når man blot har et materiale af en mere omfattende art, vil man alligevel kunne finde frem til en rimelig norm. Det viser sig da også, at gennemsnittene for herrederne ligger omkring 20 ottinger pr. skilling engelsk, og dersom vi havde kunnet fremskaffe ottingtal for samtlige sogne i herrederne, og ikke blot, som f. eks. i Tønder og Frøs herreder, måtte nøjes med 1—2 sogne, ville sandsynligvis dette gennemsnit have vist sig oftere.

Jeg har tidligere undersøgt størrelsen af den sønderjyske otting². Den havde gerne, ligesom 1 mark gulds jord, en gennemsnitlig størrelse af omkring 12 tønder land, nøjagtigt gennemsnit 11,77 tdr. land. I de to sogne, hvor vi til sammenligning kan fremskaffe landmålingens tal 1682, havde den da netop også denne størrelse: V. Vedsted 12, Seem 10,6 tdr. land.

Gennemsnittet for de i tab. 6 anførte 32 sogne i 7 herreder bliver 20,96 ottinger pr. skilling engelsk. Sætter vi ottingen til det ovennævnte gennemsnit 11,77 tdr. land, får vi derfor $20,96 \times 11,77 = 246,7$ tdr. land pr. sk. engelsk. Dette tal ligger altså endnu nærmere ved normen 240 end tallet for Nørrejylland (og Hardsyssel) i tab. 5, der var 254,3. Også i disse 7 sønderjyske herreder tør vi da formentlig regne med en oprindelig

¹ Udg. af Johan Hvidtfeldt i *Sønderjyske Aarbøger* 3. r. I (1937).

² K. V. J. Kommentar, II 7, 8, 16, 483, 484, 485, 486, 491, 492, 494, 496, 505; Indledning I, 82.

norm pr. skilling engelsk på 20 ottinger à 12 tønder land, ialt 240 tdr. land, og pr. mark subsidium, der svarede til 2 sk. engelsk, altså 480 tønder land = 10 mark land à 48 tdr. land. Tallene i de sønderjyske herreder stemmer altså endnu bedre med min teori om forbindelsen mellem kornareal, cathedratum og tiende end tallene for de nørrejyske herreder.

Den sønderjyske plov.

Vi kan forsøge en kontrol af teorien på endnu et område. Jeg har noteret plovtallet i 5 sønderjyske herreder, men desværre har vi ikke for Sønderjylland en kilde til vor rådighed af samme ærværdighed og ælde som plovtalslisten for Sjælland-Møn og Lolland-Falster i Kong Valdemars Jordebog. Vi må nøjes med plovtallet i Haderslevhus amts plovs-kats-registre 1642. Ganske vist var ploven da endnu ikke blevet en regningsenhed på papiret, som den blev senere i det 17. århundrede. Den havde ikke helt tabt forbindelsen med den gamle middelalderlige plovs land, men den var dog sikkert reduceret og »renoveret« så ofte, at den ikke frembyder noget helt sikkert grundlag for en sammenligning med enheder fra 1321. Vi vover alligevel forsøget, og undersøger ploven 1642 i Nørre Rangstrup, Frøs, Kalvslund, Gram og Hvidding herreder. Resultatet fremgår af *tabel 7*.

I disse 5 herreder svarer 382,6 plove til 112 skilling engelsk, følgelig 3,4 plove pr. sk. engelsk. I 3 af herrederne, nemlig Nørre Rangstrup, Gram og Hvidding herreder, kendes tillige ottingtallet (se *tab. 6*). Her svarer 88 sk. engelsk til 337,9 plove og 1891,5 ottinger, følgelig 3,8 plove pr. sk. engelsk og 5,6 otting pr. plov, ialt 21,3 otting pr. skilling engelsk. Dette gennemsnit stemmer jo ganske godt med det, som fremgik af *tabel 6*: 20,96 otting pr. skilling engelsk.

Noget, der ellers kan forrykke forholdet en del og gøre det uklart, er den deling af sogne og byer på flere len, der ofte finder sted i Sønderjylland, og som også griber ind over kongerigets grænser, hvor f. eks. flere gårde i Seest hørte til Haderslevhus Amt, medens hovedmassen af gårdene hørte under Andst her-

red, og dette atter var delt imellem Koldinghus og Riberhus len. Ligeledes spiller de kongerigske enklaver i Sønderjylland undertiden ind. Man kan derfor ikke altid gå ud fra, at samtlige gårde eller plove i en by hører under samme len. Når vi f. eks. har plovstal i Haderslev amts plovskatsregistre 1642 for sognene V. Vedsted og Seem af Hvidding herred, er det desværre ikke sikkert, at disse plove udgør sognets hele kornareal. For disse to sogne har vi tillige arealet 1682, opgivet i tønder land i landmålingen. Det var for V. Vedsted 918,7 tdr. land, for Seem 1094,3 tdr. land. Medens arealet for ottingen i disse to byer var ret normalt, 12 og 10,6 tdr. land (se ovenfor s. 186), så skulle ploven i V. Vedsted blive 270 tdr. land, og i Seem 475,8 tdr. land, altså cirka 5 og 10 gange det normale. Her må nødvendigvis mangle en stor mængde plove i opgivelserne for disse to sogne i Haderslevhus amts plovskatsregistre, måske fordi de har svaret plovskat til Riberhus eller andetsteds. Det samme gælder muligvis Farup og Spandet. Disse 4 sogne er derfor udelukket ved den endelige beregning og ikke medtaget i slutoversigten over herrederne.

I de sønderjyske herreder svarede altså 20,96 ottinger til 1 sk. engelsk, og 3,4 eller 3,8 plove, hvilket giver 6,16 eller 5,5 otting pr. plov. Ottingen blev allerede tidligere, på grundlag af et mere omfattende materiale (se s. 186), som dog ikke indbefattede Ribe Oldemoder, bestemt til gennemsnitlig 11,77 tdr. land. Med 3,4 plove à 6,16 otting svarer 1 sk. engelsk til $3,4 \times 6,16 \times 11,77 = 246,5$ tdr. land. Med 3,8 plove à 5,5 otting til $3,8 \times 5,5 \times 11,77 = 246,0$ tdr. land. Gennemsnittet pr. sk. engelsk er altså af ganske samme størrelse som i de egne, hvor ottingen rådede. Altså bekræftes herved endnu en gang sandsynligheden af, at normen var 240 tdr. land pr. sk. engelsk. Sandsynligvis har normen oprindeligt været 5 plove à 4 ottinger à 12 tdr. land = 240 tdr. land. 1 plov var jo nemlig oprindeligt, som påvist i »Plov og Havne«¹ 1 mark land. Sammesteds oplystes, at den var $\frac{1}{2}$ bol jord, altså 4 ottinger, og når 1 sk.

¹ Med Lov skal Land bygges. 283.

engelsk har svaret til 120 ørtug land eller 5 mark land, skulle den altså netop svare til 5 plove à 4 ottinger à 12 tdr. land, d. v. s. ialt 240 tønder land.

Ligesom vi ovenfor (s. 180) kunne opregne otte forskellige fakta, der støtter opfattelsen af Roskildebogens mark-øre-tal som tiende, således kan vi nu også opregne 7 fakta til støtte for formodningen om en forbindelse mellem cathedraticum, tiende og kornareal i Ribe stifts sogne.

1. Cathedraticum på Sjælland var gennemsnitlig 1,4—1,5 skilling grot pr. sogn, hvilket svarer til 4,3—4,5 skilling engelsk, idet 1 sk. grot = 3 sk. engelsk. Gennemsnittet for Ribe stifts sogne ligger netop omkring $4\frac{1}{2}$ sk. grot.

2. 2 sk. engelsk i cathedraticum svarer til 1 mark i subsidium episcopi, 4 sk. engelsk ville svare til 2 mark. Den mest almindelige sats pr. sogn er på Sjælland 2 mark bispetiende, i Ribe stift 4 sk. engelsk.

3. 1 mark bispetiende på Sjælland ydes af 10 mark land, *marce terre in censu*. 1 mark subsidium episcopi ydes i Ribe stift af 10 mark land, *marce terre in semine*.

4. Pengeafgiftens beregning opererer med rimelige og runde tal, når man fastslår, at hver sk. engelsk oprindeligt svarede af 5 mark land, hver mark subsidium af 10 mark land. 5 mark land er 120 ørtug, 1 sk. engelsk er 12 sterlinge eller denarii. Cathedraticum bliver da 1 sterling (denarius) af hver ørtug tiende eller hver 10 ørtug land.

5. Det gennemsnitlige areal pr. sk. engelsk ligger 1682 omkring 240 tdr. land = 5 mark land à 48 tdr., og pr. mark subsidium omkring 480 tdr. land = 10 mark land à 48 tdr.

6. Ottingtallet i Sønderjylland 1599 viser en norm på 20 ottinger à 12 tdr. land = 240 tdr. land = 5 mark land pr. sk. engelsk.

7. Plovtallet i Sønderjylland 1642 synes at tyde på en norm på 5 plove à 4 ottinger à 12 td. land = 240 td. land pr. sk. engelsk.

Sogn, plov og mark land.

Endelig er der et ottende faktum, der støtter teorien om tiendens forbindelse med kornarealet, og hvis rækkevidde for bebyggelsehistorien ikke må underkendes.

I »Plov og Havne«¹ har jeg oplyst, at der i følge plovtaleslisten i Kong Valdemars Jordebog var 23,8 plove pr. kirkesogn i Sjællands 27 herreder. I de 3 herreder på Sjælland, hvor vi kender det fulde boltal, Horns, Smørum og Tune, er der 12,3 bol pr. sogn. Sognegennemsnittet skulle altså ligge omkring 12 bol eller 24 plove, og det bekræftes herved, at plogen gennemsnitlig svarer til $\frac{1}{2}$ bol². Sammesteds bestemmes arealet af en skatteplovs land til 48 tønder land, altså til 1 mark land (sædeland, *terra in semine*)³. På Falster var der 23 mark land pr. sogn⁴.

Skulle det nu vise sig, at, når man, på grundlag af bispetiende på Sjælland og cathedraticum i Ribe stift, beregner kornarealet som ovenfor antydnet, så får man for de to områder af Danmark et sognegennemsnit, der ligger omkring samme tal som fremgår af plovtaleslisten i Kong Valdemars Jordebog, så ville teorien om, hvorledes tiende og cathedraticum er beregnet i forhold til kornarealet have fået en meget betydelig styrkelse.

I *tabel 8* er arealet beregnet i mark sædeland på grundlag af mark-øre-tallene i sognelisten i Roskildebispens jordebog. Til hver mark = 24 ørtug, svarer 10 mark = 240 ørtug skyldjord, der er omregnet til 20 mark sædeland = 480 ørtug sædeland.

I *tabel 9* er arealet beregnet i mark sædeland på grundlag af skilling-engelsk-tallene i sognelisten i Ribe Oldemoder. Til hver skilling engelsk svarer 5 mark sædeland = 120 ørtug sædeland.

Det er tydeligt, at tallene må være skønmæssigt ansat og afrundet. De kan derfor ikke ventes at give et billede af det

¹ Med Lov skal Land bygges, 285.

² K. V. J. Indledning I, 231.

³ Med Lov skal Land bygges, 284; K. V. J. Indledning I, 120.

⁴ K. V. J. Indledning I, 226.

nøjagtige areal i ørtug skyldjord. Heller ikke er det sådan, at hovedparten af sognene har just 24 mark sædeland. Det ville naturligvis heller ikke være at vente, at bebyggelse og opdyrking af landet skulle følge så nøjagtigt fastlagte linjer. Men når man beregner sognegennemsnittet for større områder, f. eks. herrederne, når man ofte dette gennemsnit, således i Smørum, Slagelse, Merløse, Volborg, Ramsø, Ringsted, Tybjerg og Alsted herreder i tabel 8. Som oftere fremhævet, kan det være tvivlsomt, om tienden i købstæderne er beregnet alene efter deres kornarealer, eller om der her tillige tages hensyn til folketal eller antallet af købstadgrunde (tofter). Købstæderne er derfor behandlet i en særlig *tabel 10*.

Sognene i Ribe stift i *tabel 9* har åbenbart gennemgående mindre kornarealer end sognene på Sjælland. Her ligger følgende herreder omkring 24 mark land pr. sogn, f. eks. Rangstrup, Gram, Tønder, Frøs, Kalvslund, Holmans, Gørding, Skast, det tredobbelte Horns (nu: Ø., V. og N. Horne), Bølling, Hing og Skodborg herreder.

Medens det samlede gennemsnit for 20 herreder på Sjælland med 250 sogne bliver 27,7 mark sædeland pr. sogn, bliver det for 25 herreder i Ribe stift med 283 sogne 20,6 mark sædeland pr. sogn. Ialt bliver gennemsnittet for 45 herreders 532 sogne 23,9 mark sædeland pr. sogn, hvilket svarer forbavsende godt til det gennemsnit, der fremgik af plovtaleslisten, og som gav 23,8 plove eller mark sædeland pr. kirkesogn.

Heri er købstadsognene ikke medregnet. Af *tabel 10* fremgår, at for 10 sogne i 7 købstæder på Sjælland bliver gennemsnittet 42 mark land pr. sogn. Det er her særlig Slagelse og Ringsted, der presser gennemsnittet i vejret. Fradrages de, bliver de resterende 8 købstadsognes gennemsnit 27 mark land pr. sogn, altså som et sjællandsk landsogn. Det er vel ikke usandsynligt, at mange købstæder kunne have kornarealer af samme omfang som et normalt landsogns jorder, og efter sigende havde Slagelse de største markjorder som nogen købstad i landet. Også Ringsted havde både i bymarken og i klostermarken et meget betydeligt jordtilliggende. For de 12 sogne i 7 jyske købstæder er

tallene mere normale. Her er gennemsnittet 22,9 mark sædeland pr. sogn.

Dersom man alligevel skulle kunne gå ud fra, at også købstædernes tal repræsenterer kornarealer, og lægger man dem til landsognerne, fås for Sjællands 260 sogne et gennemsnit af 28,2 mark sædeland pr. sogn, og for Ribe stifts 295 sogne et gennemsnit af 20,7 mark sædeland pr. sogn.

For begge områder under eet, ialt 555 sogne, fås da gennemsnitlig 24,2 mark sædeland pr. sogn. Dette svarer ikke ilde til det gennemsnit, der fremgik af plovtaleslisten, nemlig 23,8 plove pr. sogn, idet en plovs land oprindeligt synes at have været 1 mark sædeland. Helt dækker dog begge områders gennemsnit for 533 landsogne, der giver 23,9 mark sædeland pr. sogn.

Det har altså vist sig, at når man beregner tiende og tiendepligtigt kornareal på den af mig foreslåede måde, når man til sognearealer, hvis gennemsnitlige størrelse svinger omkring 24 mark sædeland, og da dette stemmer med det gennemsnit på Sjælland, som man får ved at sammenholde den langt ældre plovtalesliste i Kong Valdemars Jordebog med herredernes sognetal, støtter det tilliden til mine beregningers metode og resultater.

Side 180 anførtes 8 vigtige fakta; hertil kan nu føjes 8 nye. På ialt 16 vigtige punkter lader rigtigheden af min opfattelse af tiendens og kirkeafgiftens tal sig altså nøjere begrunde. Disse overensstemmelser kan næppe være tilfældige, og de berettiger til at tro, at disse tal lader sig benytte som indirekte oplysninger om høstudbytte og kornareal i 555 af landets sogne i 2. halvdel af det 13. århundrede. Denne opfattelse lader sig ikke slå af marken ved rene postulater, som f. eks., at markøre-tallene i Roskildebogens sogneliste er cathedriticum — eller, at »grundlaget for mine beregninger ikke er holdbart«.

Er resultaterne holdbare, synes det som om ikke blot kornavlens, men udsædsarealet for det tiendepligtige kornland i det 13. og 14. århundrede lader sig skønsomt bestemme, og dette åbner, så vidt skønnes, nye muligheder for ældre dansk landbrugs- og bebyggelseshistorie i store dele af landet.

Tabel 4. Plovtal og tønder land 1682.

herred	plovtal ¹	tdr. land 1682 ²	tdr. land pr. plovt
Stro	556	28396,3	51,1
Lyngø	541 ^{1/2}	23173,4	42,8
Jørlunde	201 ^{1/2}	11547,0	57,3
Støvnæs	244 ^{1/2}	15095,2	61,7
Smørum	228	16981,8	74,5
Lille	140	7849,3	56,1
Tune	214	13788,4	64,4
Sømme	291 ^{1/2}	15361,3	52,7
Flakkebjerg	615	37922,4	61,7
Slagelse	366	20337,2	55,6
Løve	366	25025,9	68,4
Ars	411	27093,6	65,9
Skipppinge	121	6253,7	51,7
Ods	351	19551,5	55,7
Tuse	243	17905,7	73,7
Merløse	505	32953,9	65,3
Horns	249	15805,4	63,5
Volborg	258	14513,6	56,3
Ramso	248	13139,0	53,0
Bjæverskov	228	12536,5	55,0
Stevns	307	19109,2	62,3
Ringsted	450	22821,0	50,7
Tybjerg	280	13120,1	46,9
Alsted	225	10706,9	43,1
Hammer	285	17752,7	62,3
Fakse	264	14597,7	55,3
Baarse	330	18915,9	57,3
Falster	430	33624,8	78,2
Lolland	881 ^{1/2}	73786,1	84,5
Mon	239	14120,4	59,1
30...	10069 ^{1/2}	613785,9	61,0

¹ K. V. J. Plovtalslisten, se note 16 til tab. 1. ² Landmålingen 1681—83, se note 17 til tab. 1. Hist. Tidsskr. 11. r. II, 458.

Tabel 5. Skilling engelsk 1321 og tønder land 1682.

herred	sk. engelsk ¹	td. land ²	td. land pr. sk. eng.
Andst ³	37	10772,7	291,2
Brusk ⁴	39	11946,5	306,3
Elbo ⁵	24	5905,5	246,1
Holmans	22	5780,9	262,8
Jerlev ⁶	27	8610,2	318,9
Norvang ⁷	64	22955,6	358,7
Torrild ⁷	39	12166,1	328,8
Slavs 2 ⁸	6	3545,2	590,9
Gørding	39	8737,8	224,0
Malt	29	8338,4	287,5
Skast ⁹	90	17904,9	198,9
V. Horne ¹⁰	73	12294,0	168,4
O. Horne ¹⁰	28	6694,9	239,1
N. Horne ¹⁰	50	9293,2	185,9
Bølling ¹¹	71	14239,1	200,1
Hing ¹²	41	8276,1	202,3
Ulborg ¹³	42	10245,7	243,9
Hammerum ¹⁴	64	16865,5	263,5
Vandfuld	37	8407,1	227,2
Skodborg ¹⁵	66	17523,9	265,5
Hjerm ¹⁶	66	18413,7	279,0
Ginding ¹⁷	36	13146,1	365,2
Hvidding 2 ¹⁸	9	2013,0	223,7
23...	999	254076,1	254,3

¹ Ribe Oldemoder, udg. af Oluf Nielsen (1869), 108—113. ² Henrik Peder-
sen: De danske Landbrug 1688 (1928). ³ Seest sogn mangler. ⁴ Smid-
strup sogn medregnet; nu i Holmans h. ⁵ Elbo h. regnedes 1321 til Brusk h.,
og bestod af Kongsted, Bredstrup, Ullerup, Erritso og Tavlov sogne.
⁶ Kolding udeladt; hvis den medregnes, fås 31 sk. i Jerlev h., og 274,5 td. ld.
pr. sk. eng.; Hejnsvig, Vorbasse, Almstok medregnet, nu i Slavs h. ⁷ Nor-
vang-Torrild h. kaldes 1321 Jellingsyssell. Vejle er udeladt. ⁸ Grindsted,
Grene 1321 til Jellingsyssell, nu Slavs h. ⁹ Fanø udeladt. ¹⁰ V., Ø., og
N. Horne h. kaldes 1321 Hoornshæreth. Varde udeladt. ¹¹ Fjølstervang
og en del af N. Vium siden til Hammerum h. ¹² Rindum og Holmsland
mangler. Ringkøbing udeladt. ¹³ N. Felding mangler. ¹⁴ Tvis mangler.
Fjølstervang under Vorgod, Bølling h. Vildbjerg delt mellem Ulborg og
Hammerum h. ¹⁵ Lemvig udeladt. ¹⁶ Holstebro udeladt. ¹⁷ Trandum
sogn under Sevel 1682. ¹⁸ Seem og V. Vedsted opmålt i landmålingen 1682.

Tabel 6. Skilling engelsk 1321 og otting 1599 i Sønderjylland.

so gn	sk. eng.	otting	otting pr. sk. eng.
Arrild	5	106	21,2
Skærbæk	8	193,5	24,2
Brons	8	221	27,6
Rejsby	6	84	14,0
Hvidding	8	84	10,5
Roager	8	71,5	8,9
Vodder	4	89	22,3
Spandet	4	36	9,0
Højrup	4	74	18,5
V. Vedsted	5	76,5	15,3
Romo	4	83,5	20,9
Seem	4	103	25,8
Hvidding 12 . . .	68	1222	18,0
Agerskov	8	180	22,5
Branderup	4	79	19,8
Hersted	4	82,5	20,6
Tislund	2	68	34,0
Bevtoft	4	114,5	28,6
Bedsted	6	68,5	11,4
Hellevad	6	131,5	21,9
Egvad	4	87,7	21,8
Rangstrup 8 . . .	38	811,7	21,1
Gram	5	151,5	30,3
Nustrup	6	172,5	28,8
Skrydstrup	4	37	9,3
Endrup	2	44	22,0
Gram 4 . . .	17	405	23,8
Mjolden	4	139	39,8
Døstrup	8	170	21,3
Randrup	4	53	13,3
Mogeltønder	8	277	34,6
Lo 4 . . .	24	639	26,6
Daler	5	138	27,6
Visby	5	102	20,4
Tønder 2 . . .	10	240	24,0

Tabel 6 (fortsat).

herred, sogn	sk. eng.	otting	otting pr. sk. eng.
Emmerlev, Højer h.	8	198	24,8
Fole, Frøs h.	5	48	9,6
Hvidding 12.	68	1222	18,0
Rangstrup 8.	38	811,7	21,1
Gram 4.	17	405	23,8
Lø 4.	24	639	26,6
Tonder 2.	10	240	24,0
Højer 1.	8	198	24,8
Frøs 1.	5	48	9,6
7 h. 32 s.	170	3563,7	20,96

Tabel 7. Skilling engelsk 1321 og plovstal 1642.

sogn, herred	sk. eng.	plovstal	plov pr. sk. eng.
Agerskov	8	45	5,6
Branderup	4	20	5,0
Herrested	4	18,5	4,6
Tislund	2	16	8,0
Bevtoft	4	26	6,5
N. Rangstrup 5 ...	22	125,5	5,7
Hjerting	2	8	4,0
Dover-Lintrup	8	24,5	3,1
Hjortlund	4	7,0	1,8
Farup ¹	8	7,0	0,9
Kalvslund 4 ...	22	46,5	2,1
O. Linnet	4	22	5,5
Fole	5	11	2,2
Hygum	8	20	2,5
Rodding	4	5	1,3
Skrave	4	10	2,5
Frøs 5 ...	25	68	2,7

Tabel 7 (fortsat).

sovn, herred	sk. eng.	plovta1	plov pr. sk. eng.
Arrild	5	14	2,8
Skærbæk	8	27	3,4
Brøns	8	42	5,3
Rejsby	6	11,6	1,9
Hvidding	8	18	2,3
Roager	8	11	1,4
Vodder	4	14	3,5
Spandet ¹	4	3	0,8
Højrup	4	12	3,0
V. Vedsted ¹	5	3,4	0,7
Seem ¹	4	2,3	0,6
Hvidding 11	64	158,3	2,5
Gram	5	12	2,4
Nustrup	6	37,75	6,3
Skrydstrup	4	13	3,3
Gram 3	15	62,75	4,2
N. Rangstrup 5	22	125,5	5,7
Kalvslund 3	14	39,5	2,8
Fros 5	25	68	2,7
Hvidding 8	51	149,6	3,0
4 h. 21 s.	112	382,6	3,4

¹ Farup, Spandet, V. Vedsted og Seem med under 1 plov pr. sk. eng. må rimeligvis udelukkes. Der kan være plove i disse sogne, som ikke er opført i Haderslevhus plovskats-registre 1642, f. eks. fordi de hører under andre len. De udgår derfor af den endelige oversigt over herrederne.

Tabel 8. Sjællands sognearealer i mark sædeland.

Smorum h. 24,6 mk. pr. sogn	Rodovre	15
Ledøje 15	Glostrup	40
Herstedøster 20	Ballerup	40
Herstedvester 40	Maalov	10
Brøndbyøster 15	Smorum	40
Brøndbyvester 15	Vallensbæk	15
Hvidovre 30		
		12 . . . 295

Tabel 8 (fortsat).

<i>Lyngø h.</i>	31,7 mk. pr. sogn	<i>Sømme h.</i>	34,0 mk. pr. sogn
Tikøb	40	Jyllinge	40
Lillerød	20	Herslev	40
Blovstrød	30	Svogerslev	15
Karlebo	40	Glim	30
Grønholt	20	Fløng	40
Asminderød	40	Himmelev	40
	6 . . . 190	Aagerup	40
		Hvedstrup	40
<i>Stovnæs h.</i>	36,7 mk. pr. sogn	Bistrup	15
Værløse	40	Kirkerup	40
Gladsaxe	40		10 . . . 340
Brønshøj	40	<i>Flakkebjerg h.</i>	30,9 mk. pr. sogn
Lyngby	40	Ladby	40
Gentofte	40	Fodby	40
Magleby	40	Vallensved	40
Taarnby	40	Hyllinge	20
Bagsværd	10	Marvede	20
Amager	40	Karrebæk	30
	9 . . . 330	Vindinge	25
		Kvislemarke	30
<i>Tune h.</i>	17,3 mk. pr. sogn	Arløse	30
Greve	15	Forslev	40
Kildebrønde	15	Gunderslev	30
Karlslunde	20	Fuglebjerg	30
Kagstrup	10	Krummerup	40
Solrød	15	Jellinge	20
Jersie	15	Flakkebjerg	40
Skensved	10	Magleby	40
Havdrup	10	Tjæreby	40
Snoldelev	40	Ørslev	25
Tune	15	Venslev	40
Reerslev	25	Bjerre	25
Vindinge	17,5	Hove	40
	12 . . . 207,5	Hyllested	25
		Halager	30
<i>Lille h.</i>	30,0 mk. pr. sogn	Kirkerup	30
Torslunde	20	Tjustrup	20
Ishøj	20	Sorbymagle	40
Taastrup	40	Sludstrup	20
Sengeløse	40	Skørpinge	20
	4 . . . 120	Haarslev	40

Tabel 8 (fortsat).

Gimlinge	20	<i>Ars h.</i> ³	30,3 mk. pr. sogn
Skelskør ¹	40	Bjergsted	15
Faarstrup	10	Bregninge	40
Egeslev	40	Jorløse	25
33 ...	1020	L. Fuglede	10
<i>Slagelse h.</i>	27,9 mk. pr. sogn	St. Fuglede	20
Taarnborg	40	Viskinge	40
Vemmelev	40	Svallerup	40
Boslunde	20	Værsløv	30
Lundforlund	20	Rørby	40
Gerlev	20	Aarby	40
Bjergby	30	Tømmerup	40
Slagelse-Sct. Mikkel ²	80	Kalundborg ³	40
Slagelse-Sct. Peders ²	40	Rosnæs	20
Slagelse-Vor Frue ²	40	Læsøholm	15
Hejninge	20	Ubby	40
Ottestrup	20	15 ...	455
Kindertofte	10	<i>Skipinge h.</i>	31,3 mk. pr. sogn
Sorterup	30	Vallekilde	40
Sønderup	20	Hørve	30
Gudum	10	Sørslev	30
Nordrup	15	Føllenslev	25
Hemmeshøj	20	4 ...	125
17 ...	475	<i>Løve h.</i>	30,0 mk. pr. sogn
<i>Havrebjerg</i>	40	<i>Horns h.</i>	37,0 mk. pr. sogn
<i>Stillinge</i>	40	Skiby	40
<i>Drøsselbjerg</i>	20	Ferslev	40
<i>Helsinge</i>	40	Vellerup	10
<i>Gørlev</i>	40	Kyndby	40
<i>Bakkendrup</i>	15	Draaby	40
<i>Hallenslev</i>	40	Skuldelev	40
<i>Sæby</i>	40	Selsø	40
<i>Reerslev</i>	40	Krogstrup	40
<i>Vedby</i>	15	Ovrø	40
<i>Skellebjerg</i>	15	Gerlev	40
<i>Ørslev</i>	15	10 ...	370
<i>Solbjerg</i>	10	<i>Ods h.</i> ⁴	32,3 mk. pr. sogn
<i>Gierslev</i>	40	Odden	20
<i>Finderup</i>	40	Faarevejle	30
15 ...	450	Asnæs	40

Tabel 8 (fortsat).

Grevinge	40	Soderup	40
Vig	40	Tølløse	40
Asmindrup	20	Eskildstrup	15
Egebjerg	40	Tostrup	40
Højby	40	Butterup	20
Rorvig	15	Ugerløse	15
Nykobing ⁴	30	Nidløse	15
Sejro	40		
			22... 535
11... 355			
		<i>Volborg h.</i>	26,2 mk. pr. sogn
<i>Tuse h.</i>	27,1 mk. pr. sogn	Osted	30
Skamstrup	40	Særløse	10
Jyderup	20	Hvalso	30
Tuse	15	Saaby	40
Hjembæk	20	Sonnerup	30
Svinninge	25	Rye	40
Bjergby	20	Hyllinge	40
Mørkov	5	Sæby	20
Kundby	40	Gershøj	10
Gislinge	20	Lyngby	30
Hagedsted	40	Gevninge	10
Horby	40	Allerslev	40
Udby	40	Kisserup	10
12... 325		13... 340	
<i>Merløse h.</i>	24,3 mk. pr. sogn	<i>Ramsø h.</i> ⁵	23,6 mk. pr. sogn
Bromme	20	Koge ⁵	30
Bjergby	25	Gl. Koge	15
Tersløse	25	Lellinge	10
Stenmagle	15	Ølsemagle	15
Stenlille	10	Højelse	40
Undløse	20	Ejby	30
Sondersted	15	Dalby	20
S. Jernløse	40	Kimberslev	20
N. Jernløse	40	Borup	30
Kvandløse	40	Rorup	10
Merløse	15	Daastrup	25
Søstrup	20	Syv	40
Asmindrup	20	Gadstrup	20
Grandløse	20	Ørsted	25
Aagerup	25		
			14... 330

Tabel 8 (fortsat).

<i>Ringsted h.</i> ⁶	28,6 mk. pr. sogn	<i>Alsted h.</i>	21,8 mk. pr. sogn
Alindemagle	20	Sigersted	30
Haraldsted	40	Fjenneslev	10
Valso	20	Alsted	40
Jystrup	15	Broby	20
Vigersted	25	Lynge	20
†Slaurup	15	Pedersborg	15
Haslev	40	Slaglille	15
Kværkeby	40	Bjernede	15
Benløse	40	Flinterup	15
Ringsted Sct. Bendts ⁶	40	Gyrstinge	20
Ringsted Sct. Hans ⁶	40	Bringstrup	40
Høm	20		
Nordrup	25		11 . . . 240
Testrup	20		
Vetterslev	30	<i>Tybjerg h.</i>	22,9 mk. pr. sogn
Broby	20	Vrangstrup	10
Terslev	40	Sandby	5
Frørslev	30	Herlufmagle	40
Sneslev	40	Tybjerg	40
Ørslev	30	Næsby	40
Farendløse	20	Aversie	15
Førslev	20	V. Egede	10
	22 . . . 630		7 . . . 160

¹ Med fradrag af Skelskør bliver tallene for Flakkebjerg h. 32 s. 980 mk., 30,6 mk. pr. s. ² Med fradrag af Slagelse bliver tallene for Slagelse h. 14 s. 315 mk., 22,5 mk. pr. s. ³ Med fradrag af Kalundborg bliver tallene for Ars h. 14 s., 415 mk., 29,6 mk. pr. s. ⁴ Med fradrag af Nykøbing bliver tallene for Ods h. 10 s. 325 mk., 32,5 mk. pr. s. ⁵ Med fradrag af Køge bliver tallene for Ramso h. 13 s., 300 mk., 23,1 mk. pr. s. ⁶ Med fradrag af Ringsted bliver tallene for Ringsted h. 20 s., 550 mk., 27,5 mk. pr. s.

Med fradrag af alle købstæder bliver tallene for ovennævnte herreder på Sjælland som følger:

herred	sogne	mark sædeland	mk. pr. sogn
Smorum	12	354	24,6
Lynge	6	190	31,7
Støvnæs	9	330	36,7
Tune	12	207,5	17,3

Tabel 8 (fortsat).

herred	sogne	mark sædeland	mk. pr. sogn
Lille	4	120	30,0
Somme	10	340	34,0
Flakkebjerg	32	980	30,6
Slagelse	14	315	22,5
Love	15	450	30,0
Ars	14	415	29,6
Skipinge	4	125	31,3
Horns	10	370	37,0
Ods	10	325	32,5
Tuse	12	325	27,1
Merløse	22	535	24,3
Volborg	13	340	26,2
Ramso	13	300	23,1
Ringsted	20	550	27,5
Alsted	11	240	22,5
Tybjerg	7	160	22,9
20 ...	250	6912,5	27,7

Tabel 9. Ribe stifts sognearealer i mark sædeland.

<i>Hvidding h.</i>	28,3 mk. pr. sogn	Agerskov	40
Hvidding	40	Bevtoft	20
Roager	40	Branderup	20
Højrup	20	Hellevad	30
Vedsted	25	Egvad	20
Rejsby	30	Herrested	20
Spandet	20		8 ... 190
Vodder	20		
Arrild	25	<i>Gram h.</i>	21,3 mk. pr. sogn
Skærbæk	40	Nustrup	30
Brons	40	Skrydstrup	20
Romo	20	Gram	25
Seem	20	Endrup	10
12 ...	340		4 ... 85

<i>Rangstrup h.</i>	23,8 mk. pr. sogn	<i>Lø h.</i>	33,3 mk. pr. sogn
Bedsted	30	Mjolden	20
Tislund	10	Døstrup	40

Tabel 9 (fortsat).

Randerup	20	Erst	20
Brede	40	Gesten	20
Løgum	40	Vamdrup	25
Møgeltonder	40	Hjarup	20
	6 . . . 220	Andst	25
<i>Tønder h.</i> 23,8 mk. pr. sogn		Jordrup	20
Daler	25	Verst	10
Abild	25	Skanderup	25
U'bjerg	20		9 . . . 185
Visby	25	<i>Brusk h.</i> 19,7 mk. pr. sogn	
	4 . . . 95	Vejlby	20
<i>Hojer h.</i> 30,8 mk. pr. sogn		Bramdrup	20
Hjerpsted	20	Viuf	20
Ballum	40	Herslev	20
Anflod	25	†Ullerup	20
Hojer	40	Bredstrup	20
Emmerlev	40	Erritsø	20
S. Skast	20	Tavlov	20
	6 . . . 185	Vilstrup	10
<i>Fros h.</i> 24,2 mk. pr. sogn		Eltang	30
Hygum	40	Kongsted	20
Fole	25	Harte	20
Rødning	20	Nebel	10
Ø. Linnet	20	Starup	20
Skrave	20	Almind	20
Mandø	20	Smidstrup	25
	6 . . . 145		16 . . . 315
<i>Kalvslund h.</i> 21,7 mk. pr. sogn		<i>Holmans h.</i> 22,0 mk. pr. sogn	
Kalvslund	20	Gaarslev	20
Hjortlund	20	Gaverslund	30
†Dover	10	Skærup	20
Lintrup	30	Vinding	20
Farup	40	Pjedsted	20
Hjerting	10		5 . . . 110
	6 . . . 130	<i>Jerlev h.</i> 15,0 mk. pr. sogn	
<i>Andst h.</i> 20,6 mk. pr. sogn		Egtved	25
Bække	20	†Karbbjerg	10
		Ødsted	20
		†Yding	10

Tabel 9 (fortsat).

Jerlev	20	Darum	40
Hejnsvig	10	Gording	20
Vorbasse	10	Bramming	20
†Almstok	10	Vejrup	20
Højen	20	Aastrup	20
	9... 135	Vilslev	30
		Jernved	25
<i>Jellingsyssel</i>	18,2 mk. pr. sogn		8... 195
Skibet	20	<i>Malt h.</i>	19,4 mk. pr. sogn
Bredsten	20	Malt	20
Nørup	20	Vejen	10
Randbøl	10	Læborg	10
Grene	10	Brørup	20
Grindsted	20	Lindknud	20
†Aast	10	Holsted	15
Lindeballe	20	Føvling	30
Gadbjerg	30	Folding	20
Ringive	20		8... 155
Tyregod	10	<i>Skast h.</i>	27,7 mk. pr. sogn
†Sejrup	10	Skast	40
S. Omme	20	Brøndum	40
Give	10	Guldager	40
†Ullerup	10	Jerne	40
Givskud	10	Hostrup	25
†Østergaard	30	Alslev	25
Brande	20	Sneum	30
Ø. Nykirke	20	V. Nykirke	40
Hvejsel	20	Grimstrup	25
Kollerup	20	Øse	25
Vindelev	20	Starup	20
Langskov	20	Næsbjerg	20
Uldum	15	V. Nebel	20
Sindbjerg	20	Tjæreborg	20
Ø. Snede	25	Fano	20
Hornstrup	20	Faaborg	20
Hover	20	Aarre	20
Jelling	25		
Grejs	20		
	30... 545		17... 470
<i>Gording h.</i>	24,4 mk. pr. sogn	<i>Horns h.</i>	27,0 mk. pr. sogn
Hunderup	20	Ho	20

Tabel 9 (fortsat).

Oksby	20	Borris	25
Billum	30	Stavning	40
Aal	40		15... 345
Janderup	40		
Henne	40		
Outrup	40	<i>Hing h.</i>	22,8 mk. pr. sogn
N. Nebel	40	Tim	20
Lønne	20	Vederso	20
Lydum	20	Hover	20
Lunde	30	N. Omme	20
Kvong	25	Stadil	25
S. Bork	40	†No	20
Lønborg	40	Hee	40
Hoven	20	Torsted	20
S. Vium	20	Velling	20
Egvad	20		9... 205
Olgod	30		
Hemmet	25	<i>Ulborg h.</i>	21,0 mk. pr. sogn
N. Bork	20	Idum	20
Oddum	25	Husby	25
Horne	30	Timring	20
Strellov	20	S. Nissum	25
Lyne	20	Vind	10
Hodde	20	Vinding	20
Torstrup	20	Staby	25
Ansager	20	Ulborg	25
Tistrup	20	Raasted	20
	28... 755	Madum	20
			10... 210
<i>Bølling h.</i>	23,0 mk. pr. sogn		
Brejning	20		
Sæding	20	<i>Hammerum h.</i> ...	19,4 mk. pr. sogn
Vorgod	20	Sinding	20
†Herborg	10	Arnborg	20
Dejbjerg	30	Rind	20
Faster	20	Snejbjerg	25
Hanning	20	Ikast	20
†Finderup	20	Gellerup	25
Skern	30	Skarrild	20
Lem	30	Herning	20
N. Vium	20	Sunds	20
Olstrup	20	S. Felding	20
Bølling	20	Tjørring	20

Tabel 9 (fortsat).

Vilbjerg	20	Moborg	20
Novling	10	Humlum	20
Orre	20		15... 333
Avlum	20		
Assing	20	<i>Hjerm h.</i>	20,6 mk. pr. sogn
†Fjølstervang	10	Gimsing	20
	17... 330	Navr	20
		N. Gording	20
<i>Vandfuld h.</i>	20,6 mk. pr. sogn	Vem	10
Vandborg	25	Asp	20
Dybe	20	Maabjerg	20
Hove	25	Ølby	20
Fjaltring	20	Fovsing	15
Ramme	20	Sir	20
Trans	20	Hjerm	30
Ferring	20	Bur	20
Engbjerg	15	Mejrup	20
Hygum	20	Borbjerg	30
	9... 185	Vejrum	25
		Sevel	20
		Handbjerg	20
<i>Skodborg h.</i>	22,0 mk. pr. sogn		16... 330
Harboør	20	<i>Ginding h.</i>	18,0 mk. pr. sogn
Rom	20	Estvad	25
Flynder	20	Hodsager	10
Bøvling	25	Hadderup	20
Lomborg	20	†Grove	10
Heldum	20	†Trandum	20
Tørring	25	Ejsing	20
Nør-Lem	20	Sale	25
N. Nisum	30	Bording	20
Resen	20	Ryde	20
Nees	20	Ronbjerg	10
Fabjerg	20		10... 180
Gudum	30		

herred	sogne	mk. sædeland	mk. pr. sogn
Hvidding	12	340	28,3
Rangstrup	8	190	23,8
Gram	4	85	21,3

Tabel 9 (fortsat).

herred	sogne	mk. sædeland	mr. pr. sogn
Lo	6	200	33,3
Tønder	4	95	23,8
Højer	6	185	30,8
Fros	6	145	24,2
Kalvslund	6	130	21,7
Andst	9	185	20,6
Brusk	16	315	19,7
Holmans	5	110	22,0
Jerlev	9	135	15,0
Jellingsyssel	30	545	18,2
Gørding	8	195	24,4
Malt	8	155	19,4
Skast	17	470	27,7
Horns	28	755	27,0
Bølling	15	345	23,0
Hing	9	205	22,8
Ulborg	10	210	21,0
Hammerum	17	330	19,4
Vandfuld	9	185	20,6
Skodborg	15	330	22,0
Hjerm	16	330	20,6
Ginding	10	180	18,0
25	283	5840	20,6
Ribe stift	283	5840	20,6
Sjælland	250	6912,5	27,7
15 h.	533	12752,5	23,9

Tabel 10. Købstæder.

by	sogne	mk. sædeland	Slagelse	3	160
			Kalundborg	1	40
Sjælland	42,0	mk. pr. sogn	Nykøbing	1	30
Helsingør	1	40	Ringsted	2	80
Køge	1	30			
Skelskor	1	40		10	420

Tabel 10 (fortsat).

by	sogne	mk.	sædeland	Varde	2	70
<i>Ribe stift</i>	22,9	mk.	pr. sogn	Ringkøbing	1	50
Tønder	1		50	Lemvig	1	5
Ribe	5		70	Holstebro	1	10
Vejle	1		20		12	275

Summa summarum

Sjælland	260	sogne	7332,5	mk.	28,2	mk.	pr. sogn
Ribe stift	295	—	6115	-	20,7	-	-
	555	sogne	13447,5	mk. ld.	24,2	mk.	ld. pr. sogn

Summary.**Corn tithe and corn area in the 14th century.**

In the Roll of the Roskilde bishop, dating from about 1370, are entered 2 parish lists of the diocese of Roskilde comprising almost all parishes of the island of Zealand. Before each parish name is entered a sum in *marcæ* and *oræ* which probably indicates the bishop tithe of the parish, *decima episcopalis*, *decima parochiæ*, in former times (*antiquitus*), i. e. in the later half of the 13th century. The tithe was $\frac{1}{10}$ of the corn crop, and was divided in 3 parts, one for the bishop, one for the church and one for the parish priest. The bishop tithe thus amounted to $\frac{1}{30}$ of the crop, and as the crop was generally considered to yield 3 times the seed sown, the bishop tithe was calculated at $\frac{3}{30}$ or $\frac{1}{10}$ of the seed or sown area. When the parish tithe was 2 *marcæ*, the parish had 20 *marcæ terræ*.

Tab. 1 shows the calculated corn area for each hundred (*herath*) in unities of *solidi terræ* (1 *marcæ* = 8 *oræ* = 24 *solidi*), compared with the number of ploughlands (*aratra terræ*) in the *Liber Censu Daniæ* of 1231, and the area of arable land 1682 in »tons of land«, Dan. *tønder land*, each 0,55 hectares. Each *solidus terræ* has an average size of 4 tons of land (2,2 hectares), and each ploughland 15,1 *solidi terræ*. An investigation of the 95 villages in the roll, where the full area is measured in *solidi terræ*, shows the same average size of the *solidus terræ in censu*, 4 tons of land (tab. 3), whereas the *solidus terræ in semine* only was 2 tons of land (1,1 ha). A comparison between the list of ploughland, *aratra terræ*, of the *Liber Censu Daniæ* with the area in the general land measurement of 1682, shows the same average size of the plough-

land, 15 *solidi terræ in censu* or 60 tons of land (33 ha), as a comparison between number of ploughs in the plough list and the computed number of solidi, based on the calculation of tithe-solidi (tab. 4). Originally the ploughland was $\frac{1}{2}$ *marca terræ in censu* = 1 *marca terræ in semine* or $\frac{1}{2}$ *bool*, the Danish *hide*, which generally was 1 *marca terræ in censu*.

In the Roll of the Chapter of Ribe, called *Ribe Oldemoder*, is entered a parish list, dating from about 1321, and containing a sum for each parish, which probably is the duty called *cathedraticum*, in *solidi sterlingorum*, shilling English. In 23 hundreds (heraths) of the diocese of Ribe in Jutland, it shows an average area of 254,3 tons of land to each solidus sterlingorum (tab. 5). In the western districts of Jutland, where the North Sea has devoured great parts of the land, the average is relatively low, because the corn land has been diminished. Originally the area of 1 sol. sterlingorum was 240 tons of land (132 ha) or 5 *marcæ terræ in semine*. 1 *marca subsidium episcopi* was 2 sol. sterling., and consequently 10 *marcæ terræ*, and thus the *subsidium* was a sort of bishop tithe. In North Sleswick the sol. sterl. was 20,96 *otlings* (tab. 6) or 3 to 5 ploughlands (tab. 7), which corresponds to about 246 tons of land. Originally it probably was 240 tons of lands or 20 *otlings*, each 12 tons of land, or 5 ploughlands, each 4 *otlings* or $\frac{1}{2}$ *bool*. To 1 mark *subsidium episcopi* here then also corresponds 480 tons of land or 10 *marcæ terræ*.

If we calculate the corn area of the parishes of Zealand on the base 1 *marca* tithe = 10 *marcæ terræ in censu* = 20 *marcæ terræ in semine*, and in the diocese of Ribe on the base 1 *solidus sterlingorum* = 5 *marcæ terræ in semine*, the parish shows an average size of 24 *marcæ terræ*. The same average size of 24 ploughlands or *marcæ terræ* = 12 *bools* appears when the plough list is compared with the number of parishes.

Therefore it should be possible on the base of the two parish lists from about 1300, and comprising 555 parishes of Zealand and Jutland, to form an idea of the amount of arable land in large parts of the country in medieval times.

Smaastykker.

Skiftevæsnet på sjællandske lovs område og bobrud og førlov på Møn i 1600-tallet.

Af

Hans H. Fusing.

Offentligt skifte foretaget av herlighedsejeren på landet blev først lovligt fastslået i Danske Lov 5—2—90, men selv om arveskiftet normalt var privat, findes der dog eksempler på offentlighedens — kronens eller husbondens — deltagelse i skiftebehandlingen tidligere. Når *Matzen* hævder¹, at enhver husbond øvede skifteret længe før Danske Lov, synes dette ikke at være rigtigt, men kun at være foregået undtagelsesvis før 1630. I al fald kendes den private husbonds deltagelse i skiftet først med sikkerhed fra 1653, og det sted, *Matzen* henviser til som grundlag for sin påstand om², at universitetet havde udøvet retten til skiftehold efter sine tjenere ved fogeden³, viser kun, at der er blevet skiftet efter en bortløbet bondekone, og at der på skiftet tilfaldt universitetet et øg, men ikke, at universitetets foged var skifteforvalter.

I følge *Ostersson Veylle*⁴ var det både på kronens og adelens gods *nogle steder* skik, at ridefogeden eller herredsfogeden var til stede på skiftet for at sørge for, at enker og børn fik værger, og at herlighedsejeren fik sine krav dækket, og om dette skulle

¹ H. Matzen: Kjøbenhavns Universitets Retshistorie II (1879), 301.

² *Ibid.*, 304.

³ H. F. Rordam: Kjøbenhavns Universitets Historie II (1872), 356.

⁴ C. Ostersson Veylle: Glossarium juridicum 3. udg. (1665), 53 f.

ridefogeden med herredsfogeden og dannemænd udstede et vidnesbyrd. Han skrev sin bog i 1641, og udtrykket »nogle steder« tyder ikke på en fast ordning, og i det hele viser stedet ikke, at der er tale om noget egentligt offentligt skifte, men herudav *kan* det offentlige skifte have udviklet sig. I herredstingbøgerne har jeg ikke før det nedennævnte skifte fra 1628 fundet eksempler på, at husbondens repræsentant har optrådt på skiftet, udover at han kunne gøre sine krav gældende i boet, hvad der er skifteværnets ordning uvedkommende. Imidlertid findes i Kalundborg lens sagesfaldsregister fra 1620¹ en tilførsel om, at en bonde »for han holdt ulovligt arveskifte i Kongsted efter hans broder uden øvrigheds vidskab og ej udlagde førlov« måtte bøde 5 dl. Heri ligger formentlig kun, at øvrigheden, det vil her sige lensmanden, skulle have at vide, at der var skiftet, for at lenet kunne få de førlovspenge, som bonden her ikke havde ydet. Der findes ikke i de i denne anledning gennemgaaede lensregnskaber fra Roskilde, Kalundborg, Tryggevælde og Vordingborg len spor av, at en regelmæssig anmeldelse av skifterne har fundet sted, idet regnskaberne kun indeholder fortegnelse over de ydede førlovspenge.

De steder hos Osterssøn Veylle, der peger i retning av et vist offentligt indseende med arveskifter, er to. Det hedder således hos ham² »I Danmarck . . . hafver hid indtil været i brug paa somme steder, at hvor . . . Skifte skeer paa Landsbøgden, paa Kongens, Adelen eller oc andris Gods, at Fogden ofver Stedit, ja endocsaa Herritzfogden, da endelige maa være tilstede, oc hafve indseende, til den ende, at fattige Encker oc smaa Faderløse Børn, blifve med gode og vedderhaftige Verger forsiunet . . . Disligiste paa Hosbondens vegne tilsee, at hand bekommer sit ud . . .« Her er dels tale om beskyttelse for enker og børn, og det er formentlig ad den vej, at offentligt skifte har udviklet

¹ Her som overalt i det følgende betegnes et lensregnskab ved det år, hvori regnskabet er afsluttet, således at 1620 omfatter tiden 1. maj 1619—30. april 1620.

² Anf. v. s. 53 noten.

sig, dels om husbondens krav efter en fæster, men her er ikke tale om nogen avgift av boet eller arvingerne til kronen.

En skifteavgift *kan* være opstået av et andet hos Osterssøn Veylle omtalt fænomen¹. Når værger, kreditorer eller andre begærer et skiftet brev udstedt ». . . da betalís Fogden, som ret er, aff dem . . . oc derforuden for saadan hans umag oc tilsíun paa Skifte, gifvis hannem gemeenlig oc særdelis, det beste Bonde Hiunde i Boen findis (forstaa i Sieland), som hannem oc underleggis at sidde paa, som en ære, det første hand indkommer oc sætter sig ned, paa Kongens eller Hosbondens vegne, oc der foruden, en Rixdaler eller to, efter Boens tilstand eller dets værd Her optræder fogeden på kongens og husbondens vegne, altså . . .«, som offentlig myndighed, og det fremgår av det følgende, at fogeden skal holde en *skiftebog* — se herom ndf. — og dette er vel også et vidnesbyrd om offentligt tilsyn med skiftet, men selve avgiften, både den symbolske hynde og pengene, synes fremkaldt av det særlige krav om udstedelsen av et skiftet brev. Når avgiften i penge kan variere efter boets tilstand, har den en helt anden karakter end den nedennævnte mønske avgift bobrud, der var en fast størrelse, men det er bemærkelsesværdigt, at Osterssøn Veylle kun nævner fænomenet fra Sjælland, hvis forhold han ganske vist var bedst kendt med.

Hvordan praxis har formet sig kan ses av det i det følgende brugte materiale, der omfatter alle bevarede skifteprotokoller fra kronens og adelens gods på Sjælland før 1660², det vil sige fra den periode, da den særlige mønske skifteavgift, der er hovedformålet for denne undersøgelse, kan oplyses. Yderligere er nogle oplysninger hentet fra tingbøger. Da forholdene i de andre landsdele var baseret på et andet lovgrundlag, er det naturligt her blot at undersøge, hvor vidt der i denne periode findes offentligt skifte på sjællandske lovs område, og hvorvidt der ved arveskifte der skulle ydes nogen avgift til kronen.

I Ølstykke herreds ældste tingbøger 1624—29 findes een sag,

¹ Osterssøn Veylle: Anf. v., 54.

² Nogle stikprøver fra de gejstlige skifteprotokoller viser, at der ikke der er tale om nogen avgift til kronen.

der kaster lys over forholdet¹. En mand følte sig 1628 forfordelt ved skiftet efter sin broder og hævdede, at registreringen av boet »ikke så lovligen at være gjort udi deres nærværelse, som med skifte har at bestille, som er ridefogeden, herredsfogeden, skifteskriveren, ej heller til tinge at være stadfæstet«. Efter dette skulle det synes, som om skiftet eller i al fald registreringen burde have været avholdt under medvirkning både av en repræsentant for husbonden, her lensmanden på Københavns len, herredsfogeden og den skifteskriver, der ellers ikke kendes på denne tid, men i alle andre skiftesager, der omtales i tingbogen 1624—31 og 1635—39, omtales kun vurderingsmænd, ikke repræsentanter for lensmanden eller herredsfogeden. Der kan nu ikke være tvivl om, at skifter her er blevet avholdt under øvrighedens tilsyn, for den bevarede skifteprotokol² fra dette herred 1630—37 er av lensmanden *Mogens Schested* autoriseret på følgende måde: »Denne skal være en skiftebog, hvorudi der skal skiftes til alle skifter i forskrevne herred, og herredsfogeden samt skriveren derover nærværende at være til stede, så og at begge parter vederfares, hvis ret er, som herredsfogeden og skriveren vil ansvare og være bekendt, tilmed skal og ingen fordriste sig at gøre noget skifte uden forskrevne herredsfogedens samt skriverens nærværelse, uden de derfor vil straffes som vedbør. . . . Københavns slot den 1. maj ao. 1630«. Denne autorisation blev læst på herredstinget d. 1. juni 1630, men nogen hjemmel for skifteprotokollens oprettelse har ikke kunnet findes i lovgivningen eller kongebreve. Det første skifte indførtes 1630 ²³/₆ i skiftebogen, og denne sluttede 1637. I en række skifter, dog langt fra i alle, indførtes som udgift specificeret betaling til ridefogeden, herredsfogeden, skifteskriveren og vurderingsmændene eller et samlet beløb: skiftets bekostning, men der er her kun tale om sportler til de pågældende, ikke om nogen avgift til kronen fra boet eller arvingerne.

Da en senere lensmand over Københavns len *Niels Trolle*

¹ Olstykke h. tgb. 1628 ²⁵/₁₁, 1629 ²⁸/₄, 1630 ¹⁹/₁, 1631 ¹⁶/₄ og 1635 ²⁸/₄.

² Københavns amt. Amtsforvalterens arkiv. Landsarkivet.

²⁵/₂ 1640 autoriserede en skiftebog for Smørum herred, hedder det: »Er denne bog forordnet til en skiftebog . . . som efter kgl. maj. forordning skal ved skriveren være på skiftet til stede . . .«, men der er heller ikke i årene 1630—40 fundet nogen forordning, som påbyder indførslen af skifteprotokoller på landet. Selvom der kun er bevaret nogle få skifteprotokoller fra det sjællandske krongods før Danske Lov, kan der næppe være tvivl om, at de har eksisteret og har været betragtet som en selvfølge i midten af 1600tallet, idet autorisationen for Kronborg lens skiftebog 1640—42, Amager birks 1659—67 og Sokkelund herreds 1668—83 er rent formelle og ikke har nogen redegørelse for skiftebogens brug. I de her nævnte findes i skifterne ligeledes kun anført sportler til rettens betjente, men ingen avgift til kronen. Det samme gælder Hørsholms skiftebog 1649—59, der mangler det titelblad, hvorpå autorisationen kan have været indført¹.

Skifteprotokoller er også blevet indført på adelsgodset, for da hr. *Christen Skeel* til Fussingø i 1651 erhvervede de tre sjællandske gårde Vallø, Gunderup og Rudholt, alle i Bjæverskov herred, autoriserede han i 1653 for hvert gods en skiftebog, der dels indeholder skifter, dels registreringer. Autorisationen indeholder blandt andet bestemmelser om, at der i skiftebogen skal indføres, hvad der gives fogeden og skifteskriveren for deres umage. Denne sidste skulle have 1 rdl. i boet efter en gårdmand eller hans kone, ¹/₂ rdl. efter en husmand eller husmandskone, en taxt der dog ikke overholdtes, men heller ikke her er der tale om nogen avgift til herskabet. Da autorisationen indeholder en meget fyldig redegørelse for, hvordan der skulle gås frem på skiftet, er det sandsynligt, at protokollerne er de første på disse godser, for ellers var der næppe grund til at fastslå så omhyggeligt, hvad skiftebogen skulle indeholde.

Som nævnt er der ikke fundet nogen lovhjemmel for indførelsen af skifteböger eller for offentligt skifte i det hele taget før 1660, — tværtimod går al lovgivning ud fra, at skiftet foretages af næste frænder, — og dette måtte vel være forudsætningen

¹ Protokollerne ligger i de pågældende amtsforvalterarkiver.

for, at kronen kunne kræve en avgift av skiftet, men i visse tilfælde kunne »kongens foged« optræde i stedet for den ene av de næste frænder, når denne havde lovligt forfald, nemlig i et bo, hvor arv og gæld blev fragået uanset, om dette var adeligt eller ikke adeligt. I følge forordn. av $\frac{1}{7}$ 1623 om gældssager skulle en av de næste frænder »med kongens foged« overvære registreringen av et bo, når den anden av de næste frænder var forhindret, og det er derfor muligt, at det offentlige først har deltaget i *registreringen*, og at deltagelsen i skiftet har udviklet sig derav. I recessen 1643 siges dette udtrykkeligt også at gælde i adelsboer. Hvem »kongens foged« er, er uklart, da det næppe kan tænkes, at en ikke-adelig kunne deltage i registrering eller behandling av et adelsbo¹.

Måske kan det også tages som indledning til offentlig deltagelse i skifte, at fra 1639 skulle den, der ville foretage arve-køb på landet, lade tage bevis på boets tilstand av birke- eller herredsfogeden².

Da det må anses for sandsynligt, at indførelsen av skiftebøger på landet er påvirket av eller stammer fra købstæderne, vil det være rimeligt kort at gøre rede for, i hvilket omfang der er bevaret skifteprotokoller fra de sjællandske købstæder, og hvorledes disse ser ud før 1660. Der findes intet lovpåbud om skiftebøger i købstæderne, kun skulle der føres bog over de umyndiges midler — forordn. 1619 7. apr. § 5—6, — men der er bevaret en række skifteprotokoller, og disse er tydeligt nok indført av hensyn til umyndige arvinger. Tager man dem i kronologisk orden, hedder det foran i den ældste fra *Helsingør*, hvorfra der er bevaret skifteprotokoller 1571, 1583—92 og derefter sammenhængende til 1660, i den fra 1571: »Helsingør bys skiftebog udi hvilken findes indskrevet alle skifter og andre bestillinger, som børnegods er anrørende . . .«, men den mangler ligesom de følgende en autorisation. *Vordingborgs* fra 1593—1611 kaldes blot »skiftebog begyndt 1593«, men den næste fra 1637—64 er autoriseret av borgmesteren og tre borgere, formentlig råd-

¹ Forordn. 1623 $\frac{1}{7}$ § 2-3. Gentaget i reces 1643 $\frac{27}{2}$ II. 15. § 3 og 5.

² Forordn. 1639 $\frac{8}{6}$ § 3.

mænd, 2. januar 1637: »udi denne bog findes 236 blade, hvorudi skal indføres summen og meningen på alle skifter . . .«, således at den ikke blot indeholder skifter, hvorved der har været umyndige arvinger, men den omfatter alle skifter. Den ældste fra *Køge* 1596—1611 mangler særlige oplysninger, men i den næste skiftebog fra 1606—33 hedder det: »Kopibog, som efter hr. kanslers forordning og befaling på *Køge* rådhus den 9. februarii 1623 er sammenskreven, hvorudi findes indført alle skiftebreve og skifters forhandling på umyndige børns arvegods, som nu lever og under værgemål er, som til denne tid har kunnet opspørges.« Her kan ikke være tvivl om skiftebogens formål, og den viser klart, at det først er kanslerens indgriben, der har bragt orden i sagerne, og det er værd at lægge mærke til, at skiftebogen først er blevet til efter hans ordre, mens der ikke er nogen henvisning til den kgl. forordn. av 7. april 1619 om overformyndervæsen. De følgende skiftebøger fra *Køge* 1622—63 mangler autorisation. I *Holbæk* skiftebog 1641—50 er der heller ingen oplysninger om dens art, mens den følgende 1651—57 siges at indeholde *alle* skifter. Endelig siges det i *Næstveds* skiftebog 1658—69, at deri er indskrevet alt »de umyndige deres værgemaal angående«, altså igen blot en skiftebog indrettet av hensyn til børnegodset.

I ingen av disse skiftebøger er fundet nogen avgift til kronen, så de viser intet om nogen til »bobrud« svarende kendelse, men der kan i disse købstæder ikke være nogen tvivl om udviklingen av det offentlige skifte: først har man, undertiden før forordningen av 1619, indført en protokol med fortegnelse over børnegodset og de umyndige arvingers stilling, og derefter har det vist sig praktisk at føre bog over alle skifter. Udviklingen har næppe været ens eller samtidig i alle byer, og da lovbestemmelserne kun gælder umyndige i byerne, står man overfor en langsomt udviklet praxis, der kan have påvirket forholdene på landet. Dette er, hvad der kan læses ud av det bevarede materiale, men da der er huller i rækkerne av skiftebøger, og da der ikke er grund til at antage, at netop disse byer er gået i spidsen i udviklingen, er sandsynligvis mange skiftebøger gået tabt.

Medens skifteforvaltningen ikke gav herskabet nogen indtægt, uden for så vidt som ridefoged og skriver delvis kunne lønnes ved de sportler, der faldt ved skiftet, så havde dette en anden indtægt, der delvis fremkom efter et skifte, nemlig *førlov* eller *førlovspenge*. Denne afgift betaltes til herlighedsejeren hver gang en person, løsøre eller andre ejendele flyttedes fra hans gods til en by eller et andet gods, og det vil på vornedskabets område især sige flytning av arvelodder, og den betaltes av hver arving med et fast beløb for hver arvepart. Førlovspenge kendes allerede fra 1396¹, men det er ikke klart, hvorfor den skulle betales. Måske er det en kendelse for den beskyttelse, som husbonden havde ydet den, der flyttede, eller det, der flyttedes, og den blev først betalt, når ejendelene faktisk blev bragt bort².

I 15—1600tallet var førlov altid de 3 rigsmark, der var fastsat i 1396, uanset det flyttedes værdi, og beløbet ydedes med samme sum av hver arving. Der findes fra privat gods eksempler på andre beløb³, men det synes en undtagelse, i hvert fald var beløbet, så vidt det har kunnet konstateres, fast på krongods på sjællandske lovs område. Een undtagelse er dog fundet, idet der på Samsø normalt ikke ydedes førlov. I de bevarede lister over sagesfald og førlov fra Samsø indenfor tiden 1578—1658 findes førlov kun ydet i følgende tilfælde: 1628. Peder Nielsen i »Ørløse« i Sjælland gav til »førresloff« 3 rmk. 1635. Mads Pedersen og hans medarvinger på »Hersholmb« gav til førlov av en arv, de førte her av landet til hobe 5 rdl. 1 ort. Denne særstilling for samsingerne hænger formentlig sammen med, at de som ejere av deres bygninger, hvorav de betalte husbondhold, nærmede sig selvejerne, og disse synes aldrig at have betalt førlov. Det må nemlig anses for utænkeligt, at der ikke i den lange årrække

¹ Dronning Margretes forordn. 1396. Aarsberetn. f. Geheimearkivet V, 55.

² Om førlov se Poul Johs. Jorgensen: Dansk Retshistorie (1940), 476; Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed (1656), 130 f.; Osterson Veylle anf. v. s. 289; Fussing: Herremand og fæstebonde (1942), 286 f. og 307 f.

³ Fussing anf. v. s. 287.

skulle være faldet arv efter samsinger til folk boende udenfor øen, så der skulle normalt meget hyppigere være ydet førlov, men hvorfor det netop er ydet i de to ovennævnte tilfælde kan ikke forklares. Samsø hørte til jyske lovs område, men administreredes fra et sjællandsk len.

For at få en baggrund for de i det følgende behandlede særlige forhold på Møn vil det være naturligt at se på, hvordan førlov blev ydet på andre len og i købstæder indenfor sjællandske lovs område, og som eksempler er valgt det nærmest Møn liggende len Vordingborg med Jungshoved og det fjærnestliggende Kalundborg len.

Fra *Kalundborg* len, der foruden Samsø omfattede Ars og Skippinge herreder, er bevaret lensregnskaber med lister over det ydede førlov fra følgende år: 1579—80, 1599, 1606—7, 1611—33, 1635—46 og 1651—57. Her ydedes førlov både når en bonde selv forlod lenet med sine ejendele, og når arvet gods flyttedes derfra. Som eksempler på det første skal nævnes: 1580. Oluf Larsen, som boede i Svendstrup og flyttede ind på kirkens ibd. 1606. Jens Ibsens kvinde, som flyttede til Ods herred. 1611. Niels Pedersen i Bastrup, som flyttede av sin gård. Jørgen Nielsen Kræmmer i Kalundborg av en vejrmølle, han flyttede fra Vollerup til Kalundborg. 1615. Niels Jensen i Havnsø av en piges gods, som han tog til sig i Eskebjerg. 1617. Poul Møller i Skambæks mølle førte noget børnegods for en dreng, som han var værge for, til Melby. 1621. Christen Sørensen i Lille Fuglede flyttede av en gård på kronens ind på præstens gods. 1628. Anders Hansen i Værsløv for gods han flyttede fra Værsløv til Holbæk. 1632. Peder Mortensen for gods han flyttede fra Kaastrup til Kalundborg. 1646. Jep Jensen i Bastrup som flyttede av godset. 1651. Jens Pedersen i Niløse som flyttede til Antvorskov len.

Eksemplerne viser, at enhver form for flytning medførte, at der skulle betales førlov. Den skulle ydes, både når man flyttede bort fra lenets område, hvadenten det var til et andet len eller en købstad udenfor lenet, eller når man flyttede til den indenfor lenet liggende købstad Kalundborg eller til en præstegård indenfor lenet, skønt kronen havde herligheden herav. Når en kvinde

ved sit giftermål flyttede sine ejendele, måtte hendes mand betale førlov, og det samme gjaldt den værge, der flyttede sin myndlings gods. Mens der formentlig i alle disse tilfælde har været tale om flytning av alle den pågældendes ejendele, har også flytning av en hel bygning, som den ovennævnte vejrmølle, været betragtet som grundlag for opkrævning av førlovspenge. Der er derimod ikke fundet noget eksempel på, at der er ydet førlov ved flytning *indenfor* lenet.

Langt de fleste førlovspenge ydedes av arv, der blev flyttet fra arveladerens bopæl, og de ydedes også, når en enke med børn ved et nyt giftermål flyttede sine børns fædrearv. Præster ses aldrig her -- og forøvrigt heller ikke på de andre gennemgåede len — at have ydet førlov, derimod betalte arvingerne efter en præsteenke 1651, denne avgift, og 1653 betaltes den av arvingerne efter en præst¹.

Efterfølgende tabel I skulle vise førlovspengenes hyppighed, ikke det samlede beløb, da det varierede efter arvingernes antal. Herav skulle man dels kunne se, i hvor stort omfang lenets befolkning flyttede, dels hvor hyppigt der på lenet forekom boer med arv til udenlens folk. Dette viser *ikke*, hvor mange overskuds-boer der i denne periode forekom på lenet, idet førlov jo ikke betaltes av arvinger, der boede på lenet, men da det drejer sig om en temmelig lang årrække, skulle tabellen vise noget om det *relative* omfang av dødsfald og overskudsboer. Den voldsomme stigning i arvefaldenes tal i 1620 og de ret store tal fra 1651—53 hænger formentlig sammen med de i disse år graserende epidemier². På een flytning nær til Holbæk flyttede alle, der tog til købstaden, til Kalundborg. Tallene fra 1658 må tages med stærkt forbehold, da lenet på grund av krigen ikke var i regelmæssig drift hele året 1657—58.

Fra *Vordingborg* len, der omfattede Bårse, Hammer og Ty-

¹ Præsternes stilling til førlovsavgiften synes at have været meget forskellig landet over, og spørgsmålet vil blive gjort til genstand for en særlig undersøgelse, der formentlig vil fremkomme i Kirkehist. Saml.

² Mansa: Bidrag til Folkesygdommenes . . . Historie i Danmark (1873), 277 ff. og 384 ff.

Tabel I. Kalundborg len.

	Flyttet arv	Flytn. fra lenet	Flytn. til købstad		Flyttet arv	Flytn. fra lenet	Flytn. til købstad
1579 ...	15	..		1630 ...	10		
1580	1		1631 ...	5		..
1599 ...	12	..		1632 ...	11		1
1606 ...	5	1		1633 ...	4		..
1607 ...	6	1635 ...	6		1
1611 ...	21	1	1	1636 ...	7		
1612 ...	20	..		1637 ...	6	..	
1613 ...	5	2		1638 ...	7	1	
1614 ...	18	4	..	1639 ...	4		
1615 ...	13	5	1	1640 ...	3	..	
1616 ...	19	4	..	1641 ...	10	5	
1617 ...	31	5	1	1642 ...	9	3	
1618 ...	23	6		1643 ...	4	1	
1619 ...	15	1	..	1644 ...	4	..	
1620 ...	89	13	1	1645 ...	4	2	
1621 ...	7	2		1646 ...	4	2	
1622 ...	10	3		1651 ...	19	2	
1623 ...	21	3		1652 ...	22	2	
1624 ...	17	1653 ...	37	..	
1625 ...	20	3	1	1654 ...	19	1	
1626 ...	18	..	1	1655 ...	18	..	
1627	2	..	1656 ...	9	2	..
1628 ...	13	2	1	1657 ...	26	4	1
1629 ...	9			1658 ...	3		

bjærg herreder er bevaret materiale fra årene 1612—58 undtagen 1621 og 1647—49, da lenet var på avgift. Her ydedes førlov på ganske samme måde og i de samme tilfælde som på Kalundborg len, men der er dog i al fald ett sikkert eksempel på, at der er ydet førlov av arv, som vel flyttedes, men dog forblev indenfor lenet i 1642. Både antallet av førlov ved flytning og ved arv er her langt mindre end på Kalundborg len, men på grundlag av dette ene fænomen lader det sig næppe gøre at drage slutninger med hensyn til de økonomiske forhold hos de to lens bønder. I dette regnskab opføres som førlov også den avgift, de bønder måtte betale, der havde haft fremmed sæd i deres jord, men dette

Tabel II. Vordingborg len.

	Flyttet arv	Flytn. fra lenet	Flytn. til købstad		Flyttet arv	Flytn. fra lenet	Flytn. til købstad
1612 ...	8	1		1635 ...	3		
1613 ...	10			1636 ...	1		
1614 ...	4			1637 ...	4		
1615 ...	6	..		1638 ...	2		
1616 ...	5	1		1639	
1617 ...	4			1640 ...	1	1	
1618 ...	4			1641	1	..
1619 ...	4	..		1642 ...	3	..	1
1620 ...	9	1	..	1643 ...	2	1	1
1622	1	2	1644 ...	2		
1623 ...	1	1	2	1645 ...	2		
1624 ...	3	..	1	1646		
1625	2		1650 ...	1		
1626 ...	2	1	..	1651 ...	3
1627 ...	1	1	1	1652 ...	2	2	2
1628 ...	1	1		1653 ...	8		
1629	1		1654 ...	2	..	
1630 ...	1	1		1655	1	
1631 ...	3			1656 ...	4		
1632	1657 ...			
1633 ...	1	3	1	1658 ...			
1634 ...	2						

er der her set helt bort fra, da denne form for »førlov« er de her behandlede fænomener helt uvedkommende. Een flytning av person fra lenet gik til Norge, fire til Vordingborg, fem til Præstø og to til Stubbekøbing, og to gange tilfaldt arv personer i udlandet. Se tabel II.

Går man fra landet til disse to lens købstæder, viser antallet av førlovsydelser sig at være meget mindre, fordi Kalundborg og Vordingborg var småbyer med få indbyggere, men iøvrigt er byfogedregnskaberne bevaret i meget ringere omfang end lensregnskaberne. I tabellen opføres også de år, hvorfra regnskaberne er bevaret, men hvori der ikke er ydet førlovspenge. Anledningerne til førlovs betaling er de samme som på lenene, men et par gange er det usikkert, hvorhen den pågældende person

Tabel III. Kalundborg by.

	Flyttet arv	Flytn. til andet len	Flytn. til købstad		Flyttet arv	Flytn. til andet len	Flytn. til købstad
1620 ...	9	1	..	1643 ...			1
1621 ...	4	..	1	1644		
1626 ...	1	1		1645 ...	1		..
1628	1646
1629 ...	2		2	1647 ...			1
1633			1648 ...			
1638 ...	3			1649 ...			
1639 ...	3			1650		
1640			1651 ...	2		
1641 ...	2		..	1652 ...	2		
1642 ...	1		1	1653 ...			

Tabel IV. Vordingborg by.

	Flyttet arv	Flytn. til andet len	Flytn. til købstad		Flyttet arv	Flytn. til andet len	Flytn. til købstad
1622 ...	2		..	1636 ...	2		
1623 ...	3		2	1637 ...	2	..	
1624 ...	4			1638 ...	1	3	..
1625 ...	1	1639 ...	5		1
1633 ...	1	2	1	1640		
1635 ...	3	1	1	1649 ...	1		

eller arv er flyttet. Een flytning har iøvrigt en vis interesse til forståelse av retsbetjentenes rekruttering: 1642 flyttede en rådmænd i Kalundborg *Jacob Christensen* til Løve herred for at blive herredsfoged. Se tabel III og IV.

For yderligere at være sikker på, at de nedennævnte forhold på Møn ikke fandtes andre steder, er gennemgået Dragsholm lens regnskab 1592 og Tryggevælde lens regnskaber 1596, 1607, 1611 og 1616, og her findes førlovspenge kun på samme måde som på det ovenfor behandlede len. Desuden er gennemgået Køge skifteprotokol 1596—1602 og byfogedregnskaberne fra alle købstæder indenfor sjællandske lovs område, og her er det samme tilfældet som i de i tabellerne behandlede købstæder.

Lensmanden på Stegehus *Peder Basse* til Sørup fik kongebrev av 1622 $27/6$ om forskellige forhold på Møn, og heri hed det blandt andet, at da bønderne på Møn av arild havde svaret kongen 15 sk. i førlovspenge, var kongen tilfreds med, at det også fremtidig forblev ved denne taxt. Sagen må formentlig være blevet rejst av *Peder Basse*, der 1618 var kommet til Stegehus len efter 1598—1613 at have haft Roskildegård inde og 1613—18 Svendstrup len, og fra disse len kendte han kun førlovspenge efter den sædvanlige taxt på 3 mark. I al fald fik hans ridefoged 1619 $26/4$ tingsvidne av Møns vestre herred og $29/4$ samme år av østre herred om, »hvorvidt bobrud og førlov, som her ud av gammel tid indtil nu er gået og udgivet til kongssag«, og begge steder udtalte tingmændene og menige herredsmænd, at så længe de kunne mindes, og som deres forældre havde sagt før dem, da var der givet og gået her av landet til kongssag for hvert bobrud 12 sk. dansk, ligeså hvert førlov¹.

Da der intet findes om sagen i Danske Kancellis indkomne breve, må man av ovenstående slutte sig til sagens gang. Formentlig har den nye lensmand set, at førlovspengene her ydedes efter en lavere taxt, end det ellers var brugeligt, og han har ment, at han ikke uden at krænke kongens interesser kunne lade dette passere. Han har da ved hjælp av tingsvidnerne fået forholdet oplyst og har indstillet sagen til kongens avgørelse. Når *Christian IV.*, der ellers nok kunne være ude om at sikre kronen øgede indtægter, har godkendt den gamle ordning, hænger det nok sammen med, at førlov på Møn ydedes i langt flere tilfælde end ellers kendt, og at han herfra fik en anden indtægt, der andre steder ikke skulle ydes, nemlig *bobrud*. Det er imidlertid muligt, at sagen er rejst av rentekamrets revision, der har set, at de mønske førlovspenge blev betalt efter en usædvanlig og lavere taxt, men da sagen dukkede op umiddelbart efter, at *Peder Basse* havde overtaget sit nye len, er det nok ham, der har rejst spørgsmålet.

Når bønderne vidnede, at førlov og bobrud hver ydedes med 12 sk. dansk, var det kun delvis rigtigt. Taxten var på lenet

¹ Tingsvidnerne ligger som bilag i lensregnskabet 1622.

	Bobruds				Uoplyst
	Enke- mænd med børn	Enker med børn	Børn efter forældre	Andre nære familie- forhold	
1619	1		1	2	1
1620			2		6
1621		7
1622	1	..	4		6
1623		1		..	8
1624		2	7
1625	1	2			9
1626	2	3			3
1627	6	2		..	8
1628	3	2	..
1629	3	1	2		11
1634	2	..	3	3	2
1635	4	1	1		4
1636	9	7	2		2
1652				4	7
1653				6	10
1654				9	4
1655				2	12
1656	17
1657				3	7
1658					3

1612—13 12 sk., 1619—52 15 sk. og 1653—58 18 sk., og i Stege by 1602—17 12 sk., 1622—24 15 sk. 1625 18 sk. 1627—31 12 sk. og 1640—56 18 sk. Stigningen hænger formentlig sammen med dalerens ændrede skillingstal og inflationen, men nedsættelsen i Stege 1627—31 kan ikke forklares. Fra 1652 bevilgedes der borgmester og råd det halve av bobruddet, således at kronen her fik sin indtægt beskåret, men taxten ændredes ikke.

Går man til lensregnskabet og byfogedregnskaberne for at se, hvordan de to avgifter faktisk blev ydet, er der den vanskelighed,

hus len.

1	Person flyttet til købstad	Person flyttet til andet len	Arv flyttet indenfor landsby	Arv flyttet indenfor lenet	Arv flyttet til købstad	Arv flyttet til andet len	Usikre førlov for flytning av person	Arv flyttet uvist hvorhen
	1		1	6	..	1	3	2
	1	..		12	1	2	1	11
	1	1			2	27
	2	1	4	3				12
	3	3	1	10		..		2
	2	1	8	8		3		2
	1	3	1	2				
	1		2	5				..
			3		14
			2	2	2	1		1
				6				5
		1				1
		1	4	2				6
				3				1
	1	1		3				15
	..	1						20
		1						13
						9
					..	1		18
				1				5
				1				3

at skriverne ikke altid har holdt dem adskilt, men som regel kan man av sammenhængen se, hvad der menes. Avgifterne findes under de uvisse indtægter i lensregnskabet, og den pågældende post betegnes oftest kun som førlov, undertiden som førlov og bobrud, selv om der ved de enkelte underposter er angivet, hvilken av de to avgifter der er tale om. Ved de enkelte ydelser står ligeledes oftest kun førlov, selv om det av sammenhængen og beløbets størrelse er klart, at der er tale om begge avgifter under ett. I Stege byfogedregnskaber holdes avgifterne helt

adskilt 1600—13, og 1622—24 kaldes de tilsammen kun førlov, mens de i andre regnskaber er anbragt under sagefaldet. Materialet er følgende: I. Regnskab for Elmelundegård 1607, 1611, 1613, 1615 og 1618. II. Regnskab for Stegehus med Elmelundegård 1619—29, 1634—36, 1652—61. III. Stege byfogedregnskaber 1600—03, 1607—17, 1622—25, 1627—31, 1640—44, 1652—56.

Hvad bobrud er, kan ses av omtalen ved de enkelte tilførsler i *lensregnskabet*, og nogle eksempler skal anføres: 1612. Ett bobrud og to førlov i Tostenæs, der skifte stod efter Rasmus Hofmand. 1619. Per Rasmussen i Svendsmark til bobrud efter hans hustru. 1620. Fem arvinger gav hver ett førlov og ett »bobrud for dem alle« i Frennerup. Niels Jacobsen i Askeby gav ett førlov for arv efter sin mor og ett bobrud. Hans Pedersen i Tøvælde, da han byttede med sine små børn efter moderen, gav ett bobrud. 1622. Morten Lauridsen og Mette Lauridsdatter gav bobrud, »der de brød boen og arvede efter deres far«. 1623. Anne Rasmus' i Ebbelnæs gav bobrud, der hun skiftede med sine små børn efter sin mand. Rasmus Jensen, der arvede Rasmus Jyde i Raabymagle, gav ett bobrud og et førlov. 1624. Tre arvinger i Jylland, der arvede efter en kone, gav hver et førlov og sammen med hendes mand ett bobrud. Anders Jensens enke i Lendemarke gav bobrud, da hun betalte gælden efter hans død. 1625. Oluf Lolliks enke i Mandemarke gav bobrud, da hun skiftede med sine børn. Rasmus Staal i Råbymagle gav ett bobrud, da han skiftede med sin kones arvinger. 1627. Peder Ingvarsen i Stubberup gav ett bobrud, da han skiftede med sine stiftbørn. 1634. Laurids Biere i Udby gav ett bobrud og et førlov, da han skiftede med sine sødskende efter deres far.

I *Stege byfogedregnskaber* findes ganske de samme oplysninger, men her betaltes desuden 1628 av boet efter Rasmus Blasen, efter hvem arvinger ikke fandtes, et halvt bobrud, skønt arveløst gods ellers helt og holdent tilfaldt kronen.

Herefter må *bobrud være en avgift, som betaltes til kronen av arvingerne for at de kunne få lov til at skifte arven*, uanset hvordan de var beslægtet med arveladeren, hvor mange de var, eller om

Tabel VI. Stege by.

	Bobrud				Førløb					
	Enkenvend efter børn	Enker efter børn	Andre nære familie- forhold	Uoplyst	Personer til lenet	Personer til andet len	Arv til lenet	Arv til andet len	Usikre førløb av person	Arv flyttet uvist hvorthen
1602.....	..		3	3	1	2	..	1
1603.....	..			6	4	2
1608.....	3	1
1609.....	..	1	1	2	1	..	1
1610.....	1			1	1	1	2	..
1611.....	3
1612.....	1	1	1	1	2
1613.....	..		2	1	1	1
1614.....	..		1	4	1	2	..	1
1615.....	5	1
1616.....	..			5	1	..	1
1617.....		4	1
1623.....	1	..	2
1624.....	1	1	3
1625.....	2	1	3	2	1	2	..	1
1627.....	..		2	7	6
1628.....	..		1	2	1	1
1630.....	..		1	2	3
1631.....	3	2	2
1640.....	1	3	1	..	1
1641.....	..		3	11	7
1642.....	..		5	10	2	1	5
1643.....	2	1	2
1644.....	2
1645.....	..		3	1	..	1	2
1652.....	..		3	1	..	2	1
1653.....	..		2	2	2	3
1654.....	2	..	2
1655.....	..		1	2	1
1656.....	..		3	13	1

de boede på Møn eller ej, og det betaltes også, når arvingen blev boende i sin avdøde mands eller hustrus gård, og er således uafhængigt af, om arven flyttedes, og det har derfor intet med førlov at gøre.

Bobrud kan ikke i det bevarede materiale konstateres før 1602, da det første gang findes i Stege, og dets alder kendes derfor ikke, men bønderne havde nok ret, når de vidnede, at bobruddet var »av arild« og det lader sig ikke avgøre, med hvilken begrundelse kronen krævede avgiften, skønt der ikke var tale om offentligt skifte.

Bobrud kendes kun fra Møn, og her havde *førlov* også en særlig karakter, da det foruden i de sædvanlige tilfælde — flytning av arv eller person bort fra lenet enten til et andet len eller til lenets købstad Stege eller fra Stege til landsby på lenet — også skulle betales ved flytning av både person og arv fra landsby til landsby eller i samme landsby *indenfor* lenet. Nogle få eksempler fra lensregnskabet på betaling av førlov vil være nok til at vise både det normale og det specielle. 1619. Niels Rasmussen i Skelby på Falster for arv efter Jens Hollænder i Askeby. Søren Møller, som flyttede fra Lendemark til Stege. 1620. *Anders Henningsen i Kokseby og Henning Hansen i Hårbylille for arv efter Sidsel Hanses i Lerbæk. *Lars Nielsen i Nøbølle efter sin farbroder Christen Lauridsen i Nøbølle. *Jens Fynbo, der flyttede fra Kjeldbymagle til Askeby. Peder Købmand i Stege, der flyttede Clemind Clemindsens enke i Frennerup til Stege med hendes gods. 1621. Niels Plog i Ebbelnæs, der flyttede til Sjælland. Knud Væver, der flyttede fra Vollerup til Stubbekøbing. 1622. Anders Jacobsen i Sprove flyttede til Stege med sit gods. 1624. *Gert Madsen i Tostenæs flyttede sin kones gods dertil fra Udby. 1628. Niels Andersen og Rasmus Kræmmer i Stege for arv efter Laurs Madsens kone i Tøvælde. 1652. *Maren Jensdatter i Vindebæk, som flyttede fra sin bolig og kom i ægteskab med Rasmus Madsen Fræer ibd. De med * mærkede eksempler viser flytninger foregået mellem landsbyer på lenet eller indenfor den samme landsby.

Fra Stege skal nævnes et par eksempler, der supplerer oplys-

ningerne fra lenet. 1608. Hans Kræmmer flyttede fra Stege til Vordingborg. 1612. Anders Rasmussen flyttede fra Stege til Frennerup. 1616. Hans Jørgensen flyttede arv til Gulland. 1617. Per Bogø flyttede arv til Stubbekøbing. 1624. Christen Andersen i Spejlsby flyttede sin hustrus arv fra Stege. 1652. Henning Adamsen i Kjeldby og Peder Splint i Tøvælde for arv efter Niels Bysvends kone i Stege, som de flyttede til landsbyen. 1655. Hans Ibsen i Dyrlev på Sjælland flyttede arv hertil. Alle disse eksempler fra Stege er av normal art, og det kan ikke ses, at der er betalt førlov for flytning av arv indenfor byen.

Av disse eksempler fremgår, at førlovspenge både betaltes i de samme tilfælde som dem, der kendes fra andre len og byer, og ved flytninger, der ellers ikke medførte denne avgift. Her betaltes førlov av den, der flyttede sin arv eller sin kones gods eller sit eget gods fra en landsby til en anden på øen, ja endog ved flytninger av gods indenfor samme landsby. Førlov har således her et betydeligt større omfang end ellers kendt, og som det vil fremgå av tabel V var flytninger av arv og personer hyppige indenfor lenet.

De opstillede tabeller V og VI over bobrud og førlov på Møns len og i Stege er ikke fuldt pålidelige, fordi materialet ikke altid tillader en sikker avgørelse av alle forhold ved skiftet, men de tvivlsomme tilfælde er anbragt i kolonnerne efter bedste skøn. Når der i regnskabet står, at en enke eller enkemand har skiftet med sine børn og kun har ydet bobrud, men ikke førlov, er der gået ud fra, at arven ikke er flyttet. Når det hedder, at der er ydet bobrud efter n.n.s kvinde, er det antaget, at manden var i live, da der andre steder står: efter sal. n.n.s kvinde, og bobruddet er da opført under »nære slægtninge«, der foruden skifter, hvor kun ægtefællen findes *anført* som arving, også omfatter de tilfælde, hvor børn har skiftet efter deres forældre og omvendt og sødskende efter en broder eller søster.

Med hensyn til tabel V gælder, at i alle de tilfælde, hvor enker og enkemænd skiftede med deres børn, ydedes der *kun* bobrud undtagen i 1627, da der to gange, hvor enker og to gange hvor enkemænd skiftede med deres børn, ydedes både bobrud og

førlov. Forklaringen er formentlig den, at alle de øvrige enker og enkemænd blev boende med deres børn i den avdødes gård eller hus, således at der ikke flyttedes nogen arv, og der derfor ikke skulle betales førlov, mens der i de fire tilfælde i 1627 har været børn, der ikke boede hjemme og derfor flyttede deres arveparter. Der betaltes bobrud alene av fire enker og femten enkemænd, og de må altså været blevet boende på arveladerens bopæl, men de ses ikke at have haft børn. Det må de nu vistnok have haft, for ellers kunne manden ikke arve, og konen havde ingen arveret efter manden. Formentlig skyldes det blot glemsomhed hos skriveren, at børnene ikke er nævnt, for havde der været fjærnere arvinger, andre frænder, måtte disse have betalt førlov, idet deres arveparter skulle flyttes fra gården.

Det er overvejende sandsynligt, at alle de førlov, der i tabellen er betegnet som usikre, ydedes for flytning indenfor lenet, men det kan ikke ses, hvilke av disse flytninger der foregik indenfor samme landsby og hvilke fra landsby til landsby. Under førlov for arv indenfor samme landsby er medtaget skifter mellem enker og enkemænd og disses børn, da det må antages, at familien er blevet boende i landsbyen, når intet særligt oplyses om flytning av arv eller person. Når arvingernes antal er opgivet, er hver arvelod regnet for een post, da hver arving skulle betale førlov, og da de ikke altid boede samme sted. Fra 1652 og følgende år findes yderst sparsomme oplysninger om arvingernes bopæl.

De ovenfor nævnte taxter for førlov synes ikke altid at have været helt faste, for 1624 betalte tre arvinger i Jylland hver 3 mark i førlov, og 1656 betalte een arving på Fyn og to i Stege hver $4\frac{1}{2}$ mark. Ligesådan var det ved flytning av personer. For hvert av årene 1625, 1626, 1635 og 1652 betalte personer, der flyttede til Låland og Falster hver 3 mark i førlov, og 1653 og 1654 kostede det $4\frac{1}{2}$ mark at flytte til Sjælland, skønt der også findes eksempler på, at der ved flytning bort fra øen er blevet ydet efter den sædvanlige mønske taxt. Een gang — 1652 — betalte en mand fra lenet 3 mark for at få lov at flytte til Stege, hvad der ellers kun kostede det samme som ved flytning indenfor

lenet. Da en mand 1629 købte en mølle på Møn og flyttede den til Falster, måtte han av med 3 mark, og en kone, der 1657 flyttede fra de fattiges gods på Møn til et andet sted på øen, måtte betale $4\frac{1}{2}$ mark i førlov. Selv om disse eksempler er uregelmæssige, ser det ud til, at de særlige, lave taxter for førlov kun gjaldt ved flytning av arv eller personer indenfor lenet, mens lensmændene har krævet den ellers gængse, højere taxt på 3 mark, når der var tale om flytning fra lenet, hvad der understreger, at forholdene på Møn havde en særlig karakter.

Tabel VI over avgifterne i Stege indeholder også et par uregelmæssigheder. Rasmus Skrædder i Kallehave, betalte 1640 3 mark i førlov, formentlig fordi han flyttede arv fra Stege til Sjælland og derfor måtte betale efter den på Sjælland gældende taxt. Mere mærkeligt er det, at 1641 betalte Marchen Peder Svendsens for en arvepart efter sin mand Jens Ladefoged efter vurdering 6 rdl. Selv om hun er blevet gift igen og har flyttet sin arv bort fra lenet, er det ikke muligt deri at finde en forklaring på de abnormt høje førlovspenge. Muligvis er hun flyttet bort fra Danmark, så der er tale om sjettepenge. En enkelt arv, der 1656 førtes til »Slesvig i Holsten«, medførte betaling av sjettepenge, og således må hertugdømmerne med hensyn til arveudførsel være blevet betragtet som udland, da udenlandske arvinger altid skulle betale en sjettedel av deres her i landet faldne arv til kronen¹. Da byfogedregnskabernes oplysninger ofte er ret kortfattede, er det vanskeligt at udskille de forskellige typer, men det kan i al fald ikke påvises, at der i Stege er blevet betalt førlov ved flytning av arv eller personer indenfor købstaden, således som det var tilfældet ved flytninger indenfor samme landsby på lenet.

Selv om tabellerne ikke kan opstilles helt nøjagtigt, skulle de stort set kunne vise omfanget av bobrud, førlov ved arv og ved flytning og til en vis grad, hvor personer og arv flyttedes hen og derved give nogle oplysninger om befolkningens vandring. Trods vornedskabet synes befolkningen ikke at have været helt stabil, og her — som på Kalundborg og Vordingborg len — er der tale

¹ Reces 1643 ²⁷/₂ II. 7. § 2.

om et ikke helt ringe antal flytninger i den periode, som materialet belyser, idet flytning av arv må avspejle en flytning, der er foregået før arvefaldet, således at man ikke kan nøjes med at optælle de flytninger av personer, der direkte fremgår av regnskaberne.

Efter Frederik III.s tronbestigelse søgte mønboerne om stadfæstelse på deres privilegier, og 1650 ¹⁶/₈ anmodedes lensmanden på Stegehus *Corfitz Ulfeldt* om udførligt at meddele kongen hvilke privilegier, der havde »været i observans og uimodsigteligt brugt»¹. Der kendes hverken svar på dette brev eller nogen kongelig stadfæstelse på privilegierne, hvortil den særlige ordning med bobrud og førlov vel må siges at høre, men formentlig er alt foreløbig blevet ved det gamle, for de to avgifter betaltes på samme måde som hidtil i al fald til 1658 på lenet og til 1656 i Stege.

I amtsforvalterregnskaberne efter 1660 findes intet om bobrud, og det samme gælder Møns vestre herreds tingbog 1668—74 og Stege rådstueprotokol 1649—68. I Stege byfogedregnskaber 1668—72 findes intet bobrud og kun fire gange førlov, nemlig to gange ved flytning til Sjælland og to gange ved flytning til landsbyer på Møn. De uvisse indtægter mangler i byfogedregnskaberne 1672—90. Da alle disse regnskaber er ret summariske, tør man imidlertid ikke herav slutte, at avgifterne ikke er blevet betalt efter 1660.

Det er utilfredsstillende ved en undersøgelse som denne at måtte konstatere, at man ikke kan finde disse særlige mønske forholds alder og oprindelse, men sammen med de ovenfor omtalte særlige forhold på Samsø skulle den vise, at de retslige forhold på dette felt ikke har været ens landet over, ja end ikke indenfor samme landskabslovs område². Det tyder på, at bøn-

¹ Sjæl. Tegn. 1648—50 f. 381.

² Også på lenene indenfor Jyske lovs område har der været forskel på praxis med hensyn til ydelsen av førlov. Mens der fra Aalborghus og Lundenes len intet eksempel kendes på, at der er ydet førlov av arv, der forblev i den landsby, hvor arven var faldet, forekommer dette på Odensegård len 1577, 1604, 1609 og 1611. På Aalborghus len ydedes førlov aldrig for flytning

dernes kår ikke har været ens i alle rigets forskellige dele, men kun en omfattende undersøgelse av både førlov og andre retsforhold vil kunne vise, i hvilket omfang det var tilfældet.

Summary.

Partition of inheritance was always undertaken by the heirs themselves until 1683, when it was established, that all partitions should be controlled by the crown and normally accomplished by government officials. Attempts to institute public control are found as early as 1571 in Elsinore. Records of division of inheritance on Sealand are found in towns, beginning with the registration of the inheritance of minors, and this was legally established in 1619. In the country records are first found on crown-lands 1630 and on private estates in 1651. In 1396 a duty of 3 marks called "førlov" had been imposed on inheritance, goods and persons, moved from one jurisdiction to another and tabels I—IV show how often it happened on two crown-lands and in two towns. In Sealand no duty was paid to the crown on partition of inheritance.

On the island of Møn special conditions are found. Here the duty of "førlov" was levied *also* when goods or persons moved within the jurisdiction, even when inheritance was transferred from one farm to another within the same village, but here the duty was only 12—18 skillings i. e. one sixth to one eighth of the ordinary duty. Here an additional duty called "bobrud" was levied on the same scale. "Bobrud" had to be paid before the heirs were allowed to divide the inheritance, notwithstanding whether it was moved or not, and it was imposed on both the tenants of the crown and on the inhabitants of the only town on the island, Stege. The sources available to describe this purely local phenomenon are very scanty and it can only with certainty be said to have been in existence during the years 1602—1660, but in 1619 the tenants declared that it had "always" existed and probably it is medieval. On the island of Samsø the tenants did not pay "førlov", probably because they were free-holders as far as their farmhouses were concerned. These two anomalies

av personer, mens dette var ret hyppigt på Odensegård. Lignende forskelligheder forekommer i kobstæderne både indenfor jyske og indenfor skånske lovs områder.

from the laws in force indicate, that these tenants in this respect lived under other conditions than the rest of the population. Tables V and VI show the frequency of "forlov" and "bøbrud" on Møn and in Stege.

II.

Norsk-danske Religionsforhandlinger i Paris under Kristian IV. (1647).

Af

J. J. Duin.

I den senere tid er Hannibal Sehesteds navn blitt satt i forbindelse med visse forhandlinger som ble ført i Paris med henblikk på å gjeninnføre katolisismen i Norge. Disse forhandlinger ble kjent ved to dokumenter som Ivar Hansteen Knudsen har funnet i romerske arkiver og som han publiserte i sin oversikt over pavestolens forbindelser med Norge i de to første hundreår etter reformasjonen¹. Dokumentene var udaterte, men fantes i et samlebind fra ca. 1650. Forhandlingene i Paris, sier dokumentene, ble fra dansk side ført av stattholderen (vice-re) i Norge, som var i en særlig ambassade ved det franske hoff, men stattholderens navn nevnes ikke. Ved en lapsus identifiserte² Hansteen Knudsen denne stattholder med stattholder Jens Juel som han tidligere, under året 1625, hadde omtalt³ og som etter sigende var velvillig innstillet overfor den katolske religion. Siden Jens Juel døde i 1634 og hans hustru Ide Lange ikke var datter til den forrige danske konge og søster til den daværende — slik som de nevnte dokumenter sier —, kunne han ikke være den danske utsending som ca. 1650 var i Paris. Selvom dokumentenes datering var usikker, kunne tiden før 1634

¹ Ivar Hansteen Knudsen: *De relationibus inter S. Sedem et Norvegiam duobus primis post reformationem sæculis vigentibus* (Rom, 1946), 184—187.

² *Ibid.*, 132 f. og 184.

³ *Ibid.*, 110 og 163 f.

neppe komme på tale. Stattholder i Norge i 1650 var derimot Hannibal Sehested, Kristian IV's svigersønn og Frederik III's svoger¹.

Likevel var således langt fra alle vanskeligheter løst. Først i årene 1662—1663 og 1666 opptrer Hannibal Sehested som overordentlig dansk utsending i Paris. Professor Einar Molland² forkastet derfor Hansteen Knudsens omtrentlige datering (1650) og henla samtalene i Paris til årene 1662—1663. Svensk riksarkivar Ingvar Andersson³ gikk den motsatte veien. En nærmere analyse av de betreffende dokumenter viser at de ikke kan gjelde Hannibal Sehested, konstaterer han uten dog å gå i detaljer. Vi håper i nærværende artikkel å kunne tidfeste dokumentene og således gi svar på noen av de problemer de har reist.

De to omtalte dokumenter er dradd frem fra Propagandakongregasjonens arkiv, fra de såkalte *scritti riferiti*, saker som er blitt behandlet på kongregasjonens offentlige møter. I en til en viss grad fri oversettelse fra datidens italiensk lyder de som følger:

(Barclay's memorial.)

»Mens stattholderen i Norge, tidligere svigersønn og nu svoger, »og første minister til kongen av Danmark, var ambassadeur »extraordinaire i Paris, betrodde han til abbé Barclay sin »hensikt å gjeninnføre den katolske religion i de land, og at »han allerede for fem år siden hadde tillatt dens utøvelse i »Norge;

»— at for en ikke liten del hans far John Barclay's (bok) »*Parænesis ad sectarios* hadde brakt ham på den tanken, og »mange av adelen der med ham;

»— men at han utvilsomt ville anstrenge alle sine krefter for »at planen skulle gjennomføres med hell og ikke mislykkes;

¹ Jvf. vår anmeldelse av Hansteen Knudsens bok i »St. Olav« 1946, 179 f. og i *Revue d'histoire ecclésiastique* 1948, 624—628.

² J. Kleijntjens: *Efforts des jésuites néerlandais en vue de la fondation d'une mission en Norvège en 1648 et les années suivantes*; Einar Molland: *Notes supplémentaires* (Norsk Teologisk Tidsskrift 1949, særtrykk, 21 f).

³ Dansk. Hist. Tidsskr. 11. r., II, 434 i en lengre omtale av C. O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested I* (1946).

»— at han mente Gud hadde ført ham dit for å virkeliggjøre
»hans planer.
»Han mente det var nødvendig at en biskop reiste dit med
»sendelse fra paven, likeledes
»at, nu Hs. Majestet den Allerkreligste konge hadde ut-
»nevnt ham til biskop i Toul, kunne de ikke ønske seg noen
»bedre enn sønnen til en mann hvis navn var aktet i de land,
»og hvis person var avholdt av og dyrebar til hans herre
»konge i den tid denne oppholdt seg i England.
»Den førnevnte abbé tok med ærbødighet kjennskap til denne
»herres fromme planer og forsikret ham om at Hs. Hellighet
»ville ta imot dem med åpne armer, at pavene hadde en sådan
»tørst efter sjeler at han av sin far hadde hørt si om Paulus V
»salig ihukommelse, at han ønsket gjeninnføringen av den
»katolske religion i England, selv om den første dag av denne
»kongens overgang måtte være pavens siste levedag.
»— At Hs. Hellighet var den omtalte paves efterfølger ikke
»bare i verdighet men også i sinnelag og fromhet. Men siden
»den apostoliske Nuntius var i Paris, sømnet det seg å trede
»i kontakt med ham som da senere ville utføre Roms ordrer.
»Gesandten svarte at det ikke sømnet seg at han som utsending
»fra en konge av forskjellig religion, skulle gå og oppsøke
»ham (nuntius), og at det samme hensyn hadde hindret ham i
»Wien å tale med kardinal Mattei salig ihukommelse. For ikke
»å la hele saken falle var den eneste utvei å ordne med »til-
»feldig« møte mellom (nuntius) Monsignor de Bagni og ge-
»sanden i ett eller annet munkekloster. Nevnte prelat har
»underrettet Rom om drøftelsen som fulgte mellom dem, men
»han hadde ikke mottatt noe svar. Den nevnte herre ba derfor
»abbéen å skrive (til Rom) som dog unnskyldte seg av hensyn
»til den pavelige nuntius. Men sistnevnte, rørt av denne
»respekt, sa han kunne skrive.
»Han skrev altså til den det vedkom og brevet ble sendt sam-
»men med posten fra førnevnte nuntius. Det er kommet svar
»på Monsignor de Bagnis breve uten at denne saken ble nevnt
»med et ord. Barclay har forundret seg over dette og frykter
»at denne dobbelte taushet fra dette hoffets (pavehoffets) side
»vil være til skade for katolikkene i Norge, og oppheve et-
»hvert håp med hensyn til Danmark.
»Uvis hva han skulle gjøre sa han til ovennevnte (utsending)
»at lignende saker bedre ble behandlet personlig enn skrift-
»lig; at han skulle gå til Rom og ved muntlige forhandlinger
»skulle avlegge rapport. Nevnte abbé Barclay hadde nu vært

»i elleve måneder ved dette hoff, flere ganger hadde han konferert med rette vedkommende, fremlagt saken både muntlig og skriftlig uten å kunne få noe svar.
 »Skulle abbéen i denne situasjon vende tilbake til det franske hoff, ville hans hjemreise vekke like stor skandale der som i hele Norden. Derfor ber han Deres Eminense ærbødigst om å ta sakens viktighet i betraktning og å fremlegge den for Hs. Hellighet. For det gjelder Guds forherligelse, den Hellige Stols ære, den nuværende paves renommé og så mange sjelers gagn. Dessuten vil det være en grunn for andre protestanter til å følge disses eksempel hvis de blir tatt imot av den Hellige Stol, og likeledes til å fortsette i sin villfarelse når de ser at de førnevnte ble avvist av den, o. s. v.« —

(Tillegget.)

»Sekretæren for denne Hellige kongregasjon og abbé Barclay er like godt inne i den førnevnte sak som de der deltok i den i Paris. Monsignor de Bagnis brev om saken ble avlevert til riktig adresse, likeledes nevnte abbé Barclay's. Det er da også uten nytte og vil kun forsinke saken å skrive til nuntius de Bagni. Det samme er gjort klart av nevnte abbé. Fordi han (nuntius) ikke har noe skriftlig om saken, kan han ikke være bedre informert enn førnevnte som i all ærbødighet vil betone at det etter fire år nu trenges en definitiv avgjørelse og at, hvis man ikke griper til nu, vil vinteren komme imellom og man må vente enda et år, med stor fare for å miste denne enestående gunstige anledning.
 »Alt dette fremlegger nevnte abbé for å fralegge seg ansvaret og ber ærbødigst om at såvel memorialen som dette tillegg må bli lest opp i kongregasjonens offentlige møte iformiddag den 20. juni, forat Hs. Hellighet kan bli informert og fritt må treffe en avgjørelse i overensstemmelse med Hs. Hellighets syn og med oppfatningen hos denne Hellige kongregasjons kardinaler.« —

I.

Om enn Barclay's memorial i flere henseender er meget dunkel, gir teksten likevel enkelte tilknytningspunkter som såvidt vites, hittil ikke er utnyttet. Den danske ambassadør, hvem han så enn var, hadde under sitt opphold i Paris et uformelt møte med den pavelige nuntius ved det franske hoff, Monsignor de Bagni,

ett av de få navn som nevnes i brevet. I tiden 1635—1666 finnes blant de forskjellige nuntii i Paris kun en som bar dette navn, nemlig Niccolo Guido del Bagno, titulær erkebiskop av Aten, nuntius i Paris fra 1643 (utnevnt 25. juni) til 5. desember 1656 da hans etterfølger utnevnes¹. Det omtalte møte må derfor ligge i dette tidsrum.

Samlebindet i Propaganda-arkivet som inneholder Barclay's memorial, inneholder til og med tre eksemplarer av det. Det siste eksemplaret er rettet til »Cardinalem Caraffa. In congregatione de propaganda fide«². Hos Biaudet og Karttunen finner en to kardinaler Caraffa på denne tid, Per Luigi Caraffa³, født 1581, nuntius i Køln 1624—1634, kardinal 1645, legat til Bologna 1651, død i Rom 1655, og Carlo Caraffa⁴, født 1611 i Rom, i tiden 1653—desember 1664 nuntius i Sveits, i Venedig og i Wien, kardinal januar 1664, likeledes legat til Bologna 1665—1671, død i Rom 1680. Mens kardinal Carlo Caraffa i hvert fall ikke var hosatt i Rom, og derfor neppe ansatt ved Propagandakongregasjonen før etter 1671, et år som neppe kommer i betraktning i forbindelse med Barclay's brev, så forekommer kardinal Per Luigi Caraffa faktisk som referent i kongregasjonens møter fra 22. januar 1647 til 22. desember 1649⁵.

¹ Jvf. Henry Biaudet: *Les nonciatures apostoliques permanentes jusqu'en 1648* (Annales Academiæ Scientiarum Fennicæ, ser. B, tom. II, 1), (Helsingfors, 1910), 224, 239; Liisi Karttunen: *Les nonciatures apostoliques permanentes de 1650 à 1800* (Annales Academiæ Scientiarum Fennicæ, ser. B, tom. V, 3), (Genève, 1912), 10, 25.

² Opplysningene om sammlebindet (Propagandakongregasjonens Arkiv, Scrittore riferite nelle Congregazioni Generali, vol. 339) utover det som finnes hos Hansteen Knudsen (s. 184, 186), skylder vi pater P. Polman O.F.M. som var så elskverdig å gjennomgå det på stedet og som herved overbringes vår ærbødige takk. — De tre eksemplarer: fol. 301 r—v (til kardinal Cornaro), fol. 302 r—v (til Propagandakongregasjonen), fol. 304 r—v (til kardinal Caraffa). »Tillegget« finnes fol. 303 r.

³ Biaudet, opus cit., 259.

⁴ Karttunen, opus cit., 237 f.

⁵ Jvf. J. D. M. Cornelissen: *Romeinsche bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden onder de Apostolische Vicarissen 1592—1722*. I. 1592—1651 (Rijks-geschiedkundige Publicatiën, tom. 77), (Haag, 1932),

Om abbe Barclay personlig beretter brevet at han av den franske konge var nominert til biskop i Toul. På vår forespørsel svarte herr J. Choux ved bispedømmet Nancy og Toul at lokalhistorikerne visstnok ikke omtaler Barclay's nominasjon til bispestolen, men at den på ingen måte er usannsynlig siden både hans far og bestefar hadde vært knyttet til Lotharingen, og dessuten var overbeviste gallikanere, noe som uten tvil var en anbefaling under Ludvig XIV. Bispestolen i Toul sto i flere år ledig efter Jacques le Bret som døde 15. juni 1645. André de Saussay ble nominert av enkedronningen i 1649, men under pave Innocens X (1644—1655) oppnådde han ikke å bli stadfestet. Aleksander VII (1655—1667) stadfestet ham i 1656 og de Saussay ledet bispedømmet Toul til sin død i 1675. Barclay's nominasjon synes derfor å ha funnet sted i tiden juni 1645—våren 1649. At Barclay ikke oppnådde stadfestelse fra Rom er på grunn av den utpregede gallikanisme i hans familie neppe forunderlig, og hans nominasjon falt bort i og med at de Saussay ble nominert i 1649¹. Samtalene i Paris med den danske ambassadør synes efter dette å ha funnet sted i tidsrummet 1645—1649.

Til slutt nevnes det i Barclay's redegjørelse at det for fem år siden var tilstått katolikkene fri religionsøvelse i Norge. Dette kan neppe sikte til annet enn til toleranse-ediktet av 17. juli 1646². Saken skulle dermed være oppe i Rom i 1651, og samtalene i Paris i det mellomliggende tidsrum.

Midt imellom³ de før omtalte tre eksemplarer av Barclay's redegjørelse finnes som tillegg en søknad om at hele saken må behandles »iformiddag den 20. juni« på kongregasjonens møte. Søknaden insisterer på at det nu »efter fire år« må tas en avgjø-

numrene 789 (22. jan. 1647), 791, 793 f., 796, 798, 802--806, 808, 812, 813 (22. des. 1649).

¹ Alt dette vesentlig efter brev fra J. Choux datert Nancy, mars 1948.

² Norske Rigsregistrarer VIII, 430 f. — Dette kongebrev om delvis religionsfrihet er påpekt av Molland, opus cit., 18 f. og 22, og i vår anmeldelse Rev. hist. eccl. 1948, 628.

³ Jvf. ovfr. S. 238 n. 2.

relse i saken. Sammenholdt med sistforegående opplysning om at det for fem år siden ble gitt religionsfrihet i Norge, skulle dette tyde på at saken begynte, m. a. o. at samtalene i Paris fant sted det påfølgende året, 1647.

I Hansteen Knudsens avhandling kjennes kun disse to dokumenter, Barclay's memorial og den sistnevnte søknaden. Søknaden selv bærer ingen egentlig dato utover vendingen: iformiddag den 20. juni. Forfatteren henlegger søknaden til »sannsynligvis 1650« på grunn av samlebindet den finnes i¹. Pater Polman O.F.M. som var så elskverdig å se gjennom bindet for oss, opplyser at man av selve bindet ikke kan slutte noe bestemt med hensyn til året, for like etter Barclay-dokumentene følger andre fra 1650 og 1654.

Som nevnt ble saken søkt behandlet på møtet i kongregasjonen den 20. juni. At Hansteen Knudsen som på stedet hadde adgang til alle dokumenter og bl. a. for årene 1632, 1633, 1643 benyttet referatene fra kongregasjonens møter, hverken publiserte eller henviste til noe referat fra møtet den 20. juni, var omtrent ensbetydende med at det enten ikke ble holdt noe møte den 20. juni i årene rundt 1650 eller at Barclay-saken ihvertfall ikke ble behandlet på et slikt møte². Det var derfor en gledelig overraskelse da det viste seg at Barclay-saken ble tatt opp som punkt 6 på dagsordenen i kongregasjonens møte den 20. juni 1651. Vi gjengir referatet³ etter innholdet:

»Herr abbé Barclay angående et tilbud fra vice-kongen (Prorex) for Norge om å underholde en (katolsk) biskop i det riket. »Kardinal Barberini gjorde rede for en henvendelse fra herr »abbé Barclay om at kongregasjonen skulle ta opp til alvorlig »behandling den saken han hadde fremlagt i forbindelse med »tilbudet fra Norges vice-konge. Vice-kongen som ønsker å gi

¹ Hansteen Knudsen, opus cit., 186; jvf. s. 133.

² Ibid., 133: »Nihil prorsus scimus de exitu finali . . .« og ». . . nonnisi duo extant [documenta] ad hoc spectantia«.

³ Propagandakongregasjonens Arkiv, Acta S. Congregationis vol. 20, fol. 63 r: Congr. generalis die 20 Junii 1651, num. 6 (fol. 64 v): De D. Abbate Berclao circa oblationem Proregis Norvegiae. . .

»katolikkene fri religionsovelse i nevnte rike og i det øvrige
»Danmark, ber om å sende en biskop dit, utstyrt med alle
»fullmakter, og tilbyr fra egen kasse å sørge for nevnte biskops
»underhold, bortsett fra det som går med til reisen. — Siden
»kongregasjonens medlemmer vet at både Hs. Hellighet paven
»og kardinal Panzirolo¹ allerede i noen tid har hatt kjennskap
»til denne sak, erklærte kongregasjonens medlemmer det var
»best at kongregasjonens sekretær henvendte seg til nevnte
»kardinal og forhørte seg om kardinalens og pavens syn i så
»henseende, forat man i et så viktig anliggende kunne gå
»frem etter Hs. Hellighets ønske og vilje. Skulle kardinal
»Panzirolo spørre etter kongregasjonens ønsker, skal sekre-
»tæren legge dem åpenhjertet frem: nemlig at kongregasjonens
»medlemmer var av den oppfatning at en sak som denne ikke
»skulle legges i herr abbé Barclay's hender siden han mere
»tenker på egen enn på andres interesse, og at han av den grunn
»ikke var den egnede mannen til å fullføre en slik oppgave.
»Videre vil kongregasjonen gjerne tre til med finansiell støtte
»for å fremme saken, fordi den kunne bringe stor nytte og
»fremgang for den katolske religion og neppe noen skade. Herr
»abbéen skal man svare i alminnelige vendinger forat han ikke
»på noen måte skal føle seg tilsidesatt, tvertom skal man rose
»hans gode hensikter og hans iver.«

Dette referatet fra møtet 20. juni 1651 er for seg alene av-
gjørende for tidfestingen av hele Barclay-saken og spesielt av
samtalene i Paris med den danske »ambassadeur extraordinaire«.
Ifølge Barclay's ovennevnte søknad fant de sted fire år tidligere.
Dette fører til året 1647 og bekrefter fullt ut det vi ovenfor kom
til ut fra holdepunkteene i selve Barclay's memorial. Spørsmålet
som melder seg, blir: hvem var dansk ekstraordinær ambassadør
i Paris året 1647?

II.

Freden i Brømsebro gjorde i august 1645 slutt på den dansk-
norske krig mot Sverige. Det var Nederlandene og Frankrike

¹ Kardinal Gio Giacomo Panzirolo (1574—1657) var kardinal og pavelig
statssekretær 1643—1657 (Biaudet, opus cit., 287 f.); han deltar i Propa-
ganda kongregasjonens moter mars—august 1650 (Cornelissen, opus cit.
nr. 816—818).

som hadde meglet ved fredsslutningen. Freden var en ydmykelse for Danmark-Norge og innvarslet en ny retning i dansk-norsk utenrikspolitikk: tilnærmelse til Frankrike og de hollandske Generalstater. Som et ledd i denne nye orientering fikk rikshovmesteren Korfits Ulfeldt i løpet av 1646 overdradd seg en ambassade til Haag og Paris for å utvide tilnærmelsen og muligens avslutte handelsavtaler. I februar 1647 ble det sluttet en traktat med Generalstatene. Ledsaget av sin hustru, Leonora Christina, som i Haag hadde født ham en sønn, Leo Belgicus, ga Ulfeldt seg den 10. mars i vei til Paris. Over Antwerpen (16.—20. mars) reiste selskapet til St. Denis der de ankom den 5. april, kort før påske. På grunn av påsken måtte Ulfeldt vente til den 28. for å få sin første audiens. Han ble derfor ikke i St. Denis men tok opphold i Paris. Audiensen den 28. april der han overrakte sine akkreditiver, beskrives utførlig under nyhetene fra Paris, i »Gazette« for 4. mai 1647. Dagen etter kom hans hustru Leonora Christina, datter av kong Kristian IV med Kristine Munk, for å gjøre de kongelige sin oppvartning. Den tredje dag hadde Ulfeldt på ny foretrede for de kongelige, talte da spansk med enkekedronningen for ikke å bli forstått av de mer enn 100 tilstedeværende ved denne »secret audientz«. Ambassadørens forhandlinger som snart etter begynte, førte ikke til noe definitivt resultat, men ekteparet ble meget feiret under dette opphold i Paris. Den pavelige nuntius, »Seigneur Bagni«, nevnes å være i Paris den 16. og 27. mai, i førnevnte avis »Gazette«. Den 6. juni gjør Ulfeldt og Leonora Christina sin avskjedsvisitt hos de kongelige som da oppholder seg i Amiens, og i juli er rikshovmesteren tilbake i Danmark, der han avgir en relasjon om ambassaden til Holland og en om den til Frankrike¹.

¹ Litteraturen om Korfits Ulfeldt er for omfattende til å gjengis her. Det henvises til Dansk Biografisk Leksikon XXIV (1943), 462 ff.—For forhandlingene og traktaten i Haag jvf. Danmark—Norges Traktater 1523—1750 IV: 1626—1649 (1917), 520—546. — Oppholdet i Frankrike: Ulfeldts relasjon er trykt i Nye Danske Mag. IV, 297—310 men inneholder intet om Barclay-saken; Gazette 1647 (Paris), nr. 36, 49, 51, 53, 59; Henny Glarbo: Gesandtskaber og politisk Historie (Danske i Paris gennem Tiderne, red.

I Barclay's memorial nevnes det at ambassadøren i Paris som utsending fra en konge av annen religion erklærte ikke å kunne avlegge besøk hos den pavelige nuntius de Bagni, like så lite som han i sin tid hadde kunnet gjøre dette i Wien hos den nu avdøde kardinal Mattei. Gasparo Mattei var nuntius i Wien fra 1639, 8. august til 1644, 2. april da hans efterfølger ble utnevnt¹. Har Korfits Ulfeldt i dette tidsrum som dansk utsending vært i Wien? Svaret er bekreftende. Den 20. mai 1641 fikk Ulfeldt, da stattholder i Kjøbenhavn, instruks om å reise til keiseren i Regensburg. Han kom frem i juli, og tilbakereisen begynte i oktober². Det var ved denne anledning han av keiseren ble utnevnt til tysk riksgreve. Teksten i Barclay's brev kan vel forstås derhen at Ulfeldt har nevnt dette tilfelle med nuntius Mattei ved Wienerhoffet, selv om det egentlig gikk for seg i Regensburg. Men Otto Sperling, det Ulfeldtske hus' gode venn, som i sin selvbiografi omtaler denne reise til Regensburg, skriver uttrykkelig at Ulfeldt «ble en god stund i Regensburg, og drog siden derfra til Kejseren i Wien, hvor han gjorde sin Konge god Tjeneste og formildede Kejsereisens mot Kongen ophidsede Sind³.» I tiden 1639—1644 nevnes ingen andre særlige utsendinger fra den danske konge til keiseren.

Av andre personalhistoriske opplysninger om den danske utsending til Paris inneholder Barclay's memorial følgende: «vice-re» for Norge, den gang (1647) svigersønn og nu (1651) svoger til den danske konge, og samtidig hans første minister.

Franz v. Jessen. (Kjøbenhavn 1936)), 122—124; Leonora Christina, Jammers Minde og andre selvbiografiske Skildringer, utg. Johs. Brøndum-Nielsen og C. O. Boggild-Andersen (1949), 16 og (historiske opplysninger), 315.

¹ Biaudet, opus cit., 226, 241, 273.

² J. A. Fredericia: Danmarks ydre politiske Historie (1629—1660) II (1881), 157—159; Kr. Erslev: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermodernes Historie i Kristian IV's Tid, II (1627—1643), (1887—88), 595 f. I årene 1639—1644 oppfører Erslev ingen andre sendeferd til keiserhoffet.

³ Dr. med. Otto Sperling, Selvbiografi (1602—1673), oversat i Uddrag . . . af S. Birket Smith (1885), 106. — Ifølge velvillig underretning fra det Danske Rigsarkiv er dog Ulfeldts rekreditiv fra keiserhoffet utstedt i Regensburg.

Leonora Christina, Korfits Ulfeldts hustru, var som før nevnt datter til Kristian IV. (1588—1648) og Kristine Munk, og dermed halvsøster til Kristians sønn og etterfølger Frederik III. (1648—1670). Ulfeldt er da svoger til den siste, og svigersønn til den første. Med titelen *primo ministro del Re di Danimarca* er vel ment stillingen som rikshovmester Ulfeldt var utnevnt til i april 1643. Bli igjen titelen *Vice Re di Norvegia*, som vel må oversettes med »stattholder i Norge« og som hittil har vært utgangspunktet til brevets tolkninger, øyensynlig med desto større rett fordi stattholder i Norge fra 1642 til 1651 var Hannibal Sehested, ved sitt ekteskap med frøken Christiane, søster til Leonora Christina, likeledes svigersønn til Kristian IV. og svoger til Fredrik III. At Hannibal Sehested dessuten to ganger var ambassadeur extraordinaire i Paris (1662—1663 og 1666) gjorde utvilsomt ikke saken lettere. Nu det har lyktes å tidfeste samtalene i Paris til 1647 er det tydelig at Hannibal Sehested som utsending ikke kommer i betraktning. At utsendingen i Paris i Barclay's memorial kalles *Vice Re di Norvegia* lar seg lettest forklare ved en forveksling fra Barclay's side. Han har da blandet sammen de to svigersønner til Kristian IV.: Hannibal Sehested, stattholder i Norge (*Vice Re di Norvegia*), og Korfits Ulfeldt, rikshovmester som i offisielle danske skrivelser undertiden kalles *vicarius regis*, eller *prorex*¹. Det kan tilføyes at Barclay i så tilfelle ikke har vært den eneste til å blande de to svigersønnene sammen. En av Ulfeldts franske biografer, Sorbrière, som kjente Leonora Christina og antagelig også Ulfeldt personlig, beretter at Kristian IV. gjorde Ulfeldt til »Viceroy de Norwegue, Grand-Maistre de ses Royaumes«². At Ulfeldt i Paris virkelig skulle ha

¹ Jvf. Erslev, opus cit., II, 563 og 595 note 12.

² Sorbrière: *Relation d'un voyage en Angleterre* (Paris, 1664), 178. På grunn av sin vennlige holdning overfor Ulfeldt ble boken beslaglagt og forfatteren forvist fra Paris; jfr. abbé Paulmyers brev til Hannibal Sehested av 26. juni, 18. juli, 25. juli 1664 (Danske Rigsarkiv, T.K.U.A., Frankrike, B 33). I førstnevnte brev heter det: »L'auteur est le Sr. Samuel Sorbrière, autrefois ministre de la religion pretendue reformée, et maintenant historiographe de France, et pensionnaire de Sa Majesté Tres-Chretienne«. Sorbrière hadde tidligere utgitt en fransk oversettelse av Thomas Hobbes politiske

utgitt seg for stattholder i Norge er, den intrigant han er, ikke utelukket, men likevel mindre sannsynlig, både fordi det var forholdsvis lett å verifisere og fordi det er vanskelig å finne noen rimelig grunn til det.

III.

Efter å ha tidfestet samtalene i Paris og løst spørsmålet om ambassadørens person er det et nytt spørsmål som melder seg: handlet Korfits Ulfeldt helt på egen hånd, eller handlet han i forståelse med andre, og i så tilfelle, hvem?

Det som uten tvil må ses i forbindelse med Ulfeldts henvendelse til Barclay og til nuntius de Bagni i Paris er det norske toleranse-ediktet utstedt av kongen den 17. juli 1646 på herredagen i Christiania. Hannibal Sehesteds bestrebelse, ikke minst etter freden i Brømsebro, gikk ut på å bygge opp den norske handel og den norske flåte. Både for det ene og det andre måtte det trekkes utlendinger til landet. For å fremme dette tilstedes utlendingene samvittighetsfrihet, lov til å holde private gudstjenester i sine hjem, og lov til offentlig gudstjeneste i Gamlebyen ved Christiania, på Nordnes ved Bergen og i Christianssand ved Flekkerøen. Skulle derimot noen av landets egne borgere ta del i disse gudstjenester eller forandre religion, skulle de miste all arv¹. Dagen etter får den hollandske handelsmann Selius Marselis, kalvinist, kongebrev på å kunne nyte borgerlige rettigheter i Christiania og at likevel »han og hans ganske Huus maa være fri for Geistlighedens Molestie udi Religionen, naar han eller andre av hans ingen Skandal giver«².

Disse tolleransebestemmelser var et resultat av intimt samskrifter (De cive?, 1642) som franskmannen i innledningen hadde tilegnet Korfits Ulfeldt; dedikasjonen er datert Haag, 20. juli 1649 (Paulmyer, 18. og 25. juli 1664). Ulfeldt var i Haag fra mars til oktober 1649 på sin annen sendeferd til Holland; jvf. Danmarks-Norges Traktater IV, 626—651. Det ser ut til at Sorbierre i den tid er kommet i forbindelse med Ulfeldt. Leonora Christina besøkte han 1663 da hun satt fengslet i Brugge (Relation d'un voyage . . . s. 176 f.).

¹ Norske Rigsregistr. VIII, 430 f.; jvf. ovf. s. 239 note 2.

² Norske Rigsregistr. IX, 219 f.

arbeide mellom Hannibal Sehested og kongen, men kongens kansler Kristian Thomesen Sehested, en ivrig lutheraner, sendte sin herre tre måneder senere en alvorlig advarsel¹: »... dersom muncke och jesuiter bliffuer først laanet hus, som imod alle evangelische alltid practicere, daa skal wore effterkommere der wist begræde i huad wi giøre.« Kongen svarer² sin kansler temmelig skarpt at hvis riksrådet i fellesskap gjør en henvendelse i saken, da vil han svare, men å diskutere saken med kansleren alene, »ded staar mig indthed an«. Et svar som dette tyder ikke på at kongen mer eller mindre motvillig var gått med på den norske stattholderens forslag om religionsfrihet.

Også andre av Kristian IV.'s egenhendige brev fra denne tid vitner om at religionsfriheten var noe som opptok ham, både før og etter herredagen i Christiania. I månedene før herredagen, da kongen ennå var i Danmark, forberedtes og diskutertes Korfits Ulfeldts ambassade til Holland og Frankrike. I et brev til Ulfeldt personlig³ skrev kongen den 20. mai 1646 at riksrådet nu snart måtte ta opp til diskusjon en sak som ikke kom til å være lett. Medlemmene i rådet var nok enige om å alliere seg med Frankrike og Holland, men førte dette ikke med seg at »man da skulle lade passere baade den Catholische som den Calvinsche Religion, ty accepterer man dy Calvinsche, da kan man indted støde dy Catholische for hoffueditt, om der nogen triig alliance bliiffve styffted«? Dagen efter var kongen inne på det samme i et brev til flere medlemmer i riksrådet⁴. Nu det gjaldt å slutte en allianse med den franske krone og Holland, noe rådet var enig i, ønsket kongen å høre deres mening om hans ambassadør skulle

¹ Kristian Thomesen Sehested til Kristian IV. 10. okt. 1646 (Norsk Riksarkiv, gammel registratur: Kanc. Realavd. 5, Betenkninger, Memoria-ler etc. 24; ny (1944) registratur: Kancelliet, skap 14, pakke 115, lit. E); jvf. Bøggild-Andersen, opus cit., 63 f. og 510.

² Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve, utg. ved C. F. Bricka og J. A. Fridericia VI, 1645—1648 (1885—86), 197 (19. okt. 1646).

³ Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve VIII, 1584—1648, Supplement til C. F. Brickas og J. A. Fridericias Udgave, utg. ved Johanne Skovgaard (1947), 383 f.

⁴ Egenhændige Breve VIII, 384 ff.

love dem fri religionsutøvelse på visse steder; i motsatt tilfelle kunne kongen ikke se hvordan de skulle få handelen i riket på fote. De fleste i rådet var enig i at man straks skulle begynne forhandlingene, kongens kansler Kristian Thomesen Sehested var stemt for utsettelse, og siden rådets betenkning måtte være enstemmig, ble ingen sådan avgitt¹. Heller ikke gikk man inn på kongens forslag om at rådene skulle innlevere sin betenkning hver for seg². Den 1. juni ble det på Fredriksborg utstedt instruks for Korfits Ulfeldt som ekstraordinær ambassadør til Generalstatene og Frankrike, men i instruksen blir religionsfriheten ikke nevnt. Sammenholder en dette med kanslerens førortalte brev til kongen senere på året i anledning tolleranse-ediktet i Norge, var nok motstanden i rådet fra mindretallets, bl. a. kanslerens, side vel også rettet mot kongens forslag om under forhandlingene å tilby religionsfrihet³. Men også rikshovmesteren Korfits Ulfeldt var medlem av rådet og var følgelig fullt klar over både kongens og øyensynlig flertallets innstilling. Mens han oppholdt seg i Haag, ble tolleranse-ediktet i Norge et faktum, noe man er fristet til å se som en omgåelse av tidligere vanskeligheter. I dette lyset virker Ulfeldts samtaler i Paris med Barclay og nuntius de Bagni atskillig mindre fremmed.

Mens den temmelig vidtgående toleranse som Kristian IV. la for dagen i forbindelse med Ulfeldts ambassade og privilegiene om religionsfrihet i Norge, i det minste for en stor del var betinget av politiske grunner, kan det fra hans siste leveår også fremheves andre og lignende momenter der politikken ikke synes å være hovedgrunnen. Skjønt rådet før rikshovmesterens avreise ikke kunne enes, har det øyensynlig lykkes bedre da Korfits Ulfeldt var i Haag og Hannibal Sehested igjen i Norge. Da kongen høsten 1646 utba seg⁴ en betenkning fra rådet om »Statens og

¹ Egenhændige Breve VI, 168 note 3.

² Ibidem VI, 167—169 (23., 26. og 28. mai).

³ Kanslerens iver for lutheranismen er alminnelig anerkjent. Jvf. bl. a. Boggild-Andersen opus cit., 64; Emil Gigas: Grev Bernardino Rebollo. spansk Gesandt i Kjobenhavn 1648—1659 (1883), 32 og note 2, 223, 260.

⁴ Egenh. Breve VI, 200 f. (5. nov. 1646).

Regimentets konservasjon«, benyttet rådet anledningen til å gi uttrykk for sitt ønske at kongen »for Guds æris schyld jo fremdelis ville persistere och ey tilstede udi e.k.m. riger och lande ulige religioners exercitier . . .«¹.

Det ser imidlertid ikke ut til at kongen av den grunn oppga sin tolerante holdning. Sommeren 1647 var det privilegiene — og især adelens — som ga anledning til et skriftlig replikkskifte mellom kongen og rådet. Kongen svarte² bl. a. at han ikke hadde tenkt å forlange noe mot privilegiene, men at det var mot hans privilegier når kansleren i et nytt rådsmedlems, »Malte Juls Ed, os uadspurgt, indførte ydermere om Religionens Fortsættelse end som i de forrige Rigens Raads Ed været har.« Det ble vekslet flere brev mellom kongen og Kristian Thomesen Sehested³: kongen holdt fast ved sitt at det var noe nytt, kansleren avviste kongens mistanke om forandring i riksrådenes edsformular. Episoden viser med all tydelighet at kongen mislikte edsformulærens avsnitt om »Religionens Fortsættelse«, om det så var virkelig nytt eller gammelt.

Til tross for kanslerens og andre rådets innstilling som han

¹ Erslev, opus cit., III, 299 (7. nov. 1646); jvf. 295.

² Egenh. Breve VI, 306 f. (12. juli 1647).

³ Kristian Thomesen til kongen: Odense, 13. juli 1647 (Erslev, opus cit. III, 371); kongen til Kristian Thomesen: 16. juli 1647 (Egenh. Breve VI, 310 f.); kanslerens svar: 19. juli 1647 (Erslev, opus cit. III, 400). — 8. des. 1644 sendte kongen kansleren et utkast til eden som de nye riksråder Knud Ulfeldt, Iver Vind, Jorgen Brahe og Frederik Reedtz skulle avlegge den 11. des.; i den definitive teksten heter det: *Worris Christelige Religion*, som nu udi disse Riiger och lande, Gud uerre Ehrit, Er y suang, wiil Ieg af al macht och formue hiielpe at befohdere for dem, som derudi søger nogen forandring at gøre (Egenh. Breve V, 539 ff.). Senere nye riksråder var Ove Gjedde (29. mars 1645), Niels Trolle (ca. 1. juni 1645) og Malthe Juel (22. juni 1647). Malthe Juels edsformular foreligger ikke. — En eldre riksrådsed er trykt hos Erslev (Aktstykker, Rigsr. og Stænderm. Hist. I, 78 f.) der det bl. a. loves »at ville befordre, forfremme och handthafve thend rette och rene religion *eflther thend augsburgiske bekiendelsis liudelse om religionen*, och efthersom thend udi konning Christian thend tridies och konning Friderich thend andens thid offentlig hafver verit lerd och predicket udi thend christen kiercke her udi Danmarck« (uthevet her).

etter hvert kjente tilstrekkelig, kom kongen desember samme år med et nytt forslag i retning av større toleranse. For å forbedre landets finanser måtte handelen fremmes, noe som kongens egne undersåtter ikke viste noen særlig evne til. For å trekke fremmede handelsmenn også til Kjøbenhavn har kongen planer om å gi dem fri religionsøvelse i deres »husse och lossomendter« i én bestemt del av byen, temmelig parallelt med den frihet til offentlig religionsutøvelse i Gamlebyen ved Christiania, på Nordnes ved Bergen og i Christianssand ved Flekkerøen. I et brev¹ til flere medlemmer i rådet gjorde kongen oppmerksom på at man skulle benytte to andre råders, Jørgen Seefeldts og Fredrik Reedtz', nærvær til å høre deres mening om privilegiene »som uyl dii fremmede forundis om dii siig hiid Ind y Riiget skal begiiffue.« Den 10. januar 1648 tilstilte kongen sin rikshovmester Korfits Ulfeldt en rekke punkter der han sammenfattet det de kort i forveien hadde drøftet vidløftig sammen². Samtlige punkter, deriblant forslaget om privat religionsfrihet for fremmede i Kjøbenhavn, skulle snart fremlegges i rådet, men hele brevet tyder på at kongen og rikshovmesteren var enige på forhånd. Om forslaget ennå ble behandlet i rådet ved kongens levetid — kongen døde 28. februar 1648 — foreligger intet om, men Kristian IV.s korrespondanse nettopp i årene 1646—1648 viser tydelig at Korfits Ulfeldt ved sine samtaler i Paris med Barclay og nuntius de Bagni ikke kan sies å ha handlet fullstendig på egen hånd men at han hadde ingen mindre enn kongen selv i ryggen³.

Det lå i sakens natur at Norges stattholder Hannibal Sehested som oftest ikke kunne delta i riksrådets møter i Kjøbenhavn. At toleranse-ediktet i Norge for en stor del var hans verk, var allerede hans samtid klar over. I sitt forsvarsskrift⁴ fra 1650

¹ Egenh. Breve VI, 357 (30. des. 1647).

² Ibidem VIII, 409 ff.; trykt uten datum ibid., VI, 358 ff.

³ Som det fremgår av både Barclay's memorials første setning og av referatet fra Propagandakongregasjonens møte talte Ulfeldt i Paris ikke utelukkende om Norge men også om Danmark; jvf. ovf. side 235 og 240 f.

⁴ Trykt hos Thyra Sehested: Hannibal Sehested. En Beretning efter

berører han selv ediktet om religionsfrihet, noe han neppe ville ha gjort om han ikke ble betraktet som opphavsmann til det. Til sitt forsvar anfører han at disse friheter »av visse årsaker« aldri ble publisert, meget mindre iverksatt, men tilbakekalt og avskaffet¹. Stattholderen gjengir utvilsomt de faktiske forhold, men forat det overhode kunne lyde som et forsvar, var han klok nok til intet å si om hvem som var opphavsmann og hvem motstander av tilbakekallelsen.

Det er forøvrig ikke helt uten betydning å konstatere at så godt som hver gang Kristian IV. foretok seg noe i retning av større toleranse, var Hannibal Sehested i kongens direkte nærhet. For herredagen i Christiania 1646 er saken mer enn tydelig, men at Sehested var tilstede der, var intet mindre enn selvfølgelig. Forholdet blir derimot mer eiendommelig når det gjelder hans forskjellige opphold i Kjøbenhavn. I mai 1646 planlegges Ulfeldts sendeferd til Haag og Paris. Det er da fri religionsøvelse er på tale i kongens egenhendige brev. Hannibal Sehested er i Kjøbenhavn fra februar til juni samme året². Den norske statholder er igjen i Kjøbenhavn året etter fra de siste dager i juni

trykte og utrykte Kilder (1886) II, 126—348; om religionsfrihet: 212; jvf. Oscar Albert Johnsen: Hannibal Sehesteds statholderskab 1642—1651. Et tidsskifte i Norges historie (Kristiania, 1909), 133.

¹ Under henvisning til »Cancelliet-Betænkninger« skriver Johnsen (opus cit., 173 note 15) at lensmennene bestemt frarådet religionsfrihetens iverksettelse. Vi har ikke funnet dokumentet Johnsen henviser til. Derimot finnes det der (Norsk Riksarkiv, gammel registratur: Kanc. Realavd. 5, Betænkninger, Memorialer etc. 25; ny registratur: Kancelliet, skap 15, pakke 210, lit. C) et utkast til den memorial Hannibal Sehested la frem for riksrådet 11. mai 1648 (memorialen trykt hos Thyra Sehested opus cit. II, 58—89). I avsnittet om religionsfriheten som er ordrett det samme som punkt 14 i den trykte memorial (opus cit., 64) heter det: »... huerchen da eller siden stillet udi Verk, Mens Lensmændene paa samme steder expresse ved mig forstændiget, dermed at opholde och warligen ombgaaas, til videre och nærmere ordre . . .« (uthevet her).

² Jvf. Oscar Albert Johnsen: De norske Stænder, 1537—1661 (Videnskabs-Selsk. Skrift. II Hist.-filos. Klasse, 1906, nr. 5), (Christiania, 1906), 220 f.; Boggild-Andersen, opus cit. I, 516 f.

til 11. august¹. Det er i julimåneden Malthé Juels føromtalte edsformular diskuteres. Julaften samme år kommer stattholderen sammen med sin hustru Christiane til Fredriksborg og 29. desember er han tilstede ved kongens og Vibeke Kruses sønn, Ulrik Gyldenløves eksaminasjon². Kongens egenhendige breve om religionsfrihet i Kjøbenhavn er datert 30. desember og 10. januar. Den 3. februar 1648 passerer Sehested Helsingør på vei til Norge³. Dette gjentatte sammentreff bør uten tvil tas med i betraktning for å danne et virkelighetstro helhetsbilde.

Muligens allerede under det sistnevnte opphold eller i hvertfall ikke lenge etter Kristian IV.'s død ble Hannibal Sehested i Kjøbenhavn kjent med den katolske prest pater Gotfried Franken. Gotfried Franken var jesuitt og kom til Danmark mellom desember 1646 og slutten av september året etter⁴. Han ble senere gesandtskapsprest hos den spanske gesandt (1648—1659) ved det danske hoff, grev Bernardino de Rebolledo, men innehadde sannsynligvis en lignende stilling helt fra begynnelsen, muligens hos den franske resident Hennequin (1646—1649). Også andre norske herremenn gjorde jesuittens bekjentskap i den tiden. Disse hans nye venner og deriblant selve stattholderen har bedt ham å komme til Christiania og derfor ber Franken i brev av 9. april 1650⁵ sine foresatte i Belgia om en etterfølger i stillingen som spansk gesandtskapsprest. Direkte foranledning til den planlagte reise er at den franske resident som ventes til

¹ Boggild-Andersen, opus cit. I, 524 f.

² Ibid., 527.

³ Johnsen: Hannibal Sehested, 174.

⁴ Den 14. nov. 1651 har han virket i Kjøbenhavn »quinquennial labore» (Kleijntjens, opus cit., 13); 20. sept. 1647 skriver presten Stricker fra Hamburg til Propagandaen at Franken har passert byen på vei til Kjøbenhavn (Joh. B. Metzler: Den første Oprindelse til den katolske Menighed i Kobenhavn, med Afbenyttelse af utrykte Arkivalier (Varden 9, Kjøbenhavn, 1911) 250—265, 287—306), 256.

⁵ Trykt hos Kleijntjens, opus cit., 8 f.; brevet inneholder samtlige gjengitte opplysninger. — Navnet Sentin viser seg å være en lesefeil. I originalen leses: Nam scribit ad me residens Galliae statim a Paschate huc venturum, se habereque commissionem. . .

Kjøbenhavn straks efter påske med oppdrag om å opprette handelskonsulater i forskjellige byer, har bedt ham å reise med til Christiania. Ifølge Danmarks traktat med Frankrike vil det kunne knyttes en prest til disse konsulater, skriver Franken¹. Det kan ikke sees om det ble noe av paterens reise til Norge, men det er i det minste påfallende at også her Hannibal Sehested er innblandet i sakens forhistorie². Sammenholdt med det som Barclay la frem i Rom at vicekongen i Norge var villig til å sørge for en katolsk biskops underhold om en sådan kunne bli sendt dit opp, er innbydelsen fra stattholderens side om å komme til Christiania på ingen måte usannsynlig. Spørsmålet om hvor Hannibal Sehested møtte jesuitten første gang lar seg neppe besvare, siden tidspunktet svever mellom høsten 1647 og våren 1650, men det er grunn til å formode at det var i Rebolledo's hus siden Sehested i 1640—1641 som dansk ambassadeur extraordinaire hadde vært i Madrid for å få avsluttet en handelsavtale med Spania. På den tid var dog Rebolledo ikke i Madrid³.

Selv om de momenter vi førte frem for å kaste klarere lys over Hannibal Sehesteds innstilling til religionsfriheten i Norge, delvis

¹ Jvf. den hittil lite påaktede paragraf 3 i Handels- og vennskaps-traktaten mellom Danmark-Norge og Frankrike av 5. nov. 1645, ratifisert i mars—april 1646: »Christianissimæ Regiæ Majestatis subditi in Daniam aut Norvegiam venientes ibique nacti occasionem commorandi negotiorum propriorum vel principalium suorum mercaturam aut aliud quid concernentium gratia conscientiæ libertate fruantur, regiis ministris ibidem commorantibus libero catholicæ religionis exercitio in privatis ædibus concesso» Danmark-Norges Traktater IV, 504).

² Grunnen til at hverken Ulfeldts samtaler i Paris og Barclay's påfølgende forhandlinger i Rom eller pater Gotfried Frankens planer synes å ha ført til noe positivt resultat, må vel søkes i Kristian IV's død, i tilbakekallelisen av det norske religionsprivilegiet ved Frederik III som følge av håndfestingen, og sist men ikke minst i Hannibal Sehesteds fall 1651.

³ Jvf. Gigas, opus cit., 8; om Rebolledos omgang med Hannibal Sehested ibid., 34, og ellers registret; den franske gesandt Hennequins brev av 6. juni 1648, trykt: Oscar Albert Johnsen: Franske Arkivstudier (Skrifter utg. av Det norske Videnskabs-Akademi i Oslo, II. Hist.-filos. klasse, 1929, nr. 4), (Oslo, 1929), 138 f.; Chanut, Mémoires de ce qui s'est passé en Suède et aux provinces voisines, 1645—1655 (Paris, 1675), 76 f.

er fra årene 1647—1650, tiden under og efter Korfits Ulfeldts sendeferd til Paris, synes de likevel å være tilstrekkelig sterke til å se den norske stattholderen bak Ulfeldts samtaler i Paris med abbé Barclay og nuntius de Bagni. Med kongen og den norske stattholder i ryggen må Korfits Ulfeldt sies å ha vært berettiget til disse uoffisielle forhandlinger. Det klart formulerte tilbud fra stattholderens side som gjengis i Propagandakongregasjonens protokoller, kunne tyde på at saken på forhånd inngående var drøftet mellom de to kongelige svigersønner.

Résumé.

Deux documents, tirés l'un et l'autre des Archives de la Propagande et publiés en 1946, ont signalé l'existence à Paris de certains pourparlers entre un ambassadeur extraordinaire du roi de Danemark et le nonce apostolique auprès de la Cour de France.

Les documents ne portent pas de date ni ne mentionnent le nom de l'ambassadeur danois. De ce dernier il est dit cependant qu'il est vice-roi de Norvège, naguère gendre et actuellement beau-frère et premier ministre du roi de Danemark. Et les documents se trouvent dans un volume dont les autres pièces datent de 1650 environ.

L'ambassadeur avait durant son séjour à Paris confié à un certain abbé Barclay son intention de réintroduire la religion catholique dans ces pays et demandé qu'un évêque soit envoyé en Norvège. Le candidat le plus indiqué serait ce même abbé dont le père, l'écrivain John Barclay, jouissait déjà d'une certaine considération dans les pays nordiques. L'abbé Barclay venait du reste d'être nommé par Sa Majesté Très Chrétienne au siège épiscopal de Toul. Il ménagea alors une entrevue «fortuite» entre l'ambassadeur et le nonce. Puis, le Saint-Siège ne répondant ni à ses rapports ni à ceux du nonce, il était lui même parti plaider de vive voix sa cause à Rome. C'est un mémoire de Barclay adressé à la Congrégation de la Propagande pendant son séjour à Rome et une annexe à ce mémoire qui constituent les deux documents mentionnés ci-dessus.

Dès la publication de ces documents on s'efforça d'identifier le vice-roi en question. Des solutions proposées jusqu'ici l'une [Jens Juel] est manifestement fautive et l'autre [Hannibal Sehe-

sted] obligerait à renvoyer les pourparlers de Paris aux années 1662—1663, ce qui ne laisse pas de soulever de fortes objections.

En utilisant l'un après l'autre les faibles points de repère fournis par les documents eux-mêmes, on arrive à situer les pourparlers de Paris successivement dans les années 1643—1656, 1647—1649, 1645—1649, 1646—1651, et finalement de façon plus précise à l'année 1647. Un document nouveau, à savoir le compte-rendu de la réunion de la Congrégation de la Propagande le 20 juin 1651, confirme ces résultats. Dans la liste des questions discutées à cette réunion figure en effet en sixième lieu la suivante: *De D. Abbate Berclao circa oblationem Proregis Norvegiae*. Le supplément ci-dessus mentionné au mémoire de Barclay déclare que quatre ans s'étaient alors écoulés depuis les pourparlers de Paris. Ces derniers ont donc eu lieu en 1647.

De fait, le 28 avril 1647, un ambassadeur extraordinaire du roi de Danemark se présentait à la Cour de France: c'était Korfits Ulfeldt, premier ministre (*rikshovmester*) depuis 1643 et, par son mariage avec Leonora Christina, fille naturelle de Christian IV (1588—1648), gendre dudit roi et beau-frère de Frédéric III (1648—1670). Lorsque l'abbé Barclay, après les premiers entretiens avec l'ambassadeur danois à Paris, déclara qu'il fallait s'adresser au nonce, Mgr. de Bagni, l'ambassadeur lui répondit que sa qualité d'envoyé d'un souverain protestant lui interdisait semblable visite et que ce même motif l'avait du reste déjà empêché de rencontrer à Vienne feu le Cardinal Mattei. Or il se trouve qu'Ulfeldt a bien été ambassadeur extraordinaire du roi Christian IV à la Cour impériale en 1641, que le nonce était à cette époque le futur Cardinal Mattei et que, durant les années où Mattei fut nonce à Vienne (1639—1644), nous ne connaissons pas d'autre ambassadeur extraordinaire danois qu'Ulfeldt. Le titre de vice-roi de Norvège donné par le mémoire de Barclay à l'ambassadeur danois est donc la seule difficulté qui subsiste. De 1642 à 1651 ce poste fut occupé par Hannibal Sehested, mari de Christiane, autre fille naturelle du roi. Nous nous trouvons donc probablement ici en présence d'une erreur de la part de Barclay qui a confondu les deux gendres du roi, l'un vice-roi de Norvège, l'autre *rikshovmester*, appelé parfois *vicarius regis* ou *prorex* dans les documents officiels danois. Cette erreur se trouve en tous cas de façon indiscutable chez Sorbière (1664).

On peut se demander si les pourparlers d'Ulfeldt avec l'abbé Barclay, puis avec le nonce de Bagni sont dûs à une initiative purement personnelle et aventureuse de sa part ou s'ils reflètent au contraire une tendance existant à cette époque dans certains

milieux influents du royaume dano-norvégien. Nous savons qu'un édit de tolérance fut rendu à Christiania en 1646 par le roi en faveur des étrangers en Norvège. Et il est communément admis que cet édit est dû aux efforts du vice-roi Hannibal Sehested. Cette tolérance n'était pas du goût de tout le monde, mais plusieurs faits, tirés de la correspondance autographe du roi, surtout dans les dernières années de sa vie [1645—1648] dénotent une préoccupation nette de sa part en faveur d'une liberté religieuse plus étendue. Avant qu'Ulfeldt partit en ambassade pour la Hollande et la France [été 1646], le roi lui-même avait demandé à son Conseil d'Etat si l'ambassadeur n'y devait pas offrir la liberté de religion tant pour les calvinistes que pour les catholiques. D'autres sources révèlent un parallélisme frappant entre les tentatives du roi en ce sens et la présence à Copenhague d'Hannibal Sehested. Une lettre, enfin, du jésuite hollandais Gotfried Franken, datée de Copenhague 9 avril 1650 et publiée récemment, nous apprend que Sehested et d'autres nobles de ses amis l'avaient prié de venir à Christiania. Tous ces faits convergents semblent indiquer qu'Ulfeldt n'a entrepris ses pourparlers avec Barclay et de Bagni qu'en plein accord avec le roi et Hannibal Sehested.

III.

Hvem var forfatteren til Sur le système continental et sur ses rapports avec la Suède?

Nogle bidrag til en gammel diskussion.

Af

Bengt Hasselrot.

I Stockholmsposten 4. marts 1813 kunne man læse følgende notits: »af en i Hamburg nyligen utkommen Brochure under Titel: Sur le Système continental et sur les (sic!) rapports avec la Suède, Hambourg, 1813, au mois de février, hafwa några exemplar blifwit inlemnade i Mag. Wiborgs Bokhandel. Priset är 32 skilling b:o.« I den lille bog (VI + 94 s.) skildres først i korte træk Frankrigs ekspansion under Direktoriet og Napoleon, og Napoleons hensynsløse erobringspolitik brændemærkes: Ver-

densherredømmet er hans mål. Resultatet vil blive en ulykke for hele verden og have udmattelse og utilfredshed til følge, selv i det trælbundne Frankrig. Verden fæster først og fremmest lid til England, hvor friheden har fundet tilflugt ligesom Noah i arken. Under feltråbet For havenes frihed! vil Napoleon ophidse kontinentet mod briterne. Hans våben er fastlands-spærringen, hvis for alle parter, dog mindst for England, ødelæggende virkninger beskrives med veltalenhed. Samtidig forsvares Englands negative syn på havenes frihed i krigstid varmt. Skriftets sidste fjerdedel er helliget Sveriges stilling under den stedfindende konflikt. Neutralitet var en farlig og uværdig holdning for et land med stolte traditioner, og den neutrale har ingen løn at vente. Danmark var et eksempel på den misère og det vanærende afhængighedsforhold, et forbund med Napoleons Frankrig kunne føre til. Finland skulle anvendes som lokkemad, men et Finland på svenske hænder ville blive en kilde til stadig konflikt med Rusland. En alliance med England og Rusland var den eneste rigtige udvej. Norge skulle indlemmes i Sverige, som så ville få afrundede, naturlige grænser, samtidig med at Danmark blev straffet for sin snart passive, snart aktive medvirkning i Napoleons skændigheder. Norges forening med Sverige ville for altid gøre Sverige til Englands naturlige allierede, og England ville sikkert som pant på sit venskab skænke Sverige kolonier. Til slut hyldes Bernadotte, hvis ædle person og kloge politik allerede tidligere i skriftet et par gange er blevet fremhævet på Bonapartes bekostning.

Pamfletten havde i det mindste to formål: at propagere for den såkaldte 1812-politik blandt svenskerne og at skabe goodwill for svenske krav under de stedfindende forhandlinger med England ved smiger og ved at søge at fremstille dem i et for englænderne så tiltalende lys som muligt¹. Man kan være i tvivl om, hvad der var hovedformålet med den. Men een ting

¹ Man kan sige, at pjecen udkom noget for sent, eftersom alliance- og subsidietraktaten England-Sverige blev undertegnet i Stockholm netop 3. marts 1813. Men den kunne også tænkes at komme til nytte i England for parlamentsdebatten om denne pagt.

måtte være klar for alle: pjecen kunne ikke være trykt i Hamburg, da denne by først 12. marts 1813 blev rømmet af fransk-mændene. Så kunne Paris lige så godt have været opgivet som trykkested. Man kan forbavses over denne naive mystifikation, men da Sverige endnu ikke var i krig med Napoleon, kunne det imidlertid anses for passende at tilsløre de rigtige forhold; disse blev dog snart kendt og behøver derfor ikke engang at diskuteres: trykkestedet var Stockholm og bogtrykkeren var Carl Delén (eller Deleen), hvis speciale det var at udgive franske bøger. Han blev anset som en fortræffelig korrekturlæser og havde allerede tidligere arbejdet for kronprinsen¹. Desto mere er spørgsmålet om forfatterens identitet blevet debatteret. Uden egentlig begrundelse gættedes der på nogle svenskere². Men alle nogenlunde indviede vidste, at valget blot kunne stå mellem de to celebre udlændinge, som 1812—13 gæstede Stockholm og stod højt i kronprinsens gunst, Mme de Staël og hendes ven og litterære rådgiver (og hendes børns lærer) August Wilhelm Schlegel. Da Mme de Staël utvivlsomt var den mest kendte af de to (kun fosforisterne sværmede særlig for Schlegel), og da bogen var skrevet på udmærket fransk, fik hun i almindelighed æren — eller skylden —³ for forfatterskabet både i

¹ Se *Svenskt Biografiskt Lexikon*. — Schlegel, *Sämtliche Werke* VIII (1846), 255 not., ironiserer mod Delén, som først efter at have tjent store penge på bogen begyndte at betvivle Napoleons storhed. Det vidner i hvert fald om Schlegels beskedenhed, at han ikke tilskrev pamflettens stil og argumenter dette forandrede sindelag.

² Brinkman, Mme de Staëls gamle bekendt, var blevet udpeget. Idet han sender *le Système continental* til Martina von Schwerin, sorger han for at dementere dette rygte. Bogen var, fortsatte han, »skreven i Tyskland eller av en tysk«, og han delte ikke på alle områder forfatterens meninger. Rosenstein kunne nok, antydede han, give nærmere oplysninger. Den forsigtige Brinkman vidste uden tvivl selv god besked, men ville ikke robe noget, som endnu blev betragtet som en statshemmelighed.

³ Man kan f. eks. forestille sig med hvilken harme en Tegnér må have læst pjecen. Se Hjelten: »Hvarför smädar du mig ständigt, ögonblickets lumpna skara, utan vilja, utan merg?« — G. C. von Döbeln forfattede på fransk — til kronprinsens brug? — et skrift mod *le Système continental* og udgav det ved senere lejlighed. Döbeln satte ikke englænderne højere end

Sverige og i udlandet. Det mente man i hvert fald i Rusland, og både i Tyskland, England og Amerika udkom nogle oplag af *le Système continental* med angivelse af Mme de Staël som forfatterinde. Et i Norden bekendt vidnesbyrd herom er A. A. Feldborgs protestskrift mod *le Système continental: Cursory Remarks on the Meditated Attack on Norway Comprising Strictures on Madame de Staëls »Appeal to the Nations of Europe«*. London, aug. 1813.

Efter at Napoleon var blevet fordrevet i 1814 og alle grunde til anonymitetens bevarelse var bortfaldet, besørgede Schlegel imidlertid selv en pariserudgave af skriftet. Hans navn prydede titelbladet¹. Den indgik også, i forkortet form, i en senere ud-

franskmændene og ønskede, at Sverige skulle forblive neutralt. Han ville ikke helt afskrive alle forhåbninger om et svensk Finland og nærede moralske betænkeligheder angående retmæssigheden af en erobring af Norge. Se Sture M. Waller: *Georg Carl von Döbeln* (Lund 1947), 392 ff., hvor man også kan finde begejstrede samtidige svenske udtalelser om Schlegels skrift. *Swensk Literatur-Tidning* (24. april 1813) forklarer sig indforstået med hovedresultaterne i *le Système continental*, men kritiserer (9. oktober 1813) en anden pjece af Schlegel (*Betraktelser öfwer Danska Regeringens politik*): »man bör vara rättvis äfwen emot fienden«. Også fra Tyskland kan man citere varierende bedømmelser; K. L. von Knebel anbefaler skriftet varmt til Charlotte von Schiller (23. december 1813) (*Charlotte von Schiller und ihre Freunde*, udg. af L. Ulrichs, III (1865)). På opfordring fra russisk side roser Kotzebue det modstræbende; han var Schlegels modstander og lader som om han ikke vidste, hvorvidt Schlegel eller Mme de Staël var forfatteren (Paul Czygan: *Zur Geschichte der Tagesliteratur während der Freiheitskriege I* (Leipzig 1911), 244). Brinkmans gamle veninde Rahel Levin ytrer sig i indignerende vendinger (27. april 1813) (*Aus dem Nachlass Varnhagens von Ense. Briefwechsel zwischen Varnhagen und Rahel III* (Leipzig 1875), 57). Rahel hadede Mme de Staël, formentlig også hendes kreds, og disse følelser blev fuldtud delt af Gentz, hvilket tydeligt ses i hans højst ubehagelige brev til Rahel (15. juni 1814) (*Schriften von Fr. von Gentz. Ein Denkmal von Gustav Schlesier I* (1838), 176—177). Det kan være morsomt i denne sammenhæng at minde om en af Napoleon inspireret artikel i *Journal de Paris* (14. oktober 1813): »Lad ham (Bernadotte) så løbe rundt på fastlandet indtil hans time kommer, lad ham spadseres eskorteret af folk som Kotzebue, Gentz, Schlegel og alle de foragtelige smædeskriblere, som står i det engelske oligarkis sold.«

¹ I forlæggerens forord står der udtrykkelig: »Den blev udgivet under

gave af hans samlede værker. Alligevel var rygterne om Mme de Staëls forfatterskab eller i det mindste medarbejderskab sejlivede og genfindes ofte i litteraturen, og man møder dem også i marginalnoterne til bibliotekseksemplarerne af *le Système continental*. I sin kendte bog *Mme de Staël et Napoléon* (Paris 1903), 328 ff. har Paul Gautier, støttet på psykologiske og stilistiske argumenter, hævdet, at Mme de Staël skulle have inspireret hele pjecen og egenhændigt skrevet i det mindste dens forord og anden halvdel. Louis Bobé har i sin disputats om Frederikke Brun¹ fuldstændigt sluttet sig til dette synspunkt. Men derudover har indtil lige for nylig alle kompetente forfattere accepteret Schlegels forfatterskab uden forbehold. Således Johannes Wickman², Brandt³, Höjer⁴, Scott⁵, Mme de Pange⁶, Schazmann⁷, Longchamp⁸ og Waller⁹. Undtaget herfra er Halvdan Koht. Han har i Washington fremdraget et dokument, et brev af 24. juni 1814, hvori De Forenede Staters nyudnævnte minister i Stockholm, Jonathan Russell rapporterer hjem, at Mme de

den svenske kronprins' auspici, hvorved forfatteren belønnedes med et strålende hædersbevis og desuden med en post i hans personlige stab.«

¹ *Frederikke Brun, født Münter og hendes Kreds hjemme og ude* (København 1910), 271. — En meningsfælle til Gautier-Bobé er Yngvar Hauge: *Carl Johan, III* (Oslo 1942), 171.

² *Mme de Staël och Sverige. Bidrag till madame de Staëls biografi* (1. und 1911), 130.

³ *August Wilhelm Schlegel. Der Romantiker und die Politik*, (Stuttgart-Berlin 1919), 155 ff.

⁴ T. T:son Höjer i *Svensk Personhistorisk Tidskrift*, XXXVIII (1937), 75.

⁵ *Propaganda Activities of Bernadotte 1813—1814*, i *Essays in the History of Modern Europe*, Ed. by Donald McKay, (New-York London 1936), 16—40.

⁶ *Auguste-Guillaume Schlegel et Madame de Staël* (Paris 1938), 401.

⁷ *Bibliographie des œuvres de Mme de Staël* (Paris-Neuchâtel 1938), 69.

⁸ F.-C. Longchamp, *L'œuvre imprimé de Madame Germaine de Staël 1786—1821*, (Lausanne-Genève 1949) nr. 111, 74—75. L. citerer næsten ordret sin eneste kilde, Barbiers *Dict. des ouvrages anonymes*, IV (1879).

⁹ Se s. 257, n. 3. — I samme retning udtaler sig også Anton Blanck i *Tegnér's »Hjälten« — ett inlägg i den publicistiska kampanjen på hösten 1813* (Karl Johansförbundets Handlingar (1931—1934), 17—33) og Alma Söderhjelm; *Carl Johan* (Stockholm 1939), 278.

Staël har skrevet *le Système continental*: »Dette er ikke blot en overbevisning hos de mest velinformerede personer, med hvem jeg har diskuteret emnet, men der er et andet vidnesbyrd af meget afgørende karakter. Et af mine tjenestefolk i Stockholm har her stået i Mme de Staëls tjeneste. Da jeg viste ham bogen og spurgte, om han kendte noget til forfatteren, erklærede han uden tøven, at Mme de Staël havde skrevet den. Han havde set hende i færd med arbejdet og sagde, at kronprinsen havde aflagt hende flere private besøg, mens hun var optaget af det.«¹ Med dette vidnesbyrd og en omskrivning af Gautiers teorier lader Koht sig nøje. Ganske vist er dette blot en detalje i Kohts afhandling, og det er muligt, at han ville være kommet til en modificeret opfattelse, hvis han i Washington havde haft større bibliografiske ressourcer til rådighed. Jeg har dog i hans udtalelser fundet tilstrækkelig grund til at undersøge i hvilket omfang det kunne være muligt at fremdrage mindre kendte eller helt ukendte dokumenter, egnede til yderligere at belyse forfatterskabet til *le Système continental*. Resultatet er ikke blevet sensationelt, originalmanuskriptet har jeg ikke fundet, end ikke eksemplarer med forfatterdedikation². Men i danske og svenske biblioteker og arkiver har jeg dog gjort nogle fund, som kan motivere en kort artikel. Og som grundlag for en stilundersøgelse har jeg, så vidt gørligt, gennemlæst alt, hvad

¹ *Bernadotte and Swedish-American Relations, 1810—1814* (The Journal of Modern History XVI (1944) 265—285, specielt 276). -- Skønt Mme de Staël havde reddet størstedelen af sin likvide formue over til Amerika, kviede hun sig ikke ved at chokere fremtrædende amerikanere som J. Q. Adams med sine anglofile udtalelser. I Amerika var man altså på forhånd tilbøjelig til at tro, at hun havde forfattet *le Système continental* med dets for amerikanerne uvelkomne forsvar af englændernes syn på havenes frihed. Se R. L. Hawkins: *Madame de Staël and the United States* (Harvard Studies in Romance Languages VII (1930)).

² På titelbladet af Uppsala Universitetsbiblioteks eks. af *Om Continentalsystemet* står med blæk: »af A. W. Schlegel och öfversatt samt ökad af fru friherr'' Staël född Necker« og længere nede: »Mig gifvet af frih'' Staël v. Holstein.« Desværre savnes angivelse af, hvem der har været den første ejer.

Schlegel har skrevet på fransk, det være sig udgivet som uudgivet.

Vigtigst er det vel at konstatere, at de to nærmest implicerede, Mme de Staël og Schlegel, gentagne gange, utvetydigt og konsekvent, har sagt, skrevet og trykt, at Schlegel var pjecens ophavsmand. Kendt er to dedikationsbreve, til Carl-Johan og til Alexander, som Brandt har udgivet efter Schlegels koncept¹. Til sin landsmand og homme d'affaires i St. Petersburg, Galiffe, skriver Mme de Staël i et bekendt brev (7. maj 1813): »Det er Schlegel, som har skrevet den; jeg blander mig ikke på den måde i politik«, og hun tilføjer lidt hovmodigt, men i overensstemmelse med sandheden: »Hvis jeg engang skulle offentliggøre noget derom, måtte det blive ud fra et filosofisk synspunkt.« I korrespondancen mellem Mme de Staël og Schlegel taler han stadig om *mon système*, hun om *voire brochure*. I et brev af 10. december 1813 kan man, som Mme de Pange rigtigt bemærker, se, hvordan Schlegels sårede forfatterforfængelighed taler: »Man tillægger Dem skriftet om *le Système continental*, og man mener at kunne gendrive det ud fra en tåbelig oversættelse. Hvad er det dog for et tobenet bæst, der har skrevet dette?« (Naturligvis Feldborg.) I breve til tyske forlæggere og kolleger (Perthes, Brockhaus, Varnhagen von Ense) finder Schlegel ofte anledning til at ytre sig om sit skrift. Jeg citerer blot et, til Campe i Hamburg (9. april 1813), mindre kendt da det ikke er medtaget i Körners udgave af Schlegels breve: »Jeg har skrevet til H. E. Perthes og sendt ham et af mig på fransk forfattet flyveskrift angående kontinentalsystemet, ud-

¹ Jeg anser det for sandsynligt, at brevene angår *le Système continental*, men det er ikke absolut udelukket, at de er blevet sendt samtidig med en omarbejdelse af Schlegels *Mémoire sur l'état de l'Allemagne et sur les moyens d'y former une insurrection nationale*. Det faktum at brevene i stor udstrækning handler om tyske forhold tyder herpå. Det eksemplar af *le Système continental*, der var bestemt for Alexander, blev afsendt gennem den russiske minister i Stockholm, og han omtaler ikke nogen følgeskrivelse fra Schlegel (se ndfr. s. 267). Havde det daterede originalbrev til Carl Johan været bevaret, hvilket ikke synes at være tilfældet, ville hele denne diskussion være overflodig.

givet her for halvanden måned siden. Jeg ønsker at se det genoptrykt i Tyskland og udbredt overalt, hvor det kan komme hen.«¹ Så gengiver jeg en billet (uudgivet) til Jacob de la Gardie fra Mme de Staël (desværre ikke dateret)²: »M. Schlegel n'ayant pas été présenté au roi désirerait, Monsieur le Comte, que vous eussiez vous même la bonté de lui remettre cette brochure de sa part. Soyez assez bon pour vous charger de cet hommage. Mille amitiés.« Det omtalte skrift kan næppe være noget andet end *le Système continental*.

I et brev (17. april 1813) til Benjamin Constant skriver Madame: »L'écrit de Wilhelm en français vous est-il parvenu?«³ Opfordret af Constant og for at takke Carl Johan for en lige tildelt Nordstjerneorden publicerede Charles de Villers en meget rosende anmeldelse af *le Système continental* i *Göttingische Gelehrte Anzeigen* (1. januar 1814). Uden navns nævnelse identificerer han forfatteren tydeligt nok: »Vi hører her, ikke uden beundring, en sagkyndig bedømmelse, på rent fransk, over politik og statsøkonomi af en tysk forfatter (påstår man), som vi hidtil var vant til kun og under stort bifald at høre udtale sig om poesi, kritik og kunstfilosofi.« I registret til årgang 1814 står Schlegel udtrykkeligt angivet som forfatter. Også fra England kan der hentes oplysninger af interesse. Den svenske minister i London, Rehausen, indrapporterer til Engeström (6. april 1813)⁴: »J'ai fait re-imprimer ici et distribuer même de l'autre côté de la Manche le pamphlet intitulé: Sur le Système continental et sur ses rapports avec la Suède.« Pjecen tryktes blandt andet i det fransksprogede emigranttidsskrift *L'Ambigu* (numrene 360—361, 30. marts og 10. april 1813; redaktøren, Peltier, virkede samtidig — pengenes magt kan være stor — som ivrig legitimist og stor Bernadottebeundrer). Num-

¹ Se J. Körner: *Die neueren Sprachen* XXXVII (1929), 53—58; ang. datoen for skriftets publikation se endvidere s. 273 not. 3.

² Lunds Universitetsbibliotek, De la Gardieska samlingen, 327.

³ *Lettres de Madame de Staël à Benjamin Constant*, p. p. la Baronne de Nolde (Paris 1928).

⁴ Sv. Riksarkiv, *Anglica*.

mer 361 slutter med en slags »leder«, hvor det bl. a. hedder om *le Système continental*: »Om hvilken forfatter eller hvilke forfattere, som har haft med dets redaktion at gøre, er der delte meninger; men efter den mængde af bemærkelsesværdige, skarpsindige og bidende træk, som skriftet indeholder, og efter den velfortjente lovtale deri over den britiske regerings politik med dens standhaftighed og dens højsindethed har flere iagttagere ment at genkende den franske Corinnas åndrige og levende stil, nu omplantet til Odins og Oscarenes land . . .« Man tager næppe fejl, hvis man gætter på, at Peltier har skrevet disse linjer for at imødekomme et ønske fra den svenske regering. Men Mme de Staël var knapt ankommet til London før hun fremkom med et dementi (L'Ambigu nr. 369, 30. juni 1813): »Da vi anmeldte den nylig offentliggjorte brochure om kontinental-systemet, tillagde vi baronesse de Staël forfatterskabet. Senere har vi fået vished for, at forfatteren til dette i sandhed bemærkelsesværdige skrift er den hannoveranske litterat August William(!) Schlegel, der følgelig er den engelske konges undersåt . . .«¹.

Det undrer mig også, at ingen i denne sammenhæng har undersøgt, hvad Mme de Staël selv har skrevet om forfatterskabet til *le Système continental* dels i *De l'Allemagne* (II, kap. 31), hvor hun skriver: »Wilhelm Schlegel, hvem jeg nævner som Tysklands førende litterære kritiker, er forfatter af en brochure på fransk, der nylig er offentliggjort under titlen: *Reflexions (sic!) sur le système continental*.«² — dels i *Considérations sur la Révolution française* III, 347, hvor der læses: »Gentz og Schlegel har i deres skrifter om fastlandsspærringen særdeles godt behandlet fordele og mangler ved Englands maritime opkomst.«

Fra Carl Johan findes ingen direkte udtalelser i denne forbindelse, men den kendsgerning, at Schlegel maj 1813 fik Vasa-

¹ Der følger så et par sider om Schlegels liv og værk, ojsynligt forfattet af Mme de Staël, men som mangler i alle bibliografier.

² Mme de Pange har fra manuskriptet til *De l'Allemagne* citeret en udførligere version af dette sted (456—57).

ordenen og titel af regeringsråd, må anses for temmelig vel-talende. Og Schinkel-Bergman bygger formodentlig her som så ofte på originaldokumenter eller på informationer fra højeste sted, når han skriver (VII, 45, not.): »Sur le Système continental . . . blev skrevet på kronprinsens opfordring af A. W. Schlegel og havde desuden prinsen at takke for nogle af sine mest vellykkede sider.«

Danmarks chargé d'affaires i Stockholm, Baudissin, havde også god grund til at rapportere alt om *le Système continental*. Hans depecher, som findes i rigsarkivet i København, er en hyppigt anvendt kilde, men følgende er aldrig blevet bemærket: »J'ai l'honneur d'envoyer ci-joint à Votre Excellence une brochure française, qui a fait beaucoup de sensation ici. L'auteur, qui au moins ne manifeste pas trop de modération dans ses principes, ne m'est point connu.« (en clair, depeche 27, 5-3-13, s. 2). På næste side fortsætter Baudissin, nu i kode: »Les revers, qu'ont essayés les Français, ont singulièrement monté les esprits du public contre l'Empereur, et on lit avec avidité l'imprimé ci-joint dont l'auteur est Mr August Schlegel.« Fire dage senere hedder det: »La brochure sur le Système continental est déjà presque vendue.«¹ Baudissin er i usædvanlig grad et fuldgodt vidne i dette spørgsmål. Omend Danmarks (endnu loyale) repræsentant var han ven med Schlegel; nogle måneder i forvejen havde han introduceret den unge Heiberg hos den af dem begge beundrede store tyske romantiker. Med Mme de Staël omgikkes han intimt og udvekslede indiskretioner. Fruen ville oven i købet gerne have ham til svigersøn, og at Baudissin virkelig på denne tid var interesseret i Albertine de Staël, kan man se af den iver, hvormed han af sin chef, Rosenkrantz,

¹ Jeg kender i det mindste tre Stockholmsudgaver på fransk af *le Système continental*. To af dem har nøjagtig samme paginering, samme trykfejl o. s. v. Formatet er noget forskelligt og på titelbladet til den udgave, der har det største format og den største type bogstaver, findes en accent grave over præpositionen i *A Hambourg*. Sandsynligvis er denne den første udgave, da den findes i Carl Johans *privatissime* bibliotek på Rosendals lystslot. Desuden eksisterer en udgave med VI + 61 s. Samtlige er i oktavformat.

udbad sig en diplomatisk post i London, når lejlighed bød sig. Muligvis kan man, om man er overkritisk, indvende, at Baudissin ikke er uhildet, og at det ikke lå i hans interesse i København at afsløre sin tilkommende svigermoder som værende forfatter til et antidansk skrift. Det er bemærkelsesværdigt, at Baudissin mere end en gang indrapporterer, at Mme de Staël har søgt at påvirke Carl Johan i en for Danmark fordelagtig retning. Dette forhold turde være nogenlunde i overensstemmelse med sandheden. Ikke således at hun nærrede større danske sympatier. Hun foragtede f. eks. således dybt det danske enevælde (Cons. s. l. Rév. frçe, I, 11). Men politisk var hun ved dette tidspunkt optaget af to ting: så hurtigt som muligt at få Napoleon fordrevet og, under en eller anden form, at få ham erstattet med Bernadotte, som skulle garantere Frankrig en liberal forfatning. I de norske planer så hun et moment, der var egnet til at forsinke virkeliggørelsen af hendes yndlingstanke, ja rent ud sagt sætte den på spil. Men så snart hun indså, — og det var efter Baudissins afrejse fra Stockholm, — at Carl Johans stilling i Sverige ville blive uholdbar, hvis han ikke kunne tilbyde en erstatning for Finland, og efterhånden som Danmark påny måtte nærme sig Napoleon, blev hun en ivrig tilhænger af Norges erobring¹. Hendes mange breve, publicerede og upublicerede, til kronprinsen handler konstant om dette emne; 2. juli 1813 meddeler hun, at hun til Castlereagh har sagt, at Danmark blot var en fransk provins. Alt i alt tror jeg, at Baudissins rapporter er pålidelige og utendentløse.

Takket være Baudissin vidste man i København, mod hvem man skulle rette sine svar i den pamsletkrig, som nu udbrød, og hvori deltog Manthey², Oxholm³ og familien Bruns huslæge,

¹ Denne udvikling kan tydeligt følges i Mme de Staëls breve til Frederikke Brun. Dr. Bobé har udgivet afsnit af dem og har set dem i original. Nu siges de at være forsvundne.

² Med pjecen *Épître à Monsieur Auguste Guill. Schlegel bel-esprit, actuellement aux gages de Son Altesse le Prince Royal de Suède*. Par un Suédois. A Stockholm, août 1813(!).

³ *Anmerkninger i Anledning af det nylig i Sverrig . . . udkomne Skrift: Sur le système continental*, 1813 (under pseudonymet Olufsholm).

Schlegels landsmand, hannoveraneren Brandis¹. Reaktionen inden for tyskorienterede kredse i Danmark blev naturligvis mere nuanceret. Et godt indblik giver følgende brev fra grevinde Schimmelman til grevinde Stolberg (23. marts 1813)²: »Le célèbre Schlegel qui est à Stockholm avec Md. de Staël a publié un écrit très bien fait où il offre un tableau trop vray de ce (sic!) misérable scène politique et du système continental de Nap. qu'il nous fait voir en son petit jour. Mais pour le Danemark il est haineux et étant tout Suédois et ami à brûler du prince Ponte Corvo il veut pour la Suède cette Norvège si convoitée là. Enfin l'écrit est *bon* au reste, il disparaît ici d'entre nos mains dès qu'on l'a lu, mais il sera bien lu.« Frederikke Brun blev mere oprigtigt indigneret. Mme de Staël afsværges sig højtideligt forfatterskabet, men afslår (30. marts 1813) at modtage en indbydelse til København, forfægter stadig ivrigere, som vi allerede har erfaret, kronprinsens politik, og i juli kommer det derfor til et definitivt brud mellem de to mangeårige veninder. Til trods herfor var Frederikke Brun af den overbevisning, at Mme de Staël ikke havde forfattet *le Système continental*. Hun skriver i en lille note til Mme de Staëls brev af 30. marts: »Jo, hun ville være blevet modtaget strålende (i København) inden udgivelsen af pamfletten *Sur le Système continental*, som blev tillagt hende! Men det var så langt fra hende, der havde skrevet den.«³ Som vi ser havde rygtet om Mme de Staëls forfatterskab nået København. Som et autoritativt vidnesbyrd herpå citerer jeg et par linjer af et

¹ *Beurteilung der Schrift: Sur le système continental . . . , insoweit sie Dänemark betrifft*, Hamburg 1813. — I England udkom *A letter on the Conduct and Situation of Denmark from a Dane to an Englishman, written 30th May, 1813*, som kritiseredes af *Quarterly Review* (Okt. 1813, s. 211) samtidig med at *Sur le système continental* blev rost. *Edinburg Review*, hvis danskvenlige holdning er kendt, indeholder ingen anmeldelse af Schlegels skrift.

² *Efterladte papirer fra den Reventlowske Familiekrede 1770—1827* ved L. Bobé (1902), 5.

³ *K. V. von Bonstellers Briefe an Friederike Brun II* (Frankfurt am M. 1829), 49.

brev fra Rosenkrantz til Frederik VI (11. juli 1813): »Lord Castlereagh har taget Stoffet til sin Lovtale over Kronprindsen næsten ordlydende af det Fru v. Staël og Schlegel tillagte Værk om Continentalsystemet.«¹ Jeg slutter dette afsnit med at hen-vise til to kilder: den depeche (til Rumjantsev, 18. marts 1813), hvori Ruslands minister i Stockholm, van Suchtelen, livligt berømmer Schlegel og vedlægger seks eksemplarer af denne »lærde og ædle forfatters« skrift *le Système continental* (hvoraf et var bestemt for kejser Alexander)² — og et brev fra Gustav Löwenhielm til Mme de Staël (15. april 1813), hvori han beder Madame takke Schlegel for *le Système continental*, som har haft stor succes både i det russiske hovedkvarter og i de befriede dele af Tyskland³. Både Gustav Löwenhielm og Suchtelen tilhørte jo de aller inderste kredse, og den sidstnævnte var genstand for Schlegels ihærdige opvartning, noget som vakte hans excellence von Engeströms ærgrelse⁴.

Alle disse udtalelser, som jeg mener at kunne betragte som afgørende beviser på Schlegels forfatterskab, kan kun frakendes deres værdi, hvis man vil hævde, at Mme de Staël og Schlegel har villet og har haft held med sig til at dupere alle deres omgivelser. Trods al hendes indiskretion kan man ikke frakende Mme de Staël visse gaver i forstillelseskunsten. Hun skyede

¹ Havde Rosenkrantz glemt Baudissins oplysning, eller stolede han ikke mere på den? I slutningen af maj 1813 var Baudissin faldet i unåde og var blevet fængslet, fordi han havde nægtet at følge med på Kaas' sendelse til Napoleon. I hvert fald mærker man, at Rosenkrantz er opragt over Castlereaghs dog meget forsigtige udtalelser om kronprinsens person. Jeg har gennemlæst referatet af denne tale uden at kunne finde et eneste ord hentet fra det være sig *le Système continental* eller det panegyriske forord til Mme de Staëls *Réflexions sur le Suicide*.

² Se A. Ahnfjeldt: *Två krönte rivaler* II, (Stockholm 1887) 247 o. f. Ledet både af sine franske sympatier og af hensyn til sin interlokutor kritiserede Rumjantsev værket over for J. Q. Adams.

³ *Handlingar ur v. Brinckmanska Archivet* I (1859), 331—332.

⁴ L. von Engeström: *Minnen och anteckningar* II, 204, i brev til kronprinsen 13. juli 1813. For yderligere at chokere sin høje herre indberetter v. E., at Schlegel i sine breve til Mme de Staël kalder hende »ma chère amie«.

hverken list eller løgn for at dølge sit ægteskab med Rocca og havde for en tid held med sig dertil. Hun skal f. eks. ligefrem have friet til Jacob de la Gardie¹. Men man kan let forstå hendes bevæggrunde hertil. Derimod kan jeg ikke finde nogen plausibel grund til, at hun, i strid med de virkelige forhold, skulle tilskrive Schlegel forfatterskabet til *le Système continental*, eller til at han skulle have accepteret det. Gautier mener, at Mme de Staël skulle have frygtet repressalier mod sine slægtninge og konfiskation af sine midler i Frankrig. Slige hensyn kunne have gjort sig gældende før den Store Armés undergang, men i lige høj grad for Mme de Staël og Schlegel. Ved oversendelse af et første udkast til *Mémoire sur l'état de l'Allemagne* skrev Schlegel til kronprinsen (4. oktober 1812)²: »... je demande seulement de ne pas être nommé comme en étant l'auteur, pour ne pas perdre la possibilité de retourner dans ma patrie.« Men efter katastrofen i Rusland var der ikke flere hindringer. I og med skriftet *Réflexions sur le Suicide* med dets hymne til kronprinsen og dets allusioner mod Napoleon havde Mme de Staël sandelig underskrevet en definitiv krigserklæring mod tyrannen.

At *le Système continental* udkom anonymt beroede ikke på nogen frygt fra forfatterens side. Camouflagen kunne være opportun i begyndelsen af året 1813, og at den siden søgtes bibeholdt så længe krigen varede, var vel blot i overensstemmelse med skik og brug for sådanne pamfletter og understregede dens officøse karakter. Jeg mener, at også psykologiske grunde taler for, at Schlegel har skrevet *le Système continental*. Hans had til Napoleon, Tysklands undertrykker, var lige så glødende som nogensinde Mme de Staëls, og sikkert mere konsekvent end hendes med kærlighed og modvillig beundring blandede følelser. En flygtig gennemlæsning af Schlegels *Remarques sur un article de la Gazette de Leipzig* eller *Dépeches et Lettres interceptées* giver beviser nok herpå. Og hans følelser mod Danmark var på grund af problemet Schleswig-Holstein alt andet end

¹ Se en artikel af P. Wieselgren, (udgiver af de De la Gardieske arkiver) i *Läsning för Bildning och Nöje* I (1847), 422.

² Bernadotteska Familjearkivet.

positive. I hans korrespondance med Mme de Staël, som Mme de Pange har udgivet, får hans danskerhad et udtryk, som selv for en uvildig dommer må forekomme usmageligt og ildevarslende. Schlegel var altså et veritabelt fund for Bernadotte. I store linjer harmonerede Schlegels meninger med, hvad der just da passede kronprinsens politik, og trods alt måtte man sætte Schlegel for højt til at tro, at han ellers ville have solgt sin pen. Men det er naivt som Brandt at tro, at hver mening Schlegel fører til torvs i propagandakrigen, er et adækvat udtryk for hans selvstændigt gennemtænkte opfattelse¹. Han var tværtimod parat til i høj grad at tilpasse sig efter ønsker fra den, han arbejdede for. Et brev af 24. maj 1813² med dets krybende vendinger afslører dette: »Je ne saurais mieux servir ma patrie qu'en subordonnant entièrement mes opinions individuelles aux vues vastes et libérales de Votre Altesse Royale . . . Je vous supplie, Monseigneur, de croire que je ne dis ni n'écris une seule parole sur les affaires publiques, qui ne soit dans le sens de vos intentions, autant que je puis les deviner. Tout ce que j'ambitionne, c'est que V. A. R. veuille m'accorder un certain degré de confiance, afin d'être en état de mieux connaître et admirer ses intentions.« En sådan medgørlighed var tilvisse meget behagelig og kunne næppe være blevet mobiliseret hos Mme de Staël.

Jeg er meget vel klar over, at falsk attribution og anvendelse af anonyme medarbejdere praktiseres særlig meget ved udgivelser af politiske pamfletter og lignende. Mme de Staël har hævdet, at det var hende, der havde skrevet Talleyrands tale i Nationalforsamlingen ved Mirabeaus død³. Hun har sikkert også ført pennen i Roccas navn⁴. Den loyale Engeström underskrev et memorandum i januar 1813, som næsten helt var udarbejdet af Wetterstedt og kronprinsen⁵. I sine

¹ Se f. eks. A. W. Schlegel s. 149.

² Bernadotteska Familjearkivet.

³ Se Wieselgrens cit. artikel, 469.

⁴ Se Mme de Pange i *Mélanges . . . Baldensperger*, II (Paris 1930), 164.

⁵ Engeström, *Minnen och Anteckningar* II, 201–205.

memoirer (I, 283) fortæller hertugen af Broglie om den store andel, han har haft i Benjamin Constants *Sur la responsabilité des ministres*. Höjer regner med, at Schlegels *Mémoire sur l'état de l'Allemagne* er blevet til i samarbejde med Gröben¹. Der kunne let findes mangfoldige andre eksempler. I *le Système continental* må Bernadotte selv have medvirket, i det mindste med oplysninger om sin virksomhed i Frankrig under Napoleons ægyptiske felttog og om sit forhold til hertugen af Enghien; Wetterstedt har sandsynligvis suppleret med detaljer fra Sveriges tidligere diplomatiske historie. Skulle Mme de Staël virkelig ikke også have haft en finger med i spillet? Jo, bestemt, men i meget mindre udstrækning end Gautier og hans meningsfæller regner med. Det er særdeles svært, også ved hjælp af stilistiske iagttagelser, at bevise, at Schlegel har skrevet *le Système continental*, og at udskille, hvad der eventuelt kan hidrøre fra Mme de Staël. Schlegel var et sproggeni, som beherskede et flertal af fremmede sprog og behandlede fransk indtil det fuldendte. Og naturligt nok var det Mme de Staëls stil, han tog som forbillede, man fristes til at sige pasticherede. Han har hendes retoriske stil med fint beregnede gentagelser og effektfulde stigninger og med sætninger, der bestandigt afbrydes af kolon og semikolon. Til udgiveren af *La France littéraire* skrev han²: »det er af hende (Mme de Staël), at han (afsenderen, Schlegel) har lært — som han beskedent selv udtrykker det — at skrive således, at man kunne læse ham i Europa«. Og Mme de Staël giver sin elev et godt vidnesbyrd: »Ingen kan nægte, at A. W. Schlegel, omend tysker, skrev godt nok til at kunne tillade sig at tale om Racine«³. Mme de Staëls arvinger overlod tillidsfuldt til Schlegel at rette »disse små unøjagtigheder i stilen, som kan undgå opmærksomheden selv i det omhyggeligst affattede manuskript« i det posthumt udgivne arbejde *Considérations sur la révolution française* (se forordet). Alligevel undlod Schlegel

¹ T. T:son Höjer i (*Svensk Historisk Tidskrift* LIII (1933), 25.

² Se Quérard, VIII, s. v. Schlegel, A. W.

³ *De l'Allemagne* II, kap. 31.

aldrig, når lejligheden bød sig, at lade kompetente franskmænd gennemse sit manuskript. Dette fremgår af Benjamin Constants brev til Villers (5. december 1813): »Min brochure og korrigeringen af et skrift, som jeg har lovet Schlegel at foretage, vil bevirke, tror jeg, at jeg må opholde mig her hele januar måned¹. Uden tvivl gjorde Mme de Staël ham en lignende tjeneste med *le Système continental*. Vil man overhovedet se nogen faktisk baggrund for den sladder, som blev videreført af Russell, kan man søge den i dette forhold². Mme de Staëls stilistiske talent er ikke i særlig høj kurs i vore dage. Det er i nogen grad en fordom. Schlegel skriver misundelsesværdigt godt³, men han når dog sjældent sit forbillede i livlighed og elegance⁴. Schlegels ironi forekommer mig insisterende, tung, en smule tysk. Et par eksempler: »On nous peint la France entière empressée à prendre les armes pour défendre son monarque bénin, hélas si cruellement troublé dans son existence pacifique« (s. VI); »la

¹ Isler, *Auswahl aus dem handschriftlichen Nachlasse Ch. de Villers* (1879). Det drejer sig om *Dépêches et lettres interceptées* (med fortale af Schlegel).

² I Stockholm skrev Mme de Staël *Dix années d'exil*, forberedte udgivelsen af *Réflexions sur le Suicide* og *De l'Allemagne* og påbegyndte antagelig *Considérations sur la Révolution française*, altsammen arbejder som givetvis også kunne vække kronprinsens interesse.

³ Gautiers mistanker må være bevis nok.

⁴ Af alle kritikere har alene tyskeren Rahel, og ret overdrevet, anket over stilen: »lahm geschrieben, unfranzösisch, und ein paarmal daher unverständig.« — — I det mindste et ufransk ord er undsluppet Mme de Staëls retoucheringsarbejde (*le Système continental*, s. 53): »ce cri bannal de la liberté des mers.« Bannal med to n'er er ingen trykfejl for banal = trivial, som Koht synes at tro. Det genfindes i alle udgaver, jeg har kunnet opspore, incl. pariserudgaven. Og at ordet ikke er oversat i en engelsk udgave, beror ikke på oversætterens ønske om at censurere teksten, men på at han ikke har forstået glosen. Meningen fremgår ellers tydeligt nok af sammenhængen og er omtrent *feltråb, stridsråb*: »härskri« hedder det i den svenske udgave, i den tyske *Bann-Geschrey*, i en anden tysk udgave med Schlegels navn *Feldgeschrey*. Som sagt findes *cri bannal* mig bekendt ikke belagt i den franske litteratur, og i hvert fald ikke i noget leksikon. Men det var nærliggende, særlig for en kender af fransk middelalder som Schlegel, at danne denne neologisme med udgangspunkt i udtrykket *crier le ban*.

république cisalpine, à ce que disaient les gazettes, commit ce suicide politique, poussée par une passion irrésistible pour son bienfaiteur« (s. 23). »La France voulut alors donner à l'Europe, au monde entier, des modes parisiennes en politique: et le moyen, de ne pas accepter avec extase des Constitutions façonnées dans la résidence du bon goût!« (s. 72). Her tror jeg endog at kunne mærke et tilløb til gallofobi, en følelse, som Schlegel ellers nogenlunde skjulte. Men finder man i *le Système continental* virkelige *bons mots*, som når Boulognelejren kaldes »en svømmeskole på landjorden« (école de natation à sec, s. 20), når det hedder, at kejserdømmets eneste permanente konstitution var den kejserlige etikette (s. 22), eller når der tales om »les bénédictiones de leur nouvel ordre ou désordre social« (s. 72), er man så meget desto mere villig til at give Mme de Staël æren for dem. Men hvilken kontrast mellem Mme de Staëls lovord til kronprinsen og Schlegels! Schlegel tangerer straks det svulstige, medens Mme de Staël i virkeligheden i sine udtryk for begejstret beundring går videre end Schlegel uden dog derved at krænke den gode smag.

Gautiers forsøg på ved fremdragnings af ligheder at bevise, at *Réflexions sur le Suicide* og *le Système continental* skulle stamme fra samme hånd, er direkte mislykkede. I de fleste tilfælde drejer det sig om rene klicheer, som når England kaldes en frihedens ark eller når det hedder: »Cette nation suédoise, jadis si illustre dans l'histoire« (Syst. cont. ss. 88—89). En eneste parallel er interessant og kunne have virket overbevisende: »Un Français disait de Vous, Monseigneur, que vous réunissiez la chevalerie du Republicanisme à la chevalerie de la Royauté« (*Suicide* s. III, kursiveret af Mme de Staël) — »Le Prince Royal de Suède a porté la chevalerie dans le republicanisme aussi bien que dans la royauté« (Syst. cont. s. 89). Gautier nævner ikke den væsentlige kendsgerning, som straks forandrer sagen, at Mme de Staëls udtryk er et citat. Hvem er denne citerede, veltalende franskmand? Muligvis tager jeg fejl, men jeg har en mistanke om, at den pågældende, hvis navn Mme de Staël

foregiver ikke at kende, er forfatteren til den franske pjece *le Système continental*, altså Schlegel selv¹. Sikkert er det, at *Réflexions sur le Suicide* udkom efter *le Système continental*, noget som kuldkaster Gautiers bevisførelse². Sidstnævnte skrift kan ikke være gået i handelen før 3. marts³; Mme de Staëls selvmordsbog var i hvert fald ikke færdigtrykt 30. marts 1813, da hun lover at sende den til Frederikke Brun, og første gang, jeg har set den annonceret, er i *Stockholmsposten* 28. april 1813.

Det har været mig en vis tilfredsstillelse at konstatere, at alle omstændigheder peger på Schlegel som forfatter til *le Système continental* og ikke på Mme de Staël. Dels for i nogen grad at eliminere en anledning til misstemning mod Mme de Staël, som har sat sig nogle spor i Danmark og Norge, dels — og ikke mindst — fordi skriftet ikke forekommer mig Mme de Staëls geni helt værdigt. Det er Schlegels bedste politiske værk, det har sikkert ikke undladt at gøre indtryk på samtiden, det har betydelig historisk interesse. Men hvor blegt, ukunstnerisk og tidsbestemt tager det sig ikke ud ved siden af mesterværket blandt alle de propagandaskrifter, Bernadotte har inspireret:

¹ I brevene til Frederikke Brun fra marts 1813 og fremefter findes ofte argumenter og ideer fra *le Système continental*. Reminiscenser fra Schlegels *Réflexions sur l'état actuel de la Norvège* findes i *Considérations sur la Révolution française*. Hos Mme de Pange, s. 596, kan man i detaljer følge, hvorledes Mme de Staël i en artikel om Camôes delvis kopierer Schlegel; dennes indflydelse på både *De l'Allemagne* og *Réflexions sur le Suicide* (episoden om von Kleist) er også bekendt.

² Forordet til *Réflexions sur le Suicide* er dateret i de første udgaver. Dateringen december 1812 stammer fra en udgave fra 1814 og genfindes i *Œuvres complètes* III, og beviser intet.

³ Titelbladets opgivelse af februar må være usand. Crusenstolpe, *Historiska personligheter* II, 239 (C. er ofte bedre end sit rygte, i dette spørgsmål er han perfekt underrettet) gengiver, foruden et par breve på fransk fra Schlegel til Delén, hofkansler Wetterstedts (naturligvis ulovlige) tilladelse (dateret 2. marts 1813) til den falsificerede angivelse af trykkestedet, Hamburg. Denne dato stemmer udmærket med annoncen i *Stockholmsposten* og Baudissins depeche. Schlegels »for halvanden måned siden« (se s. 6) skal åbenbart ikke tages alt for bogstavligt.

Benjamin Constants *De l'Esprit de Conquête et de l'Usurpation*, som takket være sin form og sit indhold er en altid lige aktuel appel mod krig og diktatur¹.

Résumé.

Le pamphlet *Sur le système continental et sur ses rapports avec la Suède* parut à Stockholm en mars 1813, sans nom d'auteur. C'est un violent réquisitoire contre l'impérialisme français, une plaidoirie pour la participation active de la Suède dans la lutte contre Napoléon et pour l'annexion de la Norvège à la Suède. La brochure eut une large diffusion tant en Suède que sur le continent, en Angleterre et aux Etats-Unis. Elle fut traduite en plusieurs langues. On l'attribua souvent à Mme de Staël qui fut même nommée comme son auteur dans quelques éditions, mais dès 1814 Auguste-Guillaume Schlegel en revendiqua officiellement la paternité. Néanmoins, l'attribution en reste controversée. Si la plupart des savants qui se sont occupés de la question ajoutent foi à l'assertion de Schlegel, il y en a eu d'autres (Paul Gautier, M. Louis Bobé) qui soutiennent que seule Mme de Staël a pu écrire ce petit chef-d'œuvre de propagande efficace. Dernièrement M. Halvdan Koht a embrassé cette thèse en produisant un témoignage qui émane en dernier ressort d'un ancien serviteur de Mme de Staël.

Nous sommes persuadé que Schlegel est seul l'auteur de la brochure. Dans maintes correspondances diplomatiques et privées, souvent inédites, il se trouve que toutes les personnes initiées partageaient cette certitude, notamment le groupe staëlien avec Benjamin Constant et Charles de Villers et le chargé d'affaires du Danemark à Stockholm, le comte Wolf de Baudissin, en 1813 le fiancé presque officiel d'Albertine de Staël. Les témoignages de Mme de Staël et de Schlegel sont nombreux et concordants et inspirent confiance. Un intérêt particulier revêt une mise au point péremptoire que Mme de Staël, aussitôt débarquée à Londres, fit insérer dans *l'Ambigu*.

¹ Se min artikel, *Benjamin Constant og Bernadotte, De l'Esprit de Conquête et de l'Usurpation og dens tilblivelse* (Københavns Universitets Festskrift, 11. marts 1950). Tilsidst vil jeg varmt takke Professor Thorvald T:son Höjer for uundværlig hjælp i råd og dåd og mine venner Lars Wiberg, Sigurd Fries og Einar Tassing for bibliografiske oplysninger fra bibliotekerne i Uppsala, Stockholm og Paris.

Les arguments stylistiques dont s'est servi Gautier pour attribuer le pamphlet à Mme de Staël ne résistent pas à l'examen. Schlegel savait admirablement le français; le style du *Système continental* est le même que celui de ses autres écrits français. Les rapprochements précis avancés par Gautier se réduisent à quelques clichés, des slogans politiques. Il est vrai qu'une phrase de retrouve presque identique dans le *Système continental* et dans les *Réflexions sur le suicide* de Mme de Staël. Mais c'est une citation que celle-ci a tirée de l'opuscule de Schlegel: les *Réflexions* parurent plusieurs semaines après le *Système continental*.

Si, malgré tout, l'attribution du pamphlet à Mme de Staël a trouvé un large crédit, nous ne serions pas éloigné d'y voir l'effet d'insinuations émanant des cercles officiels de Stockholm, où on pouvait trouver flatteur de paraître disposer d'une auxiliaire de l'envergure de Mme de Staël, dont la célébrité, sauf peut-être en Allemagne, éclipsait celle de Schlegel.

Anmeldelser.

Holger Hjelholt: Inkorporationen af den gottorpske Del af Sønderjylland i Kronen 1721. Kbh. 1945¹.

I den mere end aarhundredlange Diskussion af Hertugdømmet Slesvigs statsretlige Forhold og i Sammenhæng hermed Betydningen af Frederik IV.s Dispositioner i 1721 giver dr. Hjelholts Bog et vægtigt Indlæg, som paa visse Punkter maa siges at danne Epoke. Undersøgelsen er fast bygget paa det samtidige Aktstof, der er gennemløjet baade i Breden og Dybden, saaledes at Helhedsopfattelsen fremtræder som Resultat af en Række Enkeltundersøgelser. Fremstillingen er klar og koncentreret, trods den (uundgaaelige) polemiske Tendens præget af Maadehold og forsigtig Afvejen.

Efter et indledende Tilbageblik over Problemets Behandling af historiske og politiske Forfattere fra Nic. Falk (1816) til Kr. Erslev (hvorom mere nedenfor) tager Skildringen sin Begyndelse med det 17. Aarhundredes Midte som Udgangspunkt. I 1658 opnaaede den gottorpske Hertug som Forbundsfaelle af det i Krigen med Danmark sejrige Sverige Suveræniteten for sin Del af Hertugdømmet Slesvig, og samtidig løstes ogsaa den kongelige Del efter Frederik III.s Ønske fra Danmarks Riges Lenshøjhed. Enevældens Indførelse i Danmark et Par Aar senere »medførte i og for sig ikke straks nogen Forandring i Hertugdømmernes Retsforhold« (S. 31). Enevolds-Arve-Regeringsakten af 1661 omfattede ikke Slesvig og Holsten, og der udstedtes ikke nogen særlig Enevoldsakt for disse Lande saaledes som for Norge. Kongeloven af 14. Novbr. 1665 omtaler ikke Sønderjylland; dog indeholder dens § 19 nogle Bestemmelser, hvis Indhold — at Kongens Arveriger og alle dertil hørende Provinser og Lande, baade nuværende og fremtidige Besiddelser skal være udelt og uskiftet under een

¹ Skriftet er en udvidet Fremstilling af Forfatterens Afhandling om samme Emne i Historisk Tidsskrift 10. R. IV. 1937 (se Forordet S. 6).

Arvekonge — maa formodes ogsaa at sigte til Slesvig. Bevaerelsen af Fællesregeringen med Hertugen, ogsaa efter 1658, og Hensynet til det privilegerede slesvig-holstenske Ridderskab udgjorde en for Hertugdømmernes Særstilling bevarende Faktor. Stændernes Hylding af en ny Landsherre med foregaaende Bekræftelse af Privilegierne foregik paa sædvanemæssig Maade ved Hertug Christian Albrechts Tronbestigelse 1661. Landdagene — som i og for sig nok kunde forenes med en enevældig Regering, men næppe med en saa absolut Enevælde som den danske — fortsatte.

Ogsaa da Christian V efterfulgte sin Fader som den første enevældige Monark, der besteg den danske Trone, lykkedes det Ridderskabet og dets Talsmand, den kongelige Statholder Fred. Ahlefeldt, efter nogen Udsættelse at opnaa Sammenkaldelse af Stænder og Landdag til at foretage Arvehylding (1671), men Kongen modtog ikke denne personligt, og Bekræftelsen af Privilegierne fulgte mod Sædvane først efter Hyldingen. Ordlyden af de i denne Anledning udstedte Dokumenter undergik for at imødekomme Ridderskabet forskellige Ændringer; endvidere fortolkede Christian V i et Reskript til Ahlefeldt Udtrykket »Suverænitæt« (der mistænktes for at smage af Enevælde) saaledes, at det ikke skulde opfattes som betydende mere end den i 1658 foretagne Ophævelse af Lensforholdet. Ogsaa ved andre Lejligheder gjorde Kongen Indrømmelser til de nedarvede, især af Ridderskabet hævdede Synspunkter.

Forhandlingerne i 1671 endte nærmest med et Kompromis. Iøvrigt bliver Resultatet af den af Forf. foretagne Undersøgelse af Akterne vedrørende Forholdet til Slesvig i det paagældende Tidsrum — en Undersøgelse, som her kun kan refereres i Hovedtrækkene — at Slesvigs kongelige Del baade af Frederik III og ikke mindre af Christian V utvivlsomt i Virkeligheden ansaas for indbefattet under Enevælden og Kvindelinjens Arveret, og at denne Opfattelse, hvor Forholdene tillod det, trængte mere og mere igennem i Teori og Praksis. Ved Forhandlingerne med Hertugen af Pløn 1665 hævdede Frederik III saaledes den kongelige Kvindelinjes Arveret til Hertugdømmerne, begrundet med Suverænitætsoverdragelsen 1658 (som jo imidlertid udtrykkelig kun var sket til Mandslinjen) og for Holstens Vedkommende med en Henviisning til de der værende stærke kongelige Fæstninger(!). Efter 1675 holdtes ikke mere nogen Landdag. Bestallingerne havde (som paavist af Forf. ved en ikke tidligere foretagen Undersøgelse) samme Form, hvad enten de var for Kongeriget eller Hertugdømmet. Med stor Tydelighed træder Christian V.s

Standpunkt frem i nogle egenhændige testamentariske Bestemmelser fra April 1683, i hvilke han paalægger sine Efterfølgere at stræbe efter, naar Lejlighed gives, at faa inkorporeret Hertugdømmerne i Kongeriget — uden smaalig Hensyntagen til Slesvigs og Holstens forskellige Stilling i statsretlig Henseende.

Det bliver ud fra denne Betragtning forstaaeligt, at Christian V ihærdigt stræbte efter at genvinde den gottorpske Del af Slesvig og at forene den med den kongelige, saa meget mere som den gottorpske Alliance med »Arvefjenden« Sverige traadte bestandig tydeligere frem. Efter det første Forsøg herpaa 1676—79 (»Sekvestrationen«) fulgte Besættelsen (»Reunionen«) 1684, som i visse Maader skulde faa forbilledlig Betydning for Begivenheden 1721. Ved et Patent af 30. Maj inddrog Kongen den hertugelige Del af Slesvig og forenede den med den kongelige Del. Kommissærer, der drog rundt i Landet, modtog Edsaflæggelsen til Kongen som deres eneste suveræne Landsherre af Undersaatterne i de gottorpske Byer og Amter, medens Ridderskabets Hylding og Edsaflæggelse foregik samlet paa Gottorp. Herefter blev Privilegierne bekræftede. Anvendelsen af Udtryk som Suverænitet og Arvefølge i det til Reunionen knyttede Aktmateriale underkastes en omhyggelig Undersøgelse af Forf., og det fremgaar med stor Tydelighed, at man ved Suverænitet nu fra kongelig Side forstod Enevælde (og ikke mere som tidligere blot den i 1658 erhvervede Befrielse fra Lenshøjheden). Et kraftigt Udtryk for Christian V.s Ønsker angaaende Slesvigs Stilling er endvidere givet i Kongens samtidige egenhændige Optegnelser (fra Novbr. 1684), i hvilke han fraraadede sine Efterfølgere Afholdelse af alle Landdage og lignende »Komplotter« i Fremtiden, indtrængende formanede dem til i Evighed at lade det nu forenede Slesvig forblive hos de regerende Konger og aldrig paany lade det blive delt eller anvendt til Forsøgelse af kongelige Prinser.

Christian V maatte som bekendt fem Aar senere ved Forliget i Altona 1689 gaa ind paa Genindsættelsen af Hertugen i alle hans Rettigheder, men hans Søn fortsatte den Virksomhed, som Faderen saa at sige havde testamenteret ham og med et lykkeligere Udfald. Ridderskabet opnaaede trods gentagne Forestillinger først efter lang Venten Afholdelse af en Landdag 1711—12, og denne maatte, under Paaskud af, at Stæderne ikke var repræsenterede, end ikke anses som en regulær Landdag, men kun som en »Landdagsforsamling«. Privilegierne blev bekræftede, men Hyldingen, som den enevældige Konge i og for sig ansaa for overflødig, blev udsat.

Overfor Gottorp naaede Frederik IV endelig det saa længe

eftertragtede Maal, den definitive Erhvervelse af den hertugelige Del af Slesvig, som blev Resultatet af den store nordiske Krig. Besiddelsen heraf sikredes udadtil ved Garantitraktater med de mæglende Magter England og Frankrig, og det gjaldt derefter om at finde en tilfredsstillende Løsning af Spørgsmaalet angaaende Ordningen indadtil. Blandt de Betænkninger, som i denne Anledning indhentedes af Kongen, udgjorde to af den gamle Statsmand, Gehejmeraad C. F. Breitenau afgivne Responsa (af 7. Jan. og 4. Febr. 1721) det med størst Klarhed og Grundighed affattede Indlæg. Her rejses og diskuteres blandt meget andet Spørgsmaalet om, hvorvidt Slesvig skulde inkorporeres i Danmarks Krone eller vedblivende regeres som et særligt Hertugdømme, lagt ind under den kongelige Arveregering. Grunde anføres for og imod, og de sidste — væsentlig Hensynet til Privilegiet af 1326, »constitutio Valdemariana«, samt Fordelen ved at beholde Slesvig udenfor Kongelovens Arvefølge som Middel til Forsørgelse af Kongernes yngre Sønner — fremstilles som de vægtigste. Den gamle Diplomat viste sig herved som mere kongeligsindet end Kongen, idet Christian V jo netop havde hævdet Slesvigs fremtidige bestandige Udelthed under den regerende Konge selv som en Hovedregel for sine Efterfølgere. Frederik IV sluttede sig da heller ikke til Breitenaus Betragtning. I nogle samtidige egenhændige Notitser erklærede han tværtimod, at han »Platter dinges« var stemt for de af Gehejmeraaden anførte Grunde for Inkorporationen (som i det væsentlige var dels Hensynet til Bestemmelserne i Kongelovens § 19 (se ovenfor), dels den Kendsgerning, at Slesvig i gammel Tid havde været et Stykke af Danmark). Dog mener han, at Forandringen (ifølge Forf.s Mening menes hermed Forandring i den administrative Inkorporation) kan ske lidt efter lidt, og at man foreløbig kan lade Overretten paa Gottorp (oprettet 1713 som Domstol og øverste lokale Forvaltningsinstans for Slesvig) fortsætte som Regering¹.

¹ Den her fremsatte Opfattelse af Frederik IV.s Notitser kritiseres i dr. Volquart Pauls's Afhandling (se nedenfor), S. 103, Anm. 2, hvor det hævdes, at Kongen tænker paa en Inkorporation i Almindelighed, uden Adskillelse mellem statsretlig og administrativ. Dr. Hjelholts Tolkning synes dog at have Sandsynligheden for sig. Da en statsretlig Inkorporation ikke kan foregaa lidt efter lidt, maa Kongen nemlig, naar han udtaler sig for at gaa langsomt frem og foreløbig lade Overretten vedblive at bestaa, antagelig have tænkt paa den af den statsretlige Inkorporation følgende administrative. En Svingning maa der imidlertid være foregaaet i Frederik IV.s Tankegang, da han i Begyndelsen af Optegnelserne netop har sammenkædet Overrettens fortsatte Bestaaen med det af de to Breitenauske Alternativer, der betød en Ikke-Inkorporation.

Vi nærmer os nu Undersøgelsens Kernepunkt, nemlig Udredningen af, hvilket Synspunkt der i Praksis blev det sejrende ved Ordningen af den forestaaende Edsaflæggelse og Arveyhding. Af Embedsmændene i Tyske Kancelli, hvor Akternes Udarbejdelse foregik, afgav Justitsraaderne Franz v. Hagen og Frederik Esmarch under 26. Marts 1721 en Betænkning, i hvilken de i Almindelighed erklærede sig for enige med Breitenau i hans Argumenter *contra* Inkorporation. Vedlagt indsendtes to Koncepter, nemlig til den Edsformular, der skulde anvendes ved Ridder-skabets Edsaflæggelse ved Hyldingen, og til det Patent, der skulde udstedes om Indkaldelse til Hyldingen. Den første stemte overens med den af Breitenau foreslaaede Formel, medens den sidste var bygget over Christian V.s tilsvarende Patent af 30. Maj 1684 og, ligesom dette, indeholdt en Udtalelse om, at det var Kongens Beslutning at forene den fyrstelige Del med den kongelige. Hermed var man imidlertid langt fra naaet til den endelige Affattelse. I August samme Aar forelagdes paa Gottorp, hvor Kongen og alle Regeringens ledende Mænd havde indfundet sig, nye Koncepter til Ed og Patent, skrevne (som oplyst for første Gang af Forf.) af en anden Kancelliembedsmand, Kancelliraad Johan Markvard Esmarch. Edsformularen stemte overens med den tilsvarende af 1684, dog saaledes, at der efter den her indeholdte Passus, (at det var Kongens Vilje) »das . . . Fürstliche Anteil des Herzogthums Schleswig . . . mit dem Ihrigen zu vereinigen« var indføjet Ordene »und auf ewig zu incorporiren«. Desuden var ved Omtalen af de kongelige Arvesuccessorer tilføjet »vigore Legis regiae«. I Patentet var paa samme Maade efter »vereinigen« indsat »und zu incorporiren«. Den tidligere Fortolkning af disse Aktstykker, repræsenteret af Kr. Erslev¹ i Tilslutning til A. D. Jørgensen², gaar ud paa, at der med Tilføjelsen i Eden og Patentet af »und (auf ewig) zu incorporiren« kun sker en Forstærkelse af Udtrykket »vereinigen«, saa at der skal forstaaes den fyrstelige Dels ikke blot Forening med, men ogsaa Inkorporation i den kongelige Del. Forudsætningen herfor er, at Udtryksmaaden »inkorporere med«, saaledes som de to Forfattere hævder³, skulde stemme med Tidens Sprogbrug. Urigtigheden af

¹ I Skriftet: Frederik IV og Slesvig (1901), trykt i Kr. Erslev: Historiske Afhandlinger II (1937), S. 54—168, hvorefter Anm. citerer.

² Afhandling i Historisk Tidsskrift 5. R. V (1885), S. 117—243.

³ Erslevs Standpunkt er dog ikke helt gennemført, thi til Trods for hans ubetingede Hævdelse af den omtalte Fortolkning (S. 167 f.) karakteriserer han andensteds (S. 83—85) Begivenheden baade 1684 og 1721 som en Indlemmelse paa een Gang i Kongedelen og i Danmarks Krone

denne Paastand godtgøres paa afgørende Maade af H. Hjelholt, som ved talrige Eksempler, hentede fra de af ham selv anførte Kildesteder i den foregaaende Tekst, paaviser, at inkorporere paa Datidens Tysk forbindes med Dativ og ikke med »mit«. Udtrykket »zu inkorporiren« svæver dog endnu i Luften, da det ikke angives, hvori den gottorpske Del inkorporeredes. Ifølge Forf.s Mening kan der ikke være nogen Tvivl om, at Inkorporationen skete i Kronen, da Tilføjelserne sikkert er blevet til under Paavirkning af Kongen, og dennes Standpunkt kendes jo fra de ovenfor omtalte egenhændige Notitser, som utvivlsomt har været I. M. Es-march bekendte.

Yderligere Beviskraft faar denne Argumentation ved den Omstændighed, at den omtalte Redaktion af Ed og Patent ikke blev den endelige. Kancelliets Chef, Oversekretær Chr. Sehested, rettede nemlig Edsformulærens »und auf ewig zu incorporiren« til »und Dero Crone als ein altes injuria temporum abgerissenes Stück auf ewig wieder zu incorporiren«, saa at Inkorporationen i *Kronen* nu var klart udtrykt og ikke tiltrængte en paa et underforstaaet Udtryk hvilende Fortolkning. Samme Tilføjelse skete derimod ikke i Patentet, i hvilket Omtalen af Inkorporationen altsaa, skønt Meningen naturligvis var ganske den samme, ikke fik en saa tydelig Form som i Eden. En anden Rettelse, som indførtes i Eden af Sehested, var Ombytningen af »vigore« (jvf. ovenfor) med »secundum tenorem« (Legis regiae) — et stærkere Udtryk for, at den i Kongeloven fastsatte Arvegang skulde efterleves. I Indledningen til Patentet indføjedes desuden en Passus om den fyrstelige Del som et i besværlige Tider fra Danmarks Krone afrevet Pertinens — altsaa samme Vending som i Eden. Endelig indførtes før Renskriften i Eden Rettelsen af vi til jeg (om den sværgende), og i Patentet erstattedes en Udtalelse om Konfirmationen af de gamle Friheder og Rettigheder med et mere ubestemt Tilsagn om al kongelig Naade og Beskyttelse. Forberedelserne var hermed afsluttede, Patentet udstedtes med Datering af 22. August, og Ridderskabets Hylding foregik derefter paa Gottorp den 4. September, medens de menige Indbyggere i den tidligere gottorpske Del aflagde Eden rundt omkring i Amterne til de respektive Amtmænd.

Studiet af Akternes Tilblivelse viser, som vi har set, at de er opstaaet ved en Sammenarbejdning af to forskellige Udtryksmaader (hvoraf Resultatet blev en Uklarhed, som i visse Maader

(jvf. ogsaa hans hypotetiske Forsvar af sit Standpunkt S. 168). Overhovedet har hans Behandling af Slesvigs Stilling 1721, trods fortræffelige Momenter, ikke den ellers for ham egne Klarhed og Stringens.

endnu ikke var overvundet i den endelige Renskrift). Den første og i Kancelliet oprindelig foretrukne, der ikke gaar videre end til en Forening af den fyrstelige Del med den kongelige, slutter sig for Patentets Vedkommende til det tilsvarende Brev fra 1684, som naturligt nok var brugt som Forlæg. Den anden sigter ved gentagne Rettelser med bestandig større Tydelighed mod den fyrstelige Dels Inkorporation i Kronen. Som allerede bemærket, maa det, med hele den af Forf. foretagne Undersøgelse som Grundlag, antages, at de heraf følgende Ændringer skyldtes Kongens Indgriben, maaske støttet af Sehested. Bestræbelsen for at knytte Slesvig saa nær som mulig til Kronen havde Frederik IV saa at sige i Arv fra sin Fader, hvis testamentariske Optegnelser af 1683 og 1684 jo i høj Grad er prægede heraf. For øvrigt havde Anskuelser af samme Art ikke ringe Udbredelse blandt samtidige Diplomater og Statsmænd (se S. 71), og ogsaa af de Taler, der holdtes ved Hyldingen i de tidligere gottorpske Landsdele, fremgaar det som Samtidens Opfattelse, at Slesvig (d. v. s. den fyrstelige Del) indlemmedes i Kronen.

Om den kongelige Del udtaler Forf. sig ikke. Han har endogsaa i Bogen udeladt en beskeden Fodnote, som findes i hans Afhandling i Historisk Tidsskrift (10. R. IV, S. 257): »Om det nærliggende spørgsmål, hvorledes Frederik IV og hans rådgivere opfattede den kongelige andels forhold til kronen, skal jeg her kun sige, at det under drøftelserne aldeles ikke ses at være berørt. Erslevs standpunkt er jo det, at kongen mente, at i den kongelige del gjaldt kongeloven forud.« Det havde været ønskeligt, om Forf. med Hensyn til dette unægtelig nærliggende Spørgsmaal ikke i saa høj Grad havde efterlignet de Mænd, der førte Drøftelserne i 1721, om han i det mindste havde draget den Slutning e silentio, der frembød sig, nemlig at Kongedelens Stilling ansaa for selvfølgelig. Forf. kan ganske vist hævde, at Besvarelsen ligger i hele Bogens Opbygning, i Paavisningen af, hvorledes den kongelige Dels Stilling, især saaledes som den opfattedes af Kongerne, gradevis undergik en Forandring (se navnlig S. 48—51, 59 f. og Bemærkningen S. 111 om »den i det foregaaende fremsatte Opfattelse, at Kongerne har betragtet den kongelige Del af Sønderjylland . . . som underlagt Kongeloven«). Dog forekommer det Anm., at en sammenfattende klar Udtalelse om dette Problem vilde have været formaalstjenlig.

I Skriftets afsluttende Kapitel gennemgaaes Udtalelser om Slesvigs Stilling til Kongeriget af Statsmænd og historisk-politiske Forfattere i *det 18. Aarhundrede*, med det Resultat, at der ikke

herigennem kan opnaas nogen Støtte for den Erslevske Fortolkning af Akterne af 1721 og heller ikke for A. D. Jørgensens Opfattelse (se nedenfor), at hele Hertugdømmet Slesvig da blev indlemmet i Kronen. Men — »om een Ting ser vi, at der hos de anførte Forfattere som hos Regeringen hersker fuldkommen Enighed: at Sønderjylland efter 1721 er underlagt samme Enevælde og samme Arvegang, som Kongeloven har bestemt for Rigerne Danmark og Norge« (S. 128).

I *det 19. Aarhundredes* Begyndelse opstod der, som Forf. udtrykker sig i Indledningen, »nye politiske Behov« gennem den slesvig-holstenske Bevægelses liberale og nationale Krav overfor den eneældige dansk-tyske Helstat. En lidenskabelig Diskussion af Slesvigs ikke tidligere omstridte statsretlige Stilling efter 1721 rejstes, og saavel Kongelovens Arvefølge som Inkorporationen 1721 toges op til Behandling. Fra slesvig-holstensk Side hævdede man med Udgangspunkt i Patentet af 22. August, at Kongen i 1721 forenede den fyrstelige Del med og inkorporerede den i sin egen. Dette Resultat naaede man ved Indskydning af et Ord i Patentet, som man læste saaledes: ». . . selbigen Anteil (o: den fyrstelige Del) mit dem Unserigen zu vereinigen und [demselben] zu incorporiren«. Edens klare Udtryk søgte man at bortfortolke. Størst Interesse af de ældre fra dansk Side udkomne Skrifter har en Redegørelse fra 1846, der skyldtes den af Christian VIII nedsatte Kommission om Arvefølgespørgsmaalet. I denne fremsættes den Opfattelse af den omtalte Passus i Patentet, at man herved maatte forstaa dels efter Ordlyden den fyrstelige Dels Forening med den kongelige, dels dens Inkorporation tilligemed med den kongelige Del (idet man nemlig læste: »und [mit (o: zugleich mit) dem Königlichen] zu incorporiren«) — en Inkorporation, der kun kunde opfattes som sket i Kongeriget. Denne Anskuelse, der er beslægtet med den i det her omhandlede Skrift fremsatte (forsaavidt som den hævder den fyrstelige Dels Inkorporation i Kronen), blev imidlertid forladt af den nyere danske Forskning, da baade A. D. Jørgensen og i Tilslutning til ham Kr. Erslev fortolkede Patentet som udelukkende tilsigtende en Inkorporation af den fyrstelige Del i den kongelige. De to Historikeres fra Sprogbrugen hentede Argument maa siges nu at være ganske omstødt af Forf. (se ovenfor).

Trods sin Samstemning med den slesvig-holstenske Fortolkning af Akterne 1721 forfægtede A. D. Jørgensen, at Inkorporationen af Slesvig i 1721 virkelig har fundet Sted (H. Hjelholt S. 104). Grundlaget for dette Standpunkt var for ham hans Opfattelse af den til Hylding paa Gottorp den 4. September 1721

indkaldte Forsamling (af Prælater, Ridderskab og Besiddere af adelige Godser i Slesvig samt Provsterne i det tidligere gottorpske Slesvig) som en Landdagsforsamling, hvis Hylding var forpligtende for hele Hertugdømmet. Denne Teori blev stærkt imødegaaet af Erslev, der fremhævede de ænevældige Kongers forudgaaende Bestræbelser for at komme bort fra alt, hvad der havde med Landdage og Stænderprivilegier at gøre. Et væsentligt Argument fandt han i Edsformelen: »Ich Endesbenandter von der Ritterschaft« (der er fremkommet ved en Rettelse af »Wir« til »Ich«), idet han ansaa denne Opgivelse af »den korporative Form« som et afgørende Bevis for, at Forsamlingen paa Gottorp umuligt kunde betragtes som en Landdag. En Undersøgelse (ved Anm.) af det ganske vist begrænsede Kildemateriale viser imidlertid, at Edsformelen vekslede tilsyneladende vilkaarligt ved Fortidens Hyldingslanddage (1590 ich, 1592 wir, 1616 ich, 1648 wir¹), uden at Forsamlingens Karakter af Landdag led noget Skaar herved. — Forf., der ligesom Erslev, saaledes som vi har set, betoner Enevoldsprincippernes Fremgang paa Bekostning af Landdage m. m., finder ligeledes Landdagsteorien misforstaaet (S. 104). Ganske vist bruges i Patentet af 22. August Betegnelsen »den Gesamten Eingessenen Ständen Unsers Herzogthums Schlesswig«, men denne Udtryksmaade antages at skyldes en Unøjagtighed hos Koncipienten (ifølge Erslev, Hist. Afhandlinger II, S. 118 Mangel paa Evne til paa een Gang at udtrykke, hvad det drejede sig om, nemlig en Hylding af Indbyggerne i den tidligere gottorpske Del og en do. af det slesvigske Ridderskab). Hyldingen paa Gottorp har dog ifølge Forf.s Opfattelse (S. 81 f.) Værdi som en Iværksættelse af den Arvehylding, som Stænderne endnu ikke havde ydet Frederik IV. Maaske burde man ogsaa betone det nye — at Hyldingen, som det gentagne Gange hedder i Akterne, var en Ene-Arvehylding, der for første Gang i lang Tid gjaldt Kongen som *Eneregent*, og at Deltagerne var det *slesvigske* Ridderskab alene (foruden Godsejere og Provster); selv om Forsamlingen ikke var en Landdag, kunde den vel forsaavidt nok siges at repræsentere Hertugdømmet Slesvig.

H. Hjelholts væsentlige Polemik (se Kapitel 8 og 9) er rettet mod Kr. Erslev, som omtalt i første Række mod dennes Fortolkning af de afgørende Dokumenter af 1721. Paa visse Punkter stemmer de to Forfattere dog overens; begge mener de saaledes,

¹ RA. T. Kanc. I. A. A. Lobenr. 122, 123, 125 og Regeringskancelliet i Glückstadt Lobenr. 117.

at Kongedelen ifølge Frederik IV.s og hans Forgængeres Opfattelse var indbefattet under Enevælden og Kongelovens Arvefølge¹. For Erslev, som jo holder paa, at den fyrstelige Del kun blev inkorporeret i Kongedelen, maa Klargørelsen af dennes Stilling for 1721 være af stor Vigtighed. Hans Hovedargument er en Paa-visning af, at det fra dansk Side i ældre Tid hævdede Standpunkt er urigtigt. Ifølge dette skete der i 1721 en Inkorporation i Kronen af Hertugdømmet Slesvig, der for denne Begivenhed paa Grund af Suverænitetsoverdragelsen 1658 var et »ved Tidernes Ugunst løsrevet Pertinens«. Heroverfor betoner Erslev (S. 70 ff.), at denne Suverænitetsoverdragelse og den dermed følgende Arvegang for Mandslinjen i Virkeligheden ikke mere, naar det gjaldt Kongedelen, havde nogen Betydning for Frederik IV og hans Statsmænd. Udtryk som »løsrevet Pertinens« o. l. sigtede ikke hertil, men til det Faktum, at en Del af Slesvig var i den gottorpske Fjendes Besiddelse, og Formaålet for Kongen var helt igennem det praktiske at fordrive Hertugen og saaledes — da den kongelige Dels Stilling ikke behøvede nogen Ændring — atter at forene hele Slesvig under Kronen².

For Fuldstændigheds Skyld skal omtales et tidligere Indlæg fra tysk Side, nemlig dr. Volquart Pauls: Die Vorgänge von 1721 und ihre Bedeutung für die schlesw.-holst. Geschichte« (Kieler Blätter 1941, S. 93—105), indeholdende en Anmeldelse af H. Hjelholts Afhandling i Hist. Tidsskrift (se ovenfor S. 279 n.). Uden Forbehold slutter V. Pauls sig her til den Hjelholtske Fortolkning med Forkastelse af den Jørgensen-Erslevske (og den ældre slesvig-holstenske). Hermed vil han dog ikke godkende, at Akterne af 1721 betyder en Inkorporation i Kronen af Hertug-

¹ Erslev stillede sig senere i »Augustenborgernes Arvekrav« (1915) skeptisk med Hensyn til Arvefølgen, se H. Hjelholts Bemærkning S. 100, not.

² Det er altsaa Kongens og hans Samtids Opfattelse, hvorpaa Vægten lægges ud fra et *historisk* Standpunkt (jvf. Erslev S. 71, 137 f., 166, 176). Danmarks Ret til Slesvig begrundes imidlertid paa en anden Maade ud fra en *juridisk* Vurdering af Akterne, se navnlig Erslevs Afhandling i Sønderjydske Aarbøger 1902, som viderefører Synspunkterne i hans Skrift af 1901 (trykt i Afhandling II, 169 ff., hvorefter her citeres). Her fremstilles (S. 181 f.) 1658 i Forbindelse med 1721 som Grundlaget. Den siden 1658 hvilende Lenshøjhed over Slesvig vilde nemlig, naar Mandslinjen var uddød, fore til, at dette Land (siden 1721 baade den tidligere fyrstelige og den kongelige Del) af sig selv vilde glide ind under Danmark, saa at al Tale om »Inkorporation« bliver overflødig. — Men holder denne Bevisførelse Stik? Det var jo nemlig Lenshøjheden — ikke længer Rigets, men den enevældige Konges — der levede op igen, saa at Slesvig, saavidt Anm. kan se, vendte tilbage som Len og netop ikke som et Stykke af Danmark.

dømmet Slesvig (rettere sagt den fyrstelige Del). Det retstiftende Dokument er ifølge hans Fremstilling Patentet¹, men dettes retslige Indhold er i Virkeligheden kun Befalingen («dispositio») til Ridderskabet om at møde til Hylding den 4. September. Inkorporationen er udelukkende nævnt i Indledningen («narratio») og kun som en Hensigt — »Wann . . . Wir dann solchemnach entschlossen selbigen Anteil mit dem Unserigen zu vereinigen und zu incorporiren . . . Als gebiethen und befehlen Wir Prälaten und denen von der Ritterschaft . . . dass Sie Sich den 4 . . . Septembr. . . einfinden« — ikke som en allerede fuldbyrdet Akt, og en saadan fulgte heller ikke derefter. Ganske vist henviser Eden til en i Kraft af Patentet stedfunden Inkorporation i Kronen, men da en saadan som sagt ikke menes at være udtalt i Patentet, bortfalder dette Bevis.

I Anledning af V. Pauls's Argumentation skal Anm. fremsætte følgende Bemærkninger. Det af ham opstillede, fra Middelalderen nedarvede Skema, ifølge hvilket Dokumentets fortællende Indledning efterfølges af selve den Befaling, hvormed den ny Forordning eller lign. træder ud i Livet, findes ganske vist hyppigt endnu i det 17—18. Aarhundredes Patenter, men en saa skarp Adskillelse mellem Indholdet af «narratio» og «dispositio» er dog ingenlunde altid overholdt (forøvrigt end ikke i de middelalderlige Breve). For Eks. kan nævnes Okkupationspatentet af 30. Maj 1684 (med hvilket Patentet af 22. August 1721 som paavist er beslægtet) — »Nachdem Ihre Ld. . . Ihr . . . Gemüthe gegen Uns je mehr und mehr zu Tage legen, so haben Wir Uns dahero . . . genötiget befunden . . . den Antheil des Herzogthumbs Schleswig, so Ihre Ld. bisshero besessen, einzuziehen und mit dem Unserigen wiederumb zu vereinigen. Gebieten . . . demnach allen . . . , dass sie hinführo Uns für Ihren alleinigen Souverainen Landes-Herrn . . . erkennen« (Falck: Samml. d. wichtigsten Urkunden . . . der Herzogth. Schleswig und Holstein . . . S. 213 ff.). Der er ingen Tvivl om, at dette Brev er det for Inddragelsen »retstiftende«, men ifølge V. Pauls's Teori kunde man betvivle dette og kræve et tidligere Brev, hvorved Handlingen saa at sige sattes i Gang. Samme Betragtning gælder Patenterne af 17. Apr. 1648 (om Oprettelse af Regeringskancelliet i Glückstadt), 12. Maj 1658 (om Afstaaelse af Svavsted Amt) og 30. August 1734 (om Oprettelse af Appellationsretten i Grevskabet Rantzau (alle trykt i anf. Skrift af Falck) — dog

¹ Samme Vurdering af Patentet i Forhold til Eden, set fra et juridisk Synspunkt, findes hos Erslev, Afhandlinger II, 137 f.

med den Forskel, at disse Breve ifølge dr. Pauls's Argumentation kræver et tidligere udstedt, Patentet af 1721 derimod et senere udstedt Brev. Analogien synes ikke desmindre tydelig, ligesom det fremgaar, at man ved Tolkning af Datidens Dokumenter ikke skal være for nøjeregnende med Hensyn til grammatisk eller logisk Nøjagtighed.

Det synes endvidere vanskeligt at forstaa Edsformulærens klare Ord anderledes end som Udtryk for, at en Inkorporation i Kronen ikke blot er tilsigtet, men virkelig har fundet Sted i Kraft af Patentet; ogsaa i Fuldmagterne for de kongelige Kommissærer til at modtage Hyldingen henvises til Patentet som den af Kongen udstedte Befaling til at iværksætte den tidligere fyrstelige Dels Forening med den kongelige og dens Inkorporation for evigt (Rigsarkivet, T. Kanc. I. A., Hyldingsprotokol 1721, S. 23 ff., jvf. H. Hjelholt S. 105 f.). I det mindste maa denne Opfattelse have været herskende i Kancelliet, hos Konge og Regering, og *Samtidens Opfattelse* af Akterne maa fra en Historikers Synspunkt være den afgørende. Det er da ogsaa den, der er Grundlaget for hele dr. Hjelholts her omhandlede Skrift — et smukt Eksempel paa en grundig og saglig historisk Undersøgelse, der hviler paa et gennemført kritisk Studium¹.

¹ En Afhandling af Friedrich Frahm »Historisches Recht und geschichtliche Entwicklung in den Kämpfen um das Herzogthum Schleswig« er, efter at være fundet blandt Forfatterens Efterladenskaber, trykt i Zeitschrift d. Gesellschaft f. Schlesw.-Holst. Geschichte, Bd. 72, S. 1—61 (1944). F. Frahm, som døde 1936 og altsaa ikke kan have kendt H. Hjelholts Afhandling i Hist. Tidsskr. (se ovenfor S. 276), hylder en med dennes beslægtet Opfattelse, forsaavidt som han hævder, at Patentets »inkorporieren« ikke kan betragtes som en blot stilistisk Variant, da nævnte Verbum ikke kan forbindes med »mit«. I Henhold til Edsformulæren bliver endvidere begge Slesvigs Dele forenede og den tidligere hertugelige Del indlemmet i Kronen. Men i sin videre Fremstilling forlader Frahm paa en mærkelig Maade (som maaske skyldes, at Arbejdet ikke har været færdigt?) dette Standpunkt: Patentet er alligevel for uklart til at tjene som Grundlag (se S. 56 f., hvor han modsiger sin Opfattelse S. 54), Eden er ganske vist klar, men den gjaldt kun for de i den fhv. hertugelige Del bosatte Medlemmer af Ridderskabet, som jo ikke tidligere havde hyldet Kongen. Denne Argumentation synes ganske uden Grundlag. En tidligere Hylding af Frederik IV havde overhovedet ikke fundet Sted, og som bekendt tilhørte Ridderskabets Medlemmer (som undergavne Fællesstyret) hverken den hertugelige eller den kongelige Del. Akterne angaaende Ridderskabets Hylding giver da heller ikke nogetsomhelst Holdepunkt herfor.

Johanne Skovgaard.

P. P. Sveistrup og Rich. Willerslev: Den danske Sukkerhandels og Sukkerproduktions Historie. København 1945, 371 sider. (Udgivet af Institutet for Historie og Samfundsökonomi).

Den danske sukkerhandel og sukkerproduktion udgør et saare centralt kapitel i vor nyere og nyeste økonomiske historie. Forskellige historikere og økonomer har med mellemrum behandlet emnet — saaledes Julius Schovelin — men altid i relation til den almindelige handelshistorie eller andre sujetter. Kolonihistorikere som Kay Larsen og Wald. Westergaard gav i sin tid i deres arbejder om de vestindiske øer flere bidrag til sukkerets historie, men det var dog først med lektor, cand. polit. P. P. Sveistrups interessante afhandling fra 1942 om sukkerproduktion og -handel paa St. Thomas og St. Croix, at emnet blev udskilt som et selvstændigt objekt for undersøgelser¹. Institutet for Historie og Samfundsökonomi besluttede paa basis af lektor Sveistrups arbejde at udvide undersøgelserne, og med det nærværende værk foreligger da for første gang en samlet monografi, hvilket i sig selv maa siges at være en præstation, der nok kan gøre krav paa opmærksomhed hos alle, som interesserer sig for denne side af samfundslivets udvikling. Værket spænder over et tidsrum paa ikke mindre end 300 aar og er resultatet af et samarbejde mellem lektor Sveistrup og mag. art. Rich. Willerslev. Af forordet fremgaar det, at forfatterne gensidig har udvekslet driftsøkonomiske og historiske synspunkter, men iøvrigt er arbejdsdelingen blevet praktiseret saaledes, at historikeren har forfattet manuskriptet for perioden indtil aar 1900, medens driftsøkonomen er ansvarlig for den efterfølgende periode, der strækker sig frem til 1945 og afsluttes med nogle aktuelle betragtninger i forbindelse med de midlertidige sukkerordninger. Det er et meget stort materiale — trykt som utrykt — forfatterne har maattet igennem, og ofte har de staaet uden hjælpende forarbejder fra anden side. De har valgt i videst mulig udstrækning at sætte deres resultater op i tabelform, og værket rummer — foruden fire afsluttende statistiske oversigter i tilknytning til de sidste 75 aars udvikling — ikke færre end 207 tabeller, hvoraf nogle dog uden skade kunne være slaaet sammen. Det er unægtelig en post og ihukommende, at statistik er en farlig videnskab, skal det med det samme erkendes, at undertegnede anmelder ingenlunde føler sig kompetent til at give en sammenfattende kritisk vurdering af dette store arbejde. De efter-

¹ P. P. Sveistrup, Bidrag til de tidligere dansk-vestindiske Øers økonomiske Historie med særligt Henblik paa Sukkerproduktion og Sukkerhandel, 1942.

følgende bemærkninger knytter sig fortrinsvis til den ældre sukkerhandel og sukkerproduktion og grupperer sig især om den første levedygtige raffineringsindustri, som i ly af en høj beskyttelse voksede frem efter 1733 og overtog forsyningen af indlandet med sukker. Grundlaget for denne udvikling var erhvervelsen af St. Croix. Den nære forbindelse, som herved indledtes mellem handel og industri, er karakteristisk for det 18. og en stor del af det 19. aarhundrede og giver forklaringen paa raffineringsindustriens store afhængighed af handelskonjunkturerne.

I

I sin indledning nævner forfatteren, at det spansk-portugisiske monopol paa sukkerproduktionen og sukkerhandelen fra Amerika i begyndelsen af det 17. aarhundrede blev brudt, idet baade hollændere, franskmænd og englændere fik kolonier, hvor man begyndte eller fortsatte dyrkningen af sukker, der snart fik en voksende betydning i den internationale handel. Dette internationale perspektiv, som her antydes, kunne med held være uddybet mere uden derved at skade balancen i bogens disposition. Ganske vist gives der nu og da oplysninger om udviklingen uden for det danske omraade, væsentligst paa grundlag af Lippmanns værk om sukkerets historie¹, men ikke mindst ved et arbejde af denne karakter burde samspillet mellem de forskellige produktionssteder og markeder være noget klarere belyst, end tilfældet er. En kort omtale af de forskellige sukkerproducerende omraader i den ældre tid kunne saaledes præcisere, at ogsaa Brasilien, Ostindien og Afrikas vestkyst ved Guinea-golfen spillede en betydelig rolle ved siden af Vestindien. Ganske vist mener Lippmann, at det ostindiske sukker først ved slutningen af det 18. aarhundrede begyndte at faa betydning for det europæiske marked, men det er ikke desto mindre givet, at det hollandske ostindiske kompagni siden 1622 hjemførte betydelige kvanta sukker. Det drejede sig især om puddersukker, og de aarlige importtal laa fra slutningen af 1630'erne til midten af 1670'erne paa mellem 100 000 og 3 500 000 pd. hollandsk. I de to sidste aartier af det 17. aarhundrede svandt denne import ind til nul — til gengæld tog den tilsvarende vestindiske import et stort opsving — men med det nye aarhundredes begyndelse genoptoges handelen med ostindisk sukker, og 1720'erne præges af en stor import paa mellem 3 og

¹ E. O. v. Lippmann: Geschichte des Zuckers (Leipzig 1890. 2. udg. Berlin 1929).

6 millioner pd. hollandsk om aaret¹. Ogsaa det danske ostindiske kompagni har taget sukker hjem fra østen, hvilket bl. a. fremgaar af værkets tabel 3. I begyndelsen af 1670'erne overtog kompagniet »Sukkerhuset bag Børsen« og modtog via dette raffinaderi hovedparten af Vestindisk Kompagnis import fra Vestindien. Saaledes hedder det i et brev til Jens Juel fra direktionen den 3. november 1673, at man af to hjemkomne ladninger har solgt ialt 220 000 pd. vestindisk sukker til Ostindisk Kompagni. Prisen opgives til 7 sk. pr. pd., og det tilføjes, at man endnu ligger med et restparti, som senere skal søges afsat. Endelig betones det i skrivelsen, at Vestindisk Kompagni burde have sit eget raffinaderi, »hvor man derved andres naade ikke saaledes undergivet som man nu er«². Forfatteren nævner iøvrigt selv, at det af de københavnske toldregnskaber fremgaar, at der i 1681 kom 766 000 pd. raasukker hjem med det ostindiske kompagnis skibe, og det synes derfor naturligt at spørge, om man, i lighed med forholdene i Holland, herhjemme kan tale om en dansk handel med ostindisk sukker i den ældre tid. Det er dog muligt, at det bevarede materiale er for spinkelt til, at man kan faa en fyldestgørende besvarelse. Forøvrigt kan det i forbindelse med denne periodes vestindiske handel nævnes, at selvom kompagniet i sine første aar hængtes af en for lille aktiekapital, for ringe forsyninger fra St. Thomas og daarlige konjunkturer paa verdensmarkedet, saa kom der dog enkelte skibe hjem med sukker. I kompagniets negocijournaler kan handelsaktiviteten følges, og det fremgaar heraf, at der i 1673 kom 2 skibe (jfr. ovenstaaende brev til Jens Juel) og i 1686 et skib, hvilket ikke ses af værkets tabel 2, som er udarbejdet paa grundlag af Øresundstabellerne og formodentlig indtil 1691 kun gengiver de partikulært udrustede skibe. Trods disse unøjagtigheder er der dog ikke tvivl om, at først de gunstige handelskonjunkturer i forbindelse med de europæiske krige i aarhundredets slutning satte mere liv i den danske sukkerhandel. Noteringerne paa Amsterdams børs, der f. eks. paa Muscovados havde ligget paa 0,16—0,19 gylden pr. pd. hollandsk i 1680'erne, steg i løbet af 1690'erne til 0,24—0,29, og stigningen forstærkedes i det første tjaar af det 18. aarhundrede med et maksimum i 1703 paa 0.33³.

Den danske raffineringindustri afhængighed af handels-

¹ J. J. Reesse: De suikerhandel van Amsterdam van het begin der 17-de eeuw tot 1813 (Haarlem 1908). Bijlage F, Staat van verzending van suiker door de Oost-Indische compagnie naar Patria gedurende de jaren 1622—1794.

² RA. Vestindisk Kompagni, brevbog 1673 ³/₁₁, s. 54 ff.,

³ N. W. Posthumus: Nederlandsche Prijsgeschiedenis (Leiden 1943), tabel 57. Muscovados var en raasukkersort fremstillet af den midterste del af sukkerrøret; jfr. J. J. Reesse, op. cit., 150 f.

konjunkturerne er et moment, der flere gange nævnes og illustreres i monografien. Det maa nødvendigvis være en af fremstillingens hovedhjørnestene, og da raasukkerpriserne formodentlig er det bedste barometer at aflæse konjunkturerne paa, søger man nysgerrigt blandt de mange tabeller efter priser paa det raasukker, der blev tilført landet. Først fra 1764 findes saadanne priser anført — i tabel 23, der dog rummer en del fejl — paa grundlag af auktionspriserne i København efter de i Overskattedirektionens arkiv bevarede protokoller vedrørende salg af sukker og bomuld fra Vestindien. Dette materiale løber frem til 1780. For resten af aarhundredet gengives i tabel 28 aarlige gennemsnitspriser for brunt raasukker efter de bevarede regnskaber fra det Schimmelmanske sukkerraffinaderi og plantager. Forfatteren gør ganske rigtig opmærksom paa, at disse priser er en slags gennemsnitspriser, idet de er opstillet til brug for bogholderens aarlige debitering af det fra plantagerne til raffinaderiet modtagne raasukker, og det paa-
staas, at denne debitering foregik til markedsprisen, hvilket skulle fremgaa ved en sammenligning med auktionspriserne paa det øvrige raasukker, der blev indkøbt. Saavidt det kan ses, er det for aarene efter 1780 muligt i 6 tilfælde at sammenligne Schimmelmans auktionsindkøb med raffinaderiets debiteringspriser, og en saadan sammenligning viser kun overensstemmelse i to af aarene. Før 1780 kendes debiteringspriser fra Schimmelmans raffinaderi fra aarene 1772, 1774 og 1779, og disse priser ligger betydelig under den københavnske markedspris laveste notering, saaledes som den fremgaa af auktionsprotokollerne i Overskattedirektionen, hvis priser svarer ganske godt til det Schimmelmans selv giver, naar han køber sukker paa auktion. Det er derfor rimeligere at betragte forfatterens tabel 28 som debiterings- eller kalkulationspriser, der snarere giver vestindiske produktionspriser (eller »sukker-kapitelstakster«) omregnet til dansk kurant end københavnske markedspriser. Den nævnte tabel fortsætter derfor i virkeligheden tabel 6, hvor raasukkerpriserne fra St. Thomas 1728—51 er gengivet efter Wald. Westergaard. Tilbage staar da spørgsmaalet, om det overhovedet er muligt at skaffe sig tilstrækkelig sikre oplysninger om raasukkerets pris i København udover den korte periode 1764—80. Det er det. I Vestindisk Kompagnis arkiv er bevaret en serie auktions- og toldregningers kopibøger dækkende perioden 1675—1754, og disse giver — i hvert fald for det 18. aarhundredes vedkommende — fuldstændige oplysninger om priserne paa alle kompagniets auktioner¹. Det ville have for-

¹ Der findes tre forskellige rækker at vælge imellem, nemlig bogholderens auktionsprotokoller 1709—54, auktionsdirektorens protokoller 1709—54 og auktions- og toldregningers kopibøger 1675—1754. Heraf fremtræder

højet værdien af fremstillingen, om dette materiale var draget med ind i undersøgelsen — saa meget mere som man i de i de senere aar publicerede udenlandske prishistorier har et udmærket sammenligningsgrundlag. Saaledes rummer professor Posthumus' i 1943 udsendte hollandske prishistorie adskillige rækker noteringer fra Amsterdams børs paa raasukker (og raffineret sukker), ligesom ogsaa Henri Hausers franske prishistorie fra 1936 byder paa interessant materiale af lignende karakter¹.

II

Med udgangspunkt i den kraftige merkantilistiske politik, som sætter ind med 1730'erne, skildrer forfatteren reorganisationen af det vestindiske kompagni og dets raffinaderi i 1733. Toldforordningen af 4. juli 1733 betød en meget kraftig beskyttelse af den indenlandske produktion, men bragte samtidig de to gamle raffinaderier i et afhængighedsforhold til handelskompagnerne derved, at de nu var forpligtet til kun at betjene sig af sukker hjemført paa de danske kompagniers skibe fra Amerika eller Asien. Hertil kom yderligere, at det samme aar blev bestemt, at de eksisterende raffinaderier skulle føre en ensartet prispolitik. Forfatteren mener, at disse bestemmelser slog de gamle raffinaderier ud; saaledes indledtes kort efter toldforordningen forhandlinger mellem Vestindisk Kompagni og Weyse v. der Lühes raffinaderi, hvilket i 1737 endte med, at kompagniet overtog raffinaderiet mod en betaling af 10 000 rd. Kompagniets monopolstilling styrkedes yderligere ved et forbud mod andre raffinaderiers oprettelse i det dansk-norske monarki, og i 1735 tredoblede man importtolden for raffineret sukker i Danmark og Norge. Med privilegierne fulgte forpligtelsen til at forsyne omraaderne med tilstrækkelige mængder sukker, og forfatteren viser, hvorledes dette ikke lykkedes for

række nr. 2 som den primære kilde, det første vidnesbyrd om auktionerne med kobernes navne og priserne fort ind, efterhaanden som buddene er faldet. Række nr. 1 er en renskrift heraf med enkelte supplerende oplysninger om auktionskonditionerne m. v. Den tredje række rummer selve regningerne til koberne paa auktionerne med udførlig specifikation over de solgte varers brutto- og nettovægt, pris, afgifter, rabat, samt regninger til aftagere, der har faaet varer udenom auktionerne, f. eks. ved akkorder. Alene p. gr. af de detaljerede oplysninger maa denne række foretrækkes, hvortil yderligere kommer, at den er blottet for de fiktive køb, som kompagniet periodevis foretog i en af direktorerens navn i den hensigt at holde prisen oppe. Disse køb figurerer i de to andre rækker og udgør en ikke ubetydelig fejkilde.

¹ N. W. Posthumus, op. cit.; Henri Hauser: Recherches et documents sur l'histoire des prix en France de 1500 à 1800 (Paris 1936).

Norges vedkommende, hvor forhøjelsestolden allerede i 1741 blev ophævet tilligemed kompagniets pligt til at holde oplag. Det store smugleri fremhæves som en medvirkende årsag hertil. Det lykkes kompagniet at forhindre oprettelse af raffinaderier i Norge, hvorimod det for Hertugdømmernes vedkommende maatte melde pas. Derimod forblev monopoliet paa det danske marked ubeskaaret, og skildringen af, hvorledes denne magtstilling blev udnyttet, indtager en central plads i nævnte afsnit. Efter Wald. Westergaard gengives raasukkerpriserne fra St. Thomas 1728—51, og forfatteren ser ikke bort fra, at de stærkt stigende priser i 1740'erne — med kulmination i 1747—48 — spillede en vis rolle for raffinaderiets fastsættelse af sukkertaksten for det raffinerede sukker. Hovedsynspunktet er dog det, at raffinaderiets omtrentlige monopol i Danmark er baggrunden for de høje priser paa det færdige produkt. Disse fremlægges i en tabel over sukkertaksterne pr. pund for København 1730—50 og til yderligere belysning jævnfores i en anden tabel de københavnske takster fra 1747 med de tilsvarende amsterdamske og hamburgske. Heraf fremgaar det, at de danske priser laa ca. 30 % over udlandets, og det nævnes, at denne forbrugsskadende prispolitik var stærkt medvirkende til monopolernes ophævelse i 1750 og 1754.

Denne skildring af den første egentlige danske sukkerindustri virksomhed virker meget klar og illustrerer et monopol, som det kendes fra den klassiske nationaløkonomis litteratur. Billedet er imidlertid lovlig simplificeret. Gaar man enkelthederne efter i sømene, viser det sig, at virkeligheden har været mere nuanceret. Der er nu for det første spørgsmaalet, om konkurrencen helt forsvandt med købet af Weyse v. der Lühes raffinaderi i 1737. Forfatteren nævner selv, at det gamle raffinaderi tilhørende Abraham Pelt vedblev at eksistere som selvstændigt foretagende, men derudover omtales det ikke nærmere. I sig selv frembyder det Peltske raffinaderi stor interesse, ogsaa for perioden før monopoliets oprettelse. Slægten Pelt er nøje knyttet til sukkerhandel og sukkerraffinering. Dens hollandske gren stammede fra Antwerpen, hvor den ogsaa havde ernæret sig ved denne industri, og familien her i Danmark fortsatte traditionen¹. Muligvis netop takket være disse forbindelser var Abraham Pelt i stand til at optræde med en vis selvstændighed over for kompagniets raffinaderi. I kompagniets direktionsprotokoller kan forhandlingerne med Pelt følges, og de tyder ikke paa blind afhængighed. Som regel ordnedes leverancerne saaledes, at Pelt opgav, hvor store mængder raasukker han behøvede, derpaa opstilledes en

¹ J. J. Reesse, op. cit., 109 ff.

akkord med angivelse af priser og leveringsdata. Fastsættelsen af prisen skete paa basis af de hollandske priskuranter. Saaledes findes f. eks. fra 1739 en »Forening angaaende beregningen over prisen paa St. Thomas raasukker« mellem Vestindisk Kompagni og Abr. Pelt¹. Aftalen, der er dateret den 17. januar, gælder for ialt 300 000 pd. raasukker, der skal leveres i løbet af 1739. Om prisen paa sukkeret hedder det i punkt 3, at »de yngste hollandske priskuranter skal være fundamentet, hvorefter prisen reguleres paa de tider, som sr. Pelt sukkeret af kompagniet skal leveres, og naar ingen St. Thomas-sukkers pris udi bemeldte hollandske couranter findes anført, da udvælger kompagniet enten St. Domingo, Surinam eller Martinique sukkers pris i Holland efter bemeldte kuranter, og tilsammen lægges den højeste og laveste pris — af hvilken sort der udvælges — hvoraf halvparten bliver den fastsatte pris for pundet i hollandsk kurant«. Derefter finder der en omregning sted til dansk mønt med hensyntagen til den forskellige vægt, fragtomkostninger, assurance, vekselkurs m. v. Denne fremgangsmaade indebærer, at kompagniet ikke vilkaarligt kunne sætte den pris paa raasukkeret, som det fandt for godt, og en sammenligning mellem Pelts akkordpriser og priserne, til hvilke kompagniet overlod sit eget raffinaderi raasukker, viser, at ogsaa her dannede de amsterdamske noteringer grundlaget. Prismæssigt var Pelt altsaa ligestillet med kompagniets raffinaderi. Hertil kom, at Pelt ifølge forordningen af 4. juli 1733 havde mulighed for selv at indforskrive raasukker i tilfælde af, at kompagniet ikke evnede landets forsyning. En saadan situation opstod f. eks. i 1738. I første omgang var det kompagniet, der fra England, Holland og Hamburg forskrev mellem 2 à 300 000 pd. raasukker, hvoraf en del skulle tilflyde Pelt ifølge en akkord afsluttet i oktober 1737. Pelt nægtede imidlertid at modtage hele sin portion under henvisning til, at flere af partierne var indkøbt for dyrt. Der forhandlede frem og tilbage, og resultatet blev sluttelig, at Pelt erklærede overhovedet ikke at ville modtage noget sukker efter akkorden og i sin skrivelse meddelte han, at han allerede havde ladet sukker forskrive udefra paa forventet efterbevilling, thi »formynderes forseelse bør ej falde de umyndige til skade«. Kompagniet bøjede sig for den umyndiges vilje og billigede, at Pelt selv indførte et kvantum paa 136 000 pd.² Ogsaa i den følgende tid findes lignende eksempler paa, at Pelt faar lov til selv at købe sit raasukker i udlandet, og det synes som om han har spillet paa trangssituationerne, hvorimod han har været mere tilbageholdende

¹ RA. Vestindisk Kompagni, direktoreernes resolutionsprotokol 1739 17/1,

² Ibidem, 1738 27/8-4/11.

i de aar, hvor forsyningerne fra St. Thomas flød rigeligt. Heller ikke med hensyn til priserne paa det raffinerede sukker kan man udelukke en vis konkurrence mellem de to raffinaderier, nemlig hvor talen gjaldt rabat. Saaledes afholder kompagniet i august 1744 et møde med urtekræmmerne, hvor de stigende priser drøftes i forbindelse med rabatgivningen. Urtekræmmerne ønsker forhøjede priser og rabatten bibeholdt, hvortil kompagniet svarer, at »vi hverken kunne eller turde forhøje prisen for publikum, da det var dem bekendt, hvad messures sr. Pelt havde taget og fremdeles ville tage«¹.

Omend en nærmere uddybning af det Peltske raffinaderis forhold til Vestindisk Kompagni og dets raffinaderi havde betydet en mere nuanceret skildring af denne periodes sukkerhandel og -industri, ændrer det dog ikke den kendsgerning, at de to foretagender tilsammen besad et tilvirkningsmonopol i Danmark, og at kompagniets selskab var det største. Vanskeligere er det derimod at følge forfatteren i hans vurdering af dette monopols prispolitik, saaledes som den almindelige forbruger fik den at føle. Det er metodisk set utilstrækkeligt at bedømme raasukkerets prisudvikling paa basis af priserne fra St. Thomas — ikke mindst naar de hos Wald. Westergaard optræder uden nærmere kritisk eller heuristisk kommentar². Grundlaget maa være akkord- og auktionspriserne i København, saaledes som de fremgaar af kompagniets regnskabsmateriale, og en jævnføring med det hollandske materiale maa uvilkaarlig trænge sig paa, naar det, som ovenfor nævnt, vides, at de amsterdamske priskuranter ved akkorder dannede udgangspunktet. Dernæst maa sammenligningen udvides til saavel københavnske som amsterdamske og (andre udenlandske) priser paa raffineret sukker igennem en længere aarrække. Det er ikke tilstrækkeligt at tage et enkelt aar, saaledes som det er sket i værkets tabel 8. Tabellen er forøvrigt misvisende, idet de nævnte priser — der maa stamme fra sukkerraffinaderiets direktørs resolutionsprotokol 1729—52, hvilket ikke fremgaar af teksten — for Amsterdams og Hamburgs vedkommende ikke er danske skilling, men henholdsvis hollandsk og hamburgsk mønt. Den omstændighed, at saavel de originale som omregnede priser findes indført i det danske raffinaderis direktionsprotokol, synes at tyde paa, at man for det raffinerede sukker har fulgt samme

¹ RA. Vestindisk Komp. direkt. res. protokol 1744 14/8.

² Westergaard kommenterer tabellen saaledes: »Prices paid by Company to planters, though not necessarily an average for the year. The figures are derived from many official sources,—too many for enumeration.« Wald. Westergaard: *The Danish West-Indies* (1917), appendix K, 327.

princip som ved raasukkeret, nemlig at følge udlandets prisudvikling ret nøje. Ved omregningen har direktionen foruden kursforskellen tillagt et beløb repræsenterende en del af den told, som fremmed raffineret sukker maatte betale ved indførsel. Fragt og assurance er derimod ikke indregnet. For de hamburgske priser sættes denne told til 5 sk. pr. pd., mens den for de amsterdamske sukre kun sættes til $1\frac{1}{2}$ à $3\frac{1}{2}$ sk. pr. pd. — i begge tilfælde toldbeløb langt under den officielle sats à 15 sk. pr. pd. Tabellen beviser saaledes ikke, at det danske monopol i 1747 — aaret hvor de raffinerede sukres priser naaede op paa deres maksimum — lod sine forbrugere betale en pris, der laa 30 % over udlandets. Dette udelukker imidlertid ikke, at der for andre aars vedkommende har været tale om større differencer end i 1747. En sammenligning over længere tid er forsøgt i omstaaende opstilling¹.

Af opstillingen fremgaar det, at de danske priser paa raffineret sukker holder sig konstante helt frem til 1745. Det virker overraskende, at den kraftige stigning i raasukkerprisen i 1740 ikke influerer paa det færdige produkts pris herhjemme i modsætning til Holland, hvor melis og raffinade i 1740 og 1741 sættes ca. 20 % i vejret. Ligeledes ses det, at den stigning i raasukkerets pris, der sætter ind med 1743 og kulminerer med periodens højeste priser i 1747, rammer det hollandske raffinerede sukker førend det danske. Derimod opviser København ikke et saa kraftigt fald som Amsterdam fra 1748 til 1750, hvorved de danske priser ender i et niveau, der i forhold til det hollandske ligger højere end udgangspunktet. Søger man efter ovenstaaende tabel at faa et talmaessigt udtryk for toldbeskyttelsen — og dermed for monoopolets prispolitik — maa de hollandske priser omregnes til dansk kurantmønt efter tidspunktets vekselkurs. Eksempelvis modsvarer de amsterdamske melispriser i 1731, 1735, 1740, 1744, 1747 og 1750 henholdsvis 13.0, 10.8, 13.1, 14.2, 19.5 og 11.2 sk. dansk kurant,

¹ De hollandske priser (aarsgennemsnit) gengivet efter N. W. Posthumus, op. cit., tabellerne 59, 62 og 63. De københavnske raasukkerpriser stammer fra Vestindisk Kompagnis auktions- og toldregningers kopibøger (jfr. ovfr. s. 291 n. 1). Rækken giver aarets overvejende pris; montfoden er gennemgaaende kurant, men en del af salgene skete dog i kroner, hvilket imidlertid ikke er noteret i tabellen, da det kun ændrer billedet ubetydeligt i denne periode. Priserne paa det raffinerede sukker stammer dels fra sukerraffinaderiets direktørers resolutionsprotokol (aftalerne 1730 $\frac{21}{11}$, 1747 $\frac{5}{6}$ og 1750 $\frac{1}{5}$, jfr. monografiens tabel 7), dels fra Vestindisk Kompagnis direktionsprotokol (aftalen 1745 $\frac{11}{12}$). Prisnedsættelsen i 1741 fremgaar af endn upubliceret prishistorisk materiale tilhørende Institutet for Historie og Samfundsøkonomi (Færosk Handels indkøb).

Aar	Amsterdam			København		
	S. Domingo	Melis	Raffinade	St. Thomas	Melis	Raffinade
	Gylden pr. pd. hollandsk			Sk. pr. pd. dansk		
1731.....	0.13	0.29	0.33	6,00	19	25
1732.....	0.10	0.26	0.30	6,00	19	25
1733.....	0.10	0.24	0.29	5,63	19	25
1734.....	0.11	0.24	0.29	6,00	19	25
1735.....	0.12	0.24	0.29	6,00	19	25
1736.....	0.10	0.24	0.28	5,50	19	25
1737.....	0.10	0.24	0.28	5,50	19	25
1738.....	0.13	0.24	0.29	6,00	19	25
1739.....	0.13	0.25	0.29	6,25	19	25
1740.....	—	0.30	0.30	8,15	19	25
1741.....	0.18	0.29	0.35	8,60	18	24
1742.....	0.15	0.27	0.33	7,60	18	24
1743.....	0.17	0.29	0.34	8,20	18	24
1744.....	0.21	0.32	0.38	8,80	18	24
1745.....	0.21	0.33	0.38	9,50	19—21	25—26
1746.....	0.22	0.39	0.44	10,90	21	26
1747.....	0.22	0.40	0.45	10,90	21—23	26—28
1748.....	0.20	0.38	0.43	10,60	23	28
1749.....	—	—	—	7,25	23	28
1750.....	0.15	0.26	0.34	5,90	23—21	28—26
1751.....	—	0.25	0.30	6,00	21	26

hvilket atter vil sige, at den reelle beskyttelse pr. pd. dansk melis har svinget mellem $1\frac{1}{2}$ til 12 sk. og har saaledes for enkelte aars vedkommende betydet en fordobling af de danske priser i forhold til udlandets (Holland). Især i 1750 er forskellen voldsom og illustrerer klart, at klagerne over monoopolet har rod i virkeligheden. Som nævnt i værket forsvarede direktionen sig med dispositionerne i dyrtidsaarene, hvilket dog ikke forhindrede, at regeringen forlangte en omgaaende prisnedsættelse og senere i ly af et indførselsforbud søgte at fremme en indenlandsk konkurrence.

III

Som allerede nævnt repræsenterer ovenstaaende bemærkninger ikke nogen sammenfattende vurdering af Sveistrups og

Willerslevs bog, men søger at supplere og diskutere et afgrænset afsnit for derved at fremhæve nogle af de kritiske og metodiske problemer, som knytter sig til emnet. Forhaabentlig vil denne afgrænsning ikke afholde læseren fra at studere bogen i sin helhed, hvilket den alene paa grund af sin stoffylde og gode disposition fortjener. Der er grund til at fremhæve skildringen af sukkerhandelen og - industrien i den florissante periode, som især m. h. t. den udenlandske afsætning virker klar og overbevisende, ligesom ogsaa den senere udvikling har faaet en behandling, der synes betydelig mere velfunderet end værkets første — og svageste — afsnit. Ikke mindst den tekniske side af industrien har haft forfatterens interesse.

Bogen er forsynet med et personregister. Der burde tillige have været et sagregister, samt et kortfattet, fremmedsproget resumé. Noteapparatet lader især for de første afsnits vedkommende en del tilbage at ønske i retning af akkuratess og præcision¹.

Kristof Glamann.

Industriens Historie i Danmark III, 1-2, København 1944. Ved Axel Nielsen.

Det faktum, at tredje bind af Industriens Historie i Danmark er skrevet af en økonom, er så meget mere bemærkelsesværdigt, som det her i landet — i modsætning til i Sverige — hører til undtagelserne, at økonomer beskæftiger sig med videnskabelig historisk forskning. Det er i høj grad at beklage, at pengemidlerne herhjemme flyder så sparsomt, at økonomerne på få undtagelser nær har vendt den økonomisk-historiske forskning ryggen, idet der på dette område skulle være muligheder for et samarbejde mellem disse og historikere, til glæde for begge parter og til gavn for forskningen. På denne baggrund får imidlertid det af A.N. forfattede værk så meget des større interesse for faghistorikere. Det omhandler tiden fra 1820—1870 og omfatter lige ved 700 sider. Værket er af praktiske hensyn delt i to halvdele, hvoraf den første

¹ Ikke mindst er henvisningerne til de Schimmelmanske papirer ufyldstgørende. Det er saaledes ikke læseren til megen hjælp at faa oplyst, at tabel 28 bygger paa »Schimmelmanske Papirer og Generalforsamlingsprotokollen«, (s. 62, note 3), naar han iovrigt selv maa anvende megen tid til at finde ud af, at det er pakkerne 65—67, der er benyttet. Heller ikke kildeangivelsen til tabel 23 (s. 57, note 3) er synderlig vejledende, naar det ikke oplyses, at de nævnte protokoller fra de kgl. auktioner i København hidrører fra Overskattedirektionens arkiv (VI. Diverse handel, skibsfart og fabriksvæsen vedk.).

gennem en skildring af pengepolitik, pris- og kapitalforhold, lavsvæsen, toldpolitik m. m. i hovedsagen indskrænker sig til at give den almindelige baggrund for de enkelte industriers vækst, som derefter behandles i andet halvbind.

Betragtet udfra et nutidssynspunkt er det halve århundrede op til 1870 af ganske særlig interesse, idet det som bekendt er i denne periode, at den århundredgamle merkantilistiske politik definitivt afvikles og en moderne kapitalistisk industri med alle dens langtrækkende virkninger for samfundet vokser frem. I A.N.s værk får vi her for første gang en på omfattende arkivstudier bygget, detaljeret — en del læsere vil måske synes vel meget detaljeret — fremstilling af denne periode.

Tiden efter 1815 er ofte og med rette blevet fremstillet som det store ragnarok for den danske industri, men når hovedårsagen i almindelighed angives at være toldloven af 1797, er dette urigtigt. Den store toldlov var ikke nogen frihandelslov, og den protektionistiske kurs blev i høj grad skærpet i 1820erne og begyndelsen af 1830erne. Denne protektionistiske politik blev anvendt som støtte ikke mindst for klædeindustrien, som vel var den industrigren, der blev hårdest ramt af de dårlige tider efter 1815. Klædeindustrien beskyttedes nemlig op til toldloven af 1838 med en værditold på $42\frac{6}{7}\%$. Der var altså tale om en næsten prohibitiv beskyttelse, og når klædeindustrien med flere andre industrier gik så kraftigt tilbage efter 1815, skyldes det først og fremmest deflationen og for klædeindustriens vedkommende tillige konkurrencen fra Holsten. A.N.s store teoretiske og praktiske viden på det pengepolitiske område kommer i særlig grad skildringen af de forvirrede pengeforhold efter krigen til gode. Her har man fået en let læselig og let forståelig fremstilling af problemer, som umiddelbart er vanskeligt fattelige. Det ser iøvrigt ud til, at A.N. hælder til den anskuelse, at en ny nedskrivning af rigsbankdaleren burde være foretaget, at dens solvindhold altså skulle være yderligere formindsket, hvorved man ville have undgået eller i hvert fald lettet den lange deflationsperiode, som nu blev nødvendig, og som blev af skæbnesvanger virkning for det samlede erhvervsliv. Navnlig klædeindustrien blev som nævnt også ramt af en kraftig konkurrence fra Neumünster, og det er en af værkets store fortjenester, at det ikke begrænser sig til en fremstilling af kongerigets industri, men op til 1864 også omfatter hertugdømmerne, som efter 1838 dannede en toldenhed med det egentlige Danmark og fik den største betydning for den industrielle udvikling her.

Allerede i 1815 havde Chr. Olufsen fremhævet husindustriens

fordele over for fabriksindustrien, og under indflydelse af deflationens følger voksede den opfattelse hurtigt fast, at Danmark ikke havde nogen mulighed for at huse nogen konkurrencedygtig fabriksindustri. Erfaringen havde vist, at den af regeringen støttede fabriksvirksomhed ikke kunne betale sig, og husindustrien blev da anset som redningsplanken, om en industri i det hele taget skulle overleve. Selv inden for regeringskredse slog denne opfattelse i hvert fald delvis igennem, og ved præmier og ved oprettelse af haller søgte man at fremme og regulere i særdeleshed den husindustrielle linnedvareproduktion. Dette forsøg slog imidlertid ganske fejl. I løbet af 1840'erne holdt husflidslinnet op med at være en handelsvare. Prisstigningen på korn førte til, at hørealerne blev indskrænket og med fabriksvarerne kunne de husindustrielle frembringelser ikke tage konkurrencen op. Tiden var løbet fra den industripolitik, man 30 år tidligere havde anset for den naturlige.

Trods alle spådomme om det modsatte voksede en fabrikantklasse frem. Der var her tale ikke alene om en fabriksindustri, men også om andre organisationsformer for industrien, idet denne udviklede sig ad forskellige retningslinier. En del industrivirksomheder voksede organisk frem af de gamle håndværk, som tilfældet var med adskillige jernstøberier og maskinfabrikker, idet disse ofte startede som smedeværksteder. I andre tilfælde påbegyndtes på bar bund en hel ny fabrik med et fuldt færdigt produktionsapparat som for eks. Holmegårds glasværk. Eller industrivirksomheden organiseredes som forlag eller som manufaktur for eventuelt senere at gå over til egentlig fabriksvirksomhed. Forlagsvirksomhed er ifølge sin natur vanskelig at efterspore, men det er lykkedes A.N. at fremdrage adskillige eksempler herpå. Navnlig i København synes forlagsvirksomheden blandt håndværkerne at have været i kraftig udvikling, idet lavsordningen ikke hindrede en sådan. Forlæggerne var ofte handelsfolk, således blev snedkere forlagt af marskandisere og møbelhandlere, skrædermestre og -svende af manufakturhandlende, inden for tøjmagelavet o. 1830 arbejdede 9 mestre for 2 andre af lavet. Som eksempel på, hvorledes forlags- og fabriksvirksomhed går hånd i hånd for til sidst at ende som en egentlig fabriksvirksomhed, kan man anføre tøjmester Stahl, som i Dragør i 1834 indrettede et farveri og et blegeri, men samtidig i Dragør by havde 30 væve i gang samt 100 i København og omegn. På sit højdepunkt beskæftigede han mere end 200 arbejdere. Senere søgte han at omdanne virksomheden til en egentlig fabrik. Blandt virksomheder, der fortrinsvis var organiseret som manufaktur, kan nævnes den isenkræmmer-

lavet tilhørende virksomhed Rådvaddam. Hele fabrikationen var her håndværksmæssig i 1830erne og 40erne, idet man af maskiner kun havde en hammermølle og en slibemølle. Bortset fra disse var værket faktisk en samling af forskellige håndværkeres værksteder. I spidsen for hvert værksted stod en mester, der drev det for egen regning, og værket akkorderede med hver enkelt mester om arbejdets betaling. Da Dyssel kom til som direktør i 1834 søgte han at gennemføre en ændring af den håndværksmæssige drift og udvikle værket til en egentlig fabrik med anvendelse af ufaglærte arbejdere, der var direkte afhængige af værkets ledelse. En egentlig fabriksvirksomhed, hvis indre organisation vi kender, var derimod den gennem hele perioden stærkt omdiskuterede Usserød klædefabrik, der ejedes af staten. I en fodnote (bind 2, p. 51, note 93) får man overordentlig interessante oplysninger om arbejdskraften på værkets overskæreri så tidlig som 1817. Af 29 mand var kun een uddannet som overskærer, medens flertallet var tidligere bønderkarle, resten fordelte sig over tidligere tømrersvende, skrædere m. fl., altså ufaglærte eller tillærte arbejdere. Usserød klædefabrik var da også et værk med en anselig fast kapital, og det fortjener at fremhæves, at man fra privat side fremførte adskillige klager over, at fabrikken underbød private og var i stand dertil, fordi den var stor og kapitalkraftig og derfor overlegen i konkurrencen.

Den industri, der voksede frem i løbet af 20erne og 30erne, blev i høj grad støttet af staten. Fremgangen for industrier som jernstøberier, maskinværksteder og glasværker forklares ikke alene ved Norges adskillelse fra Danmark og de opadgående konjunkturer efter o. 1830, men ikke mindst ved regeringens toldpolitik. For jernstøberierne vedkommende var beskyttelsen prohibitiv mellem 1831 og 1838, for glasindustrien var beskyttelsen meget høj, og papirindustiren nød en i høj grad toldbegundt siget stilling endda helt op til 1863-toldloven. Desuden fik industrien direkte pengestøtte i form af tilskud eller lån gennem Industri- og Kommercefonden. En væsentlig del af denne støtte kom klædeindustrien til gode, i 1820erne via det kgl. klædeudsalg, hvor de indlagte varer kunne belånes. Som eksempel på hvilken overordentlig stor betydning kreditten fra Industrifonden havde for de enkelte industridrivende kan anføres, at Drewsen, da han i 1828 rejste til England for at købe en dampmaskine og papirmaskine, regnede med at anskaffelsen ville komme til at koste 18 000 rd., og hele denne betydelige sum fik han til låns i Industrifonden. Til Holmegårds glasværk havde regeringen ved 1830ernes midte givet lån på henimod 40 000 rd. Der fandtes omkr. 1840 vel næppe en eneste større industriel virksomhed, som ikke havde fået statslig støtte.

Men fra denne tid skiftede regeringen signaler. Ud fra dogmet om ikke-statsindblanding blev regeringen stadig ivrigere efter at fjerne alt, hvad der kunne minde om statsdrift og statsstøtte. I 1837 ophævedes Industri- og Kommercefonden og sammen med denne det kgl. klædeudsalg. Og i 1838 kom den nye toldlov. Hvorledes synspunkterne havde ændret sig fremgik allerede af den betænkning, som den i 1831 nedsatte kommission til udarbejdelse af en ny toldlov fremkom med. Man hævdede her det principielle standpunkt, at kun allerede eksisterende industrier havde krav på beskyttelse, at beskyttelsen altså ikke mere burde anvendes som opdragelsesmiddel. Interessant er det også, at Kommercekollegiet i sin forestilling foreslog sukkerraffinaderiernes monopol brudt med den begrundelse, at denne industri derved ville ansøres til at modernisere sin drift. I de følgende år gav denne liberalistiske indstilling sig stadig kraftigere udslag inden for administrationen, hvortil sikkert har bidraget, at den indtægtsnedgang, som man havde forventet efter 1838-loven i stedet viste sig at blive en indtægtsforøgelse. Som eksempel på denne voksende liberalisme kan anføres, at Kommercekollegiet i 1844 under drøftelserne af en toldrevision var kommet til den opfattelse, at industrielle anlæg, som havde slået rod, kunne undvære beskyttelse. Sit højdepunkt når denne liberalistiske indstilling i Generaltoldkammerets forslag til ændring af toldloven — forslaget blev trykt i 1857 — hvor man foreslog told på råbomuld, ikke alene af finansielle grunde, men også for at modvirke en kunstig fremblomstring af bomuldsspinderier. At pålægge told for at hindre industriers fremvækst, det kan man kalde at stille problemerne på hovedet. Videre kunne man ikke nå i liberalistisk ånd.

Set ud fra den danske industris synspunkt var nedsættelsen af beskyttelsen imidlertid ikke den væsentligste bestemmelse i toldloven af 1838, men derimod bestemmelsen om fri indførsel til kongeriget fra hertugdømmerne undtagen for enkelte udenlandske varer, der skulle erlægge differentialtold, når de indførtes over Hertugdømmerne. Ved at lade varer gå frit fra landsdel til landsdel mente man at have gjort ret og skel mellem Hertugdømmerne og Kongeriget. Men det var kun tilsyneladende, idet adskillige varer skulle betale højere told i Kongeriget end i Hertugdømmerne, hvorved disse sidste her fik et privilegeret marked. Tilmed måtte den højere told i Kongeriget såvel som konsumtionen — der ikke fandtes syd for Kongeåen — bidrage til at omkostningsniveauet blev højere her.

Hvorledes klarede nu den kongerigske industri sig uden direkte pengeunderstøttelse, med en beskyttelse, der som helhed måske

var lavere end noget andet lands, og med en kraftig forstærket konkurrence fra Hertugdømmerne? Der var visse industrigræne, der ikke blev skadet ved toldloven. Det gælder glas-, bomulds-, og papirindustrien, hvor der i læ af den tidligere beskyttelse var vokset kapitalkraftige anlæg frem, der kunne tage konkurrencen op med Hertugdømmerne. Men flertallet af de øvrige industrier måtte kæmpe mod en stærkt forøget konkurrence. Værst gik det måske ud over klædeindustrien, som på trods af moderniseringer i form af dampkraft, maskinvæve m. m. indtil 1848 kun var i stand til at opretholde en nogenlunde uændret produktion, medens forbrugsstigningen kom udlandets og i særdeleshed Hertugdømmernes industri til gode. Men som helhed får man det indtryk, at Kongerigets industriproduktion i løbet af 1840erne og 50erne var i betydelig vækst. Dette fremgår af et par opgørelser over antallet af dampmaskiner, der — hvor ufuldkomne de end er — dog giver et vist holdepunkt til bedømmelse af udviklingen. I 1838/39 fandtes inden for industrien kun 23 dampmaskiner med 348 $\frac{1}{2}$ hk, men i 1855 fandtes der 163 med 1 304 hk, og endda mangler i denne sidste tælling en opgørelse for to amter for offentlige institutioner. Om man ud fra disse tal vil forsøge at bedømme udviklingen efter 1838-toldloven må man dog tage i betragtning, at fra 1848 havde Kongerigets industri arbejdet under ekceptionelt gode vilkår, idet Hertugdømmerne fra 1848 betragtedes som udland, da man ville »gøre adskillige fabrikker og andre det indlysende, hvad det vil sige for Slevig at savne Danmark«. Først i 1853 blev hele monarkiet atter et frihandelsområde, men da med fælles toldsatser. Få år tidligere var konsumtionen blevet ophævet i Kongeriget således at Hertugdømmernes begunstigede stilling var bortfaldet, og den kongerigske industri kunne udvikle sig under lige vilkår.

Hele det her refererede industrielle opsving fandt sted under lavsvæsenets og den øvrige fra middelalderen overleverede næringsregulerings beståen. Et af værkets centrale afsnit beskæftiger sig med spørgsmålet, om denne næringsregulering virkede hæmmende for industriens fremkomst — hindrende kan der jo ikke være tale om, og om den nye industri har nogen andel i den nye næringslovs fremkomst. Den gængse opfattelse — som i alt fald til dels må tilskrives C. Nyrop — går som bekendt ud på, at maskinindustriens vældige fremgang og de polytekniske kandidaters forøgede betydning i væsentlig grad bidrog til, at lavssystemet til sidst faldt. Herover for hævder A.N., at det ikke var fabriksindustrien, der rejste kravet om reformer i næringslovgivningen, og at kravet heller ikke blev rejst af hensyn til fabriksindustriens fremme (1. bd.,

p. 239). Yderligere hævdes, at lavene ikke hæmmede industriens fremkomst, idet industrien blev drevet på grundlag af bevillinger, der gjorde den uafhængig af lavene (bd. 1, p. 85). Årsagerne til kravet om næringsfrihed var iflg. A.N. dels ideologiske, dels de økonomiske forhold i almindelighed. Og forfatteren tilføjer: »Ville det ikke være at miskende datidens polytekniske kandidater, når man mener, at de sluttede sig til tidens frihedskrav udfra egoistisk-materielle betragtninger og ikke udfra ideele, som alle yngre, der havde fået en videregående uddannelse, da gjorde«. (Bd. 1, p. 238).

Nu er der ingen tvivl om, at kravet om næringsfrihed ikke blev rejst af fabriksindustrien, men begyndte som en kamp mod købstædernes eneret på handel og industri, og meget tyder på, at baggrunden for kravet om næringsfrihed var den meget store befolkningsforøgelse i 1800-tallets første halvdel. Over for disse tusinder af unge mænd og kvinder, der skulle have deres udkomme, var det ikke muligt længere at opretholde den stramme næringsregulering. Denne sammenhæng antydes hos A.N. (bd. 1, p. 243, note 26, p. 254), men fortjente at være draget langt kraftigere frem. Flere af citaterne tyder også på, at denne sammenhæng stod en del af tidens forfattere klart. Man kunne have tilføjet, at også Bergsøe i sin bog om næringsfrihed af 1840 taler om, at »de s.k. proletarier, denne underjordiske vulkan, som næsten alle Europas stater bærer i sit indre« kraftigt skades ved næringsreguleringen, som udelukker dem fra en mængde erhverv.

Men selv om befolkningsudviklingen må anses for at være den væsentligste baggrund for loven om næringsfrihed, er hermed naturligvis ikke givet, at lavene ikke har hæmmede den industrielle udvikling, og på dette punkt virker A.N.s argumentation ikke helt overbevisende. En bestemmelse som den, at fabrikanten ikke uden mestre måtte holde de til produktionen fornødne svende må have virket fordyrende på produktionen, selvom fabrikanterne undertiden klarede sig forholdsvis billigt ved at engagere en gammel mester. At bestemmelsen har virket hæmmende forekommer det mig, at man har det bedste bevis på i den omstændighed, at fabrikanterne var modstandere af den. Det lykkedes da også maskinfabrikanterne at få ophævet bestemmelsen allerede i 1818 medens jernstøberne for deres vedkommende først fik den ophævet i 1844, men som almindelig regel blev den dog opretholdt lige til 1857. Hertil kom, at regeringen aldrig gik med til at lade fabriker, der ikke holdt mestre, få ret til at ind- og udskrive lærlinge af lavet, hvad der i praksis betød, at disse fabrikanter havde vanskeligheder ved at få lærlinge. Når A.N. »som t klart eksempel

på, hvorledes bevillingerne kunne begrænse lavenes rettighed«, anfører det i 1844 approberede skema på bevilling til sømfabrikation, så har denne bevilling dog den væsentlige begrænsning, at der intet håndarbejde måtte anvendes på de af fabrikanten udklippede eller forfærdigede søm (bd. 1, p. 73), en begrænsning som sikkert kunne give anledning til stridigheder med lavene. Således ser man for eks. at nålemagerlavet o. 1840 havde en sag ved politiretten mod Heegård, der på sin fabrik på Blågård uden berettigelse havde etableret et nålemagerværksted. Vi hører ved samme lejlighed, Lunde udtale på jernstøbernes vegne, at man ofte havde stridigheder med snedkere og smede¹. Dette er kun et par eksempler blandt utallige på retsstridigheder mellem lav og fabrikanter, som i alle tilfælde må have virket irriterende og sandsynligvis også hæmmende på fabrikationen. Men den håndværksmester, der gik over til maskinel drift, risikerede ikke alene sagsanlæg fra sine lavsbrødre, men også fra svendene, som da garverlavet omkr. 1840 blev indstævnet af svendene, fordi det anvendte håndlangere til arbejde, hvortil svende almindeligvis brugtes². Vi må tilføje, at også samtidens forfattere betragtede lavene som en hæmsko for fabriksindustrien; Bergsøe udtaler således i sin ovenfor citerede bog i afsnittet om lavsvæsenets følger, at lavsvæsenet forhindrede indførelse af fabriksmæssig forarbejdning af håndværksfabrikater, og i den betænkning, som den af Københavns kommunalbestyrelse nedsatte komité afgav i 1847, hedder det p. 164: »Fabriksindustrien kan ifølge sin natur ikke trives, når dens udøvelse skal være afhængig af laugsindretninger«.

Når hele den gamle næringsregulering med dens gode såvelsom forældede bestemmelser faldt så definitivt i 1857, havde det ifølge A.N. flere årsager. Det lykkedes således ikke forsvarerne for den eksisterende ordning at etablere nogen fællesfront mod angrebene. Hertil var forsvarernes interesser for forskellige. I København havde håndværket som hovedformål at opretholde lavene, medens dette var uden større interesse for provinsbyerne, der ganske overvejende var interesseret i at bevare deres monopolstilling over for landet. En anden årsag til det bratte omsving var, at den gamle næringsregulering i virkeligheden var udhulet indvendig fra. Kapitlet om lavene i opløsning er et af bogens interessanteste og mest lærerige. Som træk i opløsningstendenserne nævnes de gifte svende og det deraf følgende hjemmearbejde, forskelsbehandlingen af fattige og velhavende lærlinge samt svende- og mesterstykkets

¹ Forandringer i laugsvæsenet 1840—1847. Nr. 27. Rådstuearkivet.

² *Ibidem*.

forfald. I provinsen kunne man således blive mester på akkord, d. v. s. at mesterstykket blev bedømt mildere, mod at mesteren til lavet betalte en sum på mellem 60 og 100 rd., som fordeltes mellem mestrene, altså et stykke organiseret og anerkendt bestikkelse. Men ikke mindst forlagssystemet var med til at opløse lavene. Håndværket ophørte med at have sin tidligere karakter af kundeproduktion og producerede i stedet for til et marked. Resultatet var, at den sociale forskel mellem mestrene uddybedes, at de fattige mestre arbejdede for deres mere velhavende kolleger, og at lavene derved fik vanskeligere ved at holde sammen, da det endelige stormløb indledtes.

Hvorledes den danske industri omkr. 1860 havde vokset sig tilstrækkelig stærk til at optage den fremmede konkurrence på lige vilkår er toldforhandlingerne på og uden for rigsdagen et talende vidnesbyrd om. Broberg kunne således på rigsdagen fremlægge en erklæring fra Baumgarten og Burmeister om, at det var dem aldeles ligeegyldigt, om man hævdede al indførselstold på maskiner og støbegods, når der blot ikke skulle betales told af råprodukter. Da toldloven af 1863 vedtoges, var tolden på råvarer da også for størsteparten bortfaldet. Værd er det dog at bemærke, at tolden på stenkul vedblev med at bestå omtrent uforandret. Ifølge A.N. er det muligt, at enkelte toldsatser ikke var blevet medtaget, om man havde vidst, at Hertugdømmerne ikke var kommet under loven. Disse toldsatser var dog efter A.N.s mening af underordnet betydning. Baggrunden for den stærke fremvækst af industrien efter 1863 er, at konkurrencen fra Hertugdømmerne blev formindsket.

Man kan være uenig med A.N. i enkelte synspunkter, og man kunne ønske visse forhold nøjere belyst, som for eks. den fremmede kapitals andel i de danske industrivirksomheder (hvad der sikkert er meget vanskeligt, men en antydning gives dog bd. 1, p. 33, note 50), eller anstaltkreditens betydning for industrien efter 1850erne. Man kunne anke over enkelte uklarheder, som når det p. 332 i bd. 1 hedder, at råvaretolden ifølge udkastet til en toldlov i 1857 udelukkende skyldtes finansielle hensyn, mens det p. 331 fortælles, at råbomuldstolden som opgave skulle have at hindre bomuldsspinderier i at vokse frem. Lidt vanskeligt for læseren er det også, når denne for at få en forklaring på, at produktionstabellerne p. 13 anfører en større produktion af tobak og klæde for Hertugdømmerne end for Kongeriget, men ansætter den til en lavere værdi, må helt hen til p. 77 for at få en forklaring for klædefabrikationens vedkommende, medens tobaksindustriens tal lades ukommenterede. Når det bd. 1, p. 19 hedder, at seddel-

kursens fald i 1817 og 1818 må skyldes en større eksport til forbedrede priser, men at det desværre er ukendt, hvor stor eksporten var, kunne man nævne, at disse tal findes hos Falbe-Hansen i hans bog om stavnsbåndsløsningen II p. 16 og p. 37. Når korneksportens omtrentlige konstante størrelse mellem 1820 og 1840 tages som bevis på, at kornproduktionen er øget under landbrugs-krisen, da befolkningen i mellemtiden er steget, er der ikke taget hensyn til at befolkningen under krisen i højere grad kan have ernæret sig ved kartofler. Et register, som i høj grad savnes, kan vel forventes, når værket engang efter planen er fuldført.

Disse og lignende svagheder er vanskelige at undgå i et så stort værk. Afgørende er imidlertid, at vi her har fået et værk med en næsten utrolig mængde hidtil ukendte enkeltheder om vor industrielle udvikling. Vor viden er blevet uhyre forøget. Vi står over for en stofrigdom, som historikere og økonomer vil kunne ose af i lang tid fremover.

Rich. Willerslev.

Om Byhistorie.

Noter til en Anmeldelse.

»Försöken till överblick och syntes äro lika nödvändiga som specialforskningen.«
Folke Lindberg i Svenska stadsförbundets Tidsskrift. 1950.

I Anledning af Dr. O. Norns Anmeldelse af min 1947 udgivne Bog, Vore Byer 1, i indeværende Tidsskrift 11. R., 2. Bd., p. 322 ff., finder jeg Anledning til — uden at indlade mig paa Enkeltheder i hans Kritik — at gøre opmærksom paa, hvad der for mig staar som det fundamentalt bærende i min Bog. Jeg er tillige af den Formening, at dette har almen Interesse for alle, der dyrker vore Byers Historie. Det er ikke mindst aktuelt med Henblik paa det planlagte Værk om Flensborg.

Man ser nu paa Byer og deres Historie paa en helt anden Maade end blot for en Menneskealder siden.

Industrialismens Gærning har det bl. a. været, i Pagt med Kapitalismen og Liberalismen at frehime Byernes Vækst hele Kloden over. I de mere fremskredne Kultursamfund — d. v. s. de, hvor Industrialismen er slaaet stærkest igennem — tenderer Byerne til at optage i sig langt mere end Halvdelen, i visse Lande 75 p.ct. af den samlede Befolkning. Som Samfundene efter-

haanden har udviklet sig, er den moderne Kultur godt paa Vej til helt og holdent at blive en ren Bykultur paa Godt og Ondt som den, der faktisk var raadende i de antike Samfund.

Det er denne Kendsgærning, der har aabnet Øjnene — efterhaanden ogsaa herhjemme — for Nødvendigheden af indgaaende at studere Byerne, deres Væsen og deres Maade at opføre sig paa, men ikke blot som de er i Øjeblikket. En rationel Byanalyse kræver tillige et nøje Studium af paagældende Bys Fortid — dens Tilblivelse, Udvikling og Vækstbetingelser. Kun derved er det muligt til Bunds at forstaa, *hvorfor* den er, som den er og *hvorledes* den i Tidernes Løb er blevet netop som den er den Dag i Dag, med de og de Tendenser i sig — først og fremmest af økonomisk og social Natur. Studiet af Byers Historie er blevet en paatrængende kulturel Nødvendighed og Indleven i en Bys Fortid er den nødvendige Forudsætning for alle, der har med den og dens Fremtidsskæbne at gøre, hvis de skal kunne behandle den vel. Det gælder i første Linie Teknikere og Politikere. Og Nødvendigheden understreges særlig stærkt herhjemme, fordi Byplanloven af 1938 kræver Byplaner udarbejdet for alle Bebyggelser paa mere end 1000 Beboere.

At Byhistorie som en saare vigtig Side af Tidernes almindelige Historie fortjener at studeres, er en saa selvfølgelig Sag, at den ikke kræver nærmere Motivering.

Mægtig Energi og megen Aandskraft er da ogsaa indtil denne Dag sat ind paa at klarlægge de Kræfter, der har betinget Byers Opstaaen, deres Trivsel — og det modsatte — alt indenfor den hævdvundne Historieforsknings Ramme. Det turde her være tilstrækkeligt at nævne, hvad en Historiker som Pirenne har udrettet til Klarlæggelse af specielt de belgiske Byers Skæbne og Indsats. Den nutidige Historieforsknings Arbejde med og for Byhistorie er imidlertid i de senere Aar blevet suppleret med Studier, fremkaldte af andre Problemstillinger, først og fremmest Sociologien. Dennes Studieobjekt i videste Forstand er de menneskelige Samfund. Kollektive Fænomener som Byers Opstaaen, Udvikling og Organisation falder i Virkeligheden naturligt ind under denne Videnskab. Og her har nylig Amerikaneren Lewis Mumford ydet sin store Indsats med Bogen: Stadskultur, hvori han analyserer »Civilisationens mest typiske og kritiske Produkt, Storbyen«¹. Men ogsaa Kulturgeografien har meldt sig med sine Synspunkter. Den beskæftiger sig med de Sider af Geografien, der gaar ud paa at klarlægge Mennesket i dets Forhold til Er-

¹ L. Mumford: Stadskultur. Svensk Udgave 1942.

hvervsliv og Bebyggelse, set i Sammenhæng med de geografiske Faktorer. Ogsaa Socialøkonomien bør nævnes i denne Forbindelse, ligesom det er naturligt, at juridiske og kunstneriske Synspunkter maa gøre sig gældende under Studiet af Byer. Disse Bestræbelser for — fra forskellige Sider — at trænge ind i Byernes inderste Væsen, ind til deres Kærneproblemer, løber sammen i den Videnskab — eller rettere vordende Videnskab — man i Frankrig kalder *Urbanisme* og her har en begavet Talsmand i Pierre Lavedan. Betegnelsen *Urbanisme* er mere omfattende end det tyske Städtetbau og det angelsaksiske *Townplanning and housing*. *Urbanisme* er af Lavedan defineret som »det almindelige Studium af Byernes Betingelser (conditions), deres eksistentielle Fremtræden og Udvikling. Den støtter sig paa alle de alt nævnte Discipliner til sammen: historiske, geografiske, sociologiske, økonomiske, juridiske og kunstneriske«. *Urbanismen* beskæftiger sig med Byen som en Totalitet og opfatter den som en levende Organisme, ja! et moralsk Væsen, omend af meget sammensat Karakter.

Det ejendommelige ved fransk *Urbanisme* er imidlertid, at den lægger en ganske overordentlig Vægt paa Studiet af Byplanen, dens Tilblivelse og Ændringer, og hvad, Tid efter anden, er bygget paa Grundlag af den. Den nærmer sig derfor paa dette Punkt i nogen Grad tysk Städtetbau og engelsk *Townplanning and housing*, fordi den saa stærkt fremhæver Vigtigheden af at studere Byarkitekturen, heri indbefattet Byplanerne. *L'architecture urbaine* falder følgelig nøje sammen med, hvad jeg har kaldt *Bybygning*¹.

Samtidig med at *Urbanismen* nyder godt af, hvad de alt nævnte Videnskaber med deres Synspunkter har bragt, og stadig bringer frem, til Oplysning om Byer i Fortid og Nutid, søger den altsaa at trænge ind i det vældige Stof paa en ny og egen Maade. Denne *Urbanismens* specielle Indstilling er den direkte Konsekvens af og nedstammer fra moderne Byplanlægning og dennes Arbejde i Theori og Praxis — den altfor sent fødte Offensiv mod de sorgelige sociale og rent menneskelige Følger af Liberalismens *Laissez-faire*, *Laissez-aller* Princip, der med Industrialismens og Kapitalismens Velsignelse i Løbet af nogle Menneskealdre havde skabt de noksom kendte fortvivlede Forhold i Byerne Verden over, først og fremmest i Storbyerne.

Urbanisten sætter i sine Byundersøgelser ind der, hvor ogsaa den moderne Bybygger (herhjemme med et altfor snævert Udtryk kaldet *Byplanlægger* eller med det noget bedre, *Byplan-*

¹ P. Lavedan: *Qu'est-ce que l'Urbanisme* (1926) p. 1 ff.

arkitekt) retter sit Søgelys, inden han gaar i Gang med den praktiske Løsning af den ham stillede Opgave. Ogsaa for ham gælder det om at faa klarlagt, hvorledes det Bysamfund, han beskæftiger sig med, egentlig fungerer. Han ved — bør i al Fald vide — at en Bys Funktioner af alle Slags afspejler sig tydeligt og klart i Byplanen og i Bebyggelsen og at der i begges Udvikling gives Vejledning til at forstaa, hvad Hensynet til Byens fremtidige Udvikling kræver af hans Dispositioner. Til selve Byplanens vigtigste Elementer hører Gadenæt, Torve, andre Pladser, aabne (grønne) Omraader, eventuelt ogsaa Havn og i nyere Tid Jærnbaner og Flyvepladser. Og hvad afslører ikke Bebyggelsen langs Gader og randende Pladser med Boliger af forskellig Art, medens Bygninger for det offentlige Liv, for Aandsliv og Erhvervsliv fortæller deres — alt selvfølgelig set i Forhold til vedkommende Bys Beliggenhed, Opland og Trafikveje til Lands og Vands. I alt dette søger han at finde de Udviklingslinier, der kan siges at være livsvigtige, de Love, der er gældende for netop den By, han beskæftiger sig med og hvis Gavn han er sat til at varetage — vel vidende, at alle de Byelementer, der rummes indenfor Byplan og Bebyggelse afslører det egentlige i dens Liv¹.

Der er for mig ingen Tvivl om, at Byhistorikere ogsaa herhjemme bør tage Lære af Urbanismen i fransk Forstand, hvis de vil have fat i det væsentlige i en Bys funktionelle Udvikling. Jeg har selv forlængst gennem et mangeaarigt Samarbejde med Udøvere af Bybygning — denne saa interessante Kombination af Videnskab, Teknik og Kunst — forstaaet, at de paa deres Felt sad inde med en Byforskningsmethode af allerstørste Værdi for Byhistorikeren, der skal skildre en Bys skiftende Tilværelsesformer gennem Tiderne. I de mange Bymonografier, der efterhaanden har set Lyset, er denne specielle urbanistiske Methode kun i ringe Grad anvendt. Der er sket Tilløb dertil, men Methoden er hidtil ikke ført ud i alle sine Konsekvenser.

Min Bog — første Bind af Vore Byer, Studier i Bybygning, der behandler Tiden 1536—1600 — har jeg udgivet med det Formaal at vise, hvorledes den moderne Urbanismes Methode, sluppet løs paa vore Byers Historie, kan anvendes, og hvilke Resultater en Undersøgelse paa dette Grundlag kan give. Det var min Hensigt, er i al Fald mit Haab, at vordende Forfattere af Bymonografier vil tage Lære deraf og lægge paagældende Bys Bybygning til Grund for deres Skildring. Thi, som jeg skrev i

¹ En monsterlig Byanalyse foreligger for Holbæks Vedkommende i: Holbæk Byplan. Teknikerudvalgets Redegørelse, udgivet 1945 af L. Malchow-Møller.

Indledningen: »Fremgangsmaaden vil utvivlsomt vise sig frugtbar. Thi først, naar den enkelte Bys Bybygningshistorie er omhyggeligt og udførligt udredet, baade for Byplanens og Bebyggelsens Vedkommende — med Forudsætninger — først da vil man med virkeligt Udbytte og paa anskuelig, overbevisende Maade kunne skildre Byens Mennesker, deres Liv og Færden Hellig og Søgn, deres Virke og Arbejde, deres Styrelse og Organisationer, som alt dette har forment sig Slægt efter Slægt. Haardtsavnede Milieuskildringer af forskellige Befolkningsklassers sociale Vilkaar vil kunne faa Liv og Form — ikke at tale om, at Behandlingen af bærende offentlige Institutioner af alle Slags og af private Erhverv vil træde klarere frem, naar de knyttes intimt sammen med Stederne og Bygningerne, hvor det alt er foregaaet«.

Og hermed er jeg naaet til noget for mig meget væsentligt — »Stederne og Bygningerne hvor det alt er foregaaet«.

Byhistorie er jo en Form for Topografi og giver derfor Historikeren en glimrende Lejlighed til at demonstrere Forhold, Tilstande og Begivenheder i intim Tilknytning til Steder. Det er jo netop det store Fremskridt, der er naaet i det sidste Slægtled indenfor Historikerkreise, at man ret har forstaaet, hvilken Værdi, der ligger i, at historiske Foredrag kan foregaa umiddelbart paa »Stedet«, hvor det, der er Foredragets Indhold, er foregaaet. Det giver den mundtlige Fremstilling en ganske anderledes Sangbund i Tilhørernes Sind. Og endnu større Værdi har det selvfølgelig, naar »Stedet« tillige rummer Fortidsminder af en eller anden Art. Ogsaa Byvandring er kommet paa Mode og selv Skolerne dyrker geologisk-historiske Udflugter, der kan strække sig over flere Dage. Faar saaledes det *talte* Ord mere Vægt, gælder — eller burde i al Fald — det samme gælde ogsaa det *skrevne* Ord.

Det har unægtelig undret mig en Del, at Dr. O. Norn i sin — om jeg saa maa sige — Anmeldelse af Bogen øjensynligt ikke har forstaaet, i al Fald ikke med et Ord antydte, hvad der var den egentlige Hensigt med Bogen. Jeg mente selv, det var sagt tydeligt nok — og andre saavel i Indland som i Udland har ikke været i Tvivl om Meningen.

Jeg kunde have valgt at skildre en enkelt By og paa den anvendt den Methode, jeg saa stærkt anbefaler. Naar jeg har foretrukket at give en Skildring — efter Anmelderens Mening ganske vist en meget mangelfuld Skildring — af samtlige vore Byer, skyldes det min sædvanlige Trang til at *orientere* mine Landsmænd i den Fylde af Monumenter, vi har overtaget fra Fortiden — og en By er jo ogsaa et Monument. Det er samme Trang, der har fremkaldt saa mange af mine Skrifter. Baade

disse og Bogen om vore Byer har derfor Karakteren af Oversigtsværker. I Følge Sagens Natur kan de ikke udtømme Æmnerne til Bunds og selvfølgelig maatte de i Tidens Løb forudsættes supplerede med Specialundersøgelser, der vel vilde lægge Beslag paa mange Menneskers Arbejdskraft, men saa ogsaa efterhaanden skaffe os en Række monografiske Arbejder over et enkelt Monument eller en Gruppe af Monumenter. Som et udmærket Eksempel paa en saadan monografisk Behandling skal jeg nævne Dr. O. Norns Arbejde om et enkelt Byelement i sin Bog: Christian III's Borge. Men ogsaa Specialværker vil jo altid være udsatte for senere Korrektiver og selv Dr. Norn indrømmer, at om Borge som Gottorp og Aalborghus er det sidste Ord ikke sagt endnu; Specialundersøgelser — her arkæologiske — savnes. Ikke mindst i mine yngre Aar var orienterende Oversigtsværker faktisk højest paakrævede. De var det ogsaa i Bevaringssøjemed! Hvad vidste man dengang om vore Herregaarde, Bypalæer, Landgaarde og Lyststeder — eller om vore Klostre. Hvor var alt dette at finde — og hvad var det værd! Hvormange forstod at paaskønne Værdien af vor »Architecture urbaine«! Nu faar jeg ganske vist af en ung Forsker at vide, at — som Bogen om Vore Byer — er heller ikke disse mine tidligere Arbejder meget værd. Det turde dog vel ikke betragtes som en Forbrydelse at befatte sig med historiske, her arkitekturhistoriske, Oversigtsværker!

Det er jo saa ofte omtalt som et Savn — og en Mangel — ved vore Dages historiske Litteratur, at den i saa overvejende Grad beskæftiger sig med Specialundersøgelser, Punktstudier. Man savner — og ønsker — Værker, der tager større Æmner op, spændende over længere Tidsrum eller paa anden Maade er af særlig omfattende Karakter. Der skal selvfølgelig et vist Mod til at give sig i Lag med Arbejder af sidstnævnte Art, fordi, som alt sagt, Problemstillingen i slige Værker nødvendigvis maa forenkles og mange Detaljer overlades til Fremtiden. De vil derfor let kunne blive Skydeskive for Specialforskeres gloende Pile. Paa Bystudiernes Omraade er der dog een Mand, der har vovet sig frem og igennem en Aarrække skænket os Oversigtsarbejder af høj Værdi — Hugo Matthiessen. Han har dog nærmest dyrket Byerne, som de var i Middelalderen, men har ogsaa lejlighedsvis taget det 16. Aarhundrede med og Dr. Norn lader mig skaansomt vide, at han »allerede har ridset vore Byers Struktur og Udseende op og det med langt klarere og tydeligere Træk« end jeg. Jeg bøjer mig naturligvis for v. Dyck, men enhver har vel sine Fortrin. Et saadant Fortrin skulde da, efter min ringe Mening i al Fald være det, der jo overhovedet er min Bogs Idé — den kon-

sekvente Gennemførelse af Bybygningsmetoden over en bred Front. Men denne Egenskab ved Bogen har jo, som anført, ikke interesseret min Kritiker det mindste. At han mener, den egentlig er overflødiggjort af Hugo Matthiessens tidligere Arbejder, kan jeg jo kun tage til behagelig Efterretning.

Naar jeg ikke indlader mig paa en Droftelse med Dr. Norn om Enkeltheder i hans Kritik, er det, fordi jeg anser den for ørkesløs. Vi staar for langt fra hinanden.

Vilh. Lorenzen.

Svar.

Dr. Lorenzen har i sine Noter følt Trang til at indskærpe Læser og Anmelder sin Bogs Hensigt; at denne ikke skulde være aabenbar for Anmelderen, kunde — om dette virkelig havde været Tilfældet — kun skyldes den lidt uklare Definition af Begrebet »Bybygning«, som han iøvrigt af Skyldighed overfor Forfatteren og til Læserens behagelige Orientering S. 323 har citeret in extenso.

Til Noternes talrige Ord om, hvor mange nye og gamle Videnskaber der vil opgaa i den vordende, »Bybygning«, skal blot bemærkes, at denne — om man ellers kan anerkende den som en selvstændig Videnskab — under alle Omstændigheder maa være underlagt al Forsknings Grundlov: at ingen sikker Synthese lader sig danne uden forudgaaende omhyggelig Analyse. Ved at fremdrage og kommentere et Par Exempler paa den i Vore Byer I ikke sjældent forekommende Form for Analyse, har jeg imidlertid søgt at paavise, hvor svagt Dr. Lorenzens Arbejde i saa Henseende er. Dets eventuelle Fortrin frem for Hugo Matthiessens synes jeg trygt, vi begge kan overlade til Læseren at finde.

Otto Norn.

En Bemærkning til

»Moderne Engelsk Historikerskole. Økonomisk Historie.

Nogle Aspekter». Af Astrid Friis.

Hist. Tidsskrift 11. rk. 2. bd. S. 268 ff.

Ved gennemlæsningen af professor Astrid Friis' fortjenstfulde artikel i Historisk Tidsskrift — man synes blot den er lidt for bredt anlagt i betragtning af, at faktisk ingen af de nævnte engelske arbejder berører danske forhold — bemærker man med undren, at hun nævner en hel del ikke-englændere, nemlig for-

skellige tyskere og belgieren H. Pirenne, som de engelske historikere står i gæld til, men ikke med et eneste ord, at danskeren, professor Erik Arup, har haft nogen betydning for udviklingen af en engelsk historikerskole. Den generation af danske historikere, som Astrid Friis — og også forfatteren af nærværende linjer — hører til kan ikke være i tvivl om, at prof. Arup, da han i 1916 begyndte sin lærervirksomhed ved Københavns universitet, forelæste over verdenshistorie og økonomisk historie på en måde, som tidligere ikke var sket ved universitetet. Baggrunden herfor er, at han i 1907 havde udgivet sit store arbejde: »Studier i Engelsk og Tysk Handels Historie. En Undersøgelse af Kommissionshandelens Praksis og Theori i Engelsk og Tysk Handelsliv 1350—1850«. Synes Astrid Friis at have glemt eller ikke at have forstået betydningen af Arups studier, har englænderne selv imidlertid ikke ladet disse ude af betragtning. Et vidnesbyrd herom er, at den fremragende engelske historiker M. Postan, nu professor i økonomisk historie i Cambridge og redaktør af *Economic History Review*, i 1926 skrev til prof. Arup og bad ham om at lade ham få Arups ovennævnte bog, da han var »at present engaged upon a book on the organisation of English trade in 15 c. From numerous references I can see that your »Studies of English & German Commercial History« have a direct bearing on my subject and are absolutely indispensable for the work I am now doing«. Naturligvis fik han bogen. I 1933 udkom i London samlingsværket: »Studies in English Trade in the Fifteenth century«, til hvilket Postan er bidragyder. Det er nu ganske vist, at Arups bog ikke bliver meget citeret i engelske historiske arbejder. Det kan have forskellige grunde. Bogen er således skrevet på dansk, hvilket sprog englænderne vel ikke magter at læse, og iøvrigt synes disse ikke endnu at have fordybet sig så meget i deres lands historie, at de er nået til monografisk at behandle kommissionshandelens retslige udvikling i det store rige. Hertil kommer, at Arup efter afslutningen af ovennævnte bog ikke egentlig har beskæftiget sig med verdenshistorie, men har været optaget af kritiske studier som forarbejde til sin »Danmarks Historie« og af udarbejdelsen af denne. — Arups bog er altså ikke glemt, herom vidner også, at den norske økonomiske historiker, professor Johan Schreiner, i sin rosende anmeldelse i *Norsk Historisk Tidsskrift* for 1946 af professor Aksel E. Christensens bog: »Dutch Trade to the Baltic about 1600«, nævner »Erik Arups mesterlige studier fra 1907 over engelsk og tysk handelsudvikling«.

Emilie Andersen.

Svar.

Til de af arkivar Emilie Andersen fremsatte bemærkninger skal jeg føje følgende kommentar. Det burde ikke kunne misforstaas, at min artikel handler om engelske historikere og økonomer og deres forhold til økonomisk historie. Naar jeg har følt mig tilskyndet til at skrive artiklen skyldes det, at det har været mit indtryk, at den indsats, der paa dette omraade er ydet fra engelsk side, har været meget lidt kendt og derfor undervurderet her i landet. Det ville have været væsentlig lettere for mig at skrive en bibliografisk artikel om de foreliggende behandlinger af Englands økonomiske historie. En saadan artikel ville foruden arbejder af engelske økonomiske historikere ogsaa have omfattet arbejder af tyske, amerikanske og danske historikere. Blandt bidragene fra tysk side ville have været flere for engelsk handelshistorie vigtige værker. Georg Schanz: »Englische Handelspolitik gegen Ende des Mittelalters« og Richard Ehrenberg: »England und Hamburg im Zeitalter der Königin Elisabeth«. Det er to værker, som den danske historiker Erik Arup havde nytte af, da han skrev sit store værk »Studier i engelsk og tysk Handels Historie«. Blandt de amerikanske arbejder ville N. S. B. Gras' to bøger »The Evolution of the English Corn Market« og »The early English Customs System« have indtaget en fremtrædende plads. Jeg skal tilføje, at det er to arbejder, som har haft den største betydning for mine studier, idet Gras er den første historiker, der har brugt den særlige række engelske toldregnskaber, der kaldes Port books. Bearbejdelse af materiale herfra kom til at udgøre hovedgrundlaget i det økonomiske afsnit af mine engelske studier — der dog har en, i min egen vurdering, ikke mindre vigtig politisk side.

At Erik Arups store værk »Studier i engelsk og tysk Handels Historie« er kendt og værdsat af professor Postan, er jeg den første, der kan bevidne, da jeg — der tør regne ham som min personlige ven — flere gange har drøftet det med ham. Dette betyder dog ikke, at han har læst det i sin helhed. Her har det danske sprog været ham for stor en hindring. Og jeg tror da at være i fuld overensstemmelse med det sandhedskrav, som bør efterleves ikke mindst af en historiker, naar jeg udtaler, at nogen virkelig betydning har professor Arups arbejde ikke haft for ham. Jeg støtter mig her til, at han hverken citerer arbejdet i sin afhandling: »Credit in Medieval Trade« (Ec. H. Rev. I (1928), 234—61) eller i sin afhandling om Hanseaterne og England i »Studies in English Trade in the fifteenth Century«. I hans bibliografiske studie over *Medieval Capitalism* faar Arups bog en halv

linje i sammenhæng med omtalen af W. Schmidt-Rimplers bog om kommissionshandelens historie i Tyskland. Det er beklageligt. Navnlig da mit arbejde i professor Tawneys tilsvarende bibliografiske artikel om »Modern Capitalism« faar en langt bedre placering.

Det er en given ting, at professor Arups store arbejde: »Studier i engelsk og tysk Handels Historie« har faaet en ublidere skæbne end det fortjente. Det kunne som disputats efter dagældende regler kun fremkomme paa dansk eller latin. Det ovenfor nævnte arbejde om tysk kommissionshandel, der kom meget hurtigt efter Arups studie, bevirkede, at man fra tysk side fortrinsvis benyttede dette.

Den modstand og utilstrækkelige anerkendelse hans økonomisk-historiske studier mødte her i landet fremkaldte, saa vidt jeg har forstaaet, bitterhed hos professor Arup og medførte, at han — naar bortses fra den glimrende oversigt over »Handelen gennem tiderne« i Hages Haandbog — ganske vendte de internationale økonomisk historiske studier ryggen.

Alligevel har det internationale kapitel i Arups historieforskning haft megen betydning her i landet. Og jeg tror at ramme sandheden bedst ved at sige, at det frem for alt har inspireret flere danske historikere, der har været hans elever, deriblandt undertegnede, til at tage internationale æmner op til behandling.

Den betydning professor Arup paa denne maade har haft for mig personlig, haaber jeg ogsaa tilstrækkeligt at have udtrykt ved at tage initiativet til og i virkeligheden udføre hele arbejdet med redaktionen af festskriftet til hans 70aars fødselsdag.

Astrid Friis.

Nyt fra historisk Videnskab.

Efter et langt liv i det danske arkivvæsens og dansk historieforsknings tjeneste afgik fhv. arkivar Carl S. Christiansen (f. 1868) 30. april 1949 ved døden. Han virkede, efter at have taget skoleembedseksamen med historie som hovedfag i 1893, i en årrække som lærer, men knyttedes 1898 til Rigsarkivet som assistent og var i arkivtjenesten i 40 år, 1912—24 som arkivsekretær, 1924—38 som arkivar. Samtidig med at han foretog store ordnings- og registreringsarbejder, tog han del i organisationsarbejdet inden for sin stand, 1917—21 og 1928—32 som formand for Arkivarforeningen, 1928—32 som formand for Organisationen af fagligt uddannede Tjenestemænd ved Statens Arkiver, Biblioteker og Museer. De egenskaber, som her vandt ham påskønnelse: utrættelig flid, omhu og ædruelig dømmekraft, præger ogsaa hans historiske arbejder, som — efter en guldmedaljeafhandling 1893 — indlededes med den store og værdifulde afhandling fra 1902 om *Den store Revisionskommission og dens Forløbere* (Hist. T. 7. r., IV). C. betraadte her finanshistoriens omraade, det, paa hvilket han ydede sin vægtigste videnskabelige indsats. Hans hovedværk er *Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger* (I—II, 1908, 1922). Hans formaal var at uddybe og korrigere de rids, som Holm og Fridericia havde givet af dansk finanshistorie 1660—99; inspirerende har maaske virket navnlig P. V. Jacobsens bidrag til Danmarks finanshistorie i 16. aarh. og K. Breysigs skildring af de brandenburgske finanser 1640—97. Alene som arbejdspræstation er værket imponerende, omfattende over 1550 sider og bygget paa en næsten fuldstændig gennemgang af de i Rigsarkivet bevarede finansarkivalier og andre finanserne vedrørende akter fra den behandlede periode, vistnok udført uden nogensomhelst medhjælp. Det lider under svagheder, som for en stor del hænger sammen med forf.s noget unuancerede menneskeopfattelse og i visse henseender utilstrækkelige kombi-

nationsevne og fantasi, og som var aarsag til, at 1. bind (1660- - 75) — dog med tvivlsom berettigelse — ikke antoges til forsvar for doktorgraden. Skildringen af tidens politiske personligheder og brydninger er, selv om adskillige vurderinger er rammende, ikke altid fyldestgørende, og sammenhængen mellem finanshistorien og tidens almindelige udvikling er for lidt betonet, udenlandske paa- virkninger og paralleler kun i ringe grad fremdraget. Uanset disse mangler og forskellige, ved et arbejde af dette omfang til dels uundgaaelige, fejl i enkeltheder er værket i sin helhed dog et monumentalt bidrag til dansk statshusholdnings historie, et uund- værligt hjælpemiddel ved studier over den ældre enevælde i Dan- mark, Norge og Hertugdømmerne og i henseende til omfattende stofgennemgang, alsidig hensyntagen til statshusholdningens for- skellige enkeltheder og den i det hele nøjagtige talbehandling uden sidestykke for nogen anden periode af dansk finanshistorie. Efter at have passeret de 70 aar udgav C. som resultat af sine undersøgelser over grundlaget for den danske befolknings skatte- evne i den behandlede tidsalder bogen *Formuesforhold i Danmark under de første Enevoldskonger 1660—1700* (1941). Ogsaa her er et meget stort regnskabs- og andet materiale af forskellig art udnyttet. Dets bæreevne er dog — hvad C. ikke var blind for — ofte tvivlsom, og det noget uoverskuelige værk er i metode og synspunkter kendeligt præget af, at C. var finans- mere end øko- nomisk og social historiker. Adskillige af de med saa stor flid udvundne resultater med hensyn til formuefordeling og formue- bevægelser vil dog bevare deres værdi. Det samme gælder de skildringer, som C. i et par mindre afhandlinger har givet af landsbypræsters, herremænds og herregaardsforpagteres økono- miske forhold i Hald og Skivehus amter i slutningen af 17. aarh. (Saml. t. jydsk Historie og Topografi, 4. r., V—VI).

I sine sidste aar forlod C. de finans- og formuehistoriske studier, som han havde ofret en menneskealder, for at fortsætte afdøde rigsarkivar Laursens *Danmark-Norges Traktater 1523—1750*. Det lykkedes ham før sin pludselige død at faa fuldført to bind (X—XI, 1948—49), behandlende tiden april 1694—aug. 1700 (freden i Traventhal). Skønt han ikke i alt var enig med sin for- gængers principer, folte han sig forpligtet til at følge dem. Han havde ønsket at foretage studier i fremmede arkiver, men verdens- krigen forhindrede dette, og de udførlige indledninger til de en- kelte traktater er derfor, i lighed med Laursens, alene bygget paa i Danmark eksisterende utrykt og trykt materiale. Trods denne og andre mangler, som til dels er fælles for C. og Laursen — bl. a. skyhed for at fremsætte sammenfattende synspunkter og for en

mere indtrængende kritisk behandling af materialet og fremstillingens for stærke bundethed til de mange aktregester — bringer de to bind dog adskilligt nyt til belysning af dansk ydrepolitik under forspillet til den store nordiske krig. Og ikke blot i svagheder, men ogsaa i fortrin, først og fremmest den omhyggelige indsamling af det danske materiale og nøjagtigheden i detaljer, følger de sig saa nøje til de tidligere 9 bind, at der, set fra synspunktet: bevarelse af værkets ensartethed, næppe kunde være fundet en mere egnet fortsætter end Laursens mangeaarige arkivmedarbejder.

Hvad der vil bevare C.s navn i dansk historieforskning er dog først og fremmest hans store finanshistorie. Hvad han her skabte i kraft af sine bedste egenskaber som forsker: grundighed og taalmodigt udholdende flid vil blive staaende.

C. O. Boggild-Andersen.

Den 11. aug. 1949 afgik fhv. arkivar i Rigsarkivet, dr. phil. William Christensen ved døden efter et kortvarigt sygeleje og i en alder af godt 83 år. Vi kan ikke længere søge råd eller vejledning hos denne fremragende kender af senere dansk middelalder og dansk arkivvæsen.

W. Chr. fødtes 1866 i et velstillet københavnsk grossererhjem. Slægten har han skildret i bogen *Oluf Christensen og Søner. En Købmandsfamilie i Aalborg omkring Aar 1800* (1913). Økonomisk uafhængig, som han var livet igennem, satte dette sit præg på ham — såvel som det, at han forblev pebersvend. 1883 blev han student, 6 år senere cand. mag. med historie som hovedfag. Allerede et par år før han tog embedseksamen, blev han af sin lærer, Kr. Erslev, indfanget som medarbejder ved det af E. for Kildeskriftselskabet planlagte *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis* (indtil 1450) (I—IV, 1894—1912). Også Anna Hude var her medarbejder, men den væsentlige part af arbejdet udførtes af W. Chr. — Erslev havde også tidligt bragt W. Chr. i forbindelse med V. A. Secher, til hvis udgave *Samling af kongens rettertingsdomme 1605—1614* (1885—86) han foretog adskillige afskrifter. Nævnes skal her også, at han for Hist. tidsskr. udarbejdede fortegnelserne over dansk og fremmed historisk litteratur henholdsvis for årene 1887—89 og 1886—89.

I 1891 ansattes W. Chr. i Rigsarkivet som assistent og udnævntes $\frac{1}{2}$ 1898 til arkivsekretær (en i 1914 afskaffet stilling). Imidlertid søgte han i 1912 sin afsked, da Secher, der 1903 var

blevet rigsarkivar, gjorde forholdene for sine medarbejdere ret utålelige. Erslev, der 1916 blev Sechers efterfølger, fik atter W. Chr. tilbage til arkivet, nu som arkivar og chef for arkivets 1. afdeling (læsesalen). Som sådan virkede han først under Erslev, fra 1924 under L. Laursen, men tog efter dennes afgang i 1934 sin afsked for at vie sin tid til fuldendelsen af sit store udgiverarbejde *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis*. 2. række (1451—1513).

Knap 30-årig havde W. Chr. erhvervet doktorgraden for sit arbejde om *Unionskongerne og Hansestæderne 1439—1466* (1895), et arbejde, som viser træk, der blev fremherskende i hele Chr.s videnskabelige produktion: en omfattende viden om det behandlede emne, yderliggående forsigtighed i domme og udtalelser, pæntlig nøjagtighed og en stærkt udviklet kritisk sans, hvilken lægger sig for dagen i de talrige rettelser til tidligere fremstillinger. Chr.s næste større arbejde blev hans besvarelse af en af Videnskabernes Selskab i 1899 udsat prisopgave, hvilken besvarelse lønnedes med guldmedaillen og i 1903 noget udvidet udkom under titlen *Dansk statsforvaltning i det 15. århundrede*. Af selskabets meget rosende bedømmelse (ved Steenstrup og Erslev) skal nævnes fremhævelsen af forf.s store flid og udholdenhed, den omhyggelige prøvelse af kilderne, rolige og sindige overvejelse af de enkelte spørgsmål, de givne omsigtsfulde personalhistoriske studier, den fortrinlige nøjagtighed, som udmærker alle henvisninger og gengivelser af breve. Derimod mener bedømmelsen, at forf. er for ængstelig ved at drage slutninger eller ved at vælge mellem afvigende forståelser. Som værket er — forsynet med navne- og sagregistre — er det en ypperlig, ofte rådspurgt håndbog til den tids historie.

Med de nævnte egenskaber måtte W. Chr. blive en ypperlig udgiver, og det er også sådan, han har ydet sin største indsats. Han var selvskreven til tidligt at blive medlem af vore lærde udgiverselskaber. I Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie indvalgte han i febr. 1895, i Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie i 1904, og i begge selskabers styrelse bestred han for øvrigt i lang tid hvervet som kasserer. For Danske Selskab udgav han i 1904 *Dronning Christines hofholdningsregnskaber* og i 1910 det afsluttende dobbeltbd. V 1—2 af *De ældste danske arkivregistraturer*, en udgave, som selskabet havde påbegyndt omkr. midten af 19. årh. Endnu betydningsfuldere blev dog W. Chr.s virksomhed for Kildeskriftselskabet, hvor tanken om en fortsættelse af »Repertoret« efter 1450 tidligt var fremme. Som et forarbejde til en sådan udgav Chr. for sel-

skabet i 1912—14 det store bd. *Missiver fra kongerne Christiern I.s og Hans's tid*, idet disse breve fandtes lidet egnede til at gengives i udtog, hvad de efter Repertoriets plan vilde blive. I 1915 vedtog selskabet W. Chr.s plan om at fortsætte Repertoriets for tiden 1450—1513, og i årene 1928—39 førte W. Chr. arbejdet til ende ved udgivelsen af 9 store bd., hvoraf bd. IX indeholder person- og stedregistre, bd. VIII oplysninger om arkiver, om historikere og samlere m. fl. og om håndskriftsamlinger, altså om de kilder, hvorfra brevene er hentede.

Såfremt »Diplomatariet« — hvad der er at håbe — når til engang at få udgivet brevene fra »Repertoriernes« tid fuldstændigt, vil disse blive gjorte overflødige. Men i dette formentlig lange åremål vil de afgjort have ydet forskningen vederlag for det i dem nedlagte arbejde. — Da Lauritz Weibull ved Repertoriets afslutning lykønskede Chr. til det gigantiske arbejdes fuldendelse, skrev han om Chr. som udgiver: »Jag känner bara ett namn i nordisk medeltidshistoria att nämna vid sidan av Deres: Langebeks«.

Da Repertoirets sidste bd. udkom, var Chr. nogle og halvfjerds, og nye videnskabelige opgaver følte han da ingen trang til at give sig i lag med. Det skal dog fremhæves, at den af Kildeskriftselskabet planlagte udgave af *Danske middelalderlige regnskaber* havde hans store interesse, og at han til denne udgaves 1. rækkes I. 1, der udkom 1944, bidrog med kammermester Christopher Parsbergs regnskaber. De fleste af disse regnskaber havde han imidlertid afskrevet i yngre år.

I Videnskabernes Selskabs nævnte bedømmelse betonedes Chr.s indsigtfulde personalhistoriske studier. Som vidnesbyrd om disse kan også nævnes hans medarbejderskab ved C. F. Brickas Dansk Biografisk Lexikon, hvor han biograferede en række adelige navnlig fra det 15. årh., og hans i Personalhistorisk tidsskrift publicerede indgående undersøgelser af de af danske adelsdamor forfattede slægtebøger. Som Chr. selv bemærker i den første af disse undersøgelser: *Nogle bemærkninger om slægtebøger, især om Sophie Belows slægtebog* (P. T. 7. r. IV, 1920, s. 1), var det ad en sidevej, han førtes ind på emnet, »nemlig ved beskæftigelse med de, i øvrigt ikke talrige, afskrifter af ældre tiders aktstykker, som slægtebøgerne indeholder«. Disse sine kildekritiske studier af slægtebogstoffet fortsatte han med artiklerne *Nogle slægtebogs- og våbenbogs-undersøgelser, Lisbet Bryske-tekster, Lisbet og Beate Huitfeldt som personalhistoriske forfattere og Vibeke Podebusks slægtebog?* (P. T. 9. r. II, IV, V og 10. r. I). I disse undersøgelser

viser sig også Chr.s fremragende evner som skriftekspert: hans evne til at huske og identificere en håndskrift.

For Rigsarkivet var W. Chr. en god mand. Han var gennem de omkr. 4 årtier, i hvilke han tjente institutionen, en sanvittighedsfuld og pligtopfyldende embedsmand. Over for yngre medarbejdere var han pædagogisk og hjælpsom, og uselvsk stillede han sin viden til rådighed for forskerne. Hans kendskab til de forskellige arkivfonds og arkivets historie var enestående, hvad også skyldtes en fænomenal hukommelse. Hans evner som skriftlæser er allerede nævnt. Hans virksomhed har sat sig dybe spor i arkivets ordningsarbejder, og rundt om i de håndskrevne registraturer træffes hans let kendelige stejle håndskrift. Ved sine karakteregenskaber og sin lærdom kastede han glans over den institution, ved hvilken hans hjerte hang. *Holger Hjelholt.*

Den 6. oktober 1949 døde Aage Friis, 79 år gammel. Han blev mag. art. 1896, dr. phil. 1899 og var 1913—35, fra 1917 som Rostgardianus, professor i historie ved Københavns Universitet med 18. og 19. årh. som undervisningsområde. 1932—33 var han universitetets rektor. Han blev 1905 medlem af Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets historie, 1920 af Videnskabernes Selskab. Fra 1915 var han direktør i Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, fra 1939 bestyrelsesmedlem i Overretssagfører Zeuthens Mindefond.

Efter konferensen forberedte A. F. en fremstilling af nordens politiske historie 1810—14 og offentliggjorde i *Historisk Tidsskrift* (7. r. I, 1897—99) afhandlingen *Frederik VI og det andet svenske Tronfølgervalg 1810*. Inden den udkom, var han imidlertid begyndt at søge efter A. P. Bernstorffs privatpapirer, og hans efterforskninger i tyske arkiver, som Edv. Holm af nationale grunde var gået helt udenom, gav hurtigt et uventet rigt udbytte i form af ca. 100000 breve og aktstykker vedr. Bernstorfferne og deres kreds ca. 1735—1835. Væsentlig på grundlag af dette materiale, af hvilket han udgav en del i *Bernstorffske Papirer I—III* (1903—19), skrev han sin disputats *Andreas Peter Bernstorff og Ove Høegh Guldberg* og senere *Bernstorfferne og Danmark. Bidrag til den danske stats politiske og kulturelle Udviklingshistorie 1750—1835 I—II* (1903—19). Dette stort anlagte værk, hvis centrale del skulde have været en skildring af A. P. Bernstorff og hans politik, nåede A. F. dog kun at føre frem til 1766, endda med udeladelse af så væsentlige punkter som monarkiets nationale

forhold og J. H. E. Bernstorffs administration af hertugdømmerne. Ved afslutningen af den første verdenskrig overdrog udenrigsministeriet ham at udgive en samling aktstykker og breve fra danske offentlige og private arkiver vedr. det nordslesvigske spørgsmål indtil artikel V.s ophævelse, og hermed blev han fort ind på et emne, som kom til at beskæftige ham resten af hans liv. Frugterne af dette arbejde med et for største delen hidtil utilgængeligt dansk og udenlandsk kildemateriale blev foruden den danske aktsamling *Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864—1879* I—VI (1921—48) bl. a. den grundlæggende fremstilling *Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark* I—III (1921—48), universitetsfestskriftet *Danmark ved Krigsudbrudet Juli-August 1870* (1923), kildeudgaven *Statsraadets Forhandlinger om Danmarks Udenrigspolitik 1863—1879* (1936) samt *Europa, Danmark og Nordslesvig. Aktstykker og Breve fra udenlandske Arkiver [undtagen tyske] til Belysning af Danmarks udenrigspolitiske Stilling efter Freden i Wien 1864—1879* I—III (1939—48, s. m. Povl Bagge). Denne gruppe arbejder fik A. F. i det væsentlige fuldendt. De afsluttende bind af fremstillingen og af *Europa, Danmark og Nordslesvig* forelå ved hans død næsten færdige i manuskript og vil blive udgivet. Af A. F.s øvrige publikationer kan nævnes en bog om Bismarcks ungdom (1909) og en række afhandlinger i *Historisk Tidsskrift*, heriblandt *Hollens Indlemmelse i Danmark i Aaret 1806* (7. r. VI, 1905—06) og *Skandinavismens Kulmination* (10. r. III, 1934—36), der bragte vigtigt nyt om ministeriet Halls unionspolitik 1863, samt polemik mod E. Arup vedr. dels J. H. E. Bernstorff og A. G. Moltke (9. r. I, 1918—20), dels C. N. Davids af Friis udgivne beretninger om ministerskiftet 1863 (9. r. VI, 1929). Endelig, tildels i samarbejde med P. Munch, E. Hedin, E. Hude, R. Neiiendam og J. Rahbek, en lang række kildeudgaver, af hvilke flere vedrører den Heibergske kreds. Som den vigtigste må fremhæves *A. F. Kriegers Dagbøger 1848—1880* I—VIII (1920—43, s. m. Elise Koppel, P. Munch, C. O. Bøggild-Andersen og C. Rise-Hansen).

A. F.s forfatterskab betegner en specialisering i forhold til hans betydelige ældre samtidiges historiske produktion, hvilket forklares af hans — med årene voksende — krav til kildestoffets fuldstændighed og gennearbejdelse i forbindelse med materialets uhyre omfang. Det er karakteristisk, at han aldrig gav en sammenfattende skildring af en periodes historie. Han anerkendte fuldt ud værdien af den i hans manddomstid hastigt fremtrængende sociale og økonomiske historieforskning, men savnede dybere

interesse derfor, og lidet spekulativt anlagt som han var, indlød han sig ikke på selvstændigt studium af åndelige bevægelser. Det var mennesker og politik, især udenrigspolitik, som interesserede ham, og med klog selvbegrænsning holdt han sig som forsker til den politiske historie og dens hovedfigurer. Kun som udgiver beskæftigede han sig tillige mere indgående med åndslivets store, og hovedsagelig for at belyse dem intimt som mennesker, mindre eller i hvert fald kun indirekte for at bidrage til forståelsen af deres værk. Indenfor sit studieområde, hvor han fra Edv. Holm fik impulser til sympatisk forståelse af enevælden, har han på vigtige punkter væsentlig forøget vor viden — om monarkiets ledende mænd og deres indbyrdes forhold i midterste halvdel af 18. årh., om hertugdømmernes styrelse i 1770erne, om dansk udenrigspolitik især navnlig i årene nærmest efter 1864. Ikke mindst i sit sidste hovedværk, der på grund af hans stigende angst for ikke at få alle nuancer med voksede til meget stor bredde, kunde han med dokumenterne på bordet berigtige mange falske forestillinger og klarlægge meget, som før var dunkelt. En påbegyndt undersøgelse af monarkiets embedsstands nationale forhold under enevælden fik han desværre ikke fuldført; hans materiale er nylig benyttet af Th. Geiger.

Tilsyneladende var det tilfældige ydre omstændigheder, der satte A. F. i gang med hans to hovedværker. I virkeligheden svarede deres emne — statsmænd og diplomater, deres liv og gerning under spillet mellem dansk og tysk — godt til hans forudsætninger. Ganske vist knyttede han i faderens landlige præstegård og under H. H. Lefoliis påvirkning i Viborg katedralskole en aldrig siden helt opløst forbindelse med grundtvigsk præget folkelighed, som holdt ham fri af akademikerhovmod og dannede en solid modvægt mod de tendenser til heltedyrkelse og »aristokratisk radikalisme«, der i hans studietid mærkedes i københavnske akademiske kredse. Men han delte sin liberale samtids beundring for den kraftfulde, dygtige personlighed og har uforbeholdent bekendt sin tro på det fremragende menneskes evne til at bestemme og præge udviklingen med sin særegne individualitet, som har sin dybeste grund i åndelige kræfter. Han følte sig tiltrukket af diplomatisk virksomhed og fik som udenrigsministeriets rådgiver i nordslesvigske sager og pressekonsulent 1907—13 praktisk kendskab dertil. I denne stilling og ved sin ungdoms arbejde for den sønderjyske danskhed kom han tillige ind på livet af det dansk-tyske spørgsmål, som næsten hele hans forfatterskab samlede sig om. Gennem den videnskabelige behandling af dette problem fik han afløb for en sikkert dybtliggende trang til at virke politisk

på samtiden, uden at han behøvede at slække på forskningens krav om stræben efter objektivitet. Det var ham utvivlsomt en tilfredsstillelse, da han i Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark kunde påvise, at den forsigtige danske udenrigspolitik overfor Tyskland var grundlagt af højreregeringerne umiddelbart efter 1864. Først og fremmest håbede han vel gennem sine arbejder at bidrage til den afspænding af den nationale modsætning, som han ønskede af realpolitiske grunde, ud fra en høj værdsættelse af de goder, tysk kultur havde tilført vort land, og af kærlighed til det bedste i tysk ånd og historieforskning fra Ranke, der var hans ideal, til Meinecke, som blev hans ven. Bernstorfferne og Danmark er en sympatisk skildring af tysk indsats i Danmark og af fredeligt samliv mellem tyske og danske indenfor monarkiets grænser, afhandlingen om Holstens indlemmelse munder ud i en fordømmelse af dette skridt, som skadede forholdet mellem de to nationaliteter, bogen om Bismarck er et bevidst forsøg på at gøre en stor tysk modstander forståelig for danske læsere. Nazismen ramte ham derfor hårdt.

Selv om det mærkes i A. F.s forfatterskab, at han var en generation fjernet fra 1864, at nederlaget ikke sad ham som en brod i sjælen, minder hans indstilling til det dansk-tyske spørgsmål mere om A. D. Jørgensen end om Erslevs koldblodige saglighed. I det hele stod A. F. som forskertype Erslev fjernt, skønt han regnede sig for hans elev og beundrede ham grænseløst, ja vist i grunden ligesom flere af sine jævnaldrende havde svært ved at tro, at Erslevs resultater ikke altid var det uigenkaldeligt sidste ord i sagen. A. F. savnede den specielle kombination af evner, som er forudsætningen for en indtrængende, frugtbar kildekritik, og på det punkt er der gjort berettigede indvendinger mod enkeltheder i hans arbejder. Han var arkivforsker, utrættelig og opfindsom i sin søgen efter nyt materiale, og han følte sig kun rigtig i sit es overfor et rigt, jomfrueligt kildestof, helst med mange intime privatbreve, som tillod ham i bogstavelig forstand at dokumentere alle fremstillingens detaljer, også de psykologiske. Han vovede sig nødig udenfor områder, hvor han havde et førstehånds kendskab til kilderne. Disse søgte han navnlig i sine senere år at udtømme i bredt oplysende beskrivelser, mens han i mindre grad lagde an på at løse skarpt formulerede problemer.

Især A. F.s ældre arbejder vidner om betydelige evner til historisk fremstilling, til at leve med fortidens mennesker og sætte sig ind i dens tankegang; en undtagelse er hans af liberalismens synsmåde prægede, affejende dom over merkantil-

ismen som en »vildledt« økonomisk opfattelse. A. F. udnyttede med ægte historikersind sine forudsætninger til at fatte, hvad der ikke var ham kongenialt. I sin ungdom fik han, som han engang sagde, salmetonen ind i sit liv, og skønt ganske ukirkelig nærmede han sig i sine bøger med forståelse, næsten med ærbødighed religiøse personligheder. Han sympatiserede umiddelbart med en side af visse store herremænds livsform, forbindelsen af landlig enkelhed og grandseigneurvæsen, men meget i denne classes indstilling måtte ligge den radikale akademiker fjernt. Alligevel behandlede han med forkærlighed adelige godsejere fra A. P. og J. H. E. Bernstorff til C. E. Frijs, hvis betydningsfulde indsats som udenrigsminister han påviste, og af hvem han har tegnet et ypperligt portræt, mens hans jævnaldrende ven og politiske meningsfælle P. Munch studerede købstædernes og den demokratiske bevægelses historie. Det er ikke utænkeligt, at forfatningskampen har givet A. F. lyst til historisk at begribe mænd af netop den sociale type, som hans partis bitreste modstandere tilhørte.

A. F.'s menneskelige forståelse hindrede ikke, at han navnlig i sine tidlige arbejder holdt adskillige mandjævninger og fædede skarpe, undertiden vel kategoriske værdidomme om personer og politik. Det skyldtes ikke en tilbøjelighed til moraliseringen, som man kan finde den hos Edv. Holm og andre ældre historikere, snarere et stærkt temperaments behov for at udtrykke tilslutning og kritik, forbundet med en trang til at lade studierne tjene livet ved at uddrage »historiens lære«, så vag og tvetydig den — også efter A. F.'s opfattelse — er. A. F. har engang hævdet, at historikerens stræben efter objektivitet ikke må gå for vidt, at han har pligt til ud fra sin særlige viden at »sige sin mening«, når han upartisk har oplyst sagforholdet. Selv dømte han med god villie til at øve retfærdighed og en levende følelse af forskerens ansvar, og med sin videnskabelige samvittighed gik han ikke på akkord. Med årene trådte hans — tidsprægede — tendens til at fælde dom over fortiden noget tilbage for en voksende følelse af, hvor svært det er for historikeren at gøre ret og skel.

I persontegningen gav A. F. både som skribent og forelæser sit bedste. Hans menneskeopfattelse har ikke en baggrund af så rig sjælelig erfaring som A. D. Jørgensens, hans portrætkunst ikke dennes patos, men figurerne er klogt karakteriseret og alsidigt belyst. Mens endnu A. D. Jørgensen samler sin psykologiske karakteristik af Griffenfeld om det centrale i hovedpersonens sjæleliv, det som har snæver forbindelse med hans historiske gerning, søger A. F. i højere grad at belyse hele personligheden og

gør omhyggeligt rede for indflydelse fra arv eller slægtstradition og milieu. Selv de største skikkelser som Bismarck er i A. F.'s fremstilling ikke figurer i et skæbnedrama, men mennesker med et privatliv, og skildringen af dette stiller undertiden beretningen om personernes politiske indsats i skygge. Det er næppe for meget sagt, at den moderne intime menneskeskildring med Bernstorfferne og Danmark kom til fuld udfoldelse i dansk politisk historiografi, kort efter at den var brudt igennem indenfor andre humanistiske discipliner. At dette betydningsfulde nye træk findes stærkt udtalt netop hos A. F., hænger naturligvis sammen med, at han arbejdede med en periode, hvorfra der i større omfang er bevaret privatarkiver, og at han forstod at skaffe sig adgang først til de Bernstorffske papirer, siden til værdifulde brevsamlinger fra 19. årh. Skønt A. F. ikke kom til at danne skole, og den yngre generation for det meste fulgte andre forskningsbaner, har hans biografiske indsats næppe været helt uden eftervirkninger for dansk historieskrivning. Selv frugtbar gjorde han ikke sin psykologiske interesse i en større, afsluttet biografi. Bernstorfferne og Danmark blev afbrudt på halvvejen, da mere aktuelle opgaver kaldte, og mens han skrev bogen om Bismarcks ungdom på grundlag af trykte kilder, var Erich Marcks igang med sine studier i Bismarckarkivet, og A. F.'s værk blev ikke fortsat. Til tider syslede han med planer om levnedstegninger af D. G. Monrad, hvis efterladte redegørelse for 1864 han udgav, og af P. Vedel, hovedpersonen i hans sidste store arbejde, men ingen af planerne blev realiseret. Det er skade, thi A. F. havde betingelser for at forøge vor litteraturs korte række af fremragende historiske biografier.

Når A. F.'s forfatterskab ikke helt kom til at opfylde de forventninger, man i hans ungdom nærrede til det, hænger det sammen med, at den livfulde, handlekraftige og efterhånden noget rastløse mand ikke lange tider ad gangen kunde holde sig indelukket i sit studerekammer. Hans virketrang førte ham oftere udenfor historieforskningens område; her bør med hæder nævnes hans arbejde for landflygtige intellektuelle efter 1933, som næsten sled ham op. Han tog ledende del i det meste danske historiske organisationsarbejde af betydning, og næsten overalt satte hans initiativ og evne til at nå praktiske resultater sig spor. Han var formand for Den danske historiske Forening 1929—39 og forstander for Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie 1935—45. Han var med til at oprette Institutet for Historie og Samfundsøkonomi 1927 og tog initiativet til en systematisk undersøgelse og fotografering af de russiske statsarkivers indhold af korrespondance vedr. nordnorden. 1922 fik han nedsat Videnskabernes Selskabs Kommission

til Undersøgelse af de i dansk Privateje bevarede Kilder til dansk Historie, og som dens formand lykkedes det ham at sikre et betydeligt og værdifuldt kildemateriale for dansk historieforskning. Han var en af hovedmændene ved 1920ernes og 1930ernes nordiske historikermøder. For mellemfolkelig forståelse nærrede han varm interesse, og det var ganske naturligt, at han 1926 blev den første formand for Den danske Komité for Historikernes internationale Samarbejde, s. å. medlem af den internationale historikerkomité og 1928 formand for dens publikationsudvalg. Nogle af hans arbejder havde i oversættelse vundet påskønnelse i udlandet, hans ekspansive natur gjorde det let for ham at knytte venskabelig forbindelse med fremmede fagfæller, og i en årrække var han uden tvivl den internationalt bedst kendte af danske historikere.

A. F. stak aldrig sin mening under stolen, han nærrede stærke sympatier og antipatier, og der stod ofte strid om hans person. Men han var ikke smålig, og han ulejligede sig undertiden for at hjælpe mænd, som havde angrebet ham på personlig nærgående måde. Kun mod dem, hos hvem han — med rette eller urette — mente at se afgørende karakterbrist, var han uforsonlig. Han var en trofast ven for alle, der havde vundet hans tillid, og de søgte ikke forgæves hans hjælp. Mange danske historikere skylder ham tak for opmuntring og støtte. De vil længe savne denne varmhjertede, stærke og levende personlighed.

Poul Bagge.

Professor, dr. phil. Albert Georg Olsen døde 16. oktober 1949 efter kort tids sygdom i en alder af 59 aar. Han viste tidligt sine ævner som historiker. Samme aar, som han afsluttede sine universitetsstudier med en magisterkonferens i historie (1920), fremkom her i tidsskriftet en afhandling med æmne hentet i den økonomiske historie (Steffen Rodes Regnskabsbog over Studhandel, 9. r. I s. 255—281). Tilskyndelse til navnlig at rette sin opmærksomhed mod den økonomiske historie havde han faaet af Erik Arup, der var den af hans universitetslærere, der kom til at betyde mest for ham. Albert Olsens økonomiske kaar havde allerede i studietiden været vanskelige. Han havde maattet underholde sig selv først ved lærervirksomhed, derefter ved at indtræde i en stilling i et af vore store forsikringsselskaber. Kort efter magisterkonferensen opnaaede han selvstændig stilling i et andet forsikringsselskab. Da denne virksomhed ikke viste sig bæredygtig, maatte han søge sig en anden livsstilling. 1922 blev han fast

medarbejder ved Socialdemokraten med økonomiske og økonomisk-politiske æmner som speciale. Men døgnbehandlingen af samfundsproblemerne tilfredsstillede ham ikke i længden. Hans arbejde som referent af rigsdagsdebatterne var utvivlsomt hans inspiration, da han besluttede at vælge *Studier over den danske Finanslov 1850—64* (1930) som æmne for sin doktordisputats. Det var for saavidt et lykkeligt greb. Perioden var formativ i dansk forfatningsskik, og han kunde støtte sin fremstilling til Niels Neergaards store pionerværk »Under Junigrundloven«. Dog at behandle de danske statsfinanser i helstatens urolige slutningstid viste sig at være et meget trælst arbejde, og det kom i nogen grad til at mærke fremstillingsformen. Albert Olsens meget nøgterne indstilling bevirkede endelig, at han ikke fuldt gav de nationalpolitiske motiver den betydning, der tilkommer dem i netop disse aars politik. Men bogen er uundværlig for enhver, der beskæftiger sig med tidens historie, og det maatte være en selvfølge, at det overdroges ham at forfatte finanslovaftsnittet i rigsdagens store jubilæumsværk. Inden sin død naaede han at faa skildringen ført op til 1894. Dette posthume arbejde er ikke fremkommet endnu¹.

Samtidig med at Albert Olsen begyndte sine finanslovstudier, dyrkede han andre historiske æmner. I Historiske Meddelelser om København 2. r. III fremkom 1928 afhandlingen *Staten og Lavene*. Den indledede arbejdet med en æmnekreds, i behandlingen af hvilken han kom til at yde det ypperlige. Efter at han i 1930 var kommet til Aarhus som historiedocenten blandt det nyoprettede universitets lærerstab, udfoldede dette forfatterskab sig. 1932 udsendte han i Acta Jutlandica *Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens tid*. Allerede 1930 havde han skrevet *Nogle Synspunkter for dansk merkantilistisk Erhvervspolitik*, der fremkom i Scandia (III, s. 223—273). Formen er omhyggeligt gennemarbejdet, og de betegner et brud med liberalistisk opfattelse, efter hvilken statsindgreb, statsstøtte og formynderskab over en bank var at fordømme. Disse studier maa betegnes som et vellykket forsøg paa at forstaa tidligere tider ud fra disses egne forudsætninger. De studier, han her lagde frem, var forstudier til afsnittet 1536—1840 i *Dänische Wiirtschaftsgeschichte* (redigeret af Axel Nielsen 1933), som han havde paataget sig at forfatte. Det var et langt og vigtigt udsnit af Danmarks økonomiske udvikling, han her paa en knapt tilmaalt plads kom til at

¹ Der er fundet en anden forfatter til det resterende finanslovaftsnit. Jeg beklager, at jeg i min nekrolog i Universitetets Festskrift har givet en fejlagtig oplysning herom.

behandle. Landbrugshistorien behandledes dog i et særligt afsnit af professor O. H. Larsen. At dette bærende erhverv ikke kunde behandles i sammenhæng med behandlingen af de øvrige erhverv og dansk udenrigshandel betød naturligvis en stor vanskelighed. En anden vanskelighed var, at der paa adskillige omraader manglede monografiske behandlinger. Derfor standsede Albert Olsens studier over disse aarhundreders økonomiske historie da heller ikke, efter at han havde færdiggjort sit afsnit til *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, ligesom han til stadighed opmuntrede unge historikere til at sætte plogen i hidtil uopdyrkede omraader. Hans konkurrencearbejde fra 1936 *Danmark—Norge i det 18. aarhundrede* har vel en noget kaotisk fremstillingsform, forklarlig ved tidens knaphed, men det røber en meget omfattende viden om begge landes økonomiske forhold. Man finder tillige mange sundtdømmende bemærkninger bl. a. om statspolitikens virkninger ikke mindst paa Norges økonomiske udvikling. Uden særlig forhaandsviden og indsigt kunde en saa omfattende skildring af økonomien ikke være forfattet paa den korte tid, der var til raadighed til udarbejdelsen — Redegørelsen for aandsforbindelserne og aandsforskellighederne de to lande imellem er langt knappere og røber, at her bevæger forf. sig paa for ham fremmed grund. — Ogsaa i skrifter, der laa i et lidt andet plan end de foran nævnte, lagde Albert Olsen sin omfattende viden om økonomisk historie for dagen. I et jubilæumsskrift om Tømmerforbundet (1945) ydede han et bidrag til udforskningen af dansk materiel kulturs udvikling ved at skildre hustømre-faget gennem tiderne. I værket *Danmark—Holland* (1945) har han behandlet handelsforbindelsen mellem Danmark og Holland gennem tiderne. En udløber heraf var hans lille afhandling *Svenske Lurendrejere i Sundet i det 17. aarhundrede* (Aarb. f. Handels- og Sofarts-museet paa Kronborg 1942 s. 17—46). Heri rejses spørgsmaalet om betydningen af den svenske toldfrihed i Sund og Bælt.

1934 var Albert Olsen blevet professor ved Aarhus universitet. Ved aarsskiftet 1936—37 flyttede han over til Københavns universitet, hvor han efter deltagelse i en omfattende konkurrence var blevet professor Aage Friis efterfølger. Omtrent samtidig fik hans arbejde som historiker en mere udadventt karakter. Sammen med William Norvin redigerede han *Gyldendals Verdenshistorie* (1936—38) og behandlede heri selv perioden 1890—1935. Vidnesbyrd om samme interesse er hans bog *Kampen om Kolonierne* (1939). Isoleret i hans forfatterskab staar derimod hans artikler om svensk kobber, der indlededes med artiklen *Kobberpolitik i den svenske stormagtstid* (*Scandia* X (1937), s. 38—75).

Denne gav anledning til en polemik med professor Eli Heckscher. De efterfølgende indlæg fremkom ogsaa i Scandia.

Efter at Albert Olsen var kommet tilbage til København blev han hurtigt medlem af vore lærde historiske selskaber. Til lige af Institutet for Historie og Samfundsøkonomi, hvis næstformand og kasserer han blev i 1939. Hans samarbejde med Institutets formand dr. P. Munch formede sig paa særdeles harmonisk maade. Baade ved Institutets udsendelse af oplysningsbøger om andre lande og ved igangsættelse af studiekredse over æmner af dansk økonomisk historie var han i høj grad medvirkende. Det gjaldt navnlig studierne over 18. aarh.s kompagnidannelser og bankvæsen og i endnu højere grad Prishistorien. Et arbejde, som det er Institutets haab, at kunne faa oparbejdet til et værk af international standard takket være det samarbejde, der er etableret mellem unge lovende og energiske historikere og ældre sagkyndige historikere og statistikere, saaledes at det kan blive af lige værdi for dansk national historie og international økonomisk historisk forskning. Albert Olsen udvalgte her medarbejderstaben ved rekonstruktionen efter krigens afslutning og tog ledelsen ved de studiekredsmøder, der snart kom i gang. Han var under disse ikke karrig med at øse af sin omfattende viden om attende aarh.s økonomiske historie og at give vejledning og raad.

Ogsaa den Danske Historiske Forening fik han tilknytning til efter at være blevet professor ved universitetet i København. Da han i 1939, efter opfordring af den daværende redaktør af Historisk Tidsskrift, rigsarkivar Axel Linvald, indtraadte i bestyrelsen, havde han ikke været bidragyder til tidsskriftet i ca. 20 aar. Hans indtræden var det første skridt til atter at bringe samarbejde i gang mellem to adskilte dele af den danske historikerverden. Denne nye udvikling videreførtes, da Povl Bagge og forf. af denne mindeartikel i 1942 optoges i bestyrelsen og fra 1943 blev Historisk Tidsskrifts redaktører, og har senere givet sig udslag paa helt andre omraader i den danske historiske verden. Ved Albert Olsens død, bør der rettes en tak til begge de to historikere hvem hovedæren for forligsslutningen tilkommer.

Albert Olsens medarbejderskab ved Historisk Tidsskrift i de følgende aar blev ikke meget omfattende. Han skrev nogle anmeldelser og endelig afhandlingen *Danmark og den engelske mægling 1848* (11. r. II (1948)). Denne har først og fremmest værdi ved at drage det sociale uromoment i revolutionsaaret 1848 frem og forsøge at lodde, hvilken betydning dette kan have haft

for den engelske regerings holdning til Slesvig-Holsten problemet. I sit bidrag til Festskriftet til Erik Arup (som han redigerede sammen med undertegnede) *Danmark og den polske opstand 1863* tog han ogsaa et enkelt punkt af Danmarks forhold til udlandet op til behandling, men hovedvægten i hans forfatter-skab falder paa hans behandling af en lang række økonomiske, sociale, merkantilistisk-politiske og statsfinansielle problemer, som han gennem grundig arkivforskning og ved de anlagt synspunkter har kastet meget nyt lys over.

Til dette forsøg paa en karakteristik af historikeren Albert Olsen skal føjes nogle ord om hans personlighed. Her vil mening-erne skilles. Hvor gensidig tillid var opnaet, var Albert Olsen let at arbejde sammen med. Men han kunde som faa vende vrangen ud, naar han mente at møde uvilje og mangel paa respekt for det standpunkt, han indtog i et eller andet spørgsmaal. Der-ved kunde skabes vanskeligheder ikke mindst for ham selv. Var han blandt dem til hvem han følte sig knyttet gennem arbejds-fællesskab og venskab eller blandt de unge historikere, som han selv havde oplært, kom alle hans gode egenskaber frem. Venskab og gensidig tillid rakte her ud over meningsforskel, det være sig paa det ene eller andet omraade. Det er denne Albert Olsen, som den lille kreds, der i aarene efter 1945 udgjorde Historisk Forenings bestyrelse, vil huske.

Astrid Friis.

Fhv. lektor, dr. phil. h. c. Th. A. Müller, der døde 10. januar 1950 84 aar gammel, begyndte som orientalist og religionshisto- tiker og indførte som saadan synspunkter fra England, der den- gang var nye i Danmark. Kristian Erslev interesserede sig for ham, men chancen for en universitetskarriere forpassesdes. »Jeg var for doven!« sagde Th. A. M., naar han talte derom, og mente dermed, sikkert rigtigt, at ensidig koncentration om et enkelt speciale ikke var hans bestemmelse. Det gjaldt om ham selv, hvad han siger om Ambrosius Stub (1927): »Ikke bestemte tids- bundne forhold interesserer ham, men menneskelivets almindelige og dybeste forhold, der er nogenlunde ens til alle tider«.

I sin ungdom havde han skrevet et par saglige anmeldelser af Vodskovs Natur- og Sjæledyrkelse. Som gammel, da han efter omfattende studium af Vodskovs papirer karakteriserede ham i Dansk biografisk Leksikon, var det ikke saa meget forskeren Vodskov, der drog ham, som mennesket, hvis væsen i dets »dy- beste grund rummer dunkle punkter«. Mennesket i »dets stilling

til liv og død, venskab og kærlighed, frygt og haab, timelighed og evighed«, var efterhaanden blevet centrum for alle Th.A.M.s vidtstrakte undersøgelser. Om genstanden var almuelivet paa Læsø (1895), forestillingssættene i folkevisen (1900), det primitive hos Homer (1915), »proletardrengen« H. C. Andersen, Thorvaldsen (1940) eller Shakespeare, sigtede han altid tværs gennem konvention, uden om »kerde og taabelige metoder«, paa umiddelbar kontakt med den menneskelige kerne. Han ironiserede gerne over »hævdvunden indviklet og forrykt lærdom« og bekendte sig til bon sens — en styrke og en begrænsning —, han valgte sig som ung til motto Goethes: »Die Natur ist einfacher als ein Mensch begreifen kann«, og til det sidste fastholdt han, at alt ægte — uanset dets dimension — i sit væsen er simpelt og ens; derfor fremhævede han hos Vodskov som hos Stub og Thorvaldsen det fælles træk, at de med samme naturlige samfølelse omgikkes mennesker fra »tilværelsens yderkanter«, de fornemste og deres modsætning. Det var ham kært at se Thorvaldsen tilskrive en tugthusfange, der havde anmodet om hjælp (hvad han fik): »Deres Velbyrdighed«. Han vilde selv utvivlsomt have gjort det samme.

Videnskabeligt beror Th.A.M.s betydning paa arbejderne om det 18. aarhundredes aandsliv, særlig paa Holbergstudierne, der med rette paa hans meget gamle dage indbragte ham Videnskabernes Selskabs guldmedalje og æresdoktoratet fra Københavns universitet. Han var alsidig orienteret i tidens europæiske tankeverden og forenede dermed et intimt kendskab til den danske samtids reaktion derpaa. Hans hensigt laa paa linje med en almindelig tendens i tiden til at rehabiliteere en periode, der med uberettiget ensidighed blev kaldt fornuftens aarhundrede. Fremstillingen af det 18. aarh.s aandsliv i »Det danske Folks Historie« V—VI (1928—29) og »Schultz Danmarkshistorie« III—IV (1942) udmærker sig ved kyndighed, klogskab og klarhed, selvom den næppe bringer noget egentlig nyt. Karakteristisk for Th.A.M. er den betydning han tillægger pietismen som verdslig kulturfaktor, dens gennembrud af klassevæggen, dens forening af høj og lav i samme menneskelige fællesskab.

Nyt stof og nye synspunkter bragte derimod paa mange maader Holbergstudierne. De begyndte tidlig (1905) og satte deres første smukke blomst i *Holbergportrætter* (1918), en ikonografisk undersøgelse, der for første gang stillede og løste problemet om de overleverede Holberg-billeders forhold til modellen og til hinanden. Det var en fin kildekritisk studie i den af Th.A.M. saa højt vurderede Kristian Erslevs aand. Følgende afhandlinger kæmmede og

mikroskoperede derpaa alt kendt materiale til Holbergs biografi, idet de tillige stadig fremdrog nyt stof; aarelange, taalmodige arkivstudier var Th.A.M.s lyst. Hensigten var en totalrevision, der udførtes med front til to sider. Dels opløstes det fra romantiken (N. M. Petersen, Ronning, G. Brandes) arvede billede af Holberg som det ensomme, misforstaaede og forfulgte geni; dels modbevistes norske forskeres (Olsvig, Oscar Albert Johnsen) forsøg paa at gøre Holberg til en fremmed i Danmark. Th.A.M. godtgør, hvorledes Holberg i København netop kom ind i en kreds af livlig interesserede, vaagne og europæisk orienterede mænd, der havde gjort de samme rejser, som senere han og studeret de samme moderne bevægelser, som han blev berømt ved at popularisere. Det for ham særlige er ikke hans skrifers indhold, men deres form. Han fik sin position ikke ved den frie aand, som han delte med andre, men ved en artistisk evne, der skabte ham en læserkreds uden lige. Alene hans straalende succes modbeviser enhver sentimental paastand om isolation. Særlig vigtig er afhandlingen om *Holbergs to ældste historiske Arbejder* (H. T. 10. r. IV, 1937). Ved en kildekritisk undersøgelse, som mærkelig nok ikke før var blevet foretaget, dokumenterer Th.A.M., at netop de steder, de norske forskere havde betragtet som særlig karakteristiske for frisk og personligt syn i engelsk stil, er direkte afskrift af de tyske forfattere, der havde præget det nye kontinentale dannelsesideal: modsætningen til den skolastiske aandsform, der karrikerer i *Erasmus Montanus*. De tyske forfattere var Pufendorf og Christian Thomasius, forfatteren af »Hoffilosofien«. Det nye verdensmandsideal havde Holberg lært at kende i København, hvor det forkyndtes af professor Reitzer, der havde studeret hos Thomasius i Leipzig, og som var Holbergs lærer og utrættelige velynder. Fra det stokkonservative Oxford kunde Holberg derimod ikke hente nogen inspiration til modernitet.

Den polemiske side af Holbergstudierne er grundlæggende; den skabte klarhed. Arkivundersøgelsernes mangfoldige positive enkelttræk samlede Th.A.M. til generalkarakteristik ved flere lejligheder: I *Holbergportrætter* (1918), i den smukke monografi i Dansk biografisk Leksikon (1936) og endelig i livsværket *Den unge Holberg* (1943).

Han forklarer Holberg ud fra to faktorer: Milieuet og den »individuelle struktur« og lægger særlig vægt paa to karaktertræk: Samfundsborgeren og artisten. For begge sider i hans væsen er det ejendommelige viljen til at bringe orden i en uorden eller med Holbergs ord at give et kaos form. Derfor var Holberg en svoren ven af enevælden, og derfor blev hans form saa gennem-

skuelig. Th.A.M. understreger det egocentriske hos sin helt, som kan stige til det patologiske. Han sætter det i forbindelse med »vægelsindet«, den evige kamp mellem blinde affekter og nøgtern forstand; en trang til klarhed og gylden middelvej, der idelig forstyrres af »dæmoniske« træk.

Heri er der utvivlsomt nedlagt megen medmenneskelig forståelse. Men enhver karakteristisk karakteriserer to: Den der skrives om og den der skriver. Hvis Th.A.M.s Holbergbillede vil bevare sin værdi ved det rige stof, de mangfoldige iagttagelser, der er baggrunden derfor, vil selve vurderingen sagtens have revision behov. Th.A.M.s naturvidenskabeligt kølige blik for menneskelige fænomener fik med aarene en etisk skygge. Hans medfølelse med menneskene medbestemte hans dom; han overlod helst andre at tale om det »mindre elskværdige«. Han taalte ikke det alt for haarde, og Holberg bliver derfor vistnok under hans haand mere blid end han var.

I virkeligheden omfattede han Holberg med interesse, men ikke i samme grad med sympati. Den stilfærdige, lune Hans Gram var i højere grad hans mand, som det ses af den smukke karakteristisk, han har givet af ham i *Vita Johannis Grammii* (1942).

En anden begrænsning, som Th.A.M. selv var klar over, var, at han snarere var personal- end litteraturhistoriker. Mennesket bag værket fængslede ham mere end værket selv. I afhandlingen om Stub i Tilskueren 1934 hævder han med en vis polemik mod genrehistorikerne det berettigede heri. Naar det drejer sig om Holberg, der ikke kan forstås som digter uden paa litterær baggrund, er det imidlertid et handicap, der volder nogen slagside. Afsnittet om Peder Paars vidner derom. Maaske var det i erkendelse heraf, at Th.A.M. tøvede med at udarbejde det følgende bind, hvor behandlingen af komedierne vilde have stillet litteraturhistoriske krav.

Som gymnasielærer har Th. A. M. faaet karakteristisk anerkendelse af baade kolleger og elever. Han »aabnede blikket« (Hartvig Frisch), han »lærte mig at se« (Frithiof Brandt). Hans undervisning syntes undertiden improvisation ud fra øjeblikket, men resultatet røbede den maalbevidste plan. Netop fordi han greb øjeblikket og spurgte og krævede svar, præcise svar, sad de unge mennesker tilsidst foran en frisk aabenbaret hemmelighed, uforglemmelig, fordi de selv — det troede de — havde løst gaaden. De havde i det mindste lært selv at se. De var ikke blot blevet undervist men opdraget.

I de syv sidste aar af sin embedstid virkede Th. A. M. som

faglig konsulent hos Undervisningsinspektøren for Gymnasieskolen, »officielt i dansk, historie og oldtidskundskab, men i virkeligheden i hele den humanistiske faggruppe med undtagelse af engelsk, tysk og fransk«, som undervisningsinspektør dr. Højberg Christensen har sagt. Han fik derved lejlighed til ogsaa at inspirere lærerstaben over hele landet, hvad der ifølge undervisningsinspektøren lykkedes i »overordentlig« grad.

Eftertiden vil næppe i samme grad forstaa den usædvanlige, i en vis forstand enestaaende, betydning Th.A.M. havde for sin samtid gennem mere end en generation, og hvorom der foreligger saa mange vidnesbyrd. Det hænger sammen med, at han gav sit bedste i samtaler som lærer og som ven. Han, der skrev et klassisk dansk af samme fine karat som Øhlenschlägers ædle prosa, afskyede at skrive. Først i direkte kontakt med et levende væsen, det være sig menneske eller dyr, fandt han sit element. Først her udfoldede han det, der kun kan betegnes med ordet *visdom*. Med rette er han ofte blevet kaldt en Sokrates. Hans visdom fandt simple og ligefremme ord, fordi hans udtryksform var fornuft, men dens dybde skyldes, at hans oplevelsesform var en ganske anden. Da han ejede det, han kaldte »jydens blu«, talte han ikke om sine oplevelser; ogsaa i vennernes kreds var han lukket. Men de, der kom ham saa nær, som han nu engang tillod, forstod gennem antydninger, at hvis han for mange stod som inkarnationen af afklaret ro, skyldtes det hans egen »fortjeneste«, for at bruge Vodskovs ord om sig selv, som Th.A.M. citerer. I virkeligheden var han dybt foruroliget af primitive livsrørelser. Trods al klogskab og indsigt var han det modsatte af en rationalist. Den rationalisme, han bar til skue, var det ideal, han havde behov.

Carl Roos.

Den 10. juli 1950 afgik fhv. arkivar i rigsarkivet Emil Marquard ved døden, knap 77 år gammel. Rask og rørig færdedes han endnu få dage forinden i arkivet, sysselsat med forskellige udgiverarbejder.

M. fødtes 1873 i Emden, Hannover, af danske forældre, blev student fra Roskilde og 1898 cand. mag. (tysk, fransk og latin). Få år efter (i 1901) ansattes han som assistent i rigsarkivet, hvor han 1925 udnævntes til arkivar af 1. grad. Fra 1934—38 var han leder af arkivets 1. afdeling, fra 1938 til sin afsked i 43 af 2. I det lange tidsrum fra 1898 til 1925 havde han tillige arbejde ved Ritzaus bureau som redaktør.

Af uddannelse var M. filolog, ikke historiker, men hans udmærkede filologiske kundskaber, navnlig i tysk, kom til god nytte i arkivet og ved de forskellige udgiverarbejder, der vil bevare hans navn. For kildeskriftselskabet, hvoraf han blev medlem 1918, udgav han s. å. *Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III's og Christian V's Tid* (fra Fr. III's tid er dog kun bevaret brudstykker). For samme selskab udgav han det store værk *Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre I—III* (1929, 36, 41). Manuskriptet til dette skyldtes dog for en væsentlig del afdøde amanuensis i rigsarkivet F. Jessen. Endelig påtog han sig i 1945 at udgive Christian IV's søn prins Christians åbne og lukkede breve (c. 1631—47) og havde inden sin død forfærdiget manuskript til og med året 1645.

Størst fortjeneste har M. dog indlagt sig ved *Kancelliets brev-bøger*, hvilken udgave han overtog, da den tidligere udgiver L. Laursen blev rigsarkivar. Han nåede at få udgivet 6 tykke bd.: årene 1627—41 (udgivne 1929—50) med dertil hørende udførlige navne- og sagregistre.

Foruden som udgiver virkede M. som personalhistoriker. Tilskyndet ved sine arkivordningsarbejder anlagde han omfattende samlinger vedr. søofficerer og gesandter. De første samlinger udnyttedes i det sammen med T. A. Topsøe-Jensen udgivne værk *Officerer i den dansk-norske Søetat 1660—1814 og den danske Søetat 1814—1932* (I—II, 1935). Om gesandterne havde han planlagt værket: *Danske Gesandtskaber i Udlandet. I. Indtil 1648. II. 1648—1914*, hvoraf inden hans død nogle få ark var sat op. I øvrigt havde han fra sine samlinger bidraget til *Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder. I. 1648—1715* (1936). Mod nævnte værker vil der formentlig med rette kunne gøres den indvending, at systematik og konsekvens næppe var M.s stærke sider.

M. var udgiver og personalhistorisk samler, men først og fremmest, ville han selv sige, arkivmand. Hans nævnte store sprogkundskaber virkede her sammen med en gennem de mange år opøvet læsefærdighed i gammel skrift. Talrige forskere har han ydet hjælp — ved vejledning eller ved levering af afskrifter eller undersøgelser til deres arbejder. Rigsarkivet, hvor han daglig færdedes også som emeritus, omfattede han med en rørende kærlighed. Et smukt symbol herpå var det, at da hans lig fra Fyn, hvor han døde, førtes til hjemmet i Kbh., gjordes der en omvej forbi arkivet, hvor man holdt stille et par minutter.

Holger Hjelholt.

I sin sidst udkomne bog — *Fæstning og Fristed, Fredericia-Interiører med figurer 1760—1820* (Kbh. 1950) — fortsætter Hugo Matthiessen sin i 1910 udsendte skildring af Fredericias historie 1650—1760 og fører den frem til 1820. Lige så lidt som den første bog var det, er denne en almindelig byhistorie, der gør rede for byens erhvervsliv, styre, skolevæsen etc. Forf. har sat sig den opgave gennem en skildring af de forskellige befolkningslag og de typer, de rummede, at lade læseren se byen, som den så ud for de mennesker, der dengang satte deres ben inden for dens volde.

Han begynder derfor sin fremstilling med at gengive nogle samtidiges skildring af byen og det indtryk, den efterlod på dem, og fører så læseren ind i den stemning, der lå over den dengang tyndt befolkede stad, når de regelret afstukne gader, der lå næsten ubeboede hen, lod stormen fra bæltet have frit spil, eller svinene og skarndyngerne voldte de spadserende ubehag, når de agtede sig rundt i den lavloftede bindingsværksby, der domineredes af det såkaldte kongelige palæ.

Derefter går han over til at skildre de mennesker, der levede her for to hundrede år siden. De adskilte sig i mange henseender fra borgerne i andre byer, idet man her ved privilegier samlede folk, som ellers var udstødt af samfundet, da det kneb at få den nye og uheldigt beliggende by befolket ad anden vej. Borgerskabet viste derfor et i høj grad særpræget fysiognomi. Forf. samler dem i nogle store hvoedgrupper efter de årsager, der foranledigede deres ophold i byen. En del af byens borgere hørte hjemme inden for militæret, der spillede en dominerende rolle, mens en anden stor gruppe udgjordes af folk, der tilhørte en af de religioner, der var forbudt i den øvrige del af riget, men tilladt i Fredericia, og endelig skyldte en del deres ophold i byen ved Lillebælt den beklagelige kendsgerning, at de hørte hjemme blandt fallenterne og derfor beskyttet af jus asyli for en kortere eller længere tid bærede staden Fredericia med deres tilstedeværelse. I hele dette virvar af mennesker dukkede der adskillige mislykkede genier og lykkeriddere op, der forsøgte at drage fordele af de særlige forhold, denne by med dens mærkelige privilegier og borgere bød.

Inden for hver af disse grupper har forf. fundet karakteristiske personer frem, og ved at tegne omridsene af deres skæbne op, gør han det brogede og ejendommelige liv, der levedes i Fredericia i enevældens dage, levende for læseren. Som nogle af de betydeligste officerer omtales generaløjtnanterne Conrad Vilhelm Ahlefeldt, Frederik Julius de Castonier og Cæsar v. Lüttichau, der på den tid var markante skikkelser blandt byens borgere og sammen med

nogle få andre repræsentanter for de første rangklasser dannede topfigurerne på rangstigen. I en social position, der ikke lå langt under disse privilegeredes, sad magistratens øverste ledere, blandt hvilke Hans de Hofmann indtog førstepladsen. Under disse fornemme kredse stod et borgerskab, der var sammensat af meget forskellige bestanddele. Religionsprivilegierne bevirkede, at jøder, reformerte, katolikker og andre »underkendte« religioners tilhængere trivedes her side om side, og at der gennem folk, der ønskede at udnytte frihederne i Fredericia, stadig tilførtes borgerskabet blod fra den store verden. Det gik ganske vist ikke af uden gnidninger med tilhørende besvær og ærgrelser for magistraten, men var med til at give Fredericia sit særpræg i forhold til andre byer. Fuldt så meget ubehag havde man dog af asylretten, der sikrede fallenter mod kreditorernes efterstræbelser og følgelig drog adskillige mennesker til byen, som havde lidt skibbrud andre steder i verden. Blandt dem fandtes folk som den kendte gods-slagter Henrik Muhle de Hoff og en komisk figur som den tidligere hofmand, kammerherre Ove Casper v. Lüttichau, der førte en fortvivlet kamp for at bevare et ydre skin af overklasse og trods svimlende gæld og en tarvelig hopæl plejede omgang med sin fornemme familie i byen, ledsaget af en domestique.

Bogen indeholder således et galleri af portrætter fra det 18. årh., der giver et fyldigt indtryk af både de sociale og kulturelle forhold i byen i den behandlede periode. Behandlingsmåden er karakteristisk for H.M., der finder en væsentlig opgave for historieforskningen i at finde den stemning, der synes at have ligget over fortidens mennesker, eller som betragtningen af dem afføder hos historikeren, og det er mere denne end nye kendsgerninger, han ønsker at bibringe læseren. Det er måske lykkedes mindre i bogen om Fredericia end i flere af de foregående bøger — en del personer træder således ret svagt frem og billedet bliver derfor til tider flimrende og udvisket — men alligevel indtager den en fornem plads blandt vore byhistorier, og når forf. slutter med året 1820, da asylretten ophævedes, og byen gled ind i en periode, i hvilken de mange forskellige dele, borgerskabet bestod af, efterhånden smeltede sammen, så dets særpræg forsvandt, er der givet et farverigt billede af livet i Fredericia, som vel ingen anden dansk historiker end netop han kunne give det.

Georg Hansen.

Det monumentale Værk »Frederik Münter, et Mindeskrift«, som begyndte at udkomme i 1925, er nu naet til en relativ Afslutning med det i 1949 udsendte 2. Halvbind af 1. Bind. Gentagne

Gange er tidligere i dette Tidsskrift (9. R. V, 162—70; 10. R. IV, 453—58; 11. R. I, 752—54) omtalt de foregaaende Dele, der navnlig har Betydning ved Publiceringen af Münters Dagbøger og Breve. Det nu udgivne Halvbind indeholder foruden en omfattende Bibliografi og Ikonografi ved R. Paulli og en Brevregistrant ved Øjvind Andreasen fire Afhandlinger om specielle Sider af Münters videnskabelige Virksomhed. En tidligere publiceret Artikel af afdøde Frants Buhl genoptrykkes i et ændret Skikkelse, medens Otto Koefoed-Petersen, Victor Hermansen og Georg Galster belyser Münters Indsats henholdsvis som Ægyptolog, nordisk Oldforsker og Numismatiker. Skønt Afhandlingerne er noget ujævne i Anlæg og Udførelse, giver de tilsammen et Billede af Münters vidtspændende Studieinteresser paa meget forskellige Omraader. Alle Forfattere er enige i at prise hans Idérigdom, store Kundskabsfylde og udprægede Forskerglæde. Beklageligt er det, at Ada Adler ikke før sin Død naaede at skrive sit Bidrag om Münter som klassisk Filolog. De foreliggende syv Bind indeholder et rigt Materiale til Forstaaelse af Münters Personlighed og Forskergerning. Tilbage staar nu blot i et planlagt 8. Bind at belyse hans Indsats inden for hans Hovedstudium, Kirkehistorien og Kirkearkæologien.

Bjørn Kornerup.

Norsk kirkehistorisk Litteratur ejer fra ældre Tid to værdifulde »Stiftshistorier«, nemlig Ludvig Daaes »Thronhjelm Stifts geistlige Historie fra Reformationen til 1814« (1863) og A. Fayes »Christianssands Stifts Biske- og Stiftshistorie« (1867). Fornylig er hertil kommet et Arbejde af Sognepræst Reidar Bolling: *Kyrkjeliv i Christianssands Stift i allande Hundreåret* (Oslo, 1947, 434 S.). Med indgaaende Benyttelse især af det righoldige Biskearkiv og med godt Kendskab til den trykte Litteratur har Forf. leveret en interessant Skildring af, hvorledes Kirke- og Skoleforhold artede sig i et enkelt norsk Stift hele det 18. Aarhundrede igennem. Bogen er fortræffeligt disponeret, og i en grej, karakterfuld Prosa, der dog paa Grund af den fra det gængse »Maal« afvigende Form kan falde Læseren noget besværlig, gives der en meget alsidig Fremstilling af den almindelige kirkehistoriske Udvikling, af Personligheder, af Kirkebyggeri og Gudstjenesteforhold, af Præsternes Indsats gennem Folkeoplysning og -opdragelse, af økonomiske, sociale og kulturelle Foreteelser i Byerne og paa Landet. En udtømmende Bedømmelse af det foreliggende

Arbejde vil ganske vist først være mulig ved en Efterprøvelse af det omfangsrige arkivalske Materiale, der danner Grundlaget for Bogen, men Fremstillingen gør i det hele og store et overbevisende Indtryk, selv om Forf.s sammenfattende Vurderinger nu og da forekommer vel summariske. Den nye Christianssands Stifts Historie er af stor Interesse ogsaa for dansk Kirkehistorie, da Udviklingen i de to Lande i dette Tidsrum opviser saa mange Lighedspunkter. Ved sin hele Tilrettelægning er den desuden egnet til at danne Forbillede for en tilsvarende dansk »Stiftshistorie«, som i saa høj Grad tiltrænges i vor Litteratur. Da der som bekendt ikke findes nogen samlet norsk Præstehistorie, er det yderligere en Fortjeneste ved Bogen, at der i et Tillæg meddeles en kortfattet, men især paa arkivalske Kilder hvilende Oversigt over samtlige Præster i Christianssands Stift i det 18. Aarhundrede.

Bjorn Kornerup.

Tidligere Udenrigsminister, Dr. Halvdan Kohts nye Bog: *The American Spirit in Europe* (1949) giver langt mere end Titelen lover: i Virkeligheden er det en Oversigt over Forholdet mellem den nye og den gamle Verden i de sidste to hundrede Aar. Emnets Omfang er umaadeligt, og Forfatteren har iøvrigt stadig svært ved ikke ogsaa at overskride de Rammer, der her er angivet: et Kapitel som: World Cooperation and Science rækker saaledes langt ud over den amerikansk-europæiske Vekselvirkning. Men man skal selvsagt ikke gaa i Rette med Prof. Koht i den Anledning. Læserne faar paa denne Maade en udmærket Redegørelse for Amerikanernes Indskud i praktiske Opfindelser, tekniske Fremskridt og anvendt Naturvidenskab. Det er næppe egentlig nyt, men en samlet og overskuelig Redegørelse, og afgjort overraskende er Bogens Oplysninger om, i hvilken Grad Amerikanerne har været Foregangsmand i Organisationsarbejde af den forskelligste Art.

Det følger af sig selv, at en saadan vidtspændende Fremstilling ikke overalt kan bygge paa Forstehaandsforskning, men i en Række Tilfælde mærker man, at Forfatteren har gravet dybt og gjort selvstændigt Arbejde; det gælder Kapitlerne om Frihedskampen og Borgerkrigen med deres Virkninger paa denne Side af Atlanterhavet. Og man føler atter og atter, hvor nært personligt Kendskab Prof. Koht har ikke blot til amerikansk Historie og Filosofi, men ligeledes til det vestlige Fastlands Skonlitteratur.

Hans Interesse for denne Verdensdel og hans Forstaaelse af

dens Betydning i Menneskeslægtens Udviklingshistorie gaar langt tilbage i Aarene; hans Tro til dens Fremtid og Muligheder er saa grundfæstet som Amerikanernes egen, og man kan ikke andet end beundre det Skarpsyn, som her gør sig gældende. Umiddelbart skulde man nemlig ikke synes, at det amerikanske Samfund vilde tillale en Mand med Halvdan Kohts social-ideologiske Indstilling og Forudsætninger, men han erkender rigtigt, at Demokrati og Frihed er det bærende i De Forenede Staters offentlige Forhold og Aandsliv, og han slutter med at fremhæve Nordamerikas leadership of Western civilisation som det foreløbige Resultat af de to Aarhundreders Udvikling.

I en vis Forstand vil ingen vel nu bestride denne Kendsgerning, men andre vil vel nok formulere Paastanden herom paa en noget afvigende Maade i Betragtning af den aandelige Forfladigelse, den Nivellering nedad, som dette Forhold uomtvisteligt har betydet jævnsides med, at en umiskendelig Kulturspredning er foregaaet. Og enkelte Læsere vil maaske i denne Sammenhæng ogsaa savne i hvert Fald nogle Bemærkninger om Amerikanernes Syn paa det gamle Europa, hvor deres Aand altsaa nu virker. Det er ikke uden Interesse.

Erik Møller

Da den 1. amerikanske armé i april 1945 spredte sig ud over Harzen og Thüringen stødte den forskellige steder på hemmelige depoter af tyske officielle dokumenter. På et enkelt sted fandt man ikke mindre end 300 tons dokumenter fra Auswärtiges Amt. Et af hoveddepoterne var beliggende i Meisdorf. 10. april 1945 modtog dette ordre fra Berlin om øjeblikkelig at tilintetgøre dokumenterne fra tiden efter 1936. Da de amerikanske tropper nåede frem nogle få dage senere, var tilintetgørelsen begyndt, men blot mindre dele var blevet ødelagt. Samtlige dokumenter fortes bort fra de forskellige evakueringspladser til en foreløbig opsamlingscentral på slottet i Marburg. Herfra sendtes de senere til Telefunkenhaus i Berlin (amerikansk sektor), hvor de opstilledes efter den gamle tyske arkivordning. Da indsamlingsarbejdet var afsluttet, viste det sig, at samtlige dokumenter fra grundlæggelsen af det nordtyske forbund i juli 1867 og indtil 1920 var fuldstændigt i behold. For perioden 1920—36 opdagedes mindre huller. Fra den egentlige nazistiske periode er lakunerne større, og navnlig fra krigstiden mangler der meget. Dog er der bevaret spredte dokumenter helt frem til Tysklands kapitulation i maj 1945. Enkelte spredte dele af Auswärtiges Amts arkiv er

kommet på russiske hænder. Hovedmassen befinder sig dog i vestallieret besiddelse. I efteråret 1948 evakueredes arkivet til London, hvor det vil forblive, indtil forholdene i Tyskland har trukket sig mere i lave. Sammen med Auswärtiges Amts arkiv opbevares bevarede dokumenter fra Reichskanzlei.

Allerede i efteråret 1945 foretoges den første gennemgang af dokumenterne i Auswärtiges Amts arkiv med det formål at finde materiale til brug for krigsforbryderdomstolen i Nürnberg. I juni 1946 besluttede Foreign Office og State Department at foranstalte en udgave af tyske diplomatiske dokumenter, der kunne belyse tysk udenrigspolitik fra 1918—45. Man besluttede at overlade dette arbejde til faghistorikere, og de fik fuldkommen frie hænder med hensyn til udvalget af dokumenter. I 1946 besluttede man at drage franske historikere med ind i arbejdet, og en fælles tremagts-organisation blev oprettet. De ledende inden for organisationen blev amerikaneren R. J. Sontag, englænderen John W. Wheeler-Bennett og franskmændene Maurice Baumont.

Som et første resultat af arbejdet foreligger to svære bind, hvoraf det ene bærer titlen *From Neurath to Ribbentrop* og det andet *Germany and Czechoslovakia* (Documents on German foreign policy 1918—1945, serie D vol. 1—2. Washington 1949). Dokumenterne er optrykt kronologisk og i engelsk oversættelse. Det 1. bind begynder med en række dokumenter, der belyser Mussolinis besøg i Tyskland i slutningen af september 1937, og det indeholder desuden materiale vedr. Tysklands forhold til stormagterne og annektionen af Østrig i marts 1938. I det 2. bind belyses Tysklands forhold til Tjecoslovakiet. Det 1. dokument i samlingen er dateret 8. oktbr. 1937 og er en depeche fra den tyske minister i Prag omhandlende den voksende modsætning mellem det sudetertyske parti og regeringen i Prag. Det sidste dokument er Münchenoverenskomsten af 29. sept. 1938, der gjorde ende på Masaryks og Benes' statsdannelse. I begge bind er der kun tale om et udvalg af de vigtigste dokumenter. Udgiverne mener imidlertid at turde hævde, at alt af interesse er medtaget. I serie D vil yderligere udkomme to bind, og det er meningen senere at besørge en udgave på originalsproget.

Det nu foreliggende bind i den planlagte store række vil blive en hovedkilde til belysning af forholdet mellem magterne i tiden efter 1920, og udgiverne har berget sig på, at arbejdet vil blive udført på forsvarlig videnskabelig basis. Det må også hilses med glæde, at der er planlagt en udgave på originalsproget. For at lette forskningen benyttelsen af den nye aktstykkessamling inde-

holder det første bind en redegørelse for det tyske udenrigsministeriums arkivorganisation i den nazistiske periode, og i særlige bilag er optaget korte biografiske oplysninger om alle hovedpersoner, der forekommer i dokumenterne. Derimod findes intet personregister.

Udgivelsen af det omfattende dokumentværk vil naturligvis tage en rum tid. De deltagende parter har derfor forbeholdt sig at udgive specialsamlinger, hvis de skønner, at det har interesse. Amerikanerne har benyttet sig heraf til at udsende en særlig publikation indeholdende de vigtigste dokumenter til belysning af forholdet mellem Tyskland og Sovjetunionen i årene 1939—41: *Nazi-Soviet Relations 1939—1941, documents from the archives of the German foreign office* (Department of State, 1948, 362 sider). Udgiver er professor R. J. Sontag og J. S. Beddie. Ligesom i det oven for nævnte bind er der kun tale om et udvalg af de vigtigste dokumenter, men de offentliggjorte dokumenter trykkes uden forkortelser af nogen art. Samlingen indledes med et memorandum af statssekretær v. Weizsäcker af 17. april 1939 i anledning af en samtale med den sovjetrussiske ambassadør om mulighederne for et mere venskabeligt forhold mellem de to lande. Det afsluttes med et referat af samtalen mellem udenrigsminister Ribbentrop og ambassadør Dekanosow 22. juni 1941 efter de tysk-russiske fjendtligheds udbrud. De forklarende noter til dokumenterne i dette bind er indskrænket til det mindst mulige.

Harald Jørgensen.

I forordet til sin i 1941 udkomne, lille erindringsbog: *Erlebtes 1862—1901* udtaler Friedrich Meinecke, at det er hans agt at fortsætte skildringen til slutningen af 1. verdenskrig: »Dog skal dette arbejde, om det endnu lykkes for mig, først udgives efter min død«. Denne bemærkning sigter formodentlig til, at arbejdet næppe kunde udkomme under nazistisk styre. Nu (1949) foreligger det imidlertid trykt under titlen *Strassburg, Freiburg, Berlin 1901—1919*.

De 3 bynavne er de byer, ved hvis universiteter M. i nævnte tidsrum virkede som professor: i Strassburg 1901—06, i Freiburg 1906—14 og i Berlin ved »første garderegiment videnskab«, som universitetet skæmtsomt kaldtes, i årene efter. Når Berlin-tiden fylder omtrent bogens halvdel, skyldes det verdenskrigens begivenheder og M.s udførlige redegørelse for sin stilling til Tysklands politik og anneksionskrav. Han deltog i denne periode

aktivt i politik og havde berøring med mange af den tids fremstående mænd, bl. a. med rigskansleren Bethmann-Hollweg. M.s. tagen afstand fra »umådeholdne« anneksonskrav bragte ham i modsætning til hans ældre fagfælle Erich Marcks. Redegørelsen er af megen interesse til forståelse af stemninger i Tyskland i nævnte tidsrum.

Fra et litterært synspunkt må man give de øvrige partier af bogen fortrinnet, og de læses med stor nydelse. Man beundrer hans stils koncentrerede form, lever med i hans glæde over naturen, kunst og digtning, fortrylles af skildringen af professorernes muntre, åndeligt rige selskabelige samvær og varmes af hans smukke hyldest til hans livsledsagerske. En række af det daværende Tysklands kulturpersonligheder finder man omtalte i bogen — flygtigere eller mere indgående — og der gives fængslende skildringer af de forskellige universiteter.

Et væsentligt bidrag yder bogen selvsagt til belysning af M.s egen virksomhed som lærer og forsker. Kun det 1. af hans 3 store åndshistoriske arbejder udkom ganske vist i dette tidsrum: *Weltbürgertum und Nationalstaat* (1907), men, som han selv siger, spiren også til de to følgende ligger i de ideer, den tankeverden, der optog ham i disse hans første professorår. »Ved Øvre-rhinens«, udtalte han, da han blev fejret på sin 70-årsdag, steg for dum egentlig alle de historiske spørgsmål op for mig, som mit livsarbejde siden har været viet til«. Adskillige bemærkninger i bogen omhandler i øvrigt det problem, han behandlede i sit andet store åndshistoriske arbejde: *Die Idee der Staatsräson* (1924). — Karakteristisk for M. som idéhistoriker er hans udtalelse om, at der ved en arkivar som forsker let klæber sig noget »jordbundet«: »Det er hans kalds stolthed, men også dets begrænsning, at han stadig føler en fast grund af »akter« under sig. Han er kun den til en flod bundne skipper, medens den akademiske lærer kan vove at begynde på kystskibsfart og efterhånden måske at sejle ud på det åbne hav«.

Der er i bogen mange spredte bemærkninger, fyldt af humor og menneskelighed, som man kunde fristes til at citere. Jeg nøjes med at nævne hans fortælling om det forslag, han fik i Freiburg, hvor han hver formiddag plejede at gå op på det øvre slotsbjerg for en times tid at læse og meditere og nyde den pragtfulde udsigt: han skulde lade pladsen indhegne og lade sig se for penge! Ja, og så den af M. refererede udtalelse om de til 1943 fortsatte Dahlem-vandring med M. og ligesindede som deltagere: De samme gamle herrer træffes på samme sted, går samme vej i skoven (Grunewald), går ind i samme konditori, bestiller de

samme drikke, fører de samme samtaler og går samme vej hjem!

Det hænger jo sammen med alderdommen, at man gerne dvæler ved oplevelser i sin barndom. M. afslutter også sin erindringsbog med en barndomsoplevelse, og det kan man jo så sige, er et udslag af alderdom, jeg vilde sige også af visdom. Blandt hans fromme faders bøger, der stammede fra bedstefaderen og Goethetiden, fandtes originaludgaven af Lessings Nathan der Weise og på første blad ordene fra Aulus Gellius: Introite, nam et heic Dii sunt. Disse ord har, siger M., været hans ledestjerne gennem livet: vel kan han være trådt ind gennem en dør, der ikke førte til det guddommelige, men længslen efter stadig nye døre, der kunde føre ind til dette, har han aldrig mistet.

Holger Hjelholt.

I *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht LXVI* s. 34—120 har J. L. van der Gouw publiceret en redegørelse og aktudgave med titelen: *Claes Kniphof. Kaperkapitein van Christiaan II in 1525 voor de Hollandse Kust*. Der gives her en række nye oplysninger til forståelse af baggrunden for Kniphoffs kapertogter i 1525 og for den skæbne, der til slut ramte den unge admiral og hans folk. Disse oplysninger uddrages hovedsagelig af en række i Algemeen Rijksarchief i Haag be-roende aktstykker, der hidrører fra højtstående embedsmænd i den nederlandske centralregering på Karl V.s tid; heriblandt er også havnet en del papirer, der stammer fra Christiern II.s kammertjener Thomas Holste. Af disse akter har van der Gouw udvalgt den del, der vedrører Christierns udsendelse af kaperskibe fra Nederlandene i 1525, og publiceret dem sammen med enkelte supplerende aktstykker fra byarkiverne i Amsterdam og Antwerpen. Som indledning til denne aktudgave har han forfattet en redegørelse for de publicerede akters proveniens og en kort sammenfattende fremstilling af de hændelser, hvoraf de er opstået, og hvorom de bringer vidnesbyrd. Akterne giver en del oplysninger om kapertogternes forløb og om rekrutteringen til skibene. Endvidere belyser de Christierns forhold til de nederlandske myndigheder og hans forbindelser med enkelte personer inden for det nederlandske borgerskab. Hovedinteressen ved aktstykkerne ligger dog i, at de klart viser, at den nederlandske centralregering, d. v. s. kejserens faster Marguerite og hendes råder, fra første færd er gået skarpt imod Christierns planer om

at bruge Nederlandene som basis for udsendelsen af kaperskibe eller for en undsætningsstyrke til Søren Norby, idet dette måtte forudses at ville udløse øjeblikkelige repressalier fra de Vendiske Hansestæders side imod Nederlændernes handel og søfart. Denne holdning fastholdt regeringen konsekvent — trods den fraværende kejsers delvise støtte til svogeren — og dens stempling af Kniphoff og hans folk som gemene sørovere bidrog til, at de efter kampen og nederlaget ved Greetsiel måtte vandre til skaffottet i Hamborg.

Sune Dalgård.

I rækken *Bijdragen voor Economische Geschiedenis* — udgivet under ledelse af professor i økonomisk historie ved den økonomiske højskole i Rotterdam Z. W. Sneller — er som bind XII fremkommet H. A. H. Kranenburg: *De Zeevisscherij van Holland in den Tijd der Republiek* (Amsterdam, 1946, 230 sider, disp.).

Forf. har begrænset sit emne til provinsen Hollands silde- og torskefiskeri med søgående fartøjer i perioden fra slutningen af det 16. årh. til 1795. I højere grad end tilfældet er i ældre behandlinger af det nederlandske fiskeris historie, forsøger han at skildre fiskeriet set fra erhvervets eget synspunkt og at give et billede af dets indre historie og økonomi, ikke blot af dets sammenhæng med den almindelige statshistorie og af statsmagtens politik overfor det. Helhedsbilledet opbygges organisk af en række klart disponerede hovedafsnit, der hvert for sig behandler grundlæggende problemer for forståelsen af de faktorer, der har bestemt fiskeriets karakter og udvikling. Således gives en skildring af fiskepladserne og fangstteknikken, af erhvervets omfang såvel med hensyn til antallet af skibe som til fangstens størrelse, af dets indre struktur med henblik på rederiforholdene og den interne organisation, af mandskabsforholdene og forholdet mellem redere, styrmænd og mandskab, af fiskehandelens struktur, herunder produktets karakter og behandling, afsætningsmarkedernes fordeling og betydning og forbrugets udvikling, samt af statsmagtens politik overfor erhvervet. I de to sidste kapitler behandles fiskeriets udvikling i det 18. årh. og de i dette tidsrum indtrådte strukturændringer, og forf. søger til slut at give en analyse af erhvervets driftsøkonomi.

Behandlingen bærer i det hele vidnesbyrd om, at forf. i meget vid udstrækning henter sit materiale fra samtidig litteratur over emnet og fra senere behandlinger deraf, medens hans benyttelse af arkivmateriale synes at være ret begrænset og måske at kon-

centrere sig lovlig meget om Rotterdam og Maas-området i forhold til Enkhuizen og Zuidersø-området og om sildefiskeriet på bekostning af torskefiskeriet. Noget forsøg på at fremdrage oplysninger fra de hollandske notararkivers vældige og svært tilgængelige stofmasser har han ikke vovet sig til.

Værkets hovedværdi forekommer at ligge i de tværsnit, det giver af enkelte problemkomplekser indenfor fiskerierhvervet. Betydningen af disse rækker ud over fiskeriets historie, idet adskillige forhold indenfor ældre søhandel og rederi utvivlsomt har forbindelse med fiskeriets organisationsformer og bedst finder deres forklaring ved en jævnførelse med dem. Skildringen af partsrederiets udvikling indenfor fiskeriet giver eksempelvis meget interessant stof. Det samme gælder forholdet mellem partsrederi, almindeligt rederi og de spredte forsøg på kompagnidannelser, en organisationsform, som forf. i øvrigt anser for at have været uegnet på fiskeriets område. Hist og her findes også oplysninger, der direkte berører dansk-norsk historie, f. ex. om konkurrencen med Marstrand-silden i det 16. årh. og med den billige Bergen-saltsild i det 18. og om den nærmest kroniske mandskabsmangel, der synes at have hersket både på fiskeri- og kofardiflåden, og som nødvendiggjorde forhyring af udenlandske matroser, først og fremmest Nordmænd og Jyder.

Det afsluttende forsøg på at give et sammenfattende billede af fiskeriets rentabilitet i den behandlede periode berører et meget vigtigt og centralt problem. Desværre giver denne redegørelse indtryk af at være noget af det svageste i bogen, og den må læses med den mest vågne kritik, idet en analyse af forf.s tabeller og talopgivelser synes at vise, at de tal, han bygger sine endelige resultater på, til dels er af en yderst løs karakter og til dels slet ikke harmonerer med de middeltal, han i de foregående kapitler er nået frem til at opstille som repræsentative for erhvervets almindelige udvikling. Sammenfattende må det siges, at svaghederne ved det foreliggende arbejde er iøjnefaldende; men det synes dog ved sin klare disposition og koncentration om en række hovedproblemer at give en meget nyttig sammenfatning af det hollandske havfiskeris historie i det skildrede tidsrum.

Sune Dalgård.

Skånsk Indvandring til Sjælland i Slutningen af 1600-tallet.

AF

KNUD FABRICIUS

Slaget ved Landskrone 14. juli 1677 rystede på det alvorligste de forhåbninger, som man på dansk side havde gjort sig om at genvinde de skånske landskaber; selv inden for de ledende kredse vaklede nu troen på, at dette skulde kunne nås ved våbenmagt. Hos de mest desperate dukkede på ny — ligesom i den foregående vinter — tanken om »den brændte jords politik« op; den formuleredes af Conrad Bierman, en badensisk præstesøn, der fra fransk var trådt over i dansk tjeneste og efter Griffenfelds fald ledede vor udenrigspolitik. Han havde åbenbart ikke forgæves vundet sine sporer i datidens mest militaristiske stat, thi 10 år før Fransk mændene i »den pfalziske arvefølgekrig« praktiserede denne barbariske krigsførelse, anbefalede han i november 1677 Christian V »at berøve fjenden alle levnedsmidler i Skåne ved *en total ruinerung af landet*«. Visse moderne foreteelser har gamle aner!

Tanken slog dog foreløbig ikke igennem. Men da krigen i løbet af vinteren 1677—78 skærpedes mere og mere, da den svenske regering påbød hele den skånsk-danske adel at flytte op til Sverige, og henrettelser begyndte at ramme de genstridige, lod man også fra dansk side høre fra sig med modforanstaltninger. I maj 1678 opfordrede generalkommissariatet *alle Skånes indbyggere*, adelige som uadelige, til i løbet af den nærmeste måned med al deres ejendom at *drage over til Sjælland*,

»huor Hans Kgl. May.t visse stæder och landtzbyer allernaadigst vil lade anvise, huor udi de sig (*indtil Gud en ønskelig fred foreleener*) kunde opholde, da en huer til sit forrige hiem schal vorde befordret«¹. Ordren blev gentaget i begyndelsen af juli², og da Christianstad en måned senere var faldet i Svenskernes hænder, begyndte den danske overkommando et målbevidst arbejde på at gøre tilværelsen så sur for Skånes indbyggere, at de skulde blive fristede til at forlade deres land. Man påbød, at al afgrøde skulde indføres til de danske fæstninger Helsingborg og Landskrone eller opbrændes, for ikke at falde i fjendens hænder. Man afbrændte så mange skånske adelsgårde, som man kunne overkomme, under henvisning til, at de ellers vilde tjene som fæstninger for svenske garnisoner. Ja, man afbrændte endogså den åbne by Lund, hvorved over halvdelen af dens gårde gik til grunde³. Det må billigvis tilføjes, at Svenskerne allerede forlængst havde vist vejen ved til bunds at ødelægge egnene omkring Landskrone og Helsingborg.

De danske rømningsordrer havde hidtil gået ud fra, at foranstaltningen kun skulde være en *foreløbig*, og at befolkningen efter »den ønskelige fred« skulde kunne vende tilbage til sine hjem under dansk herredømme. Således kom det jo ikke til at gå. Da det blev klart for den danske regering, at genvindingen af Skåne måtte opgives, fik melodien en anden lyd. Nu tilbød man i sommeren 1679 først beboerne af Helsingborg, og derefter alle *skånske købstæders indbyggere*, at hvis de *nedsatte sig i danske byer*, skulde de i de første 20 år være fritaget for alle skatter, borgerlige pålæg og bestillinger; de skulde blot inden 6 uger i kancelliet opgive, hvor de agtede at slå sig ned. Hvad *de skånske bønder* angår, skulde de henvende sig hos den pågældende amtmand i Danmark, som vilde indrømme dem visse

¹ Som grund hertil angav man, at den svenske regering vilde føre alle Skåninger til Sverige. (Sthen Jacobsen: »Den nordiske Kriigs Krøniece« (1897), 163 f.).

² Stds., 165.

³ Weibull: Sml. utg. för de sk. landskapens hist. och ark. förening II (1874), 17.

års frihed (altså for skat og landgilde); og — tilføjede kongen — »ville Vi dem efter Gaards og Gods' Lejlighed med Bygnings-tømmer og andet allernaadigst til Hjælp komme«¹.

Det er ikke underligt, at den skånske befolkning viste sig lydør over for sådanne tilnærmelser. Bortset fra, at dens nationale sympatier afgjort førte den i dansk retning, var hærgningerne overalt, hvor hærene drog frem, udskjelserne af snaphanerne, der var blevet et tveægget våben for den danske hærførelse, og de smitsomme farsoter, som krigen førte med sig, altsammen omstændigheder, der kunde friste til at emigrere. Prominente medlemmer af den skånske adel, som de tre brødre Thott og Ove Rommel, og lundensiske professorer som Josua Schwartz og Caspar Weiser havde vist vejen. Den brede befolkning undlod ikke at følge den.

Vi har visse midler til at bestemme denne udvandrings styrke. For de mest trængende emigranter, navnlig sådanne, som havde fået deres gårde og huse afbrændte af fjenden, udstedte cancelliet i København de såkaldte »bækkenbreve«², hvorved det tillodes dem at henvende sig til godtfolk i Danmark om hjælp og at sætte bækkener for kirkedørene »for alle og en huer, som af christelig medlidenhed hannem noget derudi gifve ville«. Spredte eksempler på den slags bækkenbreve findes vel allerede fra krigens første år, men 1678 stiger deres antal til 94, og *det følgende år* vokser det til 239. Lægger man til bevillingshaverne deres koner og børn, er det altså et samlet tal på mange hundrede personer, man har at gøre med. De der opnåede denne bevilling, var i nogle tilfælde præsteenker og degne; hyppigere dog borgere, især fra Lund, der var blevet så hårdt ramt af Danskerne selv; også undertiden fra Ysted, Landskrone, Helsingborg, Engelholm eller det fjerne Christianopol i Blekinge. Men 85 pct. af bevillingerne tilfaldt skånske bønder, og det overvejende tal af disse — i 1678: 80, i 1679: 166 — stam-

¹ Sjæll. Reg. XXXI 18/6 og 27/8 1679. Strængt taget var det kun for Helsingborgs vedkommende, at skattefriheden sattes til 20 år, mens der i det almindelige brev til alle købstæder ikke findes nogen tidsbegrænsning.

² Indførte i Sjællandske Registre.

mede fra vestkysten. Den var særlig medtaget af svenske ødelæggelser, fordi den lå lige uden for de danske fæstninger Helsingborg og Landskrone¹. Eksempelvis skal anføres, at 1678 fik ikke mindre end 29 mænd fra Glumsløv og 18 fra Kvistofte — begge landsbyer tæt udenfor Landskrone — bækkenbreve, og 1679 gjaldt det samme om henholdsvis 9 og 14 bønder. Begge landsbyer må herefter have været helt folketomme. I sammenligning med vestkysten var de øvrige egne af Skåne langt svagere repræsenterede ved disse officielle bevillinger til tiggeri. Navnlig gælder dette om Østskåne (d. v. s. kysten mellem Christianstad og Simrishavn), meget forklarligt, da denne egn fik mindre af krigen at føle. Men ejendommeligere er det, at heller ikke fra grænseherrederne til Sverige: N. Åsbo, Gønge og Villands herreder, er tallene på dem, der søgte at få bækkenbreve, synderligt stort. Her havde dog befolkningens tilslutning til den danske konge været stærkest, og den svenske straf herfor til gengæld hårdest.

I de følgende år efter freden fortsættes udstedelsen af bækkenbreve, men nu i synkende tal. 1680 var det 44, heraf halvdelen til bønder, atter fortrinsvis fra Vestskånes kystherreder, mens en bevilgning gaves til en præst, og 20 til borgere. Blandt disse sidste overvejede stadig byen Lund. 1681 var man kommet ned på 28 bækkenbreve, atter med halvdelen til bønder, mens 10 tilfaldt borgere fra forskellige købstæder i Skåne, Blekinge og Halland, og præstestanden var repræsenteret af en præst med hans hustru samt en præsteenke. Fra nu af har vi ikke længere kendskab til de udstedte bækkenbreve, da de fra Sjællandske Registre overførtes til en særlig protokol, der desværre er gået tabt. Men dette tab er næppe så smerteligt, da tallene på disse breve nu synes at være blevet så små, at de ikke længere viser ekstraordinære forhold.

Men til erstatning af de faldende antal bækkenbreve vokser i begyndelsen af 1680erne et andet materiale frem, nemlig *cancellets bevillinger af skattefrihed* for skånske borgere og bønder,

¹ Ydermere hørte sikkert også de fleste af dem, der blot opgav at komme «fra Skåne», til i egnen om Landskrone og Helsingborg.

der vilde bosætte sig i Danmark¹. I 1680 udstedtes der ikke mindre end 317 af denne slags breve, og karakteristisk nok er borgerne her langt stærkere repræsenterede end i bækkenbrevene. Skattefrihedsbrevene er åbenbart tildelte sådanne mænd, der var noget bedre stillede end forrige klasse; de var ikke ligefrem bragt til tiggerstaven og håbede ved egne kræfter at kunne bygge en selvstændig tilværelse op i nye hjem.

Af de 165 borgere fra Skåne, Halland og Blekinge, som i 1680 opnåede skattefrihedsbreve, var 51 fra Helsingborg, 30 fra Landskrone og 28 fra Lund; fra de øvrige stæder lå tallet under 10, men selv småbyerne i Blekinge var ret stærkt repræsenterede. Af landbefolkningen opgav mange i kancelliet kun, at de kom »fra Skaane«, hvilket jo ikke er meget oplysende, men det kan her — som ved bækkenbrevene — formodes, at de navnlig havde hjemme i herrederne ved Sundet. At de stammede herfra, udtalte udtrykkeligt et betydeligt antal bønder, men ligeså mange viste sig at komme fra grænseegnene til Sverige, og iøjnefaldende er navnlig det anselige antal bønder, 51, som hørte hjemme i det fjerne landskab Blekinge.

Allerede i 1681 synker tallet på skattefrihedsbreve til 91, i 1682 til 49, og i de følgende år henvendte kun en snes Skåninger årligt sig i kancelliet for at opnå dem, indtil bevægelsen i den sidste halvdel af 1680erne løber ud i sandet. Mere og mere blev det efter 1680 bønder, som søgte dette privilegium, og de kom nu fra de forskelligste egne af landet; borgerne dog hovedsagelig fra Helsingborg, Landskrone og Lund, og man konstaterer det ganske naturlige, at Malmø, der under hele krigen havde været på svenske hænder, så at sige ikke bidrog til emigrationen til Danmark.

Sammenfatter man sit indtryk af bækken- og skattefrihedsbrevene under eet, ser man, at *bevægelsen havde sin egentlige styrke i 1678—81*. For borgernes vedkommende kommer de først og fremmest fra det ødelagte Lund, åbenbart med tomme hænder, men også Helsingborg og Landskrone giver meget anselige tilskud, som dog synes knap så dårligt stillede økonomisk; ende-

¹ Ligeledes indførte i Sjæll. Register.

lig møder de blekingske stæder frem med ikke-ubetydelige udvandringstal. Bønderne stammer overvejende fra *kystherrederne* ved Øresund, og de er som regel ludfattige. Men også fra *grænseegnene til Sverige* og fra *Blekinge* er der en ikke ubetydelig emigration, og her synes kårene at have været knapt så fortvivlede. Endelig hører mindre skarer bønder hjemme i Centralskåne og Sydsåkåne, mens Østskåne så at sige ikke er repræsenteret i udvandringen.

Hvilket samlet tal omfattede denne emigration? Af bækken- og skattefrihedsbreve er der ialt udstedt o. 950 stkr., heraf godt to tredjedele til bønder, og beregnes hver husstand i datiden til gennemsnitlig 5 personer, hvilket næppe er højt, når både børn og tjenestefolk er inkluderede, får man herved et samlet tal på henved *5000 personer*. Men dette tal kan langtfra omfatte *hele udvandringen*. Mangfoldige mennesker er kommet til Danmark uden hverken at kunne opnå et formelt tiggerbrev af øvrigheden eller at have brug for skattefrihedsprivilegier, da de ikke formåede at fæste en gård. Man behøver blot at tænke på den mængde skånske tjenestefolk, som nedenfor vil blive påviste i Københavns omegn, eller de snaphanekompagnier, »friskytterne«, som blev aftakkede af den danske regering ved krigens slutning. Manglen på folketællinger fra datiden gør det umuligt for os at måle indvandringens tal på eksakt måde. Men så meget kan siges, at den har omfattet *adskillige tusinde*, måske endog *mange tusinde personer*. Er det for højt at anslå tallet til at ligge mellem ti og tyve tusinde? For en moderne betragter, der sammenligner sådanne tal med den tyske folkeflugt fra Polen, Czekoslovakiet og Østzonen, virker de måske ikke imponerende. Men alt er relativt, og man må erindre, at talen er om en tid, der ligger næsten 300 år tilbage, da en dansk landsby ofte kun omfattede 10—20 familier, og da Danmarks samlede indbyggertal lå betydeligt under 1 million.

Hvad blev der nu af denne indvandrerstrøm i Danmark, og på hvilken måde indløste den danske regering de forpligtelser, som den havde påtaget sig for at fremkalde den?

Hovedmassen af indvandrerne var altså *bønder*, og de skulde

ifølge kongebrevet af 27. aug. 1679 henvende sig til amtmanden i det amt, hvor de ønskede at bosætte sig, for at opnå visse års friheder og hjælp til opførelsen af nye bøndergårde. Som vi allerede har set, var det imidlertid kancelliet, som bevilgede skattefriheden, så at den rolle, der må have været tiltænkt amtmanden, kun kan have været nedsættelser i landgilden for dem, der ønskede at blive kronens fæstere. Desværre er de østsjællandske amtmænds arkiver meget dårligt bevarede for disse år, og dette er måske grunden til, at vi i dem ikke finder sådanne aftaler med bønder, som kom fra Skåne. Man må derfor gå andre veje og dels søge til amtsregnskaberne, navnlig de bilag til ildsted-, kop- og kvægskatter, som indeholder *præsternes mandtaller* over sognenes samtlige befolkning, dels må man inddrage kirkebøger og tingbøger i undersøgelsen, for heri at søge spor af Skåningerne. Men her melder sig straks det spørgsmål: *Hvorpå skal man kende en Skåning?* Navnene selv siger intet, da navneskikken i det hele var den samme på begge sider af Sundet. Et navn som f. eks. Morten Andersen oplyser intet om, hvor vidt indehaveren var født på Sjælland eller i Skåne.

En ariadnetråd i dette mørke får vi imidlertid, når vi ofte i præstemandtallene finder ordet »Skaaning« føjet til et fornavn, som »Morten Skåning« eller »Niels Skåning«. Kan man imidlertid stole på, at dette betyder: »født i Skåne«? Vi har dog rig erfaring for, at en mand, som kaldes »Jens Kræmmer«, i virkeligheden godt kan være kromand, eller at »Niels Jyde« ikke behøver at være født i Jylland, men at dette måske gælder om hans fader eller bedstefader og at tillægsnavnet er blevet ved at klæbe til familien. Personlig husker jeg i mine unge dage i Jylland at have truffet en mand, der populært kaldtes »kammerråden«. Han havde blot fået dette tilnavn, fordi han havde en søn, der engang havde tjent hos en kammerråd.

Alligevel kan der for den, som har gennemgået de talrige præstemandtaller fra Østsjælland i 1670erne og 1680erne, næppe være nogen tvivl om, at benævnelsen »Skaaning« — »Skonning«, »Schoning« — her er brugt i betydningen: »kommende fra Skåne«. Tre omstændigheder bidrager hertil. Først den *over-*

ordentlige hyppighed af ordet i fortegnelserne fra slutningen af 1670erne, mens det tidligere har været meget sjældent. En anden grund til, at ordet »Skaaning« utvivlsomt må forstås i sin naturlige betydning (»fra Skåne«), er, at de mænd, som i så stort tal dukker op i mandtallene fra 1678, så *godt som aldrig kan påvises på samme sted i de foregående år*. Endelig er de benævnelser som man ofte møder, hvor selve fornavnet er præsten ubekendt talende: »en Skonning«, »en fordreffved schaansch mand«, »et fordrefven Skaansch qvindfolch«, »en fordrefven Skaansch pige«, »adschillig fordrefven Skaansche folch« o. s. v. Sådanne betegnelser veksler med navnene »Per Skaaning«, »Jon Skaaning«, »Niels Skaaning« o. l. Om Skovshoved skriver præsten i Gentofte endog: »Formedelst moxen huer huus er fuld med fordreffved Skaansch folch, siuntes mig ufornden att tegne nogen Skaansch folch der«. Ligesom man til alle tider i de sjællandske regnskaber kan møde en og anden »Per Jyde«, »Povl Fynbo« og »Søren Laallik«, gælder det samme naturligvis om enkelte »Skaaninger«. Men fra slutningen af 1670erne vokser deres antal så stærkt, at man øjensynligt står over for et helt nyt fænomen.

Når »Skåning« altså normalt må fortolkes som »kommende fra Skåne«, følger naturligvis ikke heraf, at kun de, som bærer denne benævnelse, er Skåninger. Tallet på dem, der benævnes »Skåning«, er i forhold til hele indvandringen et *minimumstal*. Så snart præsten foruden den pågældendes dåbsnavn også kendte hans patronymikon, tilføjede han sjældent »Skåning«, og dette gælder især om gårdmændene — på sjællandsk »bo-mændene« —, der som regel alene kaldes »Per Andersen« o. l. Men man kan også drage en anden og mere betydningsfuld slutning af den kendsgerning, at man forholdsvis sjældent møder betegnelsen »Skåning« knyttet til en gårdmands navn. Dog herom mere senere.

Det var naturligt, at de skånske bønder navnlig kom til Sjælland gennem København, og at *Københavns Amt* derfor blev det strøg, hvor de først og fremmest slog sig ned. Amtet omfattede den gang kun to herreder, Sokkelund og Smørum.

I august 1677 ser vi, at 17 »Skåninger« har fæstet bo her, næsten alle husmænd eller innsiddere og gennemgående fattige folk; om Maren Schonings i Farum hedder det således: »Er en gammel stachels qvinde, hafuer aldellis indted, mens gaar om och tigger sit brød«. Men året efter, 1678, er tallet steget til ca. 175, deraf et halvt hundrede i Gentofte, 35 i Gladsakse og 10 henholdsvis i Herlev, i Brøndbyvester samt i Herstedøster og -vester. Det er kun i få sogne, man nu ikke træffer Skåningerne; karakteristisk nok gælder det om Amager og Ny-Hollænderby (Frederiksberg), hvor altså de praktiske Hollændere har forstået at holde invasionen ude. Men kun i få tilfælde ses Skåningerne at være kommet i besiddelse af fæstegårde.

I alt opnåede i de otte år mellem 1678 og 1685 Skåninger i et dusin tilfælde at overtage fæstegårde inden for Københavns amt, og i adskillige tilfælde drejede det sig kun om halvgårde, som de oven i købet måtte dele med en sjællandsk bonde¹. At Skåningerne som regel havde ret fyldige besætninger på disse gårde, finder sin forklaring i, at disse besætninger var medbragte fra Skåne. Men oftest var gårdene ude af drift, og i så tilfælde opnåede de nye bomænd frihed for landgilde, men kun for den korte tid 1—2 år. De øvrige Skåninger er ikke nået højere end til stillingen som husmænd, og mange har måttet nøjes med at blive innsiddere på bomændenes gårde med eneste besiddelse af en hest og en ko, som kunde græsse på fælleden. Den skånske ungdom måtte tjene på de sjællandske gårde som karle, piger og drenge, og i sognene uden for København myldrer det bogstavelig talt med skånske tjenestefolk. Allerstørst er dog det kontingent, som Skåningerne giver til proletariatets klasse, der bestod af de fattige, vanføre og gamle. Denne klasse var til alle tider stor i de gamle danske landsbyer, den levede hovedsagelig af tiggeri og var altid i bevægelse, på vandring fra by til by og

¹ Kbhvns Amts Jordebogsregnskab, 1678—79: Utterslev og Avedøre; 1679—80: Herstedøster; 1680—81: Husum; 1681—82: ingen; 1682—83: mangler; 1683—84: Hvessinge, Værlosemagle og Farum; 1684—85: Utterslev, Buddinge, Gentofte og Ballerup; 1685—86: Farum og Øverød. — Ved alle andre navne end Skåningernes er den sjællandske bostavn angivet.

fra gård til gård. Karakteristisk ender præsten i Brøndbyøster, Peder Skov, sit mandtal med at bemærke, at han ikke har medtaget de nyankomne skånske folk; »thi huerken ere de nogen vis sted at tegne (d. v. s.: optegne), mens vagerer nu her, nu dér; ey heller formodis, skat af dem at begieris, thi die sielffe har intet, men lefue af huer mands naade«.

Fire år senere, i 1682 er tallet på »Skaaninger« i Københavns amt sunket fra 175 til o. 100, hvad enten nu grunden er, at døden har gjort sin høst blandt de mange gamle, eller at Skåningerne havde spredt sig over et større landområde. Karakteristisk er det i hvert fald, at nu var ingen af dem i Københavns amt længer gårdmænd; husmænd var det højeste, de drev det til, men de fleste var kun »husfolk« d. v. s. boede til huse på de sjællandske gårde, et talende vidnesbyrd om, at holignød ikke alene er et moderne fænomen. I Gentofte sogn gik næsten ingen bomand fri for dem, men navnlig er det mærkeligt, hvor de samlede sig i Værløse, deriblandt flere tidligere friskytter. Når man betænker Værløses naboskab til de store skove, får man en mistanke om, at friskytter har yndet dette naboskab, da deres bøsser jo kunde bruges til andet end at nedlægge fjendtlige Svenskere. Også den lette adgang til — per fas vel nefas — at skaffe sig brændevod og bygningstømmer her, kan vel have virket dragende.

Den vestlige del af det nuværende Københavns amt tilhørte den gang *Roskilde amt*, som bestod af Sømme, Tune, Ramsø, Voldborg og Horns Herreder. Også her strandede en del Skåninger, men naturligt nok færre end i Københavns nærhed. Mens vi 1677 kun kan konstatere tilstedeværelsen af en halvsnes stykker, var antallet det følgende år steget til et *halvhundredede* personer, og det holdt sig op i 1680erne. Også her nåede *enkelt* Skåninger at blive *bomænd*, således i Hvedstrup, Vor Frue, Vindinge, Tune, Karlslunde, Kirke Syv, Højelse, Kirke Saaby, og Lyngby sogne, og de synes — efter antallet af deres tjenestefolk og besætninger at dømme — ikke at have været værst stillede. Men de var undtagelser fra hovedreglen, der — hvis man skal dømme efter tilnavnene — også her førte

hovedmassen af Skåninger ind i klassen af »høy-bedagede, huusarme och skrøbelige«, altså det rene proletariat. I dette møder man også »en fattig præstemand fra Schaane med sin hustru, søster oc 2 tieniste-tiunde, samt huis fattigdom af (d. v. s. de få) bæster oc fæniit som de effter kongelig naadigst udgangne befaling hafuer flyt her over med« (Borup sogn). At besætningerne af heste og kvæg var den vigtigste ejendom, som datidens landbefolkning sad inde med, og som man stræbte at redde ud af det store Ragnarok, turde også fremgå af den hyppige meddelelse fra sognene, at der på fælledeerne fandtes store mængder kvæg, som tilhørte fordrevne præster fra Skåne.

I *Holbæk amt* ebbede åbenbart strømmen af skånske flygtninge ud. Skønt en af de fordrevne skånske adelsmænd *Tage Thott* blev amtmand her og oven i købet i nogle år ejede godset *Vognserup* i amtet, synes dette ikke at have virket animerende på tilstrømningen: 1682 nævnes kun 27 »Skåninger« i amtsregnskabet, og ingen af disse anføres blandt bomændene. Det samme indtryk af indvandringens aftagende styrke får man ved fra *Roskilde amt* at gå mod syd til *Tryggevælde amt*, der omfattede de tre herreder *Bjæverskov*, *Stevns* og *Fakse*. 1678 var »Skåningernes« tal her kun 14, fire år efter var det steget til 37, men derefter gik det igen stærkt tilbage. Også her er de overvejende husmænd, inderster eller tjenestefolk; det er sjældenheder, når man i *Lyderslev* blandt baron *Jens Juels* fæstegårdmænd møder en »Peder Schonning« eller i *Karise* under samme godsejer »Hans Gyng« (d. v. s. *Göng*), der oven i købet foruden tjenestefolk har en besætning på 8 heste, 4 køer, 2 svin og en bistade. På den anden side synes nøden i de laveste lag her — ligesom i *Holbæk amt*, — at have været mindre end i egnen mellem *København* og *Roskilde*.

En særlig interesse frembyder endelig *Frederiksborg* og *Kronborg amter* (den gang uden *Horns herred*), der på grund af sin nærhed til Skåne og sine beslægtede naturforhold (skovrigdommen) måtte virke dragende på mange skånske bønder. Det er da også relativt betydelige mængder, vi møder her. Fra en halv snes i 1677 stiger tallet til et halvt hundrede i 1678, og det

voksende yderligere i de følgende år til mellem 50 og 100. Men også i dette amt er 1682 kulminationsåret, hvorefter tallene går stærkt tilbage. Som bekendt var Nordøstsjælland særlig rigt på krongods, og man kunde derfor vente her at finde et større tal af Skåninger i besiddelse af *kronens fæstegårde*. Dette slår imidlertid ikke til. Af de 80 ødegårde, der 1671—82 besattes i Frederiksborg amt, var det kun $4\frac{1}{2}$, som faldt i Skåningers hænder med ganske få frihedsår; når de manglede besætning, redskaber og udsæd, overlod amtet det undertiden til de »velhjulpede husmænd« i byen at støtte nybyggerne med disse fornødenheder. Af 50 almindelige gårde i drift, som amtmanden samme år bortfæstede, opnåede Skåningerne ikke en eneste¹. Desuden var der i de foregående år kommet 5—10 skånske gårdmænd², og flere af disse synes — hvis man tør slutte ud fra deres voksende kvægbesætninger — i den følgende tid at have klareret sig ganske godt. Men for hovedmassen af Skåningerne gælder det her, som andre steder, at de har måttet slå sig til tåls med mere beskedne stillinger end som bomænd. Relativt heldigt stillede var de, som blev husmænd. Ligesom friskytterne i Københavns amt havde søgt ud til Hareskoven (Værløse), slog de sig her med forkærlighed ned mellem Gribskov og skovegnene omkring Guresø, hvor de desuden var i nærheden af kysten og kunde bevare forbindelsen med deres frænder i Skåne. Eller de søgte ud på Halsnæs, der frembød de samme fordele for forbindelsen med hjemlandet. De mere fredelige elementer fæstede derimod bo som husmænd i de frugtbare sogne mellem den nuværende jernbane og Issefjord, og ungdommen fandt sit brød som tjenestekarle og piger på de sjællandske bønderes gårde. 1681 skriver præsten i det historiske *Søborg*: »Her er ingen løse Schonninger i sognene, uden (= men) de ere feste i visse tienister, oc derfor ere paa sine steder antegnede hos deris hosbonders nafne«. Et vidnesbyrd om, at disse husmænd og tjenestefolk kom fra gårde i Skåne, turde det også være,

¹ Frborg Amts Jrdbsgrsk. 1681—82 Litr. L: Græse, Sigerslevøster, Skævinge, Lyng og Nederdråby.

² Ib. Litr. A.

når præsten i Esbønderup allerede 1678 noterer: »Her findis vel maa schie mere *qvæg paa marchene*, men der sigis, der er schonsckt qvæg, som bønder har flyttet herofver oc daglig flytter mere ofver af, til den ende, de ved denne side kand frelse det«. Men en meget stor del af Skåningerne nåede her, som andet steds, ikke en gang til husmandsstillingen, de sank ned i tiggernes klasse, fandt husly i en eller anden udlænge på en gård og måtte supplere den sparsomme indtægt af deres medførte køer, får og svin med de endnu sparsommere skillinger, som faldt i deres »bækkener« foran kirkedørene.

Det kan altså ikke siges, at den danske regering har indfriet de løfter, som den så rundhåndet havde udstedt for at lokke de skånske gårdmænd til at forlade deres hjemland. Ca. 25 skånske fæstegårdmænd i hele Nordsjælland var det magre resultat. Hvad var grunden hertil? Næppe ond vilje. Det må erindres, at tidspunktet til at skaffe de skånske bønder nye gårde i Danmark var meget uheldigt valgt. Kronen stod efter afslutningen af »Skånske krig« over for den opgave at udlægge ryttergårde til det hvervede rytteri, og i Nordøstsjælland måtte det på grund af ejendomsfordelingen væsentlig dreje sig om krongårde, navnlig sådanne, som var øde, d. v. s. ude af drift. Men også fra de sjællandske bønders side var der betydelig efterspørgsel efter disse, og dette er vel grunden til, at vi i Frederiksborg amt kun så få Skåninger opnå disse ødegårde. Formodentlig må vi også heri se en årsag til, at så få Skåninger i det hele blev fæstegårdmænd i Nordøstsjælland. Men hertil kommer et forhold, der måtte ramme Skåninger overalt på Sjælland, når de ønskede at erhverve gårde. »Indfæstningen« (stedsmålet) var for alle jorddrotter, det gælder lige så vel kronen som for private, en væsentlig indtægtskilde, en anselig pengesum, tit en snes rdlr. eller mere, som fæstebonden måtte erlægge ved overtagelsen af gården. Man kan betragte det som givet, at kun få af de udvandrede Skåninger har været i besiddelse af synderlige likvide midler, og det måtte for enhver grundejer, også kronen, være fristende at foretrække sjælland-

ske bønder, som havde rede penge i nærverne¹. Men derfor er det lige forstemmende at se en forflyttet gårdmandsklasse blive deklasseret og synke ned til kårene som husmænd, inderster og tiggere.

Til at belyse, hvorledes de landflygtige Skåninger *findt sig til rette* under de nye forhold, har vi ikke mange kilder. Nogle træk kan dog læses ud af de bevarede kirke- og tingbøger. Først og fremmest er det iøjnefaldende, hvor velvilligt Sjællænderne modtager de skånske nybyggere. Det fremgår først og fremmest af *ægteskaberne*. Det synes ikke at have været svært for en skånsk karl at vinde en sjællandsk kvindes hånd, navnlig hvis hun var enke²; heller ikke Sjællænderne viste sig ufølsomme for de skånske kvinders tiltrækkende egenskaber³. En vanskelighed mødte der derimod fra øvrighedens side, hvis den skånske ægteskabspart ikke var i stand til at fremlægge attest fra sin tidligere præst på, at han — eller hun — ikke allerede var bundne af ømme bånd i hjemstavnen. Havde vedkommende ikke en sådan attest, klarede man sig ved at møde frem med »forløftemænd«, som garanterede for, at der i det foreliggende tilfælde ikke kunde blive tale om bigami. Som eksempel kan citeres følgende indførsel i Farum kirkebog af 1686:

»Dom. XX Trinit. trolovede (jeg) Jens Gudmandsøn fra Vram i Skåne og Birgitte Jensdtr., salig Lars Pedersøns enke; havde sit sognevidne fra Skåne, dog gik der tvende trofeste dannemænd (i borgen) for hannem i så måde:

¹ Belysende er Ølstykke herreds tingbog for $15/2$ 1681, hvorefter den kgl. ridefoged rejser tiltale mod 5 *husmænd* i Kirke Værløse, Jens Friskytte, Hans Fisker, Peder Svendsen, Henrik Gudmandsen og Jens Andersen — alle øjensynlig Skåninger, — fordi de endnu ikke havde fæstet de huse, som de beboede. Retten erklærede (i analogi med recessens bestemmelse om gårdfæstning inden år og dag), at de pågældende husmænd med det snarest skulde fæste deres huse eller i vægringsfald fraflytte disse (Tingbogen s. 83).

² Gentofte 1677, 1679 og 1680 (enke og piger fra Skovshoved), 1681 (enke fra Ordrup); Lyngby 1678 og 1680; Farum 1686; Uggeløse 1684 o. a.

³ Værløse 1678.

Kendes vi undertegnede Oluff Skytte i Værløsemagle¹ og Oluff Knusøn, underfoged sammesteds, at eftersom vi begge ere fødte udi samme sogn med Jens Gudmandsøn og haver kendt hans forældre og hannem af barnsben op, vi da fuldkommelige går i løfte for førnævnte J. G., at han der på steden aldeles er fri og ubehindret for ægteskab; såsom vi og hermed forpligtede os til hr. Niels i Farum, at han sikkerligen må trolove og vie ham til den hellige ægtestands indtrædelse, med hvem hannem lyster; og lover vi at holde hr. Niels sikker og skadesløs i alle måder og være imellem hannem og den skade og tiltale, som hannem i så måde kunde påføres Actum Farum præstegård d. 17. oct. 1686« (Underskrevet af Ole Andersen, mens Ole Knudsen kun har formået at male sine to begyndelsesbogstaver).

Et andet tegn på sympati hos Sjællænderne over for de indvandrede skånske bønder er den lethed, hvormed det lykkedes disse at finde *faddere*, når deres børn skulde døbes. Og det var sognenes overklasse, det drejede sig om: præstens og klokkerens hustruer, velsituerede gårdmænd med deres koner o. desl. I disse grupper af faddere mødes de autochthone og de indvandrede elementer, og man kan ikke betvivle, at de påfølgende dåbsgilder har bidraget til sammensmeltningen. Dette forhold kan i sogne som Kongens Lyngby, Værløse, Uggeløse, Asminde-rød og Hornbæk på sine steder konstateres helt op i d. 18. århundrede. I Hornbæk var 1684 en barnefader, født Skåning, blevet ansat i stuttoriet på Frederiksborg, og herved opnåede han, at berideren Peter Jægers kone på »Sparepenge« bar dren-gen til dåben, og at ansete mænd og kvinder »her på lejet« samt i Horneby stod fadder til ham. Ejendommelige forhold udviklede sig i Værløse, der, som påvist, var et særligt tilholdssted for tidligere snaphaner, »friskytterne«. Her havde 1680 to friskytter barnedåb, og som faddere stillede ikke blot »præstens Christen«, »degnens Svend«, »præstens pige Else« og en række ansete kvinder fra byen, men også to friskytttekaptajner, Hans

¹ Oluf Skytte var i følge kirkebogen gift med Bodil og havde med hende en datter, Birette. Han begravdes 9. dec. 1692, 66 år gammel.

og Simon, deres løjtnant Rasmus¹ samt menige friskytter. Man kan let tænke sig til, at spunsset er blevet slået fra adskillige øltønder ved disse lejligheder, og at stærke krigsminder er blevet fremdragne til gæmmen for deltagerne i »den skånske fejde« og til undren for de Sjællændere, der sad bænkedede imellem dem.

Men der var en kategori af børn, som havde svært ved at finde faddere, i hvert fald når det gjaldt om Københavns amt. Det var *de uægte børn*. Eller de måtte nøjes med de jevnere stillede lag, som i Lyngby, hvor 1684 et sådant barn kun opnåede at få skrædderens og spillemandens koner til gudmødre. I Værløse hedder det 1680 ved en sådan dåb rent ud: »Faddere vaar ingen tillstæde ved funten«. Det var vel for at undgå denne skam, at et uægte barns fader i Glostrup 1683 lod sig trolove til moderen, hvorved han opnåede at få tre faddere til barnet. »Men — tilføjer præsten skuffet — effter ad der var udlyst for dennem, blef hand borte og kom iche til vielsen«.

Mere liberalt stillede befolkningen sig i Frederiksborg og Kronborg amter. I Asminderød synes der i så henseende ikke at være gjort forskel på legitime og illegitime børn, og navnlig hos fiskerbefolkningen i Hornbæk (—Hellebæk) så man stort på forholdet. Her stammede de uægte børn forøvrigt nok så ofte fra Halland som fra Skåne, og længe efter at den egentlige indvandring var standset, blev kvinder, der var kommet galt afsted hinsides Sundet, ved med at søge over til Sjællands kyst for her at skjule følgerne af deres fejltrin, ligesom — tilsvarende — kvinder fra København og nærmeste omegn i lignende situationer for en tid gemte sig ovre på den skånske side.

Det synes altså, som om den venlighed og gæstfrihed, der altid har præget nordsjællandsk almue og som præsten *Joachim Junge* hundrede år senere fremhævede i sin berømte bog, også har vist sig over for dens skånske standsfæller, og sikkert har det daglige samliv, der førte til samarbejde i mark og eng, i skov og mose, bidraget til, at en sammensmeltning let og smerte-

¹ Vel *Hans Bengtsen* (blekingske komp.), *Simon Andersen* (Chr.stad og Blek. Komp.) samt *Rasmus Boesen* eller *Rasmus Laursen* (Løjtnanter i sidstn.).

frit har fundet sted. Efter besætningernes vækst at dømme synes jo også de Skåninger, som blev bomænd, at have forbedret deres kår i de nærmeste år efter overflytningen¹. Helt uden gnidninger er forholdet mellem dem og de indfødte vel ikke blevet. Skåningerne kom fra lovløse tilstande, og det kan ikke være gået sporløst hen over hver eneste af dem. I København og Frederiksborg amters kirker ser man hyppigt skånske kvinder stå offentlig skrifte; i Uggeløse gælder dette 1687 om en mand, der er rømt fra Skåne for manddrab; og i Sydsjælland hører man om en husmand i Tårnby 1682, at han er bortrømt fra Vallø gods, og om en anden i Fakse under Gisselfeld, at han sidder fængslet for tyveri. Sikkert var der mange urolige elementer blandt indvandrerne, som havde vænnet sig til i de foregående år at tage loven i deres egen hånd eller endog at sætte sig ud over den. Men det fulde indtryk af, hvad Skåningerne havde gennemgået, får man først, når man ser på de sjællandske kirkebøgers optegnelser over *døde og begravede*.

Foruden de gamle var det navnlig børnene, som det gik ud over ved flugten og bosættelsen i det fremmede. I Værløse var alle de børn som begravedes i 1680, ialt *syv*, skånske. Her jordes 1679—85 ialt 23 Skåninger. I Gentofte jordfæstedes i tiden 1678—87 19 Skåninger, hvilket var 8 pct. af alle begravelser. I Kongens Lyngby drejede det sig 1677—85 om 32 Skåninger (heraf 12 børn), en næsten lige så høj procent. Også i Uggeløse, Uvelse og Hjørnlunde sogne er tallene på døde Skåninger iøjnefaldende høje². Foruden børnene var det navnlig de gamle og ludfattige, som overalt ramtes hårdest. Intet under, når man betænker, hvad deres omflakkende liv fra landsby til

¹ En Skåning Ole Jensen, der sad sammen med en Sjællænder på en gård i Øverste Torp ved Humlebæk, var ganske vist 1687 i restance med sin skat, men til gengæld vokset helt sammen med egnens befolkning; hans første hustru, Lucie, der døde 1688 i en alder af kun 32 år, havde stået fadder ved Sjællænderes barnedåb, og han synes derefter at have ægtet en sjællandsk kvinde Esther. Både ved sin første hustrus og sin moders begravelse gav han rundeligt til kirken.

² Desværre er de fleste kirkebøger fra Frederiksborg og Kronborg amter gået tabt, så at forholdene her kun kan belyses enkelte steder.

landsby måtte føre med sig¹. Datidens mennesker må til en vis grad være blevet hærdet mod rædsler, når man som præsten i Gentofte 1677 på een gang havde begravet »19 ryttere, som kom fra Landscrone herofuer och under vejs frøs ihiel«, selv om hans medfølelse gav sig udtryk i ordene »det uløchelige Skaane«. En tilsvarende medfølelse kan måske også spores hos præsten i Værløse, når han 1679 noterer: »Begraffuit en fordreffven schonsk mand, som kom hid till byen och bleff død udenfor Niels Børresøns gaard«. Særlig gribende er dog de skildringer, vi møder i Hjærlunde kirkebog, som:

- 1682 29. marts: Jep Ibsøn Frischytte, døde 26. marts »aff blodtaab aff næse och mund, effter hand haffde ladet sig aareslaa mandagen ottende dagen tilforn aff Grillis badscher, i sin alders 26de aar«.
- 18. juli: Peder Olsen, født udi Schaane, bleff siug søndagen d. 2. juli aff en rasende feбри, och i samme sin rasenhed sneg sig ud aff gaarden och druchnede sig udi søen løffuerdagen d. 8. juli; bleff funden d. 15. juli; . . . i sin alders 20de aar. Gud bevare vore hierter och hierne(r) for Jesu Christi schyld.
- 1684 25. aug.: Randel Torstensdatter, barnefødt i Vedske i Halland, kom siug aff den ny siuge² hid till byen for 3 uger siden till sin svoger Knud Pedersen, døde d. 24. aug. ætatis 32 aar.
- 1684 21. sept.: Else Andersdtr., Anders Jensen fischers indestes qvinde udi Hiærlunde, fød udi Skaane i en by ved naffn Garestange, døde aff denne ny siugdøm d. 19. sept. ætat. 55 aar.
- 1685 16. marts: Ole Andersen, en Schaanings søn, barnefødt udi Fridesløff ved Friderichsborg, døde udi Sperrestrup, dér han kom did med sin moder at tigge sit brød; bleff bekostet och baaren til jorden aff de dannemænd der udi byen; bleff kast jord paa her paa kirkegaarden i de fattiges jord. ætat 6¹/₂ aar.

¹ Præsten i Værløse bringer 1680 udtrykket »ett forvandrit qvindfolch«.

² Vist den 1690 ⁴/₅ nævnte »catarro suffocationis«.

Man kan herefter nok fristes til med Gentoftepræsten at tale om »det ulykkelige Skåne«. —

Men at der af den hjemmehørende nordsjællandske befolkning er gjort alt, hvad man med rimelighed kunde forlange, for at nybyggerne skulde finde sig til rette inden for den og smelte sammen med den, synes ubestrideligt. Det vilde være en lokkende opgave at undersøge, hvor mange af *de følgende slægtleds fremtrædende mænd*, der — helt eller delvis — har *skånst blod i deres årer*, men opgavens løsning er meget tidskrævende, og den falder snarere inden for genealogiens og personalhistoriens end under historiens arbejdsfelt. Her skal derfor ikke spekuleres over, hvor vidt særlige *skånske karaktertræk* — det være sig gode eller mindre gode — kan tænkes at være nedfældede i visse nordsjællandske slægter. Sådanne spekulationer er meget tiltrækkende, men også meget farlige, og de bør derfor være vel underbyggede, hvilket i hvert fald på nærværende tidspunkt ikke er muligt. Her skal kun peges på et enkelt træk, nemlig muligheden for en *sproglig påvirkning* fra Skåningernes side på talesproget i Nordøstsjælland. En sådan har sprogforskerne ment særlig at kunne påvise på kysten, bl. a. i vokalovergangene som fra ö til o (ex. »smor« i st. f. »smør«), og i mangelen af det danske »stød« i udtalen (dette sidste dog kun hos fiskerbefolkningen fra Københavns nærhed til Sletten)¹. Men det må naturligvis huskes, at hermed intet er sagt om, hvornår denne skånske påvirkning af Sjællandsk har fundet sted, og at det ikke er givet, at den skete netop i 1680erne som en følge af indvandringen.

Strømmen af skånske bønder var talmæssigt den største. Men der kom også mange *borgere* over til Sjælland; efter bækken- og skattebrevene at dømme halvt så mange som bønder. Den købstad, hvor det måtte ligge dem nærmest at slå sig ned, var *Helsingør*. Også mange af almuen kan have foretrukket at søge

¹ J. K. Kryger i *Blandinger* udg. af Universitetsjubilæets danske Samfd. I (1881—87), 348. — Velvillig meddelelse af universitetslektor Poul Andersen.

deres erhverv her frem for de lidet fristende stillinger som husmænd eller indester på landet. Huskes må det desuden, at denne halvt-internationale by, et slags Port Said i sundtoldens periode, til alle tider har virket stærkt dragende på de bevægelige folkelementer i Norden. Man vil derfor på forhånd vente at finde en særlig stærk indvandring af Skåninger hertil i årene efter »den skånske krig«.

Man bliver heller ikke skuffet. Man kan til en vis grad læse den ud af tallet på dem, der tog borgerskab i Helsingør, selv om dette naturligvis kun skete for en del af indvandrerens vedkommende¹. Antallet af nyborgere må altså være lavere end af indflyttere, hvor meget lavere, er vi afskåret fra at fastslå. Atter her, som så ofte ellers, er det altså minimumstal, vi må røre os med. Det viser sig da, at medens der under selve »den skånske krig« kun findes spredte eksempler på, at mænd fra Østdanmark tog borgerskab i Helsingør, voksede tallet fra *november 1681*² overordentlig stærkt og udgjorde i løbet af det første ti-år (*til 1690*) o. 125 personer, eller godt 48 pct., altså næsten halvdelen af det samlede antal nye borgere. Selv om det i det følgende decennium 1691—1700 gik noget tilbage, til 76 mænd, repræsenterede disse dog 31,3 pct. af alle, som optoges som nye borgere, og næsten på samme højde, 29,2 pct., holdt Skåningerne og Hallandsfarerne sig indtil det ulykkelige slag ved Helsingborg 1710, for derefter langsomt at synke. Dette vil altså sige, at rundt regnet *en tredjedel af Helsingørs tilvækst af borgere i den første menneskealder efter freden i Lund* kom fra øst for Sundet. Der var da gået samme tidsrum siden de skånske landskabers afståelse, som mellem Sønderjyllands tab 1864 og dets genforening med Danmark 1920.

Af de halvtredjehundrede Østdanskere, som i løbet af denne

¹ Indtil 1691 må disse søges i Helsingørs Rådstuebog, men efter dette år er der optaget en særlig »Borgerskabsprotokol« over alle Nyborgere.

² 1. Okt. 1681 havde et kongebrev påbudt, at de i Helsingør bosatte Skåninger skulde aflægge borgered, og i henhold hertil indkaldtes de d. 7. okt. af underfogden Aug. Christoffersen til rådstuen, hvor edsaflæggelsen begyndte 10. nvbr. (Rådstuebogen A B nr. 21, s. 379 f.).

trediveårige periode tog borgerskab i Helsingør, kom en fjerdedel fra det fattige landskab Halland, men kun enkelte fra den tredje af de skånske provinser, Bleking. Mærkeligt er det, at få af nyborgerne fremlagde *det kongelige frihedsbrev*, hvorved de fritoges for skat i 20 år. I virkeligheden gælder dette kun om en snes stykker i de første år efter 1680. Der er ved omtalen af bækken- og skattefrihedsbrevene allerede peget på, at man ikke ud fra deres antal tør slutte noget om indvandringens absolute styrkegrad. Borgerskabsbrevene i Helsingør understreger rigtigheden af denne betragtning og viser, hvor overordentlig stærk bevægelsen må have været. Allerede 1682 klagedes der i Helsingør over, at de indvandrede skattefrihed gjorde byrden så meget mere tyngende for de indfødte, da de 59 skånske familier udgjorde 8 pct. af den samlede befolkning¹. Dette skulde altså svare til omtrent 300 personer af et indbyggertal på 3—4000.

Men selv om nøden hos de helsingørske indvandrere vel ikke nåede samme højde som på landet, kan det *ikke siges, at de fleste havde lykken med sig* i deres nye hjem. Stillinger som arbejdskarle, fiskere, søfolk, færgemænd, høkere, øltappere eller skoflikkere var, hvad de fleste måtte nøjes med; kun om enkelte hører man, at de straks kunde begynde som møllere, bagere, bryggere eller — endog — vinhandlere. Der er heller ikke tegn til, at der med årene fandt en forskydning til det bedre sted i livsstilling. Det er derfor forståeligt, at enkelte igen opsagde deres borgerskaber i det håb, at hovedstaden skulde frembyde større forhold at virke under. Dette har dog sikkert vist sig at være Fata Morganaer.

Et snurrtigt vidnesbyrd om, *hvorledes magistraten så på de nysankomne*, har man allerede under krigen, da byen 1678 skulde stille 6 troskuske til hæren. Man sendte da de militære myndigheder en liste, bestående af 5 Skåninger eller Hallandsfarere og 1 Københavner. Men listen blev da heller ikke anerkendt, fordi det viste sig, at flere af de pågældende ikke havde lyst til at tjene, en af dem havde »den slemme siuge« og en anden var

¹ Laur. Pedersen: Helsingør i Sundtoldtiden II (1929), 202.

oven i købet blind¹. Måske skal man ikke lægge alt for megen vægt på et sådant forsøg på at dække sine gamle bysbørn og lade SortePér gå videre. Mere betyder vel den økonomiske modsætning, som i trange tider let kunde opstå mellem de gamle og de nye borgere. 1685 vilde således væverlavet ikke optage de skånske vævere Niels Pedersen og Jørgen Fich som medlemmer, skønt de befandtes at være »erlige mend och (lige) så døchtige udi dieres handverk som de andre mestere«. Magistraten dømte da, at de havde ret til at optages, og hvis dette ikke skete, skulde de have lov til at drive lige så mange vævestole, som de evnede, dog således, at kun to af disse ifølge det kongelige frihedsbrev skulde være skattefri². Dette lille bidrag til industrialismens historie viser, hvorledes myndighederne støttede et friskt initiativ og gerne så de gamle lovsskranker nedbrudte.

Hvor ivrigt de indvandrede iøvrigt *værnede om den skattefrihed*, som kongebrevene hjemlede dem, så man 1691, da Hallændingen Hans Jensen Quie nægtede at yde sit bidrag til præstepenge og til drikkevands indlægning i byen; han påberåbte sig, at hans frihedsbrev fritog ham for *alle* skatter og borgerlige pålæg. Magistraten førte heroverfor i marken, at de nye pålæg skyldtes to senere kongebreve, hvorefter *alle* skulde bidrage til disse udgifter; og — morsomt nok — knyttede den hertil den appel, at »hand ej med billighed kand sig undsee (undlade) eller forvejre (vægre sig ved) at komme dend fattige bye och forarmede borgerschab till understød och hielp«. Hans Jensen har formodentlig ment, at han var den sidste, man burde

¹ Helsingørs Købstadsregnskaber for Matrikelskat, Saltskat og Maltaccise 1661—81, bilag 66 (DRA).

² Helsingørs Rådstuebog 10/9 1685. — Et andet vidnesbyrd om brodnid er følgende. Kongen havde 1679 forundt 16 fattiglemmer fra Helsingborg optagelse i de fattiges huse på den tyske kirkegård og desuden lovet at sørge for deres ugentlige underhold (Biskop Hans Baggers brev 25/12 1679 i Indk. br. til magistr. 1660—1700). To år senere blev en af disse fattige anklaget for at holde skole, hvilket han benægtede i de mest ydmyge udtryk (Torkel Borgesen 29/11 1681 stds.).

appellere til om at vise godgørenhed, men han har måttet finde sig i at rykke ud med de pålignede 4 rdlr.¹

Men i det hele synes det, som om *forholdet mellem de indfødte og de indvandrede* er blevet lige så godt, som det vi mødte i de nordsjællandske landsogne. I hvert fald fik Skåningerne her lige så gode faddere til deres børn, som borgmester Hans Hansen, dennes hustru Birgitte, toldvisitørens kone, andre fornemme borgere etc.²

Endnu kan det bemærkes, at også for de Skåningers vedkommende, der forblev i Skåne efter 1679, var deres forbindelse med Helsingør stadig livlig. Byfogedens regnskab viser mange eksempler på, at Skåninger betalte forløvspenge (af gods) eller sjettepenge (af arv), når værdierne skulde udføres fra Danmark til Sverige. På den anden side kunde helsingørske borgere, der havde udestående fordringer i Skåne, komme ud for store vanskeligheder, når de søgte at trække deres penge hjem fra det udpinte landskab. Allerede 1678 klagede således helsingørborgeren Johan Hansen over, at han havde mistet 2000 dlr. i Lund, og af hans debitorer i Halland var »een deel udi armod geraaden, och een deel døde, saa jeg paa slig maader ilde veed, denne krig er vdsat«. Han havde af sine skyldnere måttet tage imod pant i stedet for rede penge, men da panterne bestod i gamle huse, der ikke lod sig realisere, mente han, at »jeg for min person iche lenge paa dend maade schaal kundet udstaa« (d. v. s.: kan fortsætte)³. At der er gået gode helsingørske dalere tabt øst for sundet, har sikkert været en daglig foreteelse. —

København måtte for Sydvest- og Sydsånes vedkommende blive en konkurrent til Helsingør, når talen var om at tiltrække Skåninger. Hertil kom, at det som hovedstad syntes at byde emigranter større chancer for at fortjene det nødtørftige til livets ophold. Imidlertid er vi meget uheldigt stillede, når vi vil danne os en forestilling om styrken af den skånske indvandring til København i 1680erne. I rådstueprotokollen er ganske

¹ Rådstuebogen ⁵/₃ 1691.

² St. Olai kirkebog.

³ Indk. br. t. mag. ¹⁰/₈ 1678.

vist indført de »borgerskabsbreve«, som nye borgere har løst hos magistraten, men meget sjældent føjes der før 1700 til deres navne oplysning om deres fødested eller hjemsted. Når dette er tilfældet, viser det sig, at Skåningerne og Hallandsfarerne — der synes at være til stede i nogenlunde lige tal — gennemgående kun har nået beskedne livsstillinger: øltappere og arbejdskarle, skippere og båds mænd; dog er der også nogle faglærte håndværkssvende fra Skåne. Fra 1700 er vi derimod i stand til at fastslå hver enkelt nyborgers hjemsted. *Mellem 1700 og 1710 stammer 15—20 pct.* af dem fra landskaberne øst for Sundet, deraf 200 fra Halland, 174 fra Skåne og 5 fra Blekinge. Det er stadig de samme jævne stillinger, de indtager; kun en enkelt når til at blive købmand, bager eller vintapper¹. 1705 siges det, at de fleste færgemænd er fra Skåne og Halland, og P. K. Thorsen mener endog at have fundet påvirkning af skånsk dialekt på *det gamle* Nybodersprog². Indvandringen opførte ikke med det ulykkelige slag ved Helsingborg 1710, hvorefter alle tanker om en genforening måtte opgives. Men den blev svagere, så at den i borgerskabslisterne for 1711—20 kun viser sig halvt så stærk som i det foregående tiår (199 personer), og den gik yderligere tilbage under den følgende fredsperiode. Helt ophørte den aldrig, og det samlede tal på borgerskabsbreve til indflyttere fra de skånske landskaber er 1701—60 1054, heraf de to tredjedele til Skåninger. Det var 8 pct. af alle dem, der i disse år søgte om at blive borgere i hovedstaden³. Tallet er belysende, når man ser, at fra det egentlige Sverige kom i den samme periode kun 1 pct.

Vender vi tilbage til det første år efter »Skånske Krig«, hvorfra vi har så mangelfuldt statistisk materiale, kan man ad andre veje få et og andet at vide om Skåningerne i København. Da der 1683 blev optaget et mandtal over Københavns indbyggere som grundlag for en »Krigs-Hielp«, anførte kommissio-

¹ Borgerskabsprotokol, udskrevet af rådstueprot., i Rådstuearkivet.

² O. Nielsen: *Kjøbenhavns Historie* VI, 162—164.

³ O. Nielsen: *Kjøbenhavn paa Holbergs tid*, 273. — Samme: *Kbhvns. Hist.* VI, 155.

nen, der takserede befolkningen, i en særlig liste over forarmede, som derfor blev skattefri, 26 Skåninger, om hvilke det yderligere bemærkes ved de fleste, at de har »frihedsbrev«, d. v. s.: skattefrihedsbrev. Desuden kaldes i selve taksten nogle mænd »Schaaning« eller »fra Schaane« og ansættes til at betale bidrag fra 4 mrk. til 3 rdl. 3 mrk. Det gælder naturligvis her, som ved amtsregnskaberne, at mange flere i listerne kan være Skåninger, men hovedsagen er, at altså heller ikke her, som i Helsingør hovedparten af nyborgerne har fået skattefrihed.

Emigrationen til Danmark var ikke udtømt med de skånske borgere og bønder. Der kom også et rundeligt antal *præster* herover, ikke så underligt, da en stor del af præstestanden på en særlig åbenhjertig måde havde lyst sin velsignelse over de danske våben og undertiden endog bedt for kong Christian i deres kirker. I spidsen stod de professorer i Lund, der hermed forbandt præsteembeder, som Josua Schwartz, der belønnedes med bispestillingen (generalsuperintendent) i Slesvig, og Caspar Weiser, der blev lektor i Christiania. Også andre præster tog kongen sig af, som Jakob Ernstson Baden, der havde været præst i Hersløv-Sæby ved Landskrone og til erstatning blev købstadpræst i Holbæk, eller Hans Domenici, tidligere præst i Kjelstrup og Bedinge, der var så reduceret, at han først fik kongebrev til at sætte bækken for kirkedørene, inden han udnævntes til præst i Svaneke og Ibsker på Bornholm¹. Men mange af de fordrevne skånske præster forsvinder sporløst fra vore øjne og har sikkert fristet en kummerlig tilværelse. Kun i kirkebøgernes dødelister møder de frem, når deres jordevandring er tilendebragt, som i Holmens sogn i København, hvor vi 1679 hører, at den skånske præst Jørgen Offersen (vistnok fra Ø. og V. Vram) lod sit kun 5 dage gamle barn begrave, og at Hr. Anders Nielsen fra Igeløse-Oderslev 1681 blev »stille betient hora med. 2da«.

Væsentlig forskellig var derimod den modtagelse, som den danske regering gav de *skånske adelsmænd*, som sluttede sig til

¹ Bornh. Saml. XII (1918), 13.

den og tog følgerne af dette skridt ved at fæste bo i Danmark. Og dog havde adelen af alle skånske stænder været den mest tilbageholdende med at vise sympati, da den danske hær første gang i 1676 gjorde landgang i Skåne. Ikke desto mindre gjorde Christian V mere for de adelige flygtninge end for alle andre, hvad der vel kun kan forklares socialt, ved at kongen endnu dengang anså adelsstanden for den naturlige inderkreds omkring tronen. Om noget stort tal af skånske adelsmænd, som gik over til Danmark — i disse ords dobbelte betydning — var der ganske vist ikke tale. Den skånske adel var i sig selv meget fåtallig, og det var egentlig kun de tre sønnesønner af »kongen i Skåne«: *Knud, Holger og Tage Thott*, samt *Ove Rommel*, som 1677 trådte åbent over på dansk side. Knud Thott og Ove Rammel blev straks udnævnte til amtmænd i deres hjemland, henholdsvis i Landskrone og Helsingborg, og efter overflytningen til Danmark indskrænkede den sidstnævnte sig ganske vist til en virksomhed som godsejer med etatsrådtitel, men Knud Thott kom til at gøre en betydningsfuld indsats i kongens og statens tjeneste. Han nåede i århundredets slutning så vigtige embedsstillinger som præsident i generalkommissariatet for land- og søetaten, første deputeret for finanserne og medlem af regeringen (konseillet) og står således ved siden af Jens Juel som de mest indflydelsesrige medlemmer af den gamle danske adel. Denne indflydelse var åbenbart velfortjent, thi det er bl. a. — i vore dage¹ — godtgjort, at det var Knud Thott, som — efter svensk mønster — gav stødet til, at man ved den nye matrikuling forlod landgildehartkornet som ligningsgrundlag og i stedet gik over til at vurdere gårdene efter deres jorders godhed og areal. Det var også ham, der i sine sidste år på den danske regerings vegne forhandlede med den landflygtige Livlænder Patkul som repræsentant for Sachsen-Polen og Rusland om et angreb på deres fælles fjende Sverige². Det er et ejendommeligt billede at se disse to mænd, der begge var landflygtige fra deres af

¹ H. T. Heering: Knud Thott og Forhistorien til Kristian V.s Matrikul (Tidsskrift f. Opmaalings og Matrikulsvesen XIII (1932—34), 1—19).

² Velvillig meddelelse af doc., fil. dr. Jerker Rosén i Lund.

Sverige erobrede fædrelande, i fællig konspirere til den svenske stormagts undergang. Den kongegunst, som Knud Thott således med rette nød, kom også hans brødre til gode, der begge knyttedes til det store matrikelarbejde, hvorhos den yngste af dem, Tage, i en årrække var en pligtopfyldende amtmand i Holbæk, der ikke veg tilbage for at gå imod sine egne standsfæller, når det gjaldt almene interesser¹. —

Der fandtes således mænd, der kom på deres rette hylde efter overflytningen til Danmark. Men om hvor mange gælder dette? Hovedindtrykket af den skånske indvandring til Sjælland i det nærmeste slægtled efter krigen må for eftertiden være en stor tragedie. Har samtiden, navnlig selve indvandrerne, set det på samme måde?

Det mest overraskende ved hele *indvandringsproblemet* er måske, at det synes fuldkomment at være gået uden om den danske almenheds bevidsthed. Ingen statsmand eller literat i datiden udtaler sig om det, ingen klager fra fortiden over det lyder ned til os, og ingen historiker har hidtil fået øje på det. For første gang er det nu sat til diskussion. Allerede heraf kan man formentlig drage visse slutninger. Indvandrerne har ikke selv følt undren, end sige indignation over den skæbne, de fik. Man fristes til at sige, at de bar den med fatalistisk ro som noget uundgåeligt. Det er næppe berettiget at se grunden hertil i en særlig varm danskhedsfølelse, en patriotisme i moderne forstand. Tværtimod, tør man næsten sige. Et lille træk kan måske belyse forskellen mellem tænkemåden nu og for halvtredje århundreder siden. I »den skånske krigs« sidste periode udskreves også i Helsingør folk til tjeneste om bord på flåden, og disse folk fik penge på hånden ved denne lejlighed. Men en af de udskrevne, Skåningen, Gert Rasmussen, nægtede at tage imod pengene og erklærede, at han var rømt fra den svenske hær, »og før end han ville tiene, saa ville hand tiene og fegte

¹ Tage Thotts brevprotokol i Sjæll. L. A.: Brev til Chr. Lindenov til Agersvold ²¹/₄ 1691 om kirketiederne og til amtskriver Niels Pedersen Brinch ²/₅ 1691 om stævning mod Chr. Lindenov og Herluv Trolle i Horbygårdsagen.

paa (= i) *Schaane, som var hans federneland*¹. Altså: Han vragede at tjene på Niels Juels sejrige flåde for at indrulleres i den så ofte besejrede danske hær eller måske endogså i de ilde ansete friskyttekompanier. Hverken Danmark eller Sverige, men Skåne betegnede han som sit »fædreland«, og til det følte han sig knyttet med uløselige bånd. Hvis denne opfattelse har været almindelig, har de skånske udvandrere altså betragtet sig som landflygtige, og først deres efterkommere i anden generation er gået helt op i den sjællandske befolkning.

Summary.

Immigration from Scania to Zealand during the last years of the 17th century.

The battle of Landscrona 1677 put an end to the prospects of Denmark to regain the province of Scania from Sweden. In May the following year the Danish government therefore, in order to ruin the country, began a propaganda to induce the Scanian population to emigrate into Zealand. The burghers among the emigrants were promised exemptions from taxation in the towns where they settled, and the farmers to obtain new farms with the same freedom instead of those they left. From this time and for years on a broad stream of men and women began to flow from one side of the Sound to the other. To the most needy the government granted "basin-letters", viz. licenses to beg at the entrances of the churches, and to those who were a little better-off, "taxation-privileges". Of these two categories of exemptions about a thousand were issued. They show, that the movement culminated during the period between 1678 and 1681, and that it afterwards slackened but never completely stopped. Of the immigrants about one fourth came from the towns, three fourths from the country. Among the towns the Danish fortresses Elsinbourg and Landscrona naturally were strongly represented, and so was the small town of Lund that had been burned by the Danes; but even from the far-off towns in Bleking considerable members appeared. Of the farmers the majority had their homes in the counties close to the Sound, where some villages seem to have been completely depopulated. But even the border-land to

¹ Helsingørs rådstuebog AB nr. 21 s. 135: ²⁷/₅ 1678.

Sweden and the province of Bleking gave a stately contingent. These were the "Scanian Highlands", where the resistance against the Swedish sway always had been strongest.

The persons who obtained these privileges, were regularly householders; so each of them represented a family. The 1000 privileges correspond therefore to a number of at least 5000 individuals. But this can not be the sum of the immigrants. Many people came to Denmark without getting either letters for begging or for freedom of taxation. We find f. i. in Elsinore, where 125 Scanians became burghers during the period 1681—1690 that only about 20 were able to present privileges of taxation. Several thousands, say many thousands must have sought new homes for themselves to the west of the Sound. These are small numbers, if compared with modern times, but the immigration took place at a time ab. 300 years ago, when Denmark had less than one million inhabitants.

How did these "New Comes" fare in their new country? Most of the farmers naturally settled down in the parts of Zealand that were nearest to Scania, the counties of Copenhagen and Fredericksburg. It is possible to some extent to follow their fate in the assessment rolls, very often we find the appellation "Scanian" fixed to their names; but if this is not the case, they are invisible to us; the number that we can ascertain is thus a minimum. The records give, however, ample proof that these counties swarmed with Scanians during the 1680ties. But very seldom we find them as farmers—only in abt. 25 cases—; more often they must content themselves with the station as cottars or even as lodgers, and the great mass of them sank to the position of "time-old, frail and pauvres honteux", the very proletariat. Wandering from village to village and from farm to farm they supplied the scanty income of a cow or a horse by—begging.

So it can not be said that the Danish government fulfilled the lavish promises, which it had given to encourage the Scanian peasants to leave their homes. On the other hand it is comforting to see, how easily the Scanian and the Zealand peasants grew together, how the two classes intermarried and the newcomers were admitted to the social organisations. That they spoke a dialect that was much the same as the Zealand, has no doubt contributed to the speedy assimilation. But during the first time after their expatriation the sufferings of the colonists were great, and the Zealand parish registers give appalling numbers of buried children and old men from Scania.

The fate of the burghers on Danish soil was somewhat better.

They settled especially in the two towns of Elsinore and Copenhagen. In Elsinore abt. 50 p. ct.—125—of the new burghers between 1681 and 1690 were Scanians, and during the following years till 1710 one third of them came from the other side of the Sound. In Copenhagen we have no numbers to illustrate the invasion before 1700, but between 1700 and 1710 about 400 immigrants from the Scanian provinces became burghers in Copenhagen (= 15—20 p.ct.). In these towns the new-comers were received with the same cordiality as their compatriots in the country. But they came without capital; so it was difficult for them to obtain the more lucrative positions. Most of them had to satisfy themselves with becoming labourers, fishermen, seamen, ferrymen, hucksters, ale-house keepers or cobblers, and only a few reached to millers, bakers, brewers or even vintners.

Peasants and townsmen form the bulk of the Scanian immigration. But some churchmen and noble families joined them, and to these the Danish government had more regard. The former professor in Lund Josua Schwartz was made bishop of Slesvig, his colleague Caspar Weiser lecturer in Norway, and the nobleman Knud Thott rose to the highest stations in the service of the absolute king. It was no democratic time!

The impression upon a modern reader of the Scanian immigration must be that of a tragedy. But it was not felt so by the contemporaries. No complaints or protests from that time reach our ears, and it is but now, that the whole problem has been seen.

Flensborgs »anerkendelse« af den provisoriske regering.

AF

HOLGER HJELHOLT

Samme dag, den 24. marts 1848, som den provisoriske regering dannedes i Kiel og udstedte sit kendte opråb om den ufri fyrste og om at ville føre regeringen i »vor retmæssige hertugs navn, for at værne om hans og landets ret«, sendte den en cirkulærskrivelse til de forskellige myndigheder¹. Den provisoriske regering opfordrede heri under henvisning til proklamationen de pågældende myndigheder til at fortsætte deres virksomhed i henhold til de bestående love. Endvidere anmodedes man om omgående at meddele, at man havde modtaget cirkulærskrivelsen. Til magistraten i Flensborg by indgik denne skrivelse først den 26., en søndag, og efter enstemmig vedtagelse i de to bykollegier — rådet og deputeretkollegiet — afsendtes der til den provisoriske regering en anerkendelsesskrivelse.

Fra dansk side blev denne beslutning, som naturligt var, både da og senere udsat for skarp kritik. Således hedder det i et brev 15. april 1848 fra toldkontrollør i Flensborg Svend Møller: »Dette overilede skridt er senere blevet strængt dalet [sic] af den menige mand og havde nær udbrudt til oprør i byen, førend de danske tropper trak ind«². Og i M. F. Blaunfeldts »Minder fra Sønderjylland« (1876) fortæller han, der på

¹ Eksemplarer af den findes bl. a. i et bind Verordnungen und Verfügen pro 1848 i Rigsarkivets bibliotek.

² Sønderjydske årbøger 1902, 149.

den tid virkede som advokat i Flensborg, at han, da anerkendelsen skete, vovede at bemærke, at denne anerkendelse i sig selv var »en insurrektion«, altså oprør¹.

Nu er det imidlertid givet, at sådan kan i hvert fald ikke alle bykollegiernes medlemmer have set på det. Dertil kender vi alt for godt forskellige af medlemmernes politiske og nationale standpunkt. Lad os et øjeblik se på sammensætningen af kollegierne.

I spidsen for den 8 mand stærke magistrat stod førsteborgmesteren, justitsråd Christian Friedrich Callisen, der var udnævnt umiddelbart af kongen. Callisen² var søn af general-superintendenten i Slesvig af samme navn, født 1806, studerede i Kiel, ansattes senere i slesvig-holsten-lauenborgske kancelli og var, da han i 1845 udnævntes til borgmester i Flensborg, kommitteret i generaloldkammer- og kommercekollegiet. Professor Christian Paulsen, der selv havde søgt embedet, skriver i sin dagbog, at kongen havde sagt, at en slesvig-holstener i alt fald ikke skulle komme til Flensborg³. Med Callisens udnævnelse var Paulsen »ganske tilfreds«. C. var en dygtig embedsmand, og som »styrende borgmester« måtte hans politiske holdning selvfølgelig få stor betydning. Denne holdning kan vistnok betegnes nærmest som konservativ helstatsmand med et slesvig-holstensk islæt, men det følgende vil i øvrigt belyse dette udførligere.

2.-borgmesteren hed Jürgen Lorenzen, og af de 6 rådmænd var justitsråd Friedrich August Niemann (født i Kiel 1790) tillige politimester (udnævnt 1838), medens justitsråd Otto Diderich Holm (født 1792 i Møgeltonder) tillige var bysekretær (udnævnt som sådan 1834). Blandt de 4 andre

¹ Minder fra Sønderjylland, 111.

² Se om ham A. Halling: Beiträge zur Familiengeschichte des Geschlechtes Callisen (1898), 191, 200, 202, 205 f.

³ Christian Paulsens Dagbøger. Ved Knud Fabricius og Johs. Lomholt-Thomsen (1946), 342. Sml. Darstellung derjenigen Charactere, welche in . . . Flensburg an unserer . . . Revolution . . . Antheil genommen haben. (1850), 4.

rådmænd fandtes Flensborgs to stænderdeputerede, den kendte agent Heinrich Carstensen Jensen og kancelliråd Hans Petersen Schmidt. De var begge velkendte som loyale og kongetro mænd, fra hvem man så vist ikke kunde vente sig noget i retning af »insurrektion«.¹

Det borgervalgte deputeretkollegium bestod af 24 medlemmer, halvdelen for St. Marie sogn, halvdelen for St. Nicolai og St. Hans. Af de 24 var de to »oldermænd«, den ene valgt for St. Marie, den anden for de to andre sogne. Blandt de 24 fandtes i hvert fald mange udpræget dansksindede medlemmer, og under den følgende slesvig-holstenske besættelse kommer adskillige af dem i konflikt med de nye slesvig-holstenske myndigheder². Dette gælder f. eks. købmændene F. N. Friedrichsen, C. Schwennsen, P. A. Petersen og J. Nøbbe, og det gælder en mand som B. B. Raffenberg, der som »den sande grund« til sin vægring ved at adlyde en ordre fra de slesvig-holstenske magthavere anførte, at han var født i Danmark og ikke vilde modvirke sine landsmænd.

Men kender man således i hvert fald mange magistratsmedlemmers og deputeredes politiske indstilling, er det klart, at den »enstemmige« anerkendelse af den provisoriske regering ikke kan betyde en lignende enstemmig tilslutning til dennes politik. Beslutningen om anerkendelsen må være et kompromis, ved hvilket enhver af de deltagende har forbeholdt sig sin egen opfattelse. Anerkendelsen er af rent formel natur, og den betyder, som vi om lidt skal se førsteborgmesteren gøre gældende, kun, at magistraten erklærer sig villig til at rette sig efter de anordninger, som den øjeblikkelige magthaver udsteder! Dette kompromis måtte under omstændighedernes tryk være vel egnet til at samle de forskellige hoveder, men selvfølgelig skete dette ikke uden brydninger.

Disse brydninger afspejler sig ikke i de officielle akter.

¹ Se om H. C. Jensen og H. P. Schmidt M. F. Blaunfeldt: *anf. arb.*, 84 ff. Sml. P. Lauridsen: *Da Sønderjylland vaagnede*. VII (1922), 11 ff.

² Se herom Afd. 167 (C. XII). 1. Nr. 504 a og C. XIX. 1. Nr. 81 i landsarkivet i Slesvig.

Disse viser os kun den »umotiverede« enstemmighed. I et møde af begge kollegier den 25. marts besluttes det¹ i anledning af den provisoriske regerings proklamation af 24., at spørgsmålet om eventuel anerkendelse af regeringen skal udsættes, til der kommer en officiel meddelelse fra den. Ligeledes *enstemmig* vedtages det samtidig for at berolige borgerne at offentliggøre følgende erklæring: Vi vil (kræver), at hertugdømmet Slesvigs stilling fortsat skal forblive ganske som hidtil, og dette gælder også dets forbindelse med Holsten (»Wir wollen die ungeschmälerte Fortdauer der bisherigen Stellung des Herzogthum Schleswig und dessen Verbindung mit dem Herzogthum Holstein«). Offentliggørelsen af erklæringen skete straks ved trykte sedler.

Den følgende dag, søndagen den 26., vedtoges det derpå, efter at den provisoriske regerings opfordring af 24. var ankommet, at anerkende regeringen og straks sende den meddelelse herom². Vedtagelsen var atter enstemmig, men af de deputerede var Raffenberg dog fraværende. Det besluttedes at lade denne vedtagelse bekendtgøre ved trykken og ledsaget af følgende erklæring: Vi erklærer, at byens kasse, sparekassen, filialbanken, bankierforretningen, told og post og andre offentlige institutioner står under borgerskabets værn. — Vi erklærer, at ingen vil blive udsat for overlast på grund af sine politiske anskuelser, men enhver vil nyde borgerskabets fulde beskyttelse.

Den officielle protokol, hvori disse enstemmige beslutninger er indførte, indeholder, som sagt, intet om foregående debatter, intet om motiveringen for de foretagne skridt. Vil man vide noget nærmere om, hvad der lå bagved de tagne beslutninger, er man nødt til at gå til andre kilder end de officielle.

Af samtidige eller så godt som samtidige kilder er der to, som jeg skal omtale. En passant bemærker jeg, at det kan være ret sandsynligt, at fyldigere og bedre kilder engang kan komme for dagen. — Den første kilde er et lille skrift, som D. E. Ruggaard i 1848 udgav, og som hedder: Flensburg. Darstellung

¹ Se protokollen 1848—65 (nr. 236, 3) i Flensborg byarkiv.

² Se nævnte prtk.

seines Zustandes und Verhaltens während des schleswig-holsteinischen Aufruhrs, entworfen von einem Flüchtling¹. Rugaard er kun udgiver; forfatteren angiver sig som flygtning, der 3. august 1848 forlod Flensborg. Grundlaget for skildringen er, siger han, en af ham selv ført dagbog samt flere ham tilstillede notitser. Forfatteren er sikkert den samme (en fra Flensborg flygtet lærer), der i Rugaards »Maanedskrift og Repertorium for Almue-Skolelærere« 1848 nr. 23 meddeler forskellige efterretninger om Flensborgs skoler under oprøret. Sandsynligvis er det den hjælpelærer ved pigeskolen, P. Jensen, der først i august måtte forlade Flensborg på grund af sin danske indstilling².

Den anden kilde er et i Flensborg i 1850 udkommet anonymt skrift: *Darstellung derjenigen Charactere, welche in der Stadt Flensburg in unserer so ganz ohne Veranlassung hervorgerufenen Revolution thätigen Antheil genommen haben . . .*³ Skriftet er et udpræget partiskrift, der sværter modstanderne groft i lignende ordvalg, som man plejer at møde i valgkampe. Men det indeholder mange, så vidt skønnes, troværdige enkeltheder om de pågældende personers — ja ikke karakterer, men handlinger i det bevægede år 48.

Af senere kilder er der grund til at nævne den skildring af hjulmager, senere værkfører J. H. J. Kruse, som pastor Fr. Graae giver i *Slesvigske Provindsialefterretninger I* (1860), 292 ff. J. H. J. Kruse, der dengang var hjulmager, var blandt Flensborgs aktive danske. Endvidere skal nævnes Blaunfeldts før omtalte erindringer, idet også Blaunfeldt spillede en rolle under begivenhederne — eller i hvert fald var tilskuer til disse. Endelig bør også de artikler anføres, som broskriver Christian Hansen, junior, offentliggjorde i *Slesvigske Provindsialefterret-*

¹ Citeres i det følgende som Flensburg.

² Ueber die angebliche Vertreibung dänisch-gesinnter Einwohner der Herzogthümer Schleswig-Holstein (1849), 23.

³ Citeres som *Darstellung*. — Det kom også i dansk oversættelse: *Characteristik af de Mænd osv. Hos Elisabeth Kardel: Die Stadt Flensburg u. die politischen u. nationalen Zeitströmungen . . .* (1929), 174 formodes forfatteren at være Meng, d. v. s. Hans Hansen Meng, der havde været fuldmægtig hos bysekretæren.

ninger II (1862): Fragmente, die commerziellen, politischen, kommunalen u. nationalen Zustände der Stadt Flensburg . . . betreffend.

Før jeg prøver med de nævnte kilder som grundlag at kaste lidt lys over stemninger og begivenheder i de hektiske martsdage i Flensburg, skal jeg lige omtale en »oplysning«, som Elisabeth Kardel giver om agent Jensens holdning i sit lille skrift *Die Stadt Flensburg und die politischen und nationalen Zeitströmungen um die Mitte des 19. Jahrhunderts* (1929)¹. Ifølge denne oplysning modtog agent Jensen den 16. marts — altså to dage før Rendsborgmødet! — sin afsked som rådmand efter egen ansøgning. Elisabeth Kardel finder hans afskedsansøgning på dette tidspunkt »sælsom«, men tænker sig, at den kan skyldes, at han er klar over, at der ikke længere er plads i magistraten for det af ham repræsenterede standpunkt, helstatsmandens, siger hun². Imidlertid skyldes E. K.s »oplysning« en læsefejl, da Jensen ikke fik sin afsked 16. marts, men 16. maj, således på et tidspunkt, da slesvig-holstenerne var herrer i byen, og hans ansøgning om afsked var resultatet af et slesvig-holstensk pres³. Den nye overpræsident havde anmodet ham om at indgive den!

I Rendsborgmødet den 18. marts, hvor slesvigske og holstenske stænderdeputerede mødtes og udformede de slesvig-holstenske krav til den danske regering, deltog af de to flensborgske stænderdeputerede H. P. Schmidt, ikke H. C. Jensen. Nogen protest mod de slesvig-holstenske beslutninger ses det ikke, at Schmidt dristede sig til, men været enig i dem har han afgjort ikke.

Rendsborgmødet satte lavinen i skred. Meddelelserne om det må senest dagen efter være nået Flensburg, og i den førnævnte lærers dagbog hedder det, at om aftenen den 19. — det var en søndag — ilede en tysksindet, flensborgsk læge gennem

¹ Skriftet har jeg kritiseret i *Hist. Tidsskr.* 9. r. VI, 476—79.

² Kardel: *Anf. arb.*, 49 f, sml. 57.

³ *Smst.*, 48 anm. 94. Callisens citerede skrivelse af »19. marts« er, som originalen tydeligt viser, af 19. maj.

gaderne og forkyndte revolutionen!¹ I foreningen Casino førtes samme aften en heftig strid om de nyeste hændelser i landet. Politimester Niemann, der dagen efter af en loyal borger blev underrettet om lægens revolutionsforkyndelse, mente imidlertid, at han nok bare havde drukket lidt for meget!

Nogle få dage senere, den 22., besluttede man i Flensborg efter opfordring af den slesvig-holstenske regering at oprette en sikkerhedsvagt². I denne var alle borgere under 60 år forpligtet til at gøre tjeneste. Som fører for den valgtes den ovenfor omtalte dansksindede købmand Claus Schwennsen.

Efterretningen om den provisoriske regerings dannelse natten mellem den 23. og 24. må den 24. være nået til Flensborg, hvor for øvrigt advokat J. Bremer, som regeringen vilde have som medlem, var bosat. Det er imidlertid ud fra det foreliggende kildemateriale ikke gørligt nøjagtigt at konstatere forløbet af de begivenheder den 24. og 25., som denne efterretning — og efterretningerne om, hvad der skete i København — udløste i Flensborg. Medens den officielle protokol, som nævnt, kun kender eet møde af bykollegierne på disse to dage, nemlig den 25., omtales i lærerens skildring møder både den 24. og 25.³, uden at han dog ved noget nærmere om det sidste møde. »Darstellung«⁴ taler om et møde den 24., men synes ikke at kende mødet den 25. Det forekommer imidlertid rimeligt, at det meste af, hvad der berettes om mødet den 24., gælder mødet om formiddagen den 25., og at der — i hvert fald officielt — kun fandt dette møde sted nævnte to dage.

Men hvorledes det nu end forholder sig hermed, har det interesse at se lidt på, hvad der anføres om de handlende personers optræden. Af magistratsmedlemmerne synes 2. borgmesteren, Jürgen Lorenzen, efter de nævnte kilder at være blevet stærkt opbidset over efterretningerne om den ejderdanske

¹ Kardel: Anf. arb., 3. Hermed stemmer skildringen i Slesvigske Provindsialefterretninger. II (1862), 307.

² Smst., 51.

³ Smst., 4 og 6.

⁴ Smst., 22.

bevægelse i København og ikke at have lagt dølgsmål herpå¹. Man må altså regne med, at han var stemt for den provisoriske regerings anerkendelse. I samme retning skal begge oldermændene i deputeretkollegiet, Henning Henningsen og J. N. Petersen, have virket², hvad der er troligt nok efter det, vi i øvrigt kender til deres sindelag. Når det siges, at der i kollegiet var 15 stemmer for, 9 imod³ — kollegiet talte 24 — tør dette dog ikke opfattes som et udtryk for, at der var 15 »slesvig-holstenere« og 9 »danske«. Blandt de 15 har der formentlig været flere, der, sådan som forholdene lå, fandt det oportunt at anerkende oprørsregeringen. Hvad tallene 15—9 angår, skal jeg i øvrigt bemærke, at ifølge den officielle protokol var der i mødet den 25. kun 22 deputerede til stede. Af de to fraværende var den ene (Korsholm) dansk, den anden (Vieth) tysksindet.

Bykollegiernes møde på rådhuset må antages at have fundet sted under en vis indflydelse — eller pression — af sammenstimlede borgere — af begge partier. På slesvig-holstensk side optrådte naturligt nok Jürgen Bremer, medens vi på dansk side træffer den før nævnte hjulmager Kruse⁴. Den sidste hørte til de dansksindede flensborgere, som de slesvig-holstenske myndigheder senere arresterede og sendte i fængsel, og under forhøret erklærede Kruse frejdigt, at han med iver havde opponeret imod, at magistraten skulde anerkende den provisoriske regering⁵.

I skriftet »Flensburg« omtales, at man ved nævnte »folkemøde« fik kendskab til, at den deputerede Vieth og rådstuebetjenten Lohse var sendt til Rendsborg for at udbede sig 1000 geværer med bajonetter til værn for Flensburg⁶. I forbin-

¹ Flensburg, 4. Sml. Darstellung, 23, hvor forskellige ytringer af ham anføres, som han skal have fremsat den 26.

² Darstellung, 22; Flensburg, 5; Slesv. Provindsialefterretninger II, 307.

³ Flensburg, 5; Slesv. Provindsialefterretninger II, 307. Sml. Darstellung, 22.

⁴ Flensburg 5; Slesv. Provindsialefterretninger I, 301.

⁵ Landsarkivet i Slesvig. Afd. 167. 1. Nr. 504 a: Skrivelse 28/7, 48 fra den provisoriske regering med bilag.

⁶ Flensburg, 6; sml. meddelelsen i Darstellung, 8 om Rönnenkamp,

delse hermed skal jeg nævne, at borgmestre og råd i Slesvig den 25. skrev til Flensborg magistrat, at der på landevejen mellem Flensborg og Slesvig var blevet beslaglagt 21 kasser med geværer¹. Det opgaves, skrev borgmestre og råd, at disse var bestemt for Flensborgs borgerskab, og havde Flensborg magistrat anerkendt den provisoriske regering, skulde de straks blive udleverede. I et svar den 26. fra Flensborg magistrat hedder det, at den provisoriske regering, om hvilken hidtil ingen officiel meddelelse er indløbet, endnu ikke er anerkendt; i øvrigt skal geværene, der er tilbudt den flensborgske borgervæbning, i går være ankommet til byen².

Imidlertid indløb den officielle meddelelse fra den provisoriske regering netop om morgenen den 26. til Flensborg, og et nyt møde af bykollegierne — med tilhørende »folkemøde« eller folkesammenstimlen — afholdtes. I dette møde gennemførtes, som tidligere er nævnt, den enstemmige anerkendelse af regeringen. Købmand C. S. Sibbers skal, da resultatet meddeltes, have indvendt, at sagen kunde vente, og at man i hvert fald først burde indkalde en borgerforsamling, men han afvistes kort³. At det har kostet flere af de dansksindede medlemmer megen overvindelse at tiltræde den enstemmige beslutning, kan sluttes af deres forgrædte ansigter, da de kom ud fra mødet⁴. Meddelelsen om anerkendelsen udløste derimod hos de tilstedeværende slesvig-holstenere — og disse var blandt de sammenstimlede i stort flertal — overvældende jubel.

Denne jubel udsprang selvsagt fra den betragtning, at anerkendelsen betød den flensborgske byøvrigheds tilslutning til »oprøret«. I den tysksindede købmand P. A. Lorcks dagbog

der siges at have forskrevet 1000 geværer med bajonetter. I en skrivelse ²⁵/₆ 1850 til magistraten fra den flensborgske afdeling af den slesvigske forening henlægges sendelsen til Rendsborg til den ²⁷/₃ 48. Flensborg byarkiv nr. 862, fasc. 2.

¹ Flensborg byarkiv nr. 148.

² Smst.

³ Slesvigske Provindsiafterretninger I, 302; Darstellung, 4; Slesv. Provindsiafterretn. II, 311.

⁴ Darstellung, 4; Slesv. Provindsiafterretn. II, 310.

hedder det også under 26. marts, at bykollegierne i byens navn erklærede sig *for* den provisoriske regering¹. Men når man betænker bykollegiernes sammensætning, kan man næsten sige sig selv, at en sådan opfattelse ikke kan være rigtig. Den enstemmige anerkendelse skyldtes sikkert ikke en almindelig begejstring for den provisoriske regering, men Callisens og andres fremhævelse af, at man måtte »vige for overmagten, anerkjende og finde sig i alt«, som det siges i et brev 2—3 uger senere fra Flensborg². Da oprørstroppeerne næste dags aften rykkede ind i Flensborg, savnede sådanne argumenter ikke vægt. At en resolut dansk optræden fra magistratens side derimod kunde have generet slesvig-holstenerne betydeligt, er vel givet, men den havde dog næppe haft de vidtrækkende følger, som Christian Hansen i sin artikel i 2. bd. af Slesvigske Provindsialefterretninger tænker sig³. Han finder bl. a., at man så havde undgået Tysklands indblanding i sagen.

Et vidnesbyrd om, at »anerkendelsen« ikke må opfattes som en tilslutningserklæring, foreligger der yderligere i et udkast af Callisen til svarskrivelsen til den provisoriske regering⁴. I dette hedder det nemlig, at anerkendelsen sker »im Interesse der öffentlichen Ordnung«, en begrundelse, der jo giver mulighed for flere fortolkninger. Men endvidere findes der fra samme dag en konceptskrivelse fra magistraten til den provisoriske regering, hvori bekymringen for, hvordan det skal gå den flensborgske handel, om det kommer til krig mellem slesvig-holstenerne og Danmark, stærkt kommer til orde⁵. Det betones i skrivelsen, at byens merkantile interesser i høj grad knytter sig til Danmark, næsten alle flensborgske købmænds handel går for en stor del derhen, og mange af de handlende har næsten

¹ Andreas Lorck Schierning: Die Chronik der Familie Lorck (1949), 117.

² Sønderj. årb. 1902, 149.

³ Slesvigske Provindsialefterretninger II, 308 f.

⁴ Flensborg byarkiv nr. 148. Akta betr. Korrespondenz mit der prov. Reg. in allgemeinen Verwaltungssachen 1848.

⁵ Smst.

hele deres formue udestående i Danmark. Magistraten lægger regeringen dette indtrængende på hjerte, for at ethvert skridt, der vil virke forstyrrende herpå, om muligt kan undgås!

Som nævnt indfandt der sig allerede den 27. om aftenen slesvig-holstensk militær i Flensborg. Denne første slesvig-holstenske besættelse varede knap 14 dage, idet den danske hær efter slaget ved Bov den 9. april besatte byen. Den nyindsatte danske regeringskommission for hertugdømmet Slesvig afkrævede dagen efter slaget ved en cirkulærskrivelse embedsmændene en erklæring om deres loyalitet¹. Der anmodedes om inden 24 timer at afgive svar på 7 nærmere formulerede spørgsmål: Først, om man var rede til ifølge sin undersåtlige pligt og embedsed at adlyde de bestående love eller bestemmelser, der gaves af de retmæssige myndigheder, og om man havde vist dette sindelag ved en erklæring til den såkaldte provisoriske regering. Punkt 3, 4 og 5 spurgte, om man eventuelt havde erklæret sig rede til at følge den provisoriske regerings ordrer og i så fald af hvilke grunde, da nævnte regering ikke var indsat eller anerkendt af landets herre, samt hvilke lovstridige handlinger man havde foretaget. Som sidste spørgsmål (6 og 7) skulde man svare på, hvordan man var blevet klar over den provisoriske regerings ulovlighed, og hvilke forholdsregler man så havde truffet for at modvirke skridt, man måtte have taget ifølge denne regerings påbud.

Hvorledes svarede nu de flensborgske magistratsmedlemmer på disse inkvisitoriske spørgsmål?² Jeg indskyder, at ingen af magistratsmedlemmerne var flygtet væk fra byen sammen med oprørshæren. Borgmester Callisens erklæring afgaves først 17. april³ og indledes med en principiel betragtning over den

¹ Se pk. »Embedsmændenes erklæringer om deres loyalitet ifølge cirkulære af 10. april 1848« i kommissionens arkiv i rigsarkivet.

² Se den foreg. anm. nævnte pk. — Fra rådmand Brix findes ingen erklæring. Om Brix se Darstellung, 24, hvorefter man må formode, han er blevet i byen. Men måske er han rejst bort efter 9. april.

³ Grunden hertil var hans fraværelse på en rejse til Rendsborg, som han foretog sammen med andre i den hensigt at opnå en standsning af

holdning, som han havde indtaget — og også fremtidig vilde indtage. Som borgmester havde han og i forståelse med magistraten sat sig som opgave efter evne at sørge for opretholdelsen af ro og orden og sikkerhed for personer og ejendom, og derfor havde han efterkommet den provisoriske regerings påbud, så længe den havde magten. Denne rettesnor vilde han også fremtidig i påkommende tilfælde følge. Anerkendelsen af den provisoriske regering den 26. marts var sket under omstændighedernes tryk, og denne regering havde han kun anset for en »faktisk bestående«.

Som Callisen motiverede også de andre magistratsmedlemmer deres anerkendelse af den provisoriske regering med det tungtvejende hensyn til opretholdelsen af ro og orden. I de udpræget dansksindede medlemmers motivering møder man desuden udtryk for det sørgelige i denne anerkendelse. Således skriver rådmænd M. Holst, der for øvrigt også senere under det slesvig-holstenske styre trådte ud af magistraten: »Man måtte vige for magten; under forholdenes tryk forblev der ingen anden udvej åben for mig, og det skete udelukkende for at værne min elskede fædreneby under den truende fare og opretholde ro og orden i den, som Gud ske lov heller ikke er bleven forstyrret«. Agent Jensen, der benævner »anerkendelsen« som en erklæring om at efterkomme den provisoriske regerings bestemmelser, hævder at have afgivet denne, da han, vigende for magten, deri så det eneste middel til at bevare ro og lovlighed i byen, afvende dens undergang og bevare den for Hans Majestæt kongen. Kancelliråd H. P. Schmidt føjer til sin motivering: ro og orden en bemærkning om, at i tilfælde af ikke-anerkendelse vilde en anden, ikke mådeholden (nicht gemässigte) øvrighed være blevet sat i magistratens sted.

Hvad svarene på spørgsmålet (pkt. 6) om, hvorledes man var blevet klar over den provisoriske regerings ulovlighed, angår, følger de øvrige magistratsmedlemmer for så vidt ligeledes

fjendtlighederne. Se E. Kardel: anf. arb., 55 f. — I en skrivelse $\frac{16}{4}$ til den overordentlige regeringskommission omtaler Callisen dette (i landsarkivet i Slesv. Afd. 167. 1. Nr. 504 a).

Callisen. Også her mener man dog af nuancerne i udtrykkene at kunne aflæse vedkommendes politiske overbevisning. Holst har altid, skriver han, anset den såkaldte provisoriske regering for en ulovlig øvrighed. Det kalder agent Jensen den også, medens H. P. Schmidt udtaler, at han ingensinde har kunnet anse den for en lovlige øvrighed. Som sådan har ganske vist heller ikke de andre betragtet den, men denne negative formulering: ingen lovlige (gesetzlich) bestående øvrighed tillader formodentlig flere fortolkninger og indeholder i hvert fald ikke så stærk afstandtagen.

Efter slaget ved Slesvig den 23. april og den danske hærs følgende tilbagetog blev slesvig-holstenerne igen herrer i Flensborg. At de var i høj grad forbitrede over den holdning, som befolkningen og magistraten havde vist efter slaget ved Bov, gav sig udtryk på forskellig vis. Den 28. april indkaldtes magistraten til møde på rådhuset for at stå skoleret over for de to af den provisoriske regering til overordentlige regeringsbefuldmægtigede for hertugdømmet udnævnte mænd, P. A. v. Harbou og C. F. Jacobsen¹. Borgmester Callisen gjorde her rede for det princip, bykollegierne havde fulgt siden den provisoriske regerings dannelse og krigsudbrudet: Det havde været bykollegiernes udelukkende bestræbelse at varetage byens bedste under de indtrådte omstændigheder uden hensyn til politiske anskuelser. Ud fra dette synspunkt havde man bøjet sig for den til enhver tid rådende magt.

I en skriftlig erklæring 1. maj gentog Callisen disse synspunkter: Bykollegiernes opgave havde været at opretholde ro og orden og værne personer og ejendom. Opgaven var samtidig under hensyn til de herværende forhold at holde sig fjern fra al politik. Da Hans Majestæt kongens tropper besatte byen, udtalte magistraten sig på lignende vis og anbefalede byen til kongens nåde. En anmodning om besked om de deputeredes politiske sindelag afvistes og blev heller ikke opretholdt. Callisen føjer til for sit eget vedkommende, at han havde meddelt krigs-

¹ De pågældende akter findes i landsarkivet i Slesvig. Afd. 167 (C. XII). 1. Nr. 504 a.

minister Tscherning, at han måtte fastholde sin mening om her-tugdømmernes forbindelse, hvorefter det var betydet ham, at han ikke kunde være med i den deputation, der skulde mod-tage kongen.

Denne sidste oplysning kan jo nok have bidraget til at stemme de slesvig-holstenske myndigheder blidere mod førsteborgmeste-ren. Og de nøjedes, som sagt, med at udrense af magistraten den udpræget kongetro agent Jensen. I en erklæring af 28. april havde H. C. Jensen vedstået sin overbevisning, at kun kongen selv kunde løse ham fra den troskabsed, han havde aflagt. Noget senere — i juni — fik også rådmand Holst sin afsked, ganske vist efter egen ansøgning, men den var jo grundet i forholdene¹. Af overpræsident Liliencron karakteriseres Holst som »en ægte flensborger«, en betegnelse, der i hans mund var alt andet end rosende!

— — —

Alle gode gange er tre, siger man. Callisen skulde også endnu en gang komme til at gøre rede for magistratens stilling til magthaverne. I august 1849 måtte det slesvig-holstenske politi-regimente i Flensborg vige for den neutrale bestyrelseskommis-sion, og byens dansksindede åndede lettet op. Slesvig-holstenske aviser forkyndte triumferende, at magistraten vilde nægte at »anerkende« den nye myndighed, men det var hen i vejret og vilde heller ikke have ligget i flugt med magistratens hidtidige holdning. Da Tillisch imidlertid i juli 1850 som overordentlig regeringskommissær overtog styret af Slesvig, suspenderedes ganske kort efter både Callisen og Holm fra deres stillinger². 3 måneder senere blev der afkrævet dem erklæringer om deres deltagelse henholdsvis som valgdirektør og valgkommissær ved de af den provisoriske regering forordnede valg i maj 48 til den

¹ De pågældende skrivelser findes i landsarkivet i Slesvig. Afd. 167. 1. Nr. 504 a.

² Se herom og om det følgende pk. Flensborg I, Slesv. min. 1. dpt. nr. 220 i rigsarkivet.

tyske nationalforsamling. I november 50 afskedigedes derefter endeligt såvel Callisen som Holm¹.

I sin pågældende erklæring dokumenterede Callisen, at han havde opponeret, endda kraftigt, mod afholdelsen af de nævnte valg. Ved en skrivelse af 28. april havde han gjort den provisoriske regering opmærksom på, at forholdene i Flensborg var sådanne, at det for tiden var fuldkommen ugørlig at foretage disse valg. Men herom vilde den provisoriske regering intet høre. I en ny skrivelse — af 30. april — betonedes Callisen bl. a., at ønsket om Slesvigs optagelse i det tyske forbund ikke var fremherskende i Flensborg. Den provisoriske regering svarede, at han havde at rette sig efter de udstedte bestemmelser! Callisen lod derefter valget foretage.

I 1848, udtalte Callisen videre i sin erklæring, havde han handlet ud fra den opfattelse, at det retteste var at forblive i sit embede for herved at undgå større ulykker. Heri havde også et af de deputerede udtalt ønske bestyrket ham. Derfor havde han rettet sig efter de faktisk bestående autoriteters befalinger, når han ikke ved modforestillinger havde kunnet opnå at ændre disse. »Hvorvidt dette forhold har været rigtigt, og om man herved har opnået, at administrationen blev holdt i regelmæssig gang, må jeg overlade til et højere skøn«.

Hovedsynspunktet i Holms erklæring var naturligvis det samme som Callisens. Holm betonedes ligeledes, at man jo først havde søgt at afvende valgets foretagelse, og i en senere privat-skrivelse til Tillisch bedyrede han, at han aldrig nogensinde havde været en tilhænger af Slesvigs optagelse i det tyske forbund. Bestræbelserne herfor havde han stedse set på som overgreb og uret.

Callisens og Holms erklæringer var indhentede af magistraten, hvis karakter var stærkt ændret ved nyudnævnelser, men hvor der også sad mænd, som havde siddet der hele oprørstiden igennem, som J. Lorenzen og H. P. Schmidt. Da magistraten

¹ Jeg skal ikke komme ind på de nærmere omstændigheder herved, men kun nævne, at Callisen senere fik en stilling i Lauenborg. A. Halling: *Beiträge zur Familiengeschichte des Geschlechtes Callisen*, 206.

sendte erklæringerne videre til regeringskommissæren, skete det ved en betænkning, der nærmest gik ud på, at en ting både kan være hvid og sort.

På den ene side, hedder det i betænkningen, kan man ikke anerkende som rigtig »i den udtalte almindelighed« den sætning, at en lokalebedsmand om gørligt under alle omstændigheder skal forblive på sin post og adlyde enhver faktisk bestående regerings befalinger, såfremt man ikke kan få dem modificerede. Men på den anden side må det fremhæves, at var Callisen og Holm blevet afskedigede på grund af fortsat vægring ved at afholde valgene og erstattede med ukyndige og fanatiske slesvig-holstenere, vilde dette have været til største skade for byen.

— — —

Det fremgår, mener jeg, af den foregående redegørelse, at der ikke kan tillægges bykollegiernes anerkendelse den 26. marts 1848 af den provisoriske regering nationalpolitisk betydning. Anerkendelsen var ikke, som Blaunfeldt udtalte, en »insurrektion«, og den var heller ikke en erklæring *for* den provisoriske regering. Det princip, som Callisen valgte som rettesnor for bykollegiernes optræden, gjorde det muligt for bykollegierne at fungere under de skiftende herrer, og fra et flensborgsk synspunkt havde dette i hvert fald store fordele. Men det valgte princip holdt endvidere de nationalpolitiske modsætninger noget fra livet, samlede de mange hoveder under een hat og rettede opmærksomheden på, hvad der var fælles for alle: byens bedste.

Det valgte princip indebar, som også af Callisen antydet, at man ikke blandede sig i, hvilken nationalpolitisk opfattelse de enkelte medlemmer af bykollegierne hyldede. Medlemmernes indstilling under opgøret mellem ejderdanisme og slesvig-holstenisme må man søge udforsket ad andre veje. Her vil jeg kun betone, hvad P. Lauridsen tidligere stærkt har gjort, at man ikke vil kunne dele medlemmerne i ejderdanske og slesvig-holstenere. Ingen af disse kategorier passer i hvert fald på den flensborgske førsteborgmester, der med megen taktisk dygtighed prøvede på at styre den gamle handelsbys skib så godt som muligt gennem brådsøerne.

Resümee.

An demselben Tage, dem 24. März 1848, wo die sogenannte provisorische Regierung in Kiel gebildet worden war als Organ der revolutionären schleswig-holsteinischen Bewegung, schickte sie an die Behörden der Herzogtümer ein Reskript wegen ihrer Machtübernahme. Dieses Schreiben gelangte den 26. an den Magistrat der Stadt Flensburg, und in einer Sitzung beider Stadtkollegien wurde die Anerkennung einstimmig beschlossen. Von schleswig-holsteinischgesinnten Einwohnern Flensburgs wurde dies mit Jubel begrüßt, andererseits von dänischgesinnten scharf verurteilt.

Nun kennt man aber ganz gut die nationalpolitische Haltung vieler Mitglieder der Stadtkollegien, und es ist ausgeschlossen, dass viele Mitglieder sich für die Ziele der revolutionären Bewegung haben erklären können. Man ist daher genötigt, die Anerkennung von einem anderen Gesichtspunkt aus zu beurteilen.

Nun verhält es sich so, dass der Magistrat in der Folgezeit mehrmals genötigt wurde, sich über seine Haltung auszusprechen. Nach dem 9. April 1848 waren die Dänen wieder Herren in der Stadt und verlangten von den Magistratsmitgliedern Auskünfte über ihre Haltung. Am Ende desselben Monats rückten die Schleswig-Holsteiner abermals ein, und der Magistrat wurde aufs neue zur Rede gestellt. Endlich 1850 wurde Dänemark wieder Herr im Lande, und neue Erklärungen wurden vom Magistrate eingeholt.

Der erste, dirigirende Bürgermeister der Stadt war Christian Friedrich Callisen, Sohn des Generalsuperintendenten C. in Schleswig. Halten wir uns hier an seine Erklärungen. Die Aufgabe, heisst es in seiner ersten Erklärung an die dänische Regierung im April 48, welche ich mir als Bürgermeister . . . seither im Einverständnis mit dem Magistrat gestellt hatte, ist die gewesen für die Aufrechthaltung der Ruhe und Ordnung sowie für die Sicherstellung der Personen und des Eigentums nach Kräften zu sorgen. In Folge hiervon habe ich den Aufträgen der Behörden der provisorischen Regierung so lange wie diese Macht-haber waren Folge geleistet, und ich würde nach meinem pflichtmässigen Dafürhalten diese bisher befolgte Regel auch ferner vorkommenden Falls zur Anwendung bringen müssen. . . In demselben Sinne erklärte C. sich später den Behörden der provisorischen Regierung gegenüber: man wollte das Beste der Stadt wahren und leistete deshalb der jedesmal herrschenden Gewalt

Folge. »Die Aufgabe war dabei in Berücksichtigung hiesiger Verhältnisse sich von aller Politik fern zu halten«.

Von diesem Gesichtspunkt ausgehend gelang es C. während der dreijährigen Kriegeszeit die Administration Flensburgs in regelmässigem Gange zu erhalten. Wie man auch sein Verhalten während dieser Jahre beurteilen werde, ist es gewiss nicht zu verkennen, dass durch sein Verbleiben auf seinem Posten grössere Uebelstände für die Stadt und deren Bevölkerung vermieden worden sind. Entschieden muss man aber in Abrede stellen, dass die sogenannte Anerkennung den 26. März bedeutet, dass Flensburg sich zugunsten der revolutionären Politik erklärt hat.

De medeltida danska jordvärderingsenheterna med särskild anknytning till guldvärdering och skyldtaxation under valdemarstiden¹.

AV

KJELL RUNQUIST

I

Guldvärdering och skyldtaxation tillhöra några av de mest omdebatterade företeelserna inom dansk medeltidshistoria. Ett skarpsinnigt och mödosamt arbete har av forskningen nedlagts för att lösa de problem, som sammanhånga därmed. Trots detta är det ingen lätt sak att skapa sig en enhetlig bild av de ifrågasvarande fenomenens verkliga innebörd, eftersom de från olika håll framförda åsikterna och uttalandena ofta ha löpt vitt i sär. Orsakerna till de divergerande meningarna äro delvis ofrånkomliga och bottna i sakens egen natur. Lagbundenheter saknas ingalunda; bärande principer kunna framställas, och teser kunna formuleras. Men man iakttager ständigt, hurusom utvecklingen har medfört avvikelser från de en gång fastställda normerna. Själva verkligheten framträder därför såsom komplicerad och

¹ Förkortningar: mk = mark; mkg = mark guld; mks = mark silver; öre s = öre(n) silver; ört = örtug(ar); ört s = örtug(ar) silver; den. = denar(er) = penning(ar); den. s = penning(ar) silver; d.t = senare dansk sädestunna; valdv = valdemarsvikt; jyllv = jyllandsvikt; KVJ = kung Valdemars jordebok; RB = roskildeboken; ÅB = århusboken; Aakjær = Kong Valdemars Jordebog, ed. S. Aakjær, (Kph 1926—43); Aakjær inl. (kom.) = inledningen (kommentaren) till samma verk; Maal = S. Aakjær, Maal, Vægt og Taxter i Danmark, Nord. kultur XXX (1936); Plov = S. Aakjær, Plov og Havne, Juristforb:s Med Lov skal Land bygges (Kph 1941); Kirkeafgift = S. Aakjær, Kirkeafgift og Kirketiende i Ribe Stift

överskådlig och låter sig i sin rika facettering svårligen gripas och inpressas i en tvångströja av regler och föreskrifter, förutsatt att dessa skola besitta en mera generell giltighet.

Behovet av överskådlighet på det ifrågavarande området har dock varit stort. Man har fördenskull, som så ofta har skett inom den historiska vetenskapen, förenklat verkligheten och givit densamma ett sken av idealitet. Kravet på att de uppställda formlerna och sambanden skola vara exakta och undantagslösa,

1321—1682, Fortid og Nutid, XVI, hæfte 1 (1945); Korntiende I = S. Aakjær, Korntiende og kornareal i det 14. århundrede, Hist. Tidsskr. (Danm.), 11 r. II (1949); Korntiende II = fortsättningen på nämnda skrift, HTD 11 r. III (1950); Arup = E. Arup, Leding og Ledingsskat, Hist. Tidsskr. (Danm.), 8 r. V (1914); Bolin = S. Bolin, Hallandslistan i kung Valdemars jordebok, Scandia, bd 2, hæfte 2 (1929); Ledung = S. Bolin, Ledung och frälse (Lund 1934); Christensen = C. A. Christensen, Nedgangen i landgilden i det 14. aarhundrede, Hist. Tidsskr. (Danm.), 10 r. I (1930); Ledings-satserne = C. A. Christensen, Et bidrag til fortolkning af ledings-satserne og betegnelsen havnebonde i Jydske lov, Juristforb:s Med Lov skal Land bygges (Kph 1941); Erslev = Kr. Erslev, Valdemarernes Storhedstid (Kph 1898); Jørgensen = Poul Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie (Kph 1947); Lauridsen = P. Lauridsen, Om Skyldjord eller terra in censu, Aarb. for Nord. Oldk. og Hist., 1903; Nørlund = P. Nørlund, De ældste Vidnesbyrd om Skyldtaxationen, Hist. Tidsskr. (Danm.), 9 r. VI (1928); Rasmussen I = Poul Rasmussen, Studier i Aarhus Kannikebords Jordebog fra c. 1315, Jyske Samlinger, 5 r. V (Aarhus 1941); Rasmussen II = fortsättningen på nämnda skrift, Jy. S., 5 r. VIII (Aarhus 1947); Guldtal = P. Rasmussen, Bestemmelse af Mark Guldtal (og Plovta) for Gods i Ning og Hasle samt Øster- og Vester Lisbjerg Herreder, som har tilhørt Aarhus-bispen og hans Kapitel, Jyske Samlinger, 5 r. VI (Aarhus 1944); Rhamm = K. Rhamm, Die Grosshufen der Nordgermanen (Braunschweig 1905); Runquist = K. Runquist, Hallandslistans förhållande till huvudstycket i kung Valdemars jordebok, Vetensk. soc. i Lund, årsb. (1946); Rymdmått = K. Runquist, Rymdmått, vikter och kronovärderingsvärden i kung Valdemars jordebok, Hall:s hamb. förb:s skriftserie III (Halmstad 1950); Steenstrup = J. Steenstrup, Studier over Kong Valdemars Jordebog (Kph 1874).

Till Professorerna Astrid Friis och Aksel E. Christensen ber jag få rikta ett vördsamt tack för visat intresse för mitt arbete. Med Stadsarkivarie Svend Aakjær har jag liksom vid ett föregående tillfälle haft ett inspirerande och värdefullt tankeutbyte i ämnet.

har eftergivits. De framträda därför såsom ideella principer eller mönster. De höra dock uppfattas såsom någonting mera än rena arbetshypoteser. Mycket talar nämligen för att de flesta av de på empirisk väg funna reglerna ha svarat mot faktiska, ursprungligen givna förhållanden och sålunda vila på ett klart sakligt underlag.

Såsom exempel på ideella relationer av det anförda slaget kan nämnas, att man har likställt 1 mk skyldjord på Själland med 3 mkg jord på Jylland år 1241, 1 mkg jord i århustrakten med 1 öre skyldjord på Själland år 1315, och att 1 mk själländsk skyldjord har ansetts ekvivalera 2 mk själländskt sädesland.

I föreliggande uppsats göres ett försök att genom andragande av några nya synpunkter skänka de rubricerade problemen ökad klarhet. Framställningen bygger, såsom naturligt är, i hög grad på föregångarnas resultat, såväl de äldres som de yngres.¹

Lagarnas vittnesbörd.

Såsom instrument för jordvärdering i medeltidens Danmark tjänstgjorde guldvärderingen inom den jydskas lagens område och skyldtaxationen inom den själländska lagens område. Båda taxeringarna uppvisa många gemensamma drag, men skilja sig åt i det väsentliga avseendet, att skyldtaxationen refererar till den årliga avgift, som utgick av jorden, guldvärderingen åter till densammas kapitalvärde.

Det landgille, som vilade på fästejorden, kan enligt jydskas lagens ledungsparagrafer ställas i talmässig relation till jordens guldvärde. Det framkommer härvid det kända sambandet, att 3 mkg i jord ha varit pålagda en årlig avgift av 1 mks i landgille.

Alla forskare ha varit ense om att 1 mkg i jydskas lagen har motsvarat 8 mks. Konsekvensen måste då bli, att på 24 mks

¹ Den ursprungligen tänkta begränsningen av undersökningen till att gälla enbart valdemarstiden har icke varit möjlig att upprätthålla. Även källor, som härröra från det 14:e århundradet, ha måst anlitas. Skriften gör dock icke anspråk på att för detta senare tidsskede lämna någon sammanhängande teori.

i jord har fallit 1 mks i årligt landgille. Kvoten mellan jordens kapitalvärde och årligen utgående landgillesbelopp har således varit 24, en allmänt erkänd slutsats.

Mycket anmärkningsvärt är, att jydskas lagens III,13 förutsätter de principer vara bekanta, efter vilka landgillet uttogs av fästebönderna. Landgillesavgiften är i denna paragraf det primära, hafnen det därav avledda. Slutsatsen kan icke bliva någon annan än en: *landgillestaxationen har vid jydskas lagens ikraftträdande varit allmänt genomförd* och så känd, att ingen har haft något behov av att genom lagbestämmelser upplysas i denna sak.

Jag meddelar här de välbekanta ordalagen i den jydskas lagens viktigaste ledungsföreskrifter. III,12: »Av hur mycket jord där skall utredas ledungsavgift. — Den bonde, som har mark guld eller mera, skall utreda tredingshafn, eftersom tredingshafn icke skall svaras av mindre än en mark guld. Men av fyra mark silver skall där utredas sjettingshafn, av två mark silver tolftingshafn, av mindre än två mark silver skall där icke utredas ledung. . .«. — III,13: »Av hur stor fästeavgift landbon skall utreda ledung. — En landbo, som betalar åtta örtugar silver i skyld¹, skall utreda tredingshafn; den som betalar fyra örtugar, skall utreda sjettingshafn. Men betalar han mindre än fyra örtugar silver, skall han, vare sig det är repdragen jord eller kænneland, utreda åtta örtugar silver till kungens gård.«²

Trots att lagen sålunda icke direkt omnämner de metoder, enligt vilka landgillet påfördes jorden, äro dessa icke längre någon hemlighet för sentida forskning. Det ifrågavarande sammanhanget har nämligen blivit uppenbart genom upptäckten av en *tremarksregel*, en av de få uppställbara principer, som tycks ha besuttit en mera obetingad giltighet. Den innebär, att varje hafn har varit pålagd en årlig avgift av 2 mks i statsskatt (t. ex. 1 mks i stut och 1 mks i ledungsavlösning) samt därjämte, om jorden har varit fästejord, 1 mks i landgille. För självägd

¹ Egentligen »åt skyld«.

² Några handskrifter ha här den åtminstone från saklig synpunkt sämre läsarten »örtug silver«. Jmf med Ledung, 101.

bondejord reduceras givetvis den anförda normen till en tvåmarksregel.¹ Sambandet har tidigast formulerats av Bolin, av honom bekräftats för Jylland och Skåne² samt av mig för Halland och Femern.³

Men naturligtvis har den jydskas lagen icke gjort sig skyldig till det häpnadsväckande företaget att härleda landgillet ur hafnen och samtidigt hafnen ur landgillet. Detta är heller icke nödvändigt att förutsätta, vilket den följande undersökningen kommer att visa.

Tremarksregeln bör såsom princip ha varit väl känd av lagens upphovsmän, eftersom landgillesavgiften kan bilda hörnstenen i uppbyggnaden av III,13. Men frågan är då, huru från denna utgångspunkt den jydskas lagens diskontinuerliga skatteskala skall kunna förklaras.

Jag erinrar om lagbestämmelsernas direkta anknytning till ledungstungan, ett faktum, som också har tagit sig uttryck i de rubriker, som de ha blivit åsatta: »Av hur mycket jord där skall utredas ledungsavgift.« — »Av hur stor fästeavgift landbon skall utreda ledung.« Vid genomläsning av texterna får man ett bestämt intryck av att de ifrågavarande paragraferna icke fästa något som helst avseende vid kvärsätet eller andra typiska

¹ Den ifrågavarande principen har tidigare kallats tvåmarksregeln (Runquist, 84, 111; K. Runquist, Kung Valdemars jordebok och Halland, Vår bygd, Hall:s hemb. förb:s årsskr. 1949, 34). Det nya namnet är emellertid påkallat, sedan landgillesavgiften har indragits i diskussionen. Av terminologiska skäl använder jag uttrycket tremarksregel i den följande framställningen även i det speciella fall, då en av markerna bortgår, och regeln sålunda framträder såsom en tvåmarksprincip.

² Observera Bolins definition på tredingshafn: »den betydde 8 örtugar silver i ledungsavlösning och 8 örtugar silver i stut, d.v.s. $\frac{2}{3}$ mark silver. Summan av hafnen var i Jylland som i Skåneland regelrätt 2 mark silver i dessa två skatter«. (Ledung, 102). Lägg också märke till uttalandet: »icke minst intressant är, att enligt jydskas lagen tydligen landbons avgift till jordägaren endast är hälften av hans skatt till staten.« (Ledung, 103). — Som synes har Bolin här lämnat en visserligen kortfattad men fullt otadlig framställning av tremarksregelns innehåll.

³ Runquist, 101 f, Rymdmätt, 88 f, se speciellt tabelluppställningen på s. 89.

gästeriavgifter. Lagens intresse är uteslutande inriktat på de skatter, som på ett eller annat sätt ha hört samman med *ledungen*.

Att således lagens *ledningsavgifter* ha uttagits efter en diskontinuerlig skala är givetvis intet hinder för att *totalbeloppet*, d.v.s. summan av ledungs- och gästeriprestationerna, skulle ha kunnat följa tremarksregeln. Det låter sig sålunda mycket väl tänka, att totalavgifterna ha varit proportionella mot jordinnehaven. Diskontinuiteten skulle i så fall endast göra sig märkbar för delkategorierna, påtagligast för hafnen eller ledungen, indirekt också för gästeriavgiften, ledungsskattens komplement. Landgillesbeloppet åter måste vara en primärt given storhet, som icke influeras av lagens bestämmelser.

Det finns i själva verket några detaljföreskrifter i lagen, som i icke ringa grad understödja den framförda tanken. Vi dröja ett ögonblick inför passusen i III,12: »av mindre än två mark silver skall där icke utredas ledung.« Nej, men naturligtvis vederbörliga gästeriavgifter. Det finns ju icke någon som helst anledning antaga, att de ifrågavarande bönderna skulle vara helt befriade från skatt till staten.

Lagens III,13 är också mycket talande i detta avseende och pekar tydligt i riktning mot att gästeriavgifterna trädde till, där ledungsskatten gick ut: »Men betalar han mindre än fyra örtugar silver, skall han, vare sig det är repdragen jord eller kænneland, utreda åtta örtugar silver till kungens gård.« Eftersom ledungsskatten endast uttogs av repdragen jord, ha vi här ett otvetydigt belägg för att vissa av de på den jydskas lagens bönder lagda avgifterna ha fallit utanför ledungen. F. ö. borde ju, därest de åtta örtugarna hade haft förbindelse med ledungstungan, dessa kallats för en sjettingshafn.

Inför de hittills givna tolkningarna av den jydskas lagens skatteskala gör densamma ett synnerligen egendomligt intryck, och man måste fråga sig, huru sådana bestämmelser ha kunnat vara förenliga med mycket elementära krav på rättvisa. Två bönder med exempelvis 7 resp. 4 mks i jord skulle således av lagen avkrävas vardera en sjettingshafn. Detta måste ju för bon-

den med det mindre jordinnehavet framstå såsom en klar oförrätt. Saken förbättras just icke därigenom att lagen tycks tillåta bönder av den kategori det här gäller att fritt köpa till eller sälja av jord. Detta måste naturligtvis medföra, att varje bonde sökte att skaffa sig just så stort jordinnehav, som motsvarade de förmånligaste skattesatserna i den diskontinuerliga skalan.¹ Man kan verkligen fråga sig, om det omsorgsfulla och noggranna arbete, som har nedlagts av de rättslärda för att låta den jydiska lagen framstå såsom ett mönster för dåtida rättskipning, rimligen kan förväntas resultera i bestämmelser av sådan oeffter-rättlighetsgrad som den antydda.

Helt annorlunda ter sig emellertid situationen, om vi utgå ifrån att den diskontinuerliga skalan endast haft giltighet för ledungsskatten och att totalskatten har varit underordnad tremarksregeln. Ty i så fall skulle ju bönderna icke ha haft någon fördel av att sabotera föreskrifterna, eftersom det från deras synpunkt måste vara skäligen likgiltigt, om de av dem avfordrade avgifterna av staten rubricerades såsom ledungs- eller gästeriprestationer. För kronan däremot ha de ifrågavarande bestämmelserna sitt givna intresse, i det de bilda en garanti för att ledungsutskylderna skola utgöra en lämpligt avpassad del av den samlade skatteintäkten.

Vi återvända till de omtalade bönderna med 7 resp. 4 mks i jord. Enligt jydiska lagen utredde 1 mkg jord tredingshafn, och detta betyder enligt den av Bolin givna definitionen (not 2, s. 401) 8 ört s i stut och 8 ört s i ledung eller sammanlagt 16 ört s. Proportionellt borde alltså 7 mks i jord utreda 14 ört s och

¹ Bönder med 1 mkg i jord skulle förvisso visa stor benägenhet att sälja av 1 mks för att på detta sätt få skatten nedsatt till halva det ursprungliga beloppet. Å andra sidan skulle bönder med 4 (5, 6) mks i jord med nöje köpa till 3 (2, 1) mks, eftersom detta icke på något sätt skulle påverka den på dem lagda skattebördan. Skipænet skulle fyllas med bönder, som hade 3 eller 7 mks i jord, men utarmas på sådana, som hade 4 eller 8 mks. Skenköpen skulle sira lysande triumfer. Det är sålunda lätt att se, att den äldre uppfattningen framskapar åtskilliga svårartade problem. Dessa äro emellertid med all säkerhet helt verklighetsfrämmande.

4 mks i jord 8 ört s i dessa båda slag av skatter¹. Denna beräkning giver ju ett fullt riktigt utslag för den av de båda bönderna, som hade den mindre jordegendomen, eftersom dennes sjettingshafn måste värderas till just 8 ört s.² Men den andre bonden, som rätteligen borde ha erlagt 14 ört s, antecknas ju av lagen endast likaledes för en sjettingshafn eller 8 ört s, vilket, därest intet ytterligare belopp ifrågakomme, måste sätta honom i en oberättigat förmånlig ställning.

Rimligtvis har emellertid den sistnämnde bonden i verkligheten erlagt just de 14 ört s, vilka motsvara tremarksregelns krav. Men av detta belopp ha endast 8 ört s fallit under *ledungstungan* och bildat den sjettingshafn, varom lagen talar; de överskjutande 6 ört s torde ha gått till kungens »gård« eller »bord«, till hans *procuratio* eller försörjning och sålunda debiterats det statliga kontot över *gästeriavgifter*. Och för dylika utskylder ha den jydskas lagens ledungsbestämmelser intet intresse tillövers.

För landbon bör saken ha gestaltat sig fullt analogt. En landbo, som har erlagt exempelvis 7 ört s i skyld, bör därutöver i enlighet med tremarksregeln ha betalat 14 ört s i årlig statskatt eller sammanlagt 21 ört s. Men av statsskattens 14 ört s ha endast 8 ört s upptagits av lagen och i denna tilldelats benämningen sjettingshafn; de återstående 6 ört s måste ha representerat en gästeriprestation och sålunda tillförts kronan under rubriken *gästeriavgifter*.

Trots att man har haft full förståelse för att den jydskas lagens landgille har varit en alldeles för låg avgift för att kunna tillåta en normal förräntning av åkerjorden³, ha Bolins betydelsefulla uttalanden om den skattetekniska innebörden av begreppet tredingshafn och om sambandet mellan statsskatt och landgille (not 2, s. 401) icke tillbörligt beaktats av forskningen. Vad

¹ 7 mks och 4 mks i jord representera resp. $\frac{7}{8}$ och $\frac{4}{8}$ (i sista fallet således hälften) av 1 mkg i jord.

² Enligt not 2, s. 401 var tredingshafnens värde 16 ört s. Sjettingshafnen måste alltså upptagas till halva detta belopp eller 8 ört s.

³ Jmf med Christensen, 453.

jydskas lagen beträffar, har emellertid Bolin endast yttrat sig över storleken av de skatter, som motsvara själva gränserna i den diskontinuerliga skalan. I dessa fall hade tremarksregeln full giltighet. Men även då jordinnehaven ha uppvisat andra värden än de i lagen särskilt angivna, torde den nämnda regeln ha legat till grund för uttaxeringen. Ett motsatt antagande medför nämligen mycket besvärande konsekvenser och leder bl. a. till att man måste tänka sig, att ett tillstånd har förelegat, som från rättvisesynpunkt måste betecknas såsom helt otillfredsställande.

Det logiska underlaget för ledungsföreskrifterna kan nu överblickas. Sambandet mellan tremarksregeln och guld taxationen är det primära; den förra har så att säga genom den senare inristats med guldbokstäver i själva jorden. Guldtalet framstår härigenom såsom ett praktiskt väldefinierat och brukbart instrument för att fastlägga det nya hafnbegreppet; marken guld jord och dess underavdelningar ha därför med rätta kunnat utgöra grundvalen för stadgandena i III,12. Men även den konstanta landgillesavgiften, från början knuten till guldets och därefter alltså fastlåst vid denna metall, är, såsom fallet har varit i III,13, fullt användbar för det ifrågasvarande ändamålet.

Sammanfattningsvis kunna vi uttala, att ledungsparagrafernas syfte tydligen icke har varit att upplysa om totalvärdet av de till kronan inflytande skatterna, ty detta belopp har redan före lagens tillblivelse varit väl känt och fastlagt genom hävd. Uppgiften har i stället varit att föreskriva *hur stor del* av statskatten, som skulle uttagas just i form av *ledungavgifter*.

Orden »eller mera« i jydskas lagens III,12 erhålla inför den nya tolkningen — i varje fall, om de syfta på endast ett mindre tillskott — en så naturlig förklaring, att de knappast behöva kommenteras. En bonde, som sålunda hade 1 mkg i jord och något mera, utredde tredingshafn och därjämte gästeriavgifter i sådan utsträckning, att tremarksregelns krav blevo tillgodosedda. Däremot bör frågan, om ett avsevärdare överskott över 1 mkg i jord kunde föranleda utkrävandet av ännu någon tredingshafn, upptagas till begrundande.

Vi betrakta emellertid till att börja med endast det mest okomplicerade fallet, d.v.s. då den ägda jorden låg helt inom det egna skipænet. Under denna förutsättning har Arup framfört meningen, att tredingshafnen endast skulle representera en betingad maximisats och att orden »eller mera« blott skulle ha giltighet från mark guld till mark guld, så att exempelvis en bonde med $2\frac{1}{2}$ mkg i jord skulle kunna fullgöra två tredingshafner årligen.¹ Bolin har emellertid tagit avstånd från denna uppfattning samt rivit upp Erslevs ur lagens II,50 dragna slutsats, att tremarksmän skulle upprätthålla fullt landvärn, ett resultat, som eljest från vissa utgångspunkter kunde ha tjänstgjort såsom bevis för Arups tes.² Tilläggas bör dock, att Jørgensen har kommit med den viktiga nyheten, att en tremarksman är en person, som har 3 mks i förmögenhet, icke en, som har 3 mkg i jord (Jørgensen, 208). Härigenom skulle grunden för Erslevs tankegång helt undanryckas.

Under sådana omständigheter är jag närmast benägen att på den ifrågavarande punkten följa Bolin och således uppfatta tredingshafnen såsom ledningsavgiftens absoluta maximisats i det betraktade fallet,³ vilket ju har den klara fördelen, att uttrycket i III,12 kan fattas direkt efter bokstaven. Ett definitivt ställningstagande i frågan bör dock föregås av en granskning av några ytterligare bestämmelser i lagen, nämligen III,19 och III,18.

De ifrågavarande lagrummens kända innehåll är följande: III,19: »Man må icke sammanlägga två tredingshafner. — Sitta syskon tillsammans i ett sambruk, hur många de än äro och

¹ Arup, 174 f; sifferexemplet är mitt eget.

² Erslev, 44; Ledung, 114 f. Arup själv menar, att en tremarksman kunde upprätthålla, men icke nödvändigtvis måste upprätthålla fullt landvärn (Arup, 180). Det avsedda lagrummet lyder: »Hur nämningar skola uttagas. — Där skall vara åtta nämningar i varje härad, två i varje fjärding, sådana, som äro tremarksmän, adelbönder, och icke brytar eller landbor, utan i stället dem, som var för sig upprätthålla fullt landvärn.»

³ Jag erinrar om den gjorda förutsättningen: en bonde, som ägde jord inom flera skipæn eller som köpte jord, kunde komma att få erlagga mera än en tredingshafn (se nedan s. 413).

hur god jord de än hava, och plöja de jorden under en gård, då skola de blott utreda en redsel. Men skiljas de, då skola de betala var för sig. Sedan de ha skiftat, då få de icke senare lägga gods tillsammans, med mindre den ene flatför sig till den andre.« — III,18: »Att man icke må minska ett skipæn. — Den hafnebonde, som har full plogs ärja och sedan köper mera, skall av köpejorden utreda så mycket som förr gick av den. Men har han mindre, då må han köpa till, så att han har plogs ärja. Men herremän må köpa så mycket de orka, ty de svara fullt därav, i det de våga sin hals för kungen och för landets fred. Ofta går det också så, att den jord, som herremän köpte tillika med den de förut hade, går till skipænet efter deras död som förr.«

Jag vill emellertid redan från början understryka, att inför den tolkning, som jag har givit ledungsbestämmelserna, mista dessa helt och hållet den drastiska innebörd, som man tidigare har velat inlägga i dem. Den sammanlagda skattesumman kommer i varje särskilt fall att regleras enbart efter tremarksregeln. De båda sist citerade stadgandena äro därför oförmögna att i något avseende påverka det totala skattebeloppet. De torde med all säkerhet endast ha haft till uppgift att hålla gränslinjen klar mellan ledungs- och gästervavgifter, något, som i hög grad tycks ha intresserat kronan vid den ifrågavarande tidpunkten. Man jämföre särskilt med III,16 och III,17, vilka lämna detaljerade upplysningar om när i vissa gränfall ledung eller kvärsäte skulle fullgöras av skattebönderna.¹

Arup och Bolin ha närmare undersökt, vilken effekt i skatteavseende, som bleve följden, om syskon, som skiljts enligt III,19, åter lade gods tillsammans.² Stundom ökades ledungsskatten, stundom minskades den, någon gång blev den helt oförändrad. För normalt stora gårdar var en höjning det vanligaste.³ I stort sett skulle man emellertid vilja tro, att man i praktiken kunde påräkna en viss utjämning, och det förefaller därför som om hela detta problem vore av underordnad betydelse.

¹ Dessa lagställen citeras nedan på s. 412 f.

² Arup, 171 f.; Ledung, 120 f.

³ Ledung, 122.

Men det går att peka på ett fall, då lagens III,12 väl behöver det stöd, som III,19 kan lämna. Vi tänka oss två eller flera i ett skipæn sittande syskon, som ha åtskiljts och vardera utreder en tredingshafn. De lägga sitt gods tillsammans, och följderna skulle då enligt III,12 bliva — förutsatt, att tredingshafnen utgör den maximala skattesatsen, vilket vi ju ha antagit — att alla dessa syskons ledungsskyldigheter fullgjordes genom att de tillsammans gäldade endast en tredingshafn. En dylik utveckling måste ju — särskilt om syskonen äro många — resultera i en klar och säkerligen icke önskvärd »minskning« av skipænet.

Det är tydligen en sådan effekt, som lagens III,19 speciellt vänder sig emot; i övrigt torde dess verkan ha varit tämligen begränsad. Det som för oss sentida läsare förefaller att ha varit bestämmelsens huvudsyfte, har sannolikt uppfattats på samma sätt redan vid lagens tillkomst. Denna tolkning står i varje fall i bästa överensstämmelse med paragrafens rubricering: »Man må icke sammanlägga två tredingshafner.« Ty, även om lagrummens överskrifter troligen äro av senare datum än själva texterna, synas de dock ständigt giva ett adekvat uttryck för dessas sakinnehåll.

Lagens III,18 har utan all tvekan haft samma uppgift som dess III,19. Mitt föregående ställningstagande kräver, att jag även här måste följa Bolin och uppfatta termen *hafnebonde* såsom avseende den gemene bonden inom hafnen.¹ En bonde köper således jord; detta kan påverka ledungsskattens storlek. Hålla vi oss till ett sådant fall, då såväl den ägda som den köpta jorden uppvisar en måttlig areal, bliva köpets konsekvenser i det nämnda avseendet icke särskilt anmärkningsvärda. Den sammanlagda, från köpare och säljare utgående ledungsskatten till kronan kan allt efter omständigheterna ökas eller minskas, den kan också råka att bliva helt oförändrad.²

¹ Ledung, 125. I detta fall går det också att hänvisa till Jorgensen (s. 212 f.), som med skärpa betonar, att termen *hafnebonde* icke har någon speciell innebörd utan helt enkelt utpekar den ifrågavarande bonden såsom medlem av hafnelaget.

² Följande exempel visar de tre möjligheterna: a) A har 3 mks i jord,

Situationen blir emellertid genast mera kritisk, när vi närma oss de högre skattesatserna. Vi tänka oss en enmarksbonde, som inom sitt skipæn köper ett avsevärt antal mkg i jord. Tidigare har han enligt III,12 erlagt en tredingshafn, vilken i denna paragraf framträder såsom en maximisats. Utan den kompletterande bestämmelsen i III,18 skulle han alltså icke behöva utreda några ledungavgifter alls för den nyförvärvade jorden. Var köpejorden tidigare belagd med ledungsskatt, måste således det hela medföra en märkbar nedgång i det ifrågavarande skipænets hafntal.

Det är på denna punkt, som jag menar, att lagens III,18 griper in. Dess verkan är begränsad till arealer över full plogs ärja, men enligt den gjorda förutsättningen bör denna gräns vara överskriden i det betraktade fallet. Lagen dekreterar då, att bonden av köpejorden över plogs ärja skall göra ut så mycket, som förr gick av den.

Vi se, huru lagens paragrafer III,12 och III,18 samarbeta. Den förra presterar det tillräckliga under 1 mkg i jord, den senare sätter in sin spärrföreskrift vid köp av jord över full plogs ärja. Men mellan dessa gränser observera vi ett intervall, inom vilket båda lagrummen ha satts ur funktion. Mellan 1 mkg i jord och full plogs ärja kan ledungsbelagd jord köpas utan att köparens ledungsskyldigheter ökas.

III,18 här rubriken: »Att man icke må minska ett skipæn.« Detta uttalande torde väl täcka bestämmelsens innehåll. Men det är lätt att se, att det nämnda syftet skulle helt förfelas, därest spelrummet mellan mark guld i jord och plogs ärja vore

B 6 mks. A köper 1 mks av B. Före köpet utgick tolftingshafn + sjettingshafn, efter detsamma två sjettingshafner — alltså *ökning* av ledungsskatten; b) A har 5 mks i jord, B 4 mks. A köper 1 mks av B, varvid två sjettingshafner gå över i sjettingshafn + tolftingshafn — alltså *minskning* av nämnda skatt; c) A har 4 mks, B 7 mks. A köper 2 mks av B. Båda erlägga oförändrat tidigare utgående ledungsskatter — alltså *status quo* i detta avseende. — Man får icke förledas till att tro, att en bonde, som exempelvis har 2 mks i jord och köper till lika mycket, kommer att stå kvar vid sin tolftingshafn. I ett sådant fall har visserligen lagens III,18 försatts helt ur spel, men dess III,12 är verksam.

mera betydande. Vi böra således räkna med att full plogs ärja icke gärna kan ha svarat mot ett avsevärt antal mkg i jord.

Erslev har satt plogs ärja lika med 3 mkg i jord, men de bevis, som han har anfört för att stödja denna sin uppfattning, äro icke bindande.¹ Jag kommer senare att giva vissa skäl för att plogs ärja från ideell synpunkt har kunnat omfatta endast omkring 1 mkg i jord. Detta senare värde måste anses vara det mest eftersträvansvärda, eftersom det döda intervallet mellan 1 mkg i jord och full plogs ärja i så fall skulle helt försvinna och de diskuterade bestämmelserna följaktligen uppnå sin maximala effektivitet.²

För den händelse den framförda tanken skulle vara riktig, komme analogierna mellan lagens III,18 och III,19 att drivas till sin spets. Man skulle bland annat utan större våda kunna låta dessa båda lagrum byta rubriker med varandra. Ty om en bonde ägde 1 mkg i jord och köpte ännu en, finge han enligt det gjorda antagandet betala en tredingshafn för vardera. Sättes däremot gränsen för plogs ärja högre än vad nyss skedde, skulle i detta och i andra liknande fall en tredingshafn helt eller delvis gå förlorad för ledungen.

Såsom nyss antyddes, komma vi senare att upptaga problemet om storleken av en plogs ärja till en mera ingående behandling. De närmast följande slutsatserna äro helt oberoende av vårt ställningstagande på denna punkt.

Hittills har man ständigt föreställt sig, att ett vakuum uppstode, så snart ledungsskatten bortföll. Detta har lett tankarna i riktning mot att antaga ett partiellt frälse för de hafnebönder, om vilka III,18 talar. Arup har sålunda framfört åsikten, och C. A. Christensen närmare utvecklat densamma, att hafnebönderna skulle ha bildat ett privilegierat stånd, ett mellanskikt mellan bondeklass och herremän.³ Men någon skattefrihet eller ens

¹ Erslev, 42 f, 50, 60. Jag återkommer till frågan i avd. II.

² Vi bortse från det fall, då herremän köpte jord. Att skipænet under sådana omständigheter kunde minskas, har av lagen observerats och kommenterats.

³ Arup, 178 f; Ledingsatserne, 306 ff.

nedsättning av skatternas belopp kom med all säkerhet icke III,18:s hafnebönder till del. Även dessa bönder stodo tvivelsutan under den mäktiga tremarksregelns överhöghet. När ledningsavgiften gick ut, kom gästeriavgiften in. Och i och med att detta har konstaterats, ha hafnebönderna förlorat det prerogativ, som ensamt skulle ha kunnat motivera deras påstådda särställning. Och om överhuvud någon privilegierad bondeklass har existerat i den ifrågavarande tidens Danmark, så bör den indikeras av andra källor än jydskas lagens paragraf III,18.

Den teori, som vi ha utvecklats i det föregående, följer mycket nära den av Arup tidigare framförda med de modifikationer, som Bolin i vissa avseenden låtit densamma undergå. Det har dock icke varit möjligt att endast hänvisa till de av de båda nämnda forskarna uppnådda resultaten, eftersom dessa icke ha vunnits vid en omedelbar konfrontation av ledningsparagrafernas innehåll med tremarksregeln, en åtgärd, som synes mig vara nödvändig att tillgripa för att skapa full klarhet i de föreliggande problemen.¹

Vi ha i det föregående granskat maximi- och minimisatserna i III,12 och gå i enahanda syfte över till III,13. Att tredingshafnen skulle ha haft samma maximala karaktär för landbons avgift som för bondens, är föga troligt. Ty i så fall borde ju de inledande orden i III,13 ha lytt: »En landbo, som betalar åtta örtugar silver i skyld *eller mera*, skall utreda tredingshafn . . .«. Jag föreställer mig därför, att en landbo med

¹ Såväl Arups som Bolins teorier på det ifrågavarande området äro utarbetade med behärd konsekvens. Bolin godtager i det stora hela de av Arup framlagda synpunkterna, men har avvikande mening i några detaljfrågor. Jag biträder Bolins ändringsförslag av förnämligast följande fyra skäl: a) orden »*eller mera*« i III,12 kunna tolkas direkt efter bokstaven; b) av orsaker, som Bolin och Jørgensen anfört, bör icke beteckningen hafnebonde sättas i förbindelse med ett jordinnehav av 3 mkg (Ledung, 117 f, ordet *num*; Jørgensen, 208); c) lagens III,18 utgör ett naturligt och nödvändigt komplement till III,12 och bör därför liksom denna senare bestämmelse ha vänt sig till *samtliga* det ifrågavarande skipænets ledningsbönder; d) intet talar för att stadgandena i III,18 skulle tillförsäkra hafnebonden någon form av frälse.

exempelvis 16 ört s i skyld mycket väl kan ha erlagt två tredingshafner per år. Det är ju långt ifrån nödvändigt, att de för arrendejord resp. bondejord gällande lagbestämmelserna skola vara helt likartade. Lagens II,50 angående nämningar synes sålunda göra en viss skillnad mellan den besuttne ledungsbonden och en aldrig så förmögen landbo. Men måhända har hela saken icke haft så stor betydelse i praktiken, eftersom det kanske var mindre vanligt, att arealer över 1 mkg i jord utarrenderades till en och samma person.

Beträffande den undre gränsen i III,13 behöver jag endast återgiva följande uttalande av Bolin, vilket presterar en fullt uttömmande och tillfredsställande förklaring: »Men den, som hade mindre att ge i landgille än fyra örtugar, slapp dessa åligganden och fick — vare sig han hade känneland eller repdragen jord, av vilken ledung och landvärn eljest utgick — erlægga sin efter maximum beräknade skatt direkt till kungens bord, d.v.s. på det sätt, som stuten eljest utgick på.»¹

Det bör emellertid icke underlåtas att påpeka, att man i den ifrågavarande bestämmelsens nedergräns spårar en till synes orättvis överbeskattning av skyldjord under 4 ört s, vilket för de allra minsta brukningsdelarna slår över i rena orimligheten. Det förefaller mig dock som om udden i denna föreskrift vore riktad icke mot landbon utan mot jordägaren. Den utgör nämligen för honom ett effektivt hinder att utarrendera jordområden av otillräcklig storlek för att föda sin man.

Jag meddelar nu för fullständighetens skull innehållet i lagens III,16 och III,17, vilket icke saknar intresse i det föreliggande sammanhanget: III,16: »Om man har jord i flera skipæn. — Har en man jord i flera skipæn och plöjer all jorden under en gård och lägger hela avgrödan i en lada, då utredes icke mera än en redsel därav, men lägger han i flera lador, då skall han utreda flera redslor. Sitter en man i kvärsäte och plöjer jord i ett skipæn och lägger i lada, där han sitter och icke annorstädes,

¹ Ledung, 101. Jag reserverar mig dock något mot citatets allra sista ord, eftersom jag menar, att uttrycket »kungens bord« (eller »gård«) särskilt tager sikte på gåstieravgifterna.

då skall han utreda kvärsäte och icke ledung. Men sitter han i ett skipæn och plöjer jord, som ligger i kvärsäte, och lägger i lada i det skipæn, som han sitter i, då skall han betala ledung och utreder icke kvärsäte. Ledung skall alltid utredas av den gröda, som är tagen och icke av den, som ligger i jorden eller skall sås.« — III,17: »Man må icke uppköpa en annan mans skipæn. — Stå somliga en mans hus i en mans skipæn och somliga i en annan mans, då skall ledung och kvärsäte utredas, där han lägger i lada, och andra redslor redas, där eldhuset står. En man må icke uppköpa en annan mans skipæn med mindre han reder fullt därav. Får en man jord i en annan mans skipæn och plöjer den under samma gård, som han förr satt i, då skall han icke reda mera än en redsel därför«.

Stadgandena tala i stort sett för sig själva, men ett par påpekanden torde kanske vara på sin plats. Vi konstatera således bland annat, att kvärsätejorden har legat utanför skipænsättningen vid ifrågavarande tidpunkt.¹ Av intresse är också att iakttaga, huruvida de tidigare dryftade föreskrifterna i III,18 skärpas, då bondens köplust riktar sig mot jord i ett främmande skipæn. I detta fall har nämligen gränssättningen »full plogs ärja« fallit bort. Men bestämmelsen är föga drastisk. Ty det erfordrades ju endast, att köparen plöjde all jorden under sin egen gård för att han icke skulle behöva utreda mera än en redsel för densamma.

Beträffande den rent skattetekniska innebörden av termen *redsel*, ansluter jag mig till Arups uttalade mening. Såsom uttrycket framträder i lagen, är det fixerat såväl med hänsyn till

¹ Troligen också utanför hafnsättningen. Ty i Hindsted härad i KVJ (Aakjær, 4; textstället citeras i not 3, s. 446) ställes hafnen i direkt motsatsställning till en afgift i kvärsäte. Att ledungshafnerna kunna prestera gästeriutskylder — jordebokens huvudstycke bokför ju endast sådana — är ingen nyhet. Jmf med Runquist, 104 samt 102, tabell 4, raden B-hafner. Slutsatsen förstärkes därigenom, att den jydskas lagen och huvudstycket i KVJ äro nära samtida. Ty att kvärsätejorden skulle ha hafnats någon gång *just* under det korta tidsintervallet 1231—1241 är väl föga troligt, särskilt som det icke finnes någon större anledning förmoda, att utvecklingen vid detta tillfälle skulle ha förlöpt i nämnda riktning.

den lokal, där avgifterna erlades, som till den skatterubrik, de voro åsatta. (Lägg dels märke till sammanställningen »en redsel« med »flera redslor« i III,16, dels till uttrycket »och andra redslor redas« i III,17). I den mån en redsel faller under ledungstungan, blir den, såsom Arup mycket träffsäkert har anmärkt, även storleksbestämd;¹ detta är en direkt följd av att ledungsskatten enligt III,12 endast uttogs i bestämda bråkdelar av hafnen. Det bör kanske påpekas, att de dragna slutsatserna rörande den specifika innebörden av den anförda termen vila på ett sakligt, icke på ett språkligt underlag.

Den tolkning, som i det föregående har inlagts i den jydskas lagens ledungsparagrafer, synes mig medföra avgjorda fördelar. Lagens besynnerligheter försvinna, och man måste förvåna sig över styrkan i det logiska moment, som genomgående utmärker bestämmelserna. Man får en känsla av att det hela icke skulle ha kunnat utformas på avsevärt annorlunda sätt än vad som har skett.

Man behöver icke ingående studera det medeltida danska skatteväsendet för att upptäcka, att utvecklingen på Jylland och på Själland har följt två parallella linjer. I kung Erik Klipping's lag av år 1284, § 11, finna vi i följande uttalande den själländska motsvarigheten till den jydskas lagens viktigaste ledungsstadganden: »Vem som har mark skyld eller nio öre eller tio öre eller elva öre i jord, rede därav full hafn, men har han tolv öre i skyld, rede han för halvannan hafn.«

Det är väl knappast behövt att påpeka, att den förklaring, som vi ovan givit den jydskas lagens ledungsföreskrifter, utan vidare låter sig överskriva till dessas själländska efterbild. Det finns därför ingen anledning till att närmare uppehålla sig vid denna sida av saken. Men däremot måste det vara av största intresse att ställa de båda lagarnas uttalanden i relation till varandra.

Vi observera då, att (från rent aritmetisk synpunkt) full hafn i den jydskas lagen svarar mot 3 mkg och i den själländska lagen mot 1 mk i skyld (*census*). På detta sätt komma vi fram

¹ Arup, 166.

till det välkända sambandet $1\text{ mk skyld} = 3\text{ mkg}$, vilket emellertid vanligen brukar härledas icke över hafnen utan över bolet.

Av ännu större betydelse är att fastslå, att den jydiska lagen låter en hafn utgå av 1 mk i *skyld* (III,13; fortfarande i aritmetisk bemärkelse), den själländska av 1 mk *terra in censu*. Vi erhålla således en formell bekräftelse på att det danska ordet »*skyld*« har sin motsvarighet i det latinska »*census*«. Vi ledas sålunda osökt över till den av Rhamm antydda och av Nørlund kraftigt understrukna åsikten, att den själländska skyldtaxationen har varit en landgillestaxation.¹

Skuld och landgille.

I en tidigare skrift har jag av den nyss angivna och även av andra anledningar oreserverat anslutit mig till den av Nørlund framförda uppfattningen, att den själländska skyldtaxationen ytterst skulle bottsna i jordens ansättning till landgille; ja, jag tvekade icke om att betrakta skylden (*census*) och landgillet såsom två identiska begrepp.² Då emellertid den ifrågavarande meningen har bestritts av flera framstående forskare, torde det här vara på sin plats att närmare utveckla de skäl, som tala till förmån för densamma.

Vid köp av arrendjord tillhandlar man sig icke brukningsrätten över denna. Det, som man köper, är i själva verket endast den av jorden årligen utgående avkastningen eller räntan, fästeavgiften, arrendet eller landgillet. Efter denna räntas storlek avpassas köpesumman, kapitalinsatsen. Avgiften är således det primära, köpeskillingen det därav avledda. Detta rationella sätt att se på saken synes icke ha varit främmande för medeltida

¹ Rhamm, 357, 363 f; Nørlund, 90.

² Rymdmått, 38 f. Rhamm har påpekat (s. 358), att roskildeboken brukar ordet *skyld* för *census*. År 1434 översattes » $1\frac{1}{2}$ marcum terrarum in censu» med »12 örtis skepper jorde met skyldfar» (Lauridsen, 32; *far* betyder fåra). Också Jorgensen sätter *census* i förbindelse med landgillet och framhåller bl. a., att skyldtaxationen, som är äldre än ledungsskatten, icke kan ha skapats för dennas skull (Jorgensen, 259).

tankegångar. Jag erinrar om sådana förekommande uttryck som »skog för 24 svins ollon« eller »äng för 60 fårs gräsning«. Liksom landgillet är fästejordens årliga ränteinkomst, så äro ollonen skogens och gräset ängens. Och skyldjordens, skogens och ängens kapitalvärde är en direkt funktion av den årliga avkastningen, landgillet, ollonen eller gräset.

Det är för övrigt mycket naturligt att låta kapital och ränta hålla samma enheter. Den årliga räntan kan ju uppfattas såsom en bråkdel av kapitalet; den senare storheten framträder omvänt såsom den förras multipel. Redan Erslev har iakttagit, att skyldtaxationens lägsta enhet är *denarius*, penning, och icke *modius*, skäppa. »Skylden er Metal, ikke Korn.«¹ Och då köpesumman ständigt tilldelas enheter i silver eller penningar, är det långt ifrån förvånansvärt, om också landgillet har erhållit någon av dessa bestämmningar.

Åtskilliga forskare ha dock visat stor obenägenhet att acceptera sådana tankegångar som dem vi nu ha utvecklat. Orsaken härtill torde främst ha varit, att man icke har velat godtaga den jydskas lagens höga kapitalisationsfaktor 24. Sålunda förklarar C. A. Christensen rent ut, att den förräntning av jordens värde med 4 %, som Erslev och Nørlund ha satt i fråga, måste betraktas såsom en omöjlighet.²

Det hela bottnar emellertid i ett missförstånd, förorsakat av att forskningen har tillämpat ordet landgille i två motstridiga betydelser. Tyvärr har problemet härigenom kommit att snedvridas. Den jydskas lagens »landgille« är således någonting helt annat än det »landgille«, som Christensen omtalar i sin skrift. Christensens landgille motsvarar närmast tremarksregelns »totaltalskatt« eller »totalavgift«, d.v.s. summan av statsskatten och det egentliga landgillet, det senare liktydigt med fästebondens utlägg till jordägaren. Att Christensens landgille också har inkluderat statsskatten eller ett därmed jämförligt belopp, framgår med största tydlighet av den av honom på s. 465 utförda

¹ Erslev, 23 f.

² Christensen, 453.

kalkylen, vilken icke tillåter någon marginal för en utanför landgillet fallande avgift av statsskattens storleksordning.

Rasmussen har i sina skrifter konsekvent utelämnat ordet landgille och talar endast om avgift. Någon enstaka gång kan man finna ett uttryck om »Landgildens Nedsættelse« eller någonting liknande, men då ständigt i ett mera neutralt sammanhang. Rasmussens »avgift« har emellertid utan tvivel samma innebörd som Christensens och har således icke avsett landgillet enbart, en uppfattning, som jag för alla eventualiteters skull har verifierat genom att direkt tillskriva honom i saken.¹

Det är tydligen av behovet påkallat att åstadkomma en enhetlig nomenklatur på det ifrågavarande området. Det förefaller mig därvid som om det skulle vara lämpligast att låta tremarksregeln och den jydskas lagens föreskrifter bilda fast norm. Ordet *landgille* bör därför avse landboms fästeavgift till jordägaren, oberoende av om denne har varit en fysisk eller juridisk person, enskild man eller myndighet. Termen *totalavgift* bör tagas i en bestämd teknisk betydelse, nämligen såsom summan av statsskatten (t. ex. stut + ledungsavlösning) och landgillet. Ifrågavarande begrepp har därför mening endast för de avgifter, som ha utgått av fästejorden, såframt man icke för de självägande böndernas vidkommande vill räkna med ett fiktivt landgille.²

Även termen *kapitalisationsfaktor* kräver en distinkt definition. Det finns anledning till att låta detta begrepp utgöra kvoten mellan jordens kapitalvärde och från densamma härörande totalavgift. Härigenom kommer nämligen kapitalisationsfaktorn att erhålla i det närmaste den betydelse, som oftast

¹ Jag återkommer i avd. II till Rasmussens uttalande.

² Jordbesittare, som hade att erlægga »bondeskyld« till medarvingar, kunna ju anses inneha en ställning mellan självägare och landbor. — Även inom herrarnas och biskoparnas skipæn kan man väl räkna med att statsskattens karakteristiska beståndsdelar, stut, ledung etc., ha utkrävts av skattebönderna enligt de sedvanliga reglerna. Det blir därför i sådana fall närmast en fråga om att skapa någon lämplig benämning på de utskylder, som ersätta en eljest utgående statsskatt.

har inlagts i densamma, och man kommer då också nära den tolkning, som uttrycket har givits av Christensen och Rasmussen. Från denna utgångspunkt är det tydligt, att den ifrågasvarande facktermen särskilt anknyter till fästejorden. Denna omständighet bör uppmärksammas, ty låter man kapitalisationsfaktorn utgöra förhållandet mellan jordens kapitalvärde och den självvägande bondens statsskatt, så kommer man till en siffra, som är 50% högre än eljest. En nödvändig förutsättning för att med framgång kunna bruka det nämnda begreppet är således, att man i varje särskilt fall har gjort klart för sig, om det kasus man behandlar, refererar till landbojord eller till självvägd bondejord.

I jydsk lagen var förhållandet mellan kapitalvärde och landgille 24:1. Men kapitalisationsfaktorn skall ju enligt det ovan sagda anknyta icke till landgillet utan till totalavgiften. Och då denna sistnämnda i enlighet med den vid ifrågasvarande tidpunkt gällande tremarksregeln var lika med landgillet tredubbla belopp, kunna vi draga den viktiga slutsatsen, att med tillämpning av den ovannämnda, med härskande uppfattning väl förenliga definitionen, *den jydskas lagens kapitalisationsfaktor icke, såsom man hittills föreställt sig det, har varit 24, utan i stället 8*. Och mot denna siffra tror jag icke, att Christensen vill resa någon invändning.¹

Att den definition, som här har givits termen totalavgift, tillåter vissa utskylder att falla utanför begreppets ram är uppenbart. I mycket hög grad gäller det nu sagda om avgifter till kyrkan, t. ex. tiondet.

Av intresse är att vi kunna påvisa, att den jydskas lagens beräkningsmetod har tillämpats vid ett köp i Själland av en skyld (census) år 1282 (Dipl. Dan. 2 r. III, nr 20). Vid detta tillfälle erlade stormannen Oluf Tagesen 1,2 mks för varje bekommen ört skyldjord. Enligt själländsk beräkning kan 1,2 mks

¹ Naturligtvis kan man tilldela den jydskas lagens kapitalisationsfaktor värdet 24, men då går detta ut över den betydelse, som man sedvanligen och med särskild hänsyftning på ett senare tidsavsnitt brukar inlägga i begreppet.

överskrivas i 288 den. s (1 mks motsvarar 240 den. s). Å andra sidan är 1 ört skyldjord detsamma som 12 den. skyldjord.¹ Köpesumman för 12 den. skyldjord utgjorde alltså i det betraktade fallet 288 den. s, eller med andra ord: varje penning skyldjord har vid det ifrågavarande tillfället varit åsatt ett värde av 24 penningar silver.

Vi identifiera nu census och landgille, en åtgärd, för vars berättigande goda skäl ha givits i det föregående. Den studerade ytenheten, omfattande 1 den. skyldjord och värderad till 24 den. s, skulle alltså ha utrett 1 den. s i årligt landgille. Kvoten mellan kapitalvärdet och det årliga landgillesbeloppet har således varit 24. Slutsatsen måste då bli, att vid det under särskilt omständliga och högtidliga former verkställda köpet år 1282 den jydiska lagens karakteristiska beräkningsmetod noga följts. Den som till äventyrs finner detta resultat vara plausibelt, kan ju omkasta orsak och följd och låta konklusionen bilda ett stöd för den företagna identifikationen av landgille och skyld.²

Vi böra emellertid väl observera, att det funna, synnerligen enkla sambandet mellan skyld och landgille endast framträder i ren form, om vi hålla oss till skyldtaxationens lägsta enhet, *penningen skyldjord*. Från teoretisk synpunkt svarar sålunda 1 den. skyldjord exakt mot 1 den. s i årligt landgille. Men mot 1 ört skyldjord svara 1,2 ört s i landgille, mot 1 öre skyldjord

¹ Erslev, 8—9; Aakjær kom., 3.

² Brevets uppgifter i övrigt äro fullt förståeliga. Varje örtug skyldjord har åsatts ett värde av 6 mk den. valdv, vilket för hela köpejorden, 285 ört i skyld, springer upp i en summa av 1710 mk den. valdv, vilket belopp enligt i källan angiven växlingskurs ekvivalerar 342 mks valdv. Köparen erlade 200 mks kölnervikt + 130 mks roskildevikt, vilket motsvarar $(213\frac{1}{3} + 124\frac{1}{8})$ mks valdv = $338\frac{2}{15}$ mks valdv (jmf med tabell 4 i Rymdmått, 24). Textstället omtalar, att ett restbelopp kvarstod, och detta stämmer ju utmärkt med den gjorda beräkningen. Indirekt kan således bl. a. slutas, att viktsmarken i roskildeviktens system har uppvisat ett lägre värde än i valdemarsviktens, eftersom i annat fall den faktiskt erlagda summan (såsom lätt kan konstateras genom uträkning) i strid med källans uppgift skulle ha överstigit den fastställda köpeskillingen. Härigenom bekräftas de i Rymdmått (s. 23) dragna slutsatserna angående valdemars- och roskildemarkernas teoretiska vikter.

1,2 öre s och mot 1 mk skyldjord 1,2 mks. Orsaken till den konstaterade olikformigheten är, att örtugen skyldjord och örtugen silver ha besuttit olika indelningsgrunder inom det själländska mätområdet.

Av det sagda bör omedelbart kunna dragas den intressanta slutsatsen, att penningen har varit den primära enheten inom skyldtaxationen. Örtugen, öret och marken skyldjord äro avledda storheter.

Det landgille, som utgick av 1 mk skyldjord på Själland, hade således det teoretiska värdet 1,2 mks. Vi stöta då genast på den intrikata frågan, om tremarksregeln skall modifieras dithän, att statsskatten skall utgöra dubbla landgillet = 2,4 mks, eller om den nämnda skatten analogt med förhållandena på Jylland bör tillmätas ett värde av endast 2 mks.

Kung Eriks själländska lag giver ett otvetydigt svar på den framkastade frågan. Den ställer 1 mk i skyld i direkt samband med full hafn, och detta senare begrepp kan icke gärna tolkas annorlunda än såsom motsvarande en årlig statsskatt av 2 mks (och i varje fall svårligen 2,4 mks). Totalskatten skulle alltså utgöra (1 + 1 + 1,2) mks eller 3,2 mks per markskyld och år räknat.

Det erhållna resultatet kan omedelbart verifieras genom en uppgift i KVJ. För Tjæreby på Själland meddelas sålunda, att 1 bol har betalat 2 mk (silver) i (årlig) skatt.¹ Då det sedan länge har varit bekant, att bol och mk skyld inom det ifrågasvarande området äro identiska begrepp (se not 2, s. 424), hänsyftar meddelandet uppenbarligen på den årliga statsskatten. Denna har alltså utgjort 2 mks, icke 2,4 mks.

Däremot synes mig i en notis för Vedskølle på Själland sambandet mellan avgift och jordvärde vara alltför löst för att det skall vara berättigat att draga någon bestämd slutsats ur sammanställningen. Detta är att beklaga, eftersom textstället i motsatt fall skulle ha bildat ett avgörande stöd för den teori, som givits. Vid sidan av 5 mk skyldjord har sålunda ställts en (årlig)

¹ Aakjær, 18: »In Tyarby ·i· mansum et dimidium. octonario minus. mansus soluit ·ii· mr.«

avgift av 16 mks lödigt i den mindre vikten.¹ Detta skulle, därest man vågade ställa uppgifterna i relation till varandra, betyda en avgäld av 3,2 mks från varje mk skyldjord, en ansättning, som helt stämmer överens med den nyss angivna teoretiska storleken av den 1 mk skyldjord avkrävda årliga totalavgiften.

Det är emellertid möjligt att erhålla ännu en säker bekräftelse på det hypotetiskt framförda sambandet. Gynnsamt nog tillhandahåller KVJ för byn Viskinge i Skippinge härad på Själland ett antal noggranna och osedvanligt utförliga detaljupplysningar, bland vilka märkes en, som berör det aktuella sammanhanget mellan skyldjord och därifrån utgående avgift. Vi vilja nu efterse, om detta meddelande kan bringas i överensstämmelse med den framlagda synpunkten.

För Viskinge redovisar källan 3 mk $17\frac{1}{2}$ ört skyldjord, som i årliga utskylder har belastats med 9 öre 2 ört *annona* och 2 mk $10\frac{1}{2}$ ört den.² Den ifrågavarande skatten kan skrivas $1\frac{5}{24}$ mk *annona* + $2\frac{7}{16}$ mk den., vilket med jordebokens kända taxor på korn och denarer³ antager värdet ($6\frac{1}{24}$ + $1\frac{7}{32}$) mks = $7\frac{25}{96}$ mks. Den beräknade statsskatten skall enligt tremarks-

¹ Aakjær, 18: »Withskyuæl ·xvi· mr. puri in minorj pondere. Item ibidem terra ·v· mr. in censu.« — Pondus minor är med all säkerhet valdemarsvikten (Se t. ex. Rydmått, 23).

² Aakjær, 19. Vid tiden för KVJ hänfördes Viskinge till Ars härad.

³ 1 mk korn = 5 mks; 1 mk den. = $\frac{1}{2}$ mks (Bolin, 193 f, 176 f; Rydmått, 31, 57). Att *annona* i sådana fall som detta måste hänsyfta på korn motiveras närmare i avd. II. — Måhända äro de angivna beloppen i säd och penningar avstämda efter varandra? Därest man skriver sädens 9 öre 2 ört såsom 9 öre $2\frac{1}{4}$ ört, kommer detta värde (med bortseende från sortererna) att utgöra exakt hälften av penningarnas 2 mk $10\frac{1}{2}$ ört. Det kan således mycket väl tänkas, att nedskrivaren har slagit bort bråkdelen i den ursprungligen givna summan; dylik avkortning nedåt var ju vid ifrågavarande tidpunkt mycket vanlig (se Bolin, 182 f). Den nu dragna slutsatsen behöver icke nödvändigtvis påverkas av det speciella sätt, varpå källan redovisar den ifrågavarande postens belopp, eftersom bråkdelen ju mycket väl kan ha borttagits, innan notisen har givits sin slutgiltiga form. — Den påföljande kalkylen påverkas endast i mycket ringa grad av om den framförda tanken är riktig eller icke.

regeln utgöra 2 gånger skyldvärdet eller $2 \cdot 3^{35/48}$ mks = $7^{11/24}$ mks. De båda framkomna beloppen, $7^{25/96}$ mks och $7^{11/24}$ mks, komma varandra som synes ganska nära; att fordra att de faktiska värdena ständigt helt skola sammanfalla med de ideella, vore att begära alldeles för mycket.

De hittills studerade, från KVJ härrörande upplysningarna över sambandet mellan markskyld och utgående skatt på Själland ha således icke rimmat så illa med den teori, som här har givits. Däremot har jag icke lyckats med att förklara samma källas uppgift om att 3 mks ha influtit från 8 ört skyldjord under byn Snese på Själland.¹ Detta blir ju 9 mks av 1 mk skyld, en upptaxering, som är flera gånger högre än de tidigare betraktade och som därför icke gärna kan anses vara rimlig. Jag föreställer mig därför, att de båda siffermeddelanden, som notisen innehåller, av någon anledning äro ojämförliga och därför icke böra ställas i direkt samband med varandra.

På ett undantag när ha således de tillgängliga källuppgifterna på ett nöjaktigt sätt kunnat bekräfta den postulerade överensstämmelsen mellan skyld och landgille.

Men naturligtvis ha också Erslev, Arup och Bolin rätt, då de menat, att skyldtaxationen har legat till grund för uttagandet av den årliga ledungsvlösningen. Sålunda erlade ju bl. a. 1 mk i skyld 1 mks i »ledning«. Men det torde icke råda något som helst tvivel om att den på *skyldpenningen jord* fotade landgillestaxationen är den ursprungliga företeelsen, ur vilken statsskattens olika beståndsdelar sedan härletts. Det motsvarande bör gälla för Jylland; vittnesbördet i jydiska lagens III,13 är säkerligen symptomatiskt.

Även på Falster tillämpades skyldtaxationen. Falsterlistan i KVJ är mycket detaljrik och innehåller utförliga uppgifter om de arealer skyldjord, som på den nämnda ön innehades av konungen och hans män. För 26 av listans byar är det möjligt att sätta meddelandena i relation till huvudstyckets data.² Då denna förtecknings falsterdel enligt allmän åsikt upplyser om

¹ Aakjær, 20: »Snesor · viii · sol. in censu. soluit annuatim · iii · mr. argenti.»

² Plov, 256.

till kronan inflytande arrendeavgifter,¹ skulle man således på denna väg kunna erhålla besked om storleken av de årliga skatter, som påvilade en falstersk mk skyldjord vid tiden för KVJ.

Enligt en av Aakjær företagen undersökning skulle de nämnda källorna giva ett utslag i riktning mot att 14,3 ört skyldjord hade erlagt en årlig avgift av 1 mks.² Eftersom Aakjær har haft vänligheten ställa sina primäranteckningar till mitt förfogande, har jag haft förmånen kunna följa hans beräkning i alla dess enskildheter. Jag finner full anledning föreligga för att acceptera såväl hans utgångspunkter som hans ovan anförda resultat.

Det vore emellertid förfelat att tro, att den ifrågavarande siffran skulle kännetecknas av någon högre grad av exakticitet. Tyvärr är det nämligen mycket lätt att se, att den mellan de båda förteckningarnas uppgifter förefintliga korrelationen är ytterst bristfällig. Vi måste alltså taga med i beräkningen, att det härledda värdets felmarginaler kunna vara betydande.³

Emellertid visar det sig, att den Aakjærska siffran faller mycket nära den teoretiskt beräkningsbara. Jag vill då först i detta sammanhang understryka, att den i den nämnda relationen framträdande marken silver med all säkerhet icke representerar landgillet ensamt utan i stället totalavgiften. Det avgörande skälet härför torde kunna hämtas ur KVJ:s femernlista, som i olika avseenden starkt påminner om falsterlistan, och som, i full konsekvens med tremarksregeln, låter totalavgiften utgå från den i konungens ägo varande arrendejorden.⁴

¹ Se t. ex. Steenstrup, 419 f och Erslev, 305 f.

² Plov, 256, Aakjær kom., 117.

³ Äganderätten till den falsterska skyldjorden måste ha undergått vissa förändringar, ty eljest borde de enskilda fallen ha uppvisat en bättre överensstämmelse. Tidsskillnaden mellan de båda källorna kan dock icke ha varit alltför stor, emedan två av konungens män, Hænrich Botwithsun och Bo Hosæ, omtalas i båda (Aakjær, 16 f, 42 ff, kom., 291). Att icke flera personnamn sammanfalla har säkerligen sin grund däri, att falsterlistan uppräknar självägande stormän, huvudstycket åter konungens arrendatorer eller brytar.

⁴ Rymdmått, 88 f. Se särskilt tabellen på s. 89. Också Erslev räknar med att de ifrågavarande skatterna ha omfattat mera än landgillet (Erslev, 305 f).

Vi vilja nu uträkna det teoretiska värdet för att kunna jämföra detta med det av Aakjær på empirisk väg funna. Vi anknyta härvid till Aakjærs iakttagelse, att den falsterska skyldmarken från ideell synpunkt har varit hälften så stor som den själländska.¹ Den från 1 mk skyldjord på Falster utgående årliga totalavgiften skulle alltså kunna anslås till 1,6 mks, eftersom vi ju nyss ha funnit, att den motsvarande siffran för Själland var 3,2 mks. Med hänsyftning på Falster skulle alltså teoretiskt gälla, att 1,6 mks ha utretts av 24 ört skyldjord eller (i det vi tiodubbla båda uppgifterna) 16 mks av 240 ört skyldjord och således 1 mks av 15 ört skyldjord. Detta resultat stämmer ju anmärkningsvärt väl överens med den av Aakjær framdragna siffran, 14,3 ört skyldjord.

Vi ha således lyckats med att inordna det av Aakjær härledda värdet i den teori, som här har givits. Men detta har varit möjligt endast under den förutsättningen, att de i huvudstyckets falsterdel redovisade utskylderna representera *totalavgiften*, icke landgillet ensamt. Ty i motsatt fall skulle skattebördan på öarna ha uppvisat en högst ojämn fördelning.

Jordvärderingsenheternas ideella arealer. Gammal och ny guldvärdering.

Det har sedan länge varit bekant, att det själländska bolet har reguljärt omfattat 1 mk skyldjord. Såsom ett ideellt värde för storleken av ett dylikt jordområde har Aakjær angivit siffran 96 d.t land.² Han har därigenom utan all tvekan träffat ett lyckligt val, eftersom detta resultat i flera avseenden har kunnat bekräftas.

Vi ha tidigare nämnt, att 3 mkg i jydiska lagens mening har haft sin direkta motsvarighet i 1 mk skyld på Själland. Den

¹ Aakjær inl., 92, 137; kom., 293; Maal, 229 ff; Plov, 258; Korntiende I, 451, II, 184 f.

² Aakjær inl., 95; Korntiende I, 451 m. fl. ställen. Angående sambandet mellan bol och markskyld på Själland, se t. ex. Rhamm, 344 eller Aakjær inl., 84; Plov, 258.

teoretiska arealen av en dylik mkg jord måste alltså vara 32 d.t land. Detta belopp är just av den storleksordning, som C. A. Christensen har ansett vara nödvändig för att vissa av honom närmare angivna företeelser skola finna en rimlig förklaring.¹

Bland de argument, som Christensen framdragit för att stödja sin mening, har jag särskilt fäst mig vid följande. Ur halmstadslistan i KVJ är det möjligt att utläsa huru många bönder (*rustici*), som i genomsnitt ha räknats på en hafn. För Halmstad härad, där skogsbyar saknas, är förhållandet särskilt överskådligt. Slutsatsen blir, att en halländsk hafn i allmänhet har omfattat minst 12 bönder.²

Enligt jydsk lagen korresponderar 1 mkg jord mot tredingshafnen och skulle sålunda kunna beräknas motsvara c:a 4 bönder. Tolftingshafnen borde följaktligen giva det mest adekvata uttrycket för en bondes genomsnittliga jordinnehav. Det är således knappast tänkbart, att tredingshafnen vid ifrågavarande tid skulle kunna representera den normala bondgården. Denna måste i stället sökas bland tolftingshafnerna, eller kanske snarare, eftersom icke alla bönderna kunna förväntas vara »helbönder« (jmf med Aakjær inl., 234 f), bland sjettingshafnerna (vilket senare är Christensens mening). Slutsatsen måste alltså bliva, att den jydsk lagens mkg i jord icke gärna kan ha underskridit 30 d.t land. Ty följa vi exempelvis Aakjær och fastställa det ifrågavarande jordområdets ideella areal till 12 d.t land, skulle varje bondes jordinnehav komma att uppvisa den låga genomsnittliga siffran c:a 3 d.t land, en ansättning, som förefaller att vara utesluten.

Även av följande anledning synes det icke vara möjligt att på den ifrågavarande punkten ansluta sig till Aakjærs mening. Såsom tidigare omnämnts, har sålunda kung Eriks lag av år 1284 satt hafnen i direkt förbindelse med 1 mk i skyld, varav följer, att vid detta tillfälle en själländsk hafn har upptagit ett

¹ Ledingsatserne, 295 f. Aakjær har emellertid föreställt sig, att den jydsk lagens mkg jord skulle ha omfattat endast c:a 12 d.t land (se bl. a. inl., 111, 118, 119).

² Ledingsatserne, 293 f. Siffran för Halmstad härad är c:a 13 bönder.

område av ideellt 96 d.t land. Den *själländska* tredingshafnen skulle alltså kunna beräknas omfatta tredjedelen härav eller c:a 32 d.t land. Mycket egendomligt skulle då vara, om den *jylländska* tredingshafnens jordområde (= 1 mkg jord enligt jydsk lagen) skulle ha uppvisat en teoretisk areal av endast 12 d.t land.

I århusboken från omkring år 1315 är emellertid 1 mkg jord av en helt annan genomsnittlig storleksordning. Källan giver för övrigt själv uttryck för synpunkten, att marken guld jord vid ifrågavarande tillfälle hade sin motsvarighet i 1 öre skyldjord på Själland.¹ Den teoretiska storleken av 1 mkg jord i århusboken skulle alltså vara 12 d.t land,² en siffra, som nöjaktigt bekräftas av källans uppgifter,³ och som därför har tillvunnit sig allmänt erkännande.

Även i KVJ synes på få undantag när en annan värderingsprincip än den i jydsk lagen förutsatta ha varit i tillämpning. Ty i den förstnämnda källan ansattes en åtting regelmässigt till 1 mkg. Och åttingens ursprungliga betydelse är otvivelaktigt $\frac{1}{8}$ bol. Bolet skulle alltså komma på 8 mkg, ett alltför högt värde för att marken guld i de nämnda angivelserna kunde tänkas referera till ett jordområde på c:a 32 d.t land. KVJ omtalar för övrigt bol på ända upp till 40 mkg, vilket, om man räknade 32 d.t land på varje mk guld, skulle resultera i orimligt höga bolarealer. Det finns därför all anledning tro, att marken guld jord i KVJ (med vissa undantag) har varit av måttlig storlek, måhända jämförlig med den, som har legat till grund för uppgifterna i ÅB.

Den teoretiska arealen av en reguljär mkg jord i KVJ hör i själva verket fixeras till *just* 12 d.t land, vilket är $\frac{3}{8}$ av de

¹ Se t. ex. Plov, 258 och Aakjær inl., 108, 138.

² Den ideella arealen av 1 mk själländsk skyldjord var 96 d.t land (s. 424), av 1 öre skyldjord alltså 12 d.t land.

³ Ur Rasmussen II, tabell 12, s. 60, framgår, att 1 mkg jord för 18 byar omfattade genomsnittligt 13,5 d.t land år 1683. Borttagas de 5 byar, vilkas uppgifter Rasmussen anser vara minst tillförlitliga, blir det ifrågavarande medeltalet i stället 12,1 d.t land.

32 d.t land, som ekvivalera den jydskas lagens ideella mkg jord. Ty att den jylländska mkg jord redan vid tiden för KVJ har haft två skilda storlekar och att det teoretiska förhållandet dememellan varit 3:8, har på ett otvetydigt sätt omvitnats av Aakjær.¹ Sammanfattningsvis kan alltså utsägas, att *den ideella arealen av en normal mark guld jord i KVJ liksom i ÅB är 12 d.t land, i jydskas lagen åter 32 d.t land.*

I samband med Fyn brukar KVJ uttrycket *antiqua estimacio* och känner således två guldvärderingar.² Någon av dem bör väl vara den, som den jydskas lagen förutsätter, eftersom det icke är möjligt att spåra några tecken på att ännu en guldvärdering skulle ha förefunnits i Danmark vid den ifrågavarande tidpunkten. Men den naturliga frågan måste då bliva, om den i jydskas lagen redovisade guld taxationen är den äldre eller den yngre.

Vid besvarandet av denna fråga får intet som helst avseende fästas vid det faktum, att den jydskas lagen är senare än huvudstycket i KVJ. Ty båda taxeringarna voro ju kända år 1231, och vilken av dem som helst kan därför tänkas ha upptagits av den nämnda lagen år 1241.

Guldvärderingen omtalas tidigast på 1180-talet för Fyn och Själland, men enligt Aakjær skulle den därvarande marken guld jord ha besuttit en väsentligt större areal än den, som vi kunna härleda ur uppgifterna i KVJ.³ På Fyn har den angivna taxeringsformen levt vidare, medan den på Själland snart förlorade sin betydelse och ersattes med en ny princip, skyld taxationen.

¹ Inl., 110 m. fl. ställen. Följande formella samband stödjer slutsatsen: 1 bol enligt jydskas lagen = 3 mkg jord à 32 d.t land = 96 d.t land; 1 bol i KVJ = 8 mkg jord à 12 d.t land = 96 d.t land. — Aakjær har dock den uppfattningen, att den större mkg jord särskilt skulle anknyta till termen *antiqua estimacio* och således icke redovisas i jydskas lagen, vars taxeringsenhet i stället skulle vara den mindre mkg jord. Denna åsikt kommer att i fortsättningen uttömmande granskas. — Med uttrycket »vid tiden för KVJ» förstå vi här och i det följande ständigt tidpunkten för denna källas huvudstycke, d.v.s. år 1231.

² Aakjær, 12.

³ Aakjær, inl. 118.

Det skulle vara av det största intresse att få reda på om den i huvudstycket för Fyn två gånger upprepade värderingsnormen, *antiqua estimacio*, har refererat till den större mkg jord på c:a 32 d.t land eller till den mindre på c:a 12 d.t land. Beklagligt nog äro meddelandena i KVJ otillräckliga för att giva ett fullt entydigt utslag på denna punkt.

Antiqua estimacio nämnes av KVJ i samband med Wordburgh i Vends härad på Fyn. Enligt O. Nielsen och Aakjær skulle detta gods vara identiskt med Varbjerg i Brenderup socken.¹ Tyvärr saknas all vetskap om storleken av 1 mkg jord inom detta distrikt.

Källans uppgift för Wordburgh åtföljes omedelbart av en liknande för Føns; det yttre sammanhanget mellan de båda upplysningarna är sådant, att man mycket väl kan tänka sig, att det även i det sistnämnda fallet har varit fråga om den gamla värderingen.² Är detta riktigt, måste *antiqua estimacio* ha åsyftat den mindre marken guld, eftersom 1 mkg i Føns enligt Aakjærs vittnesbörd har omfattat endast 14 d.t land.³ Men det är ju långt ifrån säkert, att det har varit källans mening, att den Wordburgh tilldelade bestämningen även skulle ha giltighet för Føns.

Termen *antiqua estimacio* återfinnes också i uttrycket »*Patrimonium nostrum in Feonia circa ·400· mr. auri secundum antiquam estimacionem.*«, utgörande inledningsorden till huvudstyckets redogörelse för Fyn. Notisen har erhållit en sådan placering i källan, att man med säkerhet tör sluta, att densamma representerar en senare gjord tillskrift.⁴ Det ligger nära till hands att ställa detta tillägg i linje med slutorden »*fere ·c· mr. auri.*« i källans specifikation för Langeland.⁵ I det sistnämnda fallet hänсыftar den avsedda guldvärderingen utan all tvekan

¹ Aakjær, 12; kom., 97.

² Aakjær, 12: »Wordburgh ualet ·xvi· mr. auri secundum antiquam estimacionem. Fyunnæs ·xxx·.«

³ Aakjær kom., 97

⁴ Ibidem, 12 med not.

⁵ Ibidem, 15.

på den mindre av de båda markerna guld jord,¹ och alltså föreligger här en viss antydan om att detta också har kunnat vara fallet beträffande det nyssnämnda textstället för Fyn. Ty varför skulle jordeboken i två så närbesläktade källor ha tillämpat helt olika principer, när det har gällt att sammanfatta resultatet? Jag vill dock långt ifrån påstå, att den dragna slutsatsen skulle vara bindande, eftersom man alltid i medeltida handskrifter måste räkna med en viss marginal för inkonsekvenser.

icke heller övriga uppgifter för Fyn äro lämpade för att skapa klarhet i det uppställda problemet. På grundval av vissa från Karl Rasmussen härrörande resultat har Aakjær ådagalagt, att 1 mkg jord i Vissenbjerg, Odense härad, har omfattat 32 d.t land.² Denna by redovisas emellertid icke i KVJ. Att döma av Aakjær's kommentar s. 96—111 över de i KVJ upptagna godsens på Fyn skulle arealerna per mkg jord i flertalet fall ligga i närheten av 12 d.t land. Men även om det vore möjligt att angiva den taxeringsnorm, som har dominerat de ifrågakvarande uppgifterna, så är därmed icke avgjort, om densamma skall identifieras med *antiqua estimacio* eller icke.

För Langeland har man lyckats med att bringa slutsummans 100 mkg i talmässigt samband med förteckningens enskilda poster. Det motsvarande jordvärdet för konungens fädernegods på Fyn, 400 mkg, har däremot icke på detta sätt kunnat förklaras, vilket är att beklaga, eftersom vi i motsatt fall kunde ha påräknat att erhålla ett otvetydigt svar på den fråga, som framställts.

Såsom nyss omtalades, utmärktes marken guld jord på Sjælland och Fyn av en relativt stor areal under 1180-talet, och det ligger därför närmast till hands att föreställa sig, att taxeringsprincipen *antiqua estimacio* skulle anknyta till en stor mkg jord. Men det avgörande är ju icke huru vi, utan i stället huru KVJ (och ÅB) bedömer den med namngivningen sammanhängande kronologiska frågan, och därom veta vi ingenting med

¹ Aakjær kom., 113.

² *Ibidem*, 8, 483.

bestämmdhet. Ty även om den ena av de båda ifrågavarande värderingsgrunderna bevisligen kan följas tillbaka till 1180-talet och sålunda måste ha varit avsevärt gammal, så är därmed icke den möjligheten utesluten, att den andra kan ha kännetecknats av en än högre ålder.

Skäl och motskäl ha vid den gjorda undersökningen balancerat väl mot varandra, och slutsatsen måste därför bliva, att vi från andra utgångspunkter än de nu anförda måste söka bringa klarhet i frågan, om 12 eller 32 d.t land har utgjort den teoretiska ansättningen för en enligt antiqua estimacio normerad mkg jord.

Vi vända oss för detta ändamål till århusboken, som i samband med byarna Hedensted och Tiilst också omtalar antiqua estimacio.¹ Naturligtvis skulle det här ha kunnat vara fråga om ett mera allmänt hållet uttryck, men Aakjær har givit skäl för att orden »secundum antiquam estimacionem« ha besuttit en speciell teknisk innebörd och syftat på en bestämd guldvärdering.² Eller med andra ord, KVJ:s och ÅB:s gamla värdering skulle i grund och botten utgöra en och samma företeelse.

1 mkg jord i ÅB:s byar Hedensted och Tiilst har enligt Rasmussen uppvisat en areal av 9,02—12,46 d.t land resp. 19,9 d.t land.³ Dessa siffror äro för låga för att kunna svara mot 1 mkg jord på c:a 32 d.t land och giva därför ett klart utslag för att taxeringsnormen antiqua estimacio har varit knuten till den *mindre* marken guld jord på c:a 12 d.t land.

Sammanfattningsvis kunna vi alltså uttala, att *den mindre marken guld jord har redovisats i KVJ* (med vissa undantag) *och i ÅB, den större marken guld jord i jydskan lagen*. Den princip, som har tillämpats i de båda förstnämnda källorna, är *antiqua estimacio*, den gamla värderingen. Däremot har den nya värderingen legat till grund för uppgifterna i jydskan lagen.

Hittills har man, väl närmast av kronologiska skäl, ständigt

¹ S.R.D. VI, 426, 427. Jmf också med Rasmussen I, 136.

² Maal, 235, Aakjær inl., 110 m. fl. ställen; Rasmussen I, 136 f.

³ Rasmussen II, 11 resp. 60.

föreställt sig, att den mkg jord, som vi kunna iakttaga i århus-boken, skulle vara identisk med den, som den jydskas lagen förutsätter. Grunden för en dylik slutsats är emellertid icke bärkraftig. Ty då såväl KVJ som ÅB omtalar *antiqua estimacio*, måste *båda* taxeringsprinciperna ha varit aktuella under hela tidsintervallet 1231—1315. ÅB kan därför lika gärna vid periodens slut ha upptagit KVJ:s värdering som den jydskas lagens. En annan sak hade varit, om man kunde skönja en utvecklingslinje, där den ena taxeringsnormen avlöste den andra. Men så är icke fallet. ÅB känner bevisligen båda taxeringarna; den ena av dessa skulle givetvis icke ha kallats för den gamla, om den andra hade varit obekant för källan.

Av två skäl kunna vi emellertid bestämt utsäga, att ÅB:s värdering är den i KVJ företrädde. Ty båda dessa källor omtala *antiqua estimacio*, och båda referera till en mark guld jord på c:a 12 d.t land. Å andra sidan kan den jydskas lagens taxering på grund av de korresponderande två motskälen icke vara den, som reguljärt har avsetts i ÅB:s uppgifter.

Aakjær har på andra grunder än de nu anförda kommit till resultatet, att den gamla värderingen (*antiqua estimacio*) har tillämpats i KVJ (i vissa fall) och den nya i jydskas lagen. Sätillvida överensstämmer hans mening helt med min egen. Däremot kan jag icke biträda hans åsikt om att den större mkg jord skulle anknyta till den gamla värderingen och den mindre mkg jord till den nya. På denna punkt vill jag urgera den rakt motsatta uppfattningen.

För Aakjær är det mycket naturligt att identifiera guld-taxeringarna i jydskas lagen och i ÅB. Ty båda skulle ju svara mot ett värde på marken guld jord av c:a 12 d.t land. Men identifikationen har sina vanskligheter. Det är nämligen icke möjligt att komma ifrån den besvärande omständigheten, att den jydskas lagens värderingsprincip är den nya, århusbokens åter den gamla.

Den av Aakjær framlagda teorien utmärker sig för stor konsekvens. Grunden för hans slutsatser är främst, att han har observerat, att landgillet enligt jydskas lagen är avsevärt mycket

lägre än vad man med ledning av senare källors uppgifter hade rätt att vänta sig. Han tvingas därför förutsätta, att marken guld jord i jydskas lagens mening har besuttit en mycket låg areal, exempelvis 8—12 d.t land.¹ Genom detta antagande uppnår han, att skattetrycket per ytenhet räknat dock stiger till en mera normal nivå. Samtidigt erhåller han en god överensstämmelse mellan uppgifterna i jydskas lagens III,13 och de resultat, som han lyckas avvinna falsterlistan och huvudstyckets falsterdel. Han räknar nämligen med att den senare källans avgifter ha sin fulla motsvarighet i den jydskas lagens »skyld«.

Den Aakjærskas uppfattningen harmonierar rätt väl med de tillgängliga källornas upplysningar, och det är praktiskt taget endast på två punkter, som man med utsikt till framgång kan sätta in en kritik. Det betydelsefullaste motargumentet har redan presterats av Christensen, som påtalat den disproportion mellan de jylländskas och ostdanskas hafnernas storlek och åligganden, som den ifrågavarande teorien med nödvändighet måste draga med sig (se ovan s. 425). Den andra invändningen är den nyss anförda, avseende förekomsten av uttrycket *antiqua estimacio* i århusboken.

Genom att tremarksregeln indrages i diskussionen kommer hela problemet i ett nytt läge. Jydskas lagens »skyld« representerar endast $\frac{1}{3}$ av totalavgiften; 32 d.t land blir då en mycket passande areal för att utreda de avgifter, som skola utgå av 1 mkg jord. Uppgifterna från Falster stå fortfarande i bästa samklang med jydskas lagens vittnesbörd, eftersom skatterna från den nämnda ön icke utgöra landgillet ensamt utan hela totalavgiften. Och den slutliga konsekvensen blir, att ÅB:s taxering måste vara *antiqua estimacio*, en åsikt, som kan erhålla direkt bekräftelse i källans egna uttalanden.

Christensen och Rasmussen ha var och en på sitt sätt sökt att överbrygga de svårigheter, som ha mött den Aakjærskas teorien. Efter den förklaring, som ovan givits, torde de nämnda tolkningsförsöken ha förlorat en del av sin aktualitet. De innehålla emellertid ett antal betydelsefulla och intressanta uppslag,

¹ Se t. ex. inl., 119.

varför jag finner det vara i hög grad befogat att i ett senare sammanhang upptaga de båda forskarnas synpunkter till en närmare granskning (se nedan s. 440 f.).

Såsom av det föregående har framgått torde den gamla guldvärderingen ha dominerat uppgifterna i KVJ. Men här och var iakttagar man, att den nya taxeringsprincipen har trätt i verksamhet. Att den redovisade marken guld jord på Langeland varit osedvanligt stor, har sålunda påpekats av Aakjær, som framfört den meningen, att densamma till den normala marken guld jord skulle ha stått i det ideella arealförhållandet 8:3.¹ Likaledes är det troligt, att vissa av huvudstyckets uppgifter för Fyn böra hänföras till samma taxeringsnorm.² Ytterligare förefaller det som om den nya värderingen skulle ha satt spår i en uppgift från Lolland, i det att bolet här har likställts med endast 3 mkg.³ Och slutligen synes även en enstaka upplysning från Gaverslund i Almindsyssel på Jylland ha hänsyftat på den nya värderingen, eftersom åttingen inom detta distrikt har tillmätts ett värde av endast 3 mks.⁴ Att den nya taxeringsprincipen sålunda skulle ha gjort sig gällande på de tre öarna Fyn, Langeland och Lolland, kan väl icke bottna i någon tillfällighet?

Orsaken till att den nya marken guld kom att omfatta just

¹ Aakjær kom., 96, 112 f. Naturligtvis använder Aakjær orden gammal och ny värdering i rakt motsatt betydelse mot den, som jag anser vara riktig.

² Aakjær kom., 8, 483.

³ Aakjær, 50: »Wantæworæ ·vi· bool ualent ·xviij· mr. auri.«, kom., 335 f. Jag påminner om att bolets ideella omfattning var 3 stora mkg jord à 32 d.t land = 96 d.t land (not 1 på s. 427).

⁴ Aakjær, 7, kom., 70; Rhamm, 408. Då en åtting ansättes till 3 mks, svarar detta mot 3 mkg för ett bol. Fallet går sålunda över i det i not 3 behandlade. — Det ifrågavarande beloppet synes mig vara alltför stort för att det skulle ha kunnat svara mot en årlig avgift. Jag biträder därför Rhamms åsikt om att det har representerat ett jordvärde. Förutsättningen för slutsatsen är dock, att notisens åtting skall uppfattas såsom ett åttondelsbol och icke såsom en bråkdelen av någon bymark, vilket kan vara fallet beträffande det analoga begreppet tolfting (se hänvisningen i not 1, s. 440). Mycket talar emellertid för att åttingen ständigt har framträtt såsom en äkta bolbeståndsdel (jmf med Rhamm, 432).

32 d.t land, torde vara, att dess kapitalvärde därigenom bleve 1 mkg = 8 mks. Betydligt svårare att förklara är då, varför en gammal mkg jord har fixerats till 12 d. t land. Jag framställer den förmodan, att man har eftersträvat att låta *åttlingen*, en av de i KVJ oftast omnämnda taxationsenheterna, erhålla ett värde av 3 mks, vilket belopp synes representera det ideella kapitalvärdet av 1 gammal mkg jord.¹

Några genetiska och kronologiska synpunkter på de vanligaste jordvärderingsenheterna.

Det förefaller efter den gjorda utredningen som om det jylländska bolet i KVJ (med de enstaka undantag, då den nya guldvärderingen har tillämpats) ständigt borde ha upptagits till ett värde av 8 mkg. Men vi iakttaga här exakt samma förhållande som på Falster. Den angivna värdesättningen är visserligen den vida allmännast förekommande, men har närmast karaktären av en minimisats, i det den nämnda källan, såsom förut omtalats (s. 426), redovisar jylländska bol, som ha åsatts väsentligt högre belopp än det ovannämnda.

Analogierna med Falster äro mycket slående. Även här konstatera vi en i bolvärderingen ofta använd och sällan underskriden minimisats, nämligen 1 mk i skyld. Men högre ansättningar, ända upp till 8 mk skyld, äro icke ovanliga.

Århusbokens gamla värdering uppvisar likaledes dessa drag, även om de fåtaliga enskilda fallen icke förmå att lämna en så fyllig bild av förhållandena som de nyssnämnda uppgifterna i KVJ från Jylland och Falster. Men det går knappast att misstaga sig på att siffran 8 mkg också här framträder såsom ett slags minimalt, vilket källan på några enstaka undantag när har

¹ I och med dessa uttalanden följer jag ganska nära Christensen (Ledingsatserne, 279 f), även om detaljutformningarna av hans och min uppfattning uppvisa vissa divergenser. Enligt min mening skulle alltså det eftersträfvade realvärdet av en ny (stor) mkg jord vara 8 mks, av en gammal (liten) mkg jord 3 mks.

respekterat. Högre belopp än det sagda äro emellertid icke sällsynta. Att den yngre handskriften lämnar ett något större spelrum för oregelmässigheter än den äldre, är väl icke ägnat att förvåna.¹

Läsaren kan själv göra experimentet att sammanföra de i KVJ eller ÅB redovisade jylländska bolens guldvärden till en förteckning och sedan överskriva dem alla i markskyld enligt det formella schemat 8 mkg = 1 mk skyld.² Resultatet blir då någonting, som på ett mycket påfallande sätt erinrar om falsterlistan i KVJ.

Orsaken till de falsterska bolens varierande skyldvärden har sedan länge varit känd. Ifrågavarande bol ha av allt att döma ursprungligen varit åsatta det fixa värdet 1 mk i skyld, men vissa av dem — speciellt de, som ha tillhört de nyanlagda byarna — ha genom åkerbrukets framsteg utvidgat sin areal och därigenom kommit att motsvara flera bol av den från början givna storleken. De ha fördenskull omtaxerats och i samband därmed tilldelats högre skyldvärden.³ Skyldtalen på Falster stå därför i klar relation till bolens åkerarealer.

Förklaringen måste vara analog för KVJ:s Jylland. Det jylländska bolet har från början taxerats till 8 (gamla) mkg, åttingen således till 1 (gammal) mkg. Såsom en naturlig följd av jordbrukets uppsving ha vissa av bolen förstörats och kommit att svara mot de högre, i källan angivna guldtalen. Även den äldre guldtaxeringens siffror ha sålunda stegrats i samma mån som bolarealerna ha tillvuxit.

Införandet av den nya guldvärderingen på Jylland förutsatte en omvärdering av bolbegreppet. De mindre bolen sammanslogos till större enheter; vissa av de bol, som hade utvecklats över hövan, kunde däremot behålla sin ungefärliga storlek. Varje nytt bol åsattes därefter ett värde av 3 mkg och kom

¹ Jmf med Rasmussen II, tabell 15, 74; Guldtal, 226; Aakjær kom., 481, 485.

² Jag understryker sambandets formella karaktär. 1 mk skyldjord på Falster representerar sålunda en mindre yta än 8 mkg jord på Jylland.

³ Se t. ex. Rhamm, 347 samt Ledung, 22 f med not 5 på s. 22.

att omfatta ideellt 96 d.t land. I hela företeelsen spåra vi ett statligt, reglerande ingripande.

Vi skola nu studera det motsvarande problemet på öarna. Med hänsyftning bl. a. på valdemarstiden har Aakjær ådagalagt, att den falsterska och lolländska skyldmarken jord har uppvisat den ideella arealen 48 d.t land, vilket är exakt hälften av den korresponderande siffran för Själland.¹ Men samtidigt härmed har han för Själlands och Falsters del framdragit en gammal enhet för jordtaxering, omfattande 32 d.t land.² Denna areal måste otvivelaktigt uppfattas såsom idealvärdet för 1 mk sädesland inom östra Danmark vid det tillfälle, då settingskäppan hade hemortsrätt därstädes.³

Men Aakjær har varit angelägen om att påpeka, att det här icke har varit fråga endast om en utsädesvärdering utan om en verklig skyldtaxation. Vi kunna väl därför räkna med att marken skyldjord vid den ifrågavarande tidpunkten har haft en teoretisk areal av 32 d.t land inom hela det själländska mätområdet.

Bl. a. för Falster skulle sålunda det ideella värdet för 1 mk skyldjord ha stigit från 32 till 48 d.t land fram till tiden för KVJ. Den äldre skyldmarken jord skulle alltså från teoretisk synpunkt ha utgjort $\frac{2}{3}$ av den yngre.

Att mera bestämt utsäga någonting om denna gamla mk skyldjord, som härrör från en tid, då källorna flöda alltför sparsamt, är givetvis mycket vanskligt. Jag nöjer mig därför med att uttala det förmodandet, att skyldmarkens arealutvidgning har stått i samband med det mera allmänna genomförandet av trevångsbruket i Ostdanmark. Denna nya driftsform för jordbruket krävde ökat utrymme. Att härvid såväl marken sädesland som marken skyldjord kunde ha förstörats, förefaller mig icke osannolikt.

¹ Maal, 229 f; Aakjær kom., 293; Plov, 258; Korntiende I, 451, II, 184 f.

² Aakjær inl., 94 f.

³ 240 settingskäppor à $\frac{2}{15}$ d.t = 32 d.t. Beträffande settingskäppans rymdinhåll se t. ex. Maal, 264.

Såsom tidigare motiverats, torde från 1 den. skyldjord på Själland ha reguljärt utgått en årlig landgillesavgift av 1 den. s. Den falsterska eller lolländska skyldmarken var från teoretisk synpunkt hälften så stor som den själländska, och detta samband kan också förväntas ha haft giltighet för de resp. skyldpenningarna. Från denna synpunkt ter det sig mycket rimligt, att en skyldpenning jord på Falster eller Lolland skulle ha erlagt endast hälften av det skattebelopp, som påvilade den själländska skyldpenningen jord. Eller med andra ord, 1 den. skyldjord på Falster eller Lolland borde i årligt landgille ha utrett en summa av $\frac{1}{2}$ den. s eller (med den vid tiden för KVJ gällande växlingskursen) 1 den.¹

Det årliga landgillesbeloppet skulle således i det ena fallet ha utgjort 1 den. s, i det andra 1 den. Båda alternativen verka ju att vara väl förenliga med den innebörd, som man definitionsmässigt skulle vilja inlägga i begreppet 1 den. skyldjord. Men det återstår att taga ställning till frågan, varför den själländska skyldpenningen jord har kommit att knytas till silvret, den falsterska och lolländska åter till myntet. Det svar, som jag nu kommer att giva, får endast uppfattas såsom ett uttryck för en tänkbar möjlighet.

Jag föreställer mig, att utvecklingen på Själland har förlöpt någorlunda parallellt med den på Falster, och menar sålunda, att vid något tillfälle också de själländska bolen ha varit av högst varierande storlek. De voro vildvuxna liksom bolen på Jylland och Falster vid tiden för KVJ. I en naturlig strävan att åvägabringa likformighet har man emellertid vidtagit en reglering, helt analog med den, som vid tiden för jydskan lagen måste ha ägt rum på Jylland. Bolgränserna förskötos alltså, så att nya bol trädde i stället för de gamla. De förstnämnda tilldelades en sådan storlek, att de alla kunde uppfattas såsom teoretiskt likställda och åsattes därefter vardera ett värde av 1 mk i skyld.

Hade vi haft tillgång till en »själlandslista«, analog med

¹ Angående distinktionen mellan termerna den. s och den., se Rymdmått, 61.

jordebokens falsterlista, och uppgjord omedelbart före den omtalade regleringens ikraftträdande, är det väl antagligt, att denna förteckning hade liknat falsterlistan och liksom denna redovisat skiftande mk-tal på de uppförda bolen. Det skulle heller icke ha varit förvånansvärt, om vi i denna tänkta källa hade funnit, att 2-marksbolet liksom på Falster hade varit den dominerande företeelsen. I så fall skulle det vara mycket förklarligt, om myndigheterna hade låtit detta bol bilda grundenheten i den nya skyldtaxeringen. Ett gammalt 2-marksbol skulle alltså gå över i ett nytt 1-marksbol. Och då det gamla 1-marksbolet omfattade ideellt 48 d.t land, det motsvarande 2-marksbolet dubbla denna areal, skulle följaktligen den teoretiska ansättningen för ett nytt 1-marksbol vara 96 d.t land, vilket är det tidigare angivna, ideella värdet på storleken av ett själländskt skyldbol. Oavsett om det nu sagda har varit riktigt eller icke, bör den omständigheten, att det själländska bolet i KVJ utgjorde 1 mk, det falsterska åter som regel flera mk, ha bidragit till att skyldmarken på Själland har åsatts ett högre värde än skyldmarken på Falster. Ty för den händelse markerna skyldjord inom båda de nämnda distrikten hade tilldelats en och samma ideella areal, så skulle ju det själländska bolet i fråga om storlek ha klart distanserats av det falsterska genomsnittsbolet.

Även på Lolland kunna vi iakttaga en reglering, påminnande om den på Själland. Ur KVJ:s lollandslista framgår nämligen med önskvärd tydlighet, att bolet inom denna landsdel har åsatts det fixa värdet 1 mk i skyld. Sagda källa har nämligen vid flera tillfällen låtit ören eller örtugar census bilda bolets underavdelningar. Det är sålunda odiskutabelt, att marken skyldjord och bolet ha framträtt såsom identiska begrepp inom detta område.¹

Man bör väl knappast antaga, att utvecklingen på Lolland har förlöpt väsentligt annorlunda än på Själland och Falster. Från början torde därför de lolländska bolen ha varit teoretiskt likställda och omfattat vardera 1 mk skyldjord. Sedermera ha emellertid vissa av bolen vuxit ifrån denna ansättning och med

¹ Aakjær, 49 f, kom., 318.

anledning härav tilldelats högre skyldvärden. Den nyordning, som vi bevisligen kunna iakttaga på Lolland, synes därför ha haft till uppgift att återställa det ursprungliga tillståndet. Att de större bolen härvid ha måst delas upp i mindre enheter är en självklar följd.

Den lolländska skyldtaxationen har sålunda tydligen lånat drag från såväl den falsterska som den själländska. Med den förra har den gemensamt, att marken skyldjord kom att omfatta ideellt 48 d.t land, med den senare, att bol och markskyld framträdde såsom identiska begrepp.

Såsom tidigare har omnämnts, torde från 1 den. skyldjord på Själland ha utgått ett årligt teoretiskt landgillesbelopp av 1 den. s och från den motsvarande enheten på Falster eller Lolland ett belopp av 1 den. Att landgillet sålunda i det sistnämnda fallet synes ha knutits till myntet, vill jag icke taga till intäkt för att skyldtaxationens arealenheter på Falster och Lolland skulle ha reducerats i takt med det sjunkande penningvärdet. Ty i sådant fall skulle ju den falsterska eller lolländska skyldmarken eller skyldpenningen jord inför den senare insättande katastrofala försämringen av den metalliska valutan ha nedgått till en obetydlighet, en uppfattning, för vars riktighet intet stöd står att vinna i källorna. Jag håller det också för mycket osannolikt, att myndigheterna av omvårdnad för en rent abstrakt princip skulle självmant vilja taga på sig det besvär och de kostnader, som ideliga omtaxeringar med nödvändighet måste draga med sig. I valet mellan att minska skyldmarkens areal och att öka den utgående avgiftens formella belopp har man säkerligen föredragit den sistnämnda möjligheten, vilken utan all tvekan representerar det minsta motståndets lag. Den innebär, att 1 den. falstersk eller lolländsk skyldjord under exempelvis den senare delen av det 13:e århundradet har kunnat utreda åtskilliga den. i årligt landgille.¹

¹ 1 den. kan ju för övrigt (med den i KVJ förutsatta omräkningskursen) överskrivas i $1\frac{1}{2}$ den. s. Om skyldtaxationen principiellt har refererat till silvret eller till penningarna veta vi ej. Från början kunna vi därför icke avvisa möjligheten, att det senast angivna värdet kan ha bildat den

Efter denna utflykt till östra Danmark återvända vi till Jylland och de båda guldvärderingar, som ha varit i verksamhet inom denna landsdel. Jag påminner om att 1 mkg jord i KVJ (med vissa undantag, knappast berörande det ifrågavarande området) och i ÅB omfattade ideellt 12 d.t land, i jydskan lagen åter 32 d.t land. Den mindre marken guld jord har satts i direkt förbindelse med källornas uttryck *antiqua estimacio* och har därför kallats för den gamla. Den jydskan lagens stora mkg jord har i följd därav erhållit benämningen den nya.

Jag vill nu taga definitiv ställning till de teorier, som ha framlagts av C. A. Christensen och Rasmussen, och vilkas huvudsakliga uppgift har varit att stödja Aakjærs framförda mening genom att undanröja hindren för att århusbokens mark guld i jord skulle kunna uppfattas såsom varande en direkt avläggare av den jydskan lagens likabenämnda storhet.

Christensens tolkningsförsök utmärker sig för stor fyndighet och skarpsinnighet. Han har iakttagit, att den jydskan lagens mkg jord har representerat ett kapitalvärde av 16 mk den. samt att denna senare ansättning tycks ha upptagits av ÅB, varest den framträder såsom ett slags normaltal.¹ Han har vidare

fasta normen för den fortsatta utvecklingen. I så fall skulle landgillesbe-
loppet icke alls ha behövt påverkas av myntets deklination. — Aakjær har i privatbrev den 11/3 1950, efter att ha tagit del av min uppfattning i huvudfrågan, anfört, att han biträder min åsikt om att en ofta upprepad omlaxering av skyldmarken skulle vara alltför besvärlig att genomföra i praktiken. Han erinrar om att man har bevarat hårdädstunnan såsom jordvärderingsenhet ända fram till våra dagar.

¹ I samband med byn Begtrup («Bekkethorpe») uttalar ÅB följande: «*Quodlibet Tolfting valet XXVIII marchas denariorum unde tenet quodlibet Tolfting marcham auri et tres partes unius marche auri.*» (S.R.D. VI, 429). Detta leder till ett värde av 16 mk den. för 1 mkg jord. Men det mest anmärkningsvärda med denna notis synes mig vara, att den har formen av en slutsats med det just anförda sambandet såsom den underförstådda premissen. Detta förhållande har av Christensen (och även tidigare av C. Paludan-Müller, Videnskabernes Selskabs Skrifter, 5 r., hist. phil. Afd., IV, 250 f) tolkats så, att värdet 16 mk den. för 1 mkg jord skulle ha haft en mera allmän betydelse. Se Ledingsatserne, 299. — I fråga om innebörden av begreppet *tolfting* biträder jag Rasmussens i II, 78 uttalade mening.

givit goda skäl för att marken guld jord i den jydskas lagen har varit väsentligt större än den i ÅB.¹ Slutligen har han framdragit det allmänt kända faktum, att myntets värde i förhållande till silvrets har starkt nedgått från tiden för jydskas lagen till tiden för ÅB.²

Så långt finns det all anledning att instämma i Christensens uttalanden. Däremot är jag mindre benägen att acceptera hans åsikt om att nedsättningen av marken guld jord från kanske 30 å 40 d.t land (jydskas lagen) till c:a 12 d.t land (ÅB) skulle vara en direkt konsekvens av penningvärdets fall från $\frac{1}{2}$ mks per mk den. (1241) till $\frac{1}{10}$ å $\frac{1}{8}$ mks per mk den. (1315).

Teorien om de vid penningvärdet fastlåsta och med det samma ständigt sjunkande arealerna har, trots den rekommendation, som Christensen givit densamma, förefallit mig dubiös, och vid den nyss genomförda behandlingen av ett motsvarande problem på Falster tog jag ett bestämt avstånd från en sådan tanke. Ty är det verkligen troligt, att arealenheterna icke skulle vara fixerade kvantiteter utan i stället funktioner av det tillfälle, då taxeringarna ägde rum? Varifrån härrör detta myndigheternas stora intresse för att låta en värdesättning bibehålla sin rent yttre form? Man minskade ju icke på skäppor och viktsmarker i avsikt att konservera det formella beloppet på ett i penningar angivet kronovärderingsvärde. Tvärtom lät man en vara, vars ursprungliga pris kanske hade varit 1 penning, vid ett senare tillfälle kosta flera penningar. Det nu sagda bör ha giltighet även i det speciella fall, då det är fråga om åkerjordens kronovärderingsvärden, återspeglade i de förefintliga guld-taxationerna.

Hela problemet har emellertid genom de i det föregående vunna resultaten kommit i ett nytt läge. Sedan det har blivit klargjort, att ÅB:s mkg jord icke kan ha sin upprinnelse i den jydskas lagens likabenämnda storhet utan i stället haft sina rötter i KVJ:s gamla taxering, har Christensens ovannämnda teori om de fallande arealenheterna mist sin betydelse och kan helt övergivas, vilket med säkerhet innebär en fördel.

¹ Ledingsatserne, 294, 297 f.

² Ibidem, 299.

Däremot är jag mera böjd för att biträda Christensens åsikt om att normen 16 mk den. per 1 mkg jord skulle ha besuttit en mera generell innebörd, men vill begränsa detta uttalande till att gälla vissa bestämda fall, bl. a. då de ifrågavarande uppgifterna i ÅB. Och även med denna inskränkning kan den nämnda regeln knappast ha varit helt undantagslös; 1 mkg jord i ÅB:s Tiilst har sålunda av källan tillmätts ett värde av drygt 30 mk den., och en sådan siffra låter sig ju svårligen förena med ett antaget officiellt kronovärderingsvärde på marken guld jord av endast 16 mk den.¹

Också Rasmussen har utgått ifrån att den jydskas lagens värdering satt direkta spår i århusboken. Han har emellertid icke velat acceptera Christensens säkerligen riktiga slutsats, att den större mkg jord skulle ha legat till grund för den förra källans uppgifter, utan har i stället anslutit sig till den av Aakjær framförda uppfattningen på denna punkt. Han inriktar därför sin uppmärksamhet huvudsakligen på frågan, varför marken guld jord i ÅB har taxerats efter antiqua estimacio. Från den av Rasmussen valda utgångspunkten medför detta en tydlig motsägelse, eftersom den jydskas lagens värdering ju är den nya.

Rasmussen eliminerar den antydda olägenheten på ett radikalt sätt. Han tänker sig nämligen, att den nya värderingen trots allt har varit ÅB:s avsedda taxeringsprincip, och att de enstaka fall, då antiqua estimacio nämnes, äro att uppfatta såsom rena undantagsföreteelser. Men är det verkligen möjligt att ange någon rimlig förklaringsgrund till att just de två av ÅB:s byar, där den gamla värderingen enligt källans uppgift skulle ha brukats, ha intagit en särställning i taxeringsavseende?

Termen antiqua estimacio nämnes av ÅB i samband med byarna Hedensted och Tiilst.² Eftersom Rasmussen hyser den meningen, att en stor areal på marken guld jord är ett karaktistikum för den gamla värderingen, skulle hans slutsatser

¹ S.R.D. VI, 427. Christensens förklaring till det höga värdet i Tiilst förefaller mig att vara mera fyndig än trolig (jmf med Ledingssatserne, 300).

² S.R.D. VI, 426, 427.

icke oväsentligt stödjas, därest de nämnda byarnas mkg jord hade uppvisat en avsevärd storlek.

1 mkg jord i Hedensted har omfattat 9,02—12,46 d.t land och i Tiilst 19,9 d.t land.¹ Det förstnämnda resultatet pekar ju mycket tydligt på den mindre marken guld jord och är därför besvärande för Rasmussens teori. Han tvingas ifrågasätta, om icke en felskrivning har förelegat i detta fall.²

Men även den angivna siffran för Tiilst synes mig bättre svara mot den mindre mkg jord än mot den större. Avståndet från 12 till 19,9 är ju väsentligt mindre än från 19,9 till 32. Rasmussen räknar emellertid med att den gamla taxeringen har tillämpats i Tiilst och undgår på detta sätt att komma i konflikt med källans uppgift.

Som synes är det sakliga underlaget för Rasmussens slutsatser svagt, och endast med svårighet lyckas han genomföra sina intentioner. Detta förhållande bör helt säkert uppfattas såsom en fingervisning om att de premisser, från vilka han utgått, ha varit felaktiga. I själva verket ha vi ju tidigare givit goda skäl för att den taxering, som omnämnes eller underförstås i ÅB, *icke* har varit identisk med den jydskas lagens utan i stället har haft ett klart samband med den gamla värderingen i KVJ. Samtliga byar i ÅB torde därför ha varit taxerade enligt antiqua estimacio. Detta har också varit Rasmussens tidigare mening,³ som han emellertid frångått i sina senaste skrifter.

Den enda av ÅB:s byar, vars jord skulle kunna tänkas ha värderats enligt en avvikande princip, är Grundfør. I detta fall upptager nämligen 1 mkg jord en yta av icke mindre än 26,8—27,7 d.t land.⁴ Om Rasmussen av denna anledning och av det skäl, som framgår av Guldtal, tabell 7, s. 207, vill sätta denna by i särklass vad beträffar taxeringen, har jag intet speciellt att invända häremot. För min del håller jag emellertid före, att den gamla värderingen också har tillämpats i denna by. Slut-

¹ Rasmussen II, 11 resp. 60.

² Guldtal, 197, not 38.

³ Rasmussen I, 137.

⁴ *Ibidem* II, 60.

satsen synes mig knappast böra rubbas av det faktum, att 1 mkg jord i Grundför har varit osedvanligt stor. Jag hyser nämligen den uppfattningen, att det ifrågavarande värdet icke bryter sig ut från de övriga på ett så anmärkningsvärt sätt, att dess samhörighet med dessa bör betvivlas.¹

De jylländska skattesatserna.

I samband med avsnittet »Skyld och landgille« ha vi studerat de avgifter, som vid tiden för KVJ uttogos av 1 mk själländsk skyldjord. Vi angripa nu det motsvarande problemet på Jylland och ställa såsom vår uppgift att söka härleda de från marken guld jord utgående ideella skattesatserna. Härvid måste vi emellertid draga en skarp skiljegräns mellan den gamla och den nya värderingens mkg jord.

Den första betydelsefulla fråga, som vi möta, är, om det har bestått ett fast, talmässigt samband mellan taxeringarnas guld-tal och de korresponderande avgifterna. Rent definitionsmässigt måste guldangivelserna referera till jordens kapitalvärde, men givetvis bör man mellan detta belopp och de pålagda utskyl-dernas tänka sig ett starkt beroendeförhållande.

För ÅB:s del måste den framförda frågan besvaras nekande, medan saken är mera oviss beträffande KVJ. Från jydiska lagens mkg jord torde däremot ha utgått en noga storleksbestämmd avgift.

Den stora frekvensen guldavgifter i KVJ, meddelade utan några som helst kommentarer, talar till förmån för tanken, att de matrikulerade guldvärdena ha varit den direkta utgångspunkten för beräkningen av skatternas storlek. Ty i motsatt fall måste man ju få den föreställningen, att källans ifrågavarande angivelser vore otillräckligt upplysande.

Slutsatsen stödjes av att vi på Själland mötte ett fall (Tjæreby), där den utgående avgiften uppvisade just den storlek, som teorien krävde. Men i ett annat själländskt exempel (Vi-

¹ Se hänvisningen i föregående not.

skinge) var den framkomna överensställelsen visserligen god, men endast ungefärlig.

Allt som allt torde det finnas åtminstone några förhoppningar om att de ur KVJ framdragbara sambanden mellan skatter och guldtag skola besitta en viss grad av allmängiltighet.¹

Vid tiden för jydskt lag erlade 1 ny (stor) mkg jord i resp. landgille, statsskatt och totalavgift teoretiskt resp. $\frac{1}{3}$, $\frac{2}{3}$ och 1 mks jyllv.² Det finns viss anledning tro, att de motsvarande beloppen för 1 gammal (liten) mkg jord i KVJ skulle ha utgjort $\frac{3}{8}$ av de nämnda, eftersom detta bråk framställer det ideella arealförhållandet mellan de två olika slagen av mkg jord. Den motsvarande serien för den gamla marken guld jord skulle alltså bli $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{4}$ och $\frac{3}{8}$ mks jyllv. Den underförstådda förutsättningen är givetvis, att skattetrycket per arealenhet räknat har varit detsamma i båda de betraktade fallen.

Följande jämförelse mellan skattetryck och åkerarealer bestyrker den dragna slutsatsens riktighet. Jag erinrar om det tidigare framförda, upprepat bekräftade ideella sambandet:

¹ Värre vore det, om den jydskt lags skatteskala, diskontinuerlig såväl med avseende på ledungs- som gästariutskylderna, hade haft giltighet redan år 1231. Ty i sådant fall skulle möjligheterna ha reducerats för att ur KVJ:s huvudstycke (som endast uppför gästariavgifter; se Runquist, 104) utläsa eventuellt förefintliga samband mellan jordvärden och skatter. Men ett dylikt antagande är med all säkerhet icke riktigt, eftersom den jydskt lags uppördssystem skulle kräva ett helt annat slag av bokföring än den, som i verkligheten har tillämpats i jordebokens huvudstycke. I förbigående kan därjämte anmärkas, att stats- och totalskatterna även med användning av jydskt lags beräkningsmetod äro proportionella mot jordinnehaven.

² Mark guld jord utredde enligt jydskt lag tredingshafn, vilket betyder 8 ört s i landgille (därest dylikt förekom), 16 ört s i statsskatt (jmf med s. 403) och 24 ört s i totalavgift (landgille + statsskatt). Angående den tillämpade nomenklaturen se ovan s. 417 med not 2. — Att jyllandsvikten har underförståtts i den jydskt lags bestämmelser framgår av det faktum, att ören och örtugar ha bildat underavdelningar till penning- och silvermarkerna (III,40, III,13). Den likaledes inom den ifrågasvarande landsdelen vid denna tidpunkt brukade troyesvikten (Rymdmått, 17 ff) hade nämligen en helt annan indelningsgrund (1 mk = 8 uns à 20 sterlingar).

3 mkg enligt jydsk lagen = 1 mk skyld på Själland. Av 3 mkg jord i jydsk lagens mening utgick 1 mks jyllv i teoretiskt årligt landgille, medan den motsvarande prestationen av 1 mk själländsk skyldjord var 1,2 mks valdv (se ovan s. 399 resp. 420). Dessa båda belopp, 1 mks jyllv och 1,2 mks valdv, besitta emellertid precis samma realvärde, vilket framgår av tabell 3, s. 24 i Rymdmått.¹ Ideella avgifter och arealer ha således i dessa fall varit proportionella, och den beräknade landgillesskatten har från teoretisk synpunkt träffat den själländska och den jylländska jorden exakt lika hårt. Under sådana omständigheter ligger det faktiskt nära till hands att tro, att KVJ:s gamla mkg jord icke skall ha intagit någon undantagsställning i det nämnda avseendet.

Vi vilja nu undersöka, om KVJ tillhandahåller några uppgifter, ur vilka sambandet mellan guldval och skatter kunna avläsas. Tyvärr är det emellertid så, att denna källa lämnar oss nästan helt i sticket i denna sak. De enstaka notiser, i vilka ett guldvärde ställes vid sidan om en avgift, representera övervägande skenfall, vilket den närmaste framställningen kommer att visa.

Vi betrakta först en sådan sammanställning som »·x· mr. auri· et ·xl^a· metretas mellis . . .«. ² Konjunktionen *et* betyder, att notisen har en additiv karaktär, och då den anförda kvantiteten honung är en årlig *avgift*, är det svårt att komma ifrån att angivelsen »·x· mr. auri« också är avsedd att (av en initierad läsare) uppfattas såsom en sådan. Det förefaller mig därför som om vi i det föreliggande sammanhanget *bakom* det angivna jordvärdet borde läsa den ur detta härledbara, i texten underförstådda årliga avgiften. Den ifrågasvarande termen skulle alltså beroende på omständigheterna kunna tillerkännas två skilda betydelser. Men naturligtvis är den ena av dessa fördold för oss sentida läsare, som icke ha någon vetskap om det av källan tänkta sambandet mellan avgift och jordvärde.³

¹ 1 mks jyllv = $\frac{6}{5}$ mks valdv = 1,2 mks valdv.

² Hjerm härad (Hwamme etc.), Aakjær, 3.

³ Notisen »Rolde farthing ·xvi· hafne et quersæt ·viii· mr. argenti.«,

Uttrycket »Lognø. ·x· mr. puri. Ibidem terra ·xxiii^{or}· mr. auri.«¹ får icke tolkas så, att de 10 mks lödigt skulle utgöra den årliga avgiften av de 24 mk guld jord. Vi måste nämligen räkna med att jordeboken principiellt underlåter att meddela upplysningar av detta slag. Liksom den föregående notisen har den ifrågavarande med all säkerhet additiv karaktär. Den redovisar två avgifter, dels de 10 mks, dels den årliga inkomsten från de 24 mkg jord.²

Formeln »Vgglæheret ·xx· mr. puri. Cum Byscopstoft ·xl· mr. auri.«³ får utgöra prototypen för ett fåtal meddelanden, som redan på grund av den påtagliga inkongruensen äro oförmodna att tjäna det avsedda ändamålet.⁴

I och med det nu sagda ha de till buds stående möjligheterna praktiskt taget uttömts. Resultatet har blivit helt negativt. På grund av en ren tillfällighet synes det mig dock som om vi skulle kunna erhålla några upplysningar av värde genom de uppgifter, som beröra distrikten Skanderup (Scandthorp) och Sminge (Smaængiæ) i Aabosyssel.⁵ De utgående avgifterna från dessa gods angivas av källan vara resp. 30 och 15 mks lödigt. Men omedelbart ovanför vart och ett av de ifrågavarande bynamnen har gjorts ett tillägg, som väl torde ha haft till uppgift att förtydliga den från början givna texten. Det lyder för Skanderup »c· mr. auri et amplius« och för Sminge »lx· mr. auri«. De kompletterande uppgifterna redovisa alltså jordvärden.

Aakjær, 4, torde böra tolkas på ett helt likartat sätt. Orden »16 hafner« stå med all säkerhet i stället för »16 mks« i årlig gästervavgift från hafnerna (jmf med not 1, s. 413).

¹ Aakjær, 2.

² De båda siffermeddelandena äro för övrigt sådana, att de, kombinerade med varandra, icke leda till något särskilt troligt resultat, en åsikt, som också Aakjær (om jag har fattat honom riktigt) tycks biträda (kom., 23, 348). — Vad som nu utsagts om den betraktade notisen torde också ha giltighet vad beträffar det tidigare studerade meddelandet från Vedskolle på Själland (se ovan s. 421 med not 1).

³ Aakjær, 10.

⁴ Övriga hithörande fall äro Skhiuægarthæ, Aakjær, 2 och Kolding, Aakjær, 7.

⁵ Aakjær, 5.

Det ligger nära till hands att föreställa sig, att den relation, som vi söka, skulle vara att finna i de nämnda sammanställningarna. De omvittna, att den från 1 mkg jord härrörande årliga avgiften har varit resp. mindre än $\frac{3}{10}$ mks och lika med $\frac{1}{4}$ mks.¹ De båda resultaten stödja varandra. Det förra, som endast har formen av en olikhet, är emellertid från vår synpunkt mindre värdefullt än det senare, som representerar ett exakt samband.

Den enda mera användbara upplysning, som vi i ifrågavarande avseende ha lyckats avvinna källan, är således, att 1 mkg jord i Sminge har belastats med en årlig avgift av $\frac{1}{4}$ mks. Mycket anmärkningsvärt är nu, att just denna siffra har upptagits i den tidigare redovisade serien, som angav de från 1 gammal mkg jord utgående ideella skattesatserna (se ovan s. 445). Teori och praktik ha sålunda på denna punkt fört till helt överensstämmande slutsatser. Beträffande de ifrågavarande avgifterna från Skanderup och Sminge kunna vi nu mera precisera uttala, att de ha representerat den årliga, de nämnda godsens påvilande statsskatten.

Tyvärr är det icke möjligt att genom den framlagda teorien bekräfta Aakjærs vid en jämförelse mellan inkomstlista och huvudstycke härledda resultat, att den normala årliga prestationen av 1 mkg jord år 1231 skulle vara 1 mk den. eller, vilket vid detta tillfälle betyder detsamma, $\frac{1}{2}$ mks.² Avgiften är nämligen för stor för att rimligen kunna ha betalats av 1 gammal mkg jord, och f. ö. är dess talvärde sådant, att det icke låter sig inpassa i någon av de två serier, som vi ha uppställt. Endast under den förutsättningen, att det icke mellan jordvärden och avgifter har existerat en fast kanon, skulle slutsatsen kunna accepteras.

Erfarenheten har visat, att alla ur inkomstlistan härrörande uppgifter måste betraktas med en viss skepsis. Stundom stäm-

¹ Sorten är jyllandsvikt; se Rymdmätt, 22 och speciellt tabell 2, där bl. a. Skanderup har uppförts.

² Sambandet gäller Lundo (Lognø) och Rold. Aakjær, 2, 4, 53, kom., 23, 42, 348.

mer denna listas vittnesbörd med huvudstyckets, stundom icke. Man har därför svårt att komma ifrån att en viss tidsskillnad måste ha förefunnits mellan dessa båda källor. Vissa av de ursprungligen förefintliga sambanden ha sålunda bevarats, andra åter ha gått förlorade. Ett ur inkomstlistan framdraget, isolerat meddelande kan därför aldrig tillmätas fullt vitsord. Beklagligt nog måste jag emellertid även taga ett bestämt avstånd från den ifrågavarande Aakjærska relationen, trots att denna genom att väl svara mot två av listans uppgifter tedde sig mycket lovande från början.

Smaastykker.

Estrids og dronning Margretes gaver til Roskilde kapitel.

Af

C. A. Christensen.

Som andetsteds gjort opmærksom paa findes Bartholins udtog af Liber Daticus Roskildensis i fyldigere omfang i Additamenta fol. 82 end i hans Collectanea F og Annales ecclesiastici, der hidtil har dannet hovedgrundlaget for rekonstruktionen af den i 1728 brændte anniversariebog¹. Teksten de sidstnævnte steder er kun en afskrift af Additamenta fol. 82 med udeladelse af en række anniversarienotitser og nogle bemærkninger til andre notitser. En af disse udeladte bemærkninger har tilknytning til anniversarienotitsen om Svend Estridsen og hans moder Estrids, dronning Margretes (!) aartid.

Selve denne anniversarienotits er bemærkelsesværdig af flere grunde. Som dr. Alfred Otto har gjort opmærksom paa, falder den i tre dele *a*, *b* og *c*², hvortil nu kan knyttes den nævnte bemærkning som *d*:

VII.idus Majj.

- a) Obiit Svenno Magnus rex Danorum filius Estridis regine sororis Kanuti Senis MLXXIII. qvi ecclesiam in multis dotauit, et
- b) regina Margareta, qve contulit fratribus bona qve habuit in Gythingæhæræth,

¹ Supplement til Liber Daticus Roskildensis, Kirkehist. Saml. 6. r. VI, 359—82.

² Alfred Otto: Lib. Dat. Rosk., 173.

- c) *q*uorum anniversarium fiat celeberrime cum IX. lectionum vigiliis, *q*uibus et misse. *q*uam dicat unus canonicus, aperto ciborio, intersint una cum scolaribus choralibus, omnes beneficiati in ecclesia Roskildensi tunc presentes.
- d) NB. Eo die non obiisse, sed anniversarium eorum celebrari.

Bemærkelsesværdigt er det for det første, at Svend Estridsens dødsdag angives at være 9. maj. Ailnoth derimod siger i sin skildring af Knud den helliges historie, som er tilegnet Svend Estridsens søn, kong Niels, at kong Svend døde *quarto kalendas maii* = 28 april¹. Under denne dag mindedes han ogsaa i Lunds domkirke i dettes ældste nekrologium fra ca. 1120². Denne uoverensstemmelse i dagsangivelsen har Otto udførligt behandlet³. Hans hovedsynspunkt er, at da det drejer sig om en autentisk indførelse i en anniversariebog fra selve den domkirke, hvor kong Svend og hans moder laa begravet, kan dette vidnesbyrd ikke uden videre forkastes med en henvisning til Ailnoth og til Lundenekrologiet; den sidste kildes datoangivelse er efter Ottos mening rimeligvis taget fra Ailnoth.

Synspunktet er uangribeligt under forudsætning af, at det virkelig drejer sig om en autentisk anniversarienotits. Men gør det det? Den nys fremdragne bemærkning kaster et dubiøst skær over notitsens historiske kildeværdi. Det er en absolut modstrid mellem anniversarienotitsens angivelse, at kong Svend (og dronning Margarete), *obiit* 9. maj, og den tilføjede bemærkning, at dette ikke var deres dødsdag men anniversariedag. Spørgsmaalet er, hvor denne bemærkning stammer fra. At Bartholin selv skulle være ophavsmand til den, maa anses for lidet sandsynligt. Bartholin anfører ikke i *Additamenta* fol. 82 — der er hans første materialesamling til hans *Annales ecclesiastici* ⁴— den afvigende dagsangivelse hos Ailnoth og i Lundekapitlets mindebøger; deres angivelse ville jo heller ikke i og for sig beret-

¹ Gertz: *Vitæ sanctorum Danorum*, 89.

² L. Weibull: *Necrologium Lundense*, 69.

³ Otto, 169—77.

⁴ Kirkehist. Saml., 6. r. VI, 361—63.

tige til en saa absolut forkastelse af notitsen i Roskilde domkirkes anniversariebog. Der findes heller ikke andre eksempler i denne materialesamling paa en vurdering af indbyrdes modstridende oplysninger.

Et fingerpeg om, i hvilken retning løsningen paa spørgsmaalet skal søges, giver en bemærkning af Bartholin under aaret 1274: *confectum Librum Daticum Roskildensem licet multa postea adscripta*¹. Naar han tilføjer denne bemærkning i sit arbejdsmanuskript, er det selvfølgelig ikke for at erindre sig om, at anniversarie-notitserne fra fx. 15. aarh. var senere tilføjelser i den anniversariebog, der var anlagt 1274, men det kan kun forstaas paa den maade, at der ogsaa blandt de notitser, der angik personer, der var døde inden 1274 var meget, der var senere tilføjelser; hans kriterium herfor kan næppe have været andet end af palæografisk art.

Herved henledes straks opmærksomheden paa afsnit *c* i anniversarienotitsen. Det er givet, hvad Otto ogsaa betoner, at dette ikke kan være overtaget fra et ældre nekrologium, hele formen taler derimod. Otto antager derfor, at *c* er en tilføjelse fra 13. aarh. til de to gamle nekrologiske notitser *a* og *b*². Herimod er det blevet indvendt — navnlig af Arhnung³, at *c* maa være endnu yngre, da det ciborium, der omtales, først blev skænket domkirken af biskop Oluf (— 1320). Arhnung fortsætter »Den Omstændighed, at Korskolarer (scolares chorales) nævnes i Notitsen, gør det ret sandsynligt, at denne er indskrevet i Lib. Dat. Rosk. i Slutningen af Biskops Olufs Tid (1301—1320) eller ikke længe derefter, thi denne Biskop forøgede stærkt den nævnte Art af Skolarer i Domkirken (se side 242—44), og det var maaske i Sammenhæng hermed, at det blev bestemt, at de skulde deltage i Anniversariet for Kong Svend og Dronning Margrethe«⁴.

Noget afgørende bevis for, at *c* maa stamme fra tiden omkr.

¹ Kirkeh. Saml. 6 r, VI, 371.

² Otto, 174.

³ Roskilde Domkapitels Historie, 141—42.

⁴ Ibid. 142, 12.

1320 ligger der ikke i disse ord. Tvertimod kan der indvendes, at udtrykket *scolares choraes* ikke findes i nogen af de af Arhning citerede kildesteder; denne terminologi synes at høre en senere tid til. Under alle omstændigheder kan man fastslaa, at *c* tidligst kan være fra ca. 1320, men at der ikke er noget til hinder for, at denne tilføjelse er meget senere, fx. fra 15. aarh. eller omkr. 1500. Det kan derfor være af interesse, at sammenligne notitsen om kong Svend og dronning Margrete i kirkens officielle annversariebog med kirkens officielle syn omkr. 1500 paa kong Svend og dronning Margarete, saaledes som dette fandt sit udtryk i de bekendte billeder og vers, hvormed man da prydede de murpiller, der gemte Estrids og Svend Estridsens jordiske levninger.

Verset om kong Svend siger os mindst. De to linier, der har tilknytning til annversarienotitsen, lyder:

»Hunc [Svenonem] soror illustris regis præclara Canuti
Estridis genuit prole beata parens«¹

Det eneste bemærkelsesværdige er, at Estrid i modsætning til annversarienotitsen ikke kaldes *regina*.

Langt mere oplysende er billedet og verset om dronning Margarete.

Under hendes billede satte man denne indskrift:

»Margareta, qve et Estrith dicitur, danorum regina.«²

Som man ser, er denne indskrift tilsyneladende i fuld overensstemmelse med annversarienotitsen. Ligesom alle senere historikere — med undtagelse af Langebek — synes den utvivlsomt at gaa ud fra, at kong Svends moder Estrid og dronning Margarete er en og samme person. Men ser vi paa verset, viser dette, at man har givet disse ord en hel anden fortolkning end den, der synes os mulig:

¹ Verset er aftrykt i *Resens Atlas Danicus*. Roskilde. I oversættelse ved Johannes Knudsen (1929), 22.

² Jf. *ibid.*, 9.

In piam Margaretam Daniæ Principem
 Glyconium et Asclepiadeum.
 Estridem placitam potens
 Ingo Rex generat Sveticus; hanc dedit
 Et Dano comitem tori.
 Gottenses Scanicis addidit orbibus.
 Divorum decorat lares,
 Qvibus tam vario munere profuit,
 Pallas et chlamydes enim
 Perbellas teneris texuit artubus.
 Egit namque dies pios,
 Faustos, post cineres perpetuum valet¹.

Estrid-Margarete er her fortolket som identisk med Margarete Fredkulla, datter af kong Inge og gift med kong Niels. Denne identifikation er utvivlsomt forkert. Det var ikke denne dronning Margarete, hvis ben laa indemuret i murpillen, hendes dødsdag var ifølge en samtidig indførelse i nekrologiet i Lund en 4. november² og ikke en 9. maj, og hun havde ikke dobbeltnavnet Estrid-Margarete. Disse forsyndelser mod de historiske kendsgerninger viser, at man trods ærlig interesse for kirkens historie ikke har kendt meget til samme. Men hvorfor desavouerer man saa de oplysninger, der kunne findes i kirkens egen anniversariebog, der dog maatte være højeste autoritet i disse spørgsmål. Denne desavouering viser sig ved, at man sletter betegnelsen dronning ved Estrid og til gengæld giver dronning Margarete Fredkulla dobbeltnavnet Estrid-Margarete. Den samme desavouering viser sig i verset for biskop Vilhelm, hvor der i overensstemmelse med Sakso skildres, hvorledes bispen døde efter sit møde med kong Svends ligfærd³. Men i kirkens anniversariebog stod bisp Vilhelms dødsdag angivet som en 8. maj og kong Svends som en 9. maj. Bemærkningen: »Eo die non obiisse sed anniversarium eorum celebrari.« passer fuldkommen hertil.

¹ Jf. anførte værk af Resen, 10. Naar der til slut tilføjes: obiit anno 1412 skyldes dette en senere vildfarelse, se Arhning, 218.

² Necrologium Lundense, 102.

³ Anførte værk af Resen, 17—18.

Vi kan altsaa se, at man omkr. 1500 indenfor Roskilde domkirkes egne mure ikke har tillagt denne anniversarienotits nogen autoritet, og vi har set, at i hvert fald afsnit *c* af den maa være en senere tilføjelse lige som vi har Bartholins udtalelse — beroende paa selvsyn — om, at meget i anniversariebogen var tilføjet senere. Hvad taler saa imod, at ikke alene *c* men ogsaa *a* og *b* har været senere tilføjelser? Otto har været inde paa spørgsmaalet; han indrømmer som nævnt, at *c* i hvert fald ikke kan være overtaget fra et ældre nekrologium, hele formen taler derimod, men forsvarer derimod *a* og *b* som oprindelige notitser, overført fra et ældre nekrologium til Liber Daticus Roskildensis i aaret 1274, da denne bog nyånlagdes. Notitserne har efter hans mening den form, som var »ejendommelig for 11. og 12. aarh.«¹

Herimod maa der dog gøres indsigelse. Det er ganske usædvanligt for en samtidig nekrologisk optegnelse at anføre saa fylldige genealogiske oplysninger som *a* gør, i og for sig unaturlige, da samtiden ikke havde brug for slige oplysninger og ikke var i tvivl om, hvem den mindede person var. Man havde grund til at antegne hans gode gerninger, men ikke til at give en genealogisk nøjagtig bestemmelse af hans person. En sammenligning mellem nekrologiet fra Lund paa den ene og krøniker og aarbøger paa den anden side viser da ogsaa, at *a* ikke har nekrologiets men krønikens form. Vi ser først paa nogle notitser fra nekrologiet:

- [10 juli 1086] Kanuti regis et martiris Anniversarius. Regis Erici fratris eius . . .²
 [27 august] Item Hericus rex danorum tercius.³
 [18 september 1137] Ericus rex danorum . . .⁴
 [4 november] . . . Eodem die Margareta danorum regina . .⁵
 [31 december] Elena regina . . .⁶

Heroverfor stiller vi nogle udtog fra krøniker og aarbøger:

¹ Lib. Dat. Rosk., 174.

² Necrologium Lundense, 81.

³ Ibid., 89.

⁴ Ibid., 94.

⁵ Ibid., 102.

⁶ Ibid., 109.

- Roskildekroniken: Sven regis Gambliknut ex sorore nepos,
filius Estrid¹
- Kongekronike: Sueno Magnus nepos Kanuti Senis. Hic erat
filius Vlf ducis et Margarete, que erat
soror Kanuti regis²
- Rydaarbogen: Suen Estrithson filius Ulf, comitis Anglie,
regnavit post Gamælæknut³
- Ribearbogen: Suen Estrithson, filius Ulf, comitis Anglie
de sorore Gamælæknut⁴

Sammenligner vi hermed *a*: Obiit Sveno Magnus, rex Danorum, filius Estridis reginæ, sororis Kanuti Senis, kan der formentlig ikke være tvivl om, at forfatteren af *a* maa have haft en kilde af aarbogs- eller krønikekarakter foran sig, da han affattede notitsen.

Derimod har *b* nekrologiets ægte form: regina Margareta, qve contulit fratribus bona, qve habuit in Gythingæhæræth. Den fuldstændige mangel paa enhver genealogisk og tidsmæssig bestemmelse virker overbevisende, ligeledes brugen af glosen *fratribus* i stedet for *canonicis*. Dette udtryk stammer fra kapitlets ældste tid, da kannikerne levede i fællesskab under klosterlige forhold⁵; udtrykket kan endnu sporadisk bruges et stykke ind i 13. aarh., men aldrig senere.

Med denne konstatering, at ikke alene *c* men ogsaa *a* er en senere tilføjelse og *b* alene ægte, er det muligt at faa øje paa de forskellige etaper i den traditionsudvikling, der endte med den forbavsende slutning, at Estrid og dronning Margarete Fredkulla var en og samme person.

Da man i 1274 i Roskilde domkirke anlagde en ny anniversariebog, overførte man heri en række notitser fra et ældre nekrologium, deriblandt en notits om en dronning Margarete,

¹ Script. Min. I, 22.

² Ibid., 165.

³ Annales Danici, 69.

⁴ Ibid., 150.

⁵ Arhning: Roskilde Domkapitels Historie, 5 ff., se specielt s. 14.

der havde skænket kapitlet gods i Gønge herred og var død en 9. maj. Derimod indførte man ikke i den nye anniversariebog nogen notits om kong Svend og hans moder Estrid, kongehusets stammoder, i det hele taget undlod man at nævne nogen-
somhelst konge. Det er næppe for dristigt gættet, at aarsagen hertil har været den lange, bitre strid, som Roskildekirken netop da gennem en generation havde ført med det danske kongehus. Selvfølgelig har man ikke, fordi man anskaffede en ny anniversariebog, tilintetgjort den ældre bog af samme art, man kunne altsaa stadig efterse deres data her, men man har øjensynligt ikke følt synderlig trang hertil i 1274. I tidens løb gik denne ældre bog imidlertid tabt, maaske ved den store kirkebrand i 1282¹, i hvert fald eksisterede den ikke senere, da man forsøgte at rekonstruere kirkens ældste historie, thi saa ville man dengang ikke have famlet saadan i blinde som man beviseligt gjorde. Udover Lib. Dat. Rosk. eksisterede der kun et brudstykke af de ældre optegnelser, idet der i kirkens eje fandtes en ældgammel liste over kirkens benefactores, indført paa de sidste sider i et gammelt haandskrift af det nye testamente². Dette haandskrift er nu gaaet tabt, men Stephanus har gjort et udtog af denne liste i sin *Prolegomena* til Sakso-udgaven 1644 s. 11 (da han mente, at den i listen nævnte Saxi var identisk med historikeren). Da dette udtog har spillet og stadigvæk spiller en afgørende rolle, skal det anføres her:

Nomine signatos, et munere conciliatos.

Fratribus exiguis, jungito, Christe, tuis.

Regem Haroldum, Reginamque Margaretam.

Seqvuntur longa deinde serie aliorum beneficorum nomina:

Knuto Rex, Athala Regina. Eiric. Margareta Regina et

Soror nostra. Sveno Episcopus. Ricardus Præpositus.

Sveino Decanus. Hermannus. Ascerus. Luitgerus. Boso.

Livo. Isaac. Arnfastus. Nicolaus. Saxi. Ako. Clemens.

Toco. Joseph. Kanutus etc.

¹ Annales Danici, 209.

² Otto: Lib. Dat. Rosk., 166—68, navnlig n. 4.

Men selv om man ikke senere havde nogen autentisk notits i kirkens officielle dødebog om Estrid og Svend Estridsen, bevarede man indenfor kirken en korrekt forestilling om, i hvilke murpiller deres ben var blevet indmuret i den domkirke, der var blevet rejst omkr. 1200¹, hvadenten denne forestilling har hvilet paa en levende mundtlig tradition eller har støttet sig til nu tabte indskrifter eller kalkmalerier.

Paa et eller andet tidspunkt mellem ca. 1320 og 1458², snarest nærmere det sidste tidspunkt, følte man igen trang til at mindes Estrids og kong Svends aartid i kirken. Men hvornaar var deres dødsdag? Svends navn fandtes ikke i kirkens annversariebog. Men Estrids? Hendes kristne navn var ifølge Adam af Bremen Margarete³. En kongekronike, der paa dette tidspunkt fandtes i Sorø kloster, nævnte hende ved samme navn⁴. I annversariebogen fandtes en dronning Margarete omtalt, som havde skænket kannikerne gods i Gønge herred. Kapitlet ejede 50 gaarde i Gønge herred⁵. Og Estrid havde ifølge Roskildekroniken skænket Roskildekirken 50 bol⁶. Kunne der

¹ Dette fremgaar af det forhold, at da man i nyeste tid aabnede disse pillegrave, fandt man benene af uden tvivl netop de personer, som traditionen fortalte var indmurede her, jf. C. C. Hansen: De ældste Kongegrave og Bispegrave i Roskilde Domkirke (1914).

² Terminus post quem fremgaar af det ovennævnte forhold, at *c* omtaler biskop Olufs ciborium, ante quem bestemmes af annversarielisten 1458, af hvilken det fremgaar, at procurator annversarii i det aar havde udbetalt 3 sk. grot til kannikerne for deltagelse i aartiden for kong Svend (Otto, 121). Da man endvidere kan se, at man omkr. 1500 ikke har tillagt tilføjelserne i annversariebogen den mindste kildeværdi, maa man enten direkte have vidst, hvornaar tilføjelserne var gjort eller ogsaa maa det af palæografiske grunde have været indlysende, at de var af nyere dato. Sammenlign ogsaa argumentationen ndf. s. 451 n. 2 med hensyn til de 50 gaarde i Gønge herred.

³ Adam af Bremen II, 54, Schmeidler, 114.

⁴ Script, Min. I, 165. Denne kronike var tilføjet i Sorø klostres eksemplar af Adam af Bremen. Jf. Script. Min. I, 149, Otto: Lib. Dat. Rosk., 185 og Videnskabernes Selskabs Skrifter. Hist. Filol. Afd. I, nr. 4, 37. Det bør bemærkes, at Otto har sandsynliggjort, at forlægget til omtalte Sorøhdskr. stammede fra Roskilde kapitel.

⁵ Arhning, 87.

⁶ Script. Min. I, 23.

saa være nogensomhelst tvivl om, at den dronning Margarete, hvis dødsdag i annversariebogen stod anført under 9. maj, maatte være identisk med den Estrid, hvis ben laa indmuret i en af kirkens piller? Udfra denne tankegang tilføjede man derfor til notitsen *b* i annversariebogen *a* og *c*. Teksten til *a* toges fra Roskildekrøniken og fra den omtalte kongekrønike med en enkelt svævende udvidelse »*qui ecclesiam in multis dotavit*«, hvilket jo givetvis maatte være rigtigt, eftersom hans ben havde faaet en hædersplads i kirken, og med tilføjelsen af epitetet *regina* til Estrid, hvilket var betinget af ordlyden af *b*. I *c* gaves anvisning paa, hvorledes deres fælles aartid skulle fejres.

Strengt taget var det en tilsnigelse at henhøre kong Svends dødsdag til dronning Margaretes. Der fremgik ikke af de til raadighed staaende kilder, at de var døde samme dag. Ingen af disse nævnte Svends dødsdag. Men dette fik nu være, hovedsagen var, at to af kirkens store velgørere igen havde faaet deres aartid.

Netop paa dette punkt slog man ned, da man nogle generationer senere ved udsmykningen af kirken med billeder og vers om de berømte mænd og kvinder, der havde tilknytning til kirken, paany tog spørgsmaalet op til overvejelse, hvem den i annversariebogen nævnte dronning Margarete egentlig var. Nu havde man Sakso til raadighed og det gav helt andre perspektiver. Af Sakso fremgik, at kong Svend var død inden biskop Vilhelm¹. Da Vilhelm ifølge annversariebogen var død en 8. maj, kunne den nye tilføjelse i annversariebogen, der fastsatte Svends dødsdag til 9. maj, ikke være rigtig. Man tilføjede derfor bemærkningen: »*Eo die non obiisse sed anniversarium eorum celebrari*«. Sakso angav ikke Svends dødsdag, saa man lod aartiden blive staaende, hvor den var, men det maatte betones, at dette ikke var historisk korrekt. Endnu mindre tilfredsstillet følte man sig af løsningen: dronning Margarete-Estrid. Af Sakso fremgik ikke, at Estrid ogsaa havde heddet Margarete og ifølge Sakso kunne der ikke være tale om, at Estrid havde været dronning. Nu havde man i selve kirken

¹ Se verset om Vilhelm i det ovenfornævnte værk af Resen, s. 17, og Sakso (udgave 1931), 365.

det ovenfornævnte eksemplar af det nye testamente, hvor der i et udtog af en gammel velgørerliste nævntes to dronninger med navnet Margarete. Den ene var Harald Hens hustru, den anden identificeres ikke, hun kaldes blot *regina et soror nostra*. Sakso omtaler ikke Harald Hens hustru Margarete, derimod berømmer han dronning Margarete Fredkullas gavmildhed overfor kirken. I hende mente man derfor at have fundet anniversariebogens dronning Margarete og i verbal overensstemmelse med Sakso forfattede man derfor verset om dronning Margarete¹. Da man imidlertid ikke kom udenom traditionen, at den i pillemuren begravede person havde haft navnet Estrid, drog man konklusionen, at saa var det Margarete Fredkulla, der havde haft dobbeltnavnet Estrid-Margarete. Saaledes opnaede Margarete Fredkulla i katolicismens sidste aar den ufortjente ære at blive mindet som en af Roskildekirkeens store velgørere.

Til slut skal korrektheden af disse logiske deduktioner blive prøvet paa realia, og realia er, at en dronning Margarete har skænket kannikerne gods i Gønge herred (*b*) og Roskildekrønikeens ord om, at Estrid skænkede 50 bol til Roskilde kirken: *Cuius temporibus [scil. Vilhelmi] mater regis Svenonis Estrith ecclesie Roskildensi L mansos filio consenciente contulit*«.

Arhning har paavist, at det gods, dronning Margarete skænkede kapitlet, besad dette endnu længe efter reformationen. Ifølge kapitlets jordebog af 1614 ejede kapitlet da netop 50 gaarde i Gønge herred². Det ligger da snublende nær at identificere disse 50 gaarde med Estrids 50 bol — det har man rimeligvis allerede gjort i slutningen af middelalderen — og identiteten af Estrid og dronning Margarete er dermed bevist.

Men denne fortolkning hviler paa en misopfattelse af bolet. Vel kan der være mange divergerende opfattelser af bolet, men at det middelalderlige bol i 17. aarh. svarede til et lægd af flere gaarde turde være uomtvisteligt. Fx. havde Falster ifølge kong Valdemars jordebog 365 bol, men 1558 gaarde ifølge matriklen

¹ Sammenlign den verbale overensstemmelse mellem det citerede vers om Margarete og Sakso (udgaven 1931), 342.

² Arhning, 87.

1682. Estrids 50 bol maa derfor have været mange gange større end de 50 gaarde, som kapitlet 1614 ejede i Gønge herred, hvoraf nogle endda i følge de smaa pengebeløb, de staar opført med i jordebogen, øjensynligt kun har været gaardsædegaarde¹. Det er derfor kun en drilsk tilfældighed, at de to tal stemmer overens, indholdsmæssigt gør de det ikke². Estrids gave har været meget større end dronning Margaretes.

Hvem er saa dronning Margarete? Herom kan der næppe være tvivl. Den ovennævnte velgørerliste nævner som sagt to dronninger af det navn, først Harald Hens Hustru, dernæst en anden dronning Margarete, hvis ægteskabsforbindelse ikke oplyses, men — som ogsaa almindeligt antaget — maa være identisk med dronning Margarete Fredkulla, gift med kong Niels. Sidstnævnte kan det imidlertid ikke være, thi hendes dødsdag var ifølge en samtidig indførelse i Lundenekrologiet en 4. november³, medens den i Roskildeanniversariet omtalte dronning Margarete døde en 9. maj. Hun maa derfor være identisk med Harald Hens Hustru⁴. Endvidere kan der til tidsbestemmelse af hendes gave

¹ RA. D. Kanc. B I 2f. Div. breve, og akter sagligt ordnede XII. 8. h.

² Hvis de to tal skulle dække samme indhold, maatte man for det første antage, at Roskildekroniken i modstrid med alle andre kilder fra middelalderen har anvendt *mansus* i betydningen »landbrugsenhed»; dernæst maatte man antage det i sig selv usandsynlige, at dette gods kompleks paa 50 gaarde har holdt sig konstant fra ca. 1070 og til 1614. Men selv over et meget mere begrænset tidsrum er et hvilket som helst gods kompleks underkastet en stadig fluktuation ved sammenlægninger, udstykninger og nedlæggelser af gaarde. Sammenligner vi fx. Roskildebispens jordebog ca. 1370 med jordebøger fra omkr. 1600 er det undtagelsen, at gaardenes antal 1370 og 1600 er ens. Og dog er jordebogen 1370 affattet efter den sorte død og de urolige forhold omkr. midten af 14. aarh., som efter dens eget vidnesbyrd maa have haft en indgribende betydning for landsbyernes befolkningsmæssige struktur. Først i 15. aarh. er forholdene saa stabiliserede. at gaardenes antal fra da af stort set er identisk med 16. og 17. aarhundredes.

³ Necrologium Lundense, 102.

⁴ Det samme hævdede Langebek, jf. SRD. III, 266 note g. Naar Langebek ikke fandt tilslutning blandt senere historikere, jf. fx. Erslev i Hist. Tidsskr. 6 r. III, 618 (sammenlign hermed Otto, 171), skyldes det, at han simpelthen drog en streg mellem *a* og *b* og hævdede, at de ikke havde noget med hinanden at gøre, hvilket evident stred mod »regina» Estrid i *a* samt

anføres, at indtægterne af det gods, hun havde skænket kapitlet i Gønge herred, tilflød alene de 15 ældste præbender indenfor kapitlet, ikke de senere oprettede¹. Da udvidelsen af præbendernes antal til 15, fandt sted under biskop Svend Norbagger² (ca. 1073—1088), maa dronning Margaretes gave ligge efter denne udvidelse; vi kan med et vist usikkerhedsmoment til begge sider sætte tidspunktet til ca. 1090³.

den citerede indskrift i Roskilde domkirke: *Margareta, qve et Estrith dicitur, danorum regina*. Kun ved at paavise, at *a* maa være en senere uægte tilføjelse, kan adskillelsen mellem dronning Margarete og Estrid foretages.

¹ Arhning, 87, jf. jordebogen 1568 (AM. 876 kvarto): »Procuratorium dominorum quindecim . . . Kapitlets gods i Gynding herred«.

² Arhning, 93.

³ Naar Arhning efterlyser Bartholins hjemmel for i sine *Annales* at henføre tidspunktet for gaven paa godset i Gønge herred til aar 1067 (s. 5), er dette at tage Bartholin for alvorligt. Bartholin placerer simpelthen en række udaterede begivenheder fra Svend Estridsens tid under aarene 1066—67. Det interessante ved denne placering er, at den viser, at han ogsaa har opfattet dronning Margarete = Estrid, hvad der viser, at det ikke kan have været ham, der er ophavsmand til den omdebatterede kritiske bemærkning.

Summary.

The *notitia* in *Liber Daticus Roskildensis* giving the date — 1074, 9th of May — of the death of king Svend Estridsen has no authenticity. The authentic *notitia* mentions only a queen Margaret. A 15th century compiler misconceived this queen Margaret to be the mother of king Svend Estridsen and rewrote the old *notitia* in such a manner that it dealt with king Svend and his mother Estrid [whose Christian name was Margaret].

Anmeldelser.

Sigurd Jensen: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. Studier over dansk Bondeøkonomi i Tiden mellem Midten af det 18. og Midten af det 19. Aarhundrede. Kbhvn. 1950.

I.

Denne afhandling, der indbragte sin forfatter doktorgraden ved Københavns universitet, slutter sig smukt til den lange række, ialt 8, bondehistoriske disputatser, der i 1936 indlededes med Hans Jensens »Dansk Jordpolitik« I. I slutningen karakteriseres bogen som »en undersøgelse af gangen i omstillingen fra patriarkalsk til kapitalistisk økonomi hos bondestanden« (s.161). Det er i modsætning til den uklare og baade sprogligt og begrebsmæssigt haltende overtitel og den løse undertitel den helt rigtige indholdsangivelse. I sin kerne er problemstillingen social-psykologisk, men paa økonomiske præmisser. Forf. har stillet sig den opgave at bestemme de vigtigste faktorer i det samspil mellem erhvervelse af selvejendom og udvidet brug af rede penge, der betingede den mentale proces, hvorved bonden frigjorde sig fra herremandens formynderskab og blev sin egen herre, arbejdsmæssigt, økonomisk, politisk, socialt og aandeligt. Emnet er stort og uopdyrket, problemstillingen original og frugtbar, og der meddeles et omfattende nyt og konkret stof. Det kan derfor ikke overraske, at der er fremkommet værdifulde resultater, og selv om de ikke alle er særlig overraskende, saa har de dog kunnet underbygge og nuancere de gængse forestillinger paa en meget nyttig maade.

Naar bogen har kunnet gøres saa behagelig kort, skyldes det i ikke ringe grad forf.s evne til at trænge igennem til det væsentlige og formulere sine resultater centralt og præcist, men desværre ogsaa en for haardhændet beskæring i behandlingen. Selvfølgelig kan et saa omfattende og mangesidigt spørgsmaal ikke udtømmes i en enkelt undersøgelse; forf. maa selv være berettiget til at foretage sine begrænsninger, men det maa forlanges, at de sider,

der drages frem til undersøgelse, tager hensyn til alle vigtige faktorer i den saglige sammenhæng.

En af afhandlingens hovedfortjenester bestaar i en kyndig fremlæggelse af et omfattende konkret arkivstof: skøde- og pante-protokoller, regnskaber over kvartprocentsskatten 1809, godsarkiver og købmandsarkiver, den kgl. kreditkasses og enke-kassens arkiver m. m. At dette materiale ikke overalt er lige repræsentativt, vil det være forkert at laste forf. for, da han har været afhængig af de eksisterende arkivaliers egnethed og tilgængelighed. Her møder vi den gode arkivmands dyder, men vi træffer ogsaa i for høj grad reversen, arkivmandens foragt for de trykte kilder og behandlinger. Boglisten og bogbenyttelsen er saa fragmentarisk og tilfældig, at det ikke kan skyldes uvidenhed, men bevidst udelukkelse. Som eksempler paa, hvad jeg savner, skal nævnes en lang række godsmonografier, ældre som Rasmussen-Søkilides om Brahetrolleborg (bl. a. med L. Reventlows arvefæst-ordning fra 1788) og Holstenshus (bl. a. om patriarkalisme ved udskiftning og udflytning) og nyere som den om Svenstrup. Ligeledes savnes en mængde lokalhistoriske afhandlinger fra alle landets egne, saa vigtige kildepublikationer som Bernstorffernes og Reventlowernes papirer og Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne og adskillige landøkonomiske skrifter fra samtiden af Begtrup¹, Tyge Rothe og A. F. Bergsøe. Ganske vist er dette stof kendt i forvejen, men det er aldrig blevet betragtet ud fra forf.s synspunkter, og det kunde i hvert fald i mange tilfælde have nuanceret billedet og styrket eller modificeret konklusionerne.

I det følgende skal jeg koncentrere mig om to punkter, dels det mere formelle om talbehandling og tabelopstillinger, og dels et centralt sagligt spørgsmaal, nemlig problemstillingen omkring selvejkøbene.

II.

Forf. fremlægger i regelen sine kilder klart og fyldigt, men han er alt for tilbøjelig til at lade dem »tale for sig selv«. Konklusionerne følger atter og atter umiddelbart efter, ofte helt en passant, uden den fremadskridende diskussion af de muligheder, som stoffet og problemerne indeholder, og uden at motivere konklusionen. Læseren maa i stor udstrækning selv udlede bevisførelsen eller sammenstykke den fra spredte og tilfældige bemærk-

¹ Det er karakteristisk, at forf. ofrer sit »arkivfund« af Begtrups fantastiske finansieringsprojekt af selvejkøbene ved »staatsreceptisser« langt mere plads end det omfattende konkrete stof, der findes i hele hans store forfatterskab.

ninger; det fremgaar dog stadig, at forf. har haft sine gode og velovervejede grunde til sine slutninger.

Disse svagheder i dokumentation og bearbejdelse rammer især lig grad de statistiske dele, behandlingen af talmaterialet og opstillingen af tabeller. Allerede redegørelsen for de ældste selvejekøb (s. 16 ff.) viser, at forf. ikke følger den gyldne regel, at man kun bør medtage de taloplysninger, som man gør brug af. Gudumkloster er det ældste eksempel paa selvejekøb; her købtes i 1757 10 af de 60 solgte fæstegaarde af indehaverne. Gaard for gaard meddeles der minutiøse oplysninger om følgende 4 forhold: 1. hartkorn; 2. aarlige afgifter (landgilde); 3. hoveriasfløsning; og 4. købesum. Men disse tal bruges ikke til nogetsomhelst, naar bortses fra at der under salget af Bækmarks-godset aaret efter (s. 18) anføres, at den ene fæster, der her købte sin gaard til selveje, »maatte betale 290 rdl. 60 sk., det vil sige ca. 100 rdl. pr. td. hartkorn og altsaa lige saa meget som de dyreste af ejendommene, der solgtes fra Gudumkloster«. Men derfra er prisvariationerne efter hartkornet overhovedet ikke meddelt. Det viser sig iøvrigt, at salgssummerne varierer saa stærkt i forhold til hartkorn (fra 50 rdl. til 127 rdl. pr. td. htk.) og afgifter (fra ca. 12 til 47 gange afgiften), at det er aabenbart, at det maa være andre forhold end hartkorn og kapitalisationsfaktor, der har bestemt prisen (herom nedenfor). Derimod fremgaar det, at da et interessenskab af fæsterne under Grubbesholm i 1761 købte godset, blev hartkornet lagt til grund for den indbyrdes fordeling (s. 18 f.).

Den samme inkonsekvens møder man i de tabellariske oversigter over de enkelte selvejekøb. Snart rubriceres hartkornet som ved Rugaard i 1802 (s. 54 ff.) og Kølskegaard i 1834—37 (s. 98 ff.), snart udelades det som ved Egensegaard i 1769 (s. 26 f.), Voergaard i 1842—44 (s. 101 f.) og Frijsenborg i 1858—72 (s. 105 f.), men i intet tilfælde undersøges det, om hartkornet har spillet nogen rolle for prisansettelsen eller belaaingen. Til trods for at hovedproblemet for forf. er prioriteringen i forhold til købesummen, savner man derimod den kolonne, der alene kan oplyse herom, nemlig prioritetsprocenten. Den maa benytteren nu nøjsommeligt udregne i hvert enkelt tilfælde.

Det er i det hele taget et stort spørgsmaal, om disse detaljerede tabeller har nogen større interesse for andre end lokalhistorikere, og for dem bliver nyttens endda problematisk i de talrige tilfælde, hvor selvejekøberens navn erstattes med et løbnummer. I den større sammenhæng, som det her drejer sig om, vilde smaa oversigtstabeller over, hvorledes procenterne varierede, være langt mere oplysende. Og naar forholdene er saa ensartede

som ved de Øster Kippinge-bønders køb til selvejendom fra Egensegaard, hvor alle gjorde brug af statens tilsagn om at lade den halve købesum blive staaende som 1. prioritet og bortset fra en enkelt praktisk talt laante resten privat, forekommer det mig langt lettere og tydeligere at karakterisere forholdet i faa ord end ved en hel tabel. Her har tabellen ikke nogen funktion¹.

Undersøgelsen af Kreditkassens og Enkekassens betydning for selvejkøbene er overmaade fortjenstfuld, især paavisningen af, at Enkekassen blev den store laanekilde, efter at C. D. Reventlow i 1797 kom ind i direktionen. Men ogsaa her kunde bearbejdelsen af tallene og tabelopstillingen have været mere hensigtsmæssig. For Kreditkassen af 1786 stykkes udlaanene til selvejkøb sammen af forskellige kilder: indtil midten af 1788 hentes de fra en forestilling til kongen, og fra 1789 beregnes de efter en særlig protokol »Konto over udlaan 1786—1799«. Samtlige aar burde selvfølgelig være beregnet herfra; derved kunde ogsaa sidste halvdel af 1788 være blevet medinddraget. Naar forf. interesserer sig for at oplyse, hvor stor en part af udlaanene selvejkøbene har omfattet, burde han ogsaa have beregnet de samlede udlaan aar for aar herefter i stedet for at opstille de aarlige »generalbalancer« efter kassebøgerne, som han fornuftigt nok alligevel afstaar fra at benytte².

Ved oversigten over udlaanenes placering rundt i landet (s. 38) savnes ogsaa en summering, dels for de enkelte amter dels for hele landet.

Enkekassens udlaan (s. 40) havde ogsaa fortjent en smukkere præsentation. Først indføjes nogle omtrentlige tal i teksten for aarene 1796—1801, derefter opstilles de følgende aar indtil 1813 i tabelform, idet laanene til selvejkøb sættes op ved siden af de samlede udlaan. Ved denne inkonsekvente behandling er det blevet umuligt at beregne saavel det samlede udlaan som den procentvise andel for selvejkøbene i den første periode. Det rigtige havde selvfølgelig været at fremlægge hele materialet i en tabel med følgende tre kolonner for de enkelte aar og sammenlagt

¹ Egensegaard købtes paa auktionen over krongods i 1769 af godsejer Hincheldej. Her som andetsteds vilde en undersøgelse af auktionsprotokollerne med tilhørende papirer have været meget oplysende. Det fremgaar, at bonderne kom i hæftig strid med Hincheldej, der krævede stærke garantier ved salget, bl. a. at køberne skulde hæfte solidarisk og en vis forkøbsret ved senere salg (Rentekammeret, Auktionsforretninger, Konditioner m. m. vedr. salget af falstersk gods I 1766—72).

² For aarene 1786—91 har jeg beregnet selvejkøbenes andel i det samlede udlaan til følgende procenttal: 0 — 16 — 13 — 15 — 9 og 3.

for hele perioden: 1. udlaan ialt; 2. laan til selvejekøb; og 3. beregning af selvejekøbenes procentvise andel.

Til belysning af det afgørende spørgsmaal om, hvorvidt herremandens gamle formynderskab er blevet afløst af et økonomisk baand for bonden overfor herremanden eller andre kreditorgrupper, er der blevet fremlagt et meget fyldigt og instruktivt materiale fra kvartprocentskatten i 1809, opstillet s. 63—72 i amts- eller sognevisse oversigter. Det vises ved eksempler, »at det var ret begrænsede mængder prioriteter, hver enkelt godsejer formaaede at disponere over«, og det anføres videre, at »de meget store tal for laangivere, der kun har ydet 1—5 laan paa deres egen godtgør, »at der ikke har været tale om nogen monopolisering af kreditgivningen til bondestanden«. Disse slutninger er rigtige, men de synes mere at bero paa et skøn eller samlet indtryk end paa en gennemført analyse. Den meddelte oversigt er i virkeligheden kun halvfabrikata. Man savner den endelige bearbejdelse i smaa oversigtstabeller, saaledes som det her forsøgsvis er gjort for de fem anvendte hele amtstuedistrikter:

Laanerkategorier	I absolutte tal		I procent	
	Antal laan	Laanesum 1000 kr.	Antal laan	Laanesum
Enkekassen	509	325	11,0	13,8
Kgl. Kreditkasse	294	104	6,4	4,4
Overformynderier, hospitaler	285	147	6,2	6,3
Offentlige institutioner	1088	576	23,5	24,6
Godser	577	402	12,5	17,1
Embedsmænd	152	44	3,3	1,9
Handlende, haandværkere	61	38	1,3	1,6
Bønder	52	41	1,1	1,7
Private kreditorer (over 5 laan)	842	525	18,2	22,4
Diverse smaa laangivere (1—5 laan)	2695	1249	58,3	53,0
Ialt ...	4625	2350	100,0	100,0

Fordelingen af stikprøverne fra sogne i andre amter viser noget større tal for offentlige laan og tilsvarende mindre for de lokale smaa kreditorer, uden at det dog forrykker hovedresultatet.

Det havde været hensigtsmæssigt, om saadanne smaa oversigtstabeller var blevet indført i teksten, mens specifikationerne passende kunde være blevet udskudt til bilag som sket ved redegørelsen for prioritetsforholdene ved selvejekøbene i Rovsø, Sønderhald og Øster Lisbjerg herreder 1791—1805. Her savner

man iøvrigt procenttallene for 1. og 2. prioriteternes størrelse i forhold til købesummerne, og oversigtstabeller i teksten (s. 48) havde været ønskelige. Det gælder ogsaa redegørelsen for de private tiendeforeninger paa Sjælland 1796—1809 (s. 128—33), hvor specifikationerne havde haft sin rette plads i et bilag og i teksten burde være erstattet med en hensigtsmæssig oversigtstabel.

Denne kritik rammer noget væsentlig i den tekniske bearbejdelse af det kvantitative materiale, men det maa retfærdigvis tilføjes, at den ikke berører kernen i afhandlingen, resultaterne, væsentligt. Det viser sig, at forf. er saa fortrolig med sit stof, at han uden denne bearbejdelse har været i stand til at uddrage de rigtige konklusioner, men det har skæmmet bogen og besværliggjort, til tider umuliggjort den indgaaende tilegnelse for benytteren.

III.

Med fuld ret er *selvejekøbene* sat i spidsen. Erhvervelse af selveje var et kardinalpunkt for hele bondens frigørelse fra herremandens formynderskab og for hele reformbevægelsens lykkelige gennemførelse. Det anerkendes af de sagkyndige i samtiden, af bønderne selv og deres efterkommere og ogsaa af alle historikere.

I indledningen (s. 11) opstilles hovedpunkterne i undersøgelsen. De omfatter: 1. en undersøgelse af, »hvilke laan bønderne maatte optage for at kunne skaffe sig selvejendom«; 2. bestemmelse af laanenes størrelse i forhold til købesummerne; 3. en fastslaaen af, hvem kreditorerne var; samt 4. en vurdering af »bondens situation i forholdet til hans kreditorer i det hele taget«, der med rette karakteriseres som »det afgørende punkt«. Det er allesammen centrale og nødvendige grundspørgsmaal. Men der savnes endnu nogle vigtige momenter i undersøgelsen, hvis man skal forstaa problemet i dets fulde sammenhæng. Det drejer sig først og fremmest om en bestemmelse af selvejekøbenes omfang i de enkelte perioder, men dernæst ogsaa om saadanne grundforhold som principperne for prisansættelsen, laanenes tilbagebetaling og eventuelle andre former for finansiering end laan. Disse problemer berøres nok lejlighedsvis, men slet ikke med den nødvendige konsekvens, og derfor bliver konklusionen ikke saa fuldtoneende som det havde været muligt.

1. Selvejekøbenes omfang. For en undersøgelse af den her foreliggende karakter er saa nøjagtige analyser af de kvantitative forhold som muligt en nødvendig forudsætning. Men i denne henseende lades vi fuldstændig i stikken indtil det sidste kapitel. Det indledes (s. 89) med den ofte publicerede første offi-

cielle statistik over forholdet mellem selvejere og fæstere fra 1835, der viser, at ca. 65 % selvejer- (og arvefæste)gaarde stod over for ca. 35 % fæstegaarde. Derefter meddeles de nøjagtige tal for selvejekøbene i periodens sidste femaar: 588 til selveje og 412 til arvefæste, altsaa ialt nøjagtig 1000. Men naar det gælder de forudgaaende lange perioder, maa man nøjes med i tilslutning til denne opgørelse at faa konstateret, at »langt det største antal selvejekøb var sket før 1807«, idet der formentlig især tænkes paa den store selvejekøbsbevægelse omkr. 1800 (ca. 1788—1807). Her maa størrelsesordenen altsaa have været en ganske anden, konstaterer den opmærksomme læser pludseligt.

Hist og her finder vi ganske vist isolerede størrelsesangivelser. S. 39 ff. oplyses, at Kreditkassen og Enkekassen i aarene 1787 til 1813 ydede ca. 5000 laan, og der gøres rede for deres geografiske fordeling; praktisk talt alle Kreditkassens laan og $\frac{3}{4}$ af Enkekassens gaar til Jylland, de resterende fortrinsvis til Sjælland, mens Fyns stift (incl. Laaland-Falster) næsten ikke er repræsenteret. Her melder der sig omgaaende to spørgsmål: dels om hvordan den offentlige udlaansvirksomhed forholder sig til den private, og dels om den højst ulige fordeling af de offentlige laan var repræsentativ for selvejekøbene. Forf. er fuldt fortrolig med, at der findes andre kategorier af laangivere, især sælgerkreditorer og de yderst sjældent dokumenterede laan fra slægt og venner, men han gør ikke det mindste forsøg paa at vurdere deres betydning paa konkret materiale. Den opmærksomme læser kan af bilaget se, hvor lidt de offentlige laan betød paa Djursland omkr. 1800, og han kan faa dette indtryk bekræftet af oversigten over kvartprocentskatten af 1809. Ja, den energiske benytter kan endda regne ud, at de to kassers midler gennemgaaende kun omfattede 20—25 % af samtlige laan (jfr. tabellen ovenfor). Samtidig kan den aarvaagne konstatere, at kreditorernes sammensætning varierede stærkt fra egn til egn. Saaledes skilte fx. Odense-Rugaard amter sig meget stærkt ud, idet de smaa anonyme laangivere med 1—5 laan var aldeles dominerende (1385 laan), mens Enkekassen kun havde 29 og Kreditkassen aldeles intet udlaan. Fyn stod altsaa aldeles ikke udenfor denne bevægelse, saaledes som de offentlige laanekasser kunde friste os til at formode. Men man maa være detektiv for at naa saa langt. Det havde været forf.s opgave at meddele os disse oplysninger utvetydigt.

Imidlertid er der andre midler til at give en forestilling om størrelsesordenen og den ulige fordeling af selvejekøbene i de forskellige egne af landet. Allerede en simpel registrering af opgivelserne i G. Begtrup's *Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand*

(1803—12) kan hjælpe os godt paa vej. Det betyder her intet, at den brave landøkonom som teoretiker var baade naiv og ukritisk; afgørende er det, at hans konkrete oplysninger bygger paa de kyndigste lokale informatorer, især amtsforvaltere og præster, som han gengav omhyggeligt uden forsøg paa ensretning. For Fyn indberetter amtsforvalterne i 1803 følgende tal paa selveje (s. 67 ff.):

Odense og Rugaards amter	1120	gaarde	og	812	huse
Assens og Hindsgavl amter	523	—	-	786	—
Svendborg amt	449	—	-	396	—

eller henholdsvis omkring halvparten, trediedelen og tiendedelen af gaardtallene og noget mindre af hartkornet. Begtrup specificerer tallene herred for herred, ja, næsten sogn for sogn og gods for gods. Han kan ogsaa give forklaringen paa øens særstilling paa laanemarkedet. Det skyldes, at »Fyn er en af de mest velhavende provinser«, hvor bønderne »er villige til at købe dem (dvs. sig) selv og kan mellem dem (sig) selv, deres slægt og venner skaffe købesummen til veje uden laan af offentlige fonds« (s. 40). Det er en karakteristik, der bekræftes paa det smukkeste af listerne over kvartprocentskatten 1809.

Det er ikke alle egne, der er saa præcist oplyste, men for Jylland meddeles dog den aarlige vækst for selvejerne i Aalborg amt, fra 490 selvejergaarde i 1795 til 1901 i 1806 (over 60 $\frac{0}{100}$) (s. 185), mens det med præcise tal vises, at selvejerne samtidig besad over 50 $\frac{0}{100}$ af det ufri hartkorn i Viborg amt (s. 253 og 263) og henved 40 $\frac{0}{100}$ paa Mors (s. 227). For Sjælland er oplysningerne mere summariske, men langt fra værdiløse.

For den ældste periode, hvor forf. har de fine analyser af købe- og laanformer, mens »man fanler sig frem« (som kap. I saa rigtigt er døbt), strækker den kvantitative bestemmelse sig kun til at oplyse, »at ikke hell faa bønder benyttede sig af de muligheder, der bød sig for at erhverve selvejendom« (s. 22). Saa stærk en tilbageholdenhed havde ikke været nødvendig. Ganske vist kan det være vanskeligt at skaffe konkrete tal for de private salg, men for ryttergodssalgene, der er langt den største gruppe, udgør auktionsprotokollerne med tilhørende aktstykker (Rentekriverkontorernes arkiv) et meget værdifuldt og forholdsvis let tilgængeligt materiale. I bogen redegøres udførligt for, at regeringen først havde været besluttet paa at give ryttergodsbønderne størst mulig lejlighed til at erhverve sig deres gaarde som selvejendom, men at frygten for, at kun faa bønder »ville være kapital-

stærke nok til at tilhandle sig deres ejendom«, indskrænkede denne mulighed til strøgodsset. Der havde været god grund til at søge denne regeringens anskuelse verificeret paa virkeligheden og faa klarlagt, om drivfjederen til kronens bortsalg var reformiver eller pengetrang.

Med nogle faa eksempler, atter fra Fyn, skal jeg forsøge at komme disse ryttergodssalg fra midten af 1760erne¹ lidt nærmere ind paa livet. Ved disse auktioner blev godsset delt i to kategorier. Først solgtes de enkelte hovedgaarde med tilliggende af hoveripligtige gaarde, dernæst raabtes strøgodsset op by for by, og (hvis der ikke blev budt højt nok for byen samlet, hvad der i regelen ikke blev) derefter udbudt gaard for gaard. Over halvdelen solgtes »aparte«, som det hed, og bønderne benyttede sig i høj grad af lejligheden til at købe, selv om jordhungrige godsejere og endog auktionskommissionærerne selv ofte bød bønderne over, saa priserne jobbedes kolossalt op. I Frøbjærg by købte 12 gaardfæstere og 4 husfæstere hele byen samlet ved deres tillidsmand, amtsforvalter Malte Bruun, til en pris af næsten 300 rdl. pr. td. hartkorn. I Tommerup fik 10 fæstere budet paa deres gaarde enkeltvis til en pris varierende fra 180 til 400 rdl. pr. td. Andre steder købte den enkelte bonde ikke sin gaard direkte, men erhvervede den senere af den oprindelige køber, saaledes i Brylle, hvor nogle gaarde i 1764 var købt af en stor godsforpagter, der i 1775 solgte dem videre til fæsterne. Begtrup anfører udtrykkeligt, at »de fleste bønder« i en lang række navngivne landsbyer købte sig selveje (s. 297 f., jfr. s. 133 og 188). Men vi finder ogsaa eksempler paa, at fæstere, der havde erhvervet selveje, atter fæstede sig bort igen, bl. a. nogle fæstere i Frøbjærg og enkelte andre til godsejeren paa Erholm, der først begyndte at sælge gaardene tilbage til fæsterne i 1803 og da til den 5—10-dobbelte pris.

Konklusionen af disse og andre eksempler maa blive, at de fynske ryttergodsbønder gennemgaaende evnede at erhverve sig selvejendom, selv under meget haarde betingelser, og at vi maa vurdere forholdet saaledes, at kronens hovedinteresse faktisk bestod i at skaffe sig størst mulige indtægter af salget. Hvordan statens griskhed overvejede en eventuel bondevenlighed i 1760-erne fremgaar maaske klarest af sagen med de Vissenbjærg-selvejere², der ogsaa er meget oplysende for tidens glidende over-

¹ S. 21 tales om »krongodssalgene 1765—1767«, men storsteparten af det fynske ryttergods blev i virkeligheden bortsolgt ved auktioner i september og november 1764.

² Rentekammerets arkiv VIII: Kommissionsprotokoller vedk. Vissen-

gange fra fæste til selveje. Fra gammel tid havde 36 gaarde i Vissenbjerg sogn haft selvejendomsret, det vil sige eget bonde-skylden, men ikke herligheden. Under hele enevælden havde de gang paa gang maattet føre proces med kronen for at opretholde deres stilling som selvejere, sidst i 1745, hvor de førte deres sag frem til en sejrrig landstingsdom i 1747. Under appel til højesteret, der stadig blev udsat, søgte kronen at tvinge de genstridige bønder til underkastelse. Ved ryttergodsauktionen i 1764 stod sagen stadig hen i det uvisse, og bønderne benyttede da lejligheden til at købe sig fuld ejendomsret. Gaardene blev udbudt enkeltvis, og der skulde bydes pr. td. hartkorn; alle besidderne fik hammerslag til priser, der varierede fra 120 til 400 rdl. pr. td. Men nu opstod der en ny strid med Rentekammeret, idet dette krævede betaling for hele tilliggendet, mens bønderne kun vilde betale for den hartkornstakst, som herligheden beløb sig til. Den satte de første til $\frac{1}{4}$, men tilbød senere at regne sig i en ringere selvejerkategori og betale halvdelen. Resultatet blev et forlig, hvor Rentekammeret kvittede $\frac{1}{4}$ af købesummen. Efter hele sagens natur og den jævnhøje pris med simpelt fæstegods kan der ikke være tvivl om, at bønderne havde ret, og at kronen havde været ubillig.

2. Prisdannelsen. Vil man forstaa de psykologiske forhold omkring selvejekøbene, udgør en bestemmelse af prisdannelsens faktorer en meget vigtig forudsætning. Men disse uafklarede forhold har forf. kun gjort lidt for at oplyse. Det sker alene med nogle bemærkninger i anledning af regeringens overvejelser fra 1846 om statsstøtte til oprettelse af kreditforeninger til fremme af selvejet (s. 94 ff.). Her udtrykker Danske Kancelli ganske givet noget fundamentalt, naar det hævder, at »en godsejer vil i almindelighed være villig til at sælge bøndergodset til fæsterne for $\frac{2}{3}$ eller maaske endog $\frac{3}{5}$ af den værdi, dette gods vil have betragtet som selvejendom«. Det er ogsaa rigtigt, naar det hævdes, at denne lavere pris betød en fordel for bønderne. Men naar forf. derefter gaar over til at tale om »afslag« i prisen, som han mener snarere skyldes den ledsagende forenkling i godsadministrationen end de liberales forestillinger om en bøndernes medejendomsret, glipper forstaaelsen.

Der er næppe grund til at opretholde mer eller mindre romantiske forestillinger om, at godsejerne bortsolgte fæstegodset til underpris. Det har heller ikke været kancelliets opfattelse, idet

bjerg bønders selvejendomsret 1745—47 (4 bd.) og 2 pakker Det bortsolgte fynske gods vedkommende 1764; jfr. Karl Rasmussen i Aarb. f. Hist. Samfund for Odense og Assens Amt. I, 128 ff.

det samtidig udtaler frygt for, at forbedrede laanemuligheder vil medføre en prisstigning, saa godsejerne vil »faa en for dem saare tjenlig lejlighed til at sælge bøndergodset til en pris . . . som let kunde give dem mere end den dobbelte indtægt af den, godset kunde give dem som fæstegods« (s. 94). Salg af fæstegods kunde altsaa skabe økonomisk gevinst for saavel godsejer som bonde. Det hænger sammen med, at det baand, som staten havde lagt paa fæstegodset, især ved forbudet mod afgiftsforhøjelse¹, havde skabt en forskel mellem afgifternes kapitalisationsværdi og værdien af jorden, naar den kunde disponeres frit, som det skete ved overgang til selveje². Det er værdien af den frigivne dispositionsret, der bestemmer grænserne for prisdannelsen, og det gælder ogsaa de ældre perioder, om end med visse modifikationer for de ældste godsauktioner, hvor bønderne paa lige fod med købere fra andre samfundsklasser skabte et marked med fuldkommen fri prisdannelse. Og det er denne samfundsbundne kapital, denne »guldkalv«, som de store jyske »godsslagtere« løste og dansede omkring paa Viborg snapsting ved aarhundredskiftet. Denne hektiske jordspekulation ofrer forf. med rette en fortjenstfuld omtale uden dog at forstaa dette prisdannelsens grundforhold.

Ulige større interesse knytter der sig til de mindre dramatiske, men langt talrigere selvejkøb i denne afgørende reformperiode. Atter bliver den brave Begtrups udsagn meget vejledende, selv om han tilsyneladende ikke forstaa den dybere økonomiske sammenhæng. Han dokumenterer for de forskellige landsdele prisvariationerne for de forskellige kategorier af jord, mest udførligt for Fyn (s. 36 f.). Bondehartkornet for gamle selvejergaarde sælges her til 800—1000 rdl. tønden, mens gods, der købes »for at sælge bønderne til sig selv« i de gode egne sættes til 3—350 rdl. mod 2—250 i de slettere egne, dog at prisen er 340—400 rdl., naar proprietærerne sælger »fæstebønderne deres gaarde efter lejlighed«, og 5—600 rdl. ved fæsteledighed. Paa samme maade

¹ Kun i ringe grad berørt af forordn. af $\frac{5}{6}$ 1792 der tillod visse afgiftsforhøjelser, men alene i forbindelse med udskiftning og kun efter mindelig overenskomst med fæsterne. Bestemmelsens betydninger overvurderet af Hans Jensen i Dansk Jordpolitik I, s. 182 ff.

² Dette forhold forstod man ogsaa udmærket i samtiden. Det kommer fx. klart til orde i et brev fra grev Frijs-Frijsenborg i 1844 til godsejer Carlsen paa Gl. Køgegaard, hvor det hedder: »De Liberale vil node grundejerne til at forvandle deres fæste-ejendom til capitaler for at lykسالiggjøre bondestanden. De sige, at grundejerne faaer een større indtægt, og bonden mere raadighed over grunden ved at blive selvejer. Første er rigtigt, for øjeblikket . . . (Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne nr. 650).

nævnes for Sjælland (s. 27), at der for en gammel selvejergaard »gives efter dens størrelse og godhed 2, 3, —6000 rdl., naar der for en fæstegaard gives 1000—2000 rdl.«

Denne prisforskel ser Begtrup dog alene som »et talende bevis paa bondens og agerdyrkingens bedre tilstand« under selveje end under fæste. Alligevel viser han klart den store betydning af forskellen mellem kapitalisationsværdien af fæstegodsets afgifter og den frigjorte kapitalværdi. Paa den ene side fremholder han, at »overalt, hvor bønderne har købt deres gaarde, har de med hensyn til gaardens virkelige værd faaet den til meget billig pris«¹, og der anføres talrige eksempler fra hele landet paa, at den umiddelbart efter sælges til den dobbelte eller tredobbelte pris. Paa den anden side var han heller ikke blind for, at købesummen kunde give godsejeren højere forrentning end afgifterne hidtil. Fra Vendsyssel nævnes det og dokumenteres ved eksempler, hvorledes fæstegaarden ofte sælges til bonden »langt over landgildens og hoveriets værd«, og hvorledes de professionelle herregaardsslagtere havde midler til at faa fæsterne til at give en købesum, hvis forrentning »overstiger indtægten eller jordebogsafgiften ofte til det 3, 4, 5, 6 dobbelte« (Jylland s. 431, 429), selv naar godsejeren »ej kan faa bonden til at købe eller og bonden byder en spotpenge«. Tydeligst kommer denne dobbelthed til orde ved det vestjyske Ryhave, hvor Begtrup drager følgende almene konklusion (s. 22): »Saa meget er vist og erfaring kan bevise, at uagtet bonden ved at købe sin jord betaler 2 à 3 gange højere renter end den afgift han forhen betalte til husbonden, saa forbedrer han dog sine vilkaar og svarer, hvad han bør, til rette tid. Aldrig har endnu een af de solgte bønder ytret det ønske at indtræde igen paa godset paa den forrige fod«.

Indenfor dette prisinterval mellem fæstejord og selvejerd, der frigjordes ved selve selvejkøbet, kunde talrige andre prisdannende faktorer gøre sig gældende. Ogsaa dem kender Begtrup. Naar han for Vendsyssel udtrykkelig nævner, at køberen fæster sin gaard »for den pris, der sættes ham overensstemmende med hans alder og jordens godhed« (s. 430), rører han sikkert ved et par af de vigtigste momenter. Bonden maatte betragte sin indfæstning som en slags forskud, og godsejeren tage hensyn til, hvornaar han kunde vente ny indfæstning. At der ogsaa maatte tages hensyn til egnens, jordloddens og bygningernes beskaffenhed er indlysende. Hist og her peges paa særlige indkomstmuligheder, der sætter prisen i vejret som nær beliggenhed ved køb-

¹ Citatet fra Sjælland (s. 27), men lignende udtalelser forekommer fra Fyn og Jylland.

stad og især besiddelse af skov. Endelig var prisen ogsaa meget følsom overfor det vekslende antal unge, der søgte jord, de varierende formuesforhold og den lokale adgang til at skaffe sig laan¹.

Det vil sikkert ikke være raadeligt at se helt bort fra irrationelle momenter som bondens modvillighed overfor det uvante og usikre paa den ene side og hans trang til selvstændighed eller ønske om at sikre gaarden for slægten paa den anden side, men den vel underrettede Begtrup har givetvis faaet fat i de vigtigste haandgribelige faktorer, og i kraft af sin udprægede respekt for realiteterne drukner han dem ikke i reformivrig teoretiseringen. I alle tilfælde indeholder Begtrups udtalelser meget frugtbare problemstillinger, som der havde været al grund til at tage standpunkt til i stedet for at overlade det til fremtidig forskning at verificere dem paa det samme konkrete arkivmateriale, som her er benyttet.

Paa baggrund af dette kompleks af prisdannende faktorer forstaar man nu bedre, at priserne maatte variere stærkt i forhold til hartkorn og afgifter, der tilmed var blevet fastlagt i en svunden fortid.

3. Tilbagebetalingerne. Undersøgelsen af *prioriteringsforholdene* udgør ryggraden i første afdeling, og fremdragelsen af det store og mangesidige materiale og den indsigtfulde analyse af de skiftende former fortjener uforbeholden anerkendelse. Det dokumenteres for alle perioder, at de nye selvejere ofte havde prioriteter til op over skorstenen, og det fremholdes desuden stadig, at mange af de sekundære, private og lejlighedsvis laan blandt slægt og venner (»nabolaan«) slet ikke blev tinglyst, saa prioriteringen faktisk har været mere tyngende, end skøde- og panteprotokollerne angiver. For øvrigt havde det vel været muligt at faa en forestilling om betydningen af disse ikke-tinglyste laan ved stikprøver i skifteprotokollerne.

Derimod er tilbagebetalingen af laanene, som efter min mening maatte være et hovedpunkt for problemstillingen, baade for samspillet mellem selvejkøb og de rede penges fremmarch og for selvejerens afhængighed af kreditorerne, meget fragmentarisk behandlet. Materialet omfatter kun eet gods, atter fra slut-

¹ Om den fynske bonde hedder det, at han »betaler jorden efter den herskende større eller mindre formuenhed i bondestanden og den begærlighed, hvormed jord søges. Naar en fynsk bondekarl køber eller og fæster en gaard eller et hus med jord, da kobes eller fæstes samme til en pris, som stemmer overens med hans formue. Bondekarlen regner ej efter, hvad han skal give for ejendommen, men han ser blot paa den sum, han skal forrente« (s. 38).

perioden, nemlig Voergaard, fra hvis godsregnskaber der meddeles tabeller over selvejekøbene fra 1840erne og 1860erne (s. 101 f. og 106). De viser, at afviklingen varierede fra 1 til 13 aar, men saaledes at 1 og 2 aar forekommer hyppigst (gmsn. ca. 3 og $3\frac{1}{2}$ aar). Forf. noterer lakonisk, at »restkøbesummerne er blevet afdraget over et vist — i reglen kort — aaremaal«, men giver slet ikke svar paa vore spørgsmaal om, hvorvidt der er tale om noget alment eller specielt, eller hvordan det i det hele taget har været muligt at amortisere paa saa kort tid.

Fra den store reformperiode kender Begtrup typen og meddeler netop for Vendsyssel, at godsslagterne dér lovede de nye selvejere, »at pengene skal blive staaende, men ej hvor længe, dog sædvanlig 4 aar«. Forholdet kan ogsaa dokumenteres med eksempler fra konkret arkivmateriale, bl. a. fra den kongelige kreditkasse. Saaledes laante fæstebønderne under Voldborg gods i Hec, No og Ølstrup sogne i 1793 14.149 rdl. »for at tilkøbe sig hovedgaarden Voldborg for at udparcellere samme«, og det oplyses, at de allerede i 1795 betalte de 4000 rdl. tilbage, resten i 1797 — altsaa paa 4 aar ialt¹.

Kreditkassens tidligere nævnte »Konto over udlaan 1786—1799« giver ogsaa gode oplysninger om laanenes afvikling, og ofte meddeles aaret for restsummens betaling. Vi finder flere eksempler paa de helt korte laan, men den almindeligste praksis er smaa afdrag gennem en længere periode, vist oftest 10—20 aar. Her har vi altsaa en ganske anden type: det offentlige laan, der kunde vente, mens man koncentrerede sig om at bringe eventuelle mere tyngende private laan ud af verden.

En tredje type forekom ogsaa, nemlig godsejerens uopsigelige sælgerprioriteter, der blev afdraget over meget lange perioder, hvis de overhovedet blev afdraget. Da grev Trampe i 1799 udparcellerede Løgismose paa Fyn, købte Strærup by sig selv til en ret høj pris, men til gengæld lod greven hele købesummen blive staaende fast. Og i hvert fald een af bønderne lod laanet staa til 1812 og præsterede da paa een gang hele betalingen for sin gaard, nemlig fire fjerdingen smør². Lignende solstraalefortællinger om bønder, der under statsbankerotten befriede sig for deres gamle prioriteter fra købet til selvejendom, træffer man rundt om i landet. Der er ingen tvivl om, at denne laanetype har haft en vis udbredelse, fortrinsvis i forholdet mellem den nye selvejer og det gamle herskab, og det er i den slags forhold man maa søge den latente fare for, at det gamle godssystems patriarkalske for-

¹ Den kgl. Kreditkasses Danske Kopibog 1798 s. 60.

² Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amt. I, 488.

mynderskab skulde erstattes af en ikke mindre trykkende økonomisk afhængighed.

Der er sikkert ogsaa andre typer. S. 73 omtales det, hvorledes de jyske herregaardsslagtere »afhændede een vare, bøndergaarde, mod en anden, obligationer«, og hvorledes »disse obligationer hurtigt fandt nye ejermænd«, »saaledes at det sidste baand mellem godsejere og deres tidligere fæstere blev brudt«. Denne konklusion er rigtig. Her blev bonden virkelig kastet ud i selvstændigheden, ofte mod eget ønske. Men det er jo ikke ved denne form for overgang til selveje, vi venter bøndernes afhængighed fortsat, men der, hvor godsejeren afhændede sit fæstegods ved mindelig overenskomst med bønderne og selv blev siddende paa hovedgaarden.

Det er rigtigt, at kvartprocentskatten i 1809 viser en saa stor spredning af laanene, at de gamle godsejere ikke i stort tal kan have etableret sig i en magtfuld kreditorstilling. Men der er andre momenter i denne løsgørelsesproces, som fortjente omtale. Det er forkert at slutte historien der, hvor fæsteren faar sit skøde og giver kreditor obligationer — ligesom eventyrene slutter med brylluppet, »og de levede lykkeligt sammen indtil deres dages ende«. Vi maa i alle tilfælde betragte selvejets historie efter købet og spørge: hvordan reagerede de nye selvejere? Her skal vi indskrænke os til en enkelt side.

4. Udparcelleringen. En del af forklaringen paa den overraskende hurtige amortisering ligger selvfølgelig i de gunstige landbrugskonjunkturer under den store selvejekøbsperiode og i inflationen, saaledes som det lejlighedsvis er anført (s. 162 og 164). Andet bundet i udskiftning, udflytning og de store driftsreformer, som de nye selvejere i særlig grad forstod at drage sig til nytte. Disse forhold kan forklare de jævne afviklinger over et længere aaremaal. Men hvordan gik det til, at saa mange bønder kunde gøre sig gældfri paa saa kort tid som 1, 2, 3 eller 4 aar? Vi staar her overfor det vigtige fænomen, som forf. næppe tangerer, skønt det optog alle samtidige saa meget: udparcelleringen, der atter er nøje forbundet med fæstejordens bundne merværdi, der frigaves ved selvejekøbet.

Endnu en gang lønner det sig at ty til den guldgrube af oplysninger, der indeholdes i Begtrups beskrivelser. Vi ser her bort fra godsslagternes udstykninger, som Begtrup selvfølgelig ogsaa kender, og holder os alene til bøndernes egne udparcelleringer, det vil sige opdeling af bondegaarde i flere brug eller frasalg af mindre lodder til husmænd. Nogle faa eksempler er tilstrækkelig til at give hele billedet. Om udstykningen af Marienlund i Lunde herred paa Fyn hedder det (s. 278): »Den nye selvejer, som ej

kan udrede renten ved at beholde hele gaarden samlet, sælger smaa lodder til den høje pris, at han selv sidder tilbage med den halve gaard næsten gældfri«. Og for Fravdegaard i Aasum herred oplyses, at fæsterne købte »for en meget lav pris, omtrent 150 rdl. pr. tønde hartkorn«, mens prisen ved udparcelleringen til huslodder steg til »4—5—600 rdl. efter jordens godhed og beliggenhed« (s. 309 og 313). For Ringkøbing amt anføres (s. 27, 23): »Vindesyge og vanskeligheder for bonden at erholde penge til laans i sin gaard med flere aarsager har befordret bøndergaardenes udparcellering«, og »naar en eller anden igen sælger eller udparcellerer sin gaard, faar han altid igen det dobbelte eller tredobbelte mod hvad han selv har givet«. De gamle selvejere i de midtfynske skovegne var ikke de eneste, der »fandt skov nok paa jorden til at afbetale deres gæld« (s. 41 f.), hvad enten de som her kunde nøjes med at hugge skoven og sælge tømmer og ved, eller de som andetsteds maatte afhænde smaalodder af den saa eftertragtede skov.

Denne udparcellering kendes ogsaa fra selvejerne paa de gamle ryttergodsdistrikter, og overalt kan den belyses med konkrete eksempler. Ved udparcelleringen af Løjtved i Svendborg amt 1800 erhvervede de 19 fæstere i Steenstrup og de 13 i nabobyen Lunde sig selvejendom; af disse var der i 1809 udskilt henholdsvis 34 og 25 parcellister. Ved ryttergodsauktionen 1764 rummede landsbyen Brylle i Odense amt 32 familier, nemlig 25 gaarde og 7 huse. I begyndelsen af 19. aarh. var der ganske vist kun 17 gaarde i selve byen, men til gengæld foruden to bolsteder 16 huse med jord og 14 uden jord, altsaa ialt 49 familier. Samtidig var 7 gaarde udflyttet, og alene paa den enes jorder levede der da 16 familier, mest husmænd, og endelig var der af to tidligere næsten udyrkede bymarker fremstaaet en hel ny Landsby, Radby, med praktisk talt samme antal familier som den gamle moderby, nemlig 4 gaarde, 16 bolsteder, 22 huse med plov og 5 jordløse huse¹.

Der er ikke her tale om outrerede undtagelsestilfælde. Fra lokalhistoriens sognebeskrivelser kunde man blive ved landsby for landsby. For Sjælland, hvor bevægelsen sikkert var svagest, regner Fridlev Skrubbeltrang med, at husmændenes antal forøgedes med 25 % alene i aarene fra 1787 til 1801², og naar man saa erindrer sig, at denne vækst fortrinsvis koncentrerede sig om selvejerlandsbyerne, faar man en forestilling om bevægelsens udbredthed og omfang. Denne udparcellering med den revolutionerende vækst og sprængningen af det gamle landsbysamfund har ogsaa været en mægtig medvirkende aarsag til, at den nye selv-

¹ Aarb. f. Hist. Samf. for Odense og Assens Amt. I 203 f, 207.

² Husmand og Inderste, 69.

ejer kunde befri sig for den gamle herremands formynderskab og undgaa afhængighed af nye kreditorer, direkte derved at saa mange omgaaende frigjorde sig for de trykkende prioriteter, og indirekte ved at denne mulighed hindrede laangiveren i at udnytte sin kreditorstilling til at skaffe sig magt over bonden. Selvejet er ikke blot blevet financieret af statens kredit og øgede seddeludstedelse og de private spekulanter's transaktioner, men ogsaa ved at talrige smaa spareskillinger er blevet trukket frem af hoeskafferne og sat direkte ind i frigørelsesprocessen og gjort produktive.

Men udviklingen havde ogsaa sin revers, idet den fremkaldte en mægtig kløft mellem gaardmænd og husmænd. I »Husmand og Inderste« har dr. Skrubbeltrang vist, hvorledes alle kategorier i godsvældets tid udgjorde en stor og ussel fællesgruppe af almue, og hvorledes der var en ustandselig cirkulation mellem gaardmændenes og husmændenes klasse. Nu udnyttede gaardmanden situationen. Han købte sin gaard til den relativt billige pris for fæstejord, indkasserede gevinsten af værdiforøgelsen og overlod paa skrappe vilkaar de daarlige udlodder til husmænd, ofte leje-husmænd, der kom i fuldstændig afhængighed af ham, som han skulde tjene med arbejde til betaling af renter eller afgifter samt hjælp til pløjning¹. Han blev husmandens formynder, udstyret med husbondsret. I de mindre forhold overtog han herremandens rolle og blev ofte en nok saa streng herre, og først sent — i vort aarhundrede — er denne bondens patriarkalisme over husmænd og landarbejdere, som vi kender det fra Henrik Pontoppidan og bondeforfatterne fra omkring aarhundredskiftet, bragt til ophør.

IV.

Der er mange andre punkter i afhandlingen, der kunde være grund til at fremdrage. Noget af det mest værdifulde er redegørelsen for de fattige aar efter statsbankerotten. Her paavises en ganske interessant retrograd bevægelse, der ikke alene betyder en tilbagegang i retning af naturaløkonomi, ogsaa med hensyn til

¹ Udstykningen til husmænd skete ikke blot som salg, men ogsaa som bortleje eller bortforpagtning paa korte aaremaal, hvor bonden dog havde været sikret livsfæste. Paradigmaet for disse giver Begtrup for Hindema i Vinding herred (s. 365): »Nogle af disse nye selvejere lejer af deres gaardes grund visse tønder land for 3—4 rdl. aarlig paa 5—7 aar til inderster eller husmænd«. Som eksempel nævnes, at »bonden kunde efter sin indkøbspris ej siges at give mere end 6—7 mark af tønde land i rente, og nu faar han for det sletteste 16 mark i forpagtning og tager altsaa af sit udlod en rigelig hjælp til de aarlige renter«.

skatter og afgifter (specielt tiende), men ogsaa en stramning i betingelserne for selvejekøb, naar saadanne endelig fandt sted. I en periode, hvor saa mange gik fra gaardene, vilde kreditor sikre sig, hvis laaneren ikke opfyldte sine forpligtelser. Trods lovens krav om at vente aar og dag, forbeholdt han sig nu ofte ret til umiddelbar realisation af overtaget pantegods, og han sikrede sig ikke blot pant i jorden, men ogsaa i besætning, inventar og indbo — eller endog i alt, som han »ejer eller ejendes vorder«, som en gængs formel nu foreskriver (s. 86 ff.). Saadanne krav kendes ikke fra reformperioden.

Som indledning til selvejekøbene fra slutningen af 30erne redegøres der for drøftelserne om oprettelsen af kreditforeninger, især Bergsøes initiativ og regeringens stadige tøven af frygt for, at inflation og krak skulde følge efter som ved aarhundredskiftet. Mindre gøres der ud af landboernes egne tanker og overvejelser, skønt de dog maatte være af større interesse i denne sammenhæng. Justitsraad Nyegaards initiativ paa stænderforsamlingen i Viborg 1836 behandles kun ved et kort referat af det officielle forløb (s. 90 f.). Men det var ikke det eneste tegn paa godsejernes interesse. Saa tidligt som i 1819 fremkom sjællandske godsejere med et projekt, der aaret efter fik kgl. konfirmation¹, og gennem bondeagitatoren Rasmus Sørensen faar vi besked om et tilsvarende forsøg af laalandske godsejere og proprietærer, der strandede »paa bøndernes uvidenhed og fordomme«². Der havde været god grund til at søge dem nærmere oplyst. Til slut omtales Rasmus Sørensens laaneforeningsprojekter, men kort og affejende. Lad være at hans plan var løs og uklar, men hans tanker er dog et bedre udtryk for, hvad der bevægede sig indenfor den vaagne del af bondestanden end embedsmandsskrifter og kancelliovervejelser³. Rasmus Sørensens breve, nu udgivet i »Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne«, er i det hele en fundgrube, naar det gælder bondepsykologi, ogsaa i indstillingen til formynderskab kontra selvstændighed⁴.

Værdifuld er ogsaa paavisningen af de talrige nyoprettede

¹ Kun omtalt i referat af regeringens afvisende resolution fra 1839 (s. 93).

² Brev til lensgreve F. M. Knuth 24. febr. 1843 (Danske politiske Breve fra 1830erne til 1840erne II nr. 513).

³ R. S.s planer gaar længere tilbage end til den omtalte artikel i »Almuevennen« i 1845 (s. 108). Ifølge brev af 1844 ³/₁ har han i hvert fald ladet indbydelser til en laaneforening cirkulere paa sin hjemegn allerede i 1843 (Danske pol. Breve nr. 541; jfr. ovennævnte brev af 1843 ²⁴/₂).

⁴ Meget oplysende er et referat af en debat om selveje kontra fæste ved et møde i Kundby i Ods herred 1844 (brev nr. 554).

sparekassers tilbageholdenhed, naar det gjaldt finansiering af selvejekøb. Som et af de ældste eksempler nævnes Holbæk Amts Sparekasses hjælp til de fæstere, der i 1846 købte sig selveje af Hølbæk Slots ladegaard (s. 103). Her kunde det dog passende være oplyst, at det ikke var noget tilfælde, at sparekassernes initiativ startede her. Under bondevennen Asmund Gleerups energiske, fordomsfri og realistiske ledelse var Holbæk amt ganske givet det mest fremskredne amt indenfor bondebevægelsen.

De fremførte anker om en for snæver afgrænsning af problembehandlingen og en ufuldkommen dokumentation af tabelmaterialet opvejes dog af bogens mange fortjenester. Allerede emnevalget vidner om en fin historisk forstaaelse, og det indgaaende kendskab til kildematerialet, der er udvalgt med stor skønsomhed, giver et fast grundlag for mange forstandige vurderinger. Særlig fortjenstfuld er den faste og overbevisende opfattelse af hele udviklingsforløbet, der navnlig kommer til orde i slutningskapitlet, hvor alle traade samles i en smuk syntese, overlegen, valafbalanceret og formfuldendt. Denne slutning er en perle i form og indhold. Den røber den fine kender af bondens psykologi.

Afhandlingen er kun en torso af den store opgave, forf. har sat sig, nemlig at skildre den stavnsbundne fæstebondes forvandling til selvejende andelsbonde og moderne bedriftsherre. Vi ser med forventning hen til fortsættelsen.

Aksel E. Christensen.

Nyt fra historisk Videnskab.

Natten mellem d. 25. og 26. Maj bortreves Nationalmuseets Direktør Dr. Poul Nørlund af en Hjertelammelse. Selvom han i nogen Tid havde været underkastet en delvis ambulans Hospitalbehandling, virkede hans pludselige Bortgang overmaade stærkt, ikke mindst da paa hans Medarbejdere paa Museet, hvor han under et Besøg Dagen i Forvejen havde virket glad og frisk. Den stod som noget ubegribeligt og meningsløst, og alle følte, at de i ham ikke blot havde mistet den maalbevidste, iderige Direktør og den fremragende Videnskabsmand, men ogsaa en Chef, der omfattede sit efterhaanden talrige Personale med aldrig svigtende Velvilje og ikke var bange for at give de unge »lang Line«, naar han syntes, de fortjente det.

Han var født d. 4. Novbr. 1888 i Slagelse og blev 1906 Student fra Sorø. Allerede i Skolen var hans historiske Interesse bleven vakt, og han begyndte straks at forberede sig til en Magisterkonferens i dette Fag særlig under Vejledning af Kr. Erslev, hvis Nekrolog han skrev i Hist. Tidsskr. 10. R. I, 210—14, og J. A. Fridericia, hvem han — med Rette — satte meget højt.

Trods disse fremragende Lærere synes han dog, efter hvad han skrev i sit Doktorvita, ikke at have hørt til dem, der »blev Studenter i den rette Tid«. Studentersamfundet, i hvis Lørdagsaftener han tog ivrig Del, var ved at slumre ind, og »en banal Bourgeoisitone« var for at bruge hans egne Ord »raadende i den akademiske Verden«. En god Modgift herimod fandt han dog i en Kreds af fremragende unge Videnskabsmænd, i hvilken han ganske naturligt gled ind, takket være, Broderen Matematikeren Niels Erik og Svogeren Niels Bohr. Omgangen med dem gav ham ikke blot et videre Udsyn, end det der vanlig falder i en Students Lod, men gjorde det tillige klart for ham, at han vilde gaa den videnskabelige Vej. Samme Aar, som han tog sin Konferens (1912), knyttedes han til Nationalmuseets 2. Afd. som Medhjælper, men med hans faste Ansættelse trak det i Lang-

drag. Dels skyldtes dette interne Forhold, dels en længere Udenlandsrejse 1913—14, hvor han i Wien studerede Historie og Kunsthistorie, samt en langvarig Indkaldelse til Sikringsstyrken under den første Verdenskrig. Først 1917 blev han Underinspektør (Inspektør II) og saa sent som 1933 Inspektør I. Men derefter gik det rask fremad, idet han allerede i 1938, en Maanedstid efter Indvielsen af Museets Nybygning, blev dets Direktør.

Museumsstillingen var fra først af nærmest tænkt som et Levebrød, men det kom til at gaa ganske anderledes. I sit Doktorvita fremhæver han, at det var Samfundets Udvikling og Kulturhistorien i videste Forstand, der særlig fængslede ham. Hans første videnskabelige Arbejde, den for Sprog- og Litteraturselskabet 1913—19 foretagne Udgivelse af et af vore betydeligste sproglige Mindesmærker fra 16. Aarh., den gamle Biskop Hans Mogensens Oversættelse af Philippe de Commines Memoirer (1574), faldt ganske vist udenfor denne Linje, men ellers fulgte han trolig den Vej, han selv havde udstukket, lad saa være at det efterhaanden blev Middelalderens Arkæologi og Kunsthistorie, altsaa Kulturhistorien i allervideste Forstand, der tog ham fangen. Hans rent historiske Arbejder er kun faa i Tal. Først og fremmest hans Disputats *Det romerske Slavesamfund under Apvikling* (1919), hvor Eftertrykket vist maa lægges paa Titlens Slutning. Oldtidens Slavehold rekrutteredes jo væsentlig gennem Krig, men Imperiets Udvikling og den deraf følgende »*pax romana*« nødvendiggjorde en Overgang til andre Samfundsforhold. Dernæst hans Bidrag til den store Sorøbog, i hvis 1. Bd. (1925) han har givet en fortrinlig Oversigt over »*Klostret og dets Gods*« lige til dets sidste Dage efter Reformationen. Som en Slags Fortsættelse af Klostersets Godshistorie fremkom hans Afhandling »*Jordrotter paa Valdemarsliden*« i det af Historisk Forening udgivne, af ham redigerede Festskrift til Kr. Erslev (1927), der atter afødte en Afhandling i Hist. Tidsskr. (9. Rk. VI.), hvori han hævder en fra Arup afvigende Opfattelse af Hovedkilden til de to foregaaende Afhandlinger: Sorø-Gavebogen. I denne Forbindelse bør nævnes, at han var Medlem af Foreningens Bestyrelse 1924—33, i hvilket Aar han blev Sekretær i Det kgl. nord. Oldskrift-Selskab, hvis »Aarbøger« han redigerede indtil 1938.

Som vi senere skal se, gav han aldrig helt Slip paa Historien, men hans Hovedvirksomhed og væsentlige Produktion ligger dog, som alt nævnt, paa andre Felter: Middelalderens Arkæologi og Kunsthistorie. Det første er navnlig koncentreret om to saa fjærnt fra hinanden liggende Steder som Grønland og Trelleborg tæt ved hans Fødeby.

Vel var det Kommissionen til Undersøgelse af Grønland, der i Forbindelse med Museet 1921 udsendte Nørlund til Grønland, hvor han ikke blot tjente sine første Sporer, men med ét Slag kom til at staa i første Række. Men det var ham selv, der gav Stødet hertil. Fra den af Havet stærkt truede Kirkegaard ved Ikigait, Nordboernes Herjolfsnæs tæt Nord for Kap Farvel og en af deres vigtigste Anløbshavne, var der fra Tid til anden bleven indsendt Tøjstumper til Museet, og han gik derfor ud fra, at her maatte være mere at finde. Begyndelsen var lidet lovende, men da man naaede ned til det sommerfrosne Jordlag, der kun lod sig optø fra Dag til Dag, ændredes Billedet. Ganske vist fandt han ikke, som det hed i amerikanske Blade, selve Grønlands Opdager Erik den rødes Lig, men det der var bedre. Paa en vidunderlig Maade havde den haardtrosne Jord som en Slags Frigidaire nemlig bevaret ikke blot Kisterne, men ogsaa Skeletterne og de Dragter, i hvilke de døde var jordfæstede. Gennem to Maaneders ihærdigt Arbejde lykkedes det ham fra den isplørede Jord at fremdrage en Række Tøjbylter, der efter et møjsommeligt Arbejde paa Museets Konserveringsanstalt afslørede sig som Mands- og Kvinde- dragter fra Tiaarene før og efter 1400, snart sagt de eneste middelalderlige Dagligdagsdragter, der kendtes. De viste, at de gamle Nordboer ikke havde været skindklædte som Eskimoerne, men fulgt godt med i de europæiske Moder, og en enkelt høj, spids-pullet, saak. burgundisk Hue fra Tiden o. 1500 godtgjorde, at de havde bevaret Forbindelsen med Evropa længe efter det Aar (1410), man hidtil efter skriftlige Kilder havde betragtet som Sejladsens Ophør. Ekspeditionens Resultater blev offentliggjort i »Meddelelser om Grønland« Bd. LXVII, hvor han i *Buried Norsemen at Herjolfsnes* gjorde Rede for selve Undersøgelsen og det arkæologiske Materiale, først og fremmest naturligtvis Dragterne, medens Finnur Jónsson tolkede de talrige fundne Runeindskrifter, og Professor anat. Fr. C. C. Hansen behandlede Skeletmaterialet, der giver et saa gribende Billede af en paa Grund af Underernæring — vel ogsaa Indgifte — til Undergang viet Slægt.

De gode Resultater gav ham Blod paa Tanden, og i de følgende Aar foretog han hele tre Ekspeditioner til Grønland. I 1926, da han selv var bleven Medlem af Kommissionen, gjaldt det Bispesædet i Gardar. Sammen med Aage Roussell udgravede han saavel Kirken som Bispegaardens vidtstrakte Kompleks. I den efter Forholdene anselige Kirke fremdrog han i et af Korets Sidekapeller en velbevaret Bispegrav fra o. 1200, hvor den afdøde Prælat, som sig hør og bør, var jordfæstet med Ring og Stav. I 1932 undersøgte han sammen med den svenske Arkæolog Dr. Márten

Stenberger selve Erik den rødes Boplads Brattahlid, Grønlands verdslige Centrum, hvor Tinget holdtes, og Lagmanden havde hjemme. Resultatet af de to Gravninger blev ligeledes offentliggjort i »Meddelelserne« henholdsvis i Bd. 76 og 88 Nr. 1.

De hidtil omtalte Lokalteter ligger alle i den gamle »Østerbygd«, men ogsaa den lidet udforskede »Vesterbygd« omkring Godthaab besøgte han og udgravede 1930 et Ruinkompleks ved Sandnes sammen med Rousell, der udgav det i Forbindelse med sine egne, senere foretagne Udgravninger i Nabolaget (»Meddelelser«, Bd. 88, Nr. 2), ligesom han i de følgende Aar videreførte Nørlunds Nordboundersøgelse. Samtlige disse Publikationer er paa Engelsk, men paa Dansk gav Nørlund saa at sige et Resumé af dem i »De gamle Nordbobygder ved Verdens Ende« (1934), et Mønster paa et populær-videnskabeligt Arbejde, der foruden paa et kritisk Udvalg af de ofte meget fantastiske skrevne Kilder bygger paa det arkæologiske Materiale, som først og fremmest han havde skaffet til Veje. Bogen har nydt den sjældne Ære ikke blot at blive oversat til Engelsk og Tysk, men ogsaa — til Grønlandsk.

Nævnes bør det ogsaa, at ind mellem Grønlandsrejserne deltog han 1928—29 efter Indbydelse fra Statens historiska Museum i Stockholm i dettes Undersøgelse af Masegravene paa Korsbetningen ved Visby, der rummer Ligene af de i Kampen mod Valdemar Atterdag 1361 faldne gotlandske Bønder.

Hans største Bedrift, der vandt ham evropæisk Ry som en af Tidens førende Arkæologer, er dog den mangeaarige Udgravning og Udforskning af Trelleborg (jfr. *Trelleborg* i Serien Nordiske Fortidsminder, 1948 og en s. A. udg., populær Vejleder i »Nationalmuseets blaa Bøger«). Heller ikke her var det Slumpen, der ledede ham. Vel var det en Tilfældighed, der 1934 gav Anledning til en Prøvegravning indenfor Borgens store, i det hele velbevarede Ringvold, men han var klar over, at der her maatte ligge en Bebyggelse. Han vilde finde den, og han fandt den, omend den artede sig anderledes, end han først havde tænkt. Vi, der kender Resultatet, forstaar godt, at han i en foreløbig Beretning i »Arbejdsmarken« (1938) skrev, »at det var en Aabenbaring, selv om det kun drejede sig om Huller i Jorden«. Ved hans geniale Skarpsyn lykkedes det ham at faa Orden i dette Kaos, og med den yderste Omhu udgravede han Stolpe- og Plankehuller og fremtryllede et Anlæg, der baade i sin Helhed og Enkelthed, de store, nærmest baadformede, tømrede Huse, stod som noget ganske nyt og ukendt og virkede dobbelt forbløffende ved den fuldenkte matematiske Nøjagtighed, hvormed det var planlagt og udført. Ved

støbte Cementknopper markeredes Husene i Grønsværet, og for at give de Besøgende et Indtryk af dem opførtes der senere udenfor Udgravningsterrænet et af Arkitekt C. G. Schultz i naturlig Størrelse konstrueret »Modelhus«. Anlægget tolkede han sikkert med Rette som en Vikingelejr eller -kaserne, der efter de fundne Oldsager maatte henføres til Tiden omkring 1000, og hvis hele Format viste, at det maatte skyldes en Stormand, antagelig Kongen selv, altsaa Svend Tveskæg.

Samtidig med Middelalderens Arkæologi beskæftigede han sig ogsaa med dens Kunsthistorie, ialt væsentlig samlet om hans Yndlingsperiode, Valdemarstiden. Hans Hovedværk er her den smukke Bog »*Gyldne Allre*« (1926), de mærkelige, med forgyldte kobberdrevne Reliefplader smykkede romanske Alterprydelser, der i et saa forbløffende Antal er bevaret her i Norden. Af de 16, der kendes Evropa over, er Halvdelen danske. Selvom de som vor øvrige middelalderlige Kunst, hvis Højdepunkt de repræsenterer, er paavirkede af Udlandet, godtgør han, at de dog er hjemligt, nærmere bestemt jydsk Arbejde.

Ikke mindst var han interesseret i vore Kalkmalerier. I Erik Zahles »*Danmarks Malerkunst*« (1937, 3. Udg. 1947) gav han en kort, men instruktiv Oversigt over hele Materialet. I Mogens Clemmensens »*Ringsted Kirke*« (1927) behandlede han Kirkens Kalkmalerier, og sammen med Museets Kalkmalerikonservator E. Lind, der tog sig af den tekniske Side af Sagen, udgav han 1944 *Danmarks romanske Kalkmalerier*. Det var ikke som Magnus-Petersens store Kalkmaleribog fra 1895 alene et Katalog, men samtidig en Syntese med Gennemgang af de enkelte Landsdeles ret forskelligt prægede Billeder, der kulminerer med de sjællandske, kølige og fornemme Malerier fra o. 1200, der synes paavirkede fra Lombardiet og virker saa ensartet, at de maa være udgaede fra et og samme Værksted, »Hvideslægtens Malerskole«, som han, sikkert ikke helt galt, kalder det. Det vides, at han syslede med en Fortsættelse omfattende Gotiken, men udover det første Samlerarbejde var han næppe naact. Derimod maa det her nævnes, at han sammen med Victor Hermansen redigerede *Sorø Amt* (1936—38) i det af Museet udgivne store Inventarværk *Danmarks Kirker*, og i Bindene om Roskilde Domkirke behandlede dens Kalkmalerier og Korstole. Overhovedet skyldtes det i ikke ringe Grad ham og Chr. Axel Jensen, at dette Foretagende, hvortil Planen allerede var lagt før 1. Verdenskrig, i det hele taget blev ført ud i Livet,

For Arkæologen og Kunsthistorikeren bør Museumsmanden dog ikke glemmes. Thi Nørlund var en meget dygtig Museums-

mand. I Praksis viste han det ved den smukke og overskuelige Opstilling af Middelaldersamlingen i Nybygningen, der helt er hans Værk. Som Direktør stræbte han ivrig efter at sammenmelte Nationalmuseets talrige, ret heterogene og tidligere delvis selvstændige Afdelinger til en Enhed, søgte saa at sige at forvandle det fra et Statsforbund til en Forbundsstat. Men ikke mindst virkede han for at gennemføre det Populariseringsarbejde, der i det gamle, til Bristepunktet fyldte Hus kun kunde blive en Ønskedrøm. Det var ham, der 1928 fik Idéen til Museets Aarskrift »Fra Nationalmuseets Arbejdsmark«, hvortil han selv var en flittig Bidragyder. Og da det store nye Hus 10 Aar efter stod færdigt, slog han Dørene op paa vid Gab. For blot at nævne enkelte Træk gennemførte han saaledes gratis Omvisninger og Særudstillinger og startede de Onsdagsaften-Foredrag, der i høj Grad bidrog til at trække Folk til Huse. Her holdt han i Begyndelsen af Besættelsestiden sammen med sin Efterfølger Johs. Brøndsted den Række Forelæsninger *Seks Tværsnit af Danmarks Historie*, der 1941 udkom som Bog, og som ender med de for hans hele Holdning i denne onde Tid saa karakteristiske Ord: »Selv uden Vaaben er vi et Folk paa Vagt, vaagende over vor Arv fra Fortiden, vort Særpræg, vor Eksistens«. I god Overensstemmelse hermed blev han da ogsaa et virksomt Medlem af den aktive Modstandsbevægelse, og efter Krigen deltog han med Iver i det Arbejde, der udfoldedes af Unesco og dettes Underafdeling »Icom« [International Council of Museums], i en af hvis Komitéer han var Formand, ligesom han var Medlem af Præsidiet for Evropebevægelsens danske Raad. Selvom han i de sidste Par Aar ikke som tidligere var Leder af sin egen gamle Afdeling, vil man derfor kunne forstaa, at han med alle de Gøremaal, der fulgte med Direktørstillingen — Formand i »Det særlige Kirkesyn« og »Det særlige Bygningsyn« for blot at nævne de vigtigste — til det sidste var en haardt — til Tider utvivlsom for haardt — anspændt Mand. Men han hørte nu engang til den Type, der ikke kunde vige, »blot falde kunde han«. *M. Mackeprang.*

Da den svenske rigsarkivar Bertil Boëthius den 31. janr. 1950 fyldte 65 og hermed faldt for aldersgrænsen, hyldedes han af fagfæller bl. a. med løftet om et festskrift. Løftet indfriedes sidst på året 50 ved udgivelsen af det over 500 sider store værk: *Donum Boëthianum. Arkivvetenskapliga bidrag tillägnade Bertil Boëthius*. Betænker man B.s alsidige historiske virksomhed og

hans levende, rige personlighed, virker denne hyldest til ham som arkivmand måske lidt snæver. Men det er jo rigtigt nok, som det siges i skriftets »henvendelse«, at det svenske arkivvæsen har stået B.s hjerte nær. Allerede 1912 ansattes han i rigsarkivet, hvorfra han i 1930 gik over som chef for Stockholms stadsarkiv, for hvis nybygning i »Kungsklippan« han har en væsentlig del af æren. 1944 vendte han tilbage til rigsarkivet som dets chef og udarbejdede her forslag til en hårdt tiltrængt nybygning. En gennemførelse af disse forslag er dog endnu ikke sket.

Festskriftet, redigeret af arkivarerne Olof Jägerskiöld og Åke Kromnow, rummer henvend 30 bidrag, ordnet alfabetisk efter forfatterne. Næppe alle bidrag kan dog vel siges at være »arkivvidenskabelige«. Det kan man f. eks. ikke kalde Leif Ljungbergs lille, interessante gennemgang af, hvad man i »Lyder van Vredens kämnärsräkenskaper 1517—1520« i Malmø stadsarkiv finder af oplysninger om Christiern II.s krigsforberedelser mod Sverige m. m. Heller ikke Stefan Söderlinds undersøgelse: »Till dateringen av kaniken Nils Sigvastssons rapport« hører derhen. Ernst Nygrens gode afhandling om »Kalvskinnskatten« vil jeg også mene falder udenfor det arkivvidenskabelige, selv om nogle af kalveskindene er brugt til pergamenter!

Men stort set omhandler bidragene arkivalske spørgsmål — af mere almindelig eller speciel interesse. Til den 1. gruppe, til hvilken jeg væsentlig holder mig, hører Daniel Almqvists: »Arkiven, tryckfrihetsförordningen och sekretesslagen« med dens interessante redegørelse for, at jo større krav der stilles til akternes offentlige tilgængelighed, jo mindre vigtigt indhold vil administrationen være tilbøjelig til at efterlade i disse. Almindelig arkivalsk interesse har endvidere afhandlinger som »Om gränsdragning mellan arkiv, museer och bibliotek« (Birger Stekzén), »Landsarkivens uppgifter. Några synpunkter« (Robert Swedlund) og »Om förbudet för statlig myndighet att avhända sig arkivalier« (Ingel Wadén). I denne sidste kommer forf. også ind på den altid intrikate »gallringsfrågan«, kassationsspørgsmålet. Almindelig interesse må desværre også afhandlingen »Arkiv under krig« (Nils Hj. Holmberg) siges at have. Betydningsfuld er Gustaf Fleetwoods forklaring på den af ham anvendte afstøbningsmetode: »En metod att avgjuta medeltida vaxsigill«, og om vigtigheden af arkivmandens kendskab til håndskrifter vidner Lars Sjödins »Några skriftstudier i kammarsarkivets landskapshandlingar«.

Både arkivalsk og almindelig historisk interesse har flere af afhandlingerne. Således Tor Bergs: »Ludvig Manderströms efterlämnade papper«, hvilke i den senere tid også er udnyttede af

danske forskere (Aage Friis, Erik Møller). Endvidere Nils F. Holms »Konungens enskilda byrå och dess arkiv«, der omhandler en væsentlig bestanddel af det Bernadotteske familiearkiv. Heri indgår den historisk set ikke altfor betydningsfulde bunke henvendelser fra de såkaldte »hommageurer«, dette »sattyg«, som en af bureauets embedsmænd noget temperamentsfuldt kaldte disse personer, der opvartede kongen med gaver: bøger, musikstykker, opfindelser etc., og som honoreredes med »ordnar, medaljer och gracieusa rader«.

Med megen fornøjelse læser man også Herman Brulins redegørelse: »Ett registraturband på avvägar«, der omhandler den i Königsbergarkivet havnede kopibog fra 1626—27 over skrivelser, opsatte i det svenske cancelli. Emnet giver ham anledning til et par små digressioner, først om det latinske citat *habent sua fata libelli*, sidst om Königsbergarkivet, der under krigen flyttedes til Goslar, og om dets fremtidige opbevaringssted. Brulin stiller her krav om, at det på grund af dets betydning for den internationale forskning bør placeres et sted, hvor dets tilgængelighed er sikret. *Sat sapienti*, kan man vel føje til. — I forbindelse hermed skal jeg nævne, at man fra svensk side i sept. 50 lod mikro-fotograferere dokumenter i Königsbergarkivet af interesse for Nordens, specielt Sveriges historie. Denne fotografering, som Lars Sjödin sendtes til Goslar for at besørge, har selvfølgelig betydning også for Danmark trods vor i rigsarkivet beroende samling af Königsbergske afskrifter. Det kan være rimeligt her at anføre det fra tysk side, ved afdøde arkivråd Erich Joachim og professor i Göttingen W. Hubatsch, i 1948—50 udgivne regestværk *Regesta Historico Diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum*. 1198—1525.

Skønt *Donum Boëthianum* som anført indeholder flere afhandlinger af almen arkivteoretisk karakter, træffer man ingen sammenligninger med nordiske eller fremmede landes forhold. En dansk arkivmand vil naturligt under læsningen føle sig fristet til at sammenligne danske og svenske forhold. Her skal jeg kun gøre den bemærkning, at i forhold til den fra det svenske rigsarkiv udfoldede litterære virksomhed står det danske, hvis »meddelelser« standsede 1920, noget svagt. Til vort rigsarkivs kreditkonto hører dog de »Vejledende arkivregistraturer«, der i indledningerne indeholder adskilligt administrationshistorisk stof. Vi kan også henvise til de talrige arkivhistoriske oplysninger i 9. bd. af William Christensens repertorium, til P. A. Heibergs i rigsarkivet beroende utrykte fremstilling af Danske cancellis historie eller til oberst O. Kyhls smst. værende, endnu ufuldendte skildring af land-

etatens administration. Her må også erindres, at hverken arkiv- eller administrationshistorie hører til den mest eftertragtede læsning. At *Donum Boëthianum* er trykt i henved 1000 eksemplarer, er ikke et bevis på det modsatte, men et bevis på sympati for det svenske rigsarkivs afgåede chef som arkivmand, historiker og menneske.

Holger Hjelholt.

Af langt mindre omfang end *Donum Boëthianum* er de ved landsarkivaren i Uppsala, Sten Engström, først på året 1950 udgivne *Arkivvetenskapliga Studier*. Også disse er en hyldest til en arkivmand, forgængeren Josef Sandström (d. 1950), der i 47 fyldte 65 og fik studierne overleverede som maskinskreven bog. De nu trykte studier, hvis titel forekommer for vid, indeholder 7 afhandlinger, hvoraf Engströms »Det s.k. allmänna arkiv-schemat och de lokala arkiven« har mere almindelig karakter. De øvrige behandler emner fra landsarkivets område. Således Ernst Nygrens »Arkivinspektioner i Uppland enligt 1630 års memorial för riksens antikvarier«, hvor vi hører om antikvarerne Aschaneus og Rhezelius' virksomhed for indsamling og afskrivning af gamle dokumenter m. m., og Olof Svenonius' »Handlingar rörande inkvartering vid urtima riksdagen i Örebro 1810«, den rigsdag, der valgte Bernadotte til Sveriges tronfølger.

H. H-t.

Hvor righoldigt Videnskabernes Selskabs Arkiv er, faar man et levende Indtryk af gennem Asger Lomholts Værk *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1742—1942. Samlinger til Selskabets Historie*, hvoraf det afsluttende Bind II er udkommet 1950. Skønt hele Værket er paa over 1200 Kvartsider, rummer det dog ikke alt det fremdragne og bearbejdede Materiale, da det af økonomiske Grunde har været nødvendigt at unklade Trykning af visse Partier, der nu henligger i Manuskript i Selskabets Arkiv til Raadighed for fremtidige Studier. Til disse Partier hører ogsaa en fuldstændig Fortegnelse over alle Selskabets Prisopgaver, som man, hvis der ikke havde været pekuniære Hindringer, kunde ønske offentliggjort for at se Emnernes Skiften afspejle de forskellige Videnskabers Udviklingsgang gennem to Aarhundreder.

Angaaende Planen for Asger Lomholts overordentlig flittige og omhyggelige Arbejde henvises iøvrigt til Anmeldelsen af Bind I (10. R. VI. S. 584 f.). Det her foreliggende Bind indledes med to

store Afsnit om Selskabets Publikationer og dets Deltagelse i internationalt Samarbejde, derefter behandles Prisopgaver, Understøttelser, Pengevæsen, Sekretariat, Arkiv og Bibliotek, Møder, Lokaler og Inventar, de to sidste Afsnit smukt illustreret. Bindet afsluttes med praktisk indrettede Sag- og Personregistre til hele Værket.

Publikationernes Historie rummer, ligesom Afsnittet om Understøttelser, interessante Oplysninger til forskellige Værkers Historie og skildrer tillige, hvor træls og langsommeligt det har været at naa frem til en fornuftig Ordning af Spørgsmaalet om Anvendelse af fremmede Sprog. Lærerig er Fremstillingen af første Verdenskrigs ødelæggende Følger for det videnskabelige Samarbejde og af den Modstand, der mødte de Neutrales Forsøg paa at faa dette genoptaget. Synes Resultatet af alle Anstrengelserne kun ringe, har man dog fra dansk Videnskabs Side Grund til at glæde sig over de Bestræbelser, der dengang blev udfoldet herhjemme, eftersom Rask-Ørsted-Fondets Oprettelse er en Ud løber deraf.

Asger Lomholts Fremstilling er overalt, som det stemmer med Værkets Plan, velgørende objektiv. Her er absolut ingen banal Festskrift-Panegyrik og intet Forsøg paa at besmykke pinlige Episoder (som fx. Schopenhauers forkastede Prisbesvarelse) eller paa at skjule, at alt indenfor Selskabets Kres ikke har været lutter Fordragelighed. Naar der undertiden faldt haarde Ord, var det ikke blot om Videnskab, men ogsaa om mere ordinære Sager. I Slutningskapitlet om Inventar, hvor man ikke venter større Affekter, er det ikke blot lige ved at komme til Proces om Selskabets gamle Stole, men i samme Kapitel træffer man desuden de voldsomste Udtryk om en herskesyg Præsident anvendt af et impulsivt Medlem, der ogsaa nok havde Smag for Magtens Sødme, og det, hvorom Kampen drejer sig er, hvordan de nye Stole og Borde skal staa i Mødesalen. Man er Asger Lomholt taknemlig for, at han ikke har forholdt os dette lille Bataillemaleri i sine Samlinger til det ærværdige Selskabs Historie. *R. Paulli.*

Arkivar dr. Erik Kroman, der varetager undervisningen ved Københavns universitet i palæografi — om end noget karrigt uden lektortitel — har gennem det danske Sprog- og Litteraturselskab udsendt et palæografisk atlas over *Middelalderlig Skrift* beregnet til undervisningsbrug og selvstudium. I et land af Danmarks størrelse kan vi ikke i samme udstrækning som i de store

kulturlande dække de historiske hjælpevidenskaber med specialister. Godt, at vi har en saadan paa dette felt; thi palæografien taaler ingen dilettantisme. Allerede tidligere foreligger fra dr. Kromans haand *Skriftens Historie i Danmark fra Reformationen til Nutiden*, der udsendtes af dansk historisk Fællesforening 1943, medens de af samme 1940 udsendte *Skriftprøver fra Tiden efter Reformationen til Midten af 19. Aarh.* var redigeret af overarkivar dr. Holger Hjelholt. — I Nordisk Kultur bind 28, har dr. Kroman yderligere skrevet om *Dansk Palæografi i Middelalderen*. Stem-mende med atlassets formaal belyses baade bogskriftens, diplom- og kursivskriftens udvikling her i landet gennem de valgte prøver. Indenfor alle tre grupper gives eksemplarer paa den karolingske minuskel samt ældre og yngre gotisk skrift. Blandt de stykker, der repræsenterer bogskriften, bemærker vi en side af Angersfragmentet af »Saxo«, der er sat ved siden af et blad af »Exordium Caræ Insulæ« begge fra ca. 1200. De er de første eksemplarer paa ældre gotisk skrift. Den karolingske minuskel er repræsenteret ved 8 stykker, blandt disse er de to ældste i original bevarede danske breve: brudstykket af Erik Emuns gavebrev til domkirken i Lund fra 1135 og det smukt skrevne gavebrev til St. Peders kloster i Næstved fra Erik Lam dateret 21. marts 1140 (som stadig har sin plads i Skovklosters eller Herlufsholms arkiv). Blandt repræsentanterne for yngre gotisk skrift mærker man sig den smukt udfærdigede dom fra Hassing herredsting 1450. At faa en dom »beskrevet« var ellers ikke da sædvane, hvis vi skal dømme efter regeringens energiske bestræbelser for at gennemtvinge dette endnu et godt stykke ned i 16. aarh. Man bemærker ogsaa den velvalgte side af Roskildebispens jordebog fra ca. 1370, der ikke blot er en god skriftprøve men tillige et interessant tidsdokument, der taler et klart sprog om ødegodsets omfang i 14. aarh.s sidste halvdel. De sidste eksemplarer er fra ca. 1500. De to første viser hvor uoverskueligt regnskaber da førtes, og der sluttes med Christian II.s omsorgsfulde brev til sin unge dronning, der ikke maatte drikke Rinskvind, fordi hun var »hede aff kompelex oc riensk win er oc hed«, og kongen af Nørre Jylland, Mogens Gøyes opsigelsesbrev til Christian II. 4 aar senere. Begge breve viser mod en ny tid, i hvilken det vel ikke endnu var muligt for menigmand at bruge en pennefjer, men dog for folk tilhørende de højeste samfundslag. Den katolske klerks skriftprivelegium var brudt, før end han med reformationen mistede sine øvrige privilegier.

Astrid Friis.

1948 fejrede de jyske stifter deres tusindårsfest ved en pompøs kirkelig festivitas i Ribe. 948 mødte nemlig Hamburgs ærkebiskop frem på synoden i Ingilheim med tre danske lydvisper fra Ribe, Slesvig og Aarhus, og selvom der er al grund til at mene, at denne konsekration af danske bisper først og fremmest var et indre tysk, kirkepolitisk anliggende, og at det er mere end tvivlsomt, om der virkelig har været en stiftsorganisation i Jylland på dette tidspunkt, var årstallet naturligvis et meget passende udgangspunkt for kirkefesten og for de festskrifter fra hvert stift, som allerede længe i forvejen var forberedt.

Ribes festskrift udkom præcist, Aarhus har hidtil ikke fået noget udgivet, hvilket i første omgang skyldtes, at den daværende kirkeminister nægtede tilskud til et arbejde, der havde en jesuiterlærd som medarbejder. Dog må man vist have lov at vente en tidssvarende udgave af Liber Arhusiensis, og Haderslev festskriftet *Slesvigs delte Bispedømme* nåede at blive færdigt i 1949.

Det blev et smukt og veludstyret værk, indeholdende 2 større og 3 mindre afhandlinger. Men noget ujævnt er det unægtelig, og man føler savnet af en fast hånd i redaktionsudvalget. Hverken det gamle Slesvig stift eller det nuværende Haderslev er behandlet helt ud, men ialtfald tre af afhandlingerne er meget værdifulde og kan gøre krav på mere almen interesse. Arkivar Johanne Skovgaard skriver Slesvig stifts historie op til 1791 — men desværre heller ikke længre. Det er en meget sober og solid afhandling, lidt tør, men meget indholdsrig. Med utrolig omhu er de spredte kilder til stiftets historie samlet og ordnet, og intet er — så vidt jeg ved — forbigået. Det var i høj grad ønskeligt, om vi for alle danske stifters vedkommende besad ligeså udtømmende monografier. Især den del, som angår den efterreformatoriske historie, virker imponerende. De indviklede forhold mellem de kongelige og de hertugelige dele og deres respektive kirkeledere af forskellige teologiske og kirkelige observanser står helt klart og skarpt for en — på ikke så få punkter for første gang, og den lange række af biografiske enkeltheder om disse bisper og superintendenter er en fundgrube af viden.

Sognepræst Hejselbjerg Paulsen, der også har været redaktør, og som er velkendt som en dygtig historiker, især hvor det gælder hans sønderjyske hjemstavn, har skrevet om præsternes uddannelse (»Fra Skolebænk til Prædikestol«). Meget beskedent henviser han til, at det egentlige arbejde på dette område allerede er gjort af Carsten Petersen, og det lader sig sige for det biografiske stofs vedkommende, men selv formår han i virkeligheden at skabe en helt ny præstehistorie ved siden af Carsten Petersens

og at se præstestanden i sociologisk sammenhæng. Her får man detaljerede redegørelser for præstefamilierne og for præsteuddannelsen, som for hele det gamle Slesvig stifts vedkommende var tysk og kun tysk. Da man i en kort periode i det 18. årh. søgte at lokke slesvigske studenter til Kbhvn., gjorde man intet for at gøre dem opholdet der økonomisk muligt. Også den slesvigske præstevalgsordning, examensvæsen etc. får man god besked om, og det er ikke fornøjelig læsning at følge, hvordan netop præsteuddannelsen blev et af de vigtigste led i fortyskningen af Sønderjylland. I livets mest modtagelige år blev hele den åndelige overklasse, folkets ledere, lukket ude fra modersmålets verden og kom ind i et fremmed milieu, som kun de færreste formåede at bryde med. Vi er ikke forvænt med historiske værker om gejstligheden her i landet, men dette arbejde repræsenterer et personligt og socialhistorisk nybrud, som forhåbentlig vil blive fulgt af flere lignende undersøgelser. Pastor H. F. Petersen har skrevet en meget smuk lille afhandling om biskop Boesen, der ledede stiftet mellem de slesvigske krige. Han hørte vel ikke til vor kirkehistories berømtheder, men forfatteren har formået at tegne et levende og fængslende portræt af hans personlighed, og man følger med opmærksomhed hans vanskeligheder som den, der skulde gennemføre de danske sprogreskripter i kirke og skole og genoprette århundreders forsømmelser. Sognepræst Anders Malling giver en række rids af Sønderjyllands bevægede salmehistorie og fortæller om de sønderjyske salmedigteres og salmebøgers stilling som formidlere mellem dansk og tysk kirkelig kultur. Det er gjort lovlig kort, men meget overskueligt og ført op til nyeste tid. Malling har ofte dokumenteret, at han er en kyndig hymnologisk forfatter — denne lille afhandling kan kun befæste hans ry — og ingen mark er frugtbarere at arbejde på, når det gælder at føle sig ind i en tidsalders religiøse åndsliv, end netop salmedigtningens (det skulde da være andagtsbøgerne i det hele). Pastor K. J. Jensen redegør for Haderslev domkirkes og kapitels historie i den katolske tid og går — dog uden arkæologisk underbygning — ind på kapellernes historie, deres tilblivelse og bestemmelse. Afhandlingen er et udpræget begynderarbejde og lider af visse formelle mangler, men fremtræder dog alt i alt som et hæderligt og ubetinget læseværdigt forsøg.

Uanset at bogen om Slesvigs delte bispedømme altså ikke blev den stiftshistorie, som det havde været ønskeligt at få netop for dette områdes vedkommende, er festskriftet ialtfald blevet en værdifuld forøgelse af vor kirkehistoriske litteratur, ganske særligt hvad hovedbidragene angår.

P. G. Lindhardt.

Personlige Modsætninger spillede en fremtrædende Rolle i norsk Partipolitik langt ned i det 19. Aarhundrede. Det var Birch-Reichenwalds Mænd og Stangs Mænd, som stod overfor hinanden under Statholderstriden i 1861 langt mere end programbundne Grupper. Men endnu mærkeligere er det, at Kampen om Standpunkter og Opfattelser stadig føres videre i norsk Historie-skrivning om Spørgsmaalet. Jeg har omtalt Forholdet før (H. T. 11. R. I) i en Anmeldelse af Fr. Stangs Bog om Farfaderen af samme Navn; nu er der kommet et Indlæg mere i den standende Strid med Andreas Hjelms nye Bog: *Christian Birch-Reichenwald — En studie i norsk konservatisme* (1950).

Andreas Hjelm har tidligere i et Ungdomsarbejde fra 1927 skildret Birch-Reichenwald, hans Oldefader paa mødrene Side. Han har siden da beskæftiget sig indgaaende med filosofiske Studier, men er nu atter blevet kaldt ned paa den slægthistoriske Arena af Stangs Værk og maaske mere endnu ved Jens Arup Seips Anmeldelse af samme i Norsk H. T. og hans Bog fra 1945: Et Regime foran undergangen (anmeldt i H. T. 11. R. II). Nogen samlet Skildring af Statholdersagens Udvikling 1859—61, Brændpunktet i Birch-Reichenwalds politiske Virksomhed, er det ikke; det Emne forbeholder Hjelm sig at komme tilbage til senere. Hvad han i denne Omgang tilsigter er at sætte Birch-Reichenwalds Personlighed og hele hans politiske Virksomhed i et rigtigere Lys. Bogen er ogsaa i sin almindelige Opstilling og Behandling af Stoffet stærkt polemisk og vil maaske med de mange Citater forekomme Læsere, der ikke har Konflikten og Begivenhedsforløbet i 1861 præsent, noget uoverskuelig. Men hvor Forfatteren selv fører Ordet, er den særdeles velskrevet, og han hæver sig Gang paa Gang til videre historisk-politisk Udsyn af betydelig Interesse.

Jeg har allerede i de ovenfor omtalte Anmeldelser her i Tidsskriftet udtalt den Opfattelse, at hverken Fr. Stang eller Jens Arup Seip gjorde fuld Ret og Skel overfor Birch-Reichenwald i deres Værker, og i mange Henseender mener jeg derfor, at Andreas Hjelm kommer Sandheden nærmere i sin Vurdering af Oldefaderen, der er meget vel afvejet, godt underbygget ogsaa med utrykt Stof, og paa ingen Maade nogen Panegyrik. Der er derimod mere Lidenskab, hvor Hjelm vender sig mod tidligere Behandlinger af Emnet; han mener i det hele ikke, »at historikeren skal holde sin egen personlighed utenfor sitt verk«, og efterhaanden former Bogen sig som et Opgør med Seip paa adskilligt bredere Baggrund. Hjelm mener, at han (Seip) alt for hastigt affærdiger Betydningen af Embedsstandens (»Regimets«) Indsats

i Norges offentlige Liv, og hævder paa sin Side, at »den som ikke ser kraften i de norske embetsmennis etiske og politiske mønstre, ser ikke den sterkeste kraft i datidens norske samfunn. Ærlighet, rettskaffenhet, nøysomhet, tjenervilje lyste i disse mønstre«.

I Slutningskapitlet: »Historiesyn og livssyn« føres dette Opgør endnu længere ud, og Hjelm udtaler sig ogsaa her med al mulig Tydelighed; hans »livssyn er det kristne«.

Naar Drøftelserne paa denne Maade føres ned til Tilværelsens Grundfjæld, vil Meningerne altid være delte, men nægtes kan det ikke, at Andreas Hjelms filosofiske Skoling øjensynligt sætter ham i Stand til dyb psykologisk Indtrængen i de handlende Personers Karakter og hjælper ham til at anlægge Synsmaader for almindelig historisk Udvikling, der, saa omtvistelige de være vil, alligevel er i høj Grad tankevækkende.

Erik Møller.

Mens fundene fra Hjortespring og Nydam og fundene af de berømte norske vikingeskibe forlængst har givet os en vel underbygget viden om den ældste nordiske skibsbygning, er derimod den marinearkæologiske opdyrkning af middelalderen af ganske ny dato. Da således Sverre Steen skrev sin oversigt over »Fartøier i Norden i middelalderen« til bind XVI af Nordisk Kultur (1934), en klar sammenfatning af hvad man dengang vidste om emnet, måtte han bygge sin fremstilling på litterære kilder suppleret med billedlige fremstillinger i segl og kalkmalerier. Af skibsfund omtaltes kun det af T. O. Nordberg i Riddarholmskanalen i Stockholm nylig fremdragne skib fra middelalderens slutning. Siden da har et lykkeligt tilfælde bragt rester af ialt 35 skibe og både for dagens lys ved Kalmar, tidsmæssigt spændende fra vikingetid til 1600-årene. Forhistorien er den, at Kalmar slot blev restaureret i årene 1920—40, og da der i 1930'erne var en stor arbejdsløshed, lod det sig gøre at få en del arbejder, som næppe lod sig realisere i normale tider, udført som nødhjælpsarbejder. I forbindelse med restaureringen udgravedes den opfyldte voldgrav på slottets landside, og bredningen mellem slottet og den nuværende Kalmar havn, »slottsfjärden«, blev inddæmmet, tørlagt og udgravet. Dette vandareal, der indtil for ca. 300 år siden udgjorde Kalmars havn, var ved at gro til med mudder, der var kun ca. $\frac{1}{2}$ meter vand over mere end fire meter mudder. En oprensning var derfor ønskelig også af andre end arkæologiske grunde. Det blev overdraget til Harald Åkerlund at udnytte den arkæologiske chance, der her frembød sig, og resultatet fore-

ligger nu i et stateligt værk *Fartygsfynden i den forna hamnen i Kalmar* (1951), udsendt i den af riksantikvar Martin Olsson redigerede serie »Kulturhistoriska undersökningar vid Kalmar slott« og udgivet på bekostning af Sjöfartsmuseet i Göteborg. Da det udgravede areal var 5 ha, måtte man nødvendigvis gå mere summarisk til værks end vanligt ved arkæologiske udgravninger; men selv om et og andet kan være undsluppet opmærksomheden, fandtes dog også et stort antal mindre genstande, først og fremmest ting af maritim interesse som ankre af sten og jern, og detaljer af rigning, men også våben, skotøj og keramik, der i nogen grad kan virke vejledende ved de vanskelige dateringsproblemer.

En enkelt 4,5 m lang båd var så velbevaret, at den uden synderlige tilføjelser kunde sættes sammen igen; men ellers var de øvrige fund så mangelfulde, at man kun ønskede at bevare de ni bedste i deres helhed, mens der af de øvrige blot blev reddet enkelte detaljer af særlig interesse. De konserverede fund opbevares nu i Statens historiska museum i Stockholm. For tolkningen forelå altså en række vanskelige rekonstruktionsproblemer, som forfatteren, der er en kyndig modelbygger, har haft den lykkelige mulighed at kunne gennemprøve ved bygning af en række nøjagtige skalamodeller til Sjöhistoriska Museet i Stockholm. Et enkelt af skibene er identificeret med den armerede toldjagt, bojerten »Kråkan«, der sank 1651. Den er kraelbygget, men ellers er alle de andre skibe bygget på klink, det vil sige med bordklædningens brædder lagt over hinanden og med eg som dominerende materiale. Bedst bevaret og interessant i konstruktiv henseende er skib nr. I, en kogge på 10—12 læster fra ca. 1250. Et mærkeligt led i opbygningen er, at de tværbjælker, der giver den nødvendige tværskibs forstærkning, har bjælkehoveder, der er stukket ud gennem skibssiden. Det er en oprindelig sydlandsk byggemåde, der kan føres tilbage til de gamle ægyptere. Den er ukendt i den ældre nordiske skibsbygning, men forekommer i to andre kalmarskibe, i et engelsk fartøj fra 1439 fundet i Bursledon samt i det skib fra o. 1400, der endnu ligger på bunden af Kolding fjord, og som foreløbig blot dr. Poul Nørlund har set i dets helhed. Mens disse bjælkehoveder er en absolut nyhed for forskningen, er det velkendt, at sideroret, nordboernes gamle styreåre, omkring 1200 og årene derefter konkurreredes ud af stavnreret, som egnede sig bedre for de mere højbordede skibe, man nu gik over til at anvende. Denne ændring bevirkede endvidere, at agterstavnen, der før havde været svunget som forstavnen, af hensyn til rorets fæstnelse blev gjort lige, og under

indflydelse heraf blev sidenhen også forstavnene rettet ud. Det er tilfældet i skib nr. II fra 1300-årene, mens I endnu har beholdt den traditionelle rundede forstavn. Da middelalderskibene under et stadigt krav om større lastrum er bygget væsentlig kraftigere og tungere end vikingeskibene, men ikke større, det største af kalmarskibene er kun 25 m langt, så melder sig uvilkårligt spørgsmålet om kontinuiteten mellem vikingetidens og middelalderens skibsbygning. Åkerlund hælder nærmest til den anskuelse, at der ingen synderlig sammenhæng er undtagen for ledingskibene, der fastholdt de nedarvede former, mens f. eks. riddarholmskibet, der uomtvistelig hører til samme lette og slanke type som vikingeskibene, ikke skulde være en sen ætling af disse, men typisk for nye byggeidealer, der kom frem efter en stagneringsperiode i skibsbygningskunsten hen mod middelalderens slutning. Spørgsmålet synes at være mere kompliceret. Hvad nu først ledningen angår, så ved vi, at den norske ledingsflåde endnu i 1429 bestod af langskibe; men at den danske ialtfald i 1308 var gået over til kogger. Selv om der i fundrækken mangler adskillige led, går det næppe an at afvise de norrøne traditioners viderelevn, i visse tilfælde endda ned til vore dage; men derfor har man naturligvis alligevel, navnlig hvor det gjaldt at honorere krav om større lastevne, efterlignet de gængse europæiske skibstyper endog i en så upraktisk ting som de frie bjælkehoveder. Ud fra sin viden om middelalderskibene i Kalmar har Åkerlund i et par afhandlinger (Göteborgs fornminnesförenings tidskrift 1942 og Sjöhistorisk Årsbok 1948) søgt at henføre det stærkt omtvistede Galtabäcksskib i Göteborgs Museum til middelalderen. Føjes hertil et meget ufuldstændigt fund af et handelsskib fra Bergen fra 1100-årene (Bernhard Færøyvik i Bergens Sjøfartsmuseums årshæfte 1948) samt skibet fra Eltang vig, der kan dateres til Valdemar Sejrs tid, og som ventelig snart vil blive publiceret, er listen over middelalderskibe foruden de i det foregående nævnte næsten udtømt. Fund af betydning i udlandet er yderligere få. Og af skibsværfter er foreløbig blot kong Hans' på Slotø i Nakskov fjord kendt (Marius Hansen i Kronborgmuseets Årbog 1948). Materialet er således endnu alt for utilstrækkeligt til at vise den skibstekniske udvikling i dens forskellige faser, og man giver derfor forfatteren ret i, »at man behøver et større antal fund med sikre dateringer, for at man med sikkerhed kan afgøre, om visse konstruktionsdetaller er typiske for en vis tid«. Det er derfor både klogt og rigtigt, at Åkerlund først og fremmest har givet sin bog præg af en vel tilrettelagt materialesamling med over hundrede fotografier og med opmålinger og rekonstruktions-

tegninger på 30 plancher bag i bogen. Åkerlunds bog er således ikke, som man af titlen kunde tro, et snævert lokaltbetonet værk, i virkeligheden rummer den vor nuværende viden om middelalderens nordiske skibe. — En ordliste med forklaringer vil sikkert blive påskønnet af den ikke specielt søkyndige læser.

Sigvard Skov.

Kurt Samuelssons disputatsarbejde: *De stora köpmanshusen i Stockholm 1730—1815. En studie i den svenska handelskapitalismens historia* (1951) kan til en vis grad betragtes som et forsøg på en forlængelse bagud af Gårdlunds nedennævnte værk. Dog kun for een næringsgren, udenrigshandelen, og kun for et begrænset område: Stockholm. Gennem undertitlen antydes imidlertid, at det også har været forfatterens mening at belyse købmanskapitalens betydning for andre erhverv, at give en redegørelse for handelskapitalens integration til industri, rederi m. m. for Sverige som helhed. Handelshusenes regnskaber er så godt som uden undtagelse ødelagt. Som erstatning for disses balancer har forfatteren fremdraget en række booptegnelser, som udgør værkets vigtigste kildemateriale. Disse booptegnelser — såvelsom de andre anvendte kilder — underkastes successivt en ganske indgående og skarpsindig analyse; men forfatteren har en tilbøjelighed til at generalisere ud fra et begrænset kildemateriale.

Der fandtes i Stockholm i daværende tidsrum et ganske betydeligt antal såvel importører som eksportører, af forfatteren anslået til gennemsnitligt ca. 160 eksportører og 4—500 importører (adskillige huse forbandt dog begge grene af udenrigshandelen). Nu var importen og i særdeleshed eksporten gennem hele perioden præget af en ganske stor og påfaldende konstant koncentration, idet et begrænset antal handelshuse formidlede langt den største del af udenrigshandelen. Man kan regne med, at de ti største eksportører hele perioden igennem lagde beslag på mellem 60 og 70 % af den samlede udførsels værdi, og at de ti største importører på deres kappe tog omkring en tredjedel af indførselens værdi. De anvendelige booptegnelser dækker bcklagelsesvis kun få af disse store handelshuse. Det anvendte materiale kan derfor næppe kaldes repræsentativt. Det drejer sig om i alt 22 booptegnelser, og heraf kan kun 9 siges at høre til de større in- eller eksportører (jvf. fortegnelsen over booptegnelser s. 55, note med bilag 1—3 over de større handlende). Af disse 9 booptegnelser stammer to tilmed fra tiden efter 1815. Tilbage

bliver altså 7 booptegnelser efter større handelshuse for en periode af op imod 100 år. Denne mangel ved materialet kan formentlig ikke afhjælpes, men må naturligvis begrænse rækkevidden af de slutninger, der kan drages.

Disse generelle slutningers værdi begrænses formentlig også af en anden årsag. De store og altdominerende handelshuse i Sverige havde domicil dels i Stockholm og dels i Göteborg, men de to stæders udenrigshandel havde en højst forskellig struktur i dette tidsrum. Det er et kendt forhold, at Göteborgs udenrigshandel i lighed med Københavns var udsat for de stærkeste svingninger navnlig som følge af krigskonjunkturerne efter 1700-tallets midte¹. I den svenske hovedstad synes udenrigshandelen at have holdt sig forbavsende stationær. På grundlag af en toldregnskabsrække, de s.k. tolagsjournaler, anfører forfatteren at importens værdi, udregnet på grundlag af faste enhedsværdier, i dette lange tidsrum kun svingede mellem 1,1 og 1,8 mill. rd. og eksporten mellem 0,8 og 1,5 (s. 65, note). Til eks. var importen i 1730 1,3 mill. og i 1800 1,5 mill. rd. Der kan næppe være tvivl om, at finansieringsopgaverne under disse forhold har været væsentlig andre i Göteborg end i Stockholm, og at almenlydige resultater næppe kan nås på grundlag af det stockholmske materiale. Denne mangel på relativisme skæmmer unægtelig værket, som iøvrigt giver en række overordentlig værdifulde, hidtil lidet kendte fakta om handelshusenes finansiering og handelskapitalismens industrielle betydning.

Efter at have stillet problemerne op og i kap. 2 givet en meget interessant redegørelse for de stockholmske handelshuses organisationsformer og handelsrepræsentanternes internationale karakter, bygges fremstillingen iøvrigt op rent »balancemæssigt«, idet kap. 3 omhandler husenes aktivside, altså kapitalanvendelsen, kap. 4—6 passivside, d. v. s. kapitalforsyningen. Værket afsluttes derefter med en diskussion af likviditetsproblemet, som føres på et meget teoretisk plan, og som forekommer mig at være lidet oplysende. Man får det indtryk, at det med vold er presset ind i fremstillingen.

Af ganske særlig central betydning for den økonomisk-historiske forskning er redegørelsen for handelshusenes långivning til industrien og handelskapitalens successive overgang til at være indehaver af betydelige industrivirksomheder. Baggrunden for handelskapitalens så vidt man kan skønne stigende betydning for industrifinansieringen og overtagelse af fabriksvirksomheder,

¹ Om Göteborgs udenrigshandel se J. Lind: Göteborgs Handel och Sjöfart 1637—1920 (1923) Tabel 1.

navnlig jernbrug, er sikkert fremfor alt de meget anselige indtægter, som udenrigshandelen kastede af sig i nævnte periode. Ved at have sine fordringer i betydeligt omfang placeret i varer, medens gælden blev stiftet og tilbagebetalt i penge, blev handelshusene i særlig grad begunstiget af den langvarige og kraftige inflation, som med få afbrydelser fandt sted efter 1738. Forfatteren anfører, at prisniveauet fra 1738 til 1764 steg med ca. 200 % og fra 1768 til 1800 med ca. 180 %. De store indtægter er en væsentlig forklaring på, at handelshusene gennem forlagslån kunne bringe betydelige dele af brugene i finansiell afhængighed, og det synes som om der fra handelshusenes side ofte var tale om en bevidst stræben efter at bringe et brug i en sådan økonomisk afhængighed, at det senere kunne overtages som ejendom. Som eksempel på et enkelt hus' industrielle betydnings kan vi fra værket anføre Jennings & Finlay, som i 1761 ejede 13 forskellige brug med tilhørende højovne i Finland og Sverige. Brugene var den vigtigste, om end ikke den eneste industrielle investering.

Skønt den industrielle investering spillede en fremtrædende rolle for de her nævnte handelshuse, vedblev udenrigshandelen dog at være den centrale opgave. Og afsnittet om udenrigshandelen og dens finansiering ved udenlandsk kapital er utvivlsomt af ganske særlig interesse for den danske læser. Det viser sig, at udenrigshandelen allerede ved 1700-tallets midte var præget af en ganske påfaldende »modernitet«. Importen finansieredes af udlandet ved at den udenlandske eksportør trak en veksel på den svenske importør eller eventuelt på hans »bankforbindelse« i Amsterdam eller Hamburg. Disse tratter var ret langvarige, idet de havde en løbetid på 30—90 dage. Også eksporten finansieredes af udlandet, idet den svenske eksportør ved varernes afgang fra svensk havn trak en veksel enten på den udenlandske modtager eller — hvad der var mere almindeligt — på et bankierhus i Amsterdam eller Hamburg. De store handelshuse i Amsterdam eller Hamburg fungerede altså i egenskab af diskontører eller trassater som den svenske udenrigshandels finansiers. »Forholdet kan måske med noget af en lignelse udtrykkes således, at de store Stockholmshuse finansielt drev passivhandel«, siger forfatteren meget rammende (s. 196).

Medens udlandet finansierede selve handelen, blev lager- og driftskreditgivningen til en vis grad finansieret ved lån i indlandet, dels en privat indlåning til handelshusene, dels en institutionel gennem riksbanken og jernkontoret. Selve anlægskapitalen, heri medberegnet husenes industrielle anlæg, blev derimod ganske overvejende finansieret med egenkapital. Denne fordeling af den

udenlandske og den egne kapital er efter forfatterens mening i høj grad forståelig, når man tager det udenlandske og det svenske renteniveau i betragtning. Den udenlandske kapital var nemlig billigere end den svenske, men i ringe grad tilbøjelig til at blive investeret i faste anlæg i Sverige. Derfor anvendtes denne i udenrigshandelen, medens egen kapital anvendtes der, hvor låntagning ville være dyrest: i de faste anlæg. En sådan fordeling af kapitalforsyningen var den mest økonomiske og derfor den mest udbredte.

Rich. Willerslev.

Dr. Torsten Gårdlunds værk: *Svensk industrifinansiering under genombrottskedet 1830—1913* (1947) kan uden overdivelse betegnes som et pionerarbejde indenfor den økonomisk-historiske forskning. På grundlag af et kildemateriale, som utvivlsomt savner paralleler i de fleste andre lande, har han givet en detaljeret redegørelse for den svenske industris finansieringsproblemer og finansieringsforhold i tiden mellem 1830 og 1913, altså for den tid, hvor det industrielle gennembrud fandt sted.

Det materiale, som har dannet grundlaget for fremstillingen, er regnskaberne for 6 jernbrug, 5 maskinfabriker, 4 klædefabriker, 6 savværker, 6 bomuldsfabriker samt 6 handelshuse. For disse udvalgte virksomheder findes sammenhængende regnskabsserier, som tager deres udgangspunkt fra årene mellem 1830 og ca. 1870. De bearbejdede regnskaber indgår som et 270 sider stort bilag i værket. Desuden er for fremstillingen anvendt bestyrelses- og revisionsberetninger, direktionsprotokoller og aktieprotokoller, manufakturdiskontoens arkiv til belysning af den statslige kreditgivning, bankernes trykte regnskaber samt bankinspektionens rapporter efter 1869.

Bortset fra handelshusene må det udvalgte materiale anses for at være repræsentativt for tiden efter 1860. Mellem 1860 og 1900 udgjorde f. eks. de undersøgte jernbrugs produktion mellem 16 og 24 % af branchens samlede produktion, klædefabrikernes mellem 20 og 49 %. Mindst repræsentativt er materialet for savværker, hvor procenten ligger mellem 10 og 15. En svaghed er, at de virksomheder, der gik til grunde, ikke behandles. Det ville have været yderst interessant, hvis det forhåndenværende materiale var blevet suppleret med oplysninger fra nogle konkursboer, men alligevel må det siges, at historikerne gennem dette værk har fået deres viden og indsigt vedrørende et overordentlig centralt problem udvidet på det kraftigste. For første gang står

vi overfor en kvantitativt begrundet redegørelse for en af de vigtigste sider i 1800-tallets økonomiske historie. For dispositionen har — som naturligt er — en rent bogholderimæssig betragtning været afgørende: først behandles industriens selvfinansiering og derefter problemerne om den fremmede kapital, den langfristede som den kortfristede. Under dette hovedafsnit redegøres i særlige kapitler for statens industrikredit og den bankmæssige finansiering.

Karakteristisk for udviklingen er — som på forhånd ventet — anlægskapitalens stærke vækst for samtlige industrigræne. Som et eksempel herpå kan fremdrages Malmö Yllefabriks A/B. I 1867 var anlægskapitalen 234.000 kr., ti år senere 601.000, i 1887 godt en mill. og i 1897 over 2,4 mill. kr. For samtlige virksomheder under eet voksede anlægskapitalen fra 1860 til 1909 fra 53 til 63 % af samtlige aktiver. Disse anlæg blev indtil omkr. 1890 udelukkende finansieret ved hjælp af egenkapitalen, men i de to sidste årtier før 1913, som var karakteriseret ved en livlig investering, lå egenkapitalen under anlægenes værdi. For de undersøgte virksomheder blev egenkapitalen efterhånden i overvejende grad mobiliseret i form af aktieindskud, idet samtlige virksomheder med undtagelse af een før 1913 var gået over til aktieselskabsformen. For jernbrug og maskinværksteder blev selskabsformen almindelig fra omkr. 1870. Men det er karakteristisk for disse ældre virksomheder, at aktieselskabsformen ikke var ensbetydende med nogen anlægsekspansion, at overgangen med andre ord ikke var motiveret med ønsket om at udvide kapitalen, men først og fremmest fandt sted for at opnå en begrænsning i ansvaret. Man kan måske nære sine tvivl om, hvorvidt materialet er fuldt repræsentativt på dette punkt. Hvis dette imidlertid er tilfældet, var baggrunden for ældre virksomheders overgang til selskabsformen en anden i Danmark end i Sverige. I Danmark var den afgørende begrundelse for at sætte virksomheder som Burmeister & Wain, Kastrup Glasværk m. fl. på aktier i 1870ernes første år så afgjort bestemt af ønsket om at erhverve de fornødne midler til en udvidelse af anlæg og drift. For de virksomheder, som efter 1800-tallets midte grundlagdes indenfor tekstil- og træindustrien måtte aktieselskabsformen blive en almindelig foreteelse, idet den tekniske udvikling nu stillede så store kapitalkrav, at en enkelt person som oftest var ude af stand til at løfte opgaven. Men også i disse selskaber gjorde en påfaldende eksklusivitet sig gældende. Stifteren var ofte en købmand og hans forretningsforbindelser, og aktierne forblev som regel under hele 1800-tallet placeret på få hænder. I 16 af de 21 omtalte aktie-

selskaber havde endnu i 1895 de ti største indskydere over halvdelen af kapitalen. Kun i eet tilfælde disponerede de over mindre end 30 %.

Når anlægseksponeringen til omkr. 1890 ikke fandt sted ved hjælp af fremmed kapital og kun undtagelsesvis ved udvidelse af aktiekapitalen er det ensbetydende med, at nedpløjning af selskabernes overskud var en væsentlig finansieringskilde. Dividenden i procent af overskuddet var i 1855 for samtlige aktieselskaber 30, men ved periodens slutning mellem 60 og 70 %. I og for sig forekommer denne udvikling meget sandsynlig. Efterhånden som aktionærernes kreds udvidedes udover en snævrere stifterklike, blev det vanskeligere at gennemføre en restriktiv dividendepolitik. Det er dog muligt, at de her gengivne dividendeprocenter ved periodens slutning ligger i overkanten, idet de måske — som af forfatteren antydet — er blevet modvirket ved dannelsen af skjulte reserver. I denne forbindelse er det af betydning, at afskrivninger først blev almindeligere omkr. 1850; fra 1870'erne er afskrivning indført som princip i flertallet af de undersøgte virksomheder.

Den fremmede kapital sammensætning blev navnlig for tekstilfabriker og maskinværksteder indtil omkr. 1860 i betydeligt omfang præget af den statslige kreditgivning, som fortsatte betydeligt længere end tilfældet var i Danmark. Først i 1877 ophævedes manufakturdiskontoen, som på favorable betingelser havde stillet såvel korte som langfristede lån til industriens disposition. For tekstil- og maskinbranchen beløb manufakturdiskontoens udlån sig ved 1800-tallets midte til mellem 16 og 63 % af den fremmede kapital og til mellem 5 og 19 % af den totale kapital for de her undersøgte virksomheder.

Foruden den statslige kredits ganske anselige omfang langt op i tiden er det frie kapitalmarkeds ganske effektive og stabile kreditorganisation før bankernes tid særlig iøjnefaldende. Den langfristede kredit — d. v. s. kredit med en løbetid på over 3 måneder — efterspurgte industrivirksomhederne først og fremmest til finansiering af deres lagerbeholdninger. Dette kapitalbehov udgjorde i 1860'erne og 70'erne ca. 30 % af den samlede kapital, ved periodens slutning ca. 20 %. Omkr. 1850 bestod mere end halvdelen af den langfristede kredit af reverslån, d. v. s. lån med forskellige grader af sikkerhed og en løbetid på 6 måneder eller på 3 måneders opsigelse. Men skønt lånene formelt var kortvarige, anvendtes de i virkeligheden som stadigvarende placeringer af private, handelshuse og forskellige kasser. De store industrivirksomheder stod som oftest i direkte kontakt med disse lån-

givende instanser, men det var på den anden side ikke usædvanligt, at de støttede sig på mellemænd, pengemæglerne.

Det kortfristede kapitalbehov stod først og fremmest i forbindelse med virksomhedernes afsætning. På dette felt havde handelshusene en ganske betydelig opgave. Det fremgår af de undersøgte handelshuses regnskaber, at pengeforretningerne allerede fra 1800-tallets midte var af stor betydning, og efter 1860 udgør långivningen bl. a. til industrien omkr. 50 % af de undersøgte handelsvirksomheders aktivposter. Samtidig går handelshusene over til en stærkt øget indlåning. Firmaerne udviklede sig med andre ord til merchant bankers. Deres udlån til industrien fandt sted dels i form af reverslån, dels i form af de s.k. forlagslån, d. v. s. lån i kontokurant.

Denne organisation af kreditmarkedet undergik først større forandringer fra 1870'erne med bankernes fremkomst og konsolidering. Vekselkreditte begyndte at få betydning fra omkr. 1870, obligationslånene — som efterhånden i vidt omfang blev formidlet af bankerne — noget senere. En egentlig gründervirksomhed synes bankerne, i modsætning til hvad tilfældet var i Danmark, ikke at have indladt sig på. De blev formentlig hindret heri ved regeringens kontrolforanstaltninger, som for denne tid savner paralleler her i landet.

Det er påfaldende, at den udenlandske kredit spillede en ganske underordnet rolle for industriens finansiering. Den hidtidige opfattelse, således som den bl. a. blev fremsat af S. Brisman i »Sveriges affärsbanker«, gik ud på, at det udenlandske kapitalmarked havde været af ganske afgørende betydning for det industrielle gennembrud. Denne opfattelse må herefter modificeres derhen, at den svenske stats betydelige låntagning i udlandet til finansiering af jernbaner og senere den private oplåning til finansiering af boligbyggeri var en forudsætning for, at den svenske industris kapitaldannelse kunne finde sted med indenlandsk opsparing som grundlag. Først omkr. 1900 synes industrien at være blevet noget mere afhængig af udlandet.

Der kunne måske til slut være grund til at gøre opmærksom på, at dette i virkeligheden banebrydende værk er blevet finansieret af svenske erhvervsforetagender, fremfor alt Svenska Bankföreningen, Sveriges Industriförbund, Sveriges Allmänna Exportförening og Sveriges Grossistförbund. Desuden har enkelte virksomheder givet bidrag til bearbejdningen af deres arkivmateriale.

Rich. Willerslev.

Med den tyske emigrerede dr. M. J. Elsas' andet bind af *Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland vom ausgehenden Mittelalter bis zum Beginn des neunzehnten Jahrhunderts* [Vol. II, A + B, Leiden 1940—49, iv + 649, vii + 138 sider] foreligger det nyeste bidrag til den efterhånden omfattende række publikationer af prishistorisk karakter, som har set dagens lys, siden man i 1931 koordinerede de igangværende undersøgelser ved oprettelsen af *The International Scientific Committee on Price History* med Sir William Beveridge som formand og så velkendte navne som franskmændene Henri Hauser, amerikaneren Edwin F. Gay, hollænderen N. W. Posthumus, østrigeren A. F. Pribram og ovennævnte dr. M. J. Elsas som medlemmer. Året efter komiteens nedsættelse udkom det første amerikanske bidrag, i 1936 fremlagde Hauser og Elsas samtidig resultaterne af deres undersøgelser, derpå fulgte Pribram's værk i 1938. Kort før krigens udbrud kom 1. del af det af Beveridge ledede engelske arbejde, og under krigen udsendte Posthumus i 1943 sin publikation af de Amsterdamske priskuranter og noteringerne fra byens kornbørs. For en fuldstændigheds skyld må også nævnes den amerikanske historiker Earl J. Hamilton's arbejder om spanske priser og lønninger — der i modsætning til de anførte undersøgelser er enkeltmands værk — samt de polske historikere Siegel's og Pelc's bidrag til Warschava's, Krakow's og Gdansk's økonomiske historie. Den 2. verdenskrig har enten helt standset det videre arbejde eller også omlagt det, således at man tilsyneladende har opgivet team work-formen — Danmark ene undtaget. I stedet koncentrerer man sig nu om udarbejdelsen af monografier, hvor det pris- og lønmæssige materiale indgår som en integrerende del, hvilket for eksempel er tilfældet i England, hvor professorerne Postan og Ashton har overtaget videreførelsen af Beveridge's arbejde.

Det udkomne 2. bind af den tyske prishistorie tilhører ifølge sin tilblivelse og form mellemkrigstiden og er resultatet af et samarbejde mellem en række kendte tyske historikere. I virkeligheden lå første halvbind af værket færdig allerede i 1940, men p. gr. af den tyske invasion i Holland måtte dets udsendelse udskydes til efter krigens afslutning, og det blev i 1949 suppleret med det diminutive andet halvbind. I indledningen til 1. bind fra 1936 har dr. Elsas redegjort for værkets formål og metode. Det fremgår heraf, at hensigten først og fremmest har været at give markedspriser fra de store kommercielle centre eller fra byer, der husede større administrationsorganer. I overensstemmelse hermed behandlede 1. bind byerne München, Augsburg og Würzburg, medens det nu udkomne 2. bind rummer materiale

fra Frankfurt a. M., Leipzig og Speyer. Kilderne har hovedsagelig været kæmner- og hospitalsregnskaber samt markedsnoteringer, således som de i periodens slutning forekommer i de lokale aviser. Hele kildegrundlaget indicerer, at den tyske prishistorie først og fremmest giver konsumpriser og kun meget få engros-priser, medens værket ganske udelader prishistorisk materiale fra landet [godsregnskaber]. Den geografiske placering af de valgte byer er ligeledes med til at indsnævre værket, hvilket imidlertid et senere bind vil kunne afhjælpe f. eks. ved at fremlægge materiale fra Hamburg. De offentliggjorte prisserier er holdt i adskilte lokale grupper og udtrykkes i tidens mønt. Metodisk har man undladt enhver form for interpolation. De længste rækker strækker sig fra Middelalderens slutning frem til begyndelsen af 19. årh. Vareudvalget er omfattende og dækker alle vigtige konsumartikler. Lønningerne falder i to grupper, dels egentlige lønninger [daglejere, tømrere osv.], dels byfunktionærers salærer. Det har ikke været forfatteren muligt at finde tilstrækkeligt materiale til belysning af rentens og huslejens udvikling, ligesom han har undladt at behandle vekselkurserne, der dog for så vigtige markedsbyer som Frankfurt og Leipzig må være af en vis betydning.

På grundlag af det offentliggjorte materiale har dr. Elsas forsøgt at skitsere udviklingen, og hans resultater betyder i flere henseender en omvurdering af gængse anskuelser. Dette gælder således hans påvisning af de store handelsbyers håndhævelse af deres møntregaler og derigennem af deres møntfod, der end ikke i Kipper og Wipper-perioden blev alvorlig angrebet. Med hensyn til den lokale forringelse af mønten fremhæver forfatteren, at den kun i sine mest ekstreme former har influeret afgørende på priserne, medens reduktionen normalt har betydet meget lidt i forhold til de fluktuationer, som fremkaldtes af svingende høst-udbytter. Også når det gælder spørgsmålet om krigenes betydning i det økonomiske liv reviderer dr. Elsas en almindelig antagelse ved at klargøre, at de direkte krigsvirkninger har været skarpt lokalt afgrænset, hvorimod de indirekte virkninger — epidemier, hungersnød og befolkningstab — naturligvis har spillet en større rolle i prisers og lønningers udvikling. Denne udvikling kan for Frankfurt's vedkommende i korthed beskrives således: priserne — især kornet — opviser en faldende tendens fra 1438 til 1470, da de vender og langsomt stiger indtil 1512. Lønningerne er derimod uforandrede indtil 1512, hvilket skulle betyde, at den arbejdende befolkningsgruppe har haft forholdsvis gode kår i hvert fald frem til 1470. Dette indtryk bestyrkes iøvrigt på anden vis. Det modsatte er tilfældet i den følgende periode, der er iden-

tisk med den store prisstigning 1512—1621. Her stiger lønningerne ikke i samme tempo som priserne, hvorfor reallønnen må have været dalende, uden at man dog er i stand til at dokumentere dette talmæssigt, eftersom hovedparten af lønningerne nu foruden kontante penge omfatter et eller flere måltider pr. dag. Fra o. 1621 går priserne endelig ned, medens lønningerne fortsat stiger. Dette bevirker, at reallønnen bedres og når op på et niveau, der efter dr. Elsas' formening svarer til tiden før 1512. Igennem resten af 17. årh. og hovedparten af 18. årh. er lønningerne så at sige konstante, først efter 1789 kommer de i bevægelse og kompenseres derved noget af den prisstigning, der siden 1657 er foregået i ulige tempi. Til analysen af reallønnen følger forfatteren i et afsluttende kapitel en undersøgelse af forbindelsen mellem priser og befolkningsforhold. Han paaviser en bemærkelsesværdig overensstemmelse mellem priserne på kornprodukterne og byernes befolkningstal og mener, at produktionsomkostningerne har været en afgørende faktor, idet det teknisk set uelastiske landbrugs-system har bevirket, at byernes forsyningsområder måtte indrettes efter befolkningstallet med store transportomkostninger ved stigende indbyggertal — og omvendt. Arbejdslønnen på landet forudsættes at have spillet en minimal rolle i de samlede driftsomkostninger. Håndværksprodukterne viser en anden udvikling. Her har tekniske opfindelser i 16. og 17. årh. skabt en elasticitet i produktionen, som tillader omstillinger efter de veksellende befolkningsforhold, hvorfor priserne på håndværkets produkter ikke fluktuerer på samme voldsomme måde som landbrugsprodukterne.

Dr. Elsas' arbejde er således et vægtigt indlæg i den standende diskussion om prisdannelsesprocessen, men først og fremmest er værket en kildepublikation, bag hvilken der skjuler sig et umådeligt arbejde og som ikke mindst i kraft af sin klare og sikre metode forhåbentlig vil være mange til gavn og glæde.

Kristof Glamann.

De medeltida danska jordvärderingsenheterna med särskild anknytning till guldvärdering och skyldtaxation under valdemarstiden.¹

AV

KJELL RUNQUIST

II

Då Sture Bolin i samband med en uppmärksammas analys av den jydiska lagens ledningsbestämmelser formulerade den s. k. *tremarksregeln*, gav han uttryck för en av det äldre danska medeltida skattesystemets betydelsefullaste principer. I sin senaste avfattning utsäger den nämnda regeln, att varje skatteenhet, hafn eller skogsby, erlade 2 mks i årlig avgift till staten samt därjämte, i fall av arrendejord, 1 mks till jordägaren.² Numera torde *tremarksregeln*s giltighet vara ställd utanför all diskussion, eftersom den i olika avseenden har kunnat erhålla en mycket god bekräftelse.

I avhandlingens första del har jag sökt leda i bevis, att den jydiska lagens skatteskala har varit helt underställd *tremarksregeln*. Diskontinuiteten i skattesatserna utövar endast inflytande på delkategorierna, ledungs- och gästeriavgifterna; den sammanlagda skattesumman, totalavgiften, har varit direkt proportionell mot jordinnehavens storlek.

¹ Beträffande använda förkortningar se avhandlingens första del i *Hist. Tidsskr.*, 11 r. III, 397—449. Detta avsnitt betecknas i det följande med *Guldvärdering I*. — Skriften kommer att avslutas med en del III.

² Statsskattens beståndsdelar voro ledungs- och gästeriavgifter. Endast i undantagsfall hade dessa delposter samma storlek. Summan av dem var emellertid konstant.

De härskande uppfattningarna på hithörande område ha i det stora hela utarbetats oberoende av tremarksregeln, vilket på åtminstone en viktig punkt har dragit med sig en felbedömning. Det 14:e århundradets s. k. »landgille« har sålunda ställts i linje med den jydskas lagens skyld, men har i själva verket sin närmaste motsvarighet i hela totalavgiften, d. v. s. summan av statsskatten och det egentliga landgillet, skylden. Detta medför bl. a. såsom konsekvens, att den jydskas lagens kapitalisationsfaktor måste tilldelas värdet 8, medan den traditionella siffran är 24.

Beträffande den själländska skyldtaxationens ursprungliga innebörd ha meningarna varit delade. Det torde emellertid numera vara klargjort, att skyldtaxationen ytterst bottnar i jordens ansättning till landgille, en uppfattning, som tidigare har framförts av Velschow, Rhamm, Nørlund och Jørgensen.

Anmärkningsvärt är, att landgillesbeloppet i valdemars-tidens själländska skyldtaxation har visat sig vara 1,2 mks per markskyld och år, icke såsom tremarksregeln synes giva vid handen, 1 mks. Avvikelsen är emellertid endast skenbar och försvinner helt, om man håller sig till den ifrågavarande taxeringens lägsta enhet, penningen skyldjord.

Inom den jylländska guldtaxationen har man laborerat med tvenne skilda värderingar, vilka ha kallats för den gamla och den nya. Beträffande dessa biträder jag helt den tidigare uppfattningen, att den gamla värderingen, antiqua estimacio, har tillämpats i kung Valdemars jordebok (i de flesta fall), medan den nya har underförståtts i den jydskas lagens uppgifter. Där- emot har jag framfört den avvikande meningen, att den nya värderingens mkg jord har från teoretisk synpunkt varit $2\frac{2}{3}$ gånger så stor som den gamlas motsvarande enhet. Enligt hittills gällande åsikter skulle det motsatta vara förhållandet.

I fråga om jordvärderingsenheternas ideella arealer torde de av Aakjær kunna huvudresultaten ha en bestående giltighet. På Själland omfattade sålunda marken skyldjord ideellt 96 d.t land, på Lolland eller Falster återigen 48 d.t land. Marken sädesland har inom hela det själländska mätområdet haft en teoretisk areal

av 48 d.t land, bortsett endast från valdemarstiden, för vilken den anförda siffran enligt min mening bör nedskrivas till 40 d.t land. Idealvärdet av den större mkg jord har jag ansett vara 32 d.t land, av den mindre 12 d.t land. Hafnens teoretiska areal är 96 d.t land, vilket motsvarar yttinnehållet av 3 stora mkg jord på Jylland eller 1 mk skyldjord på Själland.

På ett angivet undantagsfall när har jag för Själlands vidkommande lyckats bekräfta det postulerade sambandet mellan landgille och skyld. För Jyllands del har källmaterialet på denna punkt varit mera bristfälligt, men det förefaller dock, av några enstaka exempel att döma, som om utskylderna även inom denna landsdel låte sig underordna de teoretiska normerna.

Begreppet *annona*.

Den term, som ständigt brukas i de medeltida källornas utsädesangivelser, är *annona* med innebörden säd (årlig mängd). Flera forskare ha gjort detta begrepp till föremål för ett omsorgsfullt studium; jag nämner i detta sammanhang särskilt Erslev (9—18) och Rasmussen (I, 110f). Den senare har bl. a. uttalat, att man icke begår något större fel, om man i stället för mark, ören och örtugar säd räknar med mark, ören och örtugar korn.¹ Jag instämmer till alla delar i detta yttrande och har själv gjort mig till tolk för liknande synpunkter.² Jag utgår därför i första hand från förutsättningen, att beteckningen *annona* normalt har hänsyftat på sädesslaget *korn* eller på något därmed likvärdigt.

Det torde vara ställt utom allt tvivel, att Rasmussens ovan nämnda uttalande har träffat en väsentlig punkt i det föreliggande problemet. Erfarenheten har nämligen visat, att man ständigt uppnår de plausiblaste resultaten, om man låter källornas *annona* betyda korn. Detta kan ju vara bra att veta från rent praktisk synpunkt, men givetvis måste man fråga sig, om

¹) Rasmussen I, 114. Jag påminner om att »korn» på svenska har sin motsvarighet i det danska ordet »byg».

²) Rymdmått, 44, 49 ff samt noterna 45 och 47. Se även Rhamm, 343.

det icke skulle vara möjligt att se saken från en mera positiv sida. Detta torde heller icke vara alldeles uteslutet.

Vi undersöka först det enklaste fallet, nämligen då korn-, råg- och havreskåpporna ha varit lika stora. Under denna förutsättning vitsorda valdemarstidens källor, att 1 skäppa korn har betingat samma värde som 1 skäppa råg eller 2 skäppor havre.¹

Situationen blir emellertid annorlunda, om vi blicka något framåt i tiden. Åtminstone när vi närma oss det 16:e århundradet, kunna vi observera, att kornets värde måste ha nedgått i förhållande till rågens och havrens. Ty vid detta tillfälle var det en allmän regel, att 288 skäppor korn från värdesynpunkt likställdes med 240 skäppor råg eller 480 skäppor havre.²

För detta senare tidsavsnitt gäller utan all tvekan den av Erslev framförda teorien, innebärande, att 1 mk annona eller (såsom den numera kallades) 1 *läst* annona kunde likvideras i vart och ett av de tre huvudsädesslagen korn, råg eller havre eller i lämpligt avvägda parter av dessa (annona tripartita, triplex annona). Det kända sambandet 1 läst annona = 240 skäppor råg = 288 skäppor korn = 480 skäppor havre torde av allt att döma ha redovisat just sådana mängder spannmål, som från prissättningsynpunkt kunde jämföras.³

Trots att således råg, korn och havre hade varit olika dyra, skulle en läst av vart och ett av dessa sädesslag ha uppvisat ett gemensamt värde. Detta vore eftersträvat och hade vunnits därigenom, att man på respektive läster hade räknat ett olika antal skäppor. Lästen annona skulle alltså från värdesynpunkt ha kunnat konvertera envar av lästerna råg, korn eller havre. Det sagda skulle också ha giltighet för ören eller örtugar säd. Men naturligtvis kan det icke komma på fråga, att *skåpporna* korn, råg och havre ha betingat samma pris.

När därför roskildeboken från 1370-talet uttryckligen omtalar *skåppor* annona (modii annone),⁴ har i och med detta satts

1) Rymdmått, 43 f.

2) Maal, 205, 265 (Læster); Rymdmått, not 76 på s. 49.

3) Se t. ex. Erslev, 11 f; Maal, 205 f.

4) S. R. D. VII, 15, 27, 42; Rasmussen I, 111.

en klar tidsgräns för giltigheten av den Erslevska teorien. Ty enligt denna måste ju begreppet *skäppa annona*, såsom värdestorhet betraktad, ha haft en högst obestämd innebörd, en synpunkt, som också Rasmussen har understrukit.

Uttrycket *annona tripartita* vitsordar, att en skäppa annona kunde innehålla korn, råg eller havre. Men havren var billigare än de två övriga nämnda sädesslagen. *Skäppan annona kan därför icke samtidigt betyda 1 skäppa havre och 1 skäppa korn eller råg.*

Rasmussen har i I, 113f, gjort ett försök att upplösa denna till synes ofrånkomliga motsägelse. Den förklaring, som jag nu kommer att giva, kan, om man så vill, uppfattas såsom en vidareutveckling av Rasmussens åsikter. Utgångspunkten för min tankegång blir, att det icke är nödvändigt förutsätta, att 1 skäppa havre har representerat samma kvantitet som 1 skäppa annona med innehållet havre.

För att göra det hela mera konkret föreställa vi oss, att en skattebonde var skyldig betala en skäppa annona. Med tanke på vad ovan utsades om kornet såsom det normgivande sädesslaget, bör detta betyda, att han var förpliktigad utgiva 1 skäppa korn. Men kanske bonden av någon anledning tilläts fullgöra prestationen i havre. I så fall måste han naturligtvis utreda mera än 1 skäppa, måhända 2 skäppor. Ty havren var ju väsentligt billigare än kornet, och skäppan annona måste ha ett fixt värde.

Icke ens om skäppan annona har hell och hållet utgjorts av havre, få således de båda begreppen 1 skäppa annona och 1 skäppa havre identifieras.

För att undvika tyngande alternativa uttryckssätt utökar jag den redan gjorda förutsättningen om skäppornas likastorhet med antagandet, att korn-, råg- och havremarkerna ha omfattat vardera 240 skäppor. Denna situation har verifierats för den äldre medeltidens östra Danmark.¹ Dessutom fasthålla vi valdemarstidens samband, att korn och råg ha taxerats lika efter volym, medan havrens värde, likaledes efter volym räknat, har varit hälften av kornets eller rågens.

1 mk annona bör under sådana omständigheter främst ha

¹) Rymdmått, 36, 49, 54.

åsyftat 1 mk korn, men torde i åtskilliga fall ha varit utbytt mot 1 mk råg. Enligt de föreliggande premisserna skulle alltså 240 skäppor korn eller råg ekvivalera 1 mk annona.

Men den angivna kvantiteten korn eller råg har från värdesynpunkt motsvarat 480 skäppor havre. Marken annona med innehållet havre måste alltså tänkas ha omfattat 480 skäppor av detta sistnämnda sädeslag.

Frågan om havremarken under äldre medeltid har uppdelats i 240 eller 480 skäppor, har i och med det sagda blivit besvarad. Med särskild hänsyftning på östra Danmark formulera vi följande regel:

1 mk havre har reguljärt och principiellt omfattat 240 skäppor havre, men har den utgjort annona, så har den motsvarat 480 skäppor.

För kornet och rågen gestalta sig förhållandena enklare än för havren. I det vi alltjämt anknyta till området med reduktionstalet 240, kunna vi med speciell giltighet för äldre medeltid uttala:

1 mk korn och 1 mk råg ha vardera innehållit 240 skäppor, och detta oberoende av om de nämnda spannmålsslagen ha rubricerats såsom annona eller icke.

Vid tiden för KVJ har vetet efter volym räknat betingat dubbla värdet mot kornet eller rågen.¹ 1 mk annona med innebörden vete borde alltså rymmas i 120 skäppor av den normala storleken. Detta antagande kan erhålla en fullständig bekräftelse i källan.²

Enligt principerna för mark-öre-örtugsräkningen torde kunna antagas, att 1 mk vete från början har omfattat 240 skäppor inom östra Danmark. Emellertid synes det endast vara möjligt att i källorna verifiera skäppotalet 120 för detta sädeslag³. Här konstatera vi redan vid tiden för KVJ ett avsteg från den ursprungliga definitionen, helt analogt med det, som senare gör sig märkbart för havren.

¹) Rymdmått, 42.

²) Ibidem, 42 (Falster).

³) Ibidem, 42 (Mön); S. R. D. VII, 106 (se nedan s. 520 f).

Vi ha hittills utgått ifrån att råg-, korn- och havremarkerna skulle ha omfattat vardera 240 skäppor. Såsom förut påpekades torde denna beräkningsmetod varit i allmänt bruk inom östra Danmark vid tiden för KVJ. Men inom det jylländska mätområdet var vid nämnda tidpunkt det motsvarande talet 288.¹ Även i detta fall bör emellertid det ovan sagda ha giltighet, om vi endast modifiera uttryckssätten något med hänsyn till den ändrade siffran.

Under valdemarstiden var det icke ovanligt, att kornet mättes i en annan skäppa än rågen eller havren.² Att också detta förhållande måste påverka våra uttalandens rent yttre form ligger i öppen dag. Det torde väl dock knappast vara behövt att mera ingående uppehålla sig vid denna detaljfråga, eftersom det i ett konkret fall icke möter den ringaste svårighet att med hänsyn till den nämnda omständigheten träffa ett riktigt avgörande.

Den i det föregående utvecklade teorien har varit ägnad att utjämna vissa av de motsättningar, som man velat se mellan KVJ:s och senare källors uppgifter. Jordebokens sätt att bruka termen *annona* har visat sig vara betydligt mera konsekvent än man från början hade anledning förmoda.³ Endast i två enstaka fall ställer man sig något undrande inför den av källan använda terminologien. I Fjäre härad i Halland och i Vinding härad på

¹) Rymdmått, 46 f, 54; Maal, 202, där bl. a. erinras om att 9 skäppor råg var hafnens avgift till styresmannen enligt jydskas lagens III, 3. Detta tyder på att marken råg vid sagda tillfälle har innehållit 288 skäppor (en slutsats, som också Aakjær har dragit ur meddelandet), och i så fall skulle de 9 skäpporna råg ha motsvarat $\frac{9}{288}$ eller $\frac{1}{32}$ mk råg. Enär rågmarken enligt KVJ:s taxa var värd 4 mks (Rydmått, 47), skulle alltså, om man vågar förutsätta, att denna prissättning haft giltighet även år 1241, kronvärderingsvärdet för de nämnda 9 skäpporna råg ha varit $4 \cdot \frac{1}{32}$ mks = $\frac{1}{8}$ mks eller jämnt 1 öre s. Detta resultat låter troligt. Jmf slutligen med Rasmussen I, 114 f.

²) Ibidem, 56.

³) Jmf med Rydmått, 52f, där jag i ett flertal fall har haft svårigheter med att förklara den till synes bristande preciseringen i KVJ:s spannmålsuppgifter.

Fyn har sålunda havre rubricerats såsom annona, utan att mar-ken eller öret har haft en sådan sammansättning, att ett dylikt förfaringsätt förefaller att vara fullt tillfredsställande från saklig synpunkt.¹

Uttryck sådana som »'xxiiii^{or}· (mr.) annone medietas sili-ginis.« och »·vi· mr. annone·cuius medietas est triticum...«,² båda i KVJ, omvittna, att friheten att välja mellan olika sädeslag i samband med beteckningen annona stundom har varit begränsad. Meddelandena tyckas vitsorda, att annona i första hand varken har åsyftat råg eller vete.

Det är ganska lätt att se, att begreppet 1 mk säd har undergått en viss betydelseförskjutning under århundradenas lopp. Från början måste i enlighet med örtugsräkningens krav 1 mk havre ha omfattat 240 eller 288 skäppor. Allt oftare har havren sedermera satts i förbindelse med annona, vilket har haft till följd, att de nämnda skäpptalen utökats i avsikt att skapa likvärdhet mellan korn-, råg- och havremarkerna. Reduktionstalet 480 har härigenom blivit ganska vanligt och så småningom kommit att dominera, när det har gällt att sammansätta havremar-ken av ett lämpligt antal skäppor. Att icke siffran 576 (2 gånger 288) kan verifieras, torde ha sin grund däri, att man vid relativt tidig tidpunkt frångått metoden att räkna 288 skäppor på 1 mk havre.

Några upplysande samband i roskildeboken.

I det föregående avsnittet har jag sökt lämna en definition på begreppet skäppa annona, förenlig med källornas sätt att bruka denna term. Den nya synpunkten innebar, att vilket som helst av de fyra sädesslagen korn, råg, havre eller vete kunde läggas till grund för bestämningen av denna enhet, varvid kvantiteten reglerades i enlighet med på förhand fastställda, av det aktuella

¹) Aakjær, 34 resp. 13; Rymdmått, 52.

²) Ibidem, 2 (Skodborg härad) resp. 47 (Gedesby, Falster). Exempler kunna mångfaldigas, om vi också taga del av övriga källors upplysningar. Se sålunda S. R. D. VI, 425, 496.

prisläget beroende principer. Med de under valdemarstiden tillämpade spannmålstaxorna skulle sålunda gälla, att skäppan annona under normala förhållanden allt efter omständigheterna har kunnat ekvivalera 1 skäppa råg eller korn, 2 skäppor havre eller $\frac{1}{2}$ skäppa vete. Genom ett sådant betraktelsesätt säkrades den fördelen, att 1 skäppa annona inom varje uppgivet mätområde ständigt framträdde såsom en från värdesynpunkt fixerad storhet.

Någon tredelning av annona i enlighet med formeln annona tripartita kunna vi icke iakttaga i KVJ men väl i RB (roskildeboken). Där omtalas sålunda bl. a., att 1 öre jord i norra Vallingerød har i avgift givit 1 öre korn, 1 pd råg och 14 skäppor havre, vilket allt sammanfattas till 3 pd säd »in triplici annona». Vidare har, gällande för samma gods, 19 gånger 1 öre korn uträknats till 2 läster $4\frac{1}{2}$ pd och 19 gånger 14 skäppor havre till 13 pd 6 skäppor.¹ Samtliga uppgifter harmoniera väl med varandra och bära i allt vederhäftighetens prägel. De båda sist nämnda relationerna betyga, att 1 öre korn = $1\frac{1}{2}$ pd (1 läst = 12 pd) och 1 pd havre = 20 skäppor.

Att 1 pd havre sålunda endast skulle ha omfattat 20 skäppor, är en slutsats, som av forskarna betraktats med en viss misstro (se t. ex. Erslev, 13f). Den vidare konsekvensen måste nämligen bli, att havremarken (-lästen) kommer att innehålla 240 skäppor, medan den riktiga siffran enligt allmän mening skulle vara 480 skäppor.² I själva verket bör emellertid havremarken, så snart den icke har tilldelats beteckningen annona, omfatta just 240 skäppor, i varje fall under ett så tidigt skede, som det här gäller.

I enlighet med de föreliggande källuppgifterna kunna vi

¹) S. R. D. VII, 21, 22; Erslev, 13 f; Rymdmått, 50; Steenstrup, 251. Den ifrågavarande avgiften, 3 pd säd (= 2 öre säd) från 1 öre jord, är osedvanligt hög; se bl. a. del III. Detta har också observerats av källan, som kommenterar: »Iste ore terre sunt duplate & large in semine.»

²) Den ende forskare, som lyckats med att inordna källans skäpptal 240 i sin teori, är Rasmussen (I, 112 f). Man måste förvåna sig över de många träffsäkra iakttagelserna hos denne historiker, som utan all tvekan i mångt och mycket varit före sin tid.

uppställa följande ekvation (i stället för 1 öre korn skriva vi $1\frac{1}{2}$ pd): $1\frac{1}{2}$ pd korn + 1 pd råg + 14 skäppor havre = 3 pd annona. Det vore nu felaktigt att supponera, att då korn och råg upptaga sammanlagt $2\frac{1}{2}$ pd, måste de 14 skäpporna havre utgöra $\frac{1}{2}$ pd. Ty i sådant fall komme havrepundet att omfatta 28 skäppor, vilket står i direkt strid med källans uppgift. Ej heller är det möjligt att låta de 3 pd annona representera den sammanlagda kostnaden för 1 pd av vardera sädesslaget, eftersom havrepundet i så fall skulle ha sin motsvarighet i $\frac{1}{2}$ pd korn + 14 skäppor havre, ett helt orimligt resultat, eftersom kornpundet måste uppvisa ett väsentligt högre värde än 12 skäppor havre. De mest närliggande uppfattningarna rörande innebörden av begreppet annona tripartita låta sig således icke bringa i överensstämmelse med källans upplysningar.

Vi göra därför ett försök att lägga de nya synpunkter på problemet, som ha utvecklats i det föregående. På denna grundval är det faktiskt möjligt att utarbeta en lösning, som icke innehåller någon motsägelse. Detta måste i den föreliggande situationen säkerligen uppfattas såsom ett framsteg. Enligt de uppställda principerna bör 1 pd annona betinga samma värde som 1 pd korn. Med anledning härav utbyta vi de 3 pd annona i relationens högra led mot 3 pd korn, och detta utan att bekymra oss om huru den ifrågavarande säden i verkligheten har varit sammansatt. Men naturligtvis får likhetstecknet i den nämnda ekvationen efter detta ingrepp endast ha till uppgift att markera *likvärdheten* mellan högra och vänstra ledens poster.

Med anledning av det sagda giva vi ekvationen följande form: $1\frac{1}{2}$ pd korn + 1 pd råg + 14 skäppor havre = 3 pd korn. Relationen betyder, att kornet utgjort huvudparten av den tredelade säden. I själva verket är det mycket lätt att se, att kornet har motsvarat summan av rågen och havren i värde. Vi kunna alltså skriva: 1 pd råg + 14 skäppor havre = $1\frac{1}{2}$ pd korn. Att 1 pd annona i RB har omfattat 24 skäppor kan direkt utläsas ur källan.¹ Då annona i första hand måste ha åsyftat korn, kan alltså storleken av kornposten i ekvationens högra led fixeras

¹) S. R. D. VII, 48 (Manderup); Steenstrup, 251; Maal, 202.

till 36 skäppor. Härigenom antager sambandet formen: $1 \text{ pd råg} + 14 \text{ skäppor havre} = 36 \text{ skäppor korn}$. Såsom tidigare anförts har den ifrågavarande ekvationen endast betydelse från värdesynpunkt. Då under hela medeltiden havren synes ha betingat halva värdet av rågen efter volym räknat,¹ torde de 14 skäpporna havre kunna utbytas mot 7 skäppor råg. Vi erhålla härefter: $1 \text{ pd råg} + 7 \text{ skäppor råg} = 36 \text{ skäppor korn}$. Steenstrup har föreställt sig, att 1 mk råg vid ifrågavarande tillfälle skulle ha omfattat 288 skäppor och rågpundet alltså 24 skäppor.² Detta är emellertid mindre troligt, eftersom relationen i så fall skulle anvisa ett värdeförhållande av 31 : 36 mellan skäpporna korn och råg. Vida mera sannolikt är, att 1 pd råg har motsvarat 20 skäppor, vilket antagande leder till sambandet: $27 \text{ skäppor råg} = 36 \text{ skäppor korn}$, eller förenklat: $3 \text{ skäppor råg} = 4 \text{ skäppor korn}$. Under den plausibla förutsättningen att de ifrågavarande skäpporna ha uppvisat samma storlek, skulle alltså värdeförhållandet mellan råg och korn har varit 4 : 3 efter volym räknat.

Det kunde förefalla gynnsammare, om den framkomna proportionen hade varit 6 : 5 i stället för 4 : 3, eftersom vi i så fall hade uppnått likvärdhet mellan råg- och kornmarkerna och därmed anknutit till en situation, som är väl känd från en yngre tids uppmätning och värdering av spannmål. Vi böra emellertid uppmärksamma, att vid ett tillfälle, då man ännu räknade 240 skäppor på 1 mk havre, det icke kan vara tal om en gemensam prissättning av sädesmarkerna. Väl har marken *annona* haft ett fixt värde, och närmare utsagt, detsamma som 1 mk korn, men havremarkens taxa har varit väsentligt lägre än korn- och rågmarkernas. Det vore därför helt oberättigat att kräva, att markerna korn och råg i RB med nödvändighet skulle vara lika dyra. Ett värdeförhållande av 4 : 3 mellan skäpporna råg och

¹) Rydmått, 43, 48.

²) Steenstrup, 251. Givetvis stödjer sig nämnde forskare på källans uppgift, att 1 pd annona har uppdelats i 24 skäppor. Men annona anknyter principiellt till kornet, icke till rågen eller havren. Det är därför icke möjligt att ur notisen rörande Manderup draga några slutsatser om råg- och havrepundens skäpptal.

korn har f. ö. tillämpats i Tranekjærs län så sent som år 1510,¹ och då det representerar en enkel och långt ifrån otänkbar lösning av problemet, finns det enligt min mening ingen större anledning till att betvivla riktigheten av den gjorda deduktionen.

Vid det betraktade tillfället skulle 1 skäppa annona kunna utgöra 1 skäppa korn, $\frac{3}{4}$ skäppa råg eller $1\frac{1}{2}$ skäppa havre. Dessa omräkningsrelationer avvika som synes från de tidigare anförda, från andra utgångspunkter härledda. De vitsorda, att kornets värde i förhållande till de övriga nämnda sädesslagen måste ha nedgått från valdemarstiden fram till tiden för RB. Men endast kornet har intagit en särställning. Rågens och havrens inbördes värdeproportion har icke undergått någon förändring.

Ur ett annat textställe i roskildeboken, berörande byarna Magleby och Busene på Mön,² har Aakjær dragit slutsatsen, att 1 pd vete vid det ifrågavarande tillfället skulle ha haft sin direkta motsvarighet i 10 skäppor vete + 20 skäppor havre, vilket bl. a. skulle leda till att vetemarken (-lästen) komme att omfatta 240 skäppor vete³. Riktigheten av denna slutledning har emellertid betvivlats av Rasmussen,⁴ och då den synes medföra, att vetet efter volym räknat endast skulle uppvisa dubbla värdet mot havren⁵ och sålunda i detta avseende komma i linje med rågen, vilket förefaller otroligt, ser jag mig nödsakad att i denna fråga helt biträda Rasmussens mening.

I själva verket torde också en noggrann genomläsning av det nämnda textstället giva ett utslag för att det har varit källans avsikt att ställa vetepundet i paritet, icke med summan av de 10 skäpporna vete och de 20 skäpporna havre utan i stället med enbart denna summas vetepost. Ty i ena fallet fördes 10 skäppor vete »versus Köghe in expensis rusticorum«, i andra fallet 1 pund vete. Likställa vi dessa kvantiteter, vilket förefaller mig

¹) Maal, 251.

²) S. R. D. VII, 106.

³) Aakjær kom., 473 f.

⁴) Rasmussen I, not 2 på s. 112.

⁵) Ryndmått, not 68 på s. 42.

vara en lika rimlig åtgärd som den av Aakjær föreslagna, blir resultatet, att 1 mk vete kommer att omfatta 120 skäppor. Då detta resultat stämmer exakt med vad som kan utläsas ur KVJ om en avgift i vete från Mön,¹ är det tydligt, att det tolkningsförsök, som här givits, måste vara det rätta.

Från 1 fjärding jord i exempelvis Magleby skulle alltså, förutsatt att källan har redovisat samtliga skatter, ha utgått en årlig avgift av 10 skäppor vete och 20 skäppor havre (= 1 pd vete + 1 pd havre), vilket i värde kan beräknas ha motsvarat 40 lika stora skäppor korn. Detta betyder, att 0,56 öre annona har utretts av 1 öre skyldjord, vilket, för att vara i RB, är en fullt normal uttaxering.

Utsäde och sädesland inom det själländska mätområdet.

Den slutförda undersökningen har gjort troligt, att den ursprungliga innebörden av termen annona har varit en årlig prestation i *korn*. Kornet har i statligt-ekonomiska sammanhang utan tvivel varit sädesslaget framför andra. Det är därför svårt att föreställa sig något annat än att den äldre medeltidens sädesland främst har fixerats med hänsyn till kornet såsom utsäde. Emellertid är det tänkbart, att korn- och rågland under vissa tider och inom vissa områden kunna ha sammanfallit, eftersom dessa sädesslags realvärden (vilka ha stor betydelse för marker- nas sammansättning) och besädningsförmågor i det närmaste torde ha varit proportionella.²

På Själland, Falster och de övriga öar, som med de nämnda från metrologisk synpunkt ha bildat en enhet, omfattade kornmarken vid tiden för KVJ 40 d.t korn, men under yngre medeltid 48 d.t korn.³ Det framstår därför såsom en märklig omständighet, att Aakjær har ansett sig kunna tilldela ett själländskt, falsterskt eller lolländskt sädesland den ideella arealen 48 d.t

¹) Rydmått, 42, 99.

²) Detta framgår ur Aakjærs uppgifter i Maal, 206.

³) Erslev, 18; Rydmått, 31 f, 44.

land, vilket ju i rent siffermässigt avseende stämmer överens med den ena av de just anförda uppgifterna.¹ Det förefaller sålunda som om 1 d.t sädesland kunde väntas mottaga ett ungefärligt årligt utsäde av 1 d.t korn.² Detta är icke något självklart samband, särskilt med tanke på att rågen har lagts till grund för senare tiders utsädestaxeringar. Men Aakjær har givit skäl för att det har haft giltighet så sent som år 1536.³

Från början bör rimligtvis ett område, som har tilldelats beteckningen 1 mk (öre, örtug, skäppa) sädesland, normalt ha krävt en årlig utsädesmängd av 1 mk (öre, örtug, skäppa) säd. Förutsatt, att kornet har bildat grundvalen för utsädestaxationen (vilket med hänsyn till det sagda är övervägande sannolikt), skulle alltså vid detta ursprungliga tillfälle 1 d.t sädesland ha påfordrat ett teoretiskt årligt utsäde av just 1 d.t korn.

På grund av den ifrågavarande relationens enkla beskaffenhet skulle det vara förmånligt, om vi kunde upphöja densamma till ideell norm. Och något hinder härför torde knappast föreligga. Tvärtom ha vi ju presterat vissa skäl till förmån för sambandet i fråga. Vi räkna således med (i det vi lägga kornskäppans rymdinnehåll till grund för slutsatsen) att den teoretiska omfattningen av 1 mk sädesland inom de betraktade landsdelarna har varit 40 d.t land under valdemarstiden, men senare 48 d.t land. Den fortsatta framställningen får utvisa, om därigenom har träffats ett lämpligt val.

Jag erinrar om att den ideella arealen av 1 mk själländsk skyldjord var 96 d.t land, medan den motsvarande siffran för Falster och Lolland var hälften så stor. Från teoretisk synpunkt skulle alltså 1 mk skyldjord på Själland ha ekvivalerat $\frac{96}{40}$ mk sädesland = 2,4 mk sädesland under äldre medeltid, men senare $\frac{96}{48}$ mk sädesland = 2 mk sädesland. Den ideella mot-

¹) Aakjær inl., 93, där ett flertal hänvisningar lämnas; Maal, 230; Plov, 261; Korntiende I, 451.

²) Ordet *årlig* har i denna och liknande sammanställningar en rent temporal betydelse och hänsyftar icke på någon speciell driftsform för jordbruket.

³) Maal, 226.

svarigheten till den falsterska eller lolländska skyldmarken jord var däremot under de nämnda tidsperioderna hälften av de angivna värdena, d. v. s. 1,2 resp. 1 mk sädesland.

Att sålunda exempelvis på Falster de teoretiska arealerna av markerna skyldjord och sädesland icke ha sammanfallit vid tiden för KVJ, kan vara ägnat att förvåna. Ööverensstämmelsen är emellertid endast skenbar. 1 mk skyldjord omfattade nämligen 288 penningar skyldjord, 1 mk kornland 240 själlandssköppor kornland. Man uträknar utan svårighet, att under sådana omständigheter 1 penning skyldjord och 1 själlandssköppa kornland ha varit sammanfallande begrepp.¹ Man behöver således endast hålla sig till de lägre enheterna inom skyld- och utsädes-taxationerna, penningen och sköppan, för att det önskade, enkla och naturliga sambandet skall framkomma. Vid ett senare tillfälle har relationen emellertid också haft betydelse för kornmåtts högre enheter, eftersom man då räknade 288 sköppor på 1 mk korn.

För den fortsatta framställningen finns det särskild anledning påminna om att enligt de gjorda förutsättningarna 1 mk sädesland inom hela det själländska mätområdet, bl. a. således på Falster och Lolland, måste tillerkännas en ideell areal av 40 d.t land under valdemarstiden.

I KVJ redovisas utsädet endast i samband med det förut omtalade området Viskinge på Själland. Källan uppgiver, att i 3 mk 17 $\frac{1}{2}$ ört skyldjord ha (årligen) såtts 8 $\frac{1}{2}$ mk 2 $\frac{1}{2}$ ört annona. Vidare omtalas, att två mindre distrikt, båda upptagna till 16 ört i skyld, ha mottagit resp. 15 öre och 2 mk annona i (årligt) utsäde.² Med tanke på vad tidigare utsagts, måste vi antaga, att annona i alla dessa tre fall har hänsyftat på korn.

Det möter ingen svårighet att räkna ut, att de per mk skyldjord fallande årliga utsädesmängderna ha utgjort 2,31 mk annona för huvudgården samt resp. 2,81 och 3 mk annona för de mindre gårdarna. Den förstnämnda angivelsen stämmer ju utomordent-

¹) De ideella relationerna bliva: 1 den. skyldjord = $\frac{48}{288}$ d.t land = $\frac{1}{6}$ d.t land; 1 själlandssköppa kornland = $\frac{40}{240}$ d.t land = $\frac{1}{6}$ d.t land.

²) Aakjær, 19.

ligt väl med det teoretiskt beräknade värdet, 2,4 mk korn (1 mk skyldjord motsvarade ju vid detta tillfälle 2,4 mk sädesland; jmf med uttalandet på s. 522). De sistnämnda uppgifterna ligga däremot i klar överkant i förhållande till den ideella normen. Emellertid är det mycket lätt att se, att källans meddelanden giva ett tydligt utslag i riktning mot att marken själländsk skyldjord snarare har motsvarat 2,4 än 2 mk sädesland i det betraktade fallet.

De uppställda teoretiska relationerna ha sålunda tämligen väl låtit sig bekräfta vad beträffar distriktet Viskinge, även om uppgifterna från de båda mindre byarna giva vid handen, att de ur källorna avläsbara, på arealenheterna fallande utsädesmängderna kunna variera inom ganska vida gränser.

Man har diskuterat, om de medeltida utsädesangivelserna ha åsyftat det verkliga eller det absoluta utsädet.¹ I förra fallet kunde man ju vänta sig, att de faktiskt redovisade utsädeskvantiteterna tydligt skulle understiga de teoretiskt beräknade. I det just studerade exemplet har i stället den motsatta tendensen gjort sig märkbar. Härigenom stödjdes Aakjærs mening, att de äldre källornas utsädesuppgifter ha refererat till den totala, repade arealen av åkern.

Anmärkningsvärt nog synes valdemarstidens utsäde ha fallit ungefär lika tätt som senare tiders. Enligt Lauridsens, av Aakjær korrigerade uppgift såddes år 1896 i 1 d.t land $8\frac{1}{2}$ skäppor korn å $\frac{1}{8}$ d.t eller 1,06 d.t korn.² Detta kommer ju synnerligen nära det tidigare anförda teoretiska resultatet, utsäggande, att det årliga kornutsädet på 1 d.t land var 1 d.t. Men även i fråga om råg erhålles i detta fall en fullt acceptabel överensstämmelse ($7\frac{1}{2}$ skäppor råg eller 0,94 d.t råg på 1 d.t land).

¹) Aakjær inl., 105 ff, och vad ÅB (århusboken) beträffar, Rasmussen I, 127 f; II, 63 f.

²) Lauridsen, not 1 på s. 18; Plov, 265.

Utsäde och sädesland på Jylland. Den sönderjylländska utsädestaxeringen.

Att bestämma storleken av det äldre medeltida sädeslandet på Jylland är förenat med vissa svårigheter, eftersom källorna äro föga meddelsamma vad beträffar denna sak. Men givetvis föreligger intet principiellt hinder för att även inom denna landsdel tillämpa den ovan angivna teoretiska normen. Ty det skulle ju vara högst förvånansvärt, om kornets besåningsförmåga vid en och samma tidpunkt skulle ha bedömts väsentligt annorlunda på Jylland än på öarna. Har kornmarken sålunda vid något tillfälle bevisligen omfattat 32 d.t korn, tilldela vi den motsvarande marken kornland en ideell areal av 32 d.t land o. s. v. Konstaterade avvikelser från regeln få naturligtvis noteras och begrundas. Sambandet motsäges i varje fall icke av det förhållandet, att det normala jylländska reduktionstalet mellan kornmark och kornskäppa synes ha varit 288 såväl vid volymbestämning som vid taxering av jorden efter utsäde.¹ Det i not 2 nedan anförda exemplet är att uppfatta såsom ett undantagsfall med starkt begränsad räckvidd.

För Sønderjylland har Lauridsen påvisat en särskild jordvärdering med anor från år 1267 och med speciell anknytning till trakten kring Løgumkloster. Markens lägsta enhet var här *modius*, skäppa, icke *denarius*, penning. Sammanställningen *in censu* var också i detta sammanhang okänd.² Det är därför tyd-

¹) Se bl. a. Aakjærs sammanställning i Maal, 202.

²) Lauridsen, 14 ff, se speciellt s. 26. Liknande jordmätt ha också enligt vittnesbörd från Ribe Oldemoder tillämpats i ribetrakten (Lauridsen, 27; Steenstrup, 252; Plov, 260). Här var 1 mk sädesland = 288 skäppor å teoretiskt $\frac{1}{8}$ d.t land = 36 d.t land, vilket är en i varje avseende normal ansättning (se t. ex. Maal, 205). — Det enda som i sammanhanget kan frapera, är, att den nämnda källan låter ribedistriktets kornmark omfatta endast 240 skäppor, medan den nyss angivna, inom jordmätningen gällande siffran ju var 288 skäppor. På denna punkt synes mig emellertid Rasmussen ha presterat en fullt acceptabel förklaring, varför jag i första hand hänvisar till vad denne förf. uttalat i frågan (I, 116 f). För ytterligare informationer se Maal, 203 f, Rydmätt, 54 samt del III av föreliggande skrift.

ligt, att den ifrågavarande företeelsen har varit en utsädes-taxation, icke en skyld- eller landgillestaxation.

Då denna sönderjylländska utsädestaxering synes vara den enda från äldre medeltid härrörande, som kan tagas till utgångspunkt för en mera i detalj gående undersökning av det jylländska sädeslandets storlek och egenskaper i övrigt, torde det vara på sin plats att här ägna densamma en jämförelsesvis ingående uppmärksamhet.

Aakjær har menat, att 1 mk sädesland ständigt borde upptagas till 48 d.t land (ideell areal), och stödjer denna sin uppfattning genom att hänvisa till förhållandena inom det ostdanska ömrådet, århustrakten och det just omtalade distriktet kring Løgumkloster.¹ Hans slutsatser i det nämnda avseendet verka dock icke fullt övertygande, och under alla omständigheter förefaller det mig som om den harmonisering, han sålunda gör sig till tolk för, borde sättas i fråga. Bl. a. torde det vara svårt att komma ifrån det faktum, att den ideella omfattningen av 1 mk sädesland inom det ostdanska mätområdet har varit 48 d.t land endast under yngre medeltid (se ovan s. 522). Vad de övriga anförda fallen beträffar hyser jag den uppfattningen, att Aakjærs på det stora hela taget synnerligen förtjänstfulla utredning rörande dessa icke i alla sina enskildheter kan accepteras. Det torde därför finnas skäl för att upptaga det ifrågavarande ämnet till en förnyad granskning. Behandlingen av århusbokens mk sädesland bör emellertid av praktiska hänsyn uppskjutas till ett senare tillfälle (se del III), varför vår närmaste uppgift får bliva att speciellt taga de problem i ögonsikte, som äro förknippade med det nyssnämnda sönderjylländska sädeslandet.

Bland annat i Angel vitsorda källorna förekomsten av en tunna kornland, vars areal uppgick till 44,85 ar, och som uppdelades i 8 skäppor kornland. En angelsk byskäppa (Heidscheffel, Heitscheffel) kornland omfattade 6 dylika skäppor och måste således utgöra $\frac{3}{4}$ av tunnan kornland. Arealen av den ifråga-

¹) Aakjær inl, 117, 119, 111; Plov, 261 f; Korntiende I, 451 m. fl. ställen.

varande byskäppan land kan därför fastställas till $\frac{3}{4} \cdot 44,85$ ar eller 33,635 ar.¹

År 1520 uppmättes ett angelskt bol till 3800 kvadratroder sädesland. Aakjær föreställer sig, att det här har varit fråga om ett normalbol på 3 mkg och låter detta motsvara 24 byskäppor land, eftersom en källa från år 1570 upplyser om att en sönderjylländsk mkg jord har omfattat 8 byskäppor land. Sedan han givit skäl för att lybskt mått har använts vid ytbestämningen, företager han erforderliga sortreduktioner och kommer till slutresultatet, att en angelsk byskäppa land har utgjort 144 angelska kvadratroder eller 33,635 ar sädesland, d. v. s. just den siffra, som ovan angavs.²

Aakjær vänder sig därefter till några sentida källor, som tangera ämnet i fråga. Sålunda framgår det ur en uppgift från år 1685, att 1 ört sönderjylländskt sädesland har ekvivalerat 10 skäppor kornland eller 20 skäppor havreland (schleswigskt mått), och ur utsädesuppgifter från år 1718 är det möjligt att inhämta, att 1 tunna råg eller korn eller 2 tunnor havre ha kunnat sås i 1 örtug land.³ Den förstnämnda notisen vitsordar, att marken sädesland har omfattat 240 skäppor kornland eller 480 skäppor havreland, den sistnämnda, att samma arealenhet har mottagit en årlig utsädesmängd av 24 tunnor råg eller korn eller 48 tunnor havre. Båda meddelandena förefalla att vara av fullt normal beskaffenhet.

Bekant är, att 1 d.t land upptager en yta av 55,16 ar.⁴ Det är ganska lätt att se, att den ovan angivna arealen, 33,635 ar, mycket nära utgör $\frac{3}{5}$ av 1 d.t land.⁵ Följaktligen skulle en angelsk *byskäppa* land i det allra närmaste motsvara $\frac{3}{5}$ d.t land och en angelsk *skäppa* land sjättedelen härav eller $\frac{1}{10}$ d.t land. Detta sista samband är väl känt av forskningen. 1 mk angelskt

1) Maal, 226, 227. Nämnda byskäppa har anknutit till settingmättet; jmf med Rymdmått, not 19 på s. 21.

2) Ibidem, 227, 228.

3) Ibidem, 228. Sambandet 1 ört land = 20 skäppor havresäd är känt från Sundeved redan år 1637 (Plov, 260).

4) Ibidem, 225.

5) $\frac{3}{5}$ av 55,16 ar är 33,096 ar.

havreländ, enligt ovan utgörande 480 skäppor land, måste alltså åsättas en ideell areal av $480 \cdot \frac{1}{10}$ d.t land eller 48 d.t land. Detta är just det resultat, till vilket också Aakjærs kalkyler ha fört.

Vid en närmare granskning af Aakjærs uträkningar och de till grund för desamma liggande premisserna är det första, som faller i ögonen, att det omtalade bolet uppvisar en förvånansvärt låg areal, nämligen endast 14,6 d.t land.¹ Men det går ju knappast att betvivla riktigheten av en uppgift, som har hämtats direkt ur källorna.

Likaledes torde man böra acceptera den av Aakjær uträknade storleken, 8 byskäppor land, på en sönderjylländsk mkg jord, även om det måste erkännas, att källmaterialet icke giver något entydigt utslag på denna punkt². Ty Aakjærs värde synes vara det enda, som motsvarar rimliga krav på proportioner, och har därför sannolikheten för sig.

Icke heller synes någon berättigad anmärkning kunna riktas mot Aakjærs uppskattning av den angelska kvadratrodens ytinnehåll, eftersom det ungefärliga värdet är känt och den slutliga bestämningen blir en entydig konsekvens av de förefintliga talsammanhangen.

Av de yngre källornas uppgifter har Aakjær endast utnyttjat den för *havre* gällande (1 ört land = 20 skäppor havreländ), och det måste därför vara av intresse att undersöka i vad mån slutsatserna undergå förändring, om kalkylen i stället grundas på den av de båda upplysningarna, som avser sädesslaget *korn* (1 ört land = 10 skäppor kornland). Den märkliga konsekvensen blir då, att den ideella arealen av 1 mk angelskt kornland måste fastställas till endast 24 d.t land.³

Att emellertid 1 mk kornland sålunda skulle upptaga endast en hälften så stor yta som 1 mk havreländ, är en slutsats, som

¹) 24 byskäppor land = $\frac{33,635}{55,16} \cdot 24$ d.t land = 14,6 d.t land.

²) Uppgifterna 16, 20 och 32 byskäppor land äro också verifierade. Se Aakjær inl., 99.

³) Uträkningarna bliva exakt desamma som i det tidigare behandlade fallet, bortsett från den avgörande omständigheten, att i stället för multiplikationen $480 \cdot \frac{1}{10}$ d.t land = 48 d.t land träder den motsvarande räkningen $240 \cdot \frac{1}{10}$ d.t land = 24 d.t land.

icke kan accepteras. Ty vid den tidpunkt, från vilken de nyssnämnda källuppgifterna härröra, var marklandet en reglerad storhet, som gjorts oberoende av det utsådda sädeslagets art. Aakjær har ju själv i sin förträffliga uppsats *Plov og Havne* med styrka betonat, att jordvärderingsenheten *örtug land* har varit ett fixt arealmått.¹ Detsamma måste då kunna utsägas om örtuglandets multipel, marken sädesland.

Utgångspunkterna ha sålunda tydligen varit felaktiga. Lyckligtvis möter det ingen svårighet att utpeka det misstag, som har begåtts. Aakjær har (och detta säkerligen med rätta) identifierat den äldre utsädestaxeringens byskäppor kornland och havreland, varav alltså skulle följa, att inom denna värdering 1 skäppa kornland och 1 skäppa havreland skulle uppvisa samma areal. Men den nyare uppgiften från år 1685 ställer ju 10 skäppor kornland vid sidan om 20 skäppor havreland. De äldre och de yngre källuppgifterna strida således mot varandra och få därför icke samordnas på sätt som skett.

I själva verket är det lätt att förstå, att den av Aakjær anlitade upplysningen, att 1 ört sönderjylländskt land har omfattat 20 skäppor havreland, icke får föras tillbaka till den tidpunkt, då den omtalade utsädestaxeringen var relativt ny inom den betraktade landsdelen. Ty till grund för uppgiften måste ju ligga, att man har tänkt sig 480 skäppor rymmas i 1 mk havre, och såsom jag har närmare utvecklat i *Rymdmått*, var detta beräkningssätt av tämligen sent datum.² Vi komma snart att erfaras, att knappast heller den för korn gällande motsvarande notisen giver ett adekvat uttryck för de förhållanden, som utmärkte den äldre tiden. Vilja vi sålunda bilda oss en föreställning om storleken av det äldsta sönderjylländska marklandet säd, är det därför nödvändigt att helt avstå från att utnyttja de sentida källornas upplysningar.

¹) Naturligtvis finns det två principiellt skilda örtugsland, ett inom utsädesvärderingen och ett inom skyldtaxationen. Här avses det förra. — Aakjær har i det nämnda arbetet reserverat ett helt kapitel (s. 259—267) åt granskningen av den ifrågavarande arealenhetens tvenne former.

²) *Rymdmått*, 49 ff.

Frågan om man i den äldre medeltidens Angel har låtit sädesörtugen omfatta 12 eller 10 skäppor, är icke så lätt att besvara. Det förstnämnda alternativet är emellertid troligast, eftersom det är tydligt, att försåvitt det gäller jordmätningens enheter inom det nämnda området, duodecimalsystemet har spelat en stor roll såsom indelningsgrund. Vi ha sålunda konstaterat, att den angelska byskäppan land har utgjort 144 kvadratroder, och vidare går det att sluta, att det omdiskuterade bolet har omfattat 144 skäppor land. För övrigt kan påminnas om att den normala beräkningsmetoden inom västra Danmark vid detta tillfälle var 288 skäppor säd på 1 mk.¹ Jag giver därför visst företräde åt uppfattningen, att örtugen sönderjylländskt sädesland vid den ifrågavarande tidpunkten har uppdelats i 12 skäppor och marken sädesland sålunda i 288 skäppor.

Den läsare, som med stöd av källuppgiften från år 1685 eller av någon annan anledning hellre vill tänka sig en tiodelning av sädesörtugen, har endast att reducera de arealenheter, som inom kort komma att härledas, i proportionen 10 : 12, d. v. s. 5 : 6.

I detta sammanhang bör särskilt understrykas, att vi icke kunna å priori påräkna, att jordvärderingsenheten byskäppa land skall uppvisa en av det utsådda sädesslagets art oberoende storlek. Att så har kunnat vara fallet beträffande den förutnämnda arealenheten örtug land har sin grund däri, att sädesörtugen har tilldelats olika skäpptal i råg, korn och havre samt att dessa sädesslags besåningsförmågor i det närmaste torde ha varit omvänt proportionella mot skäpptalen. Byskäppan land har emellertid ständigt omfattat 6 skäppor land, och vid fastställandet av denna relation måste helt andra synpunkter än de just anförda ha gjort sig gällande.²

Den dragna slutsatsen kan erhålla en direkt bekräftelse ur källorna. Dessa vitsorda nämligen, att arealerna av tunnorna råg- och kornland *icke* ha sammanfallit, i det den förra enheten

1) Jmf med Rymdmått, 54. Se vidare i föreliggande avhandling not 1 på s. 515 samt en kommande utredning av frågan i del III.

2) Sambandet är i sin upprinnelse av volymometrisk art, i det 1 byskäppa hade samma rymdinnehåll som 6 vanliga skäppor.

har varit $1\frac{1}{2}$ gånger så stor som den senare (67,27 ar resp. 44,85 ar; jmf med not 1 på s. 527). Det motsvarande måste gälla om *byskäpporna* råg- och kornland. Tydligt har man vid detta tillfälle ansett, att rågens besåningsförmåga har varit $1\frac{1}{2}$ gånger så stor som kornets.¹

Trots att något *principiellt* skäl icke kan angivas, som talar för att byskäpporna korn- och havreländ skulle upptaga lika stora arealer, synes detta, att döma av Aakjærs undersökningar, likväl ha varit fallet i verkligheten.² Slutsatsen förutsätter, att åt korn och havre har kunnat tillmätas samma besåningsförmåga, vilket icke förefaller omöjligt. Ty visserligen har det varit vanligt, att havrens besåningsförmåga något understigit kornets,³ men eftersom den senare storheten, såsom vi strax skola finna, har uppvisat ett anmärkningsvärt lågt värde i det betraktade fallet, skulle den förra trots allt ha kunnat vara högst normal.

Vi ha tidigare konstaterat, att en engelsk byskäppa kornland har varit mycket nära $\frac{3}{5}$ d.t land. Det teoretiska värdet, svarande mot normal besåningsförmåga hos kornet (1 d.t korn på 1 d.t land), är emellertid $\frac{4}{5}$ d.t land, eftersom den i Angel brukade byskäppan rymde $\frac{4}{5}$ d.t.⁴ Kornets besåningsförmåga kan därför vid det betraktade tillfället anses ha utgjort vidpass $\frac{3}{4}$ av den normala, ett resultat, som stödjer den ovan dragna slutsatsen.

Vi skola nu göra ett försök att härleda de sönderjylländska

¹ Detta i motsats till vad som måste ha gällt vid det 18:e århundradets begynnelse (jmf med notisen från år 1718). — Till grund för alla jämförelser mellan besåningsförmågor lägga vi volymen, icke vikten.

² Maal, 227.

³ År 1896 var det genomsnittliga utsädet på 1 d.t land $8\frac{1}{2}$ skäppor korn eller $11\frac{1}{2}$ skäppor havre (Plov, 265). Jmf vidare med not 2 på s. 533.

⁴ Rymdmått, not 19 på s. 21. — Genom att andraga den ideella relationen 1 d.t korn på 1 d.t land framhäva vi mycket tydligt det sönderjylländska kornlandets undantagskaraktär. Fallet belyser den arbetsmetod, som införandet av de ideella värdena möjliggör. Dessa värden kunna förliknas vid känsliga barometrar, som omedelbart inregistrera alla från de normala förhållandena avvikande företeelser.

sädeslandens teoretiska storlek, för vilket ändamål vi vilja taga i anspråk en av deras naturliga enheter, byskäppan kornland. Eftersom denna sistnämnda omfattade 6 skäppor land, marken korn- eller havreland av allt att döma 288 skäppor land, blir den beräknade ideella arealen av marklandet korn eller havre 48 byskäppor land. Det tidigare omtalade bolet skulle alltså ha varit ett halvt mk korn- eller havreland.

Den ytterligare konsekvensen blir, att ett sönderjylländskt mk rågländ måste tillerkännas en teoretisk storlek av 72 byskäppor kornland, d. v. s. $1\frac{1}{2}$ gånger den nyssnämnda arealen.

Uttryckta i senare danska tunnland bliva de motsvarande ytangivelserna 29,3 d.t land för 1 mk korn- eller havreland samt 43,9 d.t land för 1 mk rågländ.¹

Vi gå nu över till att betrakta de sentida källnotiserna. Om kornets besäningsförmåga har varit normal, och om 10 skäppor ha räknats på kornörtugen, skall 1 mk sädesland inom setting-skäppans område uppvisa en ideell areal av 32 d.t land och kräva ett teoretiskt årligt utsäde av 32 d.t korn.² Men den förutnämnda källuppgiften från år 1718 räknar endast med en utsädesmängd av 24 d.t korn per mk land och år. Detta visar (förutsatt, att det har varit fråga om det absoluta utsädet, och i den mån det nämnda meddelandet kan tänkas giva uttryck för en mera allmän tendens), att kornets besäningsförmåga vid det betraktade tillfället har varit relativt hög, eller också, att det ifrågavarande marklandet har uppvisat en lägre areal än den teoretiskt beräkningsbara, som var 32 d.t land.

Tydligt är emellertid, att under alla omständigheter havren måste ha tillerkänts en anmärkningsvärt låg besäningsförmåga vid den betraktade tidpunkten, d. v. s. omkring år 1700. Ty de anförda notiserna vittna ju samstämmigt om att från utsädes-synpunkt 1 d.t korn hade sin motsvarighet i 2 d.t havre. Måhända kan i denna omständighet sökas förklaringen till ett uttalande av N. Oest, vilket visserligen härrör från året 1765? Denne forskare menar nämligen, att i en sönderjylländsk skäppa

¹ Reduktionsfaktorn är $\frac{33,825}{65,18}$.

² 240 settingskäppor à $\frac{2}{15}$ d.t = 32 d.t.

havreländ borde kunna sås mera än 1 skäppa havre, snarare $1\frac{1}{2}$ skäppa.¹ Från de av oss valda utgångspunkterna förefaller det emellertid som om 1 skäppa havre skulle ha varit en tämligen väl avpassad utsädesmängd för en dylik skäppa havreländ.² Men Oest har väl från sin tids sätt att se på saken tillmätt åt havren en väsentligt lägre besåningsförmåga än den, som för oss måste framstå såsom den normala.

Den gjorda undersökningen har icke förmått bekräfta det av Aakjær framförda påståendet, att det sönderjylländska marklandet säd har uppvisat en ideell areal av 48 d.t land. Endast för havreländet skulle detta kunna vara möjligt, och endast om därjämte två förutsättningar samtidigt äro för handen, nämligen att havremarken inom jordmättet har omfattat 480 skäppor samt att besåningsförmågorna hos korn och havre ha varit lika stora. Men dessa båda villkor kunna icke förenas, eftersom den anförda beräkningsgrunden, 480 skäppor på 1 mk havre, utan allt tvivel har utarbetats med tanke på att havrens besåningsförmåga skulle vara väsentligt lägre än kornets. Det förefaller mig därför vara uppenbart, att det sönderjylländska marklandet säd icke vid något tillfälle har framvisat den av Aakjær önskade ideella arealen, 48 d.t land.

Skyldskäppa och skatteplog.

Den rätta tidpunkten torde nu vara inne för att yttra några ord om *debitus modius*, skyldskäppan på Falster. Denna omnämnes i KVJ:s falsterlista i samband med byarna Fiskebæk och Gedesby.³ I Rymdmått har jag lyckats påvisa, att skyldskäppans volym har utgjort $\frac{2}{3}$ av den normala skäppans, själändsskäppans. Och då denna sistnämnda rymde $\frac{1}{6}$ d.t, är det

¹ Aakjær inl., 117; Plov, 261.

² Ur uppgifterna från år 1896 kan inhämtas, att det genomsnittliga havreutsädet på 1 d.t land var 1,44 d.t. Normen 1 settingskäppa havre på 1 skäppa sönderjylländskt havreländ betyder, att 1 d.t land har tagit ett årligt utsäde av 1,31 d.t havre, och denna siffra avviker som synes icke så mycket från den för år 1896 gällande.

³ Aakjær, 47.

lätt att inse, att skyldskäppan måste ha omfattat $\frac{1}{9}$ d.t. Detta resultat är mycket starkt grundat.¹

Jag erinrar om att den falsterska skyldmarken jord vid tiden för KVJ har teoretiskt omfattat 48 d.t land, men vid något tillfälle dessförrinnan 32 d.t land.² Vid den förstnämnda tidpunkten har 1 mk sädesland på Falster krävt ett beräknat årligt utsäde av 40 d.t korn och uppvisat den ideella arealen 40 d.t land (s. 521 f). Detta motsvarar normen 1 d.t korn per 1 d.t land och år, ett samband, som åtminstone vad beträffar valdemarstiden, synes mig ha haft en hög grad av giltighet (s. 522). Vi ha också kommit till slutsatsen, att de förefintliga grundenheterina inom utsädes- och skyldtaxationerna, själlandsskäppan kornland resp. penningen skyldjord, ha varit identiska begrepp inom den betraktade landsdelen (s. 523).

Vid den tidpunkt, då skyldmarken jord på Falster hade den teoretiska arealen 32 d.t land, måste antagas, att settingskäppan har varit gångbar på öarna.³ Marken kornland bör vid detta tillfälle ha teoretiskt omfattat 240 settingskäppor à $\frac{2}{15}$ d.t land eller 32 d.t land. Vid tiden för den äldre taxationen torde alltså markerna kornland och skyldjord ha uppvisat den gemensamma ideella arealen 32 d.t land.

Skyldmarkens normala omfattning var under valdemarstiden 288 skyldpenningar. Därest denna indelningsgrund, vilket förefaller sannolikt, har haft giltighet även under den föregående tidsperioden, skulle alltså den äldre taxeringens penning skyldjord ha teoretiskt motsvarat $\frac{32}{288}$ d.t land eller $\frac{1}{9}$ d.t land. Detta resultat bör givetvis ses i ljuset av det faktum, att, såsom vi nyss erforo, skyldskäppan rymde $\frac{1}{9}$ d.t korn. Enligt den anförda ideella principen om sambandet mellan utsädesmängd och utsädesareal skulle följaktligen 1 skyldpenning jord just påfordra 1 skyldskäppa korn i årligt utsäde. Eller med andra ord: *penningen skyldjord* och *skyldskäppan kornland* skulle från teoretisk synpunkt ha varit sammanfallande storheter. Mot-

¹ Rymdmätt, 37 f.

² Aakjær inl., 94 f; Guldvärdering I, 436.

³ Guldvärdering I, 436.

svarande relation hade ju också giltighet vid tiden för KVJ, endast med den skillnaden, att skyldskäppan vid detta tillfälle var ersatt med själlandsskäppan.

Skyldskäppan tillhör alltså den äldre taxeringen, själlandsskäppan den nyare. Från denna synpunkt borde ju skyldskäppan icke alls ha omnämnts i KVJ. Men av en eller annan anledning ha tydligen spår av den gamla värderingsprincipen dröjt sig kvar i de av falsterlistans uppgifter, som beröra de båda omdebatterade byarna, Fiskebæk och Gedesby.

I Rymdmått har jag påvisat, att skyldskäppan tagits i bruk vid uppmätningen av sådan spannmål (korn), som i huvudstycket har tilldelats benämningen »Gedesbys skyld».¹ Man kan därför svårigen tänka sig något annat än att skyldskäppan i detta sammanhang har gjort tjänst såsom en landgilleskäppa.²

Frågan om den falsterska skyldskäppan från början har varit en utsädes- eller landgilleskäppa är ytterst vansklig att besvara, och överhuvudtaget är det med tanke på de äldsta källornas beskaffenhet i de flesta fall uteslutet att lägga genetiska synpunkter på ett sådant problem som det förevarande. Lika lätt som det i det betraktade fallet är att iakttaga de förefintliga sambandsrelationerna, lika svårt är det att insätta dem i en riktig tidsföljd och i ett riktigt orsakssammanhang. Jag lämnar därför den framställda frågan helt obesvarad och likaså den därmed närbesläktade, vilken av de båda likastora enheterna, skyldskäppan kornland eller den äldre taxeringens penning skyldjord, som har varit den ursprungligaste och sålunda kan tänkas ha givit upphov till den andra.

En jordvärderingsenhet, som vi endast mera flyktigt ha berört i det föregående, är *skatteplogen*. Att densamma har haft

¹ Aakjær, 16, 47; Rymdmått, 26 f.

² Erslev, 23 (med not 1), 309; Rymdmått, 39. — Att den (reella eller skenbara) avkortning av utskylderna, som skyldskäppan synes medföra, har haft någonting att skaffa med tremarksregeln, är endast troligt under den förutsättningen, att nämnda regel varit mera bokstavstroget tillämpad under den äldre perioden än under valdemarstiden. Vid detta senare tillfälle var nämligen det teoretiska förhållandet mellan statsskatt och totalavgift på öarna icke 2 : 3 utan 2 : 3,2 (Guldvärdering I, 419 f).

en stark anknytning till utsädestaxeringen förefaller sannolikt, och det torde därför icke vara oberättigat att i det föreliggande sammanhanget upptaga plogens problem till en något mera ingående behandling än vad tidigare har varit möjligt.

Rhamm har givit skäl för att ett plogland på öarna skulle i princip ha motsvarat 1 mk sädesland, och Aakjær har med skärpa understrukit denna uppfattning. Han menar, att den ideella arealen av ett ostdansk plogland skulle vara 48 d.t land. Sedan är det en annan sak, att redan vid tiden för KVVJ plogland och sädesland hade dragit sig något ifrån varandra, så att den teoretiska överensstämmelsen icke alltid var tillfinnandes.¹

På grund av det alltmera framträngande trevångsbruket och andra liknande omständigheter låg icke varje år hela den taxerade jorden under plog. Plogens verkliga kapacitet måste därför något nedskrivs i förhållande till det sagda, och den mot en plog svarande effektiva åkerarealen torde grovt kunna uppskattas till 32 d.t land, d. v. s. $\frac{2}{3}$ av det angivna beloppet, 48 d.t land.

Den ideella arealen av 1 mk sädesland på öarna var under den yngre medeltiden 48 d.t land men under valdemarstiden endast 40 d.t land. Och vid ett tidigare tillfälle torde den ifrågavarande siffran ha varit ännu lägre, nämligen 32 d.t land.²

Erslev har föreställt sig, att det jylländska ploglandet närmast skulle ha korresponderat mot 3 mkg jord enligt jydsk lagen.³ En sådan mening kan emellertid knappast försvaras, eftersom det sistnämnda områdets ideella omfattning är icke mindre än 96 d.t land.⁴ Snarare skulle man med hänsyn till de uppskattningar, vi ovan gjorde, vilja tänka sig, att den jydsk lagens plogland skulle uppvisa ett värde, som låge mera i närheten av 1 mkg jord eller ideellt 32 d.t land.

Vid den tidigare utförda ingående penetrationen av den jyd-

¹ Rhamm, 366 f, 375; Aakjær inl., 96, 115 ff, se speciellt s. 120; kom., 452 ff; Plov, 279 ff; Maal, 232 f.

² Se ovan s. 534 samt Guldvärdering I, 436.

³ Erslev, 50.

⁴ Guldvärdering I, not 1 på s. 427.

ska lagens ledningsbestämmelser kommo vi till slutsatsen, att dessa framträdde konsekventast, om 1 plogs ärja tilldelades samma ideella areal som 1 mkg jord, d. v. s. 32 d.t land.¹ Då denna åsikt låter sig väl förena med de just framförda synpunkterna, är det mycket som tyder på att den skulle kunna vara riktig.

Föreställningen om att 1 plogs ärja skulle ha omfattat 3 mkg jord enligt jydskan ingår såsom ett led i Erslevs teori om »full egendom».² Denna uppfattning är emellertid otillräckligt grundad, eftersom det icke finns någon möjlighet att identifiera *alla* storheterna bol, mk skyld, mk sädesland, hafn, plog och fullt landvärn med varandra.

I detta sammanhang kan det vara av intresse att närmare studera ett i KVJ förefintligt samband mellan plogland och skyldjord på Falster. Falsterlistan uppför c:a 620 mk skyldjord³ och ploglistans falsterdel i KVJ 430 plogar.⁴ Om dessa uppgifter sammanställas, blir resultatet, att det ifrågavarande ploglandet i medeltal kommer att omfatta 69 d.t land, vilket skulle motsvara 2,16 mkg jord enligt jydskan.⁵

Att det falsterska ploglandet vid tiden för KVJ skulle ha utgjort genomsnittligt 69 d.t land, är emellertid föga troligt. Vid denna tidiga tidpunkt bör väl om någonsin Aakjærs identifikation av plogland och mk sädesland ha giltighet. Jag håller därför för sannolikt, att man vid den gjorda jämförelsen har utgått från oriktiga förutsättningar.

Det är mycket tydligt, att falsterlistans uppmärksamhet är speciellt vänd mot den skyldjord, som har tillhört konungen och hans män.⁶ Man kan då fråga sig, varför ploglistans intresse

¹ Guldvärdering I, 410.

² Erslev, 43 f, 49 f, 127 f, 143.

³ Ibidem, 297. Primäruppgiften är 4954 öre.

⁴ Aakjær, 82.

⁵ Bolin utför denna beräkning i Ledung, 114, not 3, men kommer till ett dubbelt så högt värde som det ovan angivna, eftersom han har förbi-sett, att den falsterska skyldmarken jord blott är hälften så stor som den själländska och således bör likställas, icke med 3 mkg jord enligt jydskan utan i stället med 1½ mkg jord.

⁶ Aakjær, 41 ff.

skulle ha haft en helt annan inriktning och varför denna källa således skulle ha redovisat *samtliga* plogar på den nämnda ön. Vore det icke naturligare, om båda källorna hade riktat blicken just mot den jord, som har varit konungens och herrarnas egendom? Den jord, som i falsterlistans överskrift har erhållit beteckningen »quaedam pars Falstrie.«¹

Det möter ingen större svårighet att räkna ut, att den skyldjord på Falster, som ägts av konungen eller dennes män, har omfattat c:a 350 mk. Siffran kan icke exakt fixeras, emedan några behövlige uppgifter saknas, men det riktiga värdet kan icke ha legat långt ifrån det nu angivna beloppet. Ur Erslevs sammanställning på s. 292—295 framgår f. ö., att nämnda skyldjord har av honom upptagits till 2803⁵/₆ öre, vilket uträknas till 350,5 mk.

Vi föreställa oss i enlighet med det sagda, att ploglistans 430 plogar för Falster ha haft sin direkta motsvarighet i dessa falsterlistans c:a 350 mk skyldjord. Enär den ideella omfattningen av en falstersk mk skyldjord är 48 d.t land, skulle alltså de 430 plogarna ha korresponderat mot 350 · 48 d.t land eller 16800 d.t land. En division utvisar (16800:430), att det ifrågavarande ploglandets genomsnittliga areal blir 39,1 d.t land, vilket som synes kommer mycket nära den jämna siffran 40 d.t land. Men 40 d.t land är ju just det teoretiska värdet för valdemarstidens sädesland eller plogland på öarna (se ovan s. 536). Ur själva det erhållna facit, framvisande det från helt andra utgångspunkter härledda idealvärdet, kunna vi alltså hämta ett indirekt stöd för riktigheten av den till grund för resultatet lagda hypotesen.

Aakjærs åsikt, att plogland och mk sädesland skulle ha

¹ Aakjær, 41. Redan Erslev har uppmärksammat, att antagandet om att de i KVJ refererade plogtalen för Själland-Mön och för Lolland-Falster skulle giva ett direkt uttryck för de odlade arealernas storlek inom dessa båda områden, leder till ett mindre troligt resultat. Han konstaterar, att Själlands plogtal är för högt för att en acceptabel proportion skall framkomma (Erslev, 127, 128). Saken kan givetvis också uttryckas så, att det av källan angivna plogtalet för Lolland-Falster är för lågt. Genom det nya sättet att se på problemet elimineras den nämnda olägenheten helt vad beträffar landsdelen Falster.

sammanfallit under valdemarstiden, har sålunda kunnat erhålla en förvånande god bekräftelse i KVJ. Vi ha därför all anledning tro, att den nämnda principen skall leda oss i rätt riktning, när det gäller att uppskatta storleken av ett plogland på Jylland vid tiden för den jydskas lagen.

De avgifter, som förutsätts i nämnda lag, ha bevisligen refererat till jyllandsvikten,¹ och då denna enligt formeln på s. 20 i Rymdmått har sin naturliga motpol i settingskäppan, måste vi utgå ifrån att denna skäppa har legat till grund för bestämningen av det ifrågavarande jylländska sädeslandets storlek. Settingområdets ideella värde för 1 mk sädesland (kornland) är 32 resp. 38,4 d.t land, beroende på om man har låtit kornmarken omfatta 240 eller 288 skäppor.² Det sistnämnda alternativet är emellertid med hänsyn till vad som uttalades i not 1 på s. 515 det vida troligaste. Ty att kornmarkens skäpptal vid något tillfälle skulle varit lägre än den motsvarande rågmarens, kan icke stödjas genom något som helst exempel. Den jydskas lagens plogland, »full plogs ärja«, sannolikt motsvarande ett jylländskt mk sädesland, borde således ha uppvisat den ideella arealen 38,4 d.t land, vilket i jydskas lagens mening skulle ekvivalera 1,2 mkg jord (enligt normen 1 mkg jord = ideellt 32 d.t land).

Full plogs ärja skulle sålunda från principiell synpunkt ha omfattat något mera än 1 mkg jord enligt jydskas lagen. Möjligen har emellertid det nämnda begreppet haft sin direkta motsvarighet i just 1 (ny) mkg jord, eftersom den jydskas lagens ledningsföreskrifter särskilt tyckas utpeka denna siffra såsom den rätta.³

¹ Guldvärdering I, not 2 på s. 445.

² 240 settingskäppor à $\frac{2}{15}$ d.t = 32 d.t; 288 skäppor à $\frac{2}{15}$ d.t = 38,4 d.t. Se t. ex. Rymdmått, 99, tab. 9.

³ Se Guldvärdering I, 410. — Det är ju ingalunda säkert, att sambandet mellan plogland och sädesland har varit så fixerat, att dessa båda begrepp skola uppfattas såsom helt och hållet sammanfallande storheter. Under de föreliggande omständigheterna vågar jag emellertid icke, trots jydskas lagens vittnesbörd, bestämt påstå, att det jylländska ploglandet har varit *precis* lika stort som 1 mkg jord enligt denna lag; att de båda ifrågavarande områdenas arealer måste ha legat mycket nära varandra, torde dock vara en ofrånkomlig slutsats.

Av intresse är att i sammanhanget meddela, att de av Aakjær i Maal, 233 anförda genomsnittsarealerna för 1 plogs jord åren 1567 och 1682 i övervägande antalet fall ligga mycket nära 32 d.t land; endast för Jylland en obetydlighet högre, nämligen 35,3 d.t land. Den av nämnde forskare vid upprepade tillfällen verifierade ytan 48 d.t land har således icke ensamrätt i källorna.

=====

Forfalskede David sin beretning af 2. dec. 1863?

AF

HARALD JØRGENSEN

Professor Troels Fink har i nærværende tidsskrift (11. rk. III. s. 1—47) genoptaget drøftelsen af det for en snes år siden så heftigt debatterede spørgsmål om C. N. Davids forhandlinger med Christian IX og den engelske minister Sir Augustus Paget i forbindelse med tronskiftet i 1863. Da jeg havde givet det samme spørgsmål en ret udførlig omtale i min i efteråret 1950 udgivne bog om C. N. David, og da jeg på afgørende punkter ikke kan godkende de af Fink forfægtede synspunkter, vil jeg gerne have lejlighed til her i tidsskriftet at tage stilling til disse og motivere min opfattelse. Jeg har ganske vist i en kronik i Politiken (9. februar 1951) fremsat nogle kritiske bemærkninger. Disse måtte imidlertid af pladshensyn få en ret almindelig karakter og havde fælles relation til de af Erik Arup og Fink forfægtede synspunkter. Ved en virkelig imødegåelse er det imidlertid nødvendigt at gå i enkeltheder, og en sådan indgående drøftelse kan kun have interesse for faghistorikere.

Jeg går ud fra, at alle læsere af tidsskriftet kender Finks afhandling og har gennemlæst de omstridte dokumenter, der nu har været aftrykt i Historisk Tidsskrift ikke mindre end to gange. Det drejer sig både om Davids to beretninger af 1863 og 1874, brevvekslingen mellem den engelske gesandt og lord Russell samt uddragene af statsrådsprotokollen for mødet d. 16. og 18. november. Jeg kan derfor gå lige til sagen.

Finks polemik med Erik Arup lader jeg ligge. Den bevæger sig stort set på linie med synspunkter, som jeg har fremført i min bog. Selv om der kan være enkeltheder, hvorom vi er uenige, har det liden interesse at gennemdrøfte disse.

Resultaterne af Finks undersøgelser sammenfattes s. 26 og 31 i dette: Kongen og David har i forening forsøgt ved Englands mellemkomst at opnå en udsættelse af underskriften på fællesforfatningen, og David kom bagefter til den opfattelse, at han havde været med til noget politisk angribeligt. For dels at dække herover dels at tilbagevise cirkulerende rygter om, at kongen først havde underskrevet efter at have forhørt sig for hos den engelske regering skrev David sin beretning 2. dec. 1863. Beretningen er altså bevidst forfalsket. »Hvad han end har villet bruge det til, kan det ikke holde for den historiske kritik«, siger Fink s. 31.

I modsætning hertil mener jeg, at 1863-beretningen må betragtes som en historisk redegørelse for Davids forhandlinger med kongen og Paget i de skæbnsvangre dage omkring tronskiftet i 1863, hverken mere eller mindre. Under disse forhandlinger optrådte David som kongens fortrolige rådgiver. For at kunne udføre denne opgave tilfredsstillende talte David i de afgørende dage med mange mennesker for at danne sig et indtryk af den politiske situation ude og hjemme, således som den udviklede sig fra dag til dag, og han refererede for kongen, hvad han erfarede, og hvad han anså kongen måtte vide, når han skulle træffe den vigtige beslutning om underskriften på fællesforfatningen. At han sammen med Christian IX skal have forsøgt at drive England frem til en handling, der kunne have medført en udsættelse af kongens underskrift, har efter min opfattelse ingen hjemmel i foreliggende kilder.

At 1863-beretningen må betragtes som et forsøg fra Davids side på at skildre et kapitel af Danmarkshistorien, i hvilket han selv havde spillet en vis rolle, betragter jeg som uomtvisteligt. David siger det selv i indledningen, og det fremgår desuden af manuskriptets ydre form (jfr. min bog s. 357). Manuskriptet afleveredes efter Davids død i 1874 sammen med andre

dokumenter til gehejmearkivet, og i dettes årsberetninger fra 1875 (s. IV) kan læses følgende: »Etatsraad E. Collin indleverede til dette Archiv et blandt afg. Conferentsraad Davids Papirer fundet Omslag, hvis Indhold ifølge Paaskriften ikke maatte offentliggjøres før en vis angiven Tid«. Fink synes ikke at have gjort sig dette forhold klart. På s. 28 fremsætter han nogle betragtninger om, hvad beretningen kunne bruges til (»danne grundlag for en artikel i bladene, hvis sagen ved en indiskretion kom frem, eller bruges som basis for en tale i rigsrådet, hvis spørgsmålet skulle blive bragt på bane der«). For den, der har haft lejlighed til at arbejde med Davidske koncepter, og som har haft originalmanuskriptet til 1863-beretningen i sin hånd, forekommer disse betragtninger besynderlige. Det samme gælder den sammesteds fremsatte gisning, at David ville prøve at nedfælde sine tanker på papiret for at se, hvor overbevisende hans alibi for Christian IX kunne blive. Dette motiveres med, at han ikke fortæller sandheden om de begivenheder, han vil belyse. Men det er dette, Fink har påtaget sig at bevise. Har Fink iøvrigt tænkt på, at når David fortalte falsk om sit og kongens indbyrdes forhold, trak han også kongen ind i sin usandfærdighed? Kunde David regne med, at dette ville finde bifald hos kongen? Jeg kan derfor ikke tilbageholde den bemærkning, at jeg finder det ejendommeligt, at Fink ikke har gjort sig ganske klart, af hvad art den kilde er, som han gør til genstand for behandling. Det er dog et ikke uvæsentligt spørgsmål for helhedsvurderingen.

Men lad os nu se på 1863-beretningen. Om den udtaler Fink på s. 10: »David har meddelt urigtige oplysninger i sit omtrent samtidige notat«, s. 12: »1863-beretningen må derfor i hovedsagen forkastes, således som Arup har gjort det i sin første afhandling. Kun hvor dens oplysninger bekræftes af andre kilder er der grund til at nære tillid til den«, s. 20: beretningen er »tendensiøs«, s. 26: at David i »1863-beretningen vil skjule«, at kongen og han har forsøgt at fremkalde et diplomatisk tryk på regeringen og s. 28: at den er »urigtig«.

Fink fastholder altså på dette afgørende punkt Arups gamle

tese. 1863-beretningen har kun en begrænset historisk kildeværdi, fordi den bevidst skjuler den historiske sandhed. Hvormed motiveres nu denne klare afvisning af beretningens kildeværdi? Et hovedpunkt er den tilsyneladende kronologiske uoverensstemmelse mellem 1863-beretningen og det endnu mere samtidige brev af 19. nov. 1863 fra Paget til Russell. Jeg vil gerne på dette sted udtrykke min glæde over, at Fink og jeg uafhængige af hinanden er kommet til den opfattelse, at der må tillægges Pagets brev en ganske særlig vægt, og at vi desuden også er enige om, at Davids beretning af 1874 er en dårlig historisk kilde, som der ikke kan bygges noget på.

Den 1. kronologiske uoverensstemmelse mellem de to dokumenter opstår ved skildringen af de to mænds indledende kontakt. David oplyser i sin beretning, at han skrev en billet til Paget tirsdag aften, medens Paget oplyser, at hans første samtale med David fandt sted »Tuesday morning«. Jeg har i min bog (s. 371) fremsat den formodning, at der her fra Davids side er tale om en sjuskefejl i fremstillingen. Efter udførligt at have skildret sine samtaler med kongen i løbet af mandagen, bryder David sin kronologiske fremstilling og giver meddelelse om kongens underskrift i statsrådet om onsdagen. Han glemmer således tirsdagen og kalder onsdag for »næste dag«. Denne unøjagtighed forleder ham til at henlægge skildringen af vennens besøg hos ham og den alarmerende oplysning om Pagets stilling til fællesforfatningen til aftenen i forvejen, altså tirsdag d. 17. november. Jeg mener, at det er fuldt ud forsvarligt at rette Davids tidsangivelse fra tirsdag til mandag aften. Davids fejltagelse bør forklares ved sjuskeri eller distraktion samt ved det ganske naturlige forhold, at de fleste mennesker har vanskeligt ved præcist at gengive alle detaljer i en begivenhedsrække, når der er forløbet nogen tid, siden begivenhederne fandt sted. At brevet til Paget er skrevet mandag aften sandsynliggøres endvidere ved Pagets uafhængige meddelelse om, at hans første samtale med David fandt sted »Tuesday morning«.

David har ingen tidsangivelse for sin første samtale med Paget (se s. 36). Når der derfor s. 9 i Finks afhandling står: »i 1863-

beretningen sagde han, at den første samtale fandt sted enten tirsdag d. 17. om aftenen eller onsdag den 18. om formiddagen« er dette urigtigt. Der står absolut intet herom.¹

Vi kommer nu til Davids anden samtale med Paget. Om tidspunktet for denne oplyser David (s. 37), at den fandt sted onsdag eftermiddag. Andet står der ikke i beretningen. Dette gengiver Fink s. 10 således: »David siger, at han først fik efterretningen om den britiske regerings svar til Sir Augustus Paget onsdag eftermiddag d. 18, efter at kongen havde underskrevet«. Også dette er en udvidelse af Davids tekst, som jeg ikke kan anerkende.

Hvad oplyser nu Paget om tidspunktet for denne samtale. Ja han siger s. 42 kort og godt, at han kaldte David til sig: »yesterday morning« (onsdag), hvilket i Finks afhandling gengives (s. 10) med ordene: »Paget oplyser, at David fik meddelelsen onsdag formiddag d. 18., før kongen underskrev«. Der er atter her foretaget en udvidelse af tidsangivelsen, som ikke har direkte hjemmel i de foreliggende dokumenter, og som giver Fink anledning til at konkludere, at Davids og Pagets beretninger på dette vigtige punkt »afgørende strider mod hinanden« (s. 10). Men gør de nu det?

Vi holder fast ved, at ingen af de to herrer har en nøjagtig tidsangivelse, men begge anvender et upræcist udtryk »eftermiddag« og »morgen«. Hvad er »morgen« i en englænders mund? Såvidt jeg ved, anvender mange englændere betegnelsen »morgen« på en væsentlig del af dagen. Der behøver derfor ikke at være nogen væsentlig modsætning mellem Davids »efter-

¹ På dette sted vil jeg gerne komme med et par kritiske bemærkninger om den s. 32—33 aftrykte tidstavle. Skal den kunne påregne interesse, må den efter min mening fremtræde som et korrekt referat af kildernes meddelelser og ikke som en konstruktion. Under rubrikken: 1863-beretningen er opført samtale 2 med kongen mandag morgen: »Indhold oplyses ikke«. Oplysning herom findes imidlertid se s. 35 linie 23—26. Samtale 3 mandag aften: »Indhold ikke oplyst«. Dette er galt, idet oplysning herom findes s. 36, linie 16—30. Den der refererede samtale er imidlertid gjort til samtale 4 og henlagt til tirsdag aften. På s. 25 har Fink imidlertid antydnet det rigtige forhold.

middag« og Pagets »morning«. Mere kan vist ikke siges om denne sag.

Jeg må nu bede læseren et øjeblik se på Pagets brev af 19. november. Formålet med det er at redegøre for gesandstens samtaler med David. Referatet er udførligt. Først fortælles om Davids henvendelse og samtalen om tirsdagen. Derefter skildres forløbet af den anden samtale om onsdagen. Først efter at gesandten har sluttet sit referat af samtalerne med David, gentager han meddelelsen om kongens underskrift på fællesforfatningen, som han allerede havde indberettet telegrafisk dagen i forvejen. Derefter afsluttes brevet med nogle personlige betragtninger dels om samtalerne med David dels om den almindelige danske indrepolitiske situation. Således som brevet stilistisk er bygget op, er der efter min mening intet i vejen for, at den 2. samtale med David kan have fundet sted på et tidspunkt, som efter Davids sprogbrug betegnes som eftermiddag, og der er intet i brevet, der gør det muligt med sikkerhed at tidsfæste samtalen til før statsrådsmødet kl. 1. Indførelsen af bemærkningen om statsrådsmødet på det sted i brevet, hvor den er anbragt, berettiger ikke den slutning, at alt, hvad der tidligere er omtalt i brevet, også kronologisk har fundet sted før statsrådet. Jeg kan derfor ikke se berettigelsen i Finks konklusion, at en kronologisk modsætning mellem Davids beretning og Pagets brev forstærker den opfattelse, »at David har meddelt urigtige oplysninger i sit omtrent samtidige notat« (s. 10).

Fink nøjes imidlertid ikke med at forkaste 1863-beretningen alene på de påståede kronologiske uoverensstemmelser. Han fører også andre argumenter i marken, som det ligeledes er nødvendigt at tage stilling til.

Fink gør s. 11 opmærksom på, at David i sin beretning skriver, at en ven opsøgte ham tirsdag aften og fortalte som noget aldeles pålideligt, at Paget havde betegnet det som et højst farligt skridt for kongen at stadfæste forfatningen. Efter Pagets brev, fortsætter Fink, var foranledningen til Davids henvendelse til Paget derimod en samtale mellem David og kongen mandag

aften d. 16. november, så at man af Pagets brev må slutte, at han kommer efter aftale med kongen, selv om han ikke er sendt af denne. Der er efter Finks opfattelse atter her en afgørende modsætning mellem de to beretninger.

Hertil vil jeg gerne først spørge, hvilken forskel er der egentlig mellem at »komme efter aftale med kongen« og at være »sendt af kongen«? Det må vist komme ud på eet. Betragter vi dernæst Pagets referat af det første møde med David, må jeg gøre opmærksom på, at Paget begynder brevet med at præsentere David for den engelske udenrigsminister som kongens nære rådgiver, og han tilføjer, at David selv berørte en stedfunden samtale med kongen om krisesituationen. Dernæst siger han ganske klart, at David udtrykkelig opgav ikke at være sendt af kongen, men at han efter samtalen med kongen selv havde bestemt sig for at opsøge gesandten. Havde gesandten haft den opfattelse, at David virkelig var sendt af kongen, havde han utvivlsomt overfor sin chef gjort opmærksom på dette, da dette naturligvis måtte være af primær interesse for ham. Men gesandten gør det ikke. Jeg kan ikke se, at der er noget mærkeligt i, at David indleder samtalen med Paget med at tale om sin sammenkomst med kongen aftenen i forvejen, så meget mindre som denne samtale virkelig havde fundet sted. Derimod ville det forekomme mig noget besynderligt, om David havde indledt sin samtale med gesandten ved at henvise til »vennen«. Havde han gjort det, måtte han jo også have refereret, hvad venen (urigtigt) havde berettet, og det ville utvivlsomt have stødt gesandten. Når venen ikke navngives i 1863-beretningen, skyldes det formodentlig, at det rygtes, han kolporterede, viste sig at være blind alarm. At den for os anonyme »ven« virkelig har forekommet, finder jeg meget sandsynlig. David har utvivlsomt i disse spændende dage talt med mange mennesker for at skaffe sig så præcise oplysninger om stemningen i København som overhovedet muligt. Vennen passer derfor udmærket ind i billedet. Jeg mener derfor, at man, når man prøver at leve sig ind i situationen og se den fra alle sider, ikke kan hævde,

at der er en alvorlig modsætning mellem de to beretninger, fordi David taler om sin ven og gesandten om Davids samtale med kongen mandag aften.

Vi kommer nu til det sidste led i den beviskæde, som skal godtgøre, at 1863-beretningen er en lidet troværdig kilde. På s. 11 anfører Fink, at der er en uoverensstemmelse mellem den måde, hvorpå Pagets udtalelser til David refereres overfor Christian IX, og den besked, som Paget meddeler, at han har givet David.

Inden vi ser nærmere på denne påstand, vil jeg gerne gøre opmærksom på, at den anden samtale mellem David og Paget utvivlsonst var af længere varighed. Den bestod ikke blot i, at Paget kaldte David op til sig og refererede den modtagne instruks fra Russell. Der udviklede sig en virkelig samtale mellem de to mænd, hvorunder Paget ved siden af at meddele den modtagne instruks udførligt udviklede sine personlige synspunkter. Davids referat i 1863-beretningen af denne samtale fylder i trykt tilstand godt 3 linier, Pagets en halv side. Man må derfor sige, at det er forbundet med visse vanskeligheder direkte at sammenligne disse to referater, og man skal efter min opfattelse være meget varsom med at påstå, at de er i modsætning til hinanden. David nøjes med at give følgende stærkt sammentrængte referat af Pagets meddelelser: »Jeg [Paget] har Grund til at antage, at min Regjering ikke vilde have fraraadet H. M. under de nuværende Omstændigheder at underskrive, ifald den havde været opfordret til at give H. M. sin Anskuelse tilkjende«. David gengiver således slet ikke indholdet af Russells telegram, som Fink påstår, men hovedindholdet af Pagets egen opfattelse af situationen, således som den havde dannet sig under indtryk af den stigende gæring i hovedstaden. Såvidt jeg kan se, er der god overensstemmelse mellem Davids referat og Pagets bemærkninger (se navnlig slutningen af brevet).

Professor Fink gør meget ud af denne efter hans opfattelse betydningsfulde uoverensstemmelse. Den nævnes ikke mindre end 3 gange i afhandlingen. I de to første tilfælde (s. 11 og 21) må læseren få det indtryk, at det drejer sig om Davids referat

af Russells telegram, hvad det altså ikke er. Først tredie gang (s. 22—23) oplyses læseren om, at det er Pagets personlige opfattelse, som refereres. Men så skynder Fink sig at tilføje, at David har udgivet Pagets personlige opfattelse som den engelske regerings. Dette bygger han på den oplysning af David, at meddelelsen kom Christian IX uventet og kærkommen. For en gangs skyld tages en oplysning for gode varer, der stammer fra den ellers så mistænkelige 1863-beretning. Årsagen er den ganske simple, at dette argument passer ind i Finks bevisførelse. Fink har nemlig i det foregående fortalt, hvorledes Hall i statsrådet refererede Russells udtalelser til Paget. Kongen kendte altså i forvejen indholdet. Når Davids meddelelse forekom ham uventet og kærkommen, må det altså skyldes det forhold, at David fremstillede Pagets udtalelse som værende Russells. Der er imidlertid intet kildegrundlag for at fastholde dette.

Efter denne detaljerede gennemgang af Finks bevissteder for 1863-beretningens ringe kildeværdi mener jeg at kunne konkludere, at der ikke i det, som Fink har fremført, er mulighed for at forkaste beretningen som historisk kilde. Jeg kan ikke se andet end, at Davids historiske skildring i det store og hele stemmer overens med Pagets beretninger af 19. november, og at det følgelig er fuldt berettiget at lægge den til grund for en fremstilling af begivenhederne omkring tronskiftet i 1863.

Jeg går derefter over til Finks anden hovedtese, at kongen og David i forening har forsøgt ved Englands mellemkomst at opnå en udsættelse af underskriften på fællesforfatningen. For at man skal kunne godkende en sådan tese, må der dog være et vist holdepunkt i de foreliggende kilder eller i det mindste en antydning. Såvidt jeg kan se, findes intet sådant. Davids beretning indeholder intet, hvilket Fink forklarer ved ganske simpelt at påstå, at David har villet skjule det omtalte formål og derfor ikke har omtalt det (s. 26). Derimod fremfører Fink en udtalelse af Krieger i dagbogen for 17. nov., hvori der står: »Man vil vel forsøge at tilvejebringe et diplomatisk Tryk«. Udtalelsen er formet i Kriegers sædvanlige lapidarstil og uden, at han nærmere udtaler sig om, hvorledes han tænker sig dette tryk bragt

istand. En direkte henvendelse fra kongen til den engelske dronning må vel anses for det nærmest liggende. Der skulle jo handles hurtigt, hvis kongen skulle have nogen gavn af en engelsk intervention. Fink gør rigtigt opmærksom på, at denne udtalelse bygger på det rene gætterier, da Krieger naturligvis intet vidste om Davids samtaler med Paget. Ikke desto mindre tillægger han det en afgørende betydning.

Dernæst opbygger Fink sin tese på kongens udtalte interesse i statsrådet for Englands stilling til spørgsmålet om underskrift eller ikke.¹ Som situationen lå og efter Christian IX.s personlige indstilling til det foreliggende problem, var det kun naturligt, at kongen havde interesse i Englands stilling. Man kan måske endog gå så vidt at sige, at han gerne så, at England intervernerede. Men herfra og til bag sine ansvarlige rådgiveres ryg at få England til at optræde på en sådan måde, at kongen kunne få mulighed for at trodse ministeriets ønske om underskrift, er et meget langt skridt. Det kræver et virkeligt bevis, for at det kan få sandsynligheden for sig.

Det eneste håb om bevis må derfor stilles til Paget, da man må have lov til at forvente, at gesandten ville have rapporteret hjem, hvis David virkelig skulle have prøvet på at få den engelske gesandt til at søge fremkaldt den af Fink påståede pression. Går man ind på Finks tankegang, må David ved sin første samtale med Paget have fremført dette ønske, og dette må fremgå af Pagets brev. Findes der ikke i det mindste en svag antydning af, at et sådant forslag er stillet af David til Paget, falder teorien til jorden. Der kan nemlig ikke fremføres nogen sandsynlig grund for, at også Paget skulle have fortiet dette forhold. Jeg kan ikke se andet end, at Fink burde have undersøgt dette spørgsmål, men det er ikke sket.

¹ Når Fink s. 25 skriver, at Halls afvisning i statsrådsmødet d. 16. af kongens udtalte ønske om at erfare, hvad England og Frankrig mente om forfatningen, kan opfattes som motivering for, at David på kongens vegne skal spørge Paget, og at Halls udtalelse om Russells stilling i statsrådsmødet d. 18. nov. af kongen opfattedes som den engelske regerings svar på Davids henvendelse ser dette meget bestikkende ud, men det kan blot ikke tillægges selvstændig beviskraft.

Lad os derfor se på, hvad Paget fortæller om Davids første besøg tirsdag morgen (aftrykt s. 41—42). Den interesserede læser henvises til selv at kontrollere indholdet af brevet. Her gives kun hovedpunkterne. Til indledning spørger David, om gesandten har instrukser, som kan få betydning for kongens afgørelse, og hvis det ikke er tilfældet, om gesandten vil fremsætte sine personlige synspunkter. Gesandten svarer, at han endnu ikke har nogen instruks, men at han venter besked. Sålænge instruksen ikke foreligger, må han derfor udtrykke sig med stor tilbageholdenhed. Dog mener han at kunne udtale, at det må overlades til kongen selv at afgøre, om den indre stilling muliggør, at kongen udsætter underskriften.

Derefter tager David ordet og udtaler, at situationen er en sådan, at kongen ikke kan nægte underskrift, og han fortsætter ifølge Pagets referat s. 41 således: »The project was entirely contrary to the King's views, and at first His Majesty had been determined not to sanction it and to change the Ministry. No one, continued Monsieur David, had been more opposed to the Bill than he himself,—he had combatted it in every way,—he had spoken against it, and voted against it,—but he was bound to tell His Majesty, as he had done the previous night, that the measure having been adopted by the Rigsraad, and in view of the excitement which was hourly increasing on the subject, His Majesty would not be justified in refusing his sanction to it».

David udtaler således ifølge Pagets referat, at han aftenen i forvejen har gjort kongen opmærksom på, at der, da rigsrådet har vedtaget loven, og en voksende folkestemning kræver kongens underskrift, ikke er nogen mulighed for kongen til at nægte underskrift. Men når David har udtalt sig således til Paget, hvor bliver så forsøget på at fremkalde en engelsk pression af? For at man kan få Pagets referat til at rime med Finks tese, må man enten hævde, at Paget ikke har forstået et ord af, hvad David fortalte ham, eller påstå, at Paget bevidst har fortiet en anmodning om at fremkalde en engelsk pression. Begge dele må anses for udelukket. Finks tese om Christians IX.s og Davids fælles demarche hos den engelske gesandt med det formål at

opnå engelsk støtte til en nægtelse af underskriften på fællesforfatningen falder til jorden. Der er ikke blot intet kildegrundlag for denne tese, men kronvidnets udtalelser går direkte imod den. Er denne opfattelse rigtig, falder ligeledes påstanden om, at 1863-beretningen er en bevidst forfalskning med det formål at skjule en diplomatisk intrige. 1863-beretningen er ganske simpelt en redegørelse for en historisk begivenhed, forfattet af en mand, der selv havde spillet en rolle under denne, og behæftet med de fejl, der nu engang ofte er knyttet til en beretning af denne art.

Afsluttende vil jeg gerne gøre nogle almindelige bemærkninger om det historiske dokument, som på de foregående blade er blevet dissekeret.

Episoden med gesandtsamtalerne er kun en del af dokumentets indhold, og når det slutter med en bemærkning om Davids motiv til at gribe pennen, skal denne udtalelse kun sættes i forbindelse med denne mindre del af indholdet. Der tales ikke her om et rygte af mere kompromitterende art (kongens forsøg på engelsk indblanding), men om det rygte, at kongen har orienteret sig hos England inden underskrivelsen. Den Kriegerske gisning havde ikke slået an i videre kredse. Havde David gået kongens ærinde for at erhverve en engelsk udtalelse, og var han nu ængstelig for, at dette sammenspil med kongen skulle komme frem, er det rimeligst at tænke sig, at han havde ladet være at omtale det og stolet på, at rygten ville dø af mangel på næring. Ved derimod at gå ind på samtalerne har han undgået det mistænkelige, der kunne ses i en undladelse. Den samlede beretnings formål er, som angivet i de indledende sætninger, at redegøre for forfatterens rådgivning overfor kongen under krisen. Skildringen bevæger sig gennem en lang omtale af ministerskifte og stadfæstelse af den vedtagne lov og påviser dennes nødvendighed. David kunne som den bestemte modstander af forfatningsloven og de national-liberales hele politik (se hans stærke afsluttende udtalelser), tænkes at have benyttet sin rådgiverstilling til at søge at afværge stadfæstelsen. Dette kunne afgive et særligt motiv for ham til at skrive beretningen

for at støtte sin erindring. Men jeg skulle tro, at grundmotivet har været at skildre styrken i den stigende folkebevægelse, en bevægelse der gik ud på at anfægte selve tronbestigelsen. Han skrev da i fuld oprigtighed sin beretning som et historisk dokument uden tanke på nogen øjeblikkelig offentliggørelse.

I de følgende år vendte David ofte i tankerne tilbage til begivenhederne omkring og efter tronskiftet (se min bog s. 390), og i 1874 besluttede han at skrive en udførligere beretning om disse begivenheder. På denne måde opstod Davids 2. beretning. David var da en gammel mand, og begivenhederne i 1863 havde i høj grad forskubbet sig i hans erindring. Det lader sig derfor ikke gøre at bygge nogen historisk fremstilling på denne kilde. Arup forsøgte det, men også Fink er kommet til det resultat, at de opstillede teser ikke kan stå for en kritisk prøvelse. Alligevel er han så meget smittet af det Arupske syn, at han ikke har kunnet frigøre sig fra den opfattelse, at 1863-beretningen er et falskneri. Han forkaster den af Arup opstillede forklaring herpå (frygten for en revolutionær inkvisitionsdomstol) og opstiller en ny, nemlig ønsket om at skjule overfor offentligheden, at han havde deltaget i den politisk angribelige handling sammen med kongen bag ministeriets ryg at forsøge at fremkalde en engelsk pression, der kunne have muliggjort kongens sanktionsnægtelse. Efter min opfattelse er der ligeså lidt hold i denne tese som i den Arupske, og jeg kan efter en fornyet kritisk prøvelse af kilderne ikke se andet end, at man kommer den historiske virkelighed nærmest, når man går ud fra det synspunkt, som trods alt har den største sandsynlighed for sig, at 1863-beretningen er et førstehandsvidnes forsøg på at skildre en betydningsfuld historisk begivenhed.

Svar til Harald Jørgensen.

AF

TROELS FINK

For at forstå C. N. Davids beretning af 2. december 1863, må man lægge mærke til det, han selv angiver som formålet med den: »Jeg fortæller dette så omstændeligen for at tilintetgøre det udsprede uforskammede Rygte, at Kongen først havde underskrevet *efter* at have spurgt det engelske Hof om, hvad han skulde gjøre«. Hvis man anerkender Sir Augustus Pagets brev af 19. november 1863 som i hovedsagen rigtigt, kan David ikke gennemføre sit angivne forsæt uden at tilsløre visse faktiske forhold. Kongen har nemlig (ifølge dette brev) gennem David søgt at få at vide, om gesandten havde »instrukser fra Hendes Majestæts regering, som burde have vægt ved Hans Majestæts afgørelse m. h. t. at undertegne den nye forfatning eller til at tilbageholde hans sanktion«, og for det tilfælde, at gesandten ikke havde, da at bede ham om, at ville meddele til David, hvad hans egen mening var »angående den bedste vej som kunne følges under de forhåndenværende omstændigheder«. Dette spørger David om, inden kongen skrev under; der er altså en basis for de nævnte rygter.

I sin 1863-beretning siger David imidlertid, at han kom aldeles uopfordret af kongen, på foranledning af nogle udtalelser af en ven. Modsætningen mellem de to kilder er påfaldende: Paget fortæller, at David kom for at få et råd til kongen, mens David med sin beretning vil vise, at Christian d. 9. ikke gennem David har haft kontakt med den britiske gesandt, inden han havde besluttet at skrive under.

Når man vil nedslå de omtalte rygter bliver det ganske nødvendigt at lave lidt om på kronologien. Det passer derfor ind i den almindelige tendens, at David tilslører, at han har besøgt Paget tirsdag formiddag. Efter Davids egen beretning kan han tidligst have haft forbindelse med Paget tirsdag aften eller onsdag morgen, i hvert tilfælde efter at kongen havde sagt: »De vil ikke bryde staven over mig, ifald jeg underskriver«; læseren må få det indtryk, at kongens beslutning om at underskrive er taget, før David får forbindelse med Paget.

Dr. Harald Jørgensen er af den opfattelse, at 1863-beretningen er et førstehåndsvidnes forsøg på at skildre en betydningsfuld historisk begivenhed; og han mener ligesom Aage Friis, at Davids historiske skildring i det store og hele stemmer overens med Pagets beretning af 19. november, og at det følgelig er fuldt berettiget at lægge den til grund for en fremstilling af begivenhederne omkring tronskiftet i 1863.

For at gennemføre denne tesis må Harald Jørgensen bortfortolke de uoverensstemmelser, der er mellem Pagets brev og Davids beretning. Han tager først fat på de kronologiske modsigelser. Når jeg refererer Davids tidsangivelse for den første samtale som værende enten tirsdag aften eller onsdag formiddag påstår han: »det er urigtigt. Der står absolut intet herom«, »David har ingen tidsangivelse for sin første samtale med Paget«. Det er vist overflødigt af Davids beretning at citere det stykke, hvoraf tidsangivelsen er udledet; man kan næppe få anden mening frem, end at samtalen må have fundet sted enten tirsdag aften eller onsdag formiddag. Det samme mente for øvrigt Harald Jørgensen selv, da han skrev sin bog om C. N. David; her (II s. 371) siger han: »Den første samtale, der efter Davids opgivelse 2. december fandt sted, efter at han tirsdag aften havde skrevet til Paget, kan — hvis denne oplysning er rigtig — tidligst være foregået tirsdag aften men sandsynligvis først onsdag morgen«. Men hvorfor så nu sige, at David ingen tidsangivelse har? Man står endvidere overfor det mærkværdige forhold, at Harald Jørgensen i sin bog synes at være fuldstændig klar over, at Davids tidsangivelse for denne samtale med Paget og den

følgende er forkerte; rigtignok kan han kun finde den forklaringsmulighed, at det enten skyldes erindringsforskydning eller uagtsomhed under udarbejdelsen, hvorved han vil forklare, at David er kommet til at henlægge samtalen med »vennen« til tirsdag aften i stedet for mandag aften. »Dette er kun en formodning« siger han i sin bog, »noget positivt bevis vil man aldrig kunne føre. Eet er kun sikkert, meddelelsen må være forkert«. Men nu læser man i hans sidste indlæg, at han anser det for »fuldt ud forsvarligt, at rette Davids tidsangivelse fra tirsdag til mandag aften«. Det er efter min mening uforsvarligt og utiladeligt at rette Davids tidsangivelse fra tirsdag aften til mandag aften. Hvis der havde stået en ubestemt tidsangivelse, f. eks. det vitterligt forkert anbragte »næste morgen«, kunne spørgsmålet diskuteres, men der står: »Imidlertid havde en ven af mig besøgt mig tirsdag aften«. Hele den følgende kronologi udgår herfra. Men det er selvfølgelig en nem og bekvem måde at komme uden om vanskelighederne på, blot at rette i teksten.

Efter at Harald Jørgensen således har reduceret den første kronologiske vanskelighed til intet, retter han sin kritik imod min gennemgang af den følgende urigtige tidsangivelse i Davids beretning og angriber særlig følgende passus i min afhandling: »David siger, at han først fik efterretningen om den britiske regerings svar til Sir Augustus Paget onsdag eftermiddag, efter at kongen havde underskrevet«. Der står kun, siger Harald Jørgensen, at den anden samtale fandt sted onsdag eftermiddag. Hertil må det imidlertid bemærkes, at man kan præcisere denne tidsangivelse takket være ordene: »han [Paget] vidste dengang, hvad der var sket i statsrådet —«, det kan ikke betyde andet, end at samtalen, ifølge Davids angivelse, fandt sted, efter at kongen havde underskrevet. Det er en naturlig udledning af teksten, ikke nogen udvidelse af den. Paget derimod siger, at samtalen fandt sted onsdag morgen; og efter Harald Jørgensens mening er det utilladeligt at tilføje — før kongen underskrev; det har ifølge Harald Jørgensen ikke direkte hjemmel i kilden; og han siger videre, at således som brevet stilistisk er bygget op, er der »intet i vejen for, at den anden samtale med David kan have

fundet sted på et tidspunkt, som efter Davids sprogbrug betegnes som eftermiddag, og der er intet i brevet, der gør det muligt med sikkerhed at tidsfæste samtalen til før statsrådsmødet kl. 1«. Det er en ganske forbløffende forsigtighed, der pludselig har grebet Harald Jørgensen. Da han skrev sin bog om C. N. David, var han ganske anderledes klar og bestemt; (II s. 371): »Eet er kun sikkert, at meddelelsen må være forkert. Det samme gælder oplysningen om den anden samtale med Paget som David henlægger til onsdag eftermiddag, skal være onsdag formiddag«. Det der i 1950, da bogen om David udkom, var så klart, onsdag formiddag, er nu blevet uhyre dunkelt. Det engelske sprog må vrides og vendes for at få begrebet morning til efter Davids sprogbrug at betyde eftermiddag. Mon ikke påstanden om, at mange englændere anvender betegnelsen »morning« på en væsentlig del af dagen, skal indskrænkes til den væsentlige del af dagen, der ligger før lunch, d. v. s. før 13-tiden? Jeg skal imidlertid ikke forsøge på sproglige fortolkninger. Jeg tror, at meningen ganske klart og enkelt er, at David har været hos Paget onsdag formiddag før statsrådet, hvor kongen skrev under; brevets refererende del har, som rimeligt er, en ganske klar kronologisk opbygning. Men nu i 1951 kan Harald Jørgensen pludselig ikke længere se den klare modsætning mellem Pagets og Davids beretninger. I sin bog (II s. 372) siger han tilmed: »Mellem de af David og Paget angivne tidspunkter for samtalerne lader der sig ingen bro bygge«, men nu skal modsætningerne udviskes og kilderne forsones. Han er i fuld gang med at bygge den bro, som han i 1950 anså for en umulighed. Om Harald Jørgensen her er påvirket af Aage Friis, skal jeg lade være usagt, men hans forsøg på at klare vanskelighederne leder tanken hen på, hvorledes Aage Friis forsøgte at forsone kilderne. Ifølge Aage Friis (H. T. 9. r. VI. s. 182) betyder morning i en engelsk diplomats mund i 1863 inden lunchtid, altså på et tidspunkt, der ikke kan falde senere end ved 13—14 tiden, men også meget vel på den tid; Friis går videre i sit forsoningsforsøg med at sige: »Davids samtale med Paget onsdag »morning« kan overmåde vel være ført nogenlunde samtidig med Statsrådsmødets begyndelse, i

hvert fald være begyndt stærkt op mod kl. 1, ja efter kl. 1 og være færdig henimod 2-Tiden. Baade Paget og David maa, som Sagerne stod, under Samtalen være gaaet ud fra, at Kongen vilde og maatte underskrive i dette Statsraad. Paget kan da i sin Beretning til London have fastholdt, at Beslutningen ikke var udført, da han talte med David. David paa sin Side have holdt sig til, at Paget, da Samtalen førtes, just mens Statsraadet holdtes, var fuldt paa det rene med Kongens Standpunkt, og dette har han givet det formelt helt urigtige, men reelt ikke meget urigtige Udtryk, at Paget vidste, at Kongen i Statsraadet havde underskrevet«. (H. T. 9. r. VI s. 189). Harald Jørgensen er gået længere på denne farlige vej. Mens Friis ville indrømme, at Davids oplysning formelt er helt urigtigt, siger Harald Jørgensen blot, »den anden samtale kan have fundet sted på et tidspunkt, som efter Davids sprogbrug godt kan betegnes som eftermiddag«. Men problemet er ikke klaret dermed. Begrebet »morning« må udstrækkes til at dække tidspunktet kl. 15,30 til 16 for at bringe overensstemmelse til veje mellem Pagets brev og Davids beretning. Det er nemlig ikke afgørende, om David nåede at give kongen et referat af det engelske svar, inden kongen skrev under, men afgørende, om man kan få Pagets brev til at rime med Davids bemærkning om, at »han [Paget] vidste dengang, (da den anden samtale fandt sted), hvad der var sket i statsrådet«. Det kan først være blevet kendt onsdag eftermiddag ved 15,30—16-tiden. Så langt kan man umuligt få begrebet »morning« udstrakt. Her er der et ganske klart valg; enten er det ene eller det andet rigtigt; forsoning er ikke mulig; hverken ved at gøre morning til eftermiddag eller nat til dag; Davids urigtige meddelelse tjener klart det formål, hans beretning har som helhed, at nedslå de uforskammede rygter om, at kongen først havde spurgt det engelske hof, hvad han skulle gøre, inden han skrev under.

Endelig er der det sidste punkt; hvad David meddelte Christian IX. David refererer Paget med følgende ord: »Jeg [Paget] har grund til at antage, at min regering ikke ville have frarådet H. M. under de nuværende omstændigheder at underskrive, ifald

den havde været opfordret til at give H. M. sin anskuelse tilkjende«. Det opfatter jeg som Davids gengivelse af Pagets meddelelse om Russells telegram; det kan umuligt opfattes som et referat af en samtale. Efter sammenhængen gengiver David dermed over for Christian IX *den britiske regerings* opfattelse af situationen, men i virkeligheden dækker det *ikke* den britiske regerings syn. Denne opfattelse mener Harald Jørgensen, jeg er kommet til ved Davids oplysning om, at meddelelsen var Christian IX uventet og kærkommen; her tager han fejl; jeg er kommet til det resultat ved at se på ordlyden af Davids beretning og sammenligne med selve telegrammet. David siger ifølge sin egen beretning ikke, at der var en modsætning mellem den engelske udenrigsministers instruks og gesandstens private mening; men der tales om, at Paget har grund til at antage, at hans *regering* ikke ville have frarådet o. s. v. Det er ganske i strid med indholdet af telegrammet og altså i klar modstrid med den engelske regerings opfattelse, at kongen helst ikke skulle skrive under, hvis han ønskede at den internationale mægling skulle blive virkningsfuld. Modsætningen mellem Davids referat og Halls referat af den engelske *regerings* opfattelse er virkelig så stor, at det kan have været påfaldende for kongen. Det er ikke 1863-beretningens oplysning, jeg bruger, fordi den passer i min bevisførelse, men jeg har set en bekræftelse på et punkt i 1863-beretningen ved at sammenholde den med Halls gengivelse af Russells telegram.

Det er meget karakteristisk, at David i sin gengivelse lægger vægt på, at den britiske regering ikke ville have frarådet kongen at skrive under, hvis den havde været opfordret til at give H. M. sin anskuelse tilkende; deraf må man nemlig slutte, at den engelske regering ikke har været opfordret til at give sin mening tilkende; jeg kan imidlertid ikke opfatte Davids opfordring til Paget i den første samtale, om han havde »nogle instruktioner fra Hendes Majestæts regering, som burde have haft vægt m. h. t. H. M.s afgørelse hvad angår underskriften på den nye forfatning« som andet end netop en opfordring til at udtale sig.

Det sidste led i Davids beretning har således også en naturlig funktion i bestræbelserne for at nedslå de uforskammede rygter, der altså ikke kan nedslås, uden at man kommer på tværs af det absolutte sandhedskrav.

Jeg finder det således hævet over enhver tvivl, at Davids beretning er urigtig, og at den er urigtig i en bestemt hensigt, og jeg kan ikke se, at Harald Jørgensen med sit indlæg har kunnet klare de kronologiske og andre modsigelser mellem Davids beretning og Pagets brev. Et resultat, der er nået ved at rette tirsdag til mandag og gøre »morning« til eftermiddag, kan man ikke bøje sig for. Harald Jørgensens udvikling fra 1950 til 1951 er, forekommer det mig, gået i en uheldig retning. Selv Aage Friis ville indrømme muligheden af en tendens »Det er fuldt tilladeligt at skønne, at Davids tidsangivelse er urigtig, og videre at urigtigheden beror på en tendens« (H. T. 9. r. VI. s. 185) siger han; men end ikke denne mulighed vil Harald Jørgensen indrømme; alt skal forklares som fejlhuskninger eller sjuskeri.

Ud over at diskutere modsætningerne mellem de to hovedkilder har Harald Jørgensen følt sig forpligtet til at gå ind på de problemer, der opstår, når man opfatter Davids beretning som tendensløs og følgelig må søge efter forklaring på, hvorfor beretningen er forkert. Mens man ved undersøgelsen af selve kilderne har et fast fundament, ligger forholdet selvsagt anderledes, når man skal søge efter forklaringen; man kan ikke her finde direkte udtalelser i kilderne. Det mener Harald Jørgensen, man bør kunne. Han går ud fra, at den britiske gesandt ville have rapporteret hjem, hvis David virkelig skulle have prøvet på at få den engelske gesandt til at søge fremkaldt den af mig påståede pression. Her tager Harald Jørgensen alt for håndfast på spørgsmålene. David kunne jo umulig gå til den britiske gesandt for at sige, at denne skulle indvirke på de danske ministre; hele spørgsmålet måtte behandles med megen delikatesse. En direkte opfordring måtte anses for en plump og grov taktløshed. David kunne kun fremsætte ønske om at høre, hvad den engelske regering mente, kongen burde gøre. Hvad kongen selv

helst ville var jo hævet over enhver tvivl; det behøvede ikke udtrykkelig at siges. Det er helt misforstået, når Harald Jørgensen har fået den opfattelse, at kongens formål skulle være, at få England til at optræde på en sådan måde, at kongen kunne få mulighed for at trodse ministrenes ønske om underskrift. Christian IX var i november 1863 ganske ude af stand til at trodse noget igennem over for sine ministre; han kunne derimod håbe på, at andre kunne påvirke ministrene, hvor han ikke selv kunne. Men så gør Harald Jørgensen opmærksom på, at ifølge Pagets brev, har David udtalt, at han allerede mandag aften overfor kongen havde fremhævet, at det ikke var muligt for kongen at nægte sin underskrift. Men når David har udtalt sig således til Paget, hvor bliver så forsøget på at fremkalde en engelsk pression af, spørges der, og videre siges der, at enten må man hævde, at Paget ikke har forstået et ord af, hvad David fortalte ham, eller påstå, at Paget bevidst har fortiet en anmodning om at fremkalde en engelsk pression. Der er altså to spørgsmål: Har David fremsat ønske om en engelsk pression, og har Paget forstået, hvad David var ude om? En nøjere gennemgang af kilderne vil vise, at begge spørgsmål kan besvares bekræftende.

Formålet med Davids besøg er ifølge Pagets brev at få at vide om gesandten havde instruktioner »fra Hendes Majestæts regering som burde have vægt ved Hans Majestæts afgørelse m. h. t. at undertegne den nye forfatning eller til at tilbageholde hans sanktion«, og i det tilfælde, at gesandten ikke havde det, da at bede ham meddele sin egen mening m. h. t. den bedste vej at følge under de givne omstændigheder.

En loyal gesandt har som bekendt ingen privat mening; til et sådant spørgsmål måtte Paget principielt svare: »Jeg må først have instruktioner«; David kan ikke have været i tvivl om dette enkle forhold. I Davids spørgsmål ligger derfor en opfordring til Paget om at skaffe sig instruktioner.

Nu kunne Paget imidlertid svare, at han allerede havde skrevet efter instruks som følge af den preussiske gesandt Balans henvendelse; den direkte årsag nævnte gesandten næppe

for David. Balan var mandag den 16. kommet til Paget for at få ham til at opfordre den danske konge eller den danske udenrigsminister til at udsætte sanktionen på den vedtagne forfatningslov. Paget var meget utilbøjelig til at gå ind på Balans forslag; men skrev alligevel til sin regering for at få en forholdsordre (H. T. 9. r. VI s. 157 ff). Da han talte med David, var svaret fra London endnu ikke kommet, men han lovede at give David besked derom, så snart det kom. Den første del af Davids mission var altså allerede klar. Der var anmodet om instrukser, som måske kunne gøre indtryk på de danske ministre. Men da nu David gerne ville have Pagets egen mening, hvis der ikke forelå instruktioner, gjorde Paget det meget korrekte, at han forsigtigt fortalte, hvad han regnede med, den engelske regerings standpunkt ville være, nemlig at Hendes Majestæts regering ville være glad, hvis kongen kunne udsætte underskriften. Hvis David umiddelbart ville fortælle kongen om sin samtale, måtte svaret altså blive, at efter gesandstens mening, den engelske regering helst ville se, at kongen ikke skrev under. Dette punkt har Harald Jørgensen ikke taget med i sit referat; han nøjes med Pagets videre bemærkning, at det måtte overlades til kongen selv at afgøre, om den indre stilling muliggjorde, at kongen udsatte underskriften. Paget fortsætter sit brev med at gengive, at David ikke mente, at den *indre* situation tillod udsættelse, og at David aftenen før havde sagt til kongen som sin mening, at denne ikke længere kunne nægte sin underskrift. Altså David gør først, hvad kongen havde bedt ham om; derefter drøfter han med gesandten, om den *indre* situation ville tillade en udsættelse. Problemet er altså, om et ydre tryk kunne opveje det indre pres; det mener David ikke længere, det kan. Der er selvfølgelig intet i vejen for, at David kan have sagt til Christian IX, at han gerne ville hjælpe ham med at fremkalde en engelsk udtalelse, der, afleveret til Hall, kunne støtte kongen, men at han ikke selv troede på, at de indre forhold, der talte for sanktion, kunne opvejes af et ydre pres, der ville støtte tanken om en udsættelse af underskriften. David bliver nemlig under indtryk af begivenhedernes udvikling mere og mere overbevist

om, at den indre situation er så prekær, at der ikke længere står nogen udvej åben for Christian IX. Det er denne forskydning, jeg bl. a. har tænkt på, når jeg i min tidligere afhandling skrev: »I den sammenhæng, som sagen her er set, får man indtryk af, at Christian IX var langt ivrigere for at finde en udvej for at undgå at underskrive novemberforfatningen end David«. Oplysningen i Pagets brev passer således udmærket ind i helhedsbilledet.

Inden jeg går videre med at vise, hvorledes et ydre tryk, en pression, faktisk kommer i stand, må jeg her lige gøre en bemærkning om forholdet mellem Pagets brev og Davids beretning på dette punkt. Som det ovenfor er nævnt, nærer Harald Jørgensen den opfattelse, at når David mandag aften har sagt til kongen, at han må skrive under, så kan han ikke tirsdag formiddag søge at fremkalde en pression. Hvis denne opfattelse er rigtig, siger han videre, falder ligeledes påstanden om, at 1863-beretningen er en bevidst forfalskning med det formål at skjule en diplomatisk intrige.

Jeg har ovenfor vist, at Davids aktion i kongens ærinde og hans drøftelse med Paget af den indre danske situation er to forskellige ting, men jeg vil gerne her bemærke, at Harald Jørgensen, hvad det sidste punkt, bekræftelsen af 1863-beretningen angår, ikke har set sig godt nok for. Han har ikke været opmærksom på, at Davids beretning siger noget helt andet netop om samtalen med kongen mandag aften end Pagets brev: »Mit råd var derfor«, står der i beretningen, »at søge at forhale underskriften, indtil det lå klarere for, hvorledes udlandet betragtede hans faktiske tronbestigelse«, medens David ifølge Pagets brev allerede mandag aften havde rådet kongen til at skrive under. Jeg anser det for sandsynligt, at Davids udtalelse om samtalen med kongen på dette punkt er korrekt; men det er uvæsentligt i denne sammenhæng, blot vil jeg gerne pointere, at Pagets brev her umuligt kan bekræfte 1863-beretningen, eftersom udsagnene strider imod hinanden. Selvom der kan anføres gode grunde for, at Paget har ønsket i sit brev til Russell så stærkt som muligt at betone, at kongen måtte skrive under,

og derfor kan have forlagt Davids udtalelser fra den anden til den første samtale, er det i denne sammenhæng underordnet, om David er kommet til dette standpunkt lidt før eller lidt senere. Jeg foretrækker at bygge på Pagets brev.

Vi vender herefter tilbage til spørgsmålet, om Paget har forstået hensigten med Davids besøg. Svaret på dette spørgsmål må vi søge i hans handlinger; de peger afgjort i den retning. Det første Paget gjorde efter samtalen med David tirsdag formiddag, var nemlig at foretage en pression. Selv om David kan have ment, at de *indre* forhold ikke længere tillod kongen at udsætte sin underskrift, så foretog Paget et skridt, hvortil han næppe kan have haft anden foranledning end netop Davids besøg, nemlig en henvendelse til Hall, just sådan som kongen kunne ønske det, men selvfølgelig uden hans og Davids vidende. I et andet brev af 19. november 1863 til Lord Russell (H. T. 9. r. VI s. 246) fortæller Paget, at han, inden han havde modtaget instruksen af 17. 11. 1863 fra sin chef, havde været i forbindelse med Hall for at få denne til at lette kongen i hans besværlige stilling ved at tage ansvaret for en udsættelse af underskriften på sine egne skuldre. Paget havde sagt, at Halls position i landet var en sådan, at han kunne have held med sig, hvor enhver anden måtte komme til kort o. s. v.

Dette er en pression; det er sådan noget, Christian IX må have forestillet sig, man kunne opnå ved en henvendelse til Paget og gennem ham til den engelske regering. Et privat råd til ham kunne derimod kun hjælpe lidt; kongen kunne nemlig ikke sige til Hall, at han underhånden havde søgt oplysning hos den britiske gesandt; det ville, efter at Hall i statsrådet selv havde afvist at spørge, have bragt kongen i en meget pinlig situation; han måtte have Paget til at spille ud. Det gjorde Paget altså også, uden dog at opnå noget hos Hall; et ydre pres kunne ikke mere ændre situationen.

Da Paget om eftermiddagen den 17. havde fået sin instruks fra London, blev også den brugt til en pression på Hall. Rigtig nok var instruksen meget vag i sin form, men dog var det klart nok, at Russell helst så, at kongen ikke skrev under. Den vage

form gjorde det let for Hall at afvise Paget, men Paget tog ikke desto mindre igen sin idé op, at Hall skulle tage ansvaret for udsættelsen på sig. I det lige citerede brev fortæller Paget videre: »Jeg gentog disse forestillinger, da jeg meddelte Deres Instruktioner, og jeg appellerede til Hans Excellences patriotisme og hengivenhed for kronen som motiver til at handle, som jeg foreslog«. Men igen forgæves, Hall var ganske ubevægelig; Paget kom ingen vegne med ham; kongen ej heller, da han i statsrådet den 18. gjorde sit sidste spæde forsøg på at få ministeren til at lytte efter Englands råd.

Som forholdene lå, var det den preussiske gesandt Balans aktion, der fremkaldte instruksen fra London, men det synes at være ganske klart, at hensigten med Davids aktion var at fremkalde instruktioner, der kunne bruges på denne måde. Ja, da kongen intet har vidst om den preussiske henvendelse, ligger det nær at tro, at han har opfattet Russells telegram som et resultat af Davids henvendelse.

Jeg mener over for Dr. Harald Jørgensens indvendinger at have godtgjort, at Davids beretning af 1863 er tendensiøs, at den indeholder urigtigheder, der naturligt lader sig forklare som fremkaldt af en bestemt hensigt, ja simpelthen at den opgave, David har stillet sig at nedslå de uforskammede rygter, er uløselig uden at tilsløre visse kendsgerninger. Jeg mener ligeledes at have vist, hvorledes Davids henvendelse til Paget må opfattes; jeg havde ikke anset det for nødvendigt at gå i detaljer på dette punkt, men det har det altså vist sig at være.

Endelig er der spørgsmålet, hvad David ville bruge sin beretning til. Ifølge sagens natur må der her være et spillerum for forskellige formodninger; jeg har i min afhandling nævnt 3 muligheder, der kan sikkert nævnes flere. Harald Jørgensen finder dem ikke overbevisende; han finder det forkert, at jeg motiverer en af dem med, at David ikke fortæller sandheden om de begivenheder, han vil belyse, og hævder: »Men det er dette, Fink har påtaget sig at bevise«. For mig at se er dette bevis ført; og derfor har jeg lov til at drage slutninger i overensstemmelse med denne opfattelse, men ved at anbringe disse indvendinger

i begyndelsen af sit indlæg, giver Harald Jørgensen sagen udseende af, at der er tale om en påstand, ikke om en konklusion. Rækkefølgen må være den, at man først undersøger kilden og derefter søger at finde forklaringer på de vanskeligheder, man møder. Harald Jørgensen spørger mig, om jeg har tænkt på at David, når han fortalte falsk om sit og kongens indbyrdes forhold, trak kongen ind i sin usandfærdighed. »Kunne David regne med, at dette ville finde bifald hos kongen«. Jeg har tilstrækkelig tydeligt i min afhandling fremhævet, at jeg anser tendensen i Davids beretning bestemt af, at han ønskede at dække over Christian IX, jeg anser det for højst usandsynligt, at han med eet ord har nævnt beretningen over for majestæten. I denne forbindelse får 1874-beretningen en vis betydning, fordi den afgørende forskel i de to beretningers tendens ligger i omtalen af Christian IX. I 1863 holder David beskyttende sin hånd over sin kongelige ven, i 1874 udleverer han Christian IX; han bruger da i forbindelse med omtalen af ham ordene: sorgløs, barnagtig og svag. Det er imidlertid en kendsgerning, at David ikke i levende live gjorde brug af sin beretning, og derfor kan man roligt holde Christian IX udenfor. Men uanset, hvad han har villet bruge den til, er den fejlagtig og tendensiøs. Det kan Harald Jørgensen til min beklagelse ikke se.

Beretningen må ifølge ham opfattes som Davids forsøg på at skildre et kapitel af Danmarkshistorien, i hvilket han selv har spillet en vis rolle. Som motivering for sin opfattelse af, at 1863-beretningen er ganske simpelt en redegørelse for en historisk begivenhed, henviser Harald Jørgensen til nogle ord i indledningen: »Da det om ikke før så dog efter min Død vil komme på Omtale, om og hvorvidt jeg har tiltrådet eller fraraadet min kongelige Herre og jeg kan tilføje: Ven, Christian 9., at underskrive Forfatningsloven af 18. f. M., saa vil jeg optegne, medens alt endnu er mig i frisk Minde, hvad der i de skæbnesvangre Dage er passeret mellem H. M. og mig«. Det fremgår ikke heraf, at der er tale om en simpel redegørelse; David har tænkt på en ydre foranledning, og jeg kan ikke forestille mig anden ydre foranledning end eventuelt tiltagende rygter om Christian IX's

forsøg på at undgå at underskrive Novemberforfatningen. Beretningen er ikke ubetinget beregnet på offentliggørelse, kun hvis det skulle komme på omtale før eller efter Davids død, skulle 1863-beretningen bruges. Jeg er meget forbavset over, at Harald Jørgensen kan komme på den tanke, at hans opfattelse desuden fremgår af manuskriptets ydre form. Beretningen er skrevet på 3 ark skrivepapir i oktav-format sammenføjet med en smal brun papirstribe. Man kan ikke deraf udlede noget m. h. t. hvilken brug, David har villet gøre af sin beretning. De indre modsigelser er ligefuldt tilstede. Det forekommer mig indlysende, at David ikke kunne ønske for megen offentlighed om sagen. Jeg kan ikke på nogen måde tænke mig, at han ønskede sagen frem, så længe han og kongen levede. Men helt fortroligt var sagen ikke blevet behandlet. Der var rygter i omløb. Den svenske gesandt grev Hamilton gengav dem f. eks. over for sin minister grev Manderstrøm, der i et brev den 29. 11. 1863 omtaler dem (Universitetsbiblioteket i Uppsala). De var nået til Stockholm i den form, at Chr. IX havde telegraferet til Prinsen af Wales: »Underretelsen om telegraferingen til Pr. of Wales er af højeste vægt. Jeg mistænkte altid at så var, men har ikke før vidst det. Har England rådet ham at sanktionere, får det vel holde ham ryggen fri . . .«. Således omtaler Manderstrøm sagen. Rygterne kan have været foranledningen til, at David nedskrev sin beretning; men m. h. t. brugen af den står flere muligheder åbne. Det ændrer imidlertid ikke noget ved det forhold, at det i 1863-beretningen er David meget magtpåliggende at tilsløre, at han har været mellemmand mellem Christian IX og Sir Augustus Paget, således som det klart fremgår af Pagets brev, at han har været. I 1874 fortæller David det åbenlyst selv, rigtignok med talrige fejl i enkelthederne, men dog således at forholdet mellem Christian IX, Paget og ham selv træder tydeligt frem. Jeg har ikke benyttet Davids beretning af 1874 som kilde til skildring af begivenhederne i november 1863, fordi den indeholder så mange urigtigheder i detaljerne, men til belysning af Davids skiftende syn på Christian IX er den af særdeles stor interesse. Det er selvfølgelig heller ikke ligegyldigt, hvilket erindrings-

billede, der senere tegnede sig for ham. Det siger meget om Davids person, men det hører hjemme i en anden sammenhæng.

Når Harald Jørgensen i sit slutningsafsnit kommer med den bemærkning, at jeg er så meget smittet af det Arupske syn, at jeg ikke har kunnet frigøre mig fra den opfattelse, at 1863-beretningen er et falskneri, så er det lidet venlige ord, i betragtning af, at jeg har gjort rede for, hvori min opfattelse afviger fra Arup; men hvis det forhold, at man ikke ser det som en hovedopgave at forsone kilderne, men at det gælder om at forstå dem også i deres modsætning, hvis det skal opfattes som smitte fra Arup, så — enfin — så er jeg smittet. Jeg vedstår i den henseende gerne, at jeg står i taknemmelighedsgæld til Erik Arup for hans kildekritiske undervisning.

Summary.

In the two articles above dr. Harald Jørgensen and professor Troels Fink discuss the problems connected with the two reports of C. N. David concerning the events in November 1863.

Smaastykker.

De to sognelister i Roskildebispens jordebog.

Af

C. A. Christensen.

Da jeg i 1946 i »Festskrift til Arup« s. 118—33 udgav det i 1857 fundne fragment af Roskildebispens jordebog — et fragment, der udfylder halvdelen af den lakune, der var i den gamle udgave af jordebogens to sognelister — tog jeg ogsaa stilling til, hvorledes disse to sognelister skulle forstaas.

Om fortolkningen af den første liste har der aldrig været og kan heller ikke være nogen tvivl. I overskriften angives dens indhold at være »Decime episcopales per singulas prouincias terre Syalendie«¹. I overensstemmelse hermed ser vi ud for sognenes navne tilføjet oplysninger om, hvorvidt sognets bispetiende var afstaaet til kloster eller kapitel, eller om den oppebares af et af bispistolens fogedier (exactiones) eller indgik direkte i bispens fadebur (celleraria).

Fortolkningen af den anden sogneliste er derimod ikke saa ligetil. Hvilken overskrift den har haft vides ikke, da begyndelsen af listen er gaaet tabt. Listen er bygget op efter et bestemt system, til højre for sognebyens navn en angivelse af et jordareal, for det meste angivet i plov, til venstre et beløb i mark eller øre, fx.:

dimidia marca Vrangstorp . habet terras unius aratri.²

¹ SRD. VII, 109.

² Ibidem, 116.

Højre-rubrikken: habet terras osv. forklarede jeg under tilslutning til og med tydelig henvisning til Aakjærs tidligere behandling af dette emne som en opgørelse over præstegaardenes¹ jordtilliggende. Derimod mente jeg — og mener stadigvæk — bestemt at maatte afvise samme forfatters fortolkning af venstre-rubrikkens mark og øre. Grundene herfor skal blive præciseret nedenfor, blot føler jeg trang til at indskyde en forklarende bemærkning. Den knapt tilmaalte plads i et festskrift tillader ikke den bredde i argumentationen som i og for sig ofte kunne være ønskelig. Da jeg derfor udover udgivelsen af omtalte fragment agtede at gøre nogle bemærkninger om selve jordebogens genesis, maatte jeg indskrænke mig til i korthed at anføre de argumenter, som efter min opfattelse var tilstrækkelige til at modbevise Aakjærs fortolkning af tallene som angivende størrelsen af sognenes bispetiende, idet jeg iøvrigt udtalte en beklagelse over, at Aakjærs opfattelse ikke var rigtig. Statistisk set ville hans opfattelse unægteligt være adskillig mere interessant end min opfattelse af denne liste som en cathedaticumsliste.

Af Aakjærs »Antikritik«² ser jeg, at mine argumenter af ham kun er blevet opfattet som postulater eller ogsaa blevet misforstaaede. Det sidste er tilfældet, naar han s. 440 skriver: »For det første mener Christensen, at det er ejendommeligt »at der ogsaa staar mark og øre opført udfor Stenlille, Sønder Jernløse, Ejby, Ølsemagle og Rorup, skønt bispetienden af disse sogne beviseligt forlængst var afhændet af bispen. Det er maaske ikke noget afgørende bevis, idet man kunde hævde, at bispetiendens størrelse her var medtaget af statistisk interesse, hvilket dog ikke ligner jordebogen. Jeg er ganske enig med Christensen i, at dette ikke kan være noget afgørende bevis, blandt andet fordi det forekommer mig i høj grad at »ligne jordebogen« at nære historisk-statistisk interesse for fortidige forhold (jfr. ovfr. s. 437)«.

Det var aldrig faldet mig ind, at mine ord kunne misforstaaes paa denne maade. At jordebogen i allerhøjeste grad er interes-

¹ Der er dog den mulighed, at det drejer sig om sognekirkens jord eller jorder.

² Hist. Tidsskr. 11. r. II, 437 ff.

seret i at sammenligne datidens afgifter med fortidens er evident og ogsaa gentagne gange blevet fremhævet af mig¹. Denne interesse er fuldt naturlig i betragtning af, at den er skrevet paa et tidspunkt, hvor afgifternes størrelse var dalet enormt i forhold til tidligere. Hvad jeg mente var, at da bisperne af Roskilde forlængst havde afstaaet bispetienden i de nævnte sogne, hørte oplysningen om størrelsen af bispetienden for eksempel af Rorup, Ejby og Ølseagle, som 1253 var afstaaet til Helligaandshuset i Roskilde, ikke hjemme i bispens jordebog men i Helligaandshusets. Dette kan ikke parallelliseres med ovennævnte forhold. Der er der tale om en fuldt forstaaelig interesse i at paapege, at afgifterne til bispens de og de steder ligger saa og saa meget under tidligere tiders afgifter, selvfølgelig i den underforstaaede mening, at man burde stræbe efter at faa dem forhøjet igen, »den top, hvorfra vi er sunket, men atter skal op« for ligesom Aakjær at bruge en klassisk vending. Men samme interesse kunne man selvfølgelig ikke nære for bispetiendens skæbne i de sogne, hvor denne var afhændet af bispens; hvorledes det var gaaet med den var bispens regnskabskammer uvedkommende. Derfor skrev jeg, at hvis tallene ved disse sogne skulle angive bispetienden, saa viste de et udslag af statistisk interesse, som ikke lignede jordebogen, forøvrigt heller ikke nogensomhelst anden jordebog. Og jeg er vis paa, at det vil volde Aakjær vanskeligheder at finde paralleller af den art.

Dette anførte jeg som talende imod sandsynligheden af, at mark-øre-tallene kunne være angivelse af sognenes bispetiende, men jeg skrev udtrykkeligt, at det ikke var et tvingende modbevis². Det afgørende bevis for at Aakjærs fortolkning maatte være forkert fandt jeg i den summa summarum, hvormed listen slutter: *Summa universalis centum xvii marce argenti, viii grossi, unus sterlingus, excepta Meyonia.*

¹ Hist. Tidsskr. 10. r I, 146 og Festskrift, 129.

² Af indre kriterier fremgaar, at den skriver, der i 1370erne skrev denne sogneliste maa have benyttet et meget gammelt forlæg. Dette kan have været ældre end 1253 og oplysningerne om bispetienden i de omtalte sogne kunne derfor ved en lapsus være kommet ind i jordebogen, hvor de ikke hører hjemme.

Det fremgaar til evidens heraf, at hvis mark og øretallene i listen er kornmaal, saa maa de være blevet omregnet i penge i summa summarum. Men summen af mark-øretallene i den ufuldstændige liste — der mangler stadigvæk oplysninger om ca. en tredjedel af stiftet — beløber sig alene til knap 300 mark. Da taksten for 1 mark korn normalt var 2 mark sølv kan summa summarum ikke være fremkommet ved en opsummering af kornmaalets mark og øre og en derpaa følgende omregning i penge.

Slutsummen angiver at omfatte alt »excepta Meyonia«. Under Møn finder vi følgende notits: Nota quod de istis habet prepositus Meonie computare. De cathedratico. Summa xiii solidi grossorum x grossi et ii sterlingi¹. Sættes disse to bemærkninger i forbindelse med hinanden følger den logiske slutning, at sogneliste II er en fortegnelse over sognenes ydelse af cathedraticum til bispen.

Denne slutning er blevet kraftigt angrebet af Aakjær. Ifølge hans opfattelse er denne slutning temmelig forhastet. Han fortsætter dog: »Derimod giver jeg ham gerne ret i, at det kan være sandsynligt, at summa universalis kan være cathedraticum«.

Jeg maa hertil bemærke, at saa er det da en ganske ejendommeligt liste. Først opregner den paa 16 sider en række tal, hvorefter den slutter med en summa summarum, der intetsomhelst har med de foregaaende tal at gøre, og det ovenikøbet uden at nævne, hvad summa summarum saa tager sigte paa. Aakjær synes ogsaa at have øje herfor, idet han indfletter en bemærkning (s. 442) om, at summa summarum er skrevet med en anden haand end den, der har skrevet selve listen; efter mit skøn er den skrevet med samme haand, men ikke ud i eet med teksten. Den er tilføjet senere. Men uanset dette palæografiske tvivls-spørgsmaal, at der kan være tale om, at en anden skriver, har tilføjet summa summarum, er det da uforklarligt, hvad meningen er med i en officiel jordebog at tilføje en summa summarum, der intetsomhelst har med de foregaaende tal at gøre og ikke angiver, hvad den saa tager sigte paa. Kan Aakjær give en plausibel forklaring herpaa?

¹ SRD. VII, 108.

Strengt formelt kunne jeg derfor hævde, at bevisbyrden paa hviler Aakjær og ikke mig. Jeg er dog rede til at gaa ind paa hans betingelser: »Men, i hvert fald, Christensens dokumentation er ikke »afgørende«, saalænge det ikke i fjerneste maade er lykkedes ham at forklare, at 117 mark sølv 8 grot 1 sterling skal være en sammentælling af mark- og ørebeløb til en samlet sum af omkring 300 mark« (s. 443).

Formuleringen er ikke helt korrekt. Summen af mark og øre i den som jeg udtrykkeligt skrev ufuldstændige liste er knap 300 mark¹. Da ca. $\frac{1}{3}$ af listen mangler idag, kan vi slutte, at totalsummen har ligget mellem 400 og 500 mark. Ifølge min opfattelse er dette mark penge og summa summarums 117 mark sølv 8 groter og 1 sterling tyder da paa et kursforhold mellem mark penge og mark sølv som 4:1 (eller deromkring). Nu er Aakjær jo enig med mig i, at listen paa grund af visse sproglige kriterier maa have haft en meget gammel liste til forlæg, efter hans mening har denne gamle liste været fra tiden 1254—1304². Endvidere turde det være bekendt, at kursforholdet mellem mark penge og mark sølv i 1240erne var 2:1, og at dette kursforhold i den følgende tid jævnt forringedes, saa at der i begyndelsen af 14. aarh. gik 10 mark penge paa 1 mark sølv, hvorefter de danske mønter forsvandt og afløstes af de udenlandske groter og sterlinger. Paa et eller andet tidspunkt omkring 1330 har man derfor paa en af de aarlige synodeforsamlinger, hvor præsterne indbetalte deres cathedraticumsydelse til deres gejstlige overhoved, bispens³, maattet tage stilling til, i hvilket forhold

¹ Festskrift s. 125. Naar Aakjær s. 442 citerer »300 mark solv« er tilføjel- sen »solv« en lapsus mentalis fra hans side. Naar Aakjær endvidere s. 443 opstiller et regnestykke, der skal modbevise min opfattelse og som konkluderer i det spørgsmål: »Hvorledes kan da hovedmassen af de sjællandske sogne yde 2 mark eller 10 sk. grot i cathedraticum«, saa viser denne ligestilling af 2 mark med 10 sk. grot, at han opfatter listens mark som mark solv, men derom staar intet i listen, og saaledes har jeg heller ikke skrevet. Listens mark maa utvivlsomt opfattes som mark penge.

² Hist. Tidsskr. 11. r. II, 444 flg.

³ Jf. Kath. Kirchenleksikon I, 78 (Kirchliche Abgaben) og Slesvig- bispens jordebog (Quellensammlung VI, 262): »Summa cathedratici quod soluitur omni anno in epscopali synodo«.

de nye mønter skulle staa til de gamle takster. Var man her gaaet ud fra den danske mønts slutkurs, ja, saa var det bispem, der havde haft hele tabet og præsterne den fulde gevinst af møntforringelsen. Det omtalte kursforhold 4 : 1 viser derfor blot, at bispem har opnaaet en fordelagtigere omregning af taksterne end til den danske mønts slutkurs. Om han har kunnet diktere deres kursforhold, eller om han har maattet forhandle med præsterne herom, ved vi ikke, ejheller om præsterne ogsaa har haft deres gevinst. Dette ville de have haft, dersom taksterne var fastsat omkr. 1240, men det er ørkesløst at drøfte dette. Hovedsagen er, at jeg ikke kan anerkende, at summa universalis er en hindring for opfattelsen af listen som en cathedromaticumliste.

Lad os nu prøve Aakjærs opfattelse af sogneliste II som en »tiendematrikel« og vurdere de tabeller, han har opstillet ud fra denne opfattelse. Aakjær har jo ret i, at hvis sogneliste II er en bispetiendeliste, er den af enestaaende betydning for den middelalderlige statistik. Bispetienden var $\frac{1}{30}$ af høsten, listen ville derfor give os oplysninger om høstudbyttet i de fleste sjællandske sogne i sidste halvdel af 13. aarhundrede; da tillige en vis raison taler for, at man dengang har regnet et foldudbytte paa 3 som det normale, kan det dyrkede agerareal rekonstrueres og sammenlignes med matriklen 1682. Denne sammenligning er det Aakjær har foretaget i sine tabeller og af denne sammenligning skal det fremgaa, at listen maa have været en tiendeliste, andre beviser herfor findes ikke.

Af grunde, som vil fremgaa senere, begynder vi med at sammenligne sognelistens tal med jordebogens egne oplysninger om bispetienden. Vi har jo nemlig i selve jordebogen en række autentiske tal for bispetiendens størrelse i forskellige sjællandske herreder. For eksempel findes der i udgaven s. 34—35 opgørelse over den bispetiende, der ligger til Dragshom, nemlig bispetienden i herrederne Tudse, Ars, Skippinge og Ods. Nedenfor er disse oplysninger for Tudse herreds vedkommende sammenlignet med de tilsvarende i sogneliste II.

Som man ser er der ingensomhelst overensstemmelse mellem de to talrækker. Aakjær (s. 448—449 og tabel 2) forklarer dette

Bispetiende til Dragsholm		Sogneliste II	
Udby	4 pund korn	2 mark, dersom korn =	24 pd.
Hørby	8 ¹ / ₂ » »	2 » » »	= 24 »
Hørby	8 ¹ / ₂ » »	2 » » »	= 24 »
Hagested . . .	6 » »	2 » » »	= 24 »
Gislinge . . .	4 » »	1 » » »	= 12 »
Kundby	19 » »	2 » » »	= 24 »
Svinninge . .	6 ¹ / ₂ » »	10 øre » »	= 15 »
Jyderup . . .	4 ¹ / ₂ » »	1 mark » »	= 12 »
Bjærgby . . .	4 ¹ / ₂ » »	1 » » »	= 12 »
Mørkøv . . .	3 » »	3 øre » »	= 4 ¹ / ₂ »
Skamstrup .	6 ¹ / ₂ » »	2 mark » »	= 24 »
Hjembæk . . .	2 ¹ / ₂ » »	1 » » »	= 12 »

paa den maade, at sognelisten angiver bispetiendens størrelse, saaledes som den var paa et eller andet tidspunkt mellem 1254—1304; jordebogens oplysninger om den bispetiende, der laa til Dragsholm, er derimod fra dens egen tid, altsaa fra den tid, hvor den store nedgang i ydelserne var sat ind. Denne forklaring er maaske mulig, der er dog grund til at understrege *maaske*, naar vi ser, at nedgangen i tiendeydelsen i en række sogne saa maa have nærmet sig til dennes totale ophævelse, for Draabys vedkommende 97,9 0/0, for Haslev 93,8 0/0 o. s. v. (se Aakjær s. 449).

Vi prøver nu »tiendematriklen« i praksis; hvordan forholder dens tal sig til matriklen 1682, der, som Aakjær anerkender, er den store prøvesten og som efter hans mening beviser rigtigheden af hans opfattelse. Efter Aakjærs egen metode omregner vi tallene i »tiendematriklen« til tønder land, fx. 2 mark i »tiendematriklen« svarer til 20 mark land = 480 ørtug land à 4 tønder land (447 og 457). Paa omstaaende side er det saaledes rekonstruerede agerareal ifølge »tiendematriklen« 1254—1304 sammenlignet med de tilsvarende tal i matriklen 1682 for Horns- og Ods herreds vedkommende.

En analyse viser, at disse tal giver et billede af højst modstridende tendenser. Agerarealet i Horns herred har i 13. aarh. været væsentligt større end i 1682. Alene sognene Ferslev og Gerslev deltager ikke i den almindelige indskrænkning af agerarealet.

»Tiendematriklen«			Matriklen 1682		
Horns herred					
Skibby	1920	tønder land	1343	tønder land	
Ferslev	1920	» »	2940	» »	
Vellerup	480	» »	395	» »	
Kyndby	1920	» »	1200	» »	
Draaby	1920	» »	1643	» »	
Skuldelev	1920	» »	1394	» »	
Selsø	1920	» »	1454	» »	
Krogstrup	1920	» »	1565	» »	
Orø	1920	» »	1542	» »	
Gerlev	1920	» »	2319	» »	
ialt		17.760 tønder land	ialt		15.795 tønder land

Ods herred					
Odden	960	tønder land	1032	tønder land	
Faarevejle	1440	» »	3228	» »	
Asnæs	1920	» »	2119	» »	
Grevinge	1920	» »	2509	» »	
Vig	1920	» »	3147	» »	
Asmindrup	960	» »	763	» »	
Egebjerg	1920	» »	1844	» »	
Højby	1920	» »	3863	» »	
Rørvig	720	» »	1046	» »	
Sejrø	1920	» »	705	» »	
ialt		15.600 tønder land	ialt		20.256 tønder land

Gerslev udvider sit areal fra 1920 til 2319 og Ferslev endda fra 1920 til 2940 tønder land.

I Ods herred er udviklingen lige modsat. Her var agerarealet i 13. aarh. væsentligt mindre end i 1682. I den fremgang, der præger herredet, og som for Faarevejles og Højbys vedkommende har betydet mere end en fordobling af agerarealet, er der ogsaa her en modsat bevægelse, idet Asmindrups agerareal indskrænkes fra 960 til 763, Egebjergs fra 1920 til 1884 og Sejrø fra 1920 til 705 tønder land.

Endvidere konstaterer vi, at sognenes agerareal i 13. aarh. har været forbavsende ens i omfang. De fleste sogne har haft 1920 tønder land. Sammenlignet med 1682 maa der her være sket store ændringer.

Hvorledes forklarer nu Aakjær disse modstridende tendenser i udviklingen og denne ensartethed i sognenes agerareal? Paa det første spørgsmaal søger man forgæves et svar i hans afhandling. Det synes som om Aakjær har nøjedes med sine tabellers gennemsnitstal. 4 tønder land pr. ørtug — det talmæssige udsving ligger fra 2,9 til 5,7 tønder land pr. ørtug! — og ikke har foretaget en kontrolprøve med sine tals anvendelse i praksis. Derved er det undgaaet hans opmærksomhed, at det nævnte udsving: 2,9—5,7, forudsætter kolossale befolkningsforskydninger indenfor sognene, saa vist som det forhold, at naar et sogns agerareal gaar tilbage med 50 %, mens nabosognet samtidig gaar frem med 50 % kan dette kun forklares ved befolkningsforskydning.

Det andet problem er Aakjær derimod opmærksom paa. »Det fremgaar af *tabel 1*, at tiendens mark og øre kan benyttes som grundlag for en skønsmæssig beregning af sognets kornareal. Selvfølgelig maa man understrege ordet »skønsmæssig«, for tienden er jo som regel opgivet i runde tal i mark og øre, den medtager ikke ørtugene, og det er vel tvivlsomt, om man for de enkelte sogne kan beregne arealet nøjagtigt. Det er vel ikke sandsynligt, at f. eks. 9 af de 10 sogne i Horns herred skulle have haft præcis 20 mark land, og Vellerup sogn præcis 5 mark land. Der maa dog vel være tale om en mere skønsmæssig ansættelse For købstæderne er tienden dog oftest så stor, at der ikke alene kan være taget hensyn til kornarealet, men her foreligger sandsynligvis et andet beregningsgrundlag, enten efter folketal eller antallet af købstadsgrunde« (s. 449—50).

Hertil maa indvendes, at det er en mislig sag at tage slige reservationer, naar hovedtesis er, at en sammenligning mellem »tiendematriklens« tal og matriklen 1682 skal bevise — og andre beviser har Aakjær ikke — at den omdiskuterede liste virkelig er en tiendeliste. Det er jo som at tilføje: det vil sige, dersom vi retter lidt paa tallene. Dette klares ikke med, at Aakjær indskyder »Paa den anden side viser det sig, at sognet baade i Sjællands og Ribe Stifter havde gennemsnitlig 24 plove eller mark land, og i 3 herreder, hvis boltal Kr. Erslev har udregnet, Horns,

Smørum og Tune er der 12 bol pr. sogn. Hvert bol var gennemsnitlig 2 plove eller 2 mark land. Det samme gennemsnit har jeg faaet for Ribe stift: omkring 24 mark land pr. sogn. Ogsaa her er 4 sk. engelsk, som svarer til 20 mark land, den mest almindelige afgift pr. sogn«. Jeg skal til dette ræsonnement kun føje den bemærkning: Aakjær bebrejder mig i anden forbindelse, at jeg har fremsat en række postulater, mens hans opfattelse er »begrunder med tørre tal«¹ Efter min mening er der meget faa tal fra middelalderen, der kan kaldes »tørre«, og adskillige af Aakjærs gennemsnitstal ville jeg absolut ikke kalde »tørre«. Men lad det ligge, vi holder os til »tiendematriklens« egne opgivelser. Tabellarisk opstillet har sognenes agerarealer ifølge denne været saaledes:

I	1 tilfælde	4 mark = 32 øre = 3840 tønder land
»	111	» 2 » = 16 » = 1920 » »
»	25	» 12 » = 1440 » »
»	15	» 10 » = 1200 » »
»	49	» 1 » 8 » = 960 » »
»	36	» 6 » = 720 » »
»	22	» 4 » = 480 » »

Over halvdelen af sognene har altsaa haft 1920 eller 960 td. land. Eller udtrykt paa anden maade — for at undgaa de altid tvivlsomme omregninger i jordemaal — over halvdelen af sognene har ydet enten 2 mark = 24 pund = 96 td. korn eller 1 mark = 12 pund = 48 td. korn i bispetiende.

Her er der grund til at drage Erslevs undersøgelse over tiendepgivelserne i Roskildebogen ind i diskussionen. Først maa jeg bemærke, at Aakjær gør sig skyldig i en alvorlig misforstaaelse, naar han gentagne gange tager Erslev til indtægt for sin opfattelse². Erslev tænker ikke paa sogneliste II, naar han skriver

¹ Hist. Tidsskr. 11. r. II, 455.

² Ibidem, 438, 446, jf. 450. — Det er ligeledes en misforstaaelse, naar Aakjær s. 446 skriver, at liste II i sin overskrift selv angiver, at den indeholder oplysninger om: Bispetienden i de enkelte herreder af landet Sjælland. Udtalelsen er besynderlig, eftersom begyndelsen af listen mangler, jf. Festskrift s. 117. Hvad Aakjær citerer er overskriften til liste I, og den er der ingen diskussion om.

om tiendeopgivelserne i jordebogen, men paa de ovennævnte opgivelser over den tiende, der fx. ligger til Dragsholm (se ovf. s. 575). Dette fremgaar af hans udtalelse om Asnæs, idet han skriver, at tienden her angives til 6 $\frac{1}{2}$ pund¹, hvilket stemmer med SRD. VII, 35, men ikke med sogneliste II, hvor tallet for Asnæs er 2 mark, der i korn er lig 24 pund.

Erslevs konklusion af sine undersøgelser var, at tiendeopgivelserne i Roskildebogen ikke kunne benyttes til rekonstruktion af høstudbyttet, fordi de faste beløb, hvormed tienden angaves, viste, at det maatte være nettobeløb, det beløb som en eller anden tiendefæster indbetalte til bispem, og ikke bruttobeløbet, som alene kunne sige os noget om høsten. Dette synspunkt er utvivlsonst rigtigt. Bispetienden, $\frac{1}{30}$ af høsten, maa ifølge sagens natur være faldet højst forskellig ud fra aar til aar. Bruttoindtægten maa være bleven opgjort paa samme maade, som den fx. blev opgjort for (af) præsten i Systofte paa Falster i slutningen af middelalderen: Præsten faar i tiende hver 30. kærve og fik han i dette aar 154 traver korn, hver trave udgør 4 skæpper².

Erslev havde til begrundelse af sin opfattelse ikke behovet at nøjes med en henvisning til, hvorledes man efter reformationen akkorderede om kongetienden. Vi har i Slesvigbispens jordebog tilstrækkeligt klare vidnesbyrd om fremgangsmaaden. Fx.:

Decima in Sluxherde

In omnibus parochiis istius Herret habet dominus episcopus decimas annuales et uiuas; annuales solent se extendere ad v lastas siliginis et possunt vendi secundum qualitatem temporom, caris annis valent circa marcas lxxx; uno tempore fuerunt uendite pro annona, uidelicet

Tingheleff xii ortich anno LXX, valent xv marcas osv.³

Lintoftherde.

In omnibus parrochiis istius Herret dominus episcopus habet decimas annuales et uiuas, que fuerunt uendite, ut sequitur.

¹ Valdemarernes Storhedstid, 126.

² Danske Mag. 5. r. VI, 275.

³ Quellensammlung VI, 207.

interdum carius, interdum largius. Sic enim uendita fuit anno LXXII

Vke pro tredecim marcis osv. LXXI aliter valet.¹

Geltingh: interdum solet colligi frumentum purum et gherbi uendi pro xii marcis; quando in toto uenditur solet dare xix marcas; plus multo ualet².

Vi kan paa grundlag heraf drage den slutning, at naar vi møder et afrundet beløb for bispetienden, er dette belemret med to usikkerhedsmomenter, hvor stor har høsten været og i hvilket forhold staar den akkorderede sum til selve høsten. Intet af disse spørgsmaal er vi i stand til at besvare. Konsekvensen er, at Erslevs konklusion, at man ikke kan drage slutninger fra de tal, vi har paa bispetienden — som alle er akkordtal — til selve høstudbyttet staar ved sin fulde magt.

Hvad betyder nu dette for Aakjærs supponerede »tiendematrikel«? Ser vi paa den ovenfor opstillede liste³ over bispetienden i Tudse herred, saa har vi i første kolonne jordebogens *egen* opgørelse over bispetiendens størrelse, utvivlsomt netto-beløb. Sammenlignet hermed viser anden kolonne, »tiendematriklen« (= sogneliste II) en meget mere groft afstemt skala. Dette viser sig endnu tydeligere i den ovenfor givne oversigt over alle sognes ydelser, hvorefter over halvdelen har ydet enten 2 mark = 96 td. byg eller 1 mark = 48 td. byg. Hvad er konsekvensen heraf? Det er den, at saa maa bispestolen have opgivet sin tienderet og være gaaet over til »biskopsgaven«, Det er jo netop det karakteristiske for biskopsgaven, at den laa fast og var uforanderlig fra aar til aar, fastsat efter et groft skøn uden strengt at være knyttet til det skiftende høstudbytte, paa et niveau, hvor sikkerhedsmarginen var paa bøndernes side. Men at man maa drage denne slutning viser bedst, at »tiendematriklen« er en umulighed i sine konsekvenser.

¹ Quellensammlung VI, 208.

² Ibid., 241.

³ Se ovf. s. (575).

Med hensyn til cathedraticum spørger Aakjær, om denne afgift kendes »fra saa tidlig en tid, at Kaluehave, Rørvig, Holmstrup og Avnsø sogne hed Skaningahafn, Ysøørn og Læsyhom? Det vil sikkert sige fra det 13. aarh.« (s. 444). Jeg kan her hen-vise til bisp Peder af Aarhus' brev af 1251¹. Iøvrigt var cathedraticum en fast aarlig kendelse fra stiftets underafdeling, sognekirke — præst, til det gejstlige overhoved, bispen, en slags gejstlig husbondhold om man vil, som ikke berørtes af det verdslige patronatssystem². Som ordinær, aarlig ydelse hørte den ligesaavel som bispetienden (sogneliste I) hjemme i bispens jordebog. Slutningen af en tilsvarende liste i Slesvigbispens jordebog ser saadan ud:

Herendorp	VI sk.	
Odis	} XVIII sk.	
Tappe		
Heghelze	XII sk.	
Witze	XII sk.	
Maxtorp	} XVIII sk.	
Egrip		

Summa cathedratici quod soluitur omni anno in episcopali sinodo, marce centum XLV aut sex³.

Som man ser, møder vi her det samme simple talforhold mellem afgifterne som i Roskildebogen. Selv om vi ikke har kilder, der viser, efter hvilke kriterier cathedraticum er blevet lignet, er der næppe grund til at betegne det som et postulat, naar man antager, at det er sket efter et groft skøn over kaldenes »godhed« og at det »gode« kald ligesom senere har været betinget af præstegaard, respektive »præstegaarde«, tiendens størrelse og

¹ Dipl. Dan. 2 r. 1 nr. 55 og Danm. Riges Breve, specielt note 2., Jf. forøvrigt, foruden almindelige kirkeleksika. Ellen Jørgensen, Fremmed Indflydelse under den danske Kirkes tidligste Udvikling, 24.

² Jf. fx. 1396 ²⁷/₄, Repert. nr. 4042. Dette er utvivlsomt forklaringen paa, at cathedraticum opfores for alle de sogne, hvor patronatsretten tilkom andre.

³ Quellensammlung VI, 262.

antallet af indbyggere i sognet, da dette sidste gav sig udslag i udbyttet af ofringer. Derfor advarede jeg Aakjær mod at drage slutninger fra *cathedraticum*slstens tal⁴, og derfor kan jeg kun beklage at maatte betegne hans store arbejde med »tiende-matriklen« som forfejlet. Hvad Aakjær sammenligner er ikke tiendeafgifter ca. 1250—1300 og agerareal 1682 men *cathedraticum* ca. 1250—1300 og agerareal 1682, og det er inkommensurable størrelser. Det er derfor ingen grund til at spekulere over tallene fx. for Skibby i Høorns herred, der ifølge Aakjær i slutningen af 13. aarh. skal have haft 1920 td. land og 1682 kun har 1343 td. land, mens nabosognet Ferslev i samme periode fra 1920 td. land er gaet frem til 2940 td. land.

Efterskrift. Foranstaaende er skrevet efter fremkomsten af Sv. Aakjærs første afhandling i forrige bind, men inden den anden i dette bind. Jeg ser dog ingen grund til at ændre min opfattelse af liste II som en *cathedraticum*sliste, baseret paa et groft skøn, og er ret overbevist om, at skilling-tallene i »Ribe Oldemoder« er fremkommet paa samme maade.

Summary.

The second of the two parish lists of the diocese Roskilde in the Roll of the Roskilde bishop, dating from about 1370, contains information about *cathedraticum*. This duty was paid by the parishes to the bishop of the diocese. The thesis of Svend Aakjær that the sums of the above named list are the bishop tithe of the parish is unfounded and his computation and reconstruction of the amount of acreage (arable land) belonging to each parish must be considered unwarranted.

⁴ Festskrift, 126.

Forskellige Meddelelser.

Augustenborgernes og Glücksborgernes arkiver.

De hertugslægter, der stammer ned fra hertug Hans den yngre, er på mange måder kommet til at spille en afgørende rolle i Danmarks historie. Da den danske kongeslægts hovedlinie uddøde i 1863, var det en af hertug Hans' efterkommere, der besteg den danske kongetrone, og da spørgsmålet om magt og ret i hertugdømmet Sønderjylland igen som så mange gange før blev brændende, var det efterkommere efter hertugen, som blev Danmarks bitreste fjender, og som kom til at spille en afgørende rolle i den kamp, der førte til, at Slesvig blev løsrevet fra Danmark. Augustenborgernes stilling var så meget mærkeligere, som mange af denne slægts mænd tidligere havde tjent den danske konge på bedste måde, og slægtsbåndet mellem de to grene af familien påny var blevet knyttet, da hertug Frederik Christian ægtede Frederik 6.s søster Louise Augusta og prins Christian Frederik giftede sig med Christian Augusts søster Caroline Amalie.

I betragtning af den rolle, som Augustenborgerne og Glücksborgerne eller Beckerne har spillet i Danmarks nyere historie, er det klart, at der i deres arkiver må kunne forventes at være et kildemateriale, som er af den største betydning for dansk historieforskning. Hidtil har det i almindelighed ikke været muligt at benytte disse to arkiver¹, men da de nu er blevet gjort tilgængelige for forskningen, vil der være grund til at gøre opmærksom herpå og samtidig fortælle lidt om deres historie og indhold.

Det vigtigste af arkiverne er så afgjort det *augustenborgske*, som nu findes forskellige steder. Selve husarkivet, slægtens og de enkelte hertugers mere private breve og optegnelser, det såkaldte *Primkenau-arkiv*, er anbragt i Landesbibliothek i Kiel. Da Chri-

¹) En del af materialet fra Primkenau-arkivet er publiceret eller benyttet af Hans Schultz i hans bøger om hertug Frederik Christian og af Gebauer i værkerne om Christian August og hertug Frederik (8). C. F. Wegener har udnyttet arkivet, mens det var i København.

stian August i 1848 måtte forlade Augustenborg, forblev størstedelen af arkivet dér. En jernkiste, der indeholdt købe- og ægte-skabsbreve samt testamenter, blev dog sammen med en kuffert overgivet til en hertugelig forpagter på Kegnæs, der gravede dem ned i sin mælkekælder. 1868/69 blev de ført tilbage til Gråsten, medtaget men ikke ødelagt af fugt. Alle de andre akter blev beslaglagt og ført til København, men tilbageleveret 1853 og 1864. Enkelte sager blev dog tilbageholdt og findes nu i Kongehusets Arkiv i Rigsarkivet. Augustenborger-Arkivet førte derefter en noget omskiftelig tilværelse, men 1870 blev det anbragt på godset Primkenau i Schlesien, som Christian August havde købt i 1853, og som blev ved med at være slægtens hovedsæde, også efter generhvervelsen af Gråsten i 1865. I årene 1888—89 blev arkivet ordnet og registreret af dr. H. Ermisch, som dengang var arkivråd i Dresden, men tidligere havde været arkivar i Breslau. I 1925 blev der med hertug Alberts tilladelse trykt en summarisk fortegnelse over arkivet, udarbejdet af statsarkivråd Erich Graber i Breslau på grundlag af Ermisch' registratur¹. I oversigten specificeres brevskrivernes navne, og da der desuden findes et udførligt register hertil, er det let at fastslå, om der findes breve fra en bestemt person, mens fortegnelsen over de rent saglige afdelinger er meget summarisk.

I betragtning af arkivets store betydning for den slesvig-holstenske forskning er det klart, at man i historiske kredse måtte ønske, at arkivet kunne blive overført til Slesvig-Holsten og blive gjort almindelig tilgængelig for forskningen. Dr. Ludwig Ahlmann førte forhandlinger med hertug Ernst Günther derom, men inden der blev truffet nogen endelig bestemmelse, døde hertugen i 1921. Den succederende hertug, hans fætter Albert, havde ingen særlig interesse for Slesvig-Holsten, og det var i begyndelsen umuligt at vinde ham for tanken om at føre arkivet tilbage til hertugdømmerne. Ved arkivaren dr. Boysens utrættelige arbejde lykkedes det tilsidst at overtale hertug Albert til at testamentere arkivet til det slesvig-holstenske Landesbibliothek i Kiel, dog på den betingelse, at det først måtte gøres offentlig tilgængeligt 20 år efter hertugens død, og at det skulle forblive en samlet enhed. Når det blev biblioteket og ikke det preussiske statsarkiv i Kiel, der fik arkivet, skyldes det formodentlig, at Ernst Günther havde næret afsky for »die preussischen Behörden«. Hertug Albert døde 27. april 1931, og med ham uddøde denne gren af den gamle her-

¹) Das Herzoglich Schleswig-holsteinische Hausarchiv zu Primkenau in Schlesien (Die Inventare der Nichtstaatlichen Archive Schlesiens Kreis Sprottau. Codex Diplomaticus Silesiæ XXXI (1925), 105—43.

tugslægt. Det viste sig, at testamentet af formelle grunde ikke var retsgyldigt, men den tyske kronprins, som overtog Primkenau efter prins Albert, gav alligevel sin tilladelse til, at dets bestemmelser blev udført, og allerede i 1931 overførtes arkivet til Landesbibliothek¹, hvor det nu fra 1. april 1951 er gjort tilgængeligt for historikerne², dog med den indskrænkning, at direktøren for biblioteket skal give sin tilladelse til benyttelsen. Efter hvad der fra Landesbibliotheks side er oplyst overfor mig, kan man regne med, at de eneste indskrænkninger med hensyn til arkivets tilgængelighed udelukkende skyldes rent praktiske forhold i forbindelse med de vanskelige opbevaringsforhold, og danske forskere vil få adgang til arkivet på lige fod med tyske.

Af den trykte fortegnelse fremgår det, at arkivet i det store og hele er delt efter de regerende hertuger. Det synes kun at indeholde få ældre akter fra tiden før Frederik Christian II (1765—1814). Fra hans tid er der bevaret en meget omfattende korrespondance. Mange af korrespondenterne er danske, og en del tilhører universitetskredse. Af politiske akter er der forholdsvis få (bl. a. om det svenske tronfølgervalg). I Christian Augusts arkiv findes foruden en omfattende korrespondance en række politiske akter og krigsarkivet 1848—51 samt vigtige dele af den provisoriske regerings og statholderskabets arkiv 1848—51. I hertug Frederik (8).s arkiv findes foruden korrespondance og politiske papirer den slesvig-holstenske landsregerings arkiv 1863—66. Af Ernst Günthers arkiv er kun en lille smule omtalt i fortegnelsen.

Da Ermisch ordnede arkivet, udskød han en del akter, som efter hans skøn var af ringere betydning. De er senere ad omveje kommet til det preussiske statsarkiv, nu *Landesarchiv på Gottorp slot*, efter at genraldirektøren for de preussiske statsarkiver havde købt dem i 1932. Det drejer sig om forskellige sager vedr. hofforvaltningen og stutriet, væsentligst fra 1800-årene. Desuden omfatter samlingen en række »Statuta und acta publica«, beretninger til hertugen fra embedsmænd, skrivelser til hofråd Andersen, hofskriver Hattesen og hofråd Bahrt. Under krigen lå akterne i statsarkivets kælder, og da bygningen var blevet ramt af bomber, blev de stærkt medtaget af fugt, nogle blev totalt ødelagt.

1) Landesbibliothek, der fandtes på slottet i Kiel, blev på et ret tidligt tidspunkt ramt af en bombe, men arkivet tog heldigvis ingen skade og kom også gennem resten af krigen uden tab.

2) Se Schleswig-Holstein, 1951, 75 f. og indledningen til den trykte fortegnelse. Jfr. Zeitschr. der Gesellsch. f. schleswig-holst. Geschichte, LIV, 1924, 491—93 og smst. LXXVI, 201—6, hvor Landesbibliotheks direktør, Olav Klose, har givet en redegørelse for forhandlingerne om arkivets aflevering.

Det var langtfra hele det augustenburgske arkiv, der i sin tid blev overført til Primkenau, idet næsten alle sager vedrørende administration og selve godsets arkiv forblev på godserne. En del af dem kom senere til statsarkivet, hvorfra de ved arkivudvekslingen i 1936 blev afleveret til *Landsarkivet i Åbenrå*. Resten kom til landsarkivet fra Gråsten slot og sammen med Sønderborg amtsarkiv. Dette arkiv, som er meget lidt udnyttet, indeholder enkelte sager, som man ville have ventet at finde i Primkenau-arkivet. Iøvrigt findes der i administrationsakterne mange bidrag til forståelse af hertugernes historie, landbrugsakterne kaster således lys over Frederik Christians hårdhed overfor de livegne fæstebønder¹, mens en del akter belyser Christian Augusts forhold til sprogsagen. Summarisk fortegnelse over dette arkiv i Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt: *Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele* (Vejl. Arkivreg. VI, 1944, 159—161).

Det kan også nævnes, at der på *Gisselfeld* findes en del breve fra Frederik Christian og Christian August, hertuginde Louise Augusta og prins Frederik af Nør. Christian August var jo gift med Louise Danneskiold-Samsøe².

Den ældre *glücksborgske* linie uddøde i 1779. Dens arkiv blev i 1786 ført til København og indlemmet i Geheimearkivet. En del af arkivet afleveredes til Preussen i 1874, men ved den dansk-tyske arkivudveksling i 1936 fik Danmark arkivet tilbage med undtagelse af enkelte lokalakter fra Angel, der nu er i Landesarchiv på Gottorp (afdeling 21). I 1825 fik Friedrich Wilhelm Paul Leopold, prins af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Beck, overdraget slottet Glücksborg med titel af hertug af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Glücksborg. Han blev stamfader til den yngre glücksborgske linie, der i 1863 med hans søn Christian 9 besteg den danske trone. Denne linies arkiv findes på Glücksborg slot i et stort skab, der er anbragt i et lille værelse ved siden af kirken. Slottet er nu under opsyn af prins Friedrich Ferdinand, en fætter til hertug Friedrich. Professor Aage Friis aflagde kort før sin død et besøg på slottet, først og fremmest for at få klarhed over, om prins Hans' erindringer fra 1863 fandtes der. Hans undersøgelser var meget kortvarige, og i november 1950 besøgte jeg derfor Glücksborg efter anmodning af Videnskabernes Selskabs arkivkommission og med hertug Friedrichs og prins Friedrich Ferdinands tilladelse. Det viste sig, at der forelå en ældre registratur over arkivet, udarbejdet af prins Hans i 1875. Denne fortegnelse blev nu ført videre af prinsen, idet

¹) Se Johan Hvidtfeldt i *Sdj. Månedsskrift*, 1950, 15—28.

²) Kommissionen til Undersøgelse af de i dansk Privateje bevarede Kilder til dansk Historie. Beretning 1931, 2. Fortegnelse over Gisselfeld-arkivet i Rigsarkivet.

alle de foreliggende akter blev registreret med undtagelse af nogle arkivalier vedr. slottets økonomi og en del korrespondancesager fra 1800-årene, bl. a. nogle breve fra det danske kongehus og fra landgreve Carl af Hessen. En afskrift af denne registratur findes nu i Rigsarkivet. Prins Friedrich Ferdinand er meget historisk interesseret, en arv fra hans fader prins Albert, der har skrevet et større værk om slægtens historie. Han udtalte, at arkivet ville være tilgængeligt for den videnskabelige forskning.

Arkivet går i det væsentlige tilbage til slutningen af 1700-årene, altså lidt før den senere hertug Wilhelm i 1804 trådte i dansk militærtjeneste, og hans fader Friedrich Carl Ludwig i det følgende år flyttede til det danske monarki. En stor del af arkivet omfatter hertugslægtens familiekorrespondance eller brevveksling med andre fyrstehuse, bl. a. med prins Christian Frederik, den senere Christian 8. Materialet er særlig værdifuldt fra hertug Wilhelms tid, og der findes heri bl. a. breve fra hans svigerforældre, landgreve Carl af Hessen og dennes gemalinde. Særlig interesse må hans beretning om deltagelsen i Wienerkongressen formodes at have. Hans breve fra Wien til Carl af Hessen findes også i arkivet, men de er kendt af forskningen, idet de er trykt af Edvard Holm i *Danske Magazin* 6. r., I, 247—306 efter en afskrift, taget af prins Hans. En særlig afdeling vedrører hertugens udsendelse i 1811 til den afsatte kong Gustav IV Adolph af Sverige. Nævnes kan også en del korrespondance med hertugen af Augustenborg. I arkivet findes ligeledes prins Hans' erindringer 1825—62. Erindringerne fra 1863, som blev eftersøgt af Aage Friis, og som formodentlig har indeholdt bidrag til de skæbnesvangre begivenheder i tiden umiddelbart før krigens udbrud, har ikke været på Glücksborg, men i København, hvor de i den nyeste tid er gået tabt, efter hvad prins Friedrich Ferdinand har fået oplyst. Prins Hans har også skrevet et værk i to bind: *Erinnerungen aus dem Leben des Herzogs Friedrich Wilhelm Paul Leopold zu Schleswig-Holstein-Sonderburg-Beck und seiner Gemahlin Louise Caroline*. Fra forskellige medlemmer af hertugslægten foreligger en række dagbogsoptegnelser, bl. a. fra hertug Friedrich Carl Ludwig, hertug Wilhelm, hertuginde Louise Caroline og prins Julius.

Selvom Glücksborg-arkivets historiske værdi selvfølgelig er langt mindre end Primkenau-arkivets, og dets indhold næppe vil kunne revolutionere opfattelsen af Danmarkshistorien, er der dog ingen tvivl om, at der her findes værdifulde bidrag til dansk historie, ikke mindst i første halvdel af 1800-årene. For dansk historieforskning betyder frigivelsen af de to hertugelige arkiver, at nye, frugtbare arbejdsmarker nu kan dyrkes op.

Johan Hvidtfeldt.

**Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie
1887 - 28. januar - 1952.**

Da Marcus Rubin i 1915 i en artikel i »Tilskueren« overfor en større læserkreds slog til lyd for betydningen af kildekrifters udgivelse, tog han sit udgangspunkt i et lige udkommet bind af Rigsarkivets store publikation: »Kancelliets Brevbøger vedr. Danmarks indre Forhold«. I sine indledende bemærkninger ytrede han om fremkomsten af det nye bind, at noget mindre opsigtsvækkende lod sig ikke tænke, »noget fjernere fra dagen og tiden ikke heller«. Selv de forholdsvis få, som fik bogen i hænde, vilde, mente han, stille den hen på deres reol, indtil de fik en speciel brug for den. Men, det var værd at læse den igennem, hævdede han, thi vel var det ikke historieskrivning, men det var egentlig noget, der var bedre. Kildematerialet bragte os fortiden langt nærmere, end nogen fortælling kunde gøre det.

Rubins lovtale over udgaver af historiske kilder er det rimeligt at drage sig til minde, når et udgiverselskab som Kildeskriftselskabet i år kan se tilbage på trekvart århundredes virksomhed. Det var ganske vist en af Rigsarkivets publikationer, som Rubin valgte som genstand for sine betragtninger, men disse er jo af almindelig karakter. For resten har både Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie og Kildeskriftselskabet lod og del i »Kancelliets Brevbøger«; disse blev nemlig for tiden til og med 1550 udgivne af nævnte selskaber.

Selv om flere og vigtige kildepublikationer helt skyldes enkeltpersoner, er en væsentlig part af den historiske udgivervirksomhed i nyere tid dog knyttet til en institution som Rigsarkivet (Gehejmearkivet) og de nævnte udgiverselskaber. Institutionen og selskaberne giver udgiverne det nødvendige rygstød og yder samtidig over for de bevilgende myndigheder en garanti for, at udgaven er videnskabelig forsvarlig og udgiveren kvalificeret til det påtænkte arbejde. Dette er af så stor betydning, at eventuelle skavanker i forbindelse med disse udgiverformer må tages med i købet.

Det er ikke meningen her at foretage nogen »mandjævning« mellem de tre nævnte institutioner og deres udgivervirksomhed. Det vil også i mange tilfælde være vanskeligt at vurdere en udgaves betydning i forhold til en anden. Kun så meget skal siges, at Kildeskriftselskabet trods sin »ungdom« hævder sig meget smukt i forhold til de to ældre.

Da Kildeskriftselskabet i 1927 så tilbage på en halvhundredårig virksomhed, udsendte *Kr. Erslev* en kort beretning: Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie i dets første 50 Aar. 1877—

1927. Der fandtes i denne en fortegnelse over alle de af selskabet i nævnte tidsrum udgivne eller forberedte skrifter, og hertil skal jeg stort set henvise. Erslev betonedede navnlig det arbejde, som selskabet havde gjort for udgivelsen af kilderne til dansk middelalderhistorie. I øvrigt anførte han med rette — og denne bemærkning finder også anvendelse for de siden da forløbne 25 år — at listen over de udgivne skrifter gjorde et broget indtryk: Man havde ikke fulgt en samlet plan, men havde måttet »regne med de kræfter, der var til stede, og de opgaver, de egnede sig til og var villige til at tage op«.

Allerede i 1915 havde selskabet besluttet en fortsættelse for tiden 1451—1513 af *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*. Denne fortsættelse: Series secunda (2. række) blev udgivet ved *William Christensen*. Arbejdet med udarbejdelsen af dette værk ligger væsentlig i tiden før 1927, men udgivelsen af de 9 store bind skete i årene 1928—39. Næsten hvert år udkom altså et bind, og man må beundre den flid og arbejdskraft, den nøjagtighed og kundskabsfylde, hvorom dette udgiverstovværk bærer vidne. *William Christensen* indtager ubestridt pladsen som selskabets betydeligste udgiver. Hans værk hører sikkert til de allermest benyttede, men om det ligefrem er blevet læst af mange fra blad til blad, sådan som *Rubin* opfordrede til med »Kancelliets Brevbøger«, er måske ikke givet. Jeg skal dog nævne, at afdøde godsejer *J. Estrup*, en søn af konsilspræsidenten, ved modtagelsen af et af Repertoriets bind skrev til udgiveren, at han kastede alt, hvad han havde af anden læsning til side, »enten det er »Cant«, »Skibet«, »Sandalmagerne« . . . ja, jeg lukker for »Radio«, for at kunne læse Repertoriet igennem.

Når man betænker Kildeskriftselskabets store arbejde for udgivelsen af danske middelalderlige kilder, synes man, at det havde været naturligt, om dette selskab var kommet til at stå som udgiver af »Diplomatarium Danicum«. De første forberedende arbejder til dette skete også i Kildeskriftselskabet, men personlige divergenser medførte, at udgivelsen af Diplomatariet blev overtaget af Sprog- og Litteraturselskabet.

Sine traditioner m. h. t. udgivelsen af middelalderlige kilder har vort selskab derimod videreført ved planlægningen og påbegyndelsen af en udgave omfattende samtlige *Danske middelalderlige Regnskaber*. I 1935 tog man initiativet til at få udarbejdet en udførlig registratur over disse, hvad der i de følgende år skete ved *Aksel E. Christensen*. Efter at registraturen var færdig, førtes en længere drøftelse om principperne for den planlagte udgave, bl. a. om muligheden af at opstille regnskaberne i tabellarisk form og

om grupperingen af de forskellige regnskaber. Under hensyn til udgavens omfattende karakter er det givet, at det vil tage lang tid at få realiseret den store plan. Det vil i høj grad afhænge af de kræfter, som selskabet råder over. Det er dog foreløbig lykkedes i 1944 at få udgivet 1. halvbind af 1. række, der omfatter »Hof og Centralstyre«, og 2. og sidste halvbind kan ventes udsendt i 1952. Af 2. række, der skal omfatte lensregnskaberne, er 1. bd. under trykning. Yderligere forberedes der en udgave af Roskildebispens jordebog fra 1370. Denne er ganske vist trykt i *Scriptores rerum Danicarum*. VII (1792), men denne udgave kan langt fra tilfredsstillende moderne forsknings krav. At en nyudgave er stærkt påkrævet, fremgår bl. a. af den i *Festskriftet* til Erik Arup (1946) og *Historisk Tidsskrift* 11. r. II mellem C. A. Christensen og Svend Aakjær førte drøftelse.

I forbindelse med udgaven af disse middelalderlige kilder skal nævnes det lille af *Kr. Erslev* i 1928 udgivne skrift *Svaning-Hvitfeld*. Svanings Danmarkskrønike 1241—1282, sammenstillet med Hvitfeld og kildemæssigt oplyst. Denne udgave falder i øvrigt lidt uden for Kildeskriftselskabets sædvanlige publikationer, der omfatter kilder og ikke historieskriveres behandlinger.

For det 16. og 17. århundredes vedkommende har selskabet i de sidste 25 år offentliggjort en række betydningsfulde kilder og forberedt eller planlagt udgivelsen af andre. Således udgaves 1934 *Reynold Junges Møntmesterregnskaber 1534—1540*, og i årene 1929—41 udkom den navnlig for den nordiske syvårskrighistorie vigtige udgave af *Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre* (3 bd.). *Frederik II.s Enke Dronning Sophies Kopibøger 1588—1617* offentliggjordes 1937 og et supplementsbind til C. F. Brickas og J. A. Fridericias i årene 1878—91 udgivne 7-bindsværk *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* i 1947. Stødet til denne sidste udgave blev givet ved den 1921 af museumsdirektør O. Andrup hos grev Alexander Kálnoky i Ungarn fundne store samling af originalbreve fra Christian IV til Korfits Ulfeldt. Disse udgør hovedparten af supplementsbindet.

For Sønderjyllands historie er den af selskabet påbegyndte udgave af *De Hansborgske Registranter*, d. v. s. uddrag af de i hertug Hans den ældres kancelli førte kopibøger 1543—80, af særlig interesse. Hidtil er dog af den til 5—6 bd. beregnede udgave kun to bd. trykte: 1. bd., der omfatter forordninger 1544—1580, gengivne in extenso, udkom 1943, 2. bd., der indeholder breve i uddrag 1543—49, udkom 1949.

En naturlig fortsættelse af dronning Sophies kopibøger vil en

udgave af *Prins Christian (V.)s breve* for tiden 1626—47 være. Christian IV.s søn, den udvalgte prins, kaldet Christian V (d. 1647), stod ligesom sin farmoder gennem længere tid for styret i »Smålandene«. Afdøde E. Marquard udarbejdede for selskabet inden sin død manuskript til en sådan udgave for tiden til og med 1645. 1. bd. af udgaven er nu under trykning, idet J. O. Bro-Jørgensen har påtaget sig arbejdet med tilrettelæggelsen af manuskriptet til trykning, korrekturlæsning m. m.

Under forberedelse har selskabet en fortsættelse for tiden 1648—60 af Kr. Erslevs udgave: *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie*. Endelig har man planer om en udgave, hvortil allerede en del manuskript foreligger, af *Kongens rettertingsdomme 1537 ff.*

Mindre omfattende – navnlig når man tager det stadig voksende kildemateriale i betragtning — er, hvad selskabet har udrettet for det 18. århundrede. 1930 fuldenndtes den 1915 påbegyndte udgave af *Luxdorps Dagbøger*, omfattende særlig tiden 1757—88, og 1927—41 udsendtes de 5 bd. *Inkvisitionskommissionen af 20. Januar 1772*. Udvalg af dens Papirer og af samtidige Brevsamlinger til Oplysning om Struensee og hans Medarbejdere. Selskabet nærer en overgang planer om også at udgive et udvalg af *Johan Bülow's* på så mange steder spredte *papirer* (Rigsarkivet, Det kgl. Bibliotek, Sorø Akademis bibliotek og Sanderumgård). Det var i forbindelse med disse planer, at man i 1934—39 fik udarbejdet en udførlig registratur ved J. O. Bro-Jørgensen over papirerne. Maskinskrevne eksemplarer af registraturen er blevet leveret de institutioner, hvor de Bülow'ske papirer opbevares.

Med emne fra det 19. århundrede foreligger endnu ikke nogen publikation fra selskabets side. Imidlertid er der vedtaget en udgave af udenrigsminister *Niels Rosenkrantz' dagbog fra Wienkongressen 1814—15*. Den på fransk førte dagbog er af forholdsvis beskedent omfang, og selskabet venter at kunne udsende værket i jubilæumsåret. Ved sit betydningsfulde emne og den internationale interesse, som det forhåbentlig vil kunne afvinde, egner denne udgave sig godt til at være den første med emne fra det 19. århundrede. Det er sikkert at vente, at den vil få efterfølgere i det kommende kvart århundrede.

Af Kr. Erslevs før nævnte beretning fra 1927 om selskabets første 50 år fremgik det, at selskabet da havde udgivet 20 skrifter (et enkelt dog ikke afsluttet) på i alt 40 bind (skal være 41), medens 4 var under forberedelse. Nu — 25 år efter — har selskabet udgivet yderligere 7 værker samt påbegyndt udgivelsen af 2 og har

3—4 under forberedelse. Mod de 40(41) i 1927 udgivne bind står 1952 i alt 67 bind Rent talmæssigt svarer det sidste kvart århundrede således ret godt til de to foregående. Det er vel rimeligt at nævne dette, selv om kvantitet og kvalitet jo ikke er kongruente størrelser.

I selskabets administration skete der ved de 1932 besluttede nye vedtægter en betydningsfuld forandring. Selskabet havde tidligere et forretningsudvalg på tre medlemmer (sekretær, kasserer og 3. medlem), hvoraf 1 medlem afgik hvert år, og intet kunde sidde længere end 3 år, d. v. s. ikke fortsætte ud over de 3 år, men nok efter et ophold atter vælges ind. Dette forretningsudvalg afløstes af en fast bestyrelse, valgt på tre år og med mulighed for genvalg. I henhold til vedtægterne kan der ydes honorar til sekretæren. De nye vedtægter afskaffede endvidere den tidligere betingelse for medlemskab: bopæl i København, og littede indvalg af nye medlemmer. Derimod forblev reglerne for udgivelse de samme som tidligere: forslagene drøftes på medlemsmøder, der nedsættes et udvalg på to medlemmer til at gøre indstilling til selskabet, og efter forslaget endelige vedtagelse virker nævnte to medlemmer som tilsynsudvalg ved udgivelsen.

Da Kildeskriftselskabet i 1877 stiftedes, udgjorde medlems-tallet 13. I 1927 var der 19 medlemmer, og i dag tæller det 21. Mellem 1927 og 1952 er der optaget i alt 18 nye medlemmer. Af medlemmerne i 1927 er 15 døde, af senere indvalgte 1 (Albert Olsen). Selskabets ældste nulevende medlem er *M. Mackeprang*, der optoges i 1902 og således kan fejre 50-årsjubilæum som medlem af selskabet. Gennem lang tid (1932—1948) har han i øvrigt virket som selskabets revisor.

I modsætning til Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie har Kildeskriftselskabet ikke karakter af et »akademi« — dets medlemstal er heller ikke begrænset — men det er planlagt som et arbejdende selskab, hvor alle medlemmer fremmer selskabets udgivervirksomhed — direkte eller indirekte. Direkte sker det, hvor medlemmer selv virker som udgivere, hvad der i dette tidsrum har været tilfældet med en halv snes. Yderligere har to ikke-medlemmer haft udgiverarbejder for selskabet. Indirekte sker det navnlig ved, at selskabets medlemmer overtager hvervet som medlem af tilsynsudvalgene ved de forskellige udgaver. Så godt som alle medlemmer har også siddet i eet eller flere tilsynsudvalg. Tilsynet er ofte udført vederlagsfrit og ellers mod et beskedent honorar.

Som følge af det stærkt ændrede prisniveau har selskabets

udgivervirksomhed i de sidste 25 år krævet meget betydelige beløb i forhold til den foregående periode. Selskabet har al grund til at udtrykke sin taknemlighed overfor de fond og myndigheder, der ved bevillinger har skaffet disse store beløb til veje. Som det fremgår af Erslevs beretning, modtog selskabet i dets første 50 år omtrent lige store bevillinger fra Carlsbergfondet og undervisningsministeriet. Dette forhold har i de sidste 25 år forskudt sig til »ugunst« for staten, idet Carlsbergfondet har ydet langt broderparten¹. Carlsbergfondets samlede bevillinger har udgjort kr. 185.329, undervisningsministeriets kr. 46.320 + kr. 5.998 fra arbejdsministeriet. Det skal nævnes, at ministeriets årlige understøttelse, der var kommet helt ned på godt 1.000 kr., fra 1950 forhøjedes til kr. 3.000. Forholdsvis er dette dog lavere, end hvad der i foregående periode blev selskabet til del. Imidlertid har ministeriet ved en bestemt lejlighed (udgivelsen af De Hansborgske Registranter) ydet selskabet en særlig understøttelse (en 5-årig bevilling på i alt kr. 10.000, givet i 1939).

Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse har som tidligere bevilget selskabet en række understøttelser, i alt 11.000 kr., der navnlig er brugt til forberedelse af udgiverarbejder. Fra det Finneske legat har selskabet modtaget bevillinger på tilsammen 10.500 kr.

Endelig skal nævnes, at Kildeskriftselskabet er parthaver i det i 1944 på privat initiativ stiftede Dansk historisk Fællesfond og herfra i de sidste 5 år har modtaget i alt 2.906 kr.

Selskabets bogsalg har indbragt et ikke ubetydeligt beløb: 13.447 kr. og renter et noget lignende, nemlig 11.955 kr.

Som en følge navnlig af, at man i 1932 gik over til at yde sekretæren honorar (300 kr. årlig), har selskabets administration krævet større beløb end i de første 50 år, i hvilke den kostede i alt ca. 1.035 kr.! Alligevel tør det siges, at administrationen har været sparsommelig; den har kun lagt beslag på en ringe brøkdel (knap 2,4 %) af de beløb, som selskabet har forvaltet.

På grund af de store understøttelser, som er givet til skrifternes udgivelse, har det været rimeligt at sætte prisen på disse lavt. Værkerne, der som tidligere har været i hovedkommission hos G. E. C. Gad, har stort set — i betragtning af deres videnskabelige karakter — fundet god afsætning, et par enkelte er blevet udsolgt (Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve (dog ikke det

¹ De følgende tal skyldes selskabets kasserer, Georg Galster. Tallene omfatter kun udbetalte beløb. Hertil kommer en række endnu ikke hævede, større bevillinger fra Carlsbergfondet og en enkelt bevilling fra Rask-Ørstedfondet.

1947 udkomne supplementsbind), Lunde Domkapitels Gavebøger, 1. hæfte af Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen). Oplaget har som regel været omkring 300 ekspl., Repertoriet dog på 500 ekspl.

Ser man på de betydelige beløb, udgivervirksomhed kræver, kunde man måske fristes til at spørge, om disse penge var kommet til større nytte, såfremt de var brugt til historiske undersøgelser eller fremstillinger. Noget eksakt svar herpå kan ikke gives, og det vil formodentlig altid komme til at bero på en skønsmæssig afgørelse, om man skal støtte en »udgave« eller en »fremstilling«. Men så meget tør fastslås, at en kvalificeret udgivervirksomhed er nødvendig både som grundlag for universiteternes historiske undervisning og for historisk forskning i almindelighed. Hvilke uvurderlige skatkamre for denne har f. eks. ikke udgaver som Repertoriet eller Kancelliets Brevbøger udgjort!

Noget af en skønssag vil det også være, hvordan man vil bedømme den åndelige indsats ved henholdsvis en fremstilling og en udgave. I virkeligheden stiller også en kvalificeret udgivervirksomhed store krav til de pågældende. Først og fremmest en aldrig svigtende nøjagtighed og omhyggelighed. Dernæst en stor læsefærdighed, hvad enten det gælder middelalderlige regnskaber eller Christian VIII.s dagbøger. En sådan færdighed forudsætter et udstrakt kendskab til ord og begreber og tit til adskillige fremmedsprog. Endvidere må man sætte sig ind i det pågældende tidsrums historie, og den viden, der bliver nedlagt i kommentar, noter og registre, er ofte erhvervet gennem indgående undersøgelser. Dog skal man, som det også er advaret imod¹, naturligvis ikke bruge en udgave til heri at offentliggøre historiske undersøgelser eller lade noterne svulme op til afhandlinger.

Det kan forhåbentlig siges, at Kildeskriftselskabet ved dets udgivervirksomhed også i de sidste 25 år har søgt efter evne at opfylde nævnte krav. Som et forbillede her skal nævnes Repertoriets udgiver, afdøde William Christensen, medlem af selskabet fra 1895 til sin død i 1949. Stort set tør vi også sige, at selskabets udgivervirksomhed har omhandlet vigtige og betydningsfulde opgaver. Det drejer sig både om dem, det er lykkedes at føre til ende, og om dem, der endnu er uafsluttede eller på forberedelsens stadium. Lidt mange er der måske af de sidste, kan man synes, men vi håber på ikke blot at se disse gjort færdige i løbet af det

¹ Se Report on edition of modern historical documents i Bulletin of the Institute of Historical Research. Vol. III. Nr. 7. 1925.

næste kvart århundrede, men også planerne lagt til nye arbejder. Selvsagt forudsætter dette et fortsat godt samarbejde blandt medlemmerne og iver hos disse efter at fremme selskabets, for dansk historieforskning så vigtige formål.

Holger Hjelholt

Den niende internationale historikerkongres - Det nordiske historikermøde i Gøteborg - Universitetsmødet paa Lysebu.

Den niende internationale Historikerkongres, der afholdtes i Paris i dagene 28. august—3. september 1950 fik sit præg af den internationale historikerkomité og den franske organisationskomité's bestræbelser for at komme bort fra det kaotiske og tilfældige, der har været et kendetegn for tidligere kongresser med hensyn til æmnedækning og foredragsholdere. Overensstemmende med ønsker fremsat paa kongressen i Zürich i 1939 traf komitéen beslutning om, at en række vigtige områder af historien skulde gøres til genstand for drøftelse paa kongressen paa grundlag af paa forhaand udarbejdede, trykte og til kongresdeltagerne rundsendte rapporter. Disse rapporter, der saa vidt gørligt skulde forfattes af fremtrædende specialister indenfor de forskellige æmnekredse, skulde først og fremmest give oversigter over forskningens stade paa de forskellige felter i haab om, at de kunde danne udgangspunkt for en diskussion om problemstillinger og fremtidens forskningsopgaver.

Da kongresdeltagerne i juli 1950 fik tilsendt et digert bind indeholdende disse rapporter, saas det, at vel havde det været muligt at fastholde rammerne for det lagte program, hvorefter nedennævnte syv sektioner skulde indbefattes i de af rapporter dækkede områder: Disse var: 1. Antropologi og Demografi, 2. Idéhistorie, 3. Økonomisk Historie, 4. Social Historie, 5. Kulturhistorie, 6. Institutionshistorie og 7. Politisk Historie. Derimod manglede adskillige perioder indenfor næsten alle sektioner. Kun for sektionen Antropologi og Demografi var det lykkedes at dække alle perioder (oldtid, middelalder, den nyere og nyeste tids historie) med rapporter og dertil at føje en indledende betragtning med drøftelse af principielle og generelle spørgsmaal.

Der vil sikkert fra alle sider være enighed om, at de grene af den historiske forsknings omraade, som man havde udvalgt til at lade behandle i rapporter, af næsten alle moderne historikere betragtes som særligt betydningsfulde, men det kan ogsaa ind-

vendes, at grænserne mellem netop flere af disse er flydende. Dette gælder saaledes den saare vanskelige afgrænsning af social historie fra økonomisk historie og ogsaa fra kulturhistorien (*histoire de la civilisation*), der i hvert fald efter nogle historikers opfattelse grænser op til social historie. Heller ikke demografien kan naturligvis ganske holdes ude fra økonomisk og social historie. Ogsaa visse sider af idéhistorien kæder sig naturligt sammen med disse discipliner. En uundgaaelig konsekvens af dette maatte blive, at samme æmne faktisk kom til behandling i flere sektioner. En anden svaghed var, at det havde vist sig umuligt at faa særlige kapaciteter til at skrive alle rapporterne. Det skyldtes vel i nogle tilfælde, at saadanne ikke fandtes eller ikke havde mulighed for at deltage i kongressen. Politiske forhold hindrede bl. a., at flere lande repræsenteredes paa kongressen. Det kan dog med glæde konstateres, at den polske historiker, professor Malowist, havde været i stand til at skrive en af rapporterne (*Histoire Sociale. époque contemporaine*)¹, selv om han var forhindret i at komme til stede og deltage i den deraf foranledigede diskussion.

Af de rapporter, der gav anledning til den livligste og mest interessante diskussion kan nævnes Cipollas, d'Hondts, Postans og Wolfs fællesrapport vedrørende middelalderens demografi, professor Postans over middelalderlig økonomisk historie og professor Saporis om socialhistorie indenfor samme tidsperiode. Endelig ogsaa professor Pierre Renouvins rapport vedrørende *Histoire des Faits Politiques, époque contemporaine*. Om alle disse tre fremtrædende historikere gælder, at de enten i første række behandlede sider af deres æmne, som de i deres forskning selv fortrinsvis havde beskæftiget sig med eller saadanne sider, som de fandt det mest i tidens aand særligt at trække i forgrunden. Interessant er saaledes, at professor Renouvin i sin rapport, bortset fra en indledning med principiel drøftelse forfattet med ægte fransk klarhed, egentlig kun behandler tre spørgsmaal: *La sociologie électorale, le personnel politique et administratif* og *le rôle des hommes d'état*. Pierre Renouvins rapport om problemer i studiet af indrepolitisk historie i moderne tid slutter sig ejendommeligt nært til de i de øvrige sektioner diskuterede problemer og virker som en værdig afslutning paa sektionsrapporterne. Men enheden i mangfoldigheden hindrer dog ikke, at man kan mene, at rapportsystemet var overdimensioneret og at færre æmner sat

¹ Professor Malowists rapport er i virkeligheden en højst interessant oversigt over ændringerne i Polens sociale og økonomiske struktur i løbet af 15. og 16. aarh. (*IXe Congrès International des Sciences Historiques I Rapports*, 305—322).

under debat og færre rapporter sikkert vil være at foretrække paa den næste kongres, der skal finde sted i Rom i 1955.

Eftermiddagstimerne holdtes aabne for frit tilmeldte foredrag. Det vil føre for vidt her at gaa i enkeltheder. Det kan dog nævnes, at Danmark var repræsenteret med fire foredrag, der holdtes af afdøde direktør, dr. Poul Nørlund, professor Adam Afzelius, lektor, dr. Knud Hannestad og af professor Astrid Friis¹.

Af ganske anden karakter var det nordiske historikermøde, som afholdtes i Göteborg i dagene 8.—11. august 1951. Den faste plan, som savnedes paa kongressen i Paris — hvor en foredragsholder ofte maatte erfare, at der ingen var til at præsidere i den sektion, hvor han skulde holde sit foredrag — var her til stede i fuldt maal, selv om usynlig for de fleste mødedeltagere. Mødets præsident, professor Curt Weibull, og hans stab af medhjælpere tilkommer æren derfor og bør have en oprigtig tak. Foredragenes antal var paa forhaand begrænset til 25. Heraf holdtes fem paa plenarmøder, hvorved vanskelige valg mellem foredrag undgikkes for mødedeltagerne. Foredragsmosaikken havde et klart mønster. Efter professor Curt Weibulls aandfulde indledningstale om historieforskningens opgaver og væsen og nordiske historikeres særlige forpligtelser holdt professor Jacob Worm-Müller mødets første foredrag om *Karl Staff, W. C. Brögger og stortingets adresse 19. juni 1905*. Det var en kompliment til historikeren Jacob Worm-Müller, til Norge som hjemsted for det sidste historikermøde og til Norge i sig selv. Vi andre maa komplimentere for valget af dette foredrag, som det hvormed kongressen aabnedes. Næppe noget æmne turde det derefter anses for umuligt at drøfte mellem nordiske historikere. De andre foredrag, holdt paa plenarmøder, var professor Sture Bolins om *Skattepenning och Plogpenning i Medeltidens Danmark*, i virkeligheden en helt international undersøgelse, som danske historikere i øvrigt allerede sidste foraar havde faaet forelagt i bredere form. En prøve paa hvorledes historisk metode ogsaa kan anvendes paa helt moderne stof, var professor Erik Lönnroths foredrag om *Sverige og rådkrisen i Nationernes förbund mars 1926*. Æmnet for undertegnede foredrag var *Danmark og Europa i sekstende aarhundrede*.

Til at holde kongressens afsluttende foredrag var valgt professor Eric Anthoni, som en kompliment til Finland, fra hvis side,

¹ IXe Congrès International des Sciences Historiques I Rapports 1950, 1—646; II Actes 1951.

der under mødet var fremsat en indbydelse til at holde næste nordiske historikermøde i Aabo (i 1954). Æmnet: *Det finlandske medeltidsfrålses opphov och sammensättning* var fortræffeligt valgt, og man kunde ønske sig en internordisk diskussion om netop et saadant æmne for at konstatere eventuelle ligheder eller forskelligheder i udviklingen paa disse omraader i de forskellige nordiske lande.

Ogsaa sektionsforedragene bød paa meget af interesse. Blandt disse skal særlig nævnes professor Juttikulas om *Tegskiftets tilkomst*, professor Ernst Söderlunds om *Trävaruexportens genombrott i Sverige*, professor Halvdan Kohts om ærkebiskop *Olav Engelbriktsen*, dr. Jerker Rosens om *Sturemorden*, og dr. Sven A. Nilssons om *Länen och godsens i kampen mellan Sigismund och hertug Karl* og cand. philol. Magne Skodvins om *Dei tyske og fransk-britiske planarne om militære operasjoner i Skandinavia, etter den finsk-russiske freden* (13. mars—9. april 1940). De danske foredragsholdere var professorerne Aksel E. Christensen og Troels Fink, der talte henholdsvis om *Erik af Pommerns danske Kongemagt* og *De svensk-norsk-danske alliance-forhandlingers sammenbrud i efteraaret 1863*, overarkivar, dr. Holger Hjelholt, der talte om *Grundtvig i den danske Rigsdag*, og dr. Georg Nørregaard, der talte om *Kielerfreden 1814*. Til slut skal nævnes, som den eneste af vore unge historikere, som det havde været muligt at placere, magister Svend Ellehøjs foredrag om *Trekongerslaget i Øresund aar 1000*.

Göteborgskomitéen havde lagt en smuk ramme om mødet med festlig modtagelse 8. august om aftenen, festmiddag efter indbydelse af Göteborg stad paa Børsen 10. august og 11. august som afslutning udflugt til Kungälv, hvor professor Curt Weibull holdt et i form og indhold straalende foredrag om *Göta älvs mynning. Städer og fästninger*. Göteborgmødet vil staa som et lyst minde i alle deltageres erindring.

For en lille udvalgt skare af universitetslærere og studenter — af disse en fra hvert af de nordiske universiteter — var mødedagene ikke forbi med Göteborgmødet. 12. august rejste man videre til Lysebu, hvor der i dagene 13. og 14. august afholdtes det første fællesmøde af universitetslærere i Historie ved de nordiske universiteter. Initiativet til at lade dette møde afholde var udgaet fra de fire historieprofessorer ved Oslo universitet, professorerne Jacob Worm-Müller, Sverre Steen, Johan Schreiner og Arne Ordning, der havde foranlediget, at Nordisk Kulturkommission indbød til et saadant møde. I de dage, mødet varede, blev Lysebu

ved vore nordiske kollegers enestaaende værtskab et nordisk Shangri-la, hvor vi hævdedes over dagliglivets ofte betydningsløse irritationer. Stemningen fra Göteborgsmødet fortættedes her, bl. a. fordi universitetslærere trods alt er en kaste, der folder sig friest ud, naar man blot er blandt sine egne. Studenterne fik set bag kulisserne.

Forhandlingerne aabnedes 13. august om morgenen med velkomstord af formanden for den norske sektion af nordisk kulturkommission professor Didrik Arup Seip. Denne fremhævede, at kulturkommissionen ansaa det for en af sine vigtigste opgaver at fremme samarbejdet mellem universiteter og akademiske højskoler i Norden som et led i det nordiske kulturelle samarbejde, og at man fra norsk side havde anset det for vigtigt at gøre netop *Historie*, der bød nordiske videnskabsmænd og studenter saa mange fælles opgaver, til konferenceæmne. Efter den forud lagte plan gaves derefter — under professor Worm-Müllers dirigentskab — i følgende rækkefølge korte orienteringer om det danske, finske, svenske og norske eksamenssystem af professorerne Astrid Friis, Penti Renvall, Curt Weibull og Sverre Steen. Man maatte konstatere, at de ydre former for eksamenssystemet er saa stærkt afvigende fra land til land, at en tilnærmelse maatte anses for udelukket. F. eks. er kun titlen fælles for den norske og danske *cand. mag.* eksamen. For at opnaa denne grad ved Oslo universitet skal prøve aflægges i 3 fag, hvoraf *Historie* kunde indgaa som det ene. Fordringerne i det enkelte fag svarer i alt væsentlig til fordringerne i bifag til dansk skoleembedseksamen, medens den højere grad *cand. philol.* (lektoreksamen), hvortil der stilles større fordringer i et af fagene, i virkeligheden svarer til den danske *cand. mag.* eksamen (der dog for tiden kun aflægges med et bifag). Saaledes som norsk og dansk eksamenssystem kan siges at være baade ligt og uligt hinanden, kan det samme siges om det svenske og finske. Titlerne er fælles, men medens der i Sverige findes baade den mindre kandidateksamen og den større embedseksamen, haves i Finland kun embedseksamen — fordringerne skal jeg ikke forsøge at veje mod hinanden. Endelig findes *licentiat*graden (fil. lic.) baade i Sverige og Finland, hvor man direkte har taget den svenske grad til mønster. Selv om det forudsættes, at en af de lavere grader er bestaaet, indbefatter den fornyet kundskabsprøvelse. Det afgørende for opnaelse af graden er dog tilfredsstillende udarbejdelse af en større afhandling af videnskabelig karakter. Den trykkes som regel ikke. Licentiatgradens betydning ligger ikke mindst deri, at den giver adgang til at disputere for doktorgraden. Æmnet for doktorafhandlingen vil dog i reglen være et

andet, end det der er behandlet i licentiatafhandlingen. I dette tvungne mellemlid mellem embedseksamen og doktorgrad ligger en klar forskel mellem svensk (finsk) opbygning af gradssystemet og det norske og danske, hvor enhver, der har bestaaet embedseksamen med første karakter har adgang til at disputere for doktorgraden. Man kan vel forstaa, at man i Sverige og ogsaa i Finland holder licentiatgraden i hævd, da den er et af de faa lævn ved de nordiske universiteter af det gamle gradssystem ved middelalderens europæiske universiteter. *Magistergraden*, som nu kun er bevaret i Danmark, er af samme gamle oprindelse som licentiatgraden. Disse to graders indbyrdes placering har været noget forskellig gennem tiderne i fakulteterne og i de forskellige lande. Generelt kan man dog nok jævnstille dem, og som man i Sverige føler sig forbundet med gammel europæisk universitetstradition gennem licentiatgraden, ønsker man i Danmark af samme grund at holde magistergraden i hævd. Den adskiller sig fra licentiatgraden derved, at den ikke bygger paa nogen tidligere prøve. Gennem hele studietiden tages der kun sigte paa en ren videnskabelig uddannelse. Ingen censorer udefra medvirker ved prøvernes aflæggelse. En tillæmpet tentamenordning giver visse lighedspunkter med svensk eksamensordning.

At de store forskelle i eksamensordningernes ydre form, ikke behøver at være en hæmsko for et endog nært samarbejde mellem de nordiske universiteters historiske sektioner, fremgik, da man gik over til at drøfte lærebogsspørgsmaalet. Man endes her meget hurtigt om at søge at faa udarbejdet fælles haandbøger. Man skød indtil videre spørgsmaalet om fælles haandbøger i almindelig historie til side og fæstede opmærksomheden paa at faa udarbejdet planer for en fælles lærebog i *Nordens Historie*. Efter indgaaende drøftelser nedsattes et udvalg, hvori alle de nordiske landes universiteter repræsenteredes. De danske repræsentanter i dette udvalg blev professorerne Aksel E. Christensen og Troels Fink. Professor Sverre Steen, der havde ledet forhandlingerne om lærebogsspørgsmaalet paa fortræffelig vis, blev udvalgets formand. Da Reykjavik universitet, skønt indbudt, ikke havde været i stand til at lade sig repræsentere paa mødet, besluttedes det at rette henvendelse til historiesektionen her om at lade sig repræsentere i dette vigtige udvalg. Paa denne henvendelse er fremkommet bekræftende svar.

Fornyet drøftelse af lærebogsspørgsmaalet og af udvalgets indstilling, naar denne foreligger, vil dog naturligvis være nødvendig paa et lignende møde, som det her omtalte, og det maa

haabes, at tanken om at lade et saadant afholde i Danmark i sommeren 1953 vil finde fornøden støtte. Paa et saadant møde vil ogsaa et videre meningsudbytte om interskandinavisk studenterudveksling bedst kunde finde sted. Det er for øvrigt klart, at netop en løsning af spørgsmaalet om fælles lærebøger i høj grad vil lette en studenterudveksling. At en specialeopgave kan udarbejdes under ophold ved et af de andre nordiske universiteter og faa anerkendelse, naar studenten vender tilbage til sit eget universitet, har for længst vundet hævd.

Alt i alt maa man sige, at mødet paa Lysebu blev en lykkelig begyndelse til et nærmere samarbejde mellem de historiske sektioner ved de nordiske universiteter.

Astrid Friis.

Mikrofotografering i videnskabens tjeneste.

Mikrofotograferingen¹ — d. v. s. fotografisk gengivelse i stærkt formindsket størrelse af bøger, arkivalier, kort o. l. — har i de sidste årtier udviklet sig så stærkt, at den nu har nået både et højt teknisk stade og en betydelig praktisk anvendelse. Denne udvikling er af betydning for historikerne, der derved har opnået midler både til sikring af værdifuldt arkiv- og biblioteksmateriale mod tilintetgørelse og til at lette adgangen til vanskeligt tilgængeligt materiale. Den store interesse fra flere sider for mikrofotograferingen har i de sidste år fremkaldt en betydelig litteratur². Et

¹ Terminologien er noget vakkende, idet man ogsaa finder navne som: fotomikrografi, mikrofilmning, dokumentfotografering m. fl.

² En oversigt over en del nyere litteratur om mikrofotografering er givet i: Blanche Prichard McCrum (compil.), *Microfilms and microcards: their use in research: a selected list of references* (Library of Congress: Reference Department. Washington. June 1950. V + 81 sider). Denne liste er delt i to afsnit. Det første omfatter monografier, samleværker, bibliografier, kataloger og tidsskriftrækker fra den sidste snes år. Hovedvægten er lagt på efterkrigsårenes litteratur, hvori erfaringer hostet ved krigtidens hurtige tekniske udvikling er nedfældet. Det andet afsnit omfatter tidsskriftartikler 1946—50. Ved hvert nummer i bibliografien giver forf. normalt en ganske kort karakteristik af det pågældende arbejde. Benyttelsen lettes endvidere ved et emneindex. Utvivlsomt kan denne liste være til betydelig nytte for den, der ønsker at skaffe sig et overblik over den nyere litteratur om mikrofotografering, blot må det bemærkes, at den først og fremmest dækker de i U. S. A. udkomne bidrag og kun mere sporadisk den Europæiske litteratur, og at den hastige tekniske udvikling meget hurtigt gør enhver litteraturoversigt på dette område forældet.

par nyligt fremkomne værker af mere almen betydning skal her omtales.

I marts 1951 udsendte U. N. E. S. C. O. et duplikeret hæfte under titlen *Microphotography*. Det er en rapport afgivet af en embedsmand fra The British Treasury, Organization and Methods Division, H. R. Verry om en undersøgelse af mikrofotograferingens faktiske stadi i en række Europæiske lande og i en del oversøiske stater, dog ikke U.S.A., der skulde behandles særskilt i et følgende hæfte. Formålet med undersøgelsen har været, at den skulde skaffe oplysning (1) om det tekniske udstyr, der for tiden bruges i de enkelte lande, og de problemer, som dette udstyr og navnlig dets forskelligartethed rejser, (2) om mikrofotograferingens nuværende brugsområde og mulighederne for dets udvidelse og (3) om metoderne til uddannelse af dokumentfotografer og mulighederne for gennemførelsen af en standarduddannelse, og endelig (4) at den skulde danne basis for slutninger og forslag. Grundlaget for undersøgelsen er lagt på to måder. Dels har Verry foretaget en rejse til Frankrig, Svejts, Østrig, Tyskland og Holland, hvor han har besøgt de institutioner, der arbejder med sagen i praxis, dels har han gennem meget udførlige spørgeskemaer skaffet oplysninger om forholdene både i disse og i en række andre lande. Hans rapport giver et indtryk af, at brugen af fototeknikken de fleste steder endnu er ret begrænset, og at de anvendte systemer er meget forskelligartede. Yderpunkterne repræsenteres af på den ene side 35 eller 16 mm brede båndfilm i ruller på 30 m, på den anden side af transparente mikrokort (planfilm, sheet film, microfiches) i størrelserne $7,5 \times 12,5$, 9×12 eller $10,5 \times 15$ cm med normalt ca. 15—45 billedfelter pr. kort (hvert felt med plads til et opslag i et bind, altså 2 sider); desuden er der på hvert kort en titel (registreringsbetegnelse), der er læselig med det blotte øje. En mellemform, der navnlig bruges i Frankrig, er 35 mm båndfilm skåret ud i korte strimler på ca. 23 cm med plads til optagelse af ca. 10 sider og som regel med en umiddelbart læselig indholdsangivelse i det første billedfelt. Rullefilmene, der er det ældste system, bruges i større eller mindre grad overalt og er mange steder ganske enerådende. De transparente mikrokort er først kommet frem i løbet af de sidste år og har endnu ikke vundet nogen omfattende udbredelse; de bruges hovedsagelig i Tyskland, Holland og Frankrig. De i U.S.A. indførte mikrokort på fotokarton (microcards) i format $7,5 \times 12,5$ cm synes overhovedet ikke at blive brugt i Europa. Verry's egen konklusion af undersøgelserne med hensyn til dette punkt synes i hovedsagen ikke at falde ud til fordel for rullefilmene, men snarest for den ene eller den anden

form for mikrokort. Kun til rene sikringsfotograferinger anser han rullefilmen for bedst, mens adskillige folk med erfaringer på området har bestyrket ham i det synspunkt, at den ikke længere er det bedste middel til almindelige dokumentariske formål, hvor det gælder om at skabe en fotoreproduktion med den størst mulige umiddelbare tilgængelighed, og at den derfor til disse formål med tiden vil blive erstattet af andre systemer. Med hensyn til planfilmene mener han, at deres hovedsvaghed ligger i den manglende automatisering af optagelserne, der derfor tager noget længere tid end ved 35 mm og navnlig 16 mm rullefilm, et problem som dog nok delvis er ved at finde sin løsning. Til slut giver beretningen en bearbejdelse af de indkomne svar på de omtalte spørgeskemaer og en værdifuld (om end allerede forældet) oversigt over Europæiske fabrikater af apparatur til optagelse; fremkaldelse m. v., læsning og forstørrelse af dokumentfilm.

I august 1951 fremkom 2. del af rapporten. Den indeholder en redegørelse for forholdene i U. S. A., hvor mikroteknikken helt synes behersket af 16 og 35 mm båndfilm i lange ruller og af mikrokort kopieret på fotokarton eller ad lithografisk vej trykt på almindeligt papir. Også her suppleres fremstillingen af en liste over de forskellige fabrikater af apparatur. I sine endelige konklusioner af den samlede undersøgelse regner Verry med, at 16 mm rullefilmene fortsat vil dække et specielt behov på grund af deres gunstige optagelsesøkonomi, mens 35 mm rullefilmens brugsområde vil tendere mod at indskrænkes til sikringsopgaver, avisfotograferinger og visse andre specielle formål. Til de fleste opgaver, hvor der skal fremstilles flere kopier, anbefaler han, at man bruger mikrokort af karton og standardiserer dem i en enkelt eller et par størrelser. Hvor det drejer sig om levering af et enkelt eksemplar efter særskilt bestilling, anbefaler han planfilm, af hvilke der, om ønskes, altid senere kan fremstilles karton-mikrokort, og som i øvrigt uden vanskelighed kan indordnes sammen med disse. Endelig understreges nødvendigheden af fortsatte tekniske forbedringer, ikke mindst af karton-mikrokortene.

Den 30. juni 1949 nedsatte den Svenske regering et nævn, der skulde undersøge fototeknikkens mulige opgaver indenfor Svensk arkiv- og biblioteksvæsen. Nævnet fik som formand den daværende rigsarkivar Bertil Boëthius og som øvrige medlemmer den nuværende rigsarkivar Ingvar Andersson, statskommisarie Elof Jerdenius, professor ved den tekniske højskole i Stockholm Helmer Bäckström og overbibliotekar ved Uppsala universitetsbibliotek Tönnes Kleberg, mens arkivar Olof Jägerskiöld blev dets sekretær. Nævnet omfattede således Sveriges

ledende sagkundskab både med hensyn til rent arkiv- og biblioteksfaglig viden og til fototeknisk indsigt. Dets arbejde har i efteråret 1951 ført til afgivelsen af en interessant betænkning, der er blevet offentliggjort i trykt form under titlen: *Arkiv- och biblioteksfilming. Betänkande avgivet av 1949 års sakkunniga rörande arkiv- och biblioteksfilming* (Statens offentliga utredningar 1951: 36 Ecklesiastikdepartementet).

Betænkningen indledes med en oversigt over dokumentfotograferingens hidtidige udvikling og dens nuværende tekniske stade og praktiske anvendelse. Der gøres rede for de to hovedtyper af kameraer til 16 og 35 mm rullefilm, nemlig dels den oprindelige type, hvor genstanden, der fotograferes, ligger stille under optagelsen, der foregår på sædvanlig vis ved belysning af den stillestående filmrulle gennem en lukkermekanisme, dels de senere udviklede, hurtigt arbejdende »rotary cameras« og »flow cameras«, hvor optagelsen så at sige sker på transportbånd, nemlig ved at de fotograferede papirer og filmrullen føres frem samtidigt i et indbyrdes afstemt tempo, og papirerne således fotograferes under deres bevægelse, idet de glider forbi kameraet. Man savner her en tilsvarende redegørelse for optagelsesteknikken ved planfilm og »microcards«. Derimod gives oplysninger om hovedtyperne af læseapparater. Videre drøftes de problemer, der opstår ved mangfoldigheden af formater og systemer (båndfilm i lange ruller, korte båndfilm og mikrokort på film eller fotokarton). Disse dækker jo nemlig ikke bare over forskelle i størrelse og form, men over principielle forskelle i optagelsesteknik, materiale, opbevaring, katalogisering, brugsmåde etc. Indstillingen til dette overmåde vigtige grundproblem falder nærmest ud til fordel for rullefilmene, medens planfilmene behandles ret afvisende og nærmest henvises til specialformål indenfor dokumentation og lån bibliotekerne imellem; »microcards« menes hovedsagelig at have interesse for bibliotekerne, og spås ikke nogen større fremtid til arkivformål, selv om man indrømmer muligheden af, at de kan finde anvendelse ved publikationer af arkivalisk kildemateriale. Ved læsningen af betænkningens bedømmelse af de forskellige formater og systemer gør man utvivlsomt vel i at huske på, at den hviler på et meget begrænset erfaringsgrundlag. Man har i Sverige formentlig kun praktisk erfaring med hensyn til rullefilm, og nævnet har derfor søgt at afveje de enkelte systemer imod hinanden ved at indhente oplysninger fra en række institutioner og enkeltpersoner i Europa og U.S.A. Disses antal er imidlertid så ringe, at undersøgelsen slet ikke kan tillægges samme værdi som U.N.E.S.C.O.s tilsvarende, og at den endog fører til en positivt urigtig påstand, som

at planfilmen kun anvendes i Tyskland. I det hele taget må man nok afvente yderligere erfaringer og en vis afrundende udvikling af det nuværende tekniske stade, inden man bliver i stand til at afgrænse de forskellige systemers brugsområder i forhold til hverandre.

Efter disse tekniske oplysninger giver betænkningen en oversigt over vigtigere arkiv- og biblioteksfotograferinger både i Sverige og i udlandet. Blandt de Europæiske lande synes Danmark at ligge pænt placeret m. h. t. hidtil udført arbejde, idet Rigsarkivets omfattende sikringsfotograferinger under krigen har skabt samlinger på over 3.000.000 optagelser; disse samlinger forøges nu stadigt ved afleveringer af kopifilm fra den Amerikanske Mormon-kirkes fotograferinger af Danske arkivalier af genealogisk betydning; endvidere har Handelsministeriet indledt fotografering af moderne administrationsakter ved hjælp af et Amerikansk »rotary camera«. I Sverige har arkivfotograferingerne hidtil været domineret af Mormonernes virksomhed, men Svenskerne har dog i de sidste år for egen regning filmet deres samlinger af middelalderlige dokumenter og codices og er i gang med en fotografering af »riksregistraturet« 1560—1718, hvoraf den første etape til 1665 er fuldført; det drejer sig her ikke alene om en sikringsforanstaltning, men også om en publikationsfotografering, idet læsekopier fremtidig vil findes i Stockholm, Uppsala, Göteborg og Lund. Endvidere fotograferer et privat firma 10 Svenske dagblades løbende udgaver og sælger positivkopier af optagelserne.

Videre behandles spørgsmålene om filmenes holdbarhed og kravene til opbevaringsforholdene, om katalogisering, ordning og anbringelse og om filmkopiernes eventuelle retslige gyldighed. M. h. t. filmenes holdbarhed overfor brugsslid kan det noteres, at der regnes med, at en læsekopi kan bruges i læseapparatet op mod 500 gange, og at en negativfilm, når den behandles forsigtigt, kan tåle op mod 200 kopieringer.

Betænkningen går herefter over til at gøre rede for, hvilken brug de Svenske arkiver og biblioteker kunde ønske at gøre af fototeknikken i den nærmeste fremtid. Den opregner de fordele, der kan opnås ved dens hjælp, efter følgende synspunkter: (1) Sikring mod katastrofale ødelæggelser, f. ex. ved krig, og øget tilgængelighed til det ved filmning mangfoldiggjorte materiale (2) Sikring mod fortsat slid på særligt brugte, skrøbelige eller værdifulde arkivalier, håndskrifter og bøger (3) Sikring af kildemateriale, der er skrevet eller trykt på træholdigt papir, der gradvis ødelægges ved indre kemisk nedbrydning, herunder først og fremmest hele den nyere avislitteratur (4) Afskaffelse af udlån til udenbys

rekvirenter af vanskeligt undværlige eller kostbare bøger, tidskrifter og arkivalier, idet der i stedet leveres fotokopier (5) Forøgelse af arkivernes og bibliotekernes samlinger ved film af materiale, der findes andetsteds (6) Besparelse af magasinplads ved fotografering med påfølgende kassation af det fotograferede materiale. I mange tilfælde vil en fotografering omfatte flere af disse fordele. Indenfor hvert af de nævnte punkter angives nærmere, hvilke konkrete fotograferingsopgaver der foreligger i Sverige. Af mere almen interesse end dette er for Danske læsere de oplysninger, der gives under det sidste punkt vedrørende kassationsfotograferinger. Med det moderne samfundslivs enorme aktproduktion er kassationer i stor målestok på grund af manglende magasinplads blevet en tilsyneladende uomgængelig nødvendighed for arkiverne, og den tanke har derfor længe ligget nær, om man ikke kunde redde i det mindste noget af materialet ved at fotografere det inden kassationen. Forudsætningen herfor må dog naturligvis være, at det er billigere at fotografere end at tilvejebringe den fornødne magasinplads. Det har det imidlertid næppe været hidtil efter de beregninger og praktiske erfaringer, man har gjort på grundlag af den almindeligt anvendte fotograferingsteknik. Dette resultat kom også det Svenske arkivnævn af 1940 til i sin i 1946 afgivne betænkning, idet den anslog, at fotografering af en hylde-meter arkivalier af en bestemt art i ugunstigste tilfælde vilde koste helt op til 1500—1700 Sv. kr., mens et nyt arkivmagasin vilde kunne bygges for måske blot 30 Sv. kr. pr. hylde-meter. Her gik man ud fra fotografering på 35 mm film med et apparat af den ældre type; men selv beregninger på grundlag af Danske erfaringer med den type 16 mm »rotary camera«, der indtil fornylig har været dominerende (reduktion ca. 1:17—1:24), synes tydeligt at falde ud til ugunst for filmningen. Det må derfor vække opmærksomhed, at betænkningen refererer en beregning, ifølge hvilken det med de moderne Amerikanske Diebold Flofilm-apparater (formentlig ved en reduktion på ca. 1:35) skulde være muligt at fotografere en hylde-meter papirer (9000 blade i format A4) for 41 Sv. kr. eller 63 Sv. kr., når der medregnes en positiv læsekopi. Hvis disse tal er holdbare i praxis og optagelsernes kvalitet antagelig, synes kassationsfotografering på vej til at kunne blive en realitet. Det er dog nok klogt at betragte dem med nogen skepsis, og under alle omstændigheder er det formentlig kun enkelte serier af arkivalier, der er egnede til denne stærkt automatiserede fotografering, der kræver et af papirart og format ret ensartet materiale. Betænkningen går da også ud fra, at kassationsfotografering indtil videre normalt ikke vil finde anvendelse på allerede

dannede serier af arkivalier, men kun på serier, som fremtidig dannes, og hvor man derfor vil have mulighed for at tilpasse akterne efter fotograferingens krav. Nogen endelig konklusion på spørgsmålet om kassationsfotograferinger er det næppe muligt at nå til endnu, men det er selvsagt af stor interesse både for arkivvæsenet og historieforskningen.

Betænkningen munder ud i en række forslag om, hvilke fotograferinger der bør sættes i værk snarest, og hvorledes de praktisk bør gribes an. Det drejer sig om sikrings- og tilgængelighedsfotografering af arkivernes vigtigste serier og af bibliotekernes samlinger af håndskrifter og ældre tryk samt af alle Svenske aviser fra 1850 til nu. Af disse opgaver har avisfotograferingen langt det største omfang, idet den omfatter ca. 30.000.000 optagelser af det samlede overslags ca. 42.000.000.

Til selve betænkningen slutter sig som et omfangsrigt bilag en promemorie afgivet af nævnets fototeknisk sagkyndige, prof. Bäckström, om *Permanensfrågan vid fotografiska arkivalier*. Han har her foretaget en ganske nøgtern videnskabelig bedømmelse af det uhyre vigtige spørgsmål om dokumentfilmens holdbarhed overfor indre nedbrydning i tidens løb og delvis overfor ydre slid ved brug og fremlægger med stor redelighed de mange udviklede og vanskelige tekniske problemer, der i den henseende knytter sig til en udstrakt anvendelse af arkiv- og biblioteksfotografering på alle de i betænkningen foreslåede områder. Denne redegørelse, der også er forståelig for ikke-teknikere, er måske noget af det værdifuldeste i hele publikationen. Dens konklusioner og forslag kan utvivlsomt være til stor praktisk nytte for arkiver og biblioteker ved planlægningen af den fremtidige brug af fototeknikken og ved ordningen af filmenes opbevaring under de mest hensigtsmæssige forhold. Af enkelte træk fra redegørelsen skal nævnes, at prof. Bäckström ikke tør angive noget bestemt åremål for de forskellige fotografiske materials holdbarhed, men at hans undersøgelser synes at tyde på, at den bedste sort arkivfilm, når den behandles rigtigt, vil kunne holde i hvert fald i nogle århundreder.

Resultatet af de Svenske sagkyndiges arbejde har været imødeset med stor forventning i Danske fagkredse, og forventningen kan ikke siges at være blevet skuffet. Den udsendte betænkning giver en udmærket oversigt over arkiv- og biblioteksfilmingen og dens problemer og kan anbefales alle, der interesserer sig for de muligheder, der ligger i mikrofotograferingens udvikling. Den kan utvivlsomt også spare os for en del undersøgelser, som vi ellers selv måtte have foretaget, vel først og fremmest de tekniske. På den anden side vil det være forkert at tro, at det

sidste ord i sagen hermed er sagt, og at vi uden videre kan nøjes med at tage de Svenske konklusioner til efterretning og basere vor fremtidige holdning overfor mikrofotograferingen på dem. Tværtimod bør det på mange måder udmærkede arbejde, der her fra Svensk side er ydet, være os en spore til selv at tage fat på at skaffe os den fornødne indsigt på dette vigtige område, således at vi kan bygge på konklusioner, der hviler på præmisser af vor egen viden.

Sune Dalgård.

Anmeldelser.

Jordfordeling og Udskiftning. Undersøgelser i tre sjællandske Landsbyer af C. Rise Hansen og Axel Steensberg, med et Bidrag af Werner Christensen. (Videnskabernes Selskabs hist. filol. Skrifter Bd. II, Nr. 1, 1951).

Det er længe siden, man har set et arbejde af så lødig og banebrydende karakter indenfor dansk landbrugs- og bebyggelsehistorie som dette værk, der behandler meget centrale emner i dette vort gamle landbrugsland. Nye kilders fremdragelse, nye metoders gennemførelse, nye resultatets fremkomst er det, som gør dette arbejde banebrydende.

Grundlaget er tre sjællandske landsbyers historiske forhold, Hejninge nær ved vikingetidens Trælleborg, Grøfte i Kindertofte sogn, og Snekkerup i Faardrup sogn; men under beskrivelsen af disse tre byer gives der så udførlige oplysninger om hovedkilderne til dansk landbrugs- og bebyggelsehistorie, at værket får den største betydning for det fremtidige studium af dette emne udover hele landet.

Det har uden tvivl været et heldigt valg, når man har bestemt sig for et område indenfor det antvorskovske distrikt, fordi man her har ikke blot landmålingen 1681—82, men også en landmåling 1768—72 med tilhørende ypperlige kortmateriale. Man kan derfor i detaljer følge landsbyerne 1682, 1768, på udskiftnings- og udlytningstiden, indtil matrikelen 1844.

C. Rise Hansen tager for første gang det vigtige spørgsmål om Christian V.s Matrikel for Sjælland, Fyn og Lolland-Falster, dens tilblivelse og dens kildeværdi, op til indgående behandling. Landmålingens personale, opmålingens teknik, opmålingsarbejdets omfang og forløb, taksering og hartkornsansættelsen, og en redegørelse for selve matrikelværkets protokolrækker. Selv om Gunnar Knudsen har skrevet om de ældre danske matrikler og Holger Hjelholt om den jyske landmålingsmatrikel, så er det først nu, at materialet er blevet fuldt udnyttet.

Om landmålingen 1768—72 har Henrik Larsen tidligere skrevet, men nu redegøres der for den på samme grundige måde som for landmålingen 1681—82.

Efter denne instruktive indledning om kilderne, tages der så fat på de 3 landsbyer. Hejninge blev valgt, dels fordi det var en stor og gammel by, dels fordi arkivar Johs. Ewens i Matrikulsarkivet havde henledt opmærksomheden på den, endelig også fordi Nationalmuseet havde påbegyndt en arkæologisk udgravning af nogle gårdtomter dér. De to andre byer var mindre; Grøfte valgtes for at få en landsby i et andet terræn, i en skovegn, repræsenteret. Snekkerup valgtes blandt slettelandsbyerne, fordi der her i tiden mellem 1682 og o. 1770 var sket en gennemgribende lighed af gårdene.

Hejninge udgjorde 8 bol jord, og var altså bolskiftet, Grøfte var solskiftet, og Snekkerup havde 2 bol jord. Medens der udmærket gøres rede for agrene, både deres bredde og længde, der er højst variabel, så får vi desværre ikke at vide, om agerbolene var lige brede i de 2 byer. Bolene i Hejninge synes at have udgjort 2 helgårde hver eller o. 50 ha, og dette stemmer vel overens med det gennemsnit, anm. har anført (Sv. Aakjær, Kong Valdemars Jordebog I, s. *80 f.), nemlig 100,3 tdr. land. I Snekkerup var bolet 87,5 ha. Når det udtales, at »Det falder naturligt at tænke sig Hejninges 16 bolskiftede Gaarde opstaaet ved en Deling af 8 Gaarde, som da hver har udgjort et Bol«, så må anm. tilstå, at han ikke finder nogen grund til at antage, at bolet oprindeligt skulle have været een gård, dobbelt så stor som den normale sjællandske helgård, der både i 13. årh. og ved landmålingen 1682 var $\frac{1}{2}$ bol = 1 plov land.

Ikke mindst værdifulde er de gengivne kort for de 3 byer, 1682, 1768—70, samt udskiftningskort og matrikelskort. Kortene 1682 er rekonstrueret på grundlag af landmålingen af Axel Steensberg, der udførligt redegør for sin metode.

Et særligt afsnit oplyser boniteringen, og ledsages af bonitetskort 1682, 1768 og 1844. Som det var at vente, ligger den højest takserede jord i landsbyerne og deres nærmeste omgivelser, hvor jorden længst har været under plov, og hvor den har fået rigeligt med gødning.

I et følgende afsnit behandles udskiftningen, ikke blot i de 3 byer, men i hele det antvorskovske distrikt; også udflytningsgraden i de enkelte landsbyer angives ved letfattede signaturer på et oversigtskort. Endnu mere omfattende og værdifuldt er en udrivelse af udskiftningens almene problemer og en oversigt over udskiftningsforordningerne. De forskellige former for stjerneud-

skiftning og blokudskiftning behandles, illustreret ved kort fra forskellige landsbyer i området. Endelig gives en særdeles nyttig jævnførelse med udskiftningen i andre egne. Her har man hidtil især, takket være Troels Finks udmærkede bog *Udskiftningen i Sønderjylland*, kendt forholdene i Sønderjylland. Nu opridses et frugtbart arbejdsprogram for hele landets udskiftnings- og udflytningshistorie.

Medens anm. i indledningen til Henrik Pedersens tabelværk *De danske Landbrug 1688* har udgivet en del af instruktionerne vedr. landmålingen 1681—83, så følger nu lignende materiale for landmålingen 1768—72.

Bogen slutter med Werner Christensens afsnit »Undersøgelse af Jordens Indhold af letopløselige Fosfater i Hejninge, Grøfte og Snekkerup«. Der synes ikke at være nogen sikker sammenhæng mellem de gamle boniteringer og jordens fosfatindhold i dag. Fosfatanalysen vil særlig få betydning ved opsporing og fastlæggelse af forsvundne bopladser, idet man her vil finde meget høje fosfatindhold, således som det lykkedes forf. at påvise landsbyen Stokkerups tomt på Eremitagesletten i 1935. Hvor det derimod drejer sig om at efterforske, om en jord har været dyrket i kortere eller længere tid, eller andre forhold, der kunne ventes at give anledning til en mindre forskel i fosfatindholdet, vil metoden, efter forf.s mening være mere tvivlsom.

Bogen slutter med et udførligt resumé på engelsk. Den er et af de vægtigste og frugtbareste bidrag, der længe er givet til studiet af dansk landbrugs- og bebyggelseshistorie, og vil uden tvivl blive stærkt benyttet som udgangspunkt for fremtidig forskning på dette område.

Svend Aakjær.

Eli F. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Andra delen. Det moderna Sveriges grundläggning. Stockholm 1950.

(Halvbd. 1, 584 sider, halvbd. 2, side 585—894, + LXII + bilagor side 3*—58* + register och innehållsförteckning side 1—46 + kartor och diagram).

Anden del af professor Eli F. Heckscher's monumentale fremstilling af Sveriges økonomiske historie fører med sine to halvbind udviklingen frem fra 1720 til 1815 d.v.s. gennem Frihedstiden og den Gustavianske tid. Sammen med den første del, der kom i to bøger i 1935 og 1936, foreligger nu en samlet skildring af den næsten 300-årige historie fra 1520, hvilket uden overdrivelse må betegnes som en enestående præstation. Intet under, at *Ekonomisk-*

historiska Institutet i Stockholm samtidig har benyttet lejligheden til at hylde forfatteren ved at udsende en bibliografi, som rummer en kronologisk fortegnelse over H.s hele produktion fra 1897 til 1949, ikke blot den videnskabelige, men også omfattende avisartikler m.v. (*Eli F. Heckschers bibliografi, 1897—1949, Stockholm 1950*). Gennemlæsningen af denne bibliografi efterlader et indtryk af en overordentlig produktiv og sjælden spændvidde i interesser. Bibliografien og anden del af Sveriges økonomiske historie er imidlertid ikke ensbetydende med, at professor Heckscher nu har tænkt sig at lægge op. Tværtimod anfører han i sit forord, at det er den historiske forsknings hovedopgave at forbinde det forgangne med det nutidige, og i overensstemmelse hermed er det hans hensigt at føre skildringen af Sveriges økonomiske historie frem til nutiden. Det må imidlertid på grund af stoffets voldsomme omfang forventes, at hvad der således står tilbage vil få en væsentlig anden karakter end det hidtil fremlagte, hvilket atter vil sige, at den foreliggende del i flere henseender udgør sidste sten på den store bygning rejst ved et slidsomt arbejde med overvejende utrykt arkivmateriale.

Det vil være omsonst at forsøge en vurdering af H.s sidste arbejde uden et kendskab til hans metode og teori. Netop ved sin stringente udformning af en kvantitativ metodik og ved sin såkaldte aspektteori har H. været nyskabende, hvilket i forbindelse med en sikker afgrænsning af den økonomiske histories område har forlenet hans bøger med en egen fasthed og klarhed, som heller ikke fornægter sig ved det nu udkomne værk. I indledningen til første bog i 1935 har H. redegjort for sine synspunkter, og et resumé af hovedpunkterne skal ikke forsøges her, da det turde være overflødig i betragtning af Aksel E. Christensen's meget grundige behandling af 1. og 2. bog i dette tidsskrifts 10. række V bind (side 149—181), hvor ikke mindst H.s metode er udførlig omtalt. Derimod indleder H. sit nye arbejde med nogle interessante betragtninger over den økonomisk-historiske totalfremstilling, som kræver lidt nærmere omtale, da fremstillingsformen tydeligvis har været noget af et problem, hvilket ikke kan undre, når man betænker materialets omfattende karakter, hvortil kommer, at det ved en vurdering af værket som en helhed vil være naturligt at gå ud fra forfatterens intentioner.

Normen for den ideelle helhedsfremstilling af den økonomiske historie har H. fundet hos den kendte svenske historiker og statsmand Hans Järta, der i 1822 i en beretning fra Stora Kopparbergs len gav udtryk for, at et sådant værk skal søge at skildre

næringsgrenene »såsom utgörande tillsammans en enda organisation, uti vilken alla delarne, under en ständig växelverkan, ömsesidigt frambringa, underhålla och fortdriva varandra«. Et sådant program vil alle utvivlsomt tilslutte sig rent principielt; at realisere det er derimod en anden sag. Forfatteren har disponeret stoffet således, at det falder i tre hovedafdelinger. Den første hedder slet og ret *Svenska folket* og skildrer selve grundlaget for Sveriges husholdning nemlig befolkningen, der i tre kapitler beskrives demografisk, geografisk og socialt. Den anden afdeling er kaldt *Svenska folkets näringskällor* og omfatter med sine 8 kapitler langt den største del af hele fremstillingen. Her gennemgås de enkelte næringsgrene på klassisk maner: landbrug, skovbrug, bjergværk, håndværk, hjemmesløjd, handel og søfart samt pengevæsen. Endelig rundes værket af med en tredje afdeling, der rummer en redegørelse for *Svenska folkets ekonomiska tänkesätt*, hvor merkantilisternes, fysiokraternes og de første liberalisters ideer er behandlet. H. indrømmer gerne, at hovedparten af hans kapitler således handler om hver sin side af det økonomiske liv, men beder læseren om til stadighed at tænke sig helheden bag de enkelte emner. Et middel hertil skulle være at læse bogen i dens fulde udstrækning og ikke stykke de enkelte kapitler ud. Alligevel synes dette råd ikke ganske at fjerne ulemperne ved den blandede funktions- og erhvervsinddeling, som H. iøvrigt bedre har undgået i sine tidligere bøger. Mån må derfor beklage, at forfatteren ikke i en afsluttende afdeling har givet os sin fortolkning af helheden, thi ingen kan vel være nærmere dertil. Netop i betragtning af, at H. opfatter den økonomiske historie »såsom inriktad på samma slags företeelser som behandlas när man undersöker det ekonomiska tillståndet i nuvarande tid« (Indledningen til første bog, 1935) havde det været interessant at se helheden anskueliggjort ved en sammenfatning på tværs af det gængse skema. Naturligvis lader den moderne tids økonomiske systematik sig ikke uden videre overføre på 1700-tallets svenske samfund bl. a. fordi hovedparten af vore dages økonomiske helhedsudtryk (nationalindkomst, nationalformue, prístal osv.) er så nøje knyttet sammen med det statistiske apparatur. Landbrugets alt dominerende plads i datidens samfundshusholdning mervirker også til at skabe andre forudsætninger. Disse afgørende modifikationer til trods må det alligevel være muligt og videnskabelig frugtbart at søge de enkelte tråde samlet i en tværgående behandling af f.eks. arbejdskraften og arbejdslønnen, prisudviklingen og lignende aspekter.

Foruden samspillet mellem de enkelte næringsgrene anfører H. yderligere to momenter, som han har tilstræbt at få frem i sin

skildring, da de begge er afgørende for forståelsen af den store sammenhæng. Det er kontinuiteten i udviklingen, der gør enhver opdeling i »perioder« kunstig, og det internationale perspektiv. Begge disse bestræbelser er afgjort kronet med held, idet der ved alle vigtige fænomener er trukket linier bagud til de foregående bind, ligesom den internationale baggrund er skildret meget sikkert, især hvor talen gælder Sveriges eksportvarer: jern, kobber og træ. Ikke mindst i diagrammerne har forfatteren med støtte i de udenlandske prishistoriske publikationer belyst afsætningsforholdene og således givet et værdifuldt supplement til forståelsen af den nationale udvikling.

Med hensyn til periodens afgrænsning gælder det, at udgangspunktet — året 1720 — så at sige giver sig selv. H. citerer Carl Gustav Cederhielm, der i sit epigram har omskrevet Karl XII's død og Frederik I's tronbestigelse til, at det svenske ur dermed gik frem fra 12 til 1. Det store svenske imperium med dets glans og byrder afløstes af det svensk-finske rige, og denne omvæltning bevirkede, at hele det økonomiske livs mål ændredes. Det moderne Sverige blev grundlagt. Tiden nærmest efter 1720 medførte i første omgang en frigørelse fra krigens tunge bånd, og H. ser i diagrammerne over den mandtalskrevne befolkning, med en voldsom stigning af alle kurver umiddelbart efter fredsslutningen, et bevis for, at en velstandsøgning fandt sted. Noget andet er, at denne stigning ikke fortsætter i resten af århundredet, hvilket hænger sammen med, at de mindskede byrder og øgede ressourcer først og fremmest stimulerede en stærk vækst i befolkningen, snarere end en almindelig øgning af levestandarden. Mere skeptisk er forfatteren med hensyn til periodens slutpunkt, 1815. Han gør opmærksom på, at året 1809 på mange områder satte tydeligere skel end 1815, ikke blot på det forfatningsmæssige felt, men også i den økonomiske diskussion. Det industrielle gennembrud kommer derimod først i 1850'erne og 1860'erne og hermed gennemgribende indvirkninger også på landbruget. Den temporære vækst i befolkningen i 1820'erne var dog også et vigtigt incitament for den agrare udvikling, hvilket taler til gunst for det valgte afslutningsår. Det afgørende synspunkt har imidlertid været internationalt; H. har valgt at slutte sin fremstilling med Napoleonskrigenes ophør, hvor nye tilstande træder frem i hele den vestlige kulturkreds.

Endelig et par ord om opsætningen. Teksten står uden direkte noteapparat, hvilket turde være en fordel ved et værk af denne karakter. Noterne er i stedet samlet i et afsnit anmærkninger om kilder og litteratur, og her finder man dels de nødvendige henvis-

ninger til tekstens enkelte steder, dels en række oversigter, som er værdifulde derved, at de bl.a. rummer sammenfattende bibliografiske diskussioner. Det omfattende statistiske materiale præsenteres ligeledes på en forbilledlig måde. I en pro memoria om tabel- og diagramteknik (side 53*—58*) har forfatteren nedskrevet en række regler for opstilling af sådant materiale ved økonomisk-historiske undersøgelser, og denne vejledning letter ikke blot tilegnelsen af det foreliggende stof, men opfylder også et praktisk behov ved på adskillige punkter at være en almen gyldig rettesnor, som historikerne må være professor Heckscher taknemmelig for. Af de mange gode råd, der her gives til bedste, skal blot nævnes reglen om, at en tabel så vidt mulig skal forklare sig selv, samt at en tabel aldrig bør indeholde mere end det, den skal illustrere. Sammendrag af de vigtigste tabeller er iøvrigt placeret i teksten, medens de større og mere detaljerede opstillinger er anbragt i et særligt bilagsafsnit, der sammen med kort og diagrammer udgør ryggraden i hele værket. Også registret fortjener at nævnes, idet det ikke blot fremtræder som et kombineret navne- og sagregister, men tillige indeholder den benyttede litteratur — placeret under forfatternavnene — således at man på denne måde direkte får oplyst i hvilken forbindelse de forskellige autores optræder. Endelig må man komplimentere forfatteren for den opfindsomhed og det humør med hvilken han har valgt bogens illustrationer. Det er f.eks. et pletsjud at placere en herlig tegning af C. A. Ehrensvärd forestillende den 57-årige baron Rutger Macklean's rynkede og krogede profil i afsnittet om fødsels- og dødelighedstal, hvor den lave gennemsnitsalder og den tidlige alderdom omtales.

Det er tidligere af Aksel E. Christensen blevet fremhævet, at H. som økonomisk teoretiker ikke på forhånd føler sig bundet af kildernes rigdom eller fattigdom, men stiller sine spørgsmål uafhængigt af kildestoffet. Når spørgsmålene er formuleret vender teoretikeren sig mod det forhåndenværende materiale og vælger helst serier, hvor han formår at følge udviklingen indenfor landet i sin helhed over lange perioder, helst i kvantitative mål. Også ved den foreliggende anden del har H. fulgt dette princip, og en række af de tidligere benyttede serier er blevet ført frem til 1815. Dette gælder f.eks. *utspisningstaterne* eller udspisningslængderne fra krongårdene, der danner grundlaget for kostberegningerne, og mandtalslisterne, som især er blevet anvendt i afsnittet om befolkningens sociale struktur. Også de øvrige — få — regnskaber fra krongårdene er blevet bearbejdet, således regnskaberne

fra *Skarhull, Rydboholm og Löfstad*, endskønt de kun dækker kortere perioder. Hovedformålet har her været en realkritisk undersøgelse af samtidens mange oplysninger om foldudbyttet (korntalen), der indgår i det meget indholdsrige afsnit om forandringerne i Sveriges landbrug. Forøvrigt gælder det, at Sverige til sin landbrugshistorie ikke besidder et kildemateriale af samme omfang og karakter som de danske godsregnskaber, af hvilken grund oplysninger om prisudviklingen ganske mangler. Af samme årsag er det store antal beretninger — *landshövdingberättelser* og *ortsbeskrivninger* — blevet gennemarbejdet og danner et væsentligt grundlag for fremstillingen. Rigsdagsrelationerne fra Bergskollegiets arkiv er en lignende ikke-numerisk kilde, som er gjort til genstand for en systematisk bearbejdelse. Regnskaberne fra *Gimo, Fagersta, Storfors* og *Hellefors* brugsarkiver giver derimod et større ciftermæssigt materiale, som forfatteren har anvendt til en beregning af reallønnen for jernværkernes arbejdere. Som et sidste eksempel på større kildekomplekser, der i bearbejdet form indgår i fremstillingen, skal nævnes den økonomiske litteratur, fra 1700-tallet, hvis omfattende karakter illustreres ved en lille statistik, H. har opstillet på side 819 over udkomne brochurer og bøger i Sverige 1761—1772.

Til disse »arkivalske« forudsætninger føjer sig de trykte kilder og behandlinger. Naturligvis repræsenterer H.s arbejde ikke lutter førstehåndsundersøgelser, men står på adskillige punkter i gæld til en række monografier og analyser. Man kan i flæng nævne Gustav Sundbärg's bearbejdelse af den svenske befolkningsstatistik, Nils Wohlin's og C. G. Weibull's landbrugshistoriske undersøgelser, K. Åmark's bog om kornhandelen, Bertil Boëthius' og Wilh. Carlgren's skovbrugsstudier, Boëthius' og Åke Kromnov's monografi om jernkontoret, Ernst Söderlund's værk om Stockholms håndværkerstand, J. F. Nyström's ældre bidrag til handelens historie og A. Montgomery's afsnit i Riksbankens historie. At flere af disse undersøgelser atter står i gæld til professor Heckscher ved at være inspireret af hans gerning som forsker og lærer nævnes blot for en fuldstændigheds skyld.

Resultatet af dette overvældende arbejde foreligger da i en sober, klar fremstilling, trods de mange tal ikke uden levende situationsbilleder, således at forfatteren opfylder det krav om at skrive »mit etwas Geist«, som Werner Sombart engang formulerede. Det vil her føre alt for vidt, om man skulle forsøge at give et referat af H.s vigtigste resultater. I stedet for skal knyttes et par bemærkninger om den kritiske analyse til professor Heckscher's anvendelse af den kvantitative metode.

Professor Heckscher har engang i en inspireret lille afhandling om statistikens anvendelse indenfor økonomisk-historisk forskning erklæret, at »hvis man har et tilstrækkelig stort Materiale af hvad Slags som helst, kan der altid laves Statistik af det« (National-økonomisk Tidsskrift, 1937, side 162). Påstanden er uangribelig. Man kan — om så skal være — lave statistik på grundlag af primitallene, og det må retfærdigvis noteres, at den citerede passus ifølge hele sin sammenhæng er at opfatte som en fanfare bestemt til at vække slumrende fagfæller og åbne deres øjne for uopdyrkede arbejdsfelter. Ingen har vel med større ret kunnet anbefale historikerne at give sig i lag med de ordnede masseagttagelser end H., der gang på gang med sine egne undersøgelser har vist, hvor langt frem man på den måde kan nå i erkendelsen af virkeligheden. Det må imidlertid ikke glemmes, at store dele af det materiale, som en historiker har til sin rådighed, ifølge sin karakter metodisk må henregnes under det, statistikerne kalder for partielle tællinger, og her gælder det, at et materiale, der ikke er repræsentativt, ikke blive væsentlig bedre til det givne formål ved at blive større. Og omvendt — selv om man skaffer sig et tilsyneladende fuldstændig repræsentativt materiale, kan resultaterne godt blive alt for usikre, hvis materialet er for lille, således at tilfældige årsager slår for kraftigt igennem. Den moderne statistiker søger derfor at finde frem til en fornuftig kombination af et tilstrækkelig stort materiale udvalgt under hensyn til de spørgsmål, han ønsker belyst. Historikeren kan derimod ikke lave om på det »udsnit« overleveringen har spillet ham i hænde. Hans første skridt må derfor være at undersøge kvaliteten d. v. s. graden af repræsentation førend han går i gang med kvantiteten. Giver kvalitetsprøven — den kritiske analyse — et negativt resultat, må han resignere og lade tallene ligge, hvilket af og til kan være meget svært. Hvor vanskelig resignationens kunst er, giver H.s nye arbejde et par eksempler på.

På grundlag af andres og egne undersøgelser skildres i første afsnit befolkningen demografisk, såvel den svenske, som den øvrige nordiske. Kildegrundlaget er ret varierende fra land til land, og det er vanskeligt at vurdere dette store materiale i sin helhed. Holder man sig imidlertid blot til de fremlagte cifre, viser det sig, at de svenske tal afslører et meget stort fødselsoverskud — 11,2 ‰ årlig — fra 1720 til 1735. H. tilskriver fredstilstanden æren for denne stigning i befolkningens mængde, en stigning som misvækstårene 1725—27 ikke afbryder, og forklarer den således: »krigen och umbärandena dessförinnan hade inneburit en sådan utrensning av svagare individer, att kvaliteten hos den över-

levande befolkningen kommit att höjas». Tankegangen er nærmest darwinistisk — the survival of the fittest — og man føler sig ikke overbevist om, at de stigende tal netop skal tolkes på den måde. Afgørende i denne sammenhæng er imidlertid om materialet før fremkomsten af det såkaldte *Tabelværk* i 1749 virkelig er så pålideligt, at man kan anvende det til en statistisk undersøgelse. Det skriver sig fra en ordre af 1736 fra kammerkollegiet, hvorefter præsteskabet fik besked på at indsende sammendrag med oplysninger om antallet af fødte og døde siden 1721, idet man efter 1736 krævede årlige sammendrag indsendt. Professor David Hannerberg har i en recension af H.s værk på basis af egne undersøgelser indenfor et begrænset område hævdet, at disse præsternes kontraktstabeller udviser så store brist, at det afgørende indvirker på resultatet af H.s beregninger af folkemængden for 1749. Det er således muligt, at forfatteren har presset kilde-materialet for mere, end det kan give.

Et andet eksempel på, at forfatteren til tider er lidt for afhængig af sin trang til at give kvantitative udtryk, findes i landbrugsafsnittets høstberegninger, der er det centrale punkt, hvorom hele spørgsmålet om produktion og konsumtion drejer sig. Udgangspunktet tages i konsumtionen. På grundlag af *utspisningsstaterne*, der ligger som bilag til krongårdsregnskaberne — som selv for store parters vedkommende er gået tabt, hvorfor en overensstemmelse i detaljer mellem utspisningsstaternes og regnskaberne cifre ikke har kunnet kontrolleres — regnes den gennemsnitlige konsumtion ud. Den viser sig for karlenes vedkommende at være ca. 4 tdr. korn årlig, snarere lidt mere end lidt mindre. Under hensyn til befolkningens sammensætning og geografiske placering reduceres utspisningsstaternes gennemsnitstal således, at der sluttelig fremkommer et gennemsnitligt kornforbrug pr. indbygger på knap 3 tdr. årlig. På dette grundlag udregnes totalforbruget, det vokser fra knap 5 $\frac{1}{4}$ mill. tdr. i 1750, over godt 6 $\frac{1}{3}$ mill. tdr. i 1781/90 til 7,1 mill. tdr. i 1810, hvilket næppe kan overraske, da tallene til syvende og sidst blot afspejler stigningen i befolkningstallet. Heroverfor opstilles de fra handelsstatistiken kendte tal for kornimporten, der viser sig ved de valgte tidspunkter kun at dække 7,3, 11,9 og 4,4 % af konsumtionen. Et lignende resultat fremkommer, om man på samme måde søger at udregne totalproduktionen af korn. Også her viser der sig en stigning, der skønnes at være mindst 70 %, og det vigtige spørgsmål rejses, om importen af korn har kunnet kompensere de til tider store svingninger i høstudbyttet, som fremgår af diagram V, hvor dødelighed og høstudbytter er sat sammen. Konklusionen

bliver, at importen ikke kunne opveje en dårlig høst, og dette resultat ses som en bekræftelse af *Malthus'* påstand om, at de svenske bønder var alt for fattige til at kunne importere korn i tilfælde af dårlig høst, hvorfor de ikke havde anden udvej end at lade de svageste — de yngste og ældste — dø.

Det faste eller sikre i hele denne analyse er formodentlig befolkningstallene og kornimporten. Især det ovenfor nævnte diagram viser — under forudsætning af *skördeomdømens* pålidelighed, hvilket vil sige de ikke-numeriske »høst-skøn's« omsætning til numeriske størrelser — at der hvilede et befolkningspres på Sveriges resourcer; samtidig viser stigningen i befolkningen, at det faktisk lod sig gøre over en længere årrække at føde flere munde på grundlag af de eksisterende produktionsmuligheder. Importen af levnedsmidler kan *tænkes* at have spillet en afgørende rolle som supplement til de eksisterende produktionsmuligheder, men havde dette supplement været effektivt ville diagram V's tal være uforståelige i henseende til den fortolkning, som ovenfor er givet af dem. Ejheller rimer de dalende importtal med en voksende befolkning, såfremt importen skulle have spillet den nævnte — hypotetiske — rolle. H. har imidlertid ikke villet lade sig nøje med et ræsonnement af den skitserede karakter. Muligvis fordi han har haft importens størrelse i form af konkrete tal, har han søgt efter udveje til at beregne totalkonsumtion og -produktion. Han er her standset op ved utspisningstaterne, som kildemæssigt opfylder det krav om lange rækker, forfatteren anser for ideelt, og som også er blevet benyttet ved bedømmelsen af forrige århundreders forhold. Erfaringsgrundlaget fremlægges i tabelbilagets tabel 5, dels i form af en tabellarisk gengivelse af hele staben i 1736 på *Rydboholms* gård i Uppland — ialt 13 personer med inspektøren i spidsen og »Gamla Höns-Maja« som rosinen i pølseenden — dels i form af bearbejdede utspisningsstater, hovedsagelig omfattende karle og piger, der er den fyldigste kategori, hvor ingen tvivl foreligger om, at hvad her er opført dækker den faktiske fortæring. De bearbejdede utspisningsstater omfatter den årlige udspisning pr. persona i originalmål, moderne mål (kg) og den daglige konsumtion pr. persona i kalorieværdi. Ialt 28 krongårde eller herregårde er draget ind i undersøgelsen, og det samlede antal personer er ifølge tabellen knap 250 fordelt over et helt århundrede. Langt den fyldigste repræsentation har Rydboholm med oplysninger fra 1728, 1731, 1733—35, 1732, 1736, 1738—41, 1742—43, 1747—50, 1753—54, 1755—60, 1761—62 for hvert år eller periode tællende en 5 à 8 personer. Sveriges befolkning anslås i 1735 til 1.700.000 og voksede med ca. 70 % i løbet

af århundredet. Tager man blot det laveste befolkningstal og det samlede antal iagttagelser fra utspisningsstaterne dækker disse mellem $\frac{1}{10}$ og $\frac{1}{5} \frac{0}{00}$ af totaliteten, eller med andre ord et så mikroskopisk tal at alt må siges at stå og falde med »udsnittets« repræsentative værdi. Man kan hævde, at utspisningsstaterne repræsenterer herregårdenes mandskab, og at dette taget som en helhed vejer noget mere til i det samlede billede, og ligeledes kan det siges, at H. ved at reducere herregårdsforbruget søger at bøde på det givne, snævre udvalg. Disse modifikationer ændrer dog ikke ved den kendsgerning, at de faktiske tal, på hvilke hele denne udregning — der i mangt og meget minder om samtidens forsøg på at udregne et lands kornproduktion f. eks. Pontoppidan i Danmark — hviler, er meget spinkle, og at der ikke er gjort forsøg på at udregne, hvor meget herregårdskategorien fylder i forhold til den øvrige landbefolkning. Reduktionen med henblik på de øvrige befolkningslag er — som H. selv nævner — skøns­mæssig og bunder vel til syvende og sidst netop i den kendsger­ning, at det igennem århundredet lykkedes at føde en voksende befolkning, der må have fået et vist minimum af ernæringsmidler. Lad det endelig være tilføjet, at utspisningsstaternes anvendelig­hed til beregninger af levestandard er blevet draget i tvivl af Hannerberg, som desuden — sammen med Sam Owen Jansson — har korrigeret målopgivelserne, hvorved forbrugstallene igen­nem de tre sekler er blevet noget udjævnet, omend den »trend«, den store forskel mellem 1500-tallets og de senere århundreders tal, som H. har påvist, står fast. Bertil Boëthius er i en anmeldelse gået ind for listerne i den henseende, at de efter hans mening enten registrerer et virkeligt forbrug eller i hvert fald har været vejledende. Derimod tvivler Boëthius på, at de er repræsentative for hele det svenske folk og konkluderer, at man i så fald må afstå fra at beregne den totale konsumtion og produktion og nøjes med en ikke-talmæssig vurdering af disse størrelser (Svensk Historisk Tidsskrift, 1950, side 451).

De nævnte indvendinger mod professor Heckschers anvendelse af den kvantitative metode må ikke opfattes som en underkendelse af selve metoden, der som anført indebærer store fordele først og fremmest ved at klargøre proportionerne i virkelighedens verden. Ofte fører den til en statisk beskrivelse af fænomenerne, men behøver ikke at udelukke en dynamisk betragtning, hvilket klart fremgår af H.s nye arbejde. Det er naturligt, at skildringen af landbrugets forhold må optage hovedparten af pladsen, når det oplyses, at den egentlige landbefolkning i 1760 udgjorde 72,2 %

af totalbefolkningen. Alligevel har forfatteren samvittighedsfuldt beskrevet de sider af samfundsmaskineriet, som ikke fylder meget i helheden, til trods for at datidens statsmagt gjorde alt for at fremme deres vækst og derved skabte et røre omkring »sagen«, som for en senere betragtning står i grel modsætning til det, der blev udrettet. Dette gælder f. eks. manufaktur- og til en vis grad handels- og søfartspolitikken. I behandlingen af disse emner viser H. et sikkert blik for det dynamiske element ved at koncentrere undersøgelseerne om de linier, der fører frem mod nutiden. Således anser han arbejdsforholdene for det mest »upplysende« i manufakturernes udvikling derved, at der på dette område forekom en brydning mellem den gamle organisationsform og former, som i flere henseender søgte at tilpasse sig den nye, kapitalistiske produktion. At der ikke kom store resultater ud af denne kamp forklares ved samfundets sociale struktur og lovgivningsmagtens bestræbelser for at opretholde en i det store og hele arbejderfjendtlig regulering af produktionen. Ligeledes ofrer forfatteren organisationsforholdene indenfor handelen større omtale. Det hedder således om handelskompagnerne, at de i dobbelt forstand har forskningens interesse, dels p. gr. a. den handel, de repræsenterer, dels — og nok så afgørende — p. gr. a. deres organisation. De udgjorde nemlig forløberne for nutidens mest dominerende virksomhedstype, aktieselskabet, og bør studeres med hensyn til ligheder og uligheder i forhold til det moderne aktieselskab.

Af og til synes forfatteren dog at blive lidt for »dynamisk« i sin betragtningssmåde. Det gælder de tilfælde, hvor han henfalder til de i historiske afhandlinger ikke helt ualmindelige gisninger om, hvorledes udviklingen ville have formet sig, hvis det var gået anderledes, end det nu gik. Eksempelvis hedder det i forbindelse med det iøvrigt udmærkede afsnit om forandringerne i landbruget (nyopdyrkning, teknik m. v.): »Allmänt uttryckt fick Sverige därför betala förmånen av ett fritt bondestånd med stor efterblivenhet i jordbruksteknik och till följd därav sämre livsmedelsförsörjning för folket än som eljest blivit möjligt« (side 201). Erfaringen viser, at almene formuleringer af denne karakter ofte udskilles fra sin sammenhæng og selvstændigt nedfælder sig i læserens bevidsthed, hvorved problemstillingen med samt dens konklusion let bliver til en een gang vedtagen kendsgerning. Det turde derfor være på sin plads at påpege, at rent logisk kræver den ovennævnte dom kendskab til, hvorledes jordbrugsteknikken og forsyningen med levnedsmidler ville have artet sig med en ufri bondestand, alt andet lige, og et sådant kendskab er a priori uopnåeligt. En henvisning til de samtidige svenske kron-

gårdes og herregårdes bedre teknik og større produktion kan næppe dække dette forhold tilstrækkelig, ejheller om man — hvad H. afstår fra — søger grundlaget for vurderingen udvidet ved en sammenligning med danske landbrugsforhold i 18. århundrede, hvor den sjællandske bondestands tilbagestående teknik netop tilskrives dens ufrihed, idet man dog fra dansk side har lagt nok så megen vægt på at sætte spørgsmålet om produktionen i relation til de almindelige konjunkturer og finansieringen.

En lignende uheldig formulering findes i det store afsnit om jernet. I forbindelse med en dybtgående skildring af »smidesregleringen« drøftes denne monopolpolitiks virkninger for Sverige og for den industrielle udvikling i hele Europa, først og fremmest dog England. Det påpeges, at monopolpolitiken gennemførtes i et tidsrum, da den europæiske industris ekspansion var begyndt at tage fart, men hvor den endnu hæmmedes af den tekniske omstændighed, at det ikke var lykkedes at fremstille smedejern ved hjælp af fossilt brændsel. Samtidig var træbrændselet, det eneste der kunne anvendes, blevet meget knapt p. gr. a. skovenes udhugning. Det er derfor klart, at en politik, som med held holdt jernproduktionen nede i et af de meget få lande i Europa, hvor der var tilstrækkelige mængder af træ, måtte blive »viktigare än den skulle ha varit i något annat skede inom järnhanteringsens långa historia« (side 399). H. går imidlertid videre i sine ræsonnementer og hævder, at netop snæverheden i Europas jernforsyning var en af de vigtigste, muligvis den vigtigste blandt de faktorer, som holdt industriens ekspansion tilbage, og han tilføjer, at »det stora industriella genombrottet sålunda efter allt att döma skulle ha inträffat tidigare under förutsättning av bättre tillgång på järn. Den svenska brukspolitiken kan därför ej ha undgått att fördröja industrialismens grundläggning över lag. Samtiden kunde visserligen ej väntas ha sett sammenhanget på detta sätt« (side 400). Unægtelig et stort internationalt perspektiv. Skade kun at det unddrager sig en eksakt efterprøvning.

Afdøde slotspræst Oscar Geismar yndede, når talen faldt på anmeldelser, at berette om en avisnotits, han engang havde givet af et lærd kirkehistorisk værk fra en biskoppelig hånd. Anmeldelsen kunne vistnok ikke sige sig fri for en af hastværk præget kritik, og nogen tid efter dens fremkomst ville skæbnen at forfatter og recensent tilfældig mødtes i et tog. Biskoppen benyttede her lejligheden til at spørge, om Geismar nu også virkelig havde læst værket i dets helhed. Svaret — formodentlig frit gengivet, blandt venner — lød således: »Er De gal, mand! Tror

De, at en smørsmager æder hele dritlen«. Nærværende anmelder må bekende, at han med hensyn til professor Heckscher's værk ikke har kunnet modstå den fristelse at fortære hele dritlens indhold. Måtte da denne bekendelse — de foran stående kritiske bemærkninger in mente — tjene som et udtryk for såvel respekt som beundring for et enestående omfangsrigt og sjælden righoldigt arbejde. Der er al grund til at lykønske professor Heckscher med hans store bog, der — som Bertil Boëthius har udtrykt det — utvivlsom vil blive et inspirerende arbejdsprogram for generationer af svenske videnskabsmænd.

Kristof Glamann.

Nyt fra historisk Videnskab.

Den 22. maj 1951 døde professor Axel Nielsen, mindre end et halvt aar efter at han som 70-aarig havde taget afsked fra Københavns universitet. Det var som nationaløkonom han kom til at yde sin største indsats, ved Universitetet som en klar og tankefuld lærer, især i pengeteori og bankpolitik, men ogsaa i sociologi og økonomisk historie, i det offentlige liv som en vaagen og myndig kritiker af vort pengevæsen og praktisk som mangeaarigt medlem af Nationalbankens repræsentantskab og bestyrelse. Men af væsen og tilbøjelighed var A. N. nok saa meget humanist, og det var den økonomiske historie, der holdt ham fangen gennem hele livet, og det bliver vel som historiker hans navn vil mindes længst.

De meget produktive ungdomsaar før professoratet i 1911 var helt opfyldt af denne interesse. Guldmedaljeafhandlingen fra 1906 om prisudviklingen i Danmark 1650—1750 (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik) og endnu mere afhandlingen »Specier, Kroner og Kurant 1671—1726«, der to aar senere skaffede ham den statsvidenskabelige doktorgrad, viste A. N. som den modne videnskabsmand; lige kyndig i sin kildeforskning som indsigtfuld i sine vurderinger gav han her den første indtrængende analyse af inflationens væsen, der siden blev et af hovedtemaerne i hans nationaløkonomi. Hans næste arbejde, »Den tyske Kameralvidenskabs Opstaaen i det 17. Aarhundrede« (dansk og tysk udgave i 1911), der var resultatet af en lang og frugtbar studierejse, viser os tillige bredden i hans videnskabelige dannelse, idéhistorikeren, idet han bag de minutøse kildestudier og tekstanalyser opsporer forbindelsen bagud til humanismens teoretikere og den klassiske samfundsteori og sammenhængen med samtidens hele filosofiske frigørelse. Kun skade, at han ikke havde valgt et emne med større perspektiver.

Professoratet medførte en lang pause i det egentlige historiske forfatterskab, men hovedværket fra denne periode, »Bankpolitik«

I—II (1923—30), dokumenterer udførligt, at det historiske perspektiv er nødvendigt for at forstaa de eksisterende bankformer. Saa snart nye lærestole havde aflastet ham fra en del af pligterne ved Universitetet, stod A. N. parat til at overtage en lederstilling indenfor dansk økonomisk historie. Redaktionen af »Handbuch der Wirtschaftsgeschichte« havde udset ham til redaktør for »Dänische Wirtschaftsgeschichte«, der udkom i 1933. I denne trods store mangler og ufuldkommenheder højst værdifulde første oversigt over landets økonomiske historie skrev A. N. selv om tiden efter 1840. Fint komponeret om udviklingen fra kreditorstat til debitorstat som det afgørende kardinalpunkt og med landbrugets konjunkturer som den bestemmende faktor gav han en kyndig og velafbalanceret karakteristik af byerhvervenes og den økonomiske politiks udvikling frem til 1914. Derved blev hans eget afsnit det bedste i indhold og form. I de følgende aar fordybede han sig i dansk haandværks og industris historie og overtog i 1937 for det nyoprettede Otto Mønstedts fond redaktionen af »Den danske Industris Historie«, der udkom i aarene 1943—44. I et mægtigt dobbeltbind fremstillede han selv udviklingen 1820—70, stofmættet og noget tungt, men med den indlevede forskers sans for den begyndende industrialismes vanskelige vilkaar og krogede veje, for samspillet med de øvrige erhverv og afhængigheden af hele den økonomiske udvikling. I sine sidste aar, i pavserne mellem alvorlig sygdom, var han levende optaget af haandværkets, specielt lavenes historie, men hans otium blev for kort til at faa noget arbejde færdigt, ligesom hans planer om en fuldførelse af industrihistorien med et bind om tiden efter 1870 blev uden resultat. Nævnes bør ogsaa »Det statsvidenskabelige Studium i Danmark før 1848« (1948), der giver en livfuld fremstilling af disciplinens langsomme fødsel og skiftende asyler før selvstændiggørelsen.

Med stor elskværdighed og hjælpsomhed bag en noget mut og afmaalt ydre fremtræden, en egen tør humor og ironi bag et genert smil og med faste og gennemtænkte meninger bag forsigtige, noget tøvende fremførte ord maatte hans stilfærdige, men meget positive personlighed naturligt øve stor indflydelse paa studenter og andre, der kom i berøring med ham. Han har præget den følgende generation af økonomer stærkt, men beklageligt nok ikke formaet at indpode den meget af hans egen dybe forstaaelse af værdien i det historiske fundament.

Aksel E. Christensen.

Den 25. august 1951 døde højskolemanden og historikeren C. P. O. Christiansen, 64 år gammel. Han tilhørte en familie med udprægede videnskabelige anlæg. Hans fader var fysikeren, professor Chr. Christiansen, hans søster er lægen, dr. med. Johanne Christiansen. Selv følte han sig nok draget i videnskabelig retning, men han var — som han selv sagde — »for fremadvendt og udadvendt« til at opholde sig i studerekamret ret længe ad gangen, — han blev højskolemand allerede året efter, at han havde taget skoleembedseksamen i 1912. Og ved højskolen blev han til sin død: først 22 år på Askov, hvor han havde en fremtrædende stilling som en af »de unge lærere« omkring 1920, side om side med J. Rosenkjær, Hans Lund og J. Th. Arnfred. Sammen med dem oprettede og redigerede han fra 1921 tidsskriftet »Dansk Udsyn«. I 1934 blev han forstander for Frederiksborg højskole, som han sammen med sin hustru, Margrethe, en datter af Jacob Appel, ledede til sin død.

Historien har altid haft en fornem plads på den danske højskoles timeplan. Når højskolearbejdet dog ikke rigtig har kunnet virke dragende på unge danske historikere, kan det måske skyldes en ængstelse hos dem for, at »det grundtvigske historiesyn« kunne bringe dem i konflikt med deres videnskabelige samvittighed. Den unge Christiansen synes ikke at have næret sådanne betæneligheder. Kort efter at han var begyndt som højskolelærer, protesterede han på et møde af højskolemænd imod, at Holger Begtrup tog afstand fra det gamle højskolesyn, hvor man betragtede historien som menneskeslægtens levnedsløb under Guds førelse. Christiansen hævdede, at al stor historieforskning og -skrivning er syntetisk, — »og jeg skildrede Erslevs syntetiske Afsnit i Middelalderens Historie, der greb mig langt mere end Kildekritikken, — den videnskabelige Sammenhæng i Tiderne, den dybe menneskelige Sammenhæng i Videnskabens Lys«.

Den trang til syntese, som kom til udtryk her, bevarede C. P. O. Christiansen til det sidste, — den prægede al hans gerning som lærer, som taler og som skribent. Han havde ikke blot sans for de store linjer i udviklingen, men ejede også en sjælden pædagogisk evne til at anskueliggøre dem. Han var en lige ypperlig lærer i foredragssalen og i studiekredsen.

Christiansens historiske forfatterskab må vel nærmest — fra hans eget synspunkt — betragtes som en side af hans virksomhed som højskolemand. Men som led i dansk historisk folkeoplysning har hans skriftlige arbejder deres selvstændige værdi. De beskæftiger sig både med Danmarkshistorie, Nordens historie og Verdenshistorie.

I *Verdenshistorien fra 1866 til vore Dage* (v. Engelstoft og Nørsgaard, 1922) skrev Christiansen om de romanske folk og om Sydøsteuropa. Da han — tvunget af sygdom — måtte tage ophold i et cistercienserkloster i Savoyen, studerede han middelalderligt klosterliv og oversatte kilderne til *Bernard af Clairvaux's* historie, udgivet 1926 af »Selskabet for historiske Kildeskrifters Oversættelse«, med en fyldig og værdifuld indledning. En revision af seminarieundervisningen gav ham i 1933 anledning til at skrive *Rids gennem Verdenshistorien*, der i en nøddeskal rummer hans historiesyn og viser hans pædagogiske metode. I Indledningen til dette værk forkyndte Christiansen, at denne verdenshistorie skulle være »mondial«, omspændende den hele klode, men princippet kunne ikke gennemføres.

Indenfor Danmarkshistoriens område blev Christiansens vægtigste arbejde hans bidrag til *Det danske Folks Historie* (1928) om *Unionsopløsningens og Kirkebruddets Tidsalder*; dette afsnit, vel Christiansens bedst gennemarbejdede afhandling, blev i sin tid omtalt med megen anerkendelse af Kr. Erslev i dette tidsskrift. Her kom Christiansens særlige evner til fuld udfoldelse. På den almindelige europæiske baggrund skildrede han — med sin stærke sans for sammenhæng, for udviklingslinjer og modsætningsforhold — de økonomiske, sociale, politiske og åndelige brydninger i tiden 1439—1533.

Danmark var for snævert et felt for Christiansens ekspansive ånd. Ligesom han kaldte sin højskole »dansk og nordisk«, arbejdede han på linje med Jørgen Bukdahl for at skabe en nordisk følelse, der lod sig forene med den stærkest mulige fremhævelse af de enkelte folks særpræg. Derfor tog han afstand fra det officielle danske standpunkt i Grønlandssagen, derfor støttede han færingernes selvstændighedskrav, og i sine sidste år gik han med lidenskab ind for islændingenes ønsker om at få deres gamle skindbøger tilbage til sagaen. Samtidig var han tilhænger af dansk national selvhævdelse, både i kulturkampen ved grænsen og på det militære område. I besættelsesårene gik han stærkt ind for studie-kredsarbejde og redigerede store grundbøger om *Dansk i Tusind Aar* (1941) og *Nordisk i Tusind Aar* (1941). *Fortidsliv bag Nutidsstrid* var titlen på et udvalg af hans historisk-aktuelle afhandlinger, der udkom 1932, — i stigende grad blev historiens uudtømmelige stof i Christiansens fremstilling en kilde til forståelse af brydningerne i hans egen bevægede samtid.

C. P. O. Christiansen havde som lærer og skribent mange og taknemlige elever, men han kom næppe til at »danne skole«. Den begejstring, han lagde for dagen overfor sit emne og sit virke, var

ægte nok, men fristede ikke til efterligning hos hans mere køligt indstillede landsmænd. Han var en ener, men med sit vidsyn, sin indfølelse og sin selvforglemmende ildhu har han som vel ingen anden i nutiden på mangfoldig vis udbredt historisk oplysning og forståelse i vort folk.

Roar Skovmand.

Vore udmærkede dygtige arkæologer har kun i mindre omfang haft lejlighed til at dyrke den lærdomshistoriske side af deres fag. Så meget heldigere er det da, at nationalmuseet i Victor Hermansen har en kyndig forsker, hvis hovedinteresse samler sig om de danske museers store gamle mand, Christian Jürgensen Thomsen, og hans livsgerning. Det er Victor Hermansen, der for få år siden gjorde opmærksom på, at 15. september 1851 kunde betragtes som antiksamlingens stiftelsesdag i henhold til en udtalelse af C. J. Thomsen i et brev af denne dato til overdirektøren for de danske kunstsamlinger, overhofmarskal J. v. Levetzau; han havde da modtaget Christian VIII's efterladte private arkæologiske samlinger. Berettigelsen af denne dato kan måske omdiskuteres, eftersom der gik endnu et par år, inden antikabinetet den 10. november 1853 kunde åbnes for publikum.

Det smukke festskrift, *Antik-Cabinetet 1851*, udgivet i Hundreåret af Nationalmuseet (Kbh. 1951), som nationalmuseet udsendte præcis på dagen, er redigeret af antiksamlingens leder, mag. art. Niels Breitenstein. Det indeholder (foruden forord af nationalmuseets direktør, Johannes Brøndsted, og af Niels Breitenstein) tre afhandlinger: Fra Kunstskammer til Antik-Cabinet af Victor Hermansen (s. 9—56), Christian VIII's Vasecabinet af Niels Breitenstein (s. 57—176) og Orientalia før 1851 af ægyptologen, museumsinspektør, mag. art. Marie-Louise Buhl (s. 177—197). Især de to første forfattere har fremdraget en mængde hittil ukendte oplysninger til antiksamlingens historie. V. H. indleder med nogle eksempler, der kunde tyde på en vis lyst til at samle kuriositeter hos nordboerne allerede i oldtid og middelalder. Af større betydning var de rejser, som danske »curieuse« adelsmænd foretog i slutningen af 16. og det følgende årh., og hvoraf enkelte hjembragte antikviteter til de kunstskamre, som da var ved at komme på moden. Blandt de mange sager, som Jesper Friis hjemførte til sin gård Ørbæklunde på Fyn fra sin rejse 1618, er endnu bevaret to mere end legemsstore sarkofaglåg af basalt og granit fra Ægypten (de omtales nærmere i Marie-Louise Buhls afhandling). Af største betydning blev Ole Worms museum, der

1655 blev forenet med Frederik III's kunstkammer. Dette kunde derefter ikke længere rummes på Københavns slot, og 1665 blev grundstenen lagt til den bygning, der i tre stokværk skulde rumme kongens arsenal, bibliotek og kunstkammer. Også Christian V interesserede sig for disse samlinger og overdrog 1687 Holger Jacobæus at udarbejde sit berømte værk, *Museum regium* (udkom 1696, ny udg. 1710 ved Johs. Lauerentzen). V. H. har haft det held i Bergens museum at opspore Jacobæus' originale registratur, afsluttet 11. dec. 1689. Allerede her findes de to berømte Parthenon-hoveder, som var hjemført fra Athen af kaptajn Hartmann 1688, hvis betydning først blev påvist 1825—6 af Rumohr og Brøndsted. Til megen ære for dansk videnskabelig forskning blev også de to expeditioner, som Christian VI og Frederik V bekostede: Nordens rejse 1737—8 til Ægypten og Nubien og Niebuhrs rejse 1761—7 til Arabien og omliggende lande. Det er lykkedes V. H. at påvise, at nogle af de ægyptiske (og andre) oldsager, som Niebuhr hjemførte, havnede i Ove Høegh-Guldbergs private samling, hvor de blev aftegnede af Wiedewelt før statsministerens fald 1784. Efter hans død købtes samlingen 1810 til kunstkammeret, og samme år fremsatte chefen, overhofmarskal A.W. Hauch tanken om at danne en særlig antiksamling, en tanke, som først blev realiseret af Thomsen efter Christian VIII's død.

I den næste afhandling skildrer Niels Breitenstein indgående tilbivelsen af den anden halvdel af antikcabinettet, som skabtes af prins Christian Frederik. Br. har ved rigsarkivarens imødekommenhed kunnet gennemgå en mængde hidtil ubenyttet brevstof fra Christian VIII's arkiv. Denne fintdannede fyrste med de mange interesser inden for kunst og videnskab er som bekendt et særsyn i den danske kongerække. Hans samling af vaser og andre antikviteter grundlagdes på udenlandsrejsen 1819—22. Den første store erhvervelse var købet af ærkebiskoppen Capece Latros samling 1820. Ved dette køb var vor berømte arkæolog P. O. Brøndsted prinsens rådgiver, og dette vedblev han at være (også som direktør for det kgl. myntcabinet fra 1832) lige til sin død 1842. Desuden kom prinsen 1824 i forbindelse med Chr. Tuxen Falbe, da general-konsul i Tunis, som i de følgende år besørgede mange indkøb, og som efter Christian VIII's tronbestigelse blev inspektør (fra 1846 direktør) for kongens vaseskabinet. Også andre lærde mænd som Børge Thorlacius, arkitekten Christian Hansen, J. G. Adler, J. L. Ussing m. fl. bidrog væsentlig til at berige vaseskabinettet. Frederik VI's kongetid var knap på penge, og prinsens økonomiske evner stod ikke på højde med hans samlerlidenskab. På de store auktioner i udlandet gik han oftere glip af antikviteter, som nu

hører til de største kostbarheder i British Museum og Louvre. Heldigvis blev der bjerget ikke så lidt endda, som det fremgår af festskriftets mange smukke billeder. Det er gennem brevskaberne lykkedes Br. at påvise den hidtil ukendte proveniens af disse kunst- og kulturhistorisk så værdifulde skatte. Det store billedværk, som Christian VIII påtænkte udført ved J. L. Ussing, og hvortil en række forarbejder foreligger, standsedes desværre ved kongens død.

Den tredje afhandling af Marie-Louise Buhl om de ægyptiske og orientalske oldsager er efter sagens natur af forholdsvis mindre omfang, men fremdrager og fortolker også adskillige værdifulde erhvervelser, som hjemsendtes, især af danske konsulere. Ovenfor er nævnt de to af Jesper Friis hjemførte mumiekistelåg; men man savner her (s. 186) nærmere omtale af de ovennævnte, måske mindre betydelige statuetter fra Høegh-Guldbergs samling.

Festskriftet slutter meget fornemt med året 1851 og overlader således til fremtiden en skildring af den rige udvikling i de følgende hundrede år. I denne tid er som bekendt skabt en anden meget betydelig antiksamling i Glyptotheket af brygger Jacobsen. Medens denne fortrinsvis lægger vægten på det kunsthistoriske, har nationalmuseets antiksamling særlig opmærksomheden henvendt på kulturhistorien. De supplerer således udmærket hinanden, og antiksamlingen har fremdeles sin existensberettigelse inden for nationalmuseets kreds af forskellige afdelinger til belysning af kulturens veje, hvorigennem også den bidrager til forståelse af vort eget folks udvikling.

Georg Galster.

I de senere års hastigt svulmende litteratur om N. F. S. Grundtvig er der eet værk, som faghistorikere kan læse med særligt udbytte: Erik Møllers *Grundtvig som Samtidshistoriker* (1950). Bogen er direkte inspireret af Grundtvigrenæssancen under besættelsen. Forf. har ved at betragte Grundtvig fra en enkelt side, i hans fremstillinger af samtidshistorien, søgt at belyse hans personlighed, udvikling og tankeverden for derigennem at bidrage til at gøre det klart, hvori hans betydning for vor tid består. Som søn af præsten i Gylling er forf. fra sin ungdom fortrolig med og sympatisk indstillet overfor grundtvigsk åndsliv, men han er ikke personligt engageret i den kirkelige og folkelige grundtvigianisme. Han har altså særdeles gode forudsætninger for at behandle emnet både med forståelse og kritik.

Bogen holder mere end titlen lover. Den er nemlig ikke blot

en analyse af Grundtvigs egentlige historiske skrifter om 18. og 19. årh., især verdenskrønikerne og Mands Minde, med redegørelse for hans arbejdsmåde, hans svagheder og fortrin som samtidshistoriker, men giver tillige på grundlag af disse arbejder og talrige spredte udtalelser i Grundtvigs trykte skrifter og taler en — meget koncentreret — fremstilling af Grundtvigs syn på nogle af datidens vigtigste problemer: enevælde og folkestyre, demokrati og liberalisme, det sociale spørgsmål, skandinavismen, udenrigspolitikken, begrebet danskhed, Sønderjylland¹. Også Grundtvigs forhold til rationalisme og romantik², hans pædagogiske ideer og hans religiøse opfattelse og dens sammenhæng med hans oplevelse af folkefællesskabet berøres. Forf.s betragtninger munder jævnlgt ud i klogt karakteriserende ord om Grundtvigs væsen. Også det mere skitseagtige slutningsafsnit om Grundtvigs betydning for eftertiden indeholder træffende iagttagelser. Skønt bogen ikke er uden aktuelt sigte, er den som helhed en lødig historisk undersøgelse, skrevet af en nøgtern og roligt dømmende forsker.

Forf.s hovedkonklusion, der vel — hvad han selv nævner — ikke er ganske ny, men skarpere udformet og grundigere underbygget end tidligere, er at Grundtvigs synsmåder på alle punkter var i stadig, ofte langsom udvikling under indtryk af hans iagttagelser og erfaringer. »Hver Gang han nåede frem til en ny Erkendelse, var han til det sidste klar over Nødvendigheden af at tage Standpunkt i Overensstemmelse hermed . . . her ligger hans menneskelige Storhed« (s. 149 f.). Grundtvig var ikke »en vidunderlig lydør Hejmdal«, således som bl. a. Fr. Rønning og Hal Koch har set ham, ikke »i virkelig Forstand . . . Synernes, men Kendsgerningernes Mand« (s. 161). Som af forf. s. 157 forudset, har bl. a. kirkehistorikere — efter anm.s mening ikke uden grund — indvendt, at denne betragtningsmåde er ensidig, at Grundtvigs folkelige og religiøse indsats ikke kan forstås uden hans »syner«, hans ganske irrationelle fremtidshåb til den nordiske menighed og det danske folk, og at det for denne forståelse er mindre væsentligt, at Grundtvigs profetier meget ofte har vist sig ikke at slå til. Indenfor de områder af Grundtvigs tankeverden, bogen fortrinsvis beskæftiger sig med, hans politiske og sociale indstilling i videste forstand, har forf.s opfattelse imidlertid udstrakt

¹ For det sidste punkts vedkommende må forf.s fremstilling jævnføres med Troels Finks afhandling Grundtvig og Sønderjylland, i Jyske Samlinger 1950.

² Her kan forf. bl. a. bygge på C. I. Scharlings fine og sobre undersøgelse Grundtvig og Romantikken (1947), som der kan være grund til at henlede åndshistorisk interesserede læsers opmærksomhed på.

gyldighed. Han er naturligvis heller ikke blind for, at Grundtvig fortolkede kendsgerningerne på sin egen, undertiden højst subjektive måde, hvilket også belyses i forf.s lærerige afhandling om Grundtvig 1848—50 (Grundtvig-Studier 1950). I denne forbindelse er det ikke uden interesse at eftergå Grundtvigs ejendommelige forhold til den engelske empirisme, behandlet i Henning Høirups disputats om Grundtvigs Syn på Tro og Erkendelse (1949), som forf. formodentlig ikke har kunnet nå at benytte.

Povl Bagge.

I anledning af junigrundlovens hundredårsjubelæum har den for sine banebrydende arbejder i svensk forfatningshistorie kendte Lundeprofessor Fredrik Lagerroth udgivet en bog om *Tyskt och nordiskt i Danmarks författningsutveckling 1660—1849* (1949). Hvad der interesserer forf. er især forfatningsdiskussionen indenfor monarkiet i 1830erne og 1840erne, som han med rette mener ikke hidtil er påagtet tilstrækkeligt af danske historikere. En analyse af et udvalg af indlæg i denne debat, herunder forhandlingerne på rigsforsamlingen, optager hovedparten af bogen. I et par indledningskapitler, skrevet væsentlig på grundlag af foreliggende fremstillinger, føres udviklingen frem fra 1660 til provinsialstændertiden, og her som overalt i værket er hovedsynspunktet det i titlen angivne. Forf. prætenderer altså ikke at have behandlet sit omfattende emne tilbunds. Han vil, idet han betragter forfatningsudviklingen i det væsentlige som et isoleret fænomen, uden hensyntagen til dens sociale og økonomiske forudsætninger, på basis af en mere foreløbig undersøgelse rejse problemer og trække hovedlinier op. Det er derfor en selvfølge, at der kan indvindes en del mod forf.s fremstilling og føjes adskilligt til, men da professor Bøggild-Andersen i Statsvetenskapligt Tidskrift 1950 har revideret bogen udførligt, skal den her kun gøres til genstand for en kort omtale, delvis i tilslutning til nævnte anm.

Professor Lagerroths skrift, hvis benyttelse vanskeliggøres af mangel på registre og detaljerede kildehenvisninger, repræsenterer en forståelig og vistnok i og for sig berettiget reaktion, dels mod nogle danske historikers tilbøjelighed til at bagatellisere kontrasten mellem tysk og dansk i Danmark i det første århundrede efter 1660, dels mod den beundring for det enevældige styre, som især Hans Jensen har givet udtryk. I begge henseender går forf.s reaktion dog efter anm.s mening for vidt. Han har i for høj grad antaget nationalliberale synsmåder, hvilket bl. a. viser sig i

hans uforbeholdne tilslutning til Orla Lehmanns historiske exposé i hans tale på Falster 1841 (s. 61 f.). Det mørke billede af den danske befolknings servilitet og moralske fornædning under enevælden, som forf. i tilknytning til Sars tegner (s. 24 f.), må kompletteres med Suhms forfatningsforslag fra 1772 og adskillige andre vidnesbyrd om kritisk holdning overfor det absolutistiske system før 1830, og de svagheder i enevældens landbopolitik, forf. så stærkt fremhæver, har jo som af Falbe Hansen og andre påpeget bl. a. deres rod i internationale konjunkturer, der ikke kunde påvirkes af regeringssystemet. I national henseende karakteriserer forf. den ældre danske enevælde (indtil sidste del af 18. årh.) som »camouflage för brutal tysk expansion«. Også her er linierne trukket vel hårdt op. Når forf. vil gøre de store landboreformer og specielt de bondebeskyttende træk i disse til hovedpunktet i danskhedens reaktion (s. 25 f.), kan det indvendes dels, at bondebeskyttelsens grundprincipper blev knæsat af lovgivningsmagten allerede under Christian V, dels at den danske Iver Rosencrantz ikke mindre end de tyske Plessener ønskede stavnsbåndets indførelse, danskhedens forkæmper Guldberg dets bevarelse, mens tyskfødte eller tyskdannede godsejere og høje embedsmænd arbejdede i allerforreste række på frigørelsesværket; dette sidste forhold er forf. iøvrigt selv inde på. I det hele taget bør man nok vogte sig for at overvurdere de nationalt og socialt uheldige følger af den tyske immigration og af tyskernes indtrængen i regering og forvaltning. En del af de indflyttede herremænd praktiserede sikkert deres hjemlands syn på bonden (s. 22), men var nogle af de danske, især de nye borgerlige godsejere meget bedre? Problemet er ikke tilstrækkeligt belyst og sikkert umuligt at udrede tilbunds. Hvad specielt kongerigets styrelse og retsforhold angår, må det ikke glemmes, at den danske retstradition takket være Danske Lov blev bevaret udenfor selve det forfatningsretlige område.

Med denne fra forf.s opfattelse noget afvigende vurdering af den tyske indflydelses betydning skal naturligvis ikke benægtes, at hans problemstilling er velbegrundet. Den viser sin frugtbarhed under hans gennemgang af forfatningsdiskussionen efter 1830. Slutresultatet, at junigrundloven hovedsagelig blev formet efter vesteuropæisk mønster, er jo kendt nok, men det er idetmindste for en ikke specielt forfatningshistorisk kyndig belærende og inspirerende at følge forf.s redegørelse for nordiske og tyske forfatningsideers skiftende rolle i den konstitutionelle debat indtil 1849. Hidtil lidet påagtede indlæg fremdrages og gammelkendte sættes i ny belysning, bl. a. takket være forf.s fortrolighed med norske

og svenske forfatningsforhold. At han kommer udefra til stoffet giver hans synspunkter friskhed men også nu og da nogen skævhed, som når han — vel forledt af adelskonstitutionalismens betydning for svensk forfatningsudvikling — vil forklare den danske enevældes fald med, at den ikke var gennemført i hertugdømmerne (s. 29 f.). Forf. fremhæver, at det var ganske bevidst, når man tilsidst med junigrundloven tog afstand fra de norske og svenske og dermed tillige fra tyske førrevolutionære forfatningsprincipper ved at indføre fuld ministeransvarlighed efter vesteuropæisk forbillede, ved at opgive enhver form for stændervalgret og ved at give rigsdagen overvægten i forholdet til kongen. Det er ikke det mindst værdifulde ved bogen, at den så stærkt understreger, at grundlovsfædrene vidste hvad de gjorde. Selv om resultatet blev udpræget doktrinært, havde — således dømmer den kyndige forfatter — de ledende danske samfundslag i løbet af et par årtier nået at leve sig ind i doktrinerne. Den danske forfatningsdiskussion i 1830erne og 1840erne lå på et højt plan, og de liberale gik vel forberedte til grundlovsarbejdet.

Professor Lagerroths fag er statskunskap og han nærmer sig problemerne fra en anden synsvinkel end almindelige historikere. Netop derfor har de meget at lære af ham. Hans bog kan give danske anledning til med en vis misundelse at betænke, hvad hans herhjemme som universitetsfag ukendte disciplin har betydet for udforskningen af Sveriges historie, ikke mindst gennem de tilskyndelser, der er udgået fra professor Lagerroths egne arbejder.

Poul Bagge.

Blandt de mange litterære Planer, som Kirkehistorikeren Oluf Kolsrud maatte efterlade ufuldførte ved sin Død 1945, var ogsaa en Udgave af Biskop Johan Nordahl Bruns Visitatsbog. Først nu er det lykkedes hans Broder, Professor Sigurd Kolsrud i Samarbejde med flere andre at faa den udsendt (*Johan Nordahl Brun, Visitats-Journal 1794—1812* i Bibliotheca Norvegica sacra XIX, Oslo 1951). I stigende Grad er i de senere Aar den historiske Værdi af Visitatsoptegnelser blevet erkendt, og som i lignende Tilfælde forelægges der ogsaa her et betydningsfuldt Stof særlig til Belysning af norske Kirke- og Samfundsforhold. Nok saa væsentlige er dog de Bidrag, Bruns Visitatsjournal direkte og indirekte indeholder til Karakteristik af den skarptskaarne, temperamentsfulde Bispeskikkelse. Man faar et endog særdeles anskueligt Billede af hans utrættelige Færden i det udstrakte Bergen Stift med

de ofte vanskelige Vejforbindelser, af hans djærve, uimponerede Menneskeopfattelse, af hans Naturlgæde og hans Kærlighed til den norske Almue og dens »ukunstlede Hiertesprog« (S. 40).

Medens der saaledes er al Grund til at glæde sig over Offentliggørelsen af Kildestoffet i sig selv, kan Formen for Udgivelsen nok indbyde til nogen Kritik. Hovedsvagheden synes at have været den, at der har været alt for mange Kokke om at tilberede denne Ret. Een Mand har besørget Tekstilrettelæggelsen, en anden taget sig af Oversættelsen af de latinske Partier, et Par har arbejdet med den historiske Kommentar, og igen andre læst Korrektur og udarbejdet Register. Man savner i temmelig høj Grad en enkelt Udgivers faste Haand ved Udgavens Planlægelse og Gennemførelse. Dette har vel bl. a. medført, at Tekstudgaven ikke er blevet forsynet med en højst tiltrængt Indledning. Foruden andet maatte man her have fundet behandlet det vigtige Spørgsmaal om, hvem der har ført de enkelte Dele af Visitatsjournalen i Pennen. Af flere Steder synes det nemlig at fremgaa, at Brun ikke selv har skrevet hele den foreliggende Tekst, men har benyttet sin Amanuensis. Baade af formelle Grunde og af Hensyn til Kildeværdien havde det været ønskeligt, om dette Spørgsmaal var blevet nærmere oplyst.

Med Hensyn til Tekstrecensionen har man aabenbart tilstræbt ikke blot en nøjagtig, men en aldeles slavisk Gengivelse af Forlægget. Sammenligner man nu den Side, der er vedføjet i Facsimile, med Gengivelsen (S. 72), er der et og andet, der kan vække Betænkelighed, maalt med denne strenge Alen, og mane til Eftertanke, om det ikke havde været rimeligt at foretage en vis Normalisering af ganske uvæsentlige Ting i Forlægget. Kommentaren (ved Statsarkivar Einar Jansen) er fortrinsvis personalhistorisk orienteret og indeholder i saa Henseende mange værdifulde Oplysninger. Derimod er den mindre tilfredsstillende med Hensyn til andet historisk Stof, hvor man jævnlig savner nærmere Forklaring. S. 7 havde man saaledes gerne set oplyst, at der ved »Almuens Lærer« tænkes paa den meget yndede Haandbog »Almuens Lærer, en nyttig Læsning for Meenigemand« ved Lauritz Hasse, 1—2, 1785—86. S. 105 savnes ved en meget karakteristisk Beretning hos Brun en Henvisning til en parallel Brevudtalelse af ham (trykt i Personalhistorisk Tidsskrift 12. R. II, 120). Til et Sted S. 113 findes en slem Misforstaaelse, idet Udtrykket »samtlige Herreds-Brødrene«, som var indbudt til et Bryllup, opfattes som lig »bøndene«. Baade Sammenhængen og Sprogbrugen viser naturligvis, at der her er Tale om Herredets Præsteskab. Til Gengæld kunde man uden Skade have undværet Oversættelser af selv

de almindeligste Fremmedord (et Kommenteringsprincip, der forøvrigt ikke er konsekvent gennemført).

En ikke ubetydelig Del af Visitatsdagbogen er ført paa Latin. For at lette Forstaaelsen har man formaaet en klassisk Filolog, Professor Leiv Amundsen, til at behandle og oversætte disse Partier. Det har været let nok at paavise, at den Latinitet, som Brun skrev saa flydende, hverken i Ordvalg, Grammatik eller Stavemaade er strengt korrekt i klassisk Forstand. Det forekommer mig dog, at Professor Amundsens Behandling af J. N. Brun som Latinist tyder paa, at han ikke i samme Grad er fortrolig med det 18. Aarhundredes Latin som med Oldtidens. Rent bortset fra, at der ikke faa Steder lader sig paavise afgjorte, til Dels meningsforstyrrende Fejl i de latinske Stykker i Udgaven (skyldes de Brun, burde der have været gjort opmærksom derpaa), er det næppe metodisk rigtigt at rette Egenheder i Stavemaade og Ordvalg efter klassiske Regler. Det 18. Aarhundredes Latinister havde deres Skrivevaner, som maa respekteres lige saa vel som de middelalderlige Forfatteres. Udgiverens Fremhævelse af, at dette eller hint enkelte Ord eller Udtryk hører hjemme hos en bestemt klassisk eller efterklassisk Forfatter, kan vel være meget lærerig, men kan let føre til den Forestilling, at Brun har siddet inde med en temmelig udbredt Forfatterlæsning og bevidst uddannet sin Stil efter forskellige Forbilleder. Sandheden turde dog snarere være den, at han skrev Tidens almindelige Skolelatin tilsat en vis personlig Farve særlig paa Grundlag af Horats og Virgil.

Heller ikke de meddelte Oversættelser vidner om rigtig Fortrolighed med den paagældende Tid. Naar »exordium« oftere gengives ved »utgangspunkt«, vilde »Indledning« være mere træffende, da det drejer sig om en ganske bestemt terminus technicus : det indledende Afsnit af en Prædiken (jvfr. dog S. 4 Note b). S. 22 oversættes »Coena ipsa« ved »selve gæstebudet«, men Sammenhængen viser, at der tænkes paa Gæstebudet i særlig Forstand : Nadveren. Ved »luxuria« S. 60 skal næppe tænkes blot paa »drikkefeldighed«, men paa overdaadig Levevis i bredere Forstand. S. 76 oversættes »universitas gratiæ« afgjort urigtigt ved »nådens helhed« — der er her Tale om et staaende Udtryk »Naadens Almindelighed« modsat dens Partikularitet (den kalvinske Prædestinationslære). Selv dygtige klassiske Filologer gaar ofte mærkeligt paa Grund naar de skal behandle sene latinske Tekster, til hvis Forstaaelse der kræves ikke blot filologisk, men ogsaa historisk Indsigt. Det er i det hele Skade, at den værdifulde Tekst i denne Udgave ikke er tilrettelagt med større historisk Indlevelse og strengere Konsekvens.

Bjørn Kornerup.

Et vidnesbyrd om Friedrich Meineckes fremragende plads blandt historikere i vort århundredes første halvdel foreligger der i Walther Hofers 1950 udkomne, godt 550 sider store bog: *Geschichtschreibung und Weltanschauung* med undertitlen *Betrachtungen zum Werk Friedrich Meineckes*. (R. Oldenbourgs forlag, München). Forfatteren er en yngre schweizisk historiker, der i værket viser indgående kendskab både til M.s produktion og til dens forudsætninger i tysk åndsliv og historieskrivning, og som tillige i sine undersøgelser inddrager nyere historiefilosofiske arbejder (således af Benedetto Croce, J. Huizinga og J. Ortega y Gasset) fra andre lande.

Hofer udtaler i sin »Methodische Einleitung«, at han først havde tænkt at give en fremstilling af Meineckes historieopfattelse, men han blev senere mere og mere optaget af problemet om forholdet mellem historieskrivning og verdensanskuelse. Som titlen viser, blev dette bogens hovedgenstand, og M.s værk blev puttet ned i undertitlen, brugt til at verificere den nære forbindelse mellem overtittlens to begreber. Heldig for bogens disposition forekommer denne »udvikling« mig ikke at have været. Det synes mig, at man til tider under læsningen af den systematiske fremstilling temmelig umotiveret ser M. blive draget ind. Det er ikke let med to hovedemner i en bog. Yderligere er fremstillingen bred, og de stundom flere sider lange anmærkninger, et enkelt sted refererende til et notetegn midt i en sætning, letter ikke læsningen.

Men med disse begrænsninger er skildringen klar og tiltalende. Den omfatter foruden indledningen (sml. nedenfor) et afsnit om »Die geschichtstheoretischen Grundpolaritäten«, hvori begreberne individet og det almene, frihed og nødvendighed samt værdier og kausaliteter behandles, og et afsnit om »Der Historismus und seine Grundgedanken«. I dette sidste skildres individualitets- og udviklingstanken. Der slutes med en bibliografi over M.s bøger og en litteraturfortegnelse. Blandt M.s bøger savnes hans »Erinnerungen 1901—1919« (se H. T. 11r. III, s. 344 ff), der udkom 1949 og vel kunde være kommet med i et 1950 trykt værk?

Som det vil forstås, finder man ikke i H.s bog nogen sammenfattende biografi af M., hverken nogen (direkte) skildring af hans personlighed eller af hans historiske produktion. Dog giver H. i indledningen som baggrund for brugen af M. i den systematiske fremstilling en »stiliserede Zeichnung« af M.s udvikling, hvis første fase var bestemt af en objektiv idealisme, altså en monistisk verdensanskuelse, men hvis anden fase blev en dualistisk idealisme, en overgang, hidført af den 1. verdenskrig og af den modsætning, der under denne trådte så skarpt frem mellem vester-

landsk og tysk tænkning. Den nye fase i M.s tænkning fandt sit udtryk i det 1924 udkomne værk »Die Idee der Staatsräson«. Forskellen mellem de to faser er så iøjnefaldende, at den slet ikke kan overses — og heller ikke er blevet det. Når H. derimod vil konstatere en sidste, 3. fase, bestemt af nationalsocialismens magtovertagelse 1933, forekommer dette mig problematisk. H. hævder, at forandringen karakteriseres ved en svækkelse af viljen til politisk og pædagogisk handlen og ved overgang til en kontemplativ og æstetiserende betragtning af historien. Selvfølgelig må det indrømmes, at mulighederne for politisk og pædagogisk virksomhed, når man er emeritus og over 70 (M. er født 1862), og når der hersker totalitært styre, er svækkede, men mon i øvrigt ikke M.s 1946 udkomne lille skrift »Die deutsche Katastrophe« (se H. T. 11. r. II, s. 562 f) vidner tilstrækkeligt mod nævnte betragtninger.

Af indholdet i H.s to hovedafsnit skal jeg kun nævne et par skildringer, hvor M. optræder. Først hans polemik med Karl Lamprecht, der fandt sted midt i 90'erne, og som behandles i kapitlet individet og det almene (Individualismus contra Kollektivismus), dernæst den meget oplysende redegørelse for modsætningsforholdet og polemikken mellem M. og Benedetto Croce (som rationalismens repræsentant) vedrørende det rette indhold af begrebet »Historismus« (se f. eks. s. 393 ff). I forbindelse hermed vil jeg fremhæve den interessante undersøgelse af, hvor sent udviklingsbegrebet optræder i M.s historieskrivning, skønt dette begreb spiller en hovedrolle i M.s sidste store værk »Die Entstehung des Historismus« (1936).

M.s navn optræder, som sagt, i bogens undertitel. Men det er de smukke, velvalgte citater fra M.s bøger, der kaster glans over fremstillingen. Læseren af denne belønnes i hvert fald med at få uddybet sit kendskab til M.s gennem godt 6 årtier udførte historiske skribentvirksomhed og til hans forunderligt rige personlighed, i hvilken også »samvittigheden« har sin fulde borgerret.

Holger Hjelholt.

I den fortrinlige Home University Library serie har professor i økonomisk historie ved University of London T. S. Ashton skrevet en lille bog på 167 sider kaldet *The Industrial Revolution 1760—1830* [Oxford University Press 1948]. Det er en i sjælden grad velskrevet syntese, afbalanceret, klar og levende, skabt af en indsigt i emnet, som er erhvervet gennem årelange studier. I indledningen diskuterer Ashton begrebet »the industrial revolu-

tion» og peger på, at dette ikke blot omfatter de industrielle, men også de sociale og intellektuelle forandringer, hvis organiske eller gradvise udviklingsmåde betones, hvorfor bogens titel egentlig burde have været en anden, om ikke udtrykket var så hævdvundet, at det ville være pedanteri at søge et nyt konstrueret. Forfatteren opridser ganske kort de vigtigste træk i befolkningsudviklingen, skildrer de tidlige industrielle former, beskæftiger sig indgående — og noget for bredt — med de tekniske opfindelser og præsenterer i afsnittene om kapitalen og arbejdskraften, samt de økonomiske systemer, læseren for adskillige nye synspunkter. Afgørende er således hans påvisning af den synkende rentefods — dvs. den billige kapital — betydning for industrialiseringsprocessen, et spørgsmål som endnu ikke er fuldt oplyst, men som utvivlsomt vil blive taget op med Ashton's problemstilling som udgangspunkt. Også omtalen af byggeriet i forbindelse med arbejderboliger er værdifuld, overhovedet karakteriseres fremstillingen af en mangesidighed i synspunkter og en fortællerglæde, der gør bogen populær i dette ords bedste betydning. I et afsluttende kapitel fremdrages de almene kendetegn ved den industrielle revolution, der opfattes som en økonomisk-sociologisk proces snarere end en tidsbestemt periode. Hvadenten den præsenterer sig i England efter 1760, i U.S.A. og Tyskland efter 1870, eller i Canada og Rusland i vor egen tid, er dens karakter og virkninger stort set de samme, det gælder prisudviklingen, kapitalforholdene, beskæftigelsen og til en vis grad de politiske forhold. Det centrale problem er i alle tilfælde, hvorledes man skal føde, klæde og beskæftige et voldsomt stigende befolkningsoverskud, og svaret er ifølge Ashton gennem en industrialisering. Han benægter ikke, at årene 1760—1830 for Englands vedkommende formørkedes af krige og ulykker, men imødegår skarpt, at »the disasters of the industrial revolution» skulle være fremkaldt af de tekniske og økonomiske forandringer. Dette hovedsynspunkt anskueliggøres ved en aktuel henvisning til forholdene i Indien og Kina, der afslutter den læseværdige bog, som forøvrigt nu foreligger i en svensk oversættelse ved professor Ernst Sönderlund.

Kristof Glamann.

Når Østeuropas historie længe har indtaget en forholdsvis beskedne plads i danske fremstillinger af verdenshistorien, skyldes det utvivlsomt, at disse områder gennem tiderne har været af langt mindre betydning for forløbet af dansk politisk, økono-

misk, social og kulturel historie end Central- og Vesteuropa, men også, at den mellem- og vesteuropæiske kulturkres, hvis historieforsyn har været så afgørende for vor egen opfattelse, i forholdet til Østeuropa i det store hele har været givende og ikke, som når talen er om Italien, i mange henseender modtagende. Der er dog sikkert herved sket en undervurdering af Østeuropas betydning, og navnlig hvis man forlader et nationalt syn på historien, er dette hævet over diskussion. Sprogveskkelighederne er imidlertid en hindring for studiet af østeuropæisk historie, og det må derfor i højeste grad påskønnes, at der i de senere år er udkommet adskillige udmærkede værker om disse emner, skrevet af indfødte videnskabsmænd på vesteuropæiske sprog; navnlig for Polens vedkommende har dette været tilfældet.

Den nord- og vesteuropæiske historiker, som ikke beherskede polsk, var på dette område tvunget til at gribe til fremstillinger af ikke-østeuropæiske historikere, navnlig tyske, af hvilke E. Hanisch's »Die Geschichte Polens« (1923) fortjener at fremhæves blandt enkeltfremstillingerne, mens man måtte søge tilbage til forrige århundredes midte for at finde en mere fyldig redegørelse i R. Roepels »Geschichte Polens« (1840). Et spagfærdigt forsøg på at gøre den vesteuropæiske læsekres delagtig i polske historikers synspunkter overfor navnlig de tyskes blev ganske vist gjort med G. Slocombs »A History of Poland« (1939), men dette var på ingen måde tilfredsstillende, og det iøvrigt udmærkede Baltic Pocket Library fra 1930'erne ligesom visse specialafhandlinger navnlig i franske tidsskrifter gav kun underretning om enkelte væsentlige punkter. Dette savn er nu på udmærket måde afhjulpet med *The Cambridge History of Poland*, redigeret af W. F. Reddaway, J. H. Penson, O. Halecki og R. Dyboski. Værket planlagdes i 1936, og 1941 kunne bind 2., omhandlende tiden fra August II til Pilsudski udkomme (ny udgave 1951), men første bind, som behandler tiden indtil 1696, måtte, grundet på krigens vanskelige kår med medarbejdere spredt i U.S.A., England, Polen og tyske koncentrationslejre, vente til 1950 med publikation. På dette tidspunkt var 8 af bindets 23 bidragydere døde, deraf adskillige som ofre for krigen.

Den stærke udspecialisering, som kendetegner alle Cambridgepressens publikationer af denne art, har både heldige og mindre heldige sider, gentagelser er uundgåelige — omend man sporer redaktionens bestræbelser herimod — og en helhedsopfattelse savnes. På den anden side har denne vidtdrevne opdeling bevirket, at standarden for de fleste afsnit ligger særdeles højt; mærkes kan P. Davids skildring af den polske kirke til 1250, M. Z. Jedlickis

af den tyske kolonisation i Polen og den tyske orden, J. Siemiński af forfatningsforholdene i 15. og 16. årh., J. Rutkowskis af sociale og økonomiske forhold i samme tid, O. Forst de Battaglias af Jan Sobieski m. fl. En nordisk historiker vil notere, at kapitlet om Polen og Østersøområdet skyldes P. O. von Törne; også adskillige engelske og amerikanske forskere har leveret bidrag. Eksempler på noget svagere afsnit er O. Haleckis skildring af 14. årh. og renaissancekulturen i Polen.

Af særlig interesse er de afsnit, som behandler Polens ældste historie. Det gælder i almindelighed, at studiet af folkets oprindelse og statens grundlæggelse eller historiske tilsynekomst over stærk tiltrækning, men navnlig gælder dette for unge statsdannelse, der søger en historisk begrundelse for deres eksistens. Ud fra dette synspunkt må den rige historiske litteratur, som fremkom i det ved Versaillesfreden genskabte Polen, betragtes. Den var tillige et svar på tyske historikers påstande om tysk overhøjhed over Polen i 10. årh. og germansk bosættelse nord for Warthe forud for Polakkernes fremtrængen i disse egne, om Pommeranernes slægtskabsforhold, om missionspolitikken og de første polske hertugers afstamning (vikingeteorien) m. m. Der kom her fra begge sider andre end videnskabelige synspunkter til orde. Denne polemik var et led i det ideologiske forspil til 2. verdenskrig. I 1940 (Festschrift Ernst Heymann) kunne den centrale skikkelse på tysk side i denne kulturkamp, Albert Brackmann, uden at risikere gensvar gøre status op for den polske historieforskning på dette område og notere, at de arbejder, som var fremkommet »während der kurzen Dauer des in Versailles geschaffenen Polenstaates« var uden større videnskabelig værdi og nærmest beregnet på at udlede slutninger til brug for nutidens forhold. Brackmann havde på det sidste punkt ikke ganske uret, blot bør det tilføjes, at tysk forskning arbejdede på samme linie. Den aktuelle baggrund var spørgsmålene om den polske korridor, Danzig, ja, man tør sige besiddelsen af hele det gamle Pommern.

Efter krigen har polske eller polskvenlige historikere indtaget Brackmanns og hans kollegers privilegerede stilling. I *The Cambridge History of Poland* er de afsnit, som i denne forbindelse har interesse, forfattet af A. P. Goudy, S. Kętrzyński og Pierre David. De første er gyldige og gode oversigter over polsk forsknings stadi på disse felter, men i hvert fald Kętrzyńskis uden megen originalitet. Davids beskrivelse af den ældste polske kirkehistorie er derimod et selvstændigt og fuldmødent arbejde. Denne franske professor er vel at betragte som nutidens fornemste kender af dette emne. Han har tidligere i enkeltundersøgelser og i en over-

sigt over kilderne til Polens historie i middelalderen vist sin viden på disse områder, men også David følger dog på afgørende punkter de egentlige polske forskeres synspunkter, således m. h. t. spørgsmålet om Magdeburgs stilling overfor bispedømmet Poznan (Posen) og forholdet mellem kejserens og pavens synspunkter for missionspolitikken (hvor man fra polsk side — sikkert med rette — mener at se en modsætning) og overhovedet angående forbindelsen mellem Kurien og Polen. David understreger dog prisværdig klart de usikre punkter.

Hvad her er sagt om Davids undersøgelse, gælder også for den tjekkiske emigrant, professor ved Charles IV University Francis Dvornik's værk *The Making of Central and Eastern Europe* (1949). Dette kan ses som en fortsættelse af forfatterens bog »Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle« (1926), og dets hovedtanke er at give en sammenfattende studie af disse områder i de to følgende århundreder. Med rette bemærker Dvornik, at man tidligere i alt for høj grad har koncentreret opmærksomheden om sit eget land på bekostning af helheden. Endnu tydeligere end David understreger Dvornik forskellen mellem tysk og polsk opfattelse. I hovedsagen følger han den sidste. En overvældende kundskabsfyldte er samlet i denne beskrivelse af 10. og 11. årh.s kontinental- og østeuropæiske historie. Af enkeltundersøgelser, der viser forf.s indleven i stoffet kan nævnes skildringen af Quedlinburg-rigsdagen 973, af bisp Adalbert af Prags rolle for missionen, af Kroatiens og Serbiens ældste historie og dens overlevering, af den polske hertugs overdragelse af sit land til paven o. 990 m. m. Også de heldessynspunkter, han anlægger her, påkalder megen interesse. Det gælder vurderingen af Karl den Stores og Otto I's imperietanker, af Otto II's Italienpolitik som tilintetgørende for forgængerens livsværk i øst — et gammelt tysk synspunkt i ny og forbedret form — og af de polske hertugers forsøg på skabelse af en storslavisk stat, som dog strander på Böhmens modstand, af samspillet mellem vesteuropæisk og byzantinsk civilisation i Böhmen og Otto III's interessante forsøg på med Gerberts (Sylvester II's) og Adalberts støtte at virkeliggøre Augustinus ideal om nært samarbejde mellem verdslig og gejstlig magt. Når Dvornik karakteriserer denne plan som på en gang idealistisk og realistisk, følger han den omvurdering af Otto III, som blev givet af P. Schramm (*Kaiser, Rom und Renovatio*, 1929), og som formodentlig vil vise sig holdbar. Ved skabelsen af et sådant kristent imperium, hvorunder de nye stater i Europa skulle have frihed til at ordne deres egne anliggender, havde Otto fundet en løsning, som var akseptabel for alle parter, men efter hans og pavens død

kom med Henrik II atter rent tyske interesser til orde. Dette hovedsynspunkt er sikkert rigtigt og frugtbart, men hvor det gælder den nærmere analyse af kejserens og den polske hertugs rolle ved den ændring af forholdet mellem Tyskland og Polen, som var resultatet af mødet i Gniezno (Gnesen) år 1000, er der åben mark for divergerende opfattelser. I sin afsluttende behandling af Kijefriget og dets betydning for forbindelsen mellem Byzants og vesten har Dvornik måttet savne den skandinaviske litteratur om disse emner. Behandlingen af forholdet mellem Skandinavien og kontinentet er i det hele et svagt punkt i hans fremstilling, men dette tør vel næppe bebrejdes en slavisk forfatter, så længe nordisk litteratur i hovedsagen kun er tilgængelig for dem, der er kyndige i nordiske sprog.

Ligesom Dvorniks værk lå færdigt i 1944, og i hvert fald en stor del af manuskripterne til de enkelte afsnit af *The Cambridge History of Poland* var fuldendte før krigen, er Poznan-professoren Zygmunt Wojciechowskis *L'État polonais au moyen âge* (1949 — *Histoire des Institutions*) en bog, som er skrevet år tilbage (polsk udgave 1945). Wojciechowski var en af hovedskikkelserne i den tysk-polske polemik før krigen. Allerede dengang forelå et af hans værker på engelsk i *The Baltic Pocket Library* (*Mieszko I and the Rise of the Polish State*, 1936); efter krigen har han i en artikel i *Revue Historique CCI* (1949) skåret tyske historikere fra Thietmar af Merseburg til Albert Brackmann over een kam — et hvast svar til den sidste. I denne skarpe polemikers fremstilling spores da heller ikke megen tvivl. De ting, der for David og Dvornik var overvejende sandsynligheder, bliver her visheder, som de modsatte opfattelser blev visheder for tyske historikere før krigen. Navnlig mærkes dette i indledningskapitlet om den polske stats dannelse, dette afsnits mange udmærkede synspunkter angående den skiftende polske alliancepolitikens baggrund og statens konsolidering og opdeling ufortalt.

For Wojciechowski falder Polens middelalderhistorie i to hovedperioder. Den første når op til tiden o. 1200 og kendetegnes ved opretholdelsen af det gamle Piastermonarki, der vel optager fremmed påvirkning i sig fra Karolingerriget, Tyskland og Bøhmen, men dog opretholder sine oprindelige traditioner og den gamle polske fyrstemat, til hvilken kirken, der opfattes som staten underordnet (Karolingerriget), giver ny autoritet, samtidig med at den tjener som forbindelsesled mellem de enkelte landsdele. Gennem franske Cistersiersere trænger i slutningen af 12. årh. nye ideer om forholdet mellem kirke og stat ind i Polen, og fra nu af glider landet over til at blive en korporativ stat. Indflydelse

fra det feudale regime viser sig samtidig, uden at Polen dog nogensinde får en egentlig feudal periode, idet klanrettens vedvarende betydning hindrer den egentlige feudale opfattelse af ejendomsforholdet til jorden i at trænge igennem. Heller ikke immunitetsopfattelsen bliver i Polen den samme som under egentlig feudalt regime, men får dog betydning blandt andet for grundlæggelsen af byer under tysk ret og for kirken. Wojciechowski tilskriver kirken et stort ansvar for det gamle Piasterherredømmes afsvækkelse, men idet den vinder i selvstændighed overfor fyrsten, giver den adelen et eksempel til efterfølgelse. Redegørelsen for szlachaens organisation og formindskelsen af de øvrige samfundsklassers rettigheder til fordel for denne hører til bogens interessanteste afsnit; i szlachaens status levede klanelementer videre, og den gamle samfundsstruktur brydes derfor ikke ganske. Baggrunden for de senere polske rigsdage tegnes klart under omtalen af »landenes« (de gamle territoriers) højst ulige antal forsamlinger (sejmer). Flertalsafgørelser kunne vanskeligt indføres, når der på rigsdagen var måske 5 gange så mange deputerede for et enkelt parti i Mazowien som for hele Storpolen (!). I den afsluttende sammenfatning gives en interessant redegørelse for adelens statsopfattelse i 16. årh. med kongen som kun administrator, mens det samlede adelssamfund står over ham. Parallellen til tanken om, at konciliet står over paven, er her slående.

Wojciechowskis værk afsluttes som Dvorniks med en omfattende bibliografi, men i modsætning til denne har den polske historiker ladet de fleste af sine tyske modstanderes værker uomtalt, således Brackmanns (men dog ikke G. Sappoks hovedværk om bispedømmet Posen), endskønt Brackmanns navn flere gange er nævnt i fremstillingen. Det må håbes, at den bibliografi, der skal udgøre 3. bind af *The Cambridge History of Poland*, og som kan ventes i nærmeste fremtid, må omfatte al foreliggende litteratur af betydning. Thi ganske vist er der mange punkter i den tysk-polske polemik, hvor en upartisk bedømmelse må følge Polakkerne, men på andre er forholdet vitterligt usikkert; kildematerialet tillader i virkeligheden her ikke nogen sikker slutning. Tysk forskning vil næppe heller længe opretholde sin nuværende tavshed.

Under alle omstændigheder er det dog yderst værdifuldt, at også den i slaviske sprog ukyndige historiker får adgang til at benytte østeuropæisk litteratur, og det må ønskes, at mange flere publikationer som de ovenfor omtalte kan fremkomme. En vigtig rolle her vil mulig *The Polish Research Centre* i London under professor Żóltowski's ledelse kunne spille; denne institution har publiceret Dvorniks værk, der ganske vist skæmmes af talrige

trykfejl. Det spørgsmål melder sig dog, om man ikke burde gå et skridt videre og skabe et lignende institut for oversættelse af slaviske videnskabelige værker som det Publikationsstelle, der 1932 organiseredes af Brackmann ved Staatsarchiv Berlin-Dahlem til brug for tyske forskere. En komplet samling af de her fremkomne oversættelser er ved at skabes ved Bibliothèque Nationale i Paris, men for at en sådan opgave skal kunne løses på tilfredsstillende måde, må dog både af økonomiske og saglige grunde et samarbejde mellem de europæiske hovedbiblioteker være den bedste fremgangsmåde; det må håbes, at den vil blive taget op. Udsigterne er imidlertid ikke de bedste, thi fra polske forskeres side er interessen for at delagtiggøre den vestlige verden i deres resultater tydeligt mindsket. De udførlige resuméer på engelsk eller fransk, som i de første efterkrigsår udmærkede mange polske tidsskrifter, er i den sidste tid for adskilliges vedkommende forsvundne. Det politiske jerntæppe truer forbindelsen også for åndsvidenskaberne i øst og vest.

Svend Ellehøj.

Serien *Cambridge Studies in Economic History*, redigeret af professor M. M. Postan, er netop blevet forøget med et værk af den unge engelske historiker Michael Greenberg, *British Trade and The Opening of China 1800—42* (Cambridge, At The University Press, 1951, xii + 238 sider). Emnet er fængslende ikke mindst på baggrund af begivenhederne i de seneste år, som synes at have bragt afslutningen på den epoke, Greenberg i sin bog skildrer indledningen til. For godt et århundrede siden begyndte Vesten at invadere Kina — med varer, kanoner og ideer. Den økonomiske erobring af landet faldt groft taget i tre tempi. Første fase prægedes af, at handelsbalancen skiftede til gunst for de fremmede, således at sølvstrømmen fra o. 1826 ændrede retning. De ædle metaller gled fra nu af mod vest. I anden fase vandt de britiske manufakturvarer indpas i Kina, der i 1870'erne indførte Lancashire bomuldstøjer i et omfang, som svarede til $\frac{1}{3}$ af totalimporten. Sammenholdt med den samlede britiske produktion og det hjemlige forbrug var dette exportmarked ikke kvantitativt overvældende, men dets store betydning lå i evnen til at opsure overskudsproduktionen, især når hjemmemarkedet svigtede. Tredie fase karakteriseredes endelig ved den fremmede kapitalinvestering bl. a. anlæggelsen af jernbaner og bomulds møller.

Greenberg holder sig hovedsagelig til den første fase. I et par indledende kapitler opridser han — bl. a. med støtte i H. B. Morse's

undersøgelser — strukturen i den gamle Kina-handel med East India Company som hovedformidler af både Europa-handelen, hvor theen blev den helt dominerende vare, og »the country trade« d. v. s. den interasiatiske handel, hvor indisk bomuld og opium med tiden bidrog til at skabe den ovenfor omtalte gunstige handelsbalance med Kina. I denne indisk-kinesiske handel kom private engelske købmænd i løbet af 18. årh. til at spille en stadig større rolle, og det værdifulde i Greenberg's undersøgelse ligger først og fremmest i en analyse af det private britiske handelshus i Kanton, således som dets virksomhed — handelsmæssigt og finansielt — tegner sig efter aktstykkerne fra firmaet *Jardine Matheson & Co.*, det største og eneste, hvis handel går tilbage til kompagnitiden. Handelsfirmaernes krav til E. I. C. om stærkere politisk støtte mod kineserne, i forbindelse med Manchester-industriens gamle kamp mod kompagniet, førte i 1834 til en sejr for den fri handel. Sejren var i første omgang tekstilindustriens, hvorimod *Jardine Matheson & Co.* fik sit tidligere quasi-monopol i ly af E. I. C. ombyttet med en stigende konkurrence bl. a. fra amerikansk side. Politisk betød ophævelsen af E. I. C. derimod, at den britiske regering sluttede op bag købmændenes som følge af konkurrencen voksende ønske om en udvidelse af handelen d. v. s. en ødelæggelse af det kinesiske handelsmonopol i Kanton, det såkaldte *Kohong*. Købmænd og tekstilfabrikanter fandt med andre ord efter 1834 sammen. Konflikten mundede ud i den meget omdebatterede Opiumskrig. Som et centralt kapitel i Greenberg's undersøgelse står en vurdering af opiumhandelens økonomiske betydning, og forfatteren konkluderer, at det afgørende ikke så meget var den profit, smuglervaren afkastede i Kina, men derimod opiumproduktionens fiskale og beskæftigelsesmæssige værdi for Bengalen, samt varens uundværlighed ved finansieringen af theindkøbene i Kanton, hvor den siden 1823 værdimæssigt betød langt mere end den indiske bomuld. Endvidere var handelen med opium privat organiseret — selve grundlaget for de private firmaers eksistens — ligesom varen solgtes gennem andre kanaler end de officielle. Opium var sandsynligvis tidens største handelsvare, det var derfor ikke tilfældigt, at kampen om fri adgang til det kinesiske marked blev til en krig om »A pipe of old Patna, that soother of all sorrows, the manna of the mind«.

Kristof Glamann.

I 1946 havde det Engleske *Hakluyt Society* bestået i 100 år. I den anledning har det med sin formand Edward Lynam som

udgiver udsendt et skrift *Richard Hakluyt and his Successors. A Volume issued to commemorate the Centenary of the Hakluyt Society* (Works issued by the Hakluyt Society, second series No. XCIII, London, 1946, 192 + lxxviii sider). Selskabet, hvis formål er at udgive historisk eller geografisk værdifulde rejsebeskrivelser o. l., navnlig fra opdagelsesrejsernes ældre tid, har i det forløbne hundredår i sandhed varetaget sin opgave med energi. Foruden dette skrift har det udsendt 192 bind, altså gennemsnitlig næsten 2 bind om året. Hertil kommer, at det har været medvirkende ved nyudgaverne af Hakluyt's og Purchas' store samlinger af rejsebeskrivelser, eller yderligere 33 bind.

Det foreliggende bind behandler dels de samlinger af beretninger om opdagelsesrejser, der er udkommet i England fra den Elizabethanske tid til begyndelsen af 19. årh., dels selskabets virksomhed siden 1846. I det første kapitel giver J. A. Williamson — på grundlag af tidligere offentliggjorte arbejder af G. B. Parks og E. G. R. Taylor — en skildring af selskabets navne- og skytshelgen, RICHARD HAKLUYT (THE PREACHER), den Elizabethanske periodes store samler og udgiver på dette område. W. forsøger at opridsе formålet med og den historiske baggrund for Hakluyt's hovedværker *Divers Voyages touching the Discovery of America* (1582), *Discourse of the Western Planting* (1584), *The principall Navigations . . .* (1589) og det vigtigste af dem alle, den store 3 binds nuydgave af *The Principal Navigations* fra 1598—1600, der er en hovedkilde til vor viden om den Engelske maritime expansion i den foregående periode.

I det følgende kapitel optrykkes en artikel fra 1926 af William Foster om SAMUEL PURCHAS, Hakluyt's arvtager på Jacob 1.s tid. Han er vel mindre estimeret end forgængeren, men hans hovedværk *Purchas His Pilgrimes* (1625) er en vigtig kilde til Engelsk handels- og søfartshistorie i Stuarternes første tid, idet det indeholder en mængde beretninger, breve m. v., der ikke kendes andetsteds fra.

Det tredje afsnit danner forbindelsen mellem de to store klassiske samlere og udgivere og Hakluyt Society's oprettelse i 1846. G. R. Crone og R. A. Skelton har her givet en oversigt over den omfattende Engelske litteratur af samlinger af rejsebeskrivelser fra denne periode, navnlig fra 18. årh.

Selskabets tidligere mangeårige sekretær og formand William Foster har i det fjerde kapitel skildret dets historie og virksomhed i det forløbne hundredår, og dets formand ved jubilæet Edward Lynam giver i et lille slutkapitel en bedømmelse af dets stilling i dag og af dets fremtidige opgaver.

Foruden index og medlemsfortegnelse indeholder skriftet i øvrigt en fuldstændig liste over alle selskabets publikationer i det forløbne århundrede. Som nævnt drejer det sig om ca. 200 bind, spændende over alle have og verdensdele og over tiden fra senmiddelalderen til begyndelsen af 19. årh., hovedparten dog vedrørende 16. og 17. årh. Over halvdelen af værkerne er oversættelser af fremmed rejselitteratur, navnlig Spansk, Portugisisk og Nederlandsk, men også fra flere andre sprog bl. a. Dansk, idet C. C. A. Gosch i 1896—7 under fællestitlen *Danish Arctic Expeditions, 1605 to 1620* fik udgivet 2 bind med beretningerne om de Danske expeditioner til Grønland i 1605—7, James Hall's rejse til Grønland i 1612 og Jens Munks togt til Hudson Bay under søgen efter en nordvestpassage i 1619—20. Måske står ikke alle udgaverne mål med de strengeste videnskabelige krav, men gennemgående er niveauet utvivlsomt højt. Tilsammen danner disse mange bind, hvis tal stadig stiger fra år til år, både ved selve de udgivne tekster og ved de tilknyttede indledninger og kommentarer et overordentlig omfattende materiale til belysning af navnlig 16. og 17. årh.s opdagelser, kolonisation og handels- og søfartshistorie i almindelighed.

Sune Dalgaard.

Bidrag til den sociale menneskevurderings historie i Danmark under enevælden.

AF

POVL BAGGE

Den følgende afhandling er en forstudie til et arbejde om det danske demokratis og den danske liberalismes åndelige forudsætninger. Undersøgelsen går ud fra den betragtning, at den sociale menneskevurdering, den eller de målestokke, der anvendes, når man placerer mennesker som i lige eller ulige grad socialt værdifulde og agtværdige, er noget fundamentalt i enhver samfundsopfattelse, og at demokratiets og liberalismens forskellige sociale menneskevurderinger blev forberedt ad mange veje under den danske enevælde, samtidig med at det gamle standssamfund langsomt opløstes. I nærværende afhandling er dette forhold søgt belyst for den ældre enevældes vedkommende gennem en redegørelse for nogle træk af den sociale opfattelse hos toneangivende kirkelige forfattere, især Peder Hersleb, og hos Ludvig Holberg.

I.

Danmark var et luthersk land. Lutheranismen var statsreligion og herskede næsten enevældigt, Luthers lære blev indprentet børnene i skolen, forkyndtes fra prædikestolene, blev udlagt i de opbyggelige skrifter. Det kan ikke være andet, end at luther-

ske tanker — hvor lidt eller hvor megen ægte religiøsitet der så fulgte med — på mange punkter kom til at præge menneskers indstilling. Selv hos danske forfattere, der overvejende er påvirket andetstedsfra, mærker man langt op i 19. årh. børnelærdommens og den almindelige tænkemådes lutherske grundlag slå igennem. Ved en undersøgelse af den sociale menneskevurderings historie har det da åbenbart interesse at få at vide, hvad Luther og de danske lutherske præster lærte om forholdet mellem stænderne.

For Gud, på det religiøse plan, er vi efter Luthers opfattelse alle lige. Deri kunde være udgangspunkt for lighedstanke også på det verdslige område, og D. G. Monrad benyttede i 1849 den religiøse lighed som eet blandt mange argumenter for det politiske demokrati. Luther drager ikke denne konsekvens. Han skelner skarpt mellem Guds rige, hvor den radikale kristelige etik gælder, og det verdslige samfund: »Aus dem geistlichen reich Christi ein weltliches, äusserliches reich machen [ist unmöglich]. Denn weltliches reich kann nicht bestehen, wo nicht ungleichheit ist in personen, dass etliche frei sind, etliche gefangen, etliche herren, etliche untertanen«. Men også det stænderdelte samfund er skabt efter Guds villie, og til den lutherske etik hører påbud om lydighed mod dets orden. Bogstaveligt, således at man adlyder sine forældre, sin husbond, øvrigheden, og i videre forstand derved at man med troskab arbejder i det kald, på den plads, hvor man er sat af Gud, som regel allerede i kraft af sin fødsel. Det fremhæves, at tro opfyldelse af de verdslige pligter er Guds villie¹.

Luthers og den ældre lutheranimes sociale syn var konservativt, undtagen forsåvidt som alles pligt til arbejde principielt hævdedes. Ja, det var mere end konservativt, det var reaktionært, en drøm om et fredeligt gammeldags agrarsamfund, præget af had til den økonomiske individualisme, der på Luthers tid

¹ Troeltsch: Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen (1912), 441 ff.; Max Weber: Ges. Aufsätze zur Religionssoziologie I (1920), 71 ff.

stod i fuldt flor i Tyskland, og med front mod al social uro¹. Standshierarkiet var det givne. De væsentlige sociale relationer inddeltes af den ældre ortodoksi (Joh. Gerhard) i tre grupper: mellem øvrighed og undersætter, mellem gejstlige—lærere og menighed—elever, mellem forældre—husbonder og børn—tjenestefolk; i dette skema indordnedes de faktiske stænder: adelen eller militærstanden som en del af øvrighedsstanden, borgere (bortset fra bystyret) og bønder under eet som næringsstand blandt undersætterne, mens naturligvis de livegne eller de hovpligtige fæstere tillige var tjenestefolk i forhold til deres herremand. Bevægelse mellem stænderne var i almindelighed ikke ønskelig. Luther selv var ikke uden foragt for massen (»hr. omnes«): »Æslet vil have prygl, og pøblen vil regeres med magt«. Han lærte, at ethvert hæderligt arbejde gjaldt lige meget, men understregede, at det var for Gud. Øvrighedens og alle foresattes autoritet og pligten til lydighed blev stærkt betonet. Den gammellutheranske samfundsopfattelses strenge system blev kun mildnet af den patriarkalske ånd, som efter Luthers lære burde være herskende: hos børn og undergivne som sønlig ærbødighed, hos forældre og foresatte som kærlig omsorg for dem, der er betroet i deres varetægt. Stærkest træder denne mildhedens og kærlighedens ånd frem i pietismen.

Der var i Luthers lære to punkter, der kunde danne grundlag for en demokratisk menneskevurdering. Det ene var alles lighed for Gud som skabte af ham og genløst ved dåben. Netop på dette punkt havde dog Luther selv som nævnt skarpt afvist alle forsøg på at drage politiske og sociale konsekvenser, og ad den vej kommer man inden for den ældre danske lutheranisme ikke frem. Det bliver kun til, at man skal elske sin tjener, der også er et Guds barn, og ikke foragte ham². Man når fra dette udgangspunkt ikke videre end til den af kristen kærlighed farvede patriarkalske indstilling. Til positiv agtelse på det verdslige plan for socialt laverestillede når man ikke. Og uden en sådan

¹ Tawney: *Religion and the Rise of Capitalism* (1926), 65 ff.

² Smukt udtrykt af Villads Nielsen: *Catechismi postebud oc breffdragere* (1682), 222.

respekt for noget væsentligt hos jævnerne medborgere er en demokratisk tankegang i moderne forstand næppe mulig.

For en sådan respekt er der derimod tilsyneladende et mere frugtbart grundlag i læren om troskab mod kaldet og alt lovligt arbejdes lige værdighed for Gud. Hvis denne indstilling bliver overført på verdsligt område, betyder det, at man vurderer mennesker, ikke efter deres stand eller erhverv eller rigdom, men efter hvorledes de løser den opgave, som de har valgt, eller som er betroet dem. I den ældre danske enevældes lutherske forkyndelse og morallære er der, som vi skal se, tilbøjelighed til en sådan menneskevurdering, der kunde kaldes formel, tydeligst vistnok der, hvor pietismens øgede krav til moralsk holdning og livsførelse har virket.

I de danske prædikener og opbyggelseskrifter efter reformationen møder vi den patriarkalske opfattelse. Samfundet anskues som en familie, hvor øvrigheden er forældrene, og sine forældre skal man lade »have ret og tie, dersom de end gør uret¹. Det betones, at man skal lade sig nøje med sin bestilling og hædre og ære dem, som af Gud er beskikket »udi højere befaling«, og tålmodigt fordrage såvel den »underlige, strenge og hårde« som den milde, fromme og gode øvrighed². Villads Nielsen indskærper, at man skal klæde sig efter sin stand, ikke efter rigdom eller evne³. Den udmærkede Henrik Gerner mener, at gudsfrygt uden adelskab er »som den søfarende mands nordleding, ved hvilken han ledsages igennem det brusende hav. Men gudsfrygt og adelskab tilhøbe er som det kostelige urim på Arons bryst, der giver forstand udi tvivlrådige sager«. Han går endog såvidt — ganske vist da han taler om kongen — at hævde, at »høj familie og dydig er så meget ypperligere end en ringe familie og dydig, som (et

¹ Overs. 1605 af Johs. Spangenberg's bearbejdelse af Luthers store katekismus.

² I. e. fortalen til Jacob Henriksens Christelige husstafel (1605); Henrik Gerner: *De wiis Politico-Practico-Sacra* (1662), s. 110, 146; Villads Nielsen: *Catechismi postebud oc brefdragere* (1682), 203 ff., alle udbredte skrifter; Ove Christensen: *Officium Christianorum* (1640), fol. f. v. ff.

³ S. 87, det er luksusforordningernes tid.

groft eksempel at fremføre) heste, der ere af en stor og god art, er bedre end små, enddog af en god art, thi omendskønt dyden står jævn, så kan hine dog drage større byrder end disse¹. Og provsten Jacob Hyphoff fra Nykøbing på Sjælland kommer til det resultat, at det ikke er synd at »elske, ære og agte forældre, øvrighed, lærere og andre standspersoner mere end gemene mand«, når blot man ikke af den grund bøjer retten eller ligefrem foragter den fattige². Dobbeltigheden i Luthers opfattelse træder skarpt frem i hele denne litteratur: for Gud er vi alle lige, skabt af ham og gennem dåben hans børn, men i samfundet kan det ikke være således. Thi »dersom alle vilde herrer være, hvem skulde da sækkene bære?« (Jac. Henriksen).

Det vilde dog være mærkeligt, om de danske gejstlige, af hvilke nogle var bonde- og borgersønner, ikke anerkendte bevægelse fra stand til stand. Peder Palladius, selv måske en skomagersøn, taler som bekendt i sin visitatsbog om, at der tit på en bondekvindes skød sidder et dejligt drengebarn, som siden, når han får lov at komme i skole, kan hjælpe »en hel hob slægt indtil niende knæ med Guds salige ord og andre gode råd«, så at bønderne kan få deres egne børn til sognepræster og degne, borgmestre, rådmænd og skrivere. Peder Palladius tænkte jo nok, hvad han ikke skjuler, på det store behov for evangeliske præster, men han anlægger også den i datiden sjældne menneskelige betragtning, at den som tvinges fra det, »han er født til af sin moders liv«, bliver en dagtyv, et udueligt menneske³. Også hos andre gejstlige finder vi, jævnsides med påmindelser om, at svende og tjenestefolk, håndværkere og bønder ikke må »fortryde sig deres lykke«, men »tage vare på sit«, den trøst, at Gud, »om det kan være Dig og andre til gavn«, nok skal finde dig, som han fandt David: »Ser og hvilket folk, Vor Herre han opdrager ud af vore bønder og borgerbørn, og en stor part af de armeste stodderbørn de bliver de frommeste bisper, sognepræster, læse-

¹ S. 3, 38; jfr. Lucas Jacobsen Debes: Kongelig Majestæt ved Propheten Jeremiam affmaled (1673), 11, 34, 42 f.

² Sermones ad Clerum VI (1750), 68.

³ Visitatsbogen i Lis Jacobsens udg., 92 f.

mestre, skolemestre og andre slig, og desligeste skrivere, fogder, rådmænd, borgmestre, doktorer, oratorer og legater som vældige herrer og fyrster kunde ikke miste¹. Det er en kraftig opdrift i samfundet, der her skildres, og den passer dårligt ind i det stive standssystem, selv om standsforskellen og -modsatningen formelt ikke berøres deraf. Præstesønnen, provst Villads Nielsen², laster de forældre, som intet vil anvende på deres børns uddannelse og mener, at de kun er født til greben, »det vedst du ikke«, og provst Holger Olivarius i Ørslev, ligeledes præstesøn³ taler om den tid, da den romerske kirke var renere, end den er nu, og da folk af ringe stand blev prælater efter deres fortjeneste, mens nu herkomst og venners befordring er det afgørende. Længst fra det gammellutherske naivt patriarkalske standpunkt står dog vistnok den djærve Henrik Gerner, søn af en handelsmand, som havde fået embede⁴: De som af erfaring har lært, hvad det er at være undergivne, før de bliver øvrighedspersoner, de som har været soldater og lidt ondt, førend de er blevet officerer, er de klogeste. »Ellers går det så undertiden, at soldaten er visere end obersten og borgerne klogere end herren, hvilket giver øvrigheden foragt og forhånelse«. Sammenhængen viser, at det her for Gerner er erfaringen og uddannelsen, ikke som hos Palladius og Villads Nielsen evnerne, der er det afgørende. Men uanset motiveringen leverer Henrik Gerner en anbefaling for frit standskifte i voksen alder, som intet liberalt samfund kunde ønske sig varmere. Derimod er det helt i Luthers ånd, når den samme forfatter om undersåtternes forhold til øvrigheden siger⁵, at det er bedst at tornebusken bliver tornebusk og cederen bliver ceder, eller om bønderne⁶, at som det anstår de høje herrer vel at tale fornuftelig om alle ting, således passer det for jævne folk at

¹ Jacob Henriksen, anf. skr., fortalen til Otte Rud og fru Pernille.

² Anf. skr. 185.

³ Sermones ad Clerum II (1741), 13 f.

⁴ Anf. skr. 43.

⁵ S. 110.

⁶ S. 146.

huske ordet om skomageren og hans læst, så de »intet taler om andet end deres eget vedkommende«.

Det er åbenbart, at enevældens indførelse hos de ikke adelige stænder og også i gejstligheden stimulerer tanken om, at evner og ikke herkomst bør være afgørende for ens sociale placering, samtidig med at selve det enevældige system understøttet af Luthers patriarkalske lære hindrer denne tanke i at udfolde sig på revolutionær måde. Man træffer også i de gejstlige skrifter efter 1660 nu og da hib til adelen, selv om præsternes ytringsfrihed på dette punkt hæmmes af hensynet til de mange adelige patroner. Henrik Gerner taler om, at forfædrenes bedrifter kun er lånt og ikke ens eget, og at der findes en anden adelskab, som ikke kommer af fremmed blod, men af egen dyd og oprigtighed¹. Den ovenfor nævnte provst Olivarius hævder præstens værdighed som evangelii tjener, selv om han er af ringe herkomst, »har ingen sexten aner at vise frem«². Det betones også hist og her, at den konge, som vil have forstandige rådgivere, ikke skal tage hensyn til »byrd og blod«³. Men ellers synes den omtale af samfundsforhold, man møder i den ældre enevældes gejstlige litteratur, overvejende at være præget af den gamle lutherske tradition. Et klart udtryk for denne konservatisme finder man hos Lucas Debes, der med påberåbelse af Aristoteles og Plato samt af erfaringer fra heste- og hundeopdræt udvikler, at af kongelig og fyrstelig sæd fødes konger og fyrster, »af adelige ædle, borgerlige borger etc. Det er personer som med natur og dyder ere kvalificerede efter deres herkomst«. Det er ikke underligt, at han med denne opfattelse af afstammings betydning finder adelige særlig egnede som rådgivere for kongen, selv om denne undertiden ophøjer »den nedrige stands personer . . . af skarnet« for deres dyders skyld⁴. I hvilket omfang standsskifte faktisk har fundet sted, er et andet spørgsmål, som ikke skal undersøges her.

¹ Anf. skr., 3.

² Sermones ad Clerum II (1741), 14.

³ Gerner, anf. skr. 26.

⁴ Anf. skr. 253 f., 225.

Der er som nævnt intet ulogisk i, at tanken om en vis tilgang til højere stænder kan trives og praktiseres i et skarpt klasse- eller standsdelt samfund. Hos de lutherske gejstlige i enevældens første tid findes den side om side med en udpræget patriarkalsk, socialhierarkisk lære og med en stærk, naturligvis bl. a. mod visse pietistiske tendenser vendt hævde af, at de beskikkede præster bør æres for embedets skyld, (hvilket ikke udelukker personlig ydmyghed) og at de har eneret på præstegerningen¹. Lærerstandens var jo også efter den ortodokse standsinddeling en af de tre hovedstænder, og under påvirkning af Gamle Testamente havde der herhjemme i løbet af 17. årh. udviklet sig en højkirkelig opfattelse af præsteembedet, der stærkt betoner dets guddommelige indstiftelse og forskellen mellem gejstlige og lægfolk². Der er heller intet i vejen for, at den, der satiriserer over arveligt adelskab, kan finde det rimeligt, at han selv i kraft af sine fortjenester opnår adelsbrev og -privilegier. Når der på denne tid tales om standsskifte, forestiller man sig det altid i stærkt begrænset omfang. Og en vis bevægelse fra stand til stand, især opad, er ingen hindring for en udpræget standsfølelse, d. v. s. fornemmelse af forskel fra eller modsætning til (eventuelt overlegenhed eller underlegenhed overfor) andre stænder; parvuen kan være tilbøjelig til at se ned på sine tidligere standsfæller, fordi de efter hans opfattelse har manglet evne til at benytte de chancer for social fremgang, som var tilstede. Mere opløsende for standsfølelsen end tanken om fri bane for talenterne er derfor respekten for troskab og dygtighed i arbejdet — de to begreber er ikke nødvendigt ensbetydende, men i den lutherske opfattelse glider de over i hinanden — ligegyldigt af hvilken art det er.

For at se denne indstilling i dens sammenhæng hos en betydelig kirkelig personlighed vælger vi som eksempel Peder Hersleb, 1738—57 Sjællands biskop³. Herslebs indflydelse på sam-

¹ F. e. *Sermones ad Clerum*, passim.

² J. Oskar Andersen i indledningen til *Kingos Aandelige Siungekoor* (1931), L II ff.

³ Jfr. Bj. Kornerup i *Teol. Tidsskr.* 4. r. III (1922) og P. G. Lindhardt: *Peder Hersleb*, I (1939).

tidens tankegang må antages at have været stor, direkte ved den umådelige udbredelse, hans prædikener fik hos den læge befolkning¹, indirekte ved at mange præster benyttede ham som mønster. Prædikensamlingen *Sermones ad Clerum*, der stammer fra hans bispetid, indeholder tilstrækkelige vidnesbyrd om det sidste. Herslebs nyeste biograf, der frakender ham originalitet m. h. t. stofvalg og teologisk anskuelse, indrømmer ham selvstændighed i psykologisk henseende, i applikationen². Hersleb vurderer fint og med stor sans for de individuelle forskelle de religiøse fænomener og menneskers religiøse forhold. Han forstår i langt højere grad end ortodoksien »Guds vejes mangfoldighed og uendelighed«³. Hans prædikener virker derfor endnu i vore dage friskere end de fleste af samtidens og har vel også gjort det dengang. Hvad de indeholder af bemærkninger af ikke-teologisk art — og det er dem, vi her fortrinsvis interesserer os for — tør vi i almindelighed betragte som udtryk for et selvstændigt tilegnet standpunkt.

Som Hersleb hørte til den kirkelig-konservative fløj af pietismen⁴, således er hans sociale opfattelse overvejende luthersk-ortodoks, dog med pietistisk farvet fremhævelse af, at en mand ikke kan anses for kristen, hvis han ikke viser det i gerning. Han fordømmer de fantaster og sværmere, der mener, at øvrighed ikke kan forenes med Kristi rige⁵. Han har i hovedsagen den lutherske standsopfattelse: Til Guds velsignelse hører også ære og anseelse, stand og kald⁶. Han betoner, at kristendommen ikke vil ophæve eller forandre »den vise Guds inddeling«, efter hvilken der skal være fattige og rige — de fattige som den prøvesten, hvorpå de riges kærlighed skal prøves. Han afviser derfor også tanken om en kristelig kommunisme: den vilde føre til misbrug, dovenskab, »kunsters og arbejders foragt«, og enhver vilde leve

¹ Kornerup, anf. st., 86 ff.; Lindhardt, anf. skr., 179 ff.

² Lindhardt, anf. skr., 154 f.

³ Tolv offentlige Taler II (1740), 148 f.

⁴ Jfr. Lindhardt I, 152.

⁵ Off. Taler II, 23.

⁶ Off. Taler IV, 30.

af »det almindelige«, så længe det rakte til. Allerede nu var det jo sådan, at jo mere man gav, des flere fattige blev der, og ladhed og betleri tog til¹. En vis indflydelse fra den herskende økonomiske tankegang og almindelig borgerlig opfattelse synes her at foreligge. Også i kristelig henseende tager han om ikke helt ukritisk så dog ret mildt på rigdommen. Mathæusevangeliets kap. 19, vers 23 f. om kamelen og nåleøjet fortolker han således, at rigtignok er fattigdommen »mindre hinderlig« til salighed end rigdom, men man kan på den anden side ikke sige, at den er »mer beforderlig«. Det er derimod den åndelige fattigdom, d. e. synderkendelsen. Ingen bliver fordømt, fordi han er rig, ingen bliver salig, fordi han er fattig². Rigdom er altså i sig selv intet absolut onde, heller ikke kristeligt set³.

Skønt Hersleb i sit syn på præstens opgaver, især sjælesorgen, var pietistisk påvirket, er hans opfattelse af præsteembedet og præstestandens sociale position konservativ. I sine præstevielses-taler indskærper han oftere, at der må skelnes mellem lærerembedets værdighed og indehaverens ringhed; præsten skal personligt være ydmyg, men kræve respekt for embedet⁴. Han er bestemt antisekterisk og tordner mod dem, der »understår sig at være andres lærere og ledere, uden dertil at være lovlige kaldede«⁵. Den kirkelige orden og præsteembedet er indstiftet af Gud, ja selv graderne i gejstlig værdighed har Kristus fastsat; men de fornemmere gejstlige må rigtignok ikke hovmode sig deraf⁶.

¹ Den udstrakte kærlighed (1730), 52 ff.

² Prædikener (1741), 820.

³ Til sammenligning kan tjene f. e. Jesper Brochmands mere håndfaste behandling af problemet i Huspostillen, hvor talen er om den store nadver: »Ager her, hvorledes gods og formue og egen retfærdighed hindrer fra Guds rige . . . Når dette verdslige godes omhu og begærlighed, når højhed i verden, når egen retfærdigheds tanker, drage de rige fra Guds rige og hans nådes nadver; Se da vender Gud sig til de fattige, som have intet at stole på uden på Guds nåde, og dennem til sit rige indbyder og annammer, de rige forbigangen«. (Udg. 1655, sommerparten, 147). Jfr. dog sst. s. 148 citatet af Jakobs brev II, 5.

⁴ F. e. Off. Taler I, 127, 443, 587 ff.; II, 164, 169; III, 289.

⁵ Off. Taler II, 151.

⁶ Off. Taler II, 152, jfr. 356; V, 113 ff.

Midt i al denne konservatisme kan man støde på en borgerlig kritik af de mest uborgerlige stænder, militæret og adelen, der minder om ærkebiskop Svanes stikpiller til hofmænd og hær¹. Fortællingen om krigsfolkene, der greb Simon af Kyrene, giver Hersleb anledning til den bemærkning, at »man ved jo vel, hvordan de slags folk farer frem, når de har nogen kommando og under navn af, at det er til deres herres tjeneste, hvad gevalt de tit bruger til at tvinge folk, og mener, at de på deres kommando har over alle folk at kommandere«². Og i hans moralske betragtninger spores undertiden en brod mod adelen³: »Vil nogen holdes for et ædelt og nobelt gemyt og blod: gerningen skal vise det, ingen 16 aner kan gøre det; . . . hvad ære kan jeg have for den, der har et ædelt blod men et uædelt sind? Jeg får vel lade ham være det, han passerer for i verden, men i mit hjerte kan jeg aldrig holde den ret ædel, som jeg ser lâcheté hos og infame actioner, og ligeså er det i andre ting og stænder, ja endogså hos de allerhøjeste«⁴. »Jeg får vel lade ham være det, han passerer for i verden« — det er et buk for den luthersk-ortodokse socialopfattelse. Men når Hersleb taler så respektløst om officererne, og når han i sit hjerte ikke kan ære den højtstillede person, som har et uædelt sind og handler derefter, er han dog et godt stykke fjernet fra den i den gammellutherske lære og katekismen indskærpede lydighed mod overordnede, selv hvor de handler uret.

I Peder Herslebs sans for »Guds vejes uendelighed og mangfoldighed« er der grundlag for en fri social vurdering af mennesker, som afviger fra det stive lutherske system. Klart kommer en sådan formel vurdering frem i hans bedømmelse af præsterne, hvor han understreger og bygger på den lutherske lære om

¹ C. O. Bøggild-Andersen: Statsomvæltningen i 1660, 388.

² Prædikener (1741), 234.

³ Et direkte udfald mod de adelige godsejere er et sted i Off. Taler (II, 448), om at »med at antage lærere er der så mange, som har at gøre, ikke aleneste de, som egentlig har at kalde, eller formene sig dertil at have ret, da det dog egentlig tilkommer menigheden . . .«.

⁴ Gerningen skal prise manden (1731), 54.

kaldstroskaben. Udgangspunktet for betragtningerne er Pauli ord i 1. Cor. IV, 1-2 om »lærerne« som Guds husholdere; man spørger ikke om en husholder er »rig eller fattig, om han er af anseelse eller ringe, om han har lært andet end det samme, om han duer til mere og højere ting, men det spørger man, om han er tro, om han dur til det, han er sat til«¹. Hvad præsternes embedes værdighed angår, da er de Kristi tjenere og husholdere, og deri er den ene ikke bedre eller ringere end den anden; de er alle kun tjenere. Deres personlige værdighed derimod kommer alene an på deres troskab. Den alene er det, som »gør deres rette distinction og fortrin, at den ene er mere ære værd end den anden«. »Den ringeste lærer, som er tro i sit embede og redelig i sin tjeneste, er mere ære værd, og bliver både i Guds øjne og bør i alle retsindige menneskers øjne højere agtes, mere æres og anderledes elskes, end den ypperste og fornemste lærer, der er utro, eller mindre tro«. Dermed er ikke sagt, at »den elendigste socius, den største stymper« er ligeså god som den dygtigste præst, når han kun »i sit lille er tro«. Til troskab hører også duelighed. »Det er en stor utroskab både imod Gud og menigheden, om nogen tager sig det embede på, som han ikke er voksen eller skikket til«. En præst skal være »mægtig i skriften«, og være det inden han overtager embedet, selv om det i selve forkyndelsen ikke så meget kommer an på lærdom som på selvstændig oplevelse og prøvelse².

Denne betragtning er begrænset til gejstligheden, den statskirkelige, lovligt kaldede gejstlighed. Til gengæld er vurderingen inden for denne begrænsning strengt »demokratisk«: det følger af hele tankegangen, selv om det ikke direkte udtales, at den ringeste kapellan, der helt fylder sin plads, af »alle retsindige mennesker« bør æres, agtes og elskes ligeså højt som den dygtigste biskop. Og når præsterne alene »dømmes« — og her er jo ikke tale alene om Guds, men også om menneskers dom på et verdsligt plan — efter deres troskab, kunde man vente den kon-

¹ Off. Taler III, 339 f.

² Off. Taler III, 291 ff., 339 ff., 343 ff.; Prædikener (1741), 164 f.

sekvens, at alle mennesker i deres verdslige forhold alene bør vurderes efter den måde, på hvilken de udfylder den plads, Gud har sat dem på. Ganske vist er standssamfundet med fornemme og ringe, rige og fattige, skabt af Gud. Men også hierarkiet med alle dets gejstlige værdighedsgrader er indstiftet af Kristus, og den gejstlige rang bør dog efter Herslebs mening ikke spille nogen rolle for vurderingen af en præst.

Peder Hersleb, selv en dygtig gejstlig og administrator som ryddede op i megen slendrian, kommer denne parallel nær ved sin fremhævelse af dygtighedens betydning: »Er det ikke latterligt, når det hedder om en: den er så artig, så beleven, så vel-talende, men hans profession dur han ikke til; hvad giver jeg da for al hans artighed? Han må fejle i andet, men du til det, han skal du til«¹. Men Hersleb drager ikke konsekvensen fuldt ud. Han når ikke til klart at udtale, at den dygtige mand af retsindige mennesker bør agtes og æres lige højt i samfundet, uanset i hvilken stand og stilling han befinder sig. Af hans ovenfor citerede bemærkning om målestokken for en Kristi husholder synes det at fremgå, at man for lægfolks vedkommende »spørger om« mere end dygtighed, bl. a. om rigdom og position. Og at man gør det, er øjensynligt i overensstemmelse med Guds orden. Ikke alene stand og kald, men også formue, ære og anseelse kommer fra Gud².

Inden for statskirken kommer man på ortodokst grundlag såvidt jeg kan se ikke videre i demokratisk tankegang indtil begyndelsen af 18. årh. Det gælder også der, hvor påvirkning fra engelsk kirkeliv³ fører til krav om praktisk kristendom og større religiøs selvvirksomhed og inderlighed. De mange oversættelser særlig af engelsk opbyggelig litteratur fra sidste halvdel af 17. og begyndelsen af 18. årh. rokker ikke alvorligt Luthers opfattelse af stand og kald. I det bekendte anonyme skrift *The whole duty of man*, oversat 1686 under titlen *Et Menneskes Skyldighed*,

¹ Gerningen skal prise manden, 57. Det er ord i Holbergs ånd.

² Off. Taler IV, 30.

³ J. Oskar Andersen i indledn. til Kingos Aandelige Siungekoor, LIII ff.

er den f. e. tydeligt udtalt¹. Hos andre forfattere, der stærkere fremhæver det forfængelige i alt verdsligt og lægger vægten mere på kærligheden end på lydigheden, træder denne side af Luthers lære tilbage som mindre væsentlig, men selv en af pietismens forløbere som den herhjemme meget læste Heinrich Müller får tid til at vedkende sig den ortodokse opfattelse af forholdet mellem stænderne². Oversættelsen af puritaneren Daniel Dykes *Nosce te ipsum* (1706), også meget yndet og udbredt, er naturligvis rensset for alle originalens grovere vildfarelser. Det gammellutheriske konservative samfundssyn, tildels støttet af enevælden, står sig, dog ikke uden revner hist og her, som siden kan udvides. Om den egentlige pietisme når længere i Danmark, skal ikke undersøges her. Vi vil i stedet betragte en forfatter, som på klassisk, altså verdsligt grundlag bruger dygtigheden som målestok ved menneskevurdering: Ludvig Holberg.

II.

Tanken om, at et menneskes evner bør bestemme dets erhverv eller bestilling, optræder så hyppigt i Holbergs skrifter³, lige fra Peder Paars (»lad dem studere, som har bedste sindsens gaver«) og Zille Hansdotters forsvarsskrift for kvindekønnet (1721) til epistel 512 (1754), at man tør regne den blandt hans personlige meninger. »Da Cicero adspurgte Apollinis oracle hvad studium han skulde slå sig til«, hedder det i forberedelsen til heltindehistorierne om Zenobia og Catharina Alexievna⁴, »blev ham svaret: følg din natur. Gid alle vilde efterfølge dette dictatum; thi i så måde vilde der findes få uduelige mennesker«. Konsekvensen af dette standpunkt er, at et menneskes livsstilling ikke bør bestemmes af faders stand, ja end ikke af køn, men alene af »bekvemhed«. »Hver mand må gerne have frihed at sige:

¹ S. 280 f., 365, 542.

² Aandelige Spare-Timer, overs. 1667, II, 8; III, 63 ff.

³ Holbergs Samlede Skrifter, udg. af Carl S. Petersen, I ff. (1913 ff.), citeres i det følgende S.S.

⁴ 1739, S.S. XI, 306.

min søn skal hedde Peder eller Povl, efterdi min fader havde det navn; men at sige: han skal være præst eller dommer, efterdi han selv er præst eller dommer, det er at storme mod naturen«¹. I idealstaten Potu efterleves denne lære. På gymnasiet i Keba studerer Niels Klim sammen med fire præstesønner, der skal være soldater, fire rådsherresønner, der oplæres til håndværk og industri, og to jomfruer, som lærer navigation².

Tanken er som bekendt græsk og er klart udtrykt i Platons Staten (som nævnes flere steder hos Holberg), f. e. i 2. bog: »I enhver enkelt sag [vil der] blive udført mere og alt på en fuldkomnere, skønnere og lettere måde, når enhver kun udfører et med hans naturlige anlæg stemmende arbejde til rette tid, og ikke bekymrer sig om andet«³. Ligesom hos Platon er for Holberg hensynet til staten det overvejende; det gælder ikke om at skabe lykkelige mennesker, men duelige borgere. Man måtte ønske, siger han, at øvrigheden, forældre og lærere vilde tage eksempel af bønderne, der undersøger hvert jordstykkets natur, før de besår det, fordi den bedste sæd kan kvæles, når den sås i uegnet jord. Det er ligeså nødvendigt at iagttage med børn, og »når sådant sker, kan ethvert land blive frugtbart på bekvemme indbyggere, og enhver stad have forråd på duelige borgere«⁴. For kunstneren Holberg har der dog tillige været et æstetisk hensyn, som spores i 3. levnedsbrev, hvor han taler om, at den parisiske artighed klæder pariserne, fordi den er medfødt, men gør andre latterlige, når de forsøger at efterabe den; »der er intet, som lader en bedre, end det, som er ham mest naturlig«⁵. Men endelig anlægger Holberg også et moralsk synspunkt: »Hvis din søn er mere behændig end sindrig, da sæt ham heller til et håndværk eller kunst, end til philosophus: thi det er bedre og reputedligere, at han bliver duelig maler eller bygningsmester, end en dårlig

¹ Moralske Tanker I (1744), lib. II, epigr. 41.

² Niels Klim, ed. S. P. Thomas og A. H. Winsnes, 57; jfr. sst. s. 17, 38, 53, 128 f.

³ Heises overs. (1851), I, 98.

⁴ Mor. Tanker I, lib. II, ep. 41.

⁵ Ludvig Holbergs Memoirer, udg. af F. J. Billeskov Jansen (1943), 192.

philosophus; bedre at han bliver en habil kandestøber, end en uduelig borgmester. Dig synes vel, at et håndværk er for ringe, eftersom han er af en god familie, hvorudover du af ambition ikke kan bekvemme dig dertil. Men jeg måtte gerne spørge om en habil håndværksmand ikke er fornemmere end en udygtig rådsherre. Den rette ambition er at kunne beklæde sit embede med ære¹. Holberg siger ikke, at en dygtig håndværker er samme agtelse værd som en dygtig borgmester, men han kommer tilsyneladende nær til en formel menneskevurdering, til at dømme mennesker ikke efter, hvilken position i samfundet, de indtager, men efter hvorledes de udfylder den. Edv. Holm² slutter af det sidst anførte citat, at Holberg ikke mener, at »én slags gerning er bedre end en anden«. Denne slutning er dog uberettiget.

Holberg vidste som historiker, at store mænd fødes i bondehytter såvel som i paladser³, hans far var ved egen fortjeneste fra menig blevet oberst, og selv havde han arbejdet sig frem fra ringe kår til velstand og anseelse. Han var derfor i princippet tilhænger af fri bane for talentet. Men deraf følger ikke, at han vurderede ethvert arbejde lige højt. Han så spørgsmålet om valg af gerning fra helhedens synspunkt. Når han ønskede hver mand på den plads, der bedst passede for ham, turde det afgørende motiv have været uvillien mod irrationelt kraftspild. »Når enhver ting anvendes til sit brug, er alting nyttigt og intet udi naturen forgæves⁴. Netop fordi hensynet til helheden er afgørende, er ikke alle ting lige meget værd, ikke ethvert arbejde lige godt. Et stort skib er »gemenligen mere agtet end en liden båd, kan også gøre vigtigere tjenester«, men til at passere en flod er ganske vist båden bedre end skibet. Fejlen er iflg. Holberg, at man ved embeders besættelse mere ser på »en persons meriter og duelighed i almindelighed« end på hans »bekvemhed« til det pågældende embedes forretninger. »Hvor tit bliver ikke

¹ Mor. Tanker, loc. cit.

² Holbergs statsretlige og politiske synsmåde (1879), 46.

³ Epistel 510.

⁴ S.S. XI, 306 (1739).

en statsmand belet af en bonde, en lærd person af en skriverkarl og en stor kunstner af en kokkepige, når de første gå uden for deres sfære og bemænge sig med de forretninger, hvortil de sidste alene have bekvemhed¹. En klar social rangforskkel er her underforstået. Det samme gælder det sted i heltehistorierne, hvor han taler om det nyttige arbejdes fortrin for det unyttige². Han afviser her den indvending, at en kunstners arbejde, skønt det er unyttigt, undertiden bør æstimeres højere end nyttige ting, som enhver kan gøre. »Her spørges ikke om en unyttig skønt stor kunstner, hvis arbejde kan være en stedsevarende zirat for et land, bør agtes ringere end en skomager eller skrædder. Her tales alene om den, der stolende på en naturlig færdighed drister sig til at gøre en ting, som overgår dens kræfter«. Mandens større eller mindre betydning for helheden, staten eller samfundet er ved denne rationelle betragtningsmåde (der i paradoksform genfindes i rangfølgen i Potu, og som iøvrigt minder om Henrik Gerners, se foran s. 652 f.) afgørende for hans placering på Holbergs private sociale rangskala, en målestok der ikke nødvendigvis falder sammen med den officielle, men som er endnu fjernere fra en demokratisk vurdering. En dygtig borgmester er trods alt mere agtelse værd end en dygtig kandestøber.

Holbergs talrige udtalelser om, at man ved valg af livsstilling bør følge sin natur, bygger åbenbart på en bestemt opfattelse af de intellektuelle evners fordeling mellem mennesker. I Moralske Tanker³ hedder det, at man med billighed laster kinejerne, fordi enhver håndværksmand hos dem holdes til faderens håndværk, og »end mer« de gamle islændere, fordi de ønskede, »at en philosophi søn også skulde være philosophus«. Tilsvarende advarer mod for enhver pris at ville holde børnene oppe på faderens sociale niveau er allerede nævnt: et håndværk er ikke »for ringe« til sønnen af »en god familie«, vel at mærke hvis han ikke har evner til mere, rådsherresønnerne i Keba studerer hånd-

¹ S.S. XI, 306 (1739).

² S.S. XI, 383, Sulla og Cæsar.

³ I, lib. II, ep. 41.

værk og industri. Kandestøbermotivet, som forekommer talrige steder i hans skrifter¹, satiriserer over dem, der uden tilstrækkelige forudsætninger stræber op over deres stand, men tillader naturligvis ligeså lidt som de ovenfor nævnte eksempler den slutning, at enhver stand for Holberg var lige meget værd. Holbergs indstilling skyldes vel for en del hans universitetserfaringer med mindre begavede studenter. Men i det hele har han åbenbart opfattet det som en undtagelse, at mennesker havde evne til andet end håndens arbejde. At han selv var en ener, var han ikke i tvivl om.

Der er en anden tankekreds hos Holberg, som kunde synes at føre til en af samfundspositionen uafhængig social menneskevurdering. Hans betydning i den danske moralfilosofis historie anses for at være den at have sat de faste etiske normer under debat². Gennem vidtstrakt læsning og iagttagelser når han til den opfattelse, at menneskers forskellige natur alt efter sted, tid og person viser sig i forskellig smag, forskellige sædvaner, forskellig moral: Vi må ikke dømme andres smag efter vor egen og sige, at en tilbøjelighed er unaturlig, fordi den er imod vor natur³, samme misgerning behøver ikke at være lige strafbar hos forskellige personer. En sådan etisk relativisme kan, udviklet til dybtgående sympatisk forståelse, munde ud i en respekt for andre livsformer, der er parallel med og kan støtte vurderingen af mennesker efter den måde, på hvilken de udfylder deres plads i samfundet. Men Holbergs etik er netop ikke meget dybtgående. Historismen og den etiske relativisme er hos ham endnu i sin begyndelse. Den er mere en forundret konstateren af og ræsonneren over variationerne end en virkelig indføling i det fremmedartede⁴. Hvor andre folks moral afgørende støder an mod hans egne moralske grundbegreber, skyldes det, »at de af

¹ Se sammenstillingen hos F. J. Billeskov Jansen: Holberg som Epigrammatiker og Essayist I (1938), 148 ff.

² Billeskov Jansen, anf. skr., II (1939), 154 ff. og den der anførte litteratur.

³ S.S. XIV, 200.

⁴ Se f. e. hans bemærkning i epistel 214 om kinesernes syn på selvmord.

falsk lærdom er forførte til at skille sig ved al humanitet, og at fornægte deres egen natur¹. Holbergs etiske relativisme styrker derfor ikke hans følelse af lighed med andre mennesker i noget væsentligt, formelt, i livsholdning, men resulterer snarere i en af humor og selvironi farvet, omend langt fra ubegrænset tolerance over for menneskenaturens mangfoldige ytringsformer.

Den etiske relativisme er udtryk for en individualistisk tendens, der vel hænger sammen med, at Holberg var digter og historiker. Men her, som så ofte i Holbergs forfatterskab, mødes den ene tendens af en anden, modgående, i dette tilfælde den naturretlige tankekreds. Kombinationen af begge tendenser kan man se i Holbergs omtale af visse naturfolk. Hottentotterne har sælsomme skikke, men tillige iagttager de »mange af de store naturens bud bedre end de polerede europæer«².

Holberg blev i sin ungdom indført i naturretten³ og gjorde den i *Introduction til Natur- og Folkeretten* (1716) tilgængelig for en stor læsekreds; i et par generationer var denne bog en af de mest brugte ved det juridiske studium⁴. Til naturrettens læresætninger hørte også påstanden om den »naturlige lighed« mellem alle mennesker. I kap. VI—VIII af *Introduction til Natur- og Folkeretten* forklarer Holberg i overensstemmelse med Pufendorf⁵ — og i det væsentlige med stoikerne — at vi skal agte andre, fordi vi alle er mennesker, at der ganske vist er forskel på sindets og legemets gaver, men at alles lighed i »vilkår og skrøbelighed« dog er så stor, at man ikke bør gøre andre uret, men tværtimod bør hjælpe dem, også ved at udnytte sine evner til fælles bedste. Den verdslige og kristelige lutherske naturret mødes altså i at hævde alles pligt til arbejde. Videre udvikler Holberg, at der er velerhvervede rettigheder, som man dog ikke

¹ Epistel 144.

² Epistel 486.

³ Th. A. Müller: *Den unge Ludvig Holberg* (1943), 133 ff. Om Holbergs forhold til naturretten jfr. iøvrigt Kåre Foss: *Ludvig Holbergs naturret* (1934).

⁴ Müller, anf. skr., 161.

⁵ *De jure nat. et gent.* (1672) lib. III, cap. II—III.

må hovmode sig af, at nogle er kloge og andre dumme, og at de første, hvis naturtilstanden forlades, bør herske over de sidste, men dog kun med disses udtrykkelige eller stiltiende samtykke, for alle har oprindelig »den naturlige frihed«.

Disse hos Holberg helt uoriginale ideer¹ holder han i det væsentlige ved til forfatterskabets slutning. Det er også et fast punkt i hans tankegang som i naturretten, at den »naturlige lov« er indskrevet i alles hjerter², og endnu i epistel 144 hedder det, at alle mennesker har en naturlig idé om retfærdighed; selv om ingen lovgiver havde dikteret noget derom, vilde dog alle, når de blev oplyst derom, erkende sig pligtige til at iagttage »dette store naturens bud . . . du må ikke gøre mod andre, hvad du vil andre skulle ikke gøre mod dig«. Det er den formulering af den naturlige lov (til forskel fra evangeliets: gør mod andre. . .), som Hobbes havde gjort berømt. Niels Klim er bygget på denne overbevisning om alle menneskers naturlige moral: »der vises udi skriftet, hvormeget et folk alene af naturens lys og de skabte tings betragtning kan forfremmes udi moralitet og Guds kundskab«³. I tilslutning til denne tankegang hævder Holberg endvidere imod Montesquieu, at mennesker overalt på jorden, trods forskelligt klima, danner et i det væsentlige så ensartet materiale, at ensartede love og ensartet opdragelse vilde frembringe ensartede karakteregenskaber⁴. »At en lige skabning ikke haver lige virkning, rejser sig ikke af bygnings-mesterens arbejde; men af deres efterladenhed, som skal holde dem ved lige«⁵.

Denne overbevisning er grundlaget for Holbergs tro på opdragelsens betydning og dermed for hans tro på sit eget livsarbejdes opdragende værdi. Der er heri noget af det optimistiske syn på det enkelte menneskes muligheder, der beherskede den

¹ Jfr. Kåre Foss: anf. skr., 384.

² Introduction til N. og F., kap. III, jfr. Ludvig Selmer: Holberg og Religionen (1914), 70 ff.

³ Mor. Tanker I, forberedelsen.

⁴ F. c. epp. 473, 516, 518, 519 o. fl. st., se Billeskov Jansen, anf. skr. II, 40; Francis Bull: Holberg som historiker (1913), 150 f.

⁵ Epistel 519.

senere oplysningsfilosofi, og uden hvilket hverken en ægte demokratisk eller en ægte liberal tankegang er mulig. Men optimismen får aldrig lov at dominere hos Holberg. Grundindstillingen er mistillid til mennesker¹. Ligesålidt som Hobbes eller Pufendorf tror han på, at naturtilstanden var en guldalder, og naturtilstandens lighed bliver derfor ikke som for visse senere filosoffer et ideal at stræbe efter. Tværtimod har »synd og ondskab« hersket, og frygten for andre har drevet menneskene til for sikkerhedens skyld at ofre »deres kæreste klenodie, som er friheden«, så at de efter en patriarkalsk overgangsperiode, hvor orden opretholdes i kraft af husfaderens myndighed over familie og tyende, altså under absolutistiske former, har dannet egentlige samfund og underkastet sig herskere². Detaillerne i denne fremstilling har Holberg lånt, men grundindstillingen er selvstændigt tilegnet ved erfaring og historisk læsning: vi er ikke engle, men »skrøbelige og til laster hengivne mennesker, hvilke selv må tilstå, at de ikke kan leve udi fuldkommen frihed, og fuldkommen fred tillige, men behøve capsun og tøjle«³.

I Holbergs bekendte skildringer af, hvordan en »dydig regent« gør »et helt folk dydig med sig selv« finder man den samme blanding af optimistisk og pessimistisk menneskevurdering med den sidste som overvejende. Om Peter den Store, der fremstilles næsten som en Messias, »hvilken Gud på en umiddelbar vis opvakte for at oplyse en stor part af verden«, siger han, at han bragte sine undersåtter til »ydmyghed, arbejde og tarvelighed« mere ved sit eksempel end ved sin uindskrænkede enevoldsmagt⁴, men Holbergs egen fremstilling af Peters historie støtter ikke just denne påstand. Det vigtigste hjælpemiddel for zaren som for andre af Holberg beundrede herskere er »gode love om straf og belønning«, der nøje efterleves⁵, altså lokken og tvang. Den

¹ Jfr. Billeskov Jansen II, 170 f.

² Introduction til Natur- og Folkeretten 2. del, kap. IV, jfr. Pufendorf lib. VII, cap. I § 4; S.S XII, 30 f., 43; XIV, 323, 411.

³ Epistel 514.

⁴ S.S. XI, 142.

⁵ S.S. XI, 91.

dydige regent kan indprente sit folk »ærlige og redelige principper«, undertiden også virke for oplysning, men hans hovedformål er åbenbart at bibringe undersåtterne visse egenskaber, der især har betydning for deres værdi som soldater og producenter: tapperhed, nøjsomhed, flid¹. Tankegangen er her som så mange andre steder hos Holberg tydeligt merkantilistisk. Statens styrke og velstand, ikke individernes lykke og tilfredshed er formålet.

Hvor megen tro Holberg end kunde have til, at den »naturlige morals« grundbegreber kunde gøres tilgængelige for alle, og til en dygtig herskers folkeomstøbende evne, er han i hvert fald aldrig i tvivl om, at de fleste mennesker er tåbelige. Lige fra Introduction til Natur- og Folkeretten² og Peder Paars til epistlerne giver han udtryk for et meget skeptisk syn på mængden. Det er især dens lettroenhed og mangel på dømmekraft, han stadig kommer tilbage til. Almuen, navnlig kvinderne, lader sig »af intet . . . hastigere indtage end af udvortes hellighed«, hedder det i betænkningen om konventikler³, og i Moralske Tanker taler han om, hvor ofte den af vildfarelse forveksler dyder med lyder og gør de groveste laster til heroiske gerninger⁴. Det romerske demokrati havde den virkning, »at adskillige uværdige mænd, efterdi de gemeneste og sletteste borgere formedelst deres talrigheid overvoterede de andre, komme til de højeste embeder«⁵. I Potu holdes derfor den gemene mand i almindelighed i uvidenhed om statssager, og utvetydige vidnesbyrd om, at Holberg var modstander af politisk demokrati, forekommer som bekendt ofte i hans skrifter.

Selv i naturtilstanden var ligheden efter Holbergs opfattelse ikke fuldkommen: mennesker fødes med forskellige evner. Som egenskaber, der forskaffer indehaverne agtelse af »fornuftige mænd« (men ikke af »den gemene almue«), nævner den unge akademiker i Introduction til Natur- og Folkeretten (1716) efter

¹ S.S. XI, 90 f., 142; epp. 473, 516, 519.

² S.S. I, 668 efter Pufendorf lib. VIII, cap. IV § 12.

³ S.S. IX, 3.

⁴ S.S. XIV, 195.

⁵ S.S. XV, 63.

Pufendorf »besynderlig skarpsindighed, dygtighed, bestandighed, lærdom og veltalenhed«¹. I den bekendte rangforordning i Potu i Niels Klim (1741, skrevet i 30erne) står de lærde derimod langt nede i rækken, hvilket ikke bør opfattes for bogstaveligt, lidt drilleri mod kolleger var der vel deri, men dog kan tages som udtryk for, at Holberg efterhånden var kommet til at vurdere ikke-intellektuel virksomhed højere. Også i ideallandet er der altså en vis forskel på folks sociale position; fyrsten søger kun at vedligeholde lighed mellem undersåtterne »såvidt som statens vel tillader det«. I Introduction til Natur- og Folkeretten udvikles, at de ovennævnte egenskaber ikke giver nogen *ret* til agtelse, og at en sådan ret alene kan udledes af en pagt, af det herredømme, »som de høje have over de lave« (altså f. e. herremændens over bønderne), eller af øvrighedens love og rangforordninger, hvorved også arvelig adel kan meddeles. Den af øvrigheden fastsatte rangforskel er undersåtterne naturligvis pligtige at respektere, selv om folk af mådelige meriter foretrækkes for mere fortjente².

Heller ikke den retning inden for naturretten, der påvirkede Holberg stærkest, kunde da give ham tilstrækkelig tilskyndelse til en ægte lighedsfølelse over for alle medborgere. Det er tværtimod forskellen mellem dem, der har »de sindets gaver, at de ikke alene kunne regere sig selv, men endogså andre«, og dem, der er »grove og tykhovedede, så at de intet godt kunne gøre uden de drives dertil og undervises derudi af andre«³, som bestemmer Holbergs indstilling. Hans beundring for store mænd synes at vokse med alderen, og en vis lighed har han nok fundet mellem de »helte«, der gør hele folk dydige med sig selv, og forfatteren, som med sine værker har »omstøbt disse rigers almue ligesom udi en anden form«. Tilbage står at undersøge hans forhold til de lighedstendenser, der fandtes i den danske enevælde.

Edv. Holm har udførligt gjort rede for Holbergs syn på ade-

¹ S.S. I, 668.

² S.S. I, 669 f.

³ S.S. I, 558, efter Pufendorf lib. III, cap. II § 8.

len¹. Hans historiske opfattelse er antiaristokratisk, forsåvidt som han i Danmarkshistorien kritiserer adelens overmagt, påtaler dens overgreb mod de ufri stænder og skriver med varme om borgerne, ikke mindst deres indsats ved Københavns forsvar. Vilh. Andersen har træffende sagt, at han i omtalen af de »borgerlige« danske konger vistnok er den første, der bruger ordet borgerlig i etisk betydning². På den anden side affinder han sig med adelens beståen, efter at enevælden teoretisk har givet borgerne ligeret med adelen til de højeste embeder. Imod adelens tidligere privilegerede stilling anfører han dels hensynet til helheden, at uligheden forårsagede jalousi mellem undersåtterne og »truede riget med en fuldkommen undergang«, dels det irrationelle i, at ikke-adeliges evner forblev uudnyttede³. Når Edv. Holm siger, at Holbergs »lighedsånd« var med til at bestemme hans syn på adelen, er det kun for så vidt rigtigt, som han ligesom de borgere, han skildrer i Danmarkshistorien, var for »højhertet« til at ville skikke sig i adelens »foragt«. Hans brændende ærgerrighed er en dybt personlig baggrund for hans antiaristokratiske holdning. Efter enevældens idé — og endnu mere efter dens praksis — var det kun et begrænset antal ikke-adelige, der kunde nå til tops, og deres fremgang skabte en ny og større social ulighed inden for de ikke-adelige stænder, hvad Holberg naturligvis var sig fuldt bevidst og intet havde imod, blot uligheden skyldtes »meriter«. Det bedste udtryk for hans modne alders mening om den position, adelen burde have, får man vistnok i afhandlingen om årsagerne til Roms umådelige tilvækst⁴, hvor han anbefaler regenter til støtte for tronen at sørge for balance mellem stænderne, således at »almuen« er i stand til at holde adelen stangen og omvendt, og »begge civile stænder« nogenlunde kan opveje militæret. Her holder han den danske enevældes idé om forholdet mellem stænderne, således som han —

¹ Anf. skr. 48 ff.

² Illustreret dansk Litteraturhistorie II (1934), 114.

³ Danmarks og Norges Beskrivelse 1729, S.S. V, 550; citatet af epistel 163 hos Holm, 48 f.

⁴ 1746, S.S. XV, 87; en lignende tankegang i epistel 20.

og borgere og gejstlige 1660 — havde opfattet den, manende frem for en regering, som unægtelig havde svigtet ideen.

Fra Pufendorf overtog Holberg det argument mod en arvelig adel — som iøvrigt var betænkeligt i et arvekongedømme og derfor vidner om, med hvilken frihed han skrev¹ — at værdifulde menneskelige egenskaber ikke med sikkerhed nedarves². Argumentet er rationelt, men Holberg var ikke blot rationel, ej heller altid konsekvent. Han fremhævede oftere sin egen adelige afstamning og værdien ved at være kommet af godtfolk, lod sig baronisere, skænkede det meste af sin formue til adelsmænds uddannelse — selv om han i sit testamente udtalte ønsket om, at også meriterede folk af »middelstand« kunde få adgang til akademiet³ — og forlangte, at de jomfruer, der kom til at nyde hans brudeudstyslegat, skulde være af »fornemme og reputerlig« herkomst, dog ikke nødvendigvis af så høj rang som hans egen⁴. Dette er andet og mere end forfængelighed.

Den lighed, borgere og gejstlige på stændermødet 1660 håber af enevælden, består iflg. Holberg deri, at »enhver . . . uden anseelse af stand [skulde] agtes og forfremmes formedelst meriter«, men dette forklares rigtignok således, at »middelstandsfolk« skulde »opmuntres til dyd og duelighed, når de så ærens porte åbnet for alle⁵, og de enevældige kongers praksis består i, at de har ophævet den »store ulighed«, håndhævet adelen efter dens stand og værdighed, men derfor ikke udelukket »dem af borgerstand, som have gjort sig meriterede«⁶. Når det drejer sig om

¹ Som bekendt måtte Holberg i sit forfatterskab tage visse hensyn til, at han skrev i en enevældig stat uden trykkefrihed. For nærværende afhandling må dette forhold især tages i betragtning ved bedømmelsen af hans udtalelser om bønderne og adelen. Forsåvidt disse udtalelser går i konservativ retning synes de imidlertid at stemme godt overens med, hvad vi af hans handlinger kan slutte om hans indstilling. Iøvrigt behandlede censuren ham meget lempeligt (Francis Bull i Festskrift til H. Koht, 214 ff.). Men sikkerhed for, at han fik sagt, hvad han vilde, har man naturligvis ikke.

² S.S. I, 670, epistel 173 o. fl. st., jfr. Foss 441.

³ Holbergs Breve ved V. Dahlerup (1926), 29.

⁴ Th. A. Müller: Den unge Ludvig Holberg, 39 f.

⁵ Danm. Riges Hist., S.S. VIII, 356.

⁶ Danmarks og Norges Beskrivelse 1729, S.S. V, 550.

enevældens bidrag til ophævelse af standsforskellen, tænker Holberg — i og for sig og navnlig efter stavnsbåndets indførelse naturligt — ikke på bønderne¹.

Holberg havde eller fik med tiden megen forståelse for landbrugets nationaløkonomiske betydning, og efter at han havde anbragt sine penge i jordegods, talte han i helt fysiokratiske vendinger om, at »et lands velfærd fornemmeligen består udi jordens drift«, og at »al anden herlighed, som erhverves ved andre midler, grunder sig kun på capricer, og har ingen anden pris, end hvad menneskers indbildning derpå sætter«². Det er et udtryk for denne høje vurdering af agerbruget, at bønderne i Potu er socialt agtede fremfor andre. Men det vilde være uberettiget at slutte, at Holberg nærrede en tilsvarende agtelse for sine sjællandske fæstere. Han fralægger sig et par steder, utvivlsomt i fuldt alvor, den tanke, at han med sine potuske idealbønder (*rustici* eller *agricolae*) har sigtet til landbrugere af denne kategori. Ordet bonde er nuomstunder et foragteligt navn »og gives alene til en bondes tjener eller vornede; da en bonde derimod efter ordets egentlige bemærkelse er en jord-drot eller proprietarius, som ejer og besidder land-gods«. Rangforordningen i Niels Klim udmærker da selvejerbønder, måske også godejere som Holberg, der ikke er »forbundne« til personligt arbejde, men kan lade deres jord drive ved andre³. Over for sine fæstere var Holberg i egen velforståede interesse og noget af venlighed rimelig og betænksom, villig til at hjælpe de bønder, som var værd at hjælpe, human mod gamle og uforskyldt fattige⁴. Han efterlevede i dette forhold den lære om pligterne mod næsten, han som ung mand

¹ Jfr. Harald Nielsen: Holberg i Nutidsbelysning (1923), 192 ff.

² Epistel 49. Om de klassiske forbilleder for denne lovprisning af landbruget se F. J. Billeskov Jansens kommentar i hans udgave af epistlerne VI (1946). Om Holbergs stigende værdsættelse af landbrugets nationaløkonomiske betydning se også Sigurd Høst i Holbergklubbens Smaaskrifter (1910). Det burde undersøges nærmere, om Holberg er påvirket af fysiokratismens forløbere.

³ Mor. Tanker I, lib. I, ep. 164; epistel 200; jfr. omtalen af fæsterne i Danmarks og Norges Beskrivelse kap. VI.

⁴ Th. A. Müller i Festskrift til Niels Møller (1939), 29 ff.

havde forkyndt i Introduction til Natur- og Folkeretten og som han mødte hos sine stoiske yndlingsforfattere. Den lærde filosof, træt af det komplicerede byliv, fandt i reglen hvile i den usammensatte tilværelse på landet, som han nok i epistlerne ser noget i feriestemningens glans. Han romantiserede bondelivet let, sml. f. e. skildringen i *Moralske Tanker*¹ af hvordan fæsterne vælger en kone med den faktiske tilstand, som Holberg på dette tidspunkt (1744) ikke godt kan have været uvidende om. Han kunde lide bøndernes uaffekterede tale om »solide og magtpåliggende ting, hvorom de vide fuldkommen besked«. Naturligvis lærte den i landbrug ukyndige professor også et og andet af sådanne samtaler². Men at opfatte Holbergs indstilling over for bondestanden i almindelighed som udslag af en lighedsfølelse³ er utvivlsomt misforstået. Hans indstilling var den patriarkalske: »Der er tvende måder, hvorpå bønderne fordærves. En, ved ikke at række dem hånden, når de trænge. En anden, ved at lade dem få, hvad de pege på, såsom de ved for megen hjælp henfalder til ladhed og skødesløshed«⁴. Ligesom Platon ønsker Holberg, at enhver, også bonden, skal passe sit arbejde og ikke bekymre sig om andet; i Potu er folk dagen igennem helt optaget af deres gerning og adspredt sig om aftenen med uskyldige fornøjelser (et hib til pietismen). Bøndernes charme er for Holberg netop deres begrænsede horisont og at de ikke søger ud over deres begrænsning. Deri ønskede han næppe nogen forandring. Han kritiserede vornedskabet, fordi det var ukristeligt (jfr. Christian II's landret) og forringede bøndernes anvendelighed som soldater og arbejdere (det er samme motivering som i forordningen om dets ophævelse 1702), han satte som godsejer såvidt muligt sine bøndergårde i god stand, men han gjorde ingen forslag til landboreformer⁵, og ligesålidt søgte han eller ønskede han vel at hæve de lavere befolkningslag kulturelt i moderne forstand ved at give

¹ Mor. Tanker I, lib. I, epigr. 164.

² Epistel 29.

³ Således Holm, anf. skr. 46 ff.

⁴ Ep. 49; jfr. ep. 518.

⁵ Holm, anf. skr. 48.

dem et videre interessefelt. Når han¹ roser sig af, at han med sine komedier har »omstøbt disse rigers almue ligesom udi en anden form«, sigter han til, at han har lært den »at ræsonnere om dyder og lyder, hvorom mange tilforn havde kun liden ide«. I det hele opfatter han det som formålet med den folkeopdragende side af sit forfatterskab at »vise de vildfarelser og vrang meninger, som menige mand haver om laster og dyder«², altså at bidrage til at lære folk på det moralske område at skelne mellem ægte og uægte, sandhed og skin. Denne opgave var jo i og for sig også stor nok.

Holberg har noget af den usnobbethed, man kan finde hos meget konservative personer, for hvem en lagdeling af samfundet med enhver på sin rette plads (der for Holberg ikke altid svarede til den i det gamle standshierarki anviste) er en selvfølge. Opadtil viser denne usnobbethed sig i hans efter tidens lejlighed ligefremme tiltale til kongen³. Jo mere han får tilfredsstillt sin egen ærgærrighed og vinder social anerkendelse, des sikrere bliver naturligvis hans væsen, des selvfølgeligere hans position mellem over- og undermænd. Hans holdning nedadtil er præget af hans skepsis over for almuen. Når han fandt behag i at tale med bønder og andre jævne folk, hænger det vel sammen med, at de fleste mennesker irriterede ham, og at det derfor var ham særligt vanskeligt at etablere kontakt på lige fod. Han havde ingen nære venner, jævne folk (og fruentimmer) stillede ikke store krav til hans personlighed, de kunde holdes på afstand. Når kunstneren fik overtaget i ham, kunde han til gengæld vise dem en humorfyldt menneskelig forståelse, f. e. i skildringen af bønderne i Erasmus og Jeppe eller af tyendet⁴. Endelig må det ikke glemmes, at denne frie ånd havde tidens sociale fornemmelser i blodet. En vurdering af mennesker efter stand kommer så at sige uforvarende frem flere steder, hvor han taler om den

¹ Epistel 179.

² Moralske Tanker I, lib. I, epigr. 1.

³ Holm, anf. skr., 21 f.

⁴ Henriks berømte replik i Mascarade II, 3.

»ringeste almue« eller om forskellen mellem håndværksfolk og »fornemme borgere«¹.

Når alt kommer til alt, var Holbergs sympati, trods ønsket om at åbne begavelsen en bane, overvejende for stabilitet i forholdet mellem stænderne. Hvis universitetet fik den beskedne tilgang af gode hoveder, det behøvede, hvis de dygtigste borgere kunde opnå adgang til de embeder, adelen havde haft eneret på, og blive anerkendt i forhold til deres indsats, var hans ønsker om mulighed for bevægelse opad i samfundet i det væsentlige tilfredsstillende. Det morede ham i Niels Klim at spille bold med de hævdvundne rangbegreber, og der var alvor i hans spot over dem, der nød ufortjent ære eller kivedes om rangspørgsmål, men han havde stærke konservative instinkter², som naturligt nok med alderen fik mere råderum, og en almindelig social nivelering ønskede han ikke³. I Bergens Beskrivelse (1737) skildrer han de sociale forhold i sin fødeby med den skarpe adskillelse mellem officerer, embedsmænd og magistrat på den ene og det menige borgerskab på den anden side. »Det var i min tid rart«, fortæller han, »at borgerfolk allierede sig ved ægteskab med gejstlige og magistratspersoner; thi en borger så ikke så meget efter, at hans datter kunde gøre et rigt og anseligt parti, som at hun kunde få en mand, der kunde fortsætte forældrenes handel og var arbejdsom og duelig«. Og han tilføjer: »Det var at ønske, at den fortræffelige sædvane havde altid været holdet ved lige«⁴. Han taler misbilligende om de præster, der viser en »uanstændig familiaritet« ved at bivåne alle bondebryllupper, barseler og gilder⁵. Man bør vist også tage ham alvorligt, når han i Danmarks Riges Historie⁶ erklærer Tyge Brahes ægteskab med en bondepige for »ganske uanstændigt«, selv om han anfører til astronomens forsvar, at det har været »vanskeligt for en philosopho med en

¹ F. e. epp. 63, 95, 234, 245.

² Jfr. Billeskov Jansen II, 180 ff.

³ Sml. C. W. Smith, citeret af Harald Nielsen, anf. skr., 55.

⁴ S.S. IX, 377 f.

⁵ Mor. Tanker I, lib. I, epigr. 107.

⁶ S.S. VII, 422

metalnæse at få en ung adelig jomfru«. Tendensen, at hvert af de nævnte samfundslag som helhed burde holde sig inden for sine enemærker, de lavere ikke stræbe op over deres begrænsning, de højere ikke vise utidig nedladdenhed, er klar nok. Det er også værd at bemærke, at der skelnes mellem borgerstandens overklasse (magistratspersonerne) og dens brede lag, jfr. kandestøbermotivet og i det hele den tydelige forskel mellem et købmands- og et håndværkermilieu i komedierne. Hvis Holberg har forestillet sig den del af borgerstanden, der var egnet til at konkurrere med adelen, som socialt afgrænset, må det have været standens overklasse, han har haft i tankerne.

I den første del af forfatterskabet er Holbergs terminologi traditionel, hvor det gælder samfundslagene. I Danmarks og Norges Beskrivelse¹ holder han sig ved omtalen af »indbyggernes inddeling udi classer« til adskillelsen af gejstlige og verdslige, d. v. s. adel, borgere og bønder. Ovenfor har vi set, at han andetsteds deler de »civile stænder« i adel og almue; det sidste ord bruges f. e. i epistel 179 i en åbenbart socialt lidt ringere betydning, men de egentlige underklasser betegnes af Holberg gerne som den ringeste, undertiden den gemene (uden nedsættende betydning), almue. I den senere del af forfatterskabet, vistnok første gang i Danmarks Riges Historie, dukker ind imellem de gamle betegnelser et nyt begreb op: middelstanden, som Holberg giver borgerret i vort sprog. Kalkar kender ikke ordet, men Moth (d. 1719) har i sin ordbog såvel middelstand (forklaret som *ordo medius*) som middelstandsperson (forklaret som *civis*, begge med henvisning til Cicero). Ordet har da været kendt i Danmark senest omkring 1700, men det ældste litterære citat derfor i Ordbog over det danske Sprog er fra Holberg. Det danske ords herkomst må udredes af filologer. Holberg synes første gang at have brugt det til at oversætte fra latin, nemlig ved den sympatiske omtale af forløberen for den antiaristokratiske tradition i 17. årh. Christoffer Dybvads *Observationes politicae* (1614—15), i hvilke der klagedes over »den uret, som adelen gjorde middelstandsfolk, idet de hindrede mange brave og lærde mænd i at blive brugte

¹ 1729, kap. VI.

i rigets sager¹. Holbergs ord er åbenbart en omskrivning af Christoffer Dybvads »Derfor lider Danmark vel . . . når rigens råd ikke tages af adelen alene, men af forfarne lærde mænd medii status«². Siden benytter Holberg oftere udtrykket. Således anvender han i Danmarks Riges Historie under 1660 et par gange »middelstanden« som sammenfattende betegnelse for de i fællesskab optrædende gejstlige og borgerlige deputerede på stændermødet³. Her er han måske inspireret af Molesworth, som bruger »the commons« i samme betydning⁴, og begrebet er klart defineret ved sammenhængen⁵. »Middelstanden« er øjensynligt heldigere som fællesbetegnelse for gejstlige og borgerlige, end de udtryk Holberg ellers i denne forbindelse anvender (»den gemene mand« i Danmarks og Norges Beskrivelse, »de gemene stænder« i Danmarks Riges Historie), fordi ordet umiddelbart leder tanken hen på eksistensen af lavere befolkningslag. Andre steder hos Holberg er det vanskeligere at bestemme dets indhold. Da der i Danmarks Riges Historie et sted med henblik på hovedstadens særlige friheder tales om Københavns borgere 1660 og »de andre rigets middelstænder«⁶, kan man ikke engang med sikkerhed afgøre, om Holberg senere regner med en eller flere middelstænder; sna-

¹ S.S. VII, 553.

² Danske Magazin 4. r. II (1873), 230.

³ S.S. VIII, 348 f., 352.

⁴ Account of Denmark, kap. VII.

⁵ »The commons« kan hos Molesworth også betyde de borgerlige deputerede (»the commons and clergy«, Account of Denmark, udg. 1694, 60), og det er åbenbart den oprindelige betydning. Det oversættes i den tyske udgave (1695) ved »die Gemeinden«, i den franske ved »les communes«. Da »middelstanden« i bestemt form hos Holberg kun synes at forekomme i det indskud i Danmarks Riges Historie, som han har forfattet på grundlag af det 1760 som »Nøjagtig Efterretning om Souverainitet« trykte skrift (se om dette Bull: Holberg som Historiker, 95 ff.; C. O. Boggild-Andersen: Statsomvæltningen i 1660 (1936), 138 ff., 298 ff.), er det også muligt, at han har ordet eller dog dets bestemte form fra et håndskrift af denne kilde. I dens trykte udgave findes ordet middelstand ikke. Da det er et nogleord i den nyere tids historie, kunde dets oprindelse og skiftende betydning nok fortjene en særlig undersøgelse.

⁶ S.S. VIII, 356.

rest det første, men selv om det sidste skulde være tilfældet, sidestiller han på en ny måde borgerstand og gejstlighed. Efter Danmarks Riges Historie synes Holberg ikke at have anvendt ordet middelstand i bestemt form. Det var »middelstandsfolk«, som skulde opmuntres til dyd og duelighed ved enevældens indførelse, »middelstandsfolks« ufordærvede smag (for komedierne) modstilles i epistel 190 de fornemmes forkærlighed for det franske og må underforstås som kontrast til den »gemene almues« eller dog dens flertals fordærvede smag (epistel 180), og i en udateret efterskrift til sin sidste villie¹ lægger Holberg et godt ord ind for meriterede personer »af middelstand«, da han ikke vil risikere at få skin af at foragte sin »egen stand«. De »middelstandsfolk« eller personer af »middelstand«, der omtales i epistlerne, er åbenbart fortrinsvis egentlige borgere, men det udelukker jo ikke, at »middelstanden« kan omfatte også andre, ligesom »borger« hos Holberg ofte har en videre betydning end den, der har taget borgerskab i en købstad. Middelstanden (eller -stænderne) må antages at grænse nedadtil mod almuen (i ordets moderne betydning), hvorved må bemærkes, at Holberg synes at have regnet den politiske kandestøber til middelstandsfolk². Opadtil grænser den iflg. en af epistlerne mod et lag, hvori der befinder sig »grever, baroner og andre karakteriserede standspersoner«, heriblandt etats-, justits- og kancelliråder³; men grænserne er øjensynligt flydende, siden Holberg betegner sig selv som værende af middelstand.

Det reelle grundlag for den sproglige nydannelse må søges i 17. årh. Skellet mellem gejstlig og verdslig stand var uddybet ved den højkirkelige opfattelse af præsteembedet, der også senere kom til at virke hæmmende på gejstlighedens sociale samfølelse med andre lag. Men trods dette skel havde borgere, gejstlige og lavere embedsmænd, der i vid udstrækning var forbundne ved slægtskab, fundet hinanden i fælles interesser, og 1660 blev repræsentanter for købstadborgernes øverste lag med københav-

¹ 1748, Breve ved Dahlerup, 29.

² Ep. 447.

³ Ibid.

nerne i spidsen »konjungerede« med gejstlige »under Københavns frihed«. For en stund blev de to stænder tilsyneladende i politisk og statsretlig henseende een. I denne situation var det naturligt at anvende et nyt, efter gamle forbilleder dannet, stift standsbegreb, der lod sig definere juridisk, og det er et sådant vi finder i »middelstanden« i Danmarks Riges Historie. Efter 1660 optrådte de to stænder ikke mere politisk i fællesskab, og juridisk var de gennemskåret af endnu flere skel end tidligere. Men deres fælles optræden i 1660 havde utvivlsomt medvirket til de gamle standsbegrebers begyndende opløsning. Man ser denne udvikling afspejlet hos Holberg, der som professor juridisk hørte til gejstligheden, men handlede med sine bøger som en købmand og sympatiserede med de egentlige borgere. I epistlerne og i efterskriften til hans sidste villie er »middelstand« udtryk for en vagere, mere moderne og elastisk forestilling om et samfundslag, der ikke svarer til nogen af de gamle stænder. Denne middelstand holdes sammen af andet end modsætningen til andre lag. Holberg havde hos sig selv og også hos andre embedsmænd og akademikere, omend langt fra alle lærde (navnlig har han i denne forbindelse næppe tænkt på flertallet af præsterne, som han jo ikke yndede) og hos borgerskabet fundet en fælles »ufordærvet« smag, som kunde danne grundlag for en fælles kultur med fælles idealer, en dansk borgerlig kultur. Det er endnu meget vagt altsammen, men man mærker dog hos ham en dæmrende bevidsthed om en ny social enhed med højst usikre konturer og finder udtryk for en social samhørighedsfornemmelse på tværs af den traditionelle standsdeling.

Til middelstanden (eller -stænderne) og ikke specielt til det lærde lav har Holberg da til sidst, da han var blevet ejendomsbesidder, regnet sig. Også sine lavsbrødre holdt han tre skridt fra livet, og i sin universitetsgerning følte han sig mindre som professor end som administrativ embedsmand¹. »Ingen studeringer er så vigtige, at man for deres skyld skulde forsømme sit embede, som studeringer selv befaler nøje at iagttage«².

¹ Th. A. Müller: Den unge Ludvig Holberg, 345.

² 3. levnedsbrev, Ludvig Holbergs Memoirer, 159.

For middelstandsfolks lige ret med adelen spillede efter Holbergs mening også økonomiske forhold en rolle. Den unge Holbergs rangforordning i 1. udgave af *Introduction til Natur- og Folkeretten* (1716) var højakademisk. Det er betegnende, at den klejne og fattige teolog af Pufendorfs¹ opregning af de egenskaber eller ting, som fornuftige mænd agter, udelader ikke blot legemlig styrke og skønhed, men også rigdom (selverhvervet eller dog anvendt på værdig måde). Først fra og med 2. udgave (1728) medtages rige mænd blandt agtværdige mennesker, vel at mærke under den forudsætning, at de bruger deres penge til at bygge hospitaler og fattighuse og som Medicierne giver pensioner til lærde folk og kunstnere. Da Holberg har samlet sig formue, taler han om at »bemidlede og meriterede personer alletider blive distingverede uden rangsforordning«², og at »en bemidlet mand af meriter støder sig stedse over, at han formedelst fødsel alene, som er en pur hændelse, skal agtes ringere end en fattig og umeriteret adelsmands søn«³. Rigdom kan bygge bro over standsforskellen, og en fattig fornem mand er fornuftig, når han gifter sig med en rig håndværkerdatter⁴. I disse realistiske bemærkninger, der ved siden af fortjenester nævner rigdom som en speciel adkomst til social agtelse, mærkes den velstående mands selvfølelse, vendt mod adelen. Hvad gør mennesker mere latterlige end velbåren armod, spørger han⁵. Vi forstår, at satiren i *Don Ranudo* blev så besk.

For den aldrende og formuende Holberg er det at blive velhavende altså noget naturligt og fortjenstfuldt, ja ligefrem en pligt. »På en skikkelig måde at samle midler, og holde ved lige det, man samler, er et dueligt menneskes kendetegn og er en god borgers pligt . . . Den indretter sine sager viseligt og forsynlig, som ikke lader en honnet og sømmelig profit gå sig af hænderne, men bruger lejligheden, og forsyner sig således, at han,

¹ De jure nat. & gent., lib. VIII, kap. IV § 12, jfr. S.S. I, 668.

² S.S. XV, 49.

³ Epistel 163.

⁴ Epistel 461.

⁵ Sst.

i fald nøden skulde trænge, kunde have det, han kan leve og ernære sig med¹. Han begunstiger efter eget sigende som godsejer de velhavende bønder, fordi deres velstand normalt er resultat af flid og dygtighed, mens fattigdom som regel skyldes dovenskab og forsømmelighed. Navnlig tager han sig iagt for at lægge større byrder på de velstående bønder end på de fattige; derved vilde de fattige blot bestyrkes i deres dovenskab og de velhavende tabe lysten til arbejde². På den anden side advarer han mange steder mod den begærlighed og gneragtighed, som han fandt anlæg til hos sig selv³; rigdommen skal tjene en fornuftig hensigt, ikke være mål i sig selv. Det er næppe nødvendigt at nævne litterære forbilleder for denne tankegang, som er udtryk for Holbergs tilbøjelighed og livsførelse⁴. Derimod bør det understreges, at moralen adskiller sig tydeligt fra Luthers. Luther betragtede rigdom og stræben derefter med største mistænksomhed, og i hele den ældre lutheranske morallære fremhæves det, at rigdom er en kilde til utallige farer for sjælens salighed. »Guds frygt med nøjsomhed er en stor vinding . . . men de som ville blive rige, de falde i fristelsen og snaren og mange dårlige og skadelige begærligheder« siger Jesper Brochmand⁵. »Du skal ej arbejde for meget i den henseende, at Du vil blive rigere«, hedder det hos Henrik Gerner⁶. Visse danske gejstlige efter 1660 synes — måske under indtryk af borgerskabets stigende betydning og tidens merkantilistiske tankegang — at understrege rigdommens og handelens svage sider mindre stærkt⁷. Men hovedtendensen er dog klar nok: skønt rigdom er en gave fra Gud — og altså ikke må betragtes som resultat af egen indsats — er den kristeligt

¹ 3. levnedsbrev, Ludvig Holbergs Memoirer, 187 f.

² Epistel 79.

³ Th. A. Müller: Afhandlinger i Udvalg (1945), 155.

⁴ Jfr. dog det i udgaven 1684 af Pufendorf anf. skr. tilføjede stykke om erhvervelse af rigdom, lib. II, kap. IV § 10. Det er ikke optaget i Introduction til N. og F.

⁵ Huspostil, udg. 1655, sommerparten, 145.

⁶ Anf. skr. 144; jfr. f. e. Ove Christensen, Officium Christianorum (1640), fol. M. ff.; Tawney, anf. skr. 35 f., 89 ff.

⁷ Villads Nielsen: Catechismi Postebud, 83; ovenfor s. 658, 661.

set farlig. For Holberg er det en pligt at blive velhavende, og velstand er et resultat af eget arbejde og et gode, der undtagelsesvis kan misbruges. Holbergs standpunkt minder i virkeligheden mere om det puritanske. Også for puritanerne blev erhvervelse af formue til en moralsk pligt, ikke som hos Luther en fristelse. Men Holberg har ikke de puritanske forretningsmænds tro på det uhæmmede gevinstbegærs moralske berettigelse¹. Måske har lutherske forestillinger hindret ham i at løbe linen ud teoretisk. I hvert fald anbefaler han i denne sag som i mange andre den gyldne middelvej.

Heller ikke begrebet duelighed eller dygtighed har det samme indhold hos Holberg som i den lutherske morallære. Teologerne lægger hovedvægten på troskaben, den pligtmæssige løsning af den opgave, kaldet stiller; den jordiske løn herfor er et tilstrækkeligt udkomme, og mere skal man ikke stræbe efter. For Holberg er det naturligt, at den dygtige mand samler til bunke. Når Luther holdt så stift på et gammeldags standshierarki, var det blandt andet for at hindre konkurrence i at ødelægge den kærlighedens ånd, som var det kristelige ideal². I Holbergs begreb om dygtighed indgår, trods hans sympati for social stabilitet, i hvert fald ofte et element af kappelyst, der rigtignok gerne må stimuleres ovenfra; i det fornuftige land i Niels Klim har han givet et billede af, hvad savnet af sådanne stimulanser betyder. Hans ideale herskere lokker de dygtige med belønninger ligesom de straffer de forsømmelige, han selv begunstiger sine flittige bønder, øvrigheden i Potu giver præmier til dem, der dyrker jorden bedst. I epistel 79 fortæller Holberg om en stat, hvor man bestemmer at aflønne visse grupper af embeder ens, men med muligheden for ved dygtighed at blive forsat til et federe embede forsvinder »al æmulation« og dermed den vigtigste tilskyndelse til flid hos embedsmændene. Med åbenbar tilslutning nævner han også den opfattelse, at »den æmulation, som regerer iblandt adskillige sekter, er dyds og dueligheds slibesten, eftersom den ene sekt søger at distingvere sig frem for en anden

¹ Jfr. Tawney, anf. skr., især 248, 253.

² Troeltsch, anf. skr. 582.

udi flid og troskab mod regeringen«¹. Denne æmulation er for Holberg både naturlig og god; trangen til at kappes med andre var jo stærk hos ham selv, og han har ikke lagt skjul på, hvilken rolle den spillede i hans tilværelse. I epistel 127 hedder det, at et menneske uden lidenskaber er en kimære, men at »de vise søge til en god ende at dirigere det, som de hverken kan eller bør ganske udrydde. De styre passionerne, så at avind forvandles til emulation . . .«.

Det er klart, at den af Holberg yndede dygtighed, der stræber videre end til et jævnt udkomme, og som »slibes« ved kappestrid, snarere end i det danske bondesamfund eller lavsorganiserede håndværk kunde gøre sig gældende i det højere borgerskab, blandt købmænd, redere og industridrivende, f. e. i København, der virkede under friere eller dog mere begunstigede kår, og til dels også i den med borgerskabet beslægtede embedsstand; det første konkurrerede om profit, den sidste om højere rang og federe embeder. Derfor beundrede Holberg de driftige bergensiske handelsmænd og — som så mange i samtiden — de velstående og flittige hollændere med den enkle livsførelse². Også på dette punkt var han i uoverensstemmelse med den ortodokse lutherske etik, for hvilken al handel var fordægtig: »Købmandsskab er ikke uden synd . . . Købmænd og kræmmere ere af een natur; den ene handler med grove varer, den anden med fine. Det, som gør deres handel stor, er og af en lig natur, synd og uret«. Det er en tankegang, som har rødder i middelalderen³.

Det er ikke altid let at afgøre, fra hvilke tankekredse — lutheranismen, naturretten, den klassiske litteratur, merkantilismen, samtidens franske filosofi o. s. v. — Holberg har fået impulser til de enkelte træk i sin opfattelse på det område, som her behandles. Han var uddannet som luthersk teolog og blev stærkest påvirket af naturretten i den gode lutheraner Pufen-

¹ Epistel 352.

² Jfr. Eli F. Heckscher: Merkantilismen II (1931), 253; se også 3. levnedsbrev, Ludvig Holbergs Memoirer, 200 ff.

³ Henrik Gerner, anf. skr. 125; Tawney, anf. skr. 31 ff.; jfr. om Luther sst. 89, 92.

dorfs udformning, men intet i hans ovenfor skildrede tankegang behøver at have sin kilde i luthersk samfundssyn, og motiveringen for hans standpunkter er næsten overalt rent verdslig, rationel. Om den ældre lutheranisme minder hans sympati for landbruget som erhverv, der imidlertid hos en dansk godsejer ikke behøver nogen særlig forklaring; også den danske regering søgte jo iøvrigt at varetage landbrugets interesse, og f. e. i Christian V's testamente 1683 er dette erhvervs nationaløkonomiske betydning næsten lige så stærkt fremhævet som hos Holberg. Om lutheranismen minder endvidere hans forkærlighed for stabilitet imellem stænderne. Når han blandt de rette kendetegn på en viis mand anfører »liden attrå efter verdslig ære og fornøjelse med sin stand og vilkår«¹, er det jo helt i luthersk-ortodoks ånd, men tanken er også stoisk og vel i det hele udtryk for fælles-europæisk livsvisdom. Holbergs tanker om middelstandens rolle inden for standshierarkiet afveg fra Luthers egne, men det samme gjaldt vel om adskillige danske gejstliges indstilling efter 1660. Heller ikke hvad ønskeligheden af standsskifte i al almindelighed angår, synes Holbergs opfattelse at have adskilt sig meget fra den danske gejstligheds, selv om hans formulering af problemet var klarere. Netop på dette punkt er hans afhængighed af klassiske forbilleder iøvrigt tydelig. Det dybestliggende fællestræk for lutheranismen og Holberg, der rigtignok også fandtes hos den skole inden for naturretten, han særlig dyrkede, var den pessimistiske vurdering af mennesker og af deres evne til i frihed at skabe tilfredsstillende samfundsforhold. Det er næppe lutter spøg, når Holberg ikke engang vil overlade den enkelte at finde ud af, hvilket arbejde han bedst passer til².

Tydelig er påvirkningen fra merkantilismen. Det er bekendt, at Holberg i nationaløkonomisk henseende var merkantilist, om end inkonsekvent og udogmatisk, i hvert fald i sine senere år med en til danske forhold svarende forkærlighed for landbruget³.

¹ S.S. XI, 451 f.

² Holm, anf. skr., 27.

³ H. L. Bisgaard: Den danske Nationaløkonomi i det 18. årh. (1902), som giver et noget sentimentaliseret billede af Holbergs sociale og økono-

Man har oftere¹ peget på »det vidtstrakte råderum, han vil hjemle statsinteressen og statstvungen«. Her skal blot fremhæves, at denne tendens er intimt forbundet med merkantilistiske forestillinger om, at andre økonomiske formål må underordnes hensynet til statens styrke og velstand. Vi har allerede set, at de tapre, nøjsomme og flittige indbyggere i de af Holberg beundrede stater tjener en merkantilistisk hensigt. Også motiveringen for hans kritik af vornedskabet, der som nævnt gentager, hvad han fandt i dansk lovgivning, passer ind i en merkantilistisk tankegang. Han er endvidere i overensstemmelse med sin merkantilistiske samtid² når han mener, at mennesker må lokkes og tvinges for at handle økonomisk på en måde, der er formålstjenlig for staten. Og i epistel 352 forsvarer han religiøs tolerance ved at referere argumenter, der minder om en fremragende merkantilistisk teoretiker som Sir William Petty³: at de borgere, som ikke tilhører den herskende religion, derved tilskyndes til særlig flid og vindskibelighed og ofte bliver statens mest velhavende⁴.

På et væsentligt punkt afviger den aldrende Holbergs opfattelse imidlertid fra den gængse merkantilistiske, nemlig m. h. t. velstandens fordeling. I heltehistorierne om Akbar og Peter den Store (1739) rejser han det spørgsmål, hvorfor den første ikke afskaffede den statsfejl, som gør de største og rigeste lande i Asien fattige og magtesløse, at kongerne alene vil være ejere af hele landet. »Alle undersætter såvel høje som lave sammesteds, såsom de ikkun ere kongelige forpagtere, og intet gods besidde,

miske opfattelse; jfr. også Sigurd Host i Holbergklubbens Smaaskrifter (1910).

¹ F. e. Holm, anf. skr., 26; Billeskov Jansen, anf. skr., I, 214 f.; II, 178 ff.

² Eksempler hos Heckscher, anf. skr. II, 263 f.

³ Heckscher, anf. skr. II, 273.

⁴ Når han sst. anfører, »at et lands flor og velstand ved religioners mængde kan forfremmes«, minder det om reskript 19/4 1684: »Det fornemste og fast eneste fundament til et riges timelige flor og velstand består i mængden af mennesker, og det kan ikke med god raison nægtes, at religionens frie øvelser jo er et kraftigt middel til sligt at tilvejebringe« (cit. i L. Helweg: Den danske Kirkes Historie efter Reformationen I (1850), 436); jfr. J. Lindbæk: Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie II (1904), 126.

som forplantes på deres børn og efterkommere, skøtte de ikke om at sætte det udi god stand, som de er uvisse om at beholde; thi den omhyggelighed, man har for den tilkommende tid, holder alene verden ved lige: den driver en håndværksmand til at arbejde, en bonde til at forbedre sin jord, en købmand til at handle«. Af samme grund må han spørge, hvorfor zaren ikke afskaffede bøndernes livegenskab, »hvorved de samme kunde opmuntres til dyd og arbejdsomhed, og landet bringes udi des større velstand«. Da godsejerne er herrer over bøndernes formue, har disse ingen lyst til ved arbejde at erhverve sig midler, som straks frages dem, og da godsejerne også skjuler deres uretfærdige midler, bliver »alle rede penge usynlige og kan ikke cirkulere landet til nytte«. Man har derfor bedt zaren indføre »en mådelig frihed, som kunde opmuntre undersåtterne og blive regeringen til fordel«¹. Disse betragtninger er ikke originale², men at de dækker Holbergs egne meninger på dette tidspunkt af hans liv, kan der næppe være tvivl om. Den samme vurdering af den private ejendomsret ligger nemlig åbenbart bag ved hans omtale af de velhavende bønder og levereglen fra 3. levnedsbrev. Derimod er det vistnok mere en moraliseren i al almindelighed end en bestemt økonomisk-politisk anskuelse, der kommer til udtryk i epistel 21, hvor han i polemik med den hårdkogt merkantilistiske Mandevilles *Fable of the Bees* spørger, »om det societet kan kaldes blomstrende, hvorudi visse borgere samle stor rigdom og liggendefæ, som ere dem til byrde, og hvorudi andre leve udi yderste armod«.

Når Holberg tager til orde for, at bønder, håndværkere og købmænd, altså befolkningens flertal, skal have lov at nyde deres arbejdes frugter, er hans motivering, som man vil se, ligesom hans kilde Berniers overvejende merkantilistisk. Det er ikke de

¹ S.S. XI, 113, 144 f.

² Grundlaget synes at være et par steder i Holbergs kilder, Berniers og Perrys rejsebeskrivelser, der her anføres efter udgaver i Det. kgl. Bibliotek: *Voyages de François Bernier . . . contenant la description des états du Grand Mogol* (Amsterdam 1699), I, 276 f., 307 ff. (med dobbelt paginering) og Johan (John) Perry: *Der jetzige Staat von Russland* (Leipzig 1717), 408 ff.

enkeltes tarv, han vil varetage. At købmænds og industridriven- des gevinstbegær skulde tolereres og udnyttes til statens formål, hører også til merkantilistisk tankegang¹. Holberg udstrækker imidlertid dette synspunkt til alle erhvervsdrivende og producenter. Han kommer derfor i sin konklusion til at bryde med, hvad Eli Heckscher² har kaldt »den grundlæggende merkantili- stiska föreställningen, att ett land kunde göras rikt genom att dess folk (bortset fra et fåtal) gjordes fattigt«. Der er en tydelig forskel på ældre dansk merkantilistisk tankegang, f. e. Hannibal Sehesteds »købmandsskab og trafik er det, som bringer rigdom udi et rige«³ og Holbergs egne ortodokst merkantilistiske me- ninger, f. e. i propagandaskriftet for genoprettelsen af Det ost- indiske Kompagni 1728 eller Danmark og Norges Beskrivelse 1729⁴ på den ene side, og den ovenfor gengivne tankegang på den anden. Når Holberg betoner værdien af en udbredt, mod ind- greb også fra statsmagten sikret privatejendomsret, minder han — selv om hans motivering er en anden — påfaldende om Locke, der hørte til hans senere års foretrukne forfattere. Denne tendens inden for Holbergs økonomisk-politiske anskuelser kan føre til konsekvenser, som Holberg selv er langt fra at drage. Den viser fremad, ikke blot mod en vigtig side af de store landboreformer, men i det hele mod den økonomiske liberalisme.

Endnu et forhold fortjener at nævnes. Mod den europæiske merkantilismes ligegyldighed for menneskeskæbner kontrasterer en vis human indstilling hos Holberg. Som godsejer tog han sig af hjælpeløse gamle og umyndige, og komponisten Scheibe be- vidner, at han var godgørende især mod de fattige, om hvis ærlighed og uforskyldte ulykke han var overbevist, men at det rigtignok var meget vanskeligt at overbevise ham på dette punkt⁵. Hvor han (i epistel 79) identificerer fattigdom og doven- skab, undtager han udtrykkelig dem, der er blevet fattige uden

¹ Heckscher, anf. skr. II, 270.

² Anf. skr. II, 152.

³ C. O. Bøggild-Andersen: Hannibal Sehested I (1946), 64.

⁴ S.S. V, 605 ff.

⁵ Th. A. Müller: Afhandlinger, 151.

egen skyld, og som derfor bør hjælpes. I denne sidste henseende afviger hans tankegang ikke meget fra den i fattigforordningerne 1708¹, iflg. hvilke uforskyldt fattige, som var uarbejdsdygtige, skulde understøttes. Om den arbejdstvang for alle, værdige som uværdige, arbejdsføre fattige i købstæderne, der af hensyn til manufakturerne i princippet blev fastsat i fattigforordningen for købstæderne og landet (I, § 6), har Holberg vistnok ikke udtalt sig.

Der er ovenfor nævnt eksempler på, at Holberg gentager tanker, som allerede havde været fremme herhjemme. På andre punkter udtrykker han klart, hvad der utvivlsomt var manges udtalte mening, ikke mindst i københavnske borgerlige kredse. Også dette er en historisk gerning. For den følgende tids opinion fik han bl. a. betydning ved skarpere og med videre socialt sigte, end det vistnok tidligere var sket på dansk grund, at formulere et samfundsborgerideal, og dermed en målestok for social vurdering af mennesker, der i en væsentlig henseende afveg fra den lutherske: den dygtige mand, hvis dygtighed viser sig i, at han kan samle velstand. Dette ideal, som Holberg støttede med sin mægtige litterære autoritet, havde han fundet realiseret bl. a. hos sig selv, i den bergensiske handelsstand, hos hollænderne og naturligvis også i sine danske omgivelser. Det er ikke snævert socialt begrænset. Navnlig bør det fremhæves, at det ikke er et ensidigt købmandsideal. Holberg havde handelstalant, men han var også en administrativ begavelse, og som skabende ånd — han følte sig jo først og fremmest som forfatter — havde han naturlig sympati for den egentlige produktive side af den økonomiske virksomhed, jfr. hans tilfredshed ved på sine godser at have givet »nogen skikkelse til et forvirret kaos«. Imidlertid passede dette ideal foreløbig bedst til den middelstand, hvis konturer skimtes i hans forfatterskab. I den er der fra begyndelsen plads for embedsmænd og akademikere, og små hundrede år

¹ Holbergs ønske om, at folk skulde anbringes i deres bestilling efter kyndige mands skøn om deres evner, var til en vis grad imødekommet i fattigforordningen for købstæderne og landet (I, § 7), der pålagde fattiginspektørerne at erkyndige sig vel »om fattige drengborns naturel« og sætte de læselystne og velbegavede i latinskole. Jfr. frdn. for København §§ 16 og 17.

senere, da det sidste element havde fået større vægt, skulde middelstanden kræve den politiske magt som »folkets kerne, den selvstændige og intellektuelle bestanddel af samme«.

Til Holbergs samfundsborgeriideal svarer en side af hans morallære (atter sammenhængende med en tendens i hans naturel), der advarer mod heroisk overdrivelse af dyden og anbefaler forudseenhed og forsigtig klogskab. Også heri viser Holberg sit slægtskab med Locke. Bertrand Russell finder, at forudseende klogskab (prudence) er det centrale begreb i Lockes etik, og han understreger forbindelsen med den samtidige sociale og økonomiske udvikling i England: *Emphasis on prudence is characteristic of liberalism. It is connected with the rise of capitalism, for the prudent became rich while the imprudent became or remained poor*¹. Mens den lutherske lære om troskab mod kaldet i sine konsekvenser kan føre til en demokratisk menneskevurdering, peger Holbergs samfundsborgeriideal mod liberalismen. Til gengæld blev det ideal af en fra lærdom forskellig dannelse, som man kan læse ud af hans skrifter, senere, f. e. af folkehøjskolens mænd, brugt som våben i kampen for en demokratisk kultur. I det hele har Holbergs hang til spøgefulde paradokser, muligheden for at betragte hans digteriske personer som forfatterens talerør — her med forsæt ikke udnyttet — forskellen mellem hans ungdoms og hans alderdoms opfattelse i visse henseender og ikke mindst hans tilbøjelighed til samtidig eller næsten samtidig at forfølge modstridende tankegange og fremsætte stik modsatte påstande — skarpt fremhævet af Billeskov Jansen — bevirket, at eftertiden i hans forfatterskab har kunnet hente argumenter for vidt forskellige standpunkter — også sådanne, der afviger fra de faste linier i hans sociale menneskevurdering, som her er søgt trukket op.

¹ *History of Western Philosophy* (1946), 638.

Resumé.

Die vorstehenden seiten sind eine vorarbeit einer behandlung der geistigen voraussetzungen des dänischen liberalismus und der dänischen demokratie im 19. jahrhundert. Der verfasser sucht bei einigen dänischen schriftstellern von der reformation bis zum anfang des 18. jahrhunderts und bei dem dichter Ludvig Holberg (1684—1754) den wertmesser, den sie für die soziale menschenbewertung anlegen. Er findet bei dem bischof Peder Hersleb (1689—1757) eine annäherung an eine demokratische soziale menschenbewertung. P. H. lehrt, dass geistliche, je nach der berufstreue, die sie an den tag legen, von rechtschaffenen menschen geehrt werden müssen, ohne rücksicht auf den jeweiligen geistlichen rang. Denselben gesichtspunkt scheint er jedoch laien gegenüber nicht walten lassen zu wollen. — Holbergs »gleichheitsgefühl« wird oft überschätzt. Weder durch das naturrecht noch von anderen seiten scheint er in demokratischer richtung beeinflusst zu sein. Seine sympathie war überwiegend für eine stabile soziale gliederung, jedoch: freie bahn den talenten und die gleichen möglichkeiten zu beamtenstellungen und beförderung für adel und »mittelstand«. Die verwendung dieses wortes darf als ausdruck einer lockering der alten standesbegriffe angesehen werden. Als soziales ideal begegnet man bei L. H. dem tüchtigen mann, dessen tüchtigkeit sich in seiner eignung zum geldverdienen zeigt. Hierdurch und durch seine unterstreichung von der »æmulation« als bestandteil der tüchtigkeit unterscheidet L. H. sich von der lutherischen soziallehre. Obschon vom merkantilismus stark beeinflusst, redet er aus staatswirtschaftlichen rücksichten einem privateigentumsrecht, das für breite schichten der bevölkerung gelten soll, das wort. Während die lutherische lehre von der berufstreue in ihren äussersten folgerungen eine demokratische menschenauffassung zur folge haben kann, ist L. H. in gewisser beziehung als ein vorläufer des liberalismus anzusprechen.

Treschow, Hambro og statslånet 1849.

AF

KJELD WINDING

De diplomatiske forhandlinger i London i foråret 1849 står som en temmelig ufrugtbar episode i treårskrigen historie. Forhandlingerne tjente i nogen grad til at klargøre, på hvilket grundlag man eventuelt kunne enes; men resultat gav de ikke. Den gamle konferensråd Treschow, der i november 1848 havde påtaget sig hvervet som dansk forhandler, kunne bagefter se med større tilfredsstillelse på de få julidage i Berlin og København, hvor Reedtz og han drev våbenstilstanden igennem, end på de lange måneder i London, hvor man havde vekslet note på note med Palmerston og Bunsen. Adskilligt vigtigere end denne noteveksling var, at Treschow under sit ophold i London fik sluttet sterlinglånet af 23. februar 1849, det såkaldte første Hambro'ske lån. At Danmark på dette tidspunkt, omtrent samtidig med at våbenstilstanden blev opsagt, kunne gennemføre et statslån på London-markedet med nogenlunde gunstigt resultat, følte som en sejr, så meget mere, som det i det første krigsår havde været praktisk talt umuligt at få et udenlandsk lån i stand.

Fremstillingen er i første række bygget på pakken »Diverse akter ang. lån i London 1849—1863« (Ktr. f. udenl. betalinger) — i det flg. citeret Div. akter — og den delvis tilsvarende korrespondance i Treschows papirer (RA). Hvor intet særligt er anført, findes de citerede breve her. Direktionen for Danmarks Nationalbank har givet adgang til at benytte bankens arkiv, og godsejer Fritz Michael Treschow, Larvik, har tilladt mig at anvende nogle papirer fra den store samling Treschow'ske breve på Fritzøe.

De danske finanser havde stået gunstigt, da den slesvigholstenske rejsning begyndte. Gennem mange år havde man regelmæssigt betalt af på statsgælden, Danmark kunne anses for en solid debitor. De 3 % obligationer, som udgjorde hovedmassen af statens udenlandske gæld¹ — det Wilson'ske lån af 1825, der i 1837 var gået over til Rothschilds — noteredes nytår 1848 til 82—83 i København og Hamburg og til samme kurs i London endnu i begyndelsen af februar². Staten havde et betydeligt reservefond i kontanter og værdipapirer, og skønt slesvigholstenerne bemægtigede sig næsten 2 millioner rd., da rejsningen begyndte, kunne man klare sig gennem 1848 uden at optage større lån. Krigen finansieredes gennem udstedelse af rentebærende kreditbeviser — de skulle indløses senere med de penge, der kom ind gennem ekstraskatter — og iøvrigt brugte man af aktiverne³.

Det var et held, at regeringen ikke var tvunget til at rejse udenlandske lån i 1848. Der var ringe tillid til de krigs- og revolutionsramte staters papirer. De danske 3 % obligationer havde ikke reageret ved tronskiftet i januar, heller ikke ved de første revolutionsmeddelelser fra Paris, der fik kursen på engelske consols til at synke kendeligt på London-børsen. Men omkring 7. marts begyndte faldet. I midten af marts var kursen på danske 3 % obligationer omkring 76 i København, 70—71 i Hamburg; i april—maj gik kursen under 70 — 9. maj var den helt nede på 58 i Hamburg — for så atter at rette sig over 70 i juli. Efter forholdene var det ikke katastrofalt. Engelske, hollandske og russiske papirer faldt også på London-børsen med 10 eller mere, for slet ikke at tale om franske statsobligationer,

¹ Af en statsgæld på 105 mill. rd. (nytår 1848) var 41.4 mill. «udenlandsk», heraf 37.6 mill. af det Wilson'ske lån (Scharling i Danmarks Statistik IV, 283).

² Kurserne efter Berlingske Tidende og Times. Danske papirer noteredes dog ikke regelmæssigt på London-børsen, nogle af kursansættelserne kan være nominelle, og de dage, hvor man snarest måtte spejde efter svære fald, er danske statsobligationer ojsynlig ikke blevet omsat.

³ Nationalbanken havde i foråret og sommeren 1848 ydet to lån på i alt 850.000 rd.

og kursen for de danske papirer turde da snarest afspejle tillid til, at Danmark klarede sig. Men at rejse et større lån i udlandet til finansiering af krigen syntes udelukket. Regeringen ville gerne, den prøvede i Petersborg, den henvendte sig underhånden til Insinger & Co. i Amsterdam, men forgæves; og, som man mistrøstigt skrev i eftersommeren 1848: »selv i London, hvor der dog ikke mangler penge til løbende pengeomsætninger, diskonteringer o. s. v., er man under de nærværende kreditforhold uvillig til at gå ind på noget lån for længere tid«¹. Endnu i oktober var stillingen sådan i London, at man snart sagt måtte foretrække enhver anden udvej end et udenlandsk lån.

Hidtil havde man altså kunnet klare sig igennem. Men det var givet, at man i det lange løb ikke kom uden om at rejse lån. Det var svært for kongeriget at bære renter og afdrag af hele monarkiets statsgæld; og militærudgifterne kunne nok begrænses noget efter våbenstilstanden, men chancerne for fred i 1849 var ikke store. I hvert fald måtte man have så mange penge til rådighed, at det var klart for Preussen og de andre magter, at Danmark var i stand til at genoptage fjendtlighederne. Hvis der kom krig i 1849, måtte man regne med militærudgifter på 12 millioner rd., praktisk talt en fordobling af budgettet; selv om man skar ned på andre udgifter, skulle man dække et underskud på 10 millioner.

Det virker karakteristisk, at man veg tilbage for at rejse dette beløb gennem alvorlige skatteforhøjelser. Det havde vel

¹ Finansministeriets forarbejder til den 8.11. forelagte finansplan: »Finansminister A. W. Moltkes papirer. Kgl. reskripter og resolutioner, koncepter til forestillinger, materialer m. v. 1839—49« (finansmin.). I pakken »Af finansminister greve A. W. Moltkes papirer 1834—1848« (finansdeputationen) findes brev fra Schiern 5.7.1848 om det mislykkede forsøg i Rusland og et brev af 7.7. fra Nicolaj Holten til Johnsen, hvor Holten ser ret pessimistisk på sine forsøg på at få noget ud af C. J. Hambro & Son. Iflg. en note s. st. havde man gennem Smidt & le Maire søgt forbindelse med baron A. Stieglitz om et lån på 10 mill. sølvrubler; men den russiske regering ønskede det ikke, iflg. Schierns brev, skont Nesselrode og tronfølgeren havde udtalt sig til fordel for Danmark i finansrådet.

ikke manglet på offervilje blandt befolkningen, da krigen brød ud; men det kunne ikke nægtes, at tillid og begejstring var kølnet adskillige grader siden april måned. De ekstraskatter, man havde gennemført, var for så vidt brugt på forhånd, som man havde udstedt kreditbeviser for dem, og man kviede sig ved at gå videre i den retning. A. W. Moltke og hans rådgivere i finansadministrationen viste især uvilje mod tankerne om en indkomstskat: »uendelig inkvisitorisk«, skrev Moltke.

Der var den udvej at bruge videre af aktiverne. Det var en højst ubehagelig udvej. Omkring 1. april havde man haft en beholdning på ca. 10 millioner rd.; men heraf var kun 3.9 millioner kontanter, sølvbarrer og let realisable papirer, og dette, regnede man, ville være opbrugt omkring nytår 1849. Praktisk talt hele resten bestod i 3 % statsobligationer af Wilson-lånet til en pålydende værdi af £ 825.750; de var købt til kurs 80—81 og stod altså staten i godt 6 millioner rd. (£ 1 lig $9\frac{1}{8}$ rd.). Under normale forhold var det en rimelig anvendelse af reservefondet: de gav god rente og var lette at realisere¹. Men nu var kursen 70 eller derunder, og kastede man et større parti ud på markedet, betød det svære tab. Og dog foretrak man den udvej frem for yderligere krigsbeskatning; man tør vel se dette som et af mange tegn på, hvor svagt martsministeriet følte sig, og hvor nødtigt man gik til en virkeligt alvorlig beskatning af de befolkningslag, der bedst kunne bære byrderne. Da rigsforsamlingen mødtes, havde man afhændet obligationer for £ 220.000 med et netto-udbytte af 1.310.000 rd.; de var gået ud på det londonske marked gennem C. J. Hambro & Søn, overvejende til kurs $69\frac{1}{2}$ ². Det var, skrev man i ministeriet, den slags tab, man måtte finde sig i under krigsforhold. Hyggeligt var det ikke,

¹ Jf. redegørelse i pakken »Regnskab for de til finansernes reservefond samt til hjælp ved statsgældens forrentning og afbetaling henlagte aktiver pro 1848«.

² Salgene foregik 15.8—5.9., jf. Ktr. f. udenlandske betalinger, journ. 1848. Hambros breve er kun delvis bevaret, spredt i bilag til journ. for indkomne sager og bilag til regnskabsjournalen. Sponneck havde den dristighed at fortælle rigsforsamlingen 16.12., at salgene var sket til kurs 75.

men det kunne siges, at det i alle fald var billigere end at rejse statslån i London.

Spørgsmålet var, om man da ikke kunne rejse et indenlandsk lån. Militærleverancerne regnedes at have skabt en vis penge- rigelighed blandt forretningsfolk; og erhvervslivet lå ret stille, så at der ikke var større efterspørgsel efter ledig kapital. Regeringen blev i sine overvejelser påvirket af en artikel i »Fædre- landet« 11. september af bladets finansielle medarbejder dispa- chør Abraham Wessely. Wessely frarådede obligationssalgene og anbefalede at rejse et indenlandsk statslån med fornøden høj rente gennem private bankierer; amortisation, rentebetalin- ger og indkassering af de dertil nødvendige statsindtægter kunne ordnes af nationalbanken på samme måde, som man anvendte ved afviklingen af 12-million-sagen efter ordningen af 1838. Det gav obligationsejerne den bedst mulige sikkerhed. Wessely be- mærkede iøvrigt, at man godt kunne have krævet større ekstra- skatter. Allerede 13. september udtalte A. W. Moltke i stats- rådet, at man, samtidig med at fortsætte obligationssalgene, ville overveje et lån efter Wesselys plan.

Naturligvis kunne staten få en god del af det kalkulerede underskud dækket gennem et indenlandsk lån. Men rimeligvis ville det medføre en følelig og upopulær kreditstramning, selv om Wessely antydede, at de private bankierer kunne trække udenlandsk kapital til. Dyrt blev det sikkert; de københavnske pengemænd var vel næppe så patriotiske, at de undlod at ud- nytte statens vanskeligheder og trykke kursen. I statsråds- mødet 7. oktober foreslog finansministeren ikke at gå til private bankierer, men til nationalbanken, og det vedtoges, at man skulle bede banken negociere et lån på 5 millioner rd.¹

Et forslag af den art var egnet til at vække den stærkeste modstand i en periode, hvor man endnu havde 1813 i frisk

¹ Afskrift af statsrådsvedtagelse af 7.10.1848 i »Diverse akter«. Eks- trakt af Moltkes redegørelse i statsrådet i Den kgl. bankkommissærs papi- rer, 1818—69 Diverse VIII; s. st. bankdirektionens trykte indstilling til repræsentantskabet 16.10. og den samlede bankbestyrelses svar til Barden- fletth.

erindring. Det er karakteristisk, at Moltkes anmodning, der 13.10. oversendtes til banken gennem Bardenfleth som bankkommissær, i bankens direktionsprotokol omtales som et »forlangende«¹. I sin indstilling til repræsentantskabet erklærede direktionen, at man ikke havde kompetence til at optage lån i et banken uvedkommende øjemed, banken kunne ikke pådrage sig ansvar som debitor for et lån til statskassens brug, og det ville også svække dens kredit.

Allerede før bankbestyrelsen holdt det afgørende møde, kunne da »Flyveposten« erklære, at regeringens henvendelse ville blive afvist. Det var i sin orden, sagde bladet: banken havde gjort tilstrækkeligt ved at diskontere kreditbeviser (et ømt punkt at røre ved; banken havde protesteret mod kreditbeviserne som lovligt betalingsmiddel). Lånet kunne hæmme bankens kreditgivning, banken skulle tjene erhvervslivet, ikke staten; og rent principielt burde man afslå alt, hvad der kunne bringe rigsdalerkursen i fare. Ville udlandet ikke yde lån, måtte man prøve Wesselys forslag².

Ved den samlede bankbestyrelses møde 19. oktober prøvede Bardenfleth at berolige: regeringen ville ikke gøre banken til debitor, men til mellemmand mellem staten og de private långivere. Men repræsentantskabet sluttede sig ganske til direktionen, og det udtaltes, at banken ikke engang kunne indbyde til tegning af statslånet. Derimod ville banken gerne påtage sig at ordne amortisation og rentebetaling, som Wessely havde foreslået³.

Umiddelbart efter trådte den grundlovgivende rigsforsamling sammen, og her måtte der forelægges en finansplan. Ud-

¹ Direktionens Protokol 24.10.1848 (pag. 92). — L. N. Hvidt havde 18.9. i statsrådet meddelt, at han efter løfte ville gå af som minister for at genindtræde i bankdirektionen. Han var endnu minister, da statsrådet godkendte Moltkes forslag, og ses ikke at have protesteret.

² Flyveposten 17.10.

³ Nationalbankens repræsentantskabsprotokol og direktionsprotokol nøjes med at referere regeringens henvendelse, direktionens betænkning, Bardenfleths erklæring og det endelige svar, og heller ikke bilagene belyser diskussionen. Bardenfleths svar til finansministeriet 20.10 i »Diverse akter«.

kastene i A. W. Moltkes papirer viser, hvor vanskelig opgaven faldt finansledelsen¹. Efter nederlaget over for banken overvejede man at udbyde et statslån på 7 millioner til 6 %; hovedsagen var at få en antagelig kurs, så kunne man altid senere — »inden få år« — gå til en konvertering.

Man endte med at foreslå lidt af hvert. I sin tale i rigsforsamlingen 8. november fremlagde A. W. Moltke følgende plan, at det kalkulerede underskud på 10 millioner skulle dækkes dels ved videre obligationssalg (2 millioner — dette på et tidspunkt, hvor Hambro havde måttet indstille salgene i London under komplet stagnation)², dels ved ekstraskatter (2 millioner) og udstedelse af nye kreditbeviser (1.330.000 rd.); resten skulle så skaffes gennem et indenlandsk 5 % statslån på 6 millioner. Nationalbanken ville ordne rentebetalinger og amortisation, men Moltke fandt det heldigst at understrege, at banken ikke herved påtog sig nogensomhelst garanti.

Der fulgte ikke nogen debat i forsamlingen. Men forslaget kan ikke have virket tillidsvækkende. Wessely rykkede ud med en serie artikler i »Fædrelandet«, hvor han tog hårdt fat på Moltke: hvad var det dog for et finansstyre, der i foråret 1848 ikke havde kunnet give stænderne en fyldestgørende oversigt over finansernes stilling? hvorfor kunne man stadig ikke få en præcis redegørelse for det overskud, der måtte foreligge fra 1847? hvad var det for en opstilling, der opførte obligationer som kontant beholdning? Han ville ikke på nogen måde angribe A. W. Moltke som regeringschef eller drage hans retskaffenhed

¹ A. W. Moltkes papirer 1839—49 har 3 forslag: en redegørelse fra aug.—sept., der diskuterer muligheder uden at opstille konkret plan; en senere »nota« (renskrift med randnoter af Moltke) synes beregnet for statsrådet efter bankens afslag, men »ikke afbenyttet«; foreslår 6 %-lån, ret pessimistisk. Yngst, efter 23.10., er en gennemrettet koncept, der foreslår lån på 5 millioner, men ellers stemmer overens (til dels verbalt) med Moltkes tale i forsaml. 8.11.

² Ktr. f. udenl. betalinger, journ. f. indkomne sager, referat af Hambros breve 13.10., 7.11., 21.11. Hambro havde i okt. fået tilsendt obligationer for £ 200.000, men fik kun solgt 8.000. Kursen var 64—62 i London, under 62 i Hamburg. Hambro tilskrev det frygt for uroligheder på fastlandet.

i tvivl, men det måtte være indlysende, at Moltke ikke duede til at lede finanserne under konstitutionelle forhold. De konservative blade tog ikke til genmæle. Da Wesselys artikler fremkom, befandt man sig midt i ministerkrisen — krigen har vel skullet føres over i de konservatives lejr — og i sit sidste indlæg vendte Wessely sig da til Moltkes efterfølger, finansminister Sponneck, bl. a. med yderligere kritik af obligationssalgene. Wessely antydede, at ejerne af de 3% obligationer kunne have grund til utilfredshed, når staten åbent indvarslede store salg og dermed skabte kursfald¹.

Den skarpeste kritik af A. W. Moltkes finansplan kan dog siges at være leveret af den nye finansminister. Sponneck kuldastede fuldstændig Moltkes plan, opgav obligationssalgene som uheldige og bad i stedet om frie hænder til at rejse et statslån på 7 millioner. Også ekstraskatterne forkastedes; i stedet ville man, når den sidste del af kreditbeviserne indløstes, i december 1849 udstede nye kreditbeviser for 4 millioner rd. Moltke støttede loyalt Sponneck overfor den grundlovgivende rigsforsamling ved fremlæggelsen 16. december.

Bruddet er så skarpt, at man fristes til at tale om et systemskifte. Men kovendingen skyldtes nu ikke alene, at der var kommet en ny finansminister. Afgørende turde have været, at man havde fået grund til at håbe på et udenlandsk lån. Der var stor pengeligelighed i London. Det kunne være tvivlsomt, om man fik noget ud af Rothschilds — der havde været sådanne rivninger i 1848 om administrationen af Wilson-lånet, at man gerne havde taget det fra Rothschilds, hvis man havde kunnet komme af sted med det². Men Carl Hambro, der i oktober 1848 havde ordnet statslån for Norge og Sverige sammen med Carl

¹ Fædr. 14.—17.11. 21.11. s. st. fraråder »En Kjobmand« lånet, og retter svære angreb på obligationssalgene og på Moltke, der aldrig rådfører sig med børsens mænd; hellere må man rejse et par millioner gennem domænesalg (hvad Wessely havde frarådet). Er det Alfred Hage?

² Gesandten, Reventlow, var ivrig for at få forretningerne overført til Hambro, især brev af 3.8.1848 (gesandtskabsarkivet, korr. vedr. danske statslån 1825—67).

Heine i Hamburg, skrev 1. december til den afgående leder for statsgældsadministrationen, Nicolaj Holten, at han anså det for muligt at rejse et dansk 5 % statslån på £ 1.000.000 til kurs 90¹. Sponneck kunne da ved forelæggelsen af sin finansplan i rigsforsamlingen antyde chancerne i udlandet; men iøvrigt må Sponneck have besluttet et sådant forsøg i London, inden han fik det omtalte brev fra Hambro i hænde. Treschow, der ved dannelsen af novemberministeriet havde påtaget sig at rejse til London og tage del i fredsforhandlingerne, havde i hvert fald, inden han 4. december forlod København, lovet Sponneck at indlede forhandlinger om et statslån i England².

Treschow var 62 år. Han var kendt som en betroet mand, der gennem en menneskealder havde været en af landets mest fremtrædende advokater og havde haft et utal af tillidshverv. Han var meget velstående. Foruden Brahesborg på Fyn ejede han de mægtige godsområder i Syd Norge, der tidligere havde hørt under grevskabet Laurvigen, med omfattende tømmereksport og Norges største jernværk. Treschow var en varsom forhandler og elskværdig selskabsmand, men kunne om fornødent optræde særdeles myndigt. Han var moderat konservativ og havde gjort sig meget gældende som stændermedlem i Roskilde 1835—40. Her i 1848 stod han A. W. Moltke nær og deltog i forhandlingerne, der gik forud for dannelsen af novemberministeriet; han var såre tilfreds ved at se Monrad og Lehmann gå af.

Da ministeriet var dannet og sendelsen til London besluttet, anvendte Treschow et par uger i København på at sætte sig ind i de udenrigspolitiske akter — han blev oprørt ved at se Knuths depecher fra efteråret og fandt, at det næsten måtte

¹ Kopi af privat brev i Diverse akter. De foregående breve savnes, men det fremgår, at Holten 22. november har rejst problemet om statslån. Hambro har spurgt sig for; alle har da spurgt ham, om et sådant lån var sanktioneret og garanteret af den nye rigsdag.

² Sponnecks brev til Treschow 19.12. henviser til Treschows »gode tilsagn«.

have »rablet for ham«¹ — og 4. december tog han afsted sammen med den danske gesandt i London, grev Reventlow. De medførte en instruks, der stod stejlt på det danske standpunkt og ikke åbnede mulighed for fred, med mindre de andre magter fuldstændig skiftede politik, og som heller ikke gav besked om Danmarks planer med hensyn til Sønderjyllands stilling. Foreløbig trak det ud med forhandlingerne, og den tyske gesandt i London, Bunsen, rejste i januar til Tyskland for at skabe forståelse mellem Frankfurt og Berlin. Denne mindre høflige optræden passede de danske forhandlere fortræffeligt: de kunne udbygge forståelsen med den russiske gesandt i London, Brunnow, og man fik tid til at få statslånet i orden, inden det blev klart, hvor ringe udsigt der var til fred.

Der var ikke kapitalmangel i London. Men der var stor mistillid til udviklingen på fastlandet og til statsobligationer herfra. I sin årsoversigt nytårsdag 1849 skrev »Times«, at det engelske erhvervsliv stod gunstigt, consols var steget, og der var penge­rigelighed. Udlandets stater ønskede lån, både Frankrig, Østrig, Preussen, Danmark og de italienske stater; men, skrev »Times«, på dette punkt havde England gjort sine erfaringer. Krig skulle forhindres; »one of the best preservatives of peace will be found in the impossibility of raising supplies in our market«. — Det ville da være afgørende, om London havde tillid til Danmarks fredsvilje, og om pengerigeligheden og den lave rente ville fortsætte så vidt, at den ledige kapital satte sig ud over bladens advarsler og greb tilbudet om et statslån til høj rente og nogenlunde lav kurs. Der var livlig handel med amerikanske statspapirer, hvor Baring Brothers havde store interesser², og netop nu begyndte der at komme sådanne meddelelser fra Kalifornien, at »Times« fandt det betimeligt at advare mod »the blind impulse of greed«³. Hambro havde allerede i december

¹ Brev 3.12. til sønnen Michael Treschow på Fritzoe værk ved Larvik. Om Treschows forhold til Knuth i november 1848 og Treschows karriere og formueforhold henvises til nærværende forfatters 1951 udgivne biografi.

² Economist 20.1., Times 16.2.

³ 12.1.

haft bedre held med at sælge 3 % obligationer¹, og 2. januar mente han, at publikum ville få mere smag for fastlandets fonds, når pengerigeligheden efter nytår øgedes ved dividendeudbetalingerne.

28. december modtog Treschow nærmere besked fra Sponeck om statslånet². Efter forelæggelsen i rigsforsamlingen mente Sponeck, at stemningen der var god. Finanserne var vel i øjeblikket ikke hårdt trængt — faktisk sluttede året med langt større kassebeholdninger, end man havde ventet et par måneder før³ — men det belejlige øjeblik måtte ikke forsømmes, og Treschow måtte ikke risikere noget »blot for muligt at opnå en favør af enkelte points«. Sponeck gentog Hambros håb om at gennemføre et 5 % lån til kurs 90 og anbefalede i almindelighed Treschow at anvende Hambro; kunne »noget slags opmærksomhed eller udmærkelse« stimulere Hambros iver, måtte Treschow gerne sige til⁴.

Det fremgår tydeligt af Hambros brev til Hollen 1. december 1848, at han var livligt interesseret i et dansk statslån, selv om han erklærede, at han ikke selv ville slutte lånet og få udseende af at ville berige sig. Han havde indtrængende henstillet at lade Treschow ordne den sag. Treschow, der kendte Carl Hambro fra hans ungdomsdage i København, men ellers ikke synes at have haft megen forbindelse med ham⁵, var naturligvis indstillet på at udnytte den 41-årige bankiers erfaring og forbindelser i London, og det var givet, at Hambro under en eller anden form kom til at deltage i lånet. Men i første omgang fandt Treschow det dog bedst at søge forbindelse med de største huse: Rothschilds og Baring Brothers. Treschow har efter alt at dømme

¹ 22.12. til ktr. f. udenl. betalinger. Hambro nævner, at Globe 20.12. har advaret mod udenlandske lån. Obligationssalgene synes herefter standset.

² Sponeck til Treschow 19.12.

³ Jf. Sponeck i folketinget 22.2.1850.

⁴ Treschow til finansmin. 2.1.1849: Hambros »interesse og iver for sagen i dette øjeblik er så stor, at jeg holder for, at et udvortes tegn for tiden mere ville skade end gavne«.

⁵ I brev til Michael Treschow 23.5.1848 anså Treschow nærmest C. J. Hambro & Son for en modstander.

ikke kunnet udstå Rothschilds; derimod havde han forbindelse med Baring Brothers fra sin sagførertid¹, og han benyttede snarest muligt en given lejlighed til at tale med husets disponent, Bates, der også var associé i firmaet. Bates var elskværdig nok, da Treschow opsøgte ham, men fremhævede, at der var almindelig mistillid i London til fremmede statspapirer; han lovede at tale med sine kompagnoner og derpå henvende sig til Treschow.

Nytårsdag 1849 opsøgte Treschow derpå sammen med Carl Hambro baron Lionel Rothschild, »der holdes for den mest betydende og civiliserede af huset«. »Jeg havde imidlertid lejlighed til at erkende, at der hører resignation til at underhandle med disse nybagte pengebaroner, men da det var mig af vigtighed at komme til kundskab om hans virkelige mening, så fandt jeg min regning ved at være udholdende. Resultatet af denne lange konference var, at baronen, som i begyndelsen aldeles havde afslået at indlade sig angående noget lån, endeligen erklærede at ville tage dette i kommission«. Rothschild havde lovet, at Treschow skulle høre nærmere fra ham, »hvorpå jeg dog ikke stoler«. Meget værre var, at Lionel Rothschild mente, at et 5 % lån kun kunne afsættes til 80 eller noget derover. Treschow protesterede: man måtte dog tage hensyn til de danske financers gode tilstand. Rothschild svarede, at han havde den størst mulige agtelse for de danske finanser og den danske ordholdenhed — men praktisk talt alle stater søgte lån for tiden; man behøvede kun at se på de hollandske og belgiske papirers kurs for at forstå, at der ikke kunne ventes mere, og brød krigen ud, mente Rothschild, at der ikke kunne sælges en eneste obligation.²

Nu var Lionel Rothschild vel ikke den, der stillede sig alt for imødekommende og spåede høj kurs ved begyndelsen af den slags forhandlinger; han kan også have været påvirket af huset

¹ Om tilgodehavender i dansk Vestindien; Treschow førte sagerne i forening med Blechingberg (Højesteretsdomme 30.3.1832, 12.6.1837).

² De indledende forhandlinger med Baring Brothers og Rothschilds: Treschow til finansmin. 2.1.1849.

Rothschilds vanskeligheder i Frankrig og Italien og det forestående lån til Østrig, rent bortset fra de brydninger, der havde været med den danske gesandt i det forløbne år. Men det følte næsten som en nådessaag, at huset Rothschild bare tog et lån i kommission for den danske stat. At Rothschilds kunne overtage lånet selv på egen regning og risiko, kom øjensynlig slet ikke i betragtning.

Dertil kom endda, at der omkring nytår gik rygter om, at Danmark en af de første dage ville genoptage krigen. »Times« bragte tyske meddelelser om, at det danske angreb kom 6. januar. »Der er sørget for, at dette rygte bliver gendrevet«, skrev Treschow til Sponneck. I sig selv var det en fantastisk tanke, at Danmark skulle genoptage kampene på et tidspunkt, hvor man ikke kunne sætte flåden ind, men ikke desto mindre fandt Treschow det tvivlsomt, om dementiet ville blive troet. Krigsrygterne svirrede på børsen, og så længe det var tilfældet, nyttede det ikke at tale om danske statslån. Det blev understreget eftertrykkeligt, da Hambro gennem en mægler lod udbyde et lille parti danske 3 % obligationer: de var ikke til at sælge¹. Treschow var meget nedslået, så meget mere, som Bates ikke holdt sit løfte om at opsøge ham.

Starten havde da været så temmelig ugunstig.

Imidlertid svingede stemningen hurtigt på børsen, da det varslede danske angreb i Sønderjylland udeblev. 12. januar skrev Treschow til Sponneck, at London nu snart troede lige så fast på freden, som man tidligere havde troet på krig. Nu måtte øjeblikket benyttes, regeringen måtte beslutte sig og hurtigst muligt sende Treschow den fornødne fuldmagt. I en samtale med Hambro havde Lionel Rothschild spurgt efter Treschow; Hambro svarede, at Treschow havde følt den første samtale så lunken og kold, at det var naturligt nok, at han holdt sig tilbage. Men tråden var altså ikke knækket.

¹ Treschow til finansmin. 5.1. Krigsrygterne i Times 2.—5.1., dementet 8.1. efter »letters from Copenhagen«.

Yderst ubehageligt var det, at man ikke kunne drive noget anset hus længere end til at tage et dansk statslån i kommission. Man risikerede, at staten praktisk talt intet fik ud af det. Undgik man krig, kunne obligationerne nok sælges, men det var jo netop til krigsformålet, at man overhovedet ville stifte lån. Treschow ønskede da lånet bragt i stand hurtigst muligt, inden de diplomatiske forhandlinger kom i gang og krigen rykkede nærmere. Og da man nu altså måtte nøjes med kommissionsordning, ville Treschow for det første stive lånet af ved at flere ansete huse slog sig sammen om sagen, og yderligere skulle man få dem til hver for sig at overtage en nogenlunde betydelig post obligationer. Så havde staten i det mindste fået sikkerhed for de penge. Hambro var villig, mente Treschow. Spørgsmålet var, hvem man ellers kunne få med.

Treschow gik ikke selv til Lionel Rothschild, men lod Hambro føle sig for. 12. januar prøvede da Hambro at skaffe et uofficielt tilbud fra Rothschild, men hvad han fik, var »af den beskaffenhed, at jeg ikke ville indlade mig på det«, skrev Treschow. Rothschilds vilkår synes at have været 2 % i provision, ret til at overtage en vis masse obligationer til kurs 85, men ingen forpligtelse; Hambro og Rothschild skulle i fællesskab give den danske stat et forskud på £ 300.000, men med krav om tilbagebetaling, hvis obligationssalget ikke indbragte tilstrækkeligt. Og det tilbud blev endda givet ganske uforbindende¹.

Baring Brothers lod stadig ikke høre fra sig. Det var irriterende; Treschow havde brug for nogen, der kunne spilles ud mod Rothschild. 18. januar tog han tyren ved hornene og op søgte Bates, men det hjalp ikke. Bates erklærede, at Londonmarkedet ikke ville aftage fremmede obligationer, og firmaet manglede de fornødne forbindelser på fastlandet; man havde overvejet sagen på det nøjeste, men turde ikke indlade sig på

¹ Ved Treschows brev til Sponneck 20.2. ligger en hastigt skrevet note på engelsk (Hambros hånd): et ganske løst forslag, der stemmer med Treschows brev til finansmin. 12.1. og tilhørende notitser bl. Treschows papirer. Formentlig er dette Hambros optegnelse under samtalen med Rothschild 12.1.

et dansk statslån. Efter anmodning af Treschow udtalte Bates sig i almindelighed om chancerne for et 5 % lån: i betragtning af, at Sardinien forgæves »attråede og bønfuldt om et sådant lån til 65«, måtte Danmark anse sig for særdeles heldig ved at få 84—85 (med 2 % i provision) eller endog mindre¹.

Treschow fik det endelige afslag fra Baring Brothers 21. januar. Han havde da allerede i nogle dage arbejdet sammen med Hambro på at udforme en skitse til lånekontrakt enten for Rothschilds, Hambro og eventuelt flere, eller for Hambro alene. Carl Hambro havde allerede 12. januar ment, at man nok kunne få Lionel Rothschild til at vise lidt mere imødekommenhed. Hvis f. eks. Hambro pro forma overtog for £ 200.000 obligationer, kunne man måske lokke Rothschild til at tegne sig for lige så meget. Det havde Treschow ikke større tro til, »fordi jeg slet ikke stoler på Rothschilds«: de ville sikkert hverken tage £ 200.000 eller 100.000, de var bare ude efter de 2 % i kommission. Treschow foretrak et andet forslag, som han og Hambro havde udformet: af et lån på £ 800.000 kunne Hambro tage de 400.000 i kommission; resten skulle deponeres i nationalbanken i København, der så skulle låne staten 2 millioner rd. og være bemyndiget til at sælge obligationerne på det danske marked på regeringens limit. Hambro ville da støtte banken med en vekselkredit på £ 100.000. Treschow ønskede dog, at Hambro desuden garanterede i hvert fald £ 100.000 af de 400.000, han fik i kommission.

Treschow sendte disse forslag til Sponneck 19. januar og pressede samtidig på for at få en fuldmagt. Regeringen måtte give ham fuld myndighed her, ingen ville slutte kontrakt med den risiko, at regeringen i København senere nægtede godkendelse. Treschow kunne, skrev han noget irriteret, allerede have ordnet hele sagen, hvis fuldmagten havde været i orden. Det var muligt, at han kunne opnå højere kurs end 83, men garantere noget kunne han ikke, og stemningen var ikke så god som for en uge siden. 23. januar tilføjede han, at hvis nationalbanken ikke ville gå med på den foreslåede ordning,

¹ Treschow til finansmin. 19.1., 23.1.

kunne man trods alt forsøge et forlig med Rothschilds og tilbyde dem obligationer for £ 200.000, »noget hvortil man måske alligevel bliver nødt, efter at have indladt sig så vidt med dem«. Han vedlagde et detailleret kontraktudkast: lånet skulle være uopsigeligt i 15 år; långiveren fik 2 % i provision, men var forpligtet til at overtage £ 100 000; obligationer for £ 400.000 deponeredes i nationalbanken, der til gengæld lånte staten 2 millioner rd., men fik en vekselkredit på £ 100.000 af långiveren. »Hvad jeg ville have imod et sådant arrangement er, at man kun sikrer sig omtrent $\frac{1}{7}$ af lånet og lader det øvrige være afhængigt af konjunkturernes«.

Selv om Treschow var nok så fjendtlig stemt mod Rothschilds, måtte det være magtpåliggende at få dem med til at sikre en større del af lånet, hvis man på nogen måde kunne få dem til det. Markedet prægedes stadig af pengeregigheden; men, som Hambro 25. januar skrev til Treschow: når østrigske 5 %s obligationer stod i 79 $\frac{1}{2}$, ville 84—85 være »meget højt for et dansk lån«. Iøvrigt var øjeblikket ret gunstigt, idet consols var faldet lidt, men Rothschilds var samlet til familieråd i Frankfurt, formentlig om det østrigske lån, og det gjaldt om ikke at komme for sent¹.

Sponeck havde ved de første meddelelser fra Treschow ikke rejst indvendinger mod, at firmaerne kun tog lånet i kommission. Han var nedslået over, at der ikke var udsigt til en bedre kurs, men mente ellers, at selv en byrdefuld kontrakt ville finde godkendelse i rigsforsamlingen. Skulle alt andet svigte, var han indstillet på at foreslå et indenlandsk tvangslån².

Behandlingen af lånesagen i rigsforsamlingen gik tilfredsstillende nok, Sponeck fik sin bemyndigelse. Men det var med en vis beklagelse, at finanskomiteen gav ministeren frie hænder i så henseende. Og da sagen kom for i forsamlingen 13. januar, rejste Funder det ubehagelige spørgsmål, om Sponeck i givet

¹ Treschow til finansmin. 26.1.

² Sponeck til Treschow 9.1.: valget er »næsten alene« mellem udenlandsk lån eller indenlandsk tvangslån.

fald ville forsøge et tvangslån, og om forsamlingen også skulle bemyndige dette. Mens Funder øjensynlig var bekymret for denne mulighed og nærmest synes at have ønsket et dementi, tog Tscherning særdeles håndfast på sagen: pengene skulle skaffes, man måtte se i øjnene, at et tvangslån kunne blive nødvendigt, og det var fornuftigst at give regeringen bemyndigelse til det, da de kapitalstærke kredse ellers skruede kravene urimeligt i vejret. Sponneck vred sig kendeligt ved at få problemet præsenteret så eftertrykkeligt og åbent. Han havde ikke bedt om en sådan bemyndigelse, sagde han. Tscherning blev ved: jamen var det ikke ganske praktisk at have den? Så sagde Sponneck i den elskværdige tone, som han på det tidspunkt anvendte over for parlamentariske forsamlinger, at han ikke gerne ville nævne den mulighed her ved ministeriets start, og det kunne være skadeligt at foreslå den slags ting; regeringen skulle nok gå lempeligt frem¹. David sejlede til undsætning: det var helt forkert at tale om tvangslån nu, hvor der var udsigt til at rejse pengene ved et normalt statslån; det var ligesom at give en hær forholdsordrer for et nederlag².

Ved den afsluttende behandling 17. januar holdt David en tale, der synes omhyggeligt tilrettelagt for at stimulere stemningen og eventuelt citeres på den anden side af Vesterhavet³. Tvangslån var ikke bemyndiget, besidderne af ældre stats-

¹ Sponnecks sande indstilling over for forsamlingens arbejde fremgår formentlig af et brev til Treschow 20.3.: han var irriteret over de uendelige debatter og ændringsforslag i grundlovssagen, det blev ikke den forfatning, han havde ønsket: »jeg lover mig derfor intet blivende held for Danmark af, hvad der nedtages fra månen eller andetsteds fra og gøres til dets grundlov«.

² Det er ikke klart, om Tscherning her har villet støtte statsfinanserne overfor den københavnske pengeverden, eller om han, i overensstemmelse med sin uvilje mod fortsættelse af krigen, har ønsket at skræmme ved at præsentere de ubehageligste muligheder.

³ Sponneck til Treschow 13.1.: kan vi ikke få noget af Davids tale optaget i engelske blade? statskassen er rede til at bære »enhver bekostning, som måtte være forbunden med udførelsen af, hvad De i så henseende måtte skønne hensigtsmæssigt«. Treschow mente 26.1., at det burde vente, til lånet var sluttet: den slags bed ikke på Rothschild eller Hambro.

obligationer skulle trykkes mindst muligt, vilkårene på det europæiske marked var lettet; Danmark overholdt ubetinget sine forpligtelser, og dets finanser stod så godt som overhovedet muligt. Der var lidt betænkelighed fra J. A. Hansen og fra Ørsted, der ikke synes at have fattet, at en parlamentarisk godkendelse var en meget væsentlig ting for at få lånet afsat i England; han fremhævede principielt, at rigsforsamlingen ikke kunne bevilge statslån. Men de bøjede sig. Den eneste, der stemte imod, var Grundtvig, og han erklærede bagefter, at det var en fejltagelse, så han ændrede sin stemmeafgivning. Sponneck kunne være tilfreds.

Noget mindre tilfreds var Sponneck med de vilkår, som de engelske huse mente at kunne byde den danske stat. Han prøvede at sondere stemningen på andre markeder. Der indløb gennem David et tilbud fra Benedict Homberg i Frankfurt — Sponneck skrev, at han havde grund til at antage, at der stod store Berlin-bankierer bag Homberg; men han regnede med, at vilkårene blev meget ugunstige, det kunne heller ikke føles betryggende at rejse lån i Tyskland, og Homberg var ikke stor nok til at spilles ud mod Rothschilds¹. Gennem Edouard le Maire prøvede man at få kontakt med A. Stieglitz i Petersborg, og man lod også gesandten i Rusland indlede forhandlinger med Stieglitz, men det slog fejl². Nationalbanken var derimod meget mere imødekommende, end Sponneck havde ventet. Det ser ud til, at antydningerne om tvangslån har virket; i bankberetningen for tidsrummet 28. oktober til 3. februar udtaltes, at selv om forandrede forhold medførte, at der blev stillet større fordringer for private omsætninger end i 1848, så havde staten »et fuldyldigt krav« på understøttelse af banken, når der kunne stilles bankmæssig sikkerhed, og direktionen mente også, at »de private

¹ David til Sponneck 10.2. (Div. akter); David var Hombergs svoger. Sponneck til Treschow 13.1.

² Finansmin. til O. Plessen 20.1. om at forhandle med Stieglitz (regeringen støtter sig til antydninger fra Ungern Sternberg); Stieglitz' afslag til le Maire 29.1.; Plessen til finansmin. 19.2.: Stieglitz har forhandlet med Carl Heine o. a. i Hamburg, men forgæves. (Div. akter).

omsætninger i hvert fald ville lide mindre ved et afsavn af bankens hjælp end ved tvungent indlån, kreditbeviser, en ny krigsskat eller hvilket som helst andre midler, hvortil regeringen måtte tage sin tilflugt for at skaffe kontanter, såfremt de ikke er at erholde i banken¹. Sponneck synes at være gået til banken umiddelbart efter at have fået Treschows brev af 23. januar. L. N. Hvidt blev vistnok samtidig præpareret lidt af Hambro². Bankens imødekommende svar var dateret 5. februar; Sponneck havde indtrængende bedt om, at direktionen ville holde sagen hemmelig, og direktionen handlede da på egen hånd uden at spørge repræsentantskabet.

Dette omslag i bankens holdning må have stivet Sponneck mægtigt af. 9. februar fik han da omsider udformet og godkendt den kongelige fuldmagt til Treschow³. Men det påfaldende er, at han allerede før svaret fra banken — før han overhovedet havde fået Treschows forslag om at trække banken ind i sagen — havde besluttet sig til at skru sine krav om lånevilkårene meget betydeligt i vejret. I et brev til Treschow af 25. januar erklærede Sponneck, at regeringen måtte have ubetinget garanti for konstant udbetaling af hele lånesummen, kommissionsordning forkastedes pure, ellers risikerede man at stå med tomme hænder, når krigen brød ud.

Akterne giver ikke nogen tilfredsstillende forklaring på, hvorfor Sponneck nu pludselig forkastede et kommissionslån. Han har skrevet under indtryk af rigsforsamlingens eenstemmige beslutning og af meddelelsen om det højst utilfredsstillende tilbud, Rothschild havde givet Hambro 12. januar. Rimeligst er det vel at sammenholde Sponnecks skarpe instruks med det

¹ Afskrift af beretn. er vedlagt bilag om lånesagen til direktionsprotokollen; findes også i bankkommissærens papirer. Beretningen blev først forelagt repræsentantskabet 29.3.

² I Treschows papirer findes et brev fra Hambro 22.1., hvor Treschow bedes godkende et (ikke bevaret) udkast til brev til Hvidt, som må have noget at vide »om vort fortsæt (!), ellers bliver han vred«. Treschow korrigerede naturligvis også med københavnske borsfolk.

³ Den originale resolution (i Diverse akter) er dateret 10.2., men selve fuldmagten er af 9.2.

forhold, at Rothschilds tilbud kunne give et forskud på £ 300.000, men ikke bandt långiverne til at aftage een eneste obligation.¹

Treschow havde 26. januar skrevet, at situationen var ret gunstig, der var interesse for statspapirer i London. Da han nu — 2. februar — fik Sponnecks brev, blev han fornuftigvis gal i hovedet. Her havde han i en måneds tid forhandlet på det grundlag, at lånet blev taget i kommission, og at staten sikredes ved, at de kontraherende huse selv overtog en passende del af obligationerne. Det havde, skrev han, altid været hans mening, at et kommissionslån var risikabelt, og det havde han understreget i sine breve. Men Sponeck havde hidtil ikke med eet ord antydnet, at kommissionslån var uantageligt.

Treschow opsøgte hurtigst muligt Lionel Rothschild og forelagde ham Sponnecks vilkår. Heldigvis havde Treschow under tidligere samtaler været forsigtig nok til at fremhæve, hvor utilfredsstillende det var, at Rothschilds kun tog lånet i kommission, så Sponnecks krav kunne så nogenlunde motiveres. Men resultatet var og blev afslag. Lionel Rothschild »lod nogle ord falde om, at han dog ønskede at afhandle sagen med sine brødre« og tale med Hambro, og Treschow, der nødig ville spilere nogen mulighed for en ordning, aftalte da med baronen, at man skulle mødes om eftermiddagen 6. februar efter børstid. Her erklærede brødrene Rothschild, at de absolut ikke indlod sig på andet end kommissionslån. »Ikke éngang på at sikre en vis del af lånet ville de indlade sig«, skrev Treschow. »Disse afslag blev imidlertid udsmykket på mange forskellige måder, hvilke jeg med tålmodighed hørte og besvarede i det håb dog muligen at formå dem til at gøre et tilbud, men alt forgæves«.

Så var altså både Rothschilds og Baring Brothers ude af sagaen. Tilbage stod Carl Hambro. Han var i det mindste aktivt interesseret i sagen, men det var et stort spørgsmål, om han kunne og turde overtage obligationer for £ 400.000 og tillige yde banken den foreslåede vekselkredit på £ 100.000. Da Treschow

¹ Brevforsendelsen kunne tage godt og vel en uge. Treschows brev af 19.1. er noteret modtaget i ministeriet 26.1., og Sponnecks brev af 25.1. nævner brev fra Treschow af 12.1. som det senest modtagne.

spurgte ham umiddelbart efter mødet med Rothschilds, sagde Hambro i hvert fald »aldeles bestemt nej« og henholdt sig til sine tidligere forslag¹.

Da Sponneck fik den besked, blev han særdeles nedslået. Men han gav ikke efter. Han erklærede, at når nu nationalbanken mod forventning havde stillet sig så imødekommende, måtte det være muligt at rejse resten af summen i London uden kommissionsordning. I modsat fald måtte lånet opgives. Forsøget med Stieglitz var glippet — Sponneck havde endnu ikke fået officielt svar, men meddelelsen fra le Maire levnedede ikke noget håb — og Sponneck nøjedes med at håbe, at de hidtil fremkomne meddelelser om forhandlingerne med Stieglitz havde skærpet »Hambros appetit på affæren«. »Jeg har banket på overalt, hvor det med anstændighed kunne gøres; men jeg er belavet på det værste — slet intet udenlandsk lån at kunne få: en yderligere følge af den i historien uhørt perfide våbenstilstand og den hullede konvention, hvortil den støtter sig«. Det sidste er skrevet 20. februar, umiddelbart efter, at regeringen havde besluttet at opsigte våbenstilstanden. Det er bemærkelsesværdigt, at man vovede dette skridt på et tidspunkt, hvor man ikke havde nogen sikkerhed for, at lånet gik i orden, og hvor det hele, så vidt man kunne vide i København, tegnede temmelig mørkt. Man havde fået breve fra Treschow, hvor det antydedes, at Hambros absolutte afslag af 6. februar ikke skulle tages helt bogstaveligt. Men at Treschow netop 20. februar havde fået det derhen, at Hambro overtog forhandlingen af de £ 400.000 på egen regning og risiko, endda på gunstigere vilkår end Sponneck ville have akcepteret, kunne man ikke ane i København. Sponneck var på dette tidspunkt i færd med at udforme planer for et indenlandsk tvangslån².

¹ Treschow til Sponneck 6.2.

² I statsrådet 7.2. antydede Sponneck en tvungen ombytning af kreditbeviser med obligationer eller indenlandsk tvangslån. Bang foretrak det sidste. Jf. også Sponnecks forestilling af 9.3.1849, konc. i Div. akter, trykt i Departementstidende 1849, s. 249.

Treschow var hurtigt blevet klar over, at Hambro trods sit afslag i grunden var »temmelig opsat på lånet, måske i den senere tid ikke så meget af pekuniære hensyn som af andre motiver, hvilke jeg vel engang vil finde lejlighed til mundtlig at forklare¹. Hambro og Treschow var lige irriterede over, at fuldmagten og de definitive betingelser fra Sponneck lod vente så længe på sig. Treschow skrev 9. februar til sin familie, at Sponneck gav sig god tid — ville han have udrettet noget i London, kunne det snart blive for sent². Samme dag skrev Hambro til Treschow: »Jeg nægter ikke, at jeg længes efter et resultat, for man bliver ellers ked af mig, at jeg intet bestemt kan sige«. Naturligvis havde Hambro allerede forinden forhandlet med andre om, hvor mange penge han kunne rejse til at overtage den betydelige post obligationer, som han i alle fald ville have. Af et udateret brev fra Hambro til Treschow ses, at Hambro blandt andet støttede sig til Insinger³.

Som tidligere anført, havde Sponneck fået fuldmagten og sine definitive betingelser udfærdiget 9. februar — altså på et tidspunkt, hvor han endnu ikke havde fået meddelelse om bruddet med Rothschilds. Han var imidlertid klar over, at lånet sandsynligvis blev sluttet med Hambro alene, og efter det forslag, Treschow havde sendt 23. januar, og efter tilsagnet fra banken, regnede Sponneck med, at långiveren skulle over-

¹ Det lå i hele situationen, at Hambro ikke var ked af at klare et lån, som Baring Brothers og Rothschilds ikke turde eller ville ordne. Det prægede også hans holdning i 1851, da Cavour brød med Rothschilds og fik rejst lån ved Hambros hjælp, efter at Barings var veget tilbage (jf. Cavour's breve til di Revel juni 1851: Chialas udg. af Cavour's breve I, 185 ff.). — Stieglitz hævdede, at det var meddelelserne fra Petersborg, der havde fået Hambro til at beslutte sig (brev til Plessen 24.2., i Div. akter). Ingen af disse forhold synes dog helt at kunne forklare Treschows hemmelighedsfuldhed i det citerede konfidentielle brev til Sponneck af 13.2.

² Til Brahesborg (nu på Fritzoe).

³ Brevet må være fra et tidspunkt, hvor man endnu regnede med kommissionslån. Hambro havde fået en meddelelse fra Insinger, der gav udsigt til, at Hambro snarere overtog £ 200.000 end 100.000, men det var bedst ikke at sige noget om det til København, »for der er man straks så sanguin«.

tage obligationer for £ 400.000. Hans håb om gunstig kurs var efterhånden blevet kendeligt nedstemt: af udkastene ses, at han først havde regnet med kurs 88, så 84, og nu var han villig til at akceptere 82¹ der endda yderligere reduceredes med 2 % i provision til långiveren. Hovedsagen var, at långiveren selv overtog de £ 400.000 til den kurs, man kunne enes om. Desuden henstillede Sponeck »indstændigen«, at lånet kunne opsiges 10 år efter, men han var belavet på 15. Kunne lånet ikke gennemføres, skulle Hambro prøve at sælge sin restbeholdning af 3 % obligationer, og Sponeck ville så se at rejse penge i Danmark, selv om det ville ryste kreditten og svække produktionsevnen.

Treschow fik papirerne fra Sponeck lørdag morgen 17. februar. Han var på det tidspunkt kommet så vidt i forhandlingerne med Hambro, at man havde aftalt, hvad der skulle ske, når fuldmagten kom. Hambro var villig til at overtage obligationer for £ 400.000, hvis han blot kunne rejse de fornødne penge, og Treschow støttede ham ved at forhandle med folk på børsen. Treschow var, skriver han, temmelig beklemt, da han tog til City den lørdag, men bevarede et »muntert og tilfreds« udseende. »Tingen var, at vi endnu manglede 150.000 £«. Han fandt, »at det alene ville have været en ydmygelse, uden frugt, påny at henvende sig til Rothschilds«. Derimod forsøgte man sig med Baring Brothers. Chefen for dette firma havde 15. februar opsøgt Treschow, og der var da gjort endnu et forsøg på en ordning, men Treschow kunne ikke drive Barings videre end til et lån på £ 500.000, hvoraf Barings selv ville overtage halvdelen til kurs 77¹/₂. Det var for ringe. Nu om lørdagen, »da vi var i stor nød« og manglede de £ 150.000, gik Hambro til Barings, men forgæves: de ville ikke strække sig videre end til 77¹/₂². Treschow resumerede 3 dage efter situationen ved at skrive, at Rothschilds havde »vist sig utålelige« og Baring Brothers »yderst vankelmodige«³.

¹ Godkendt af statsrådet 7.2.

² Treschows officielle brev til finansmin. 20.2.

³ Brev til Wilh. Treschow på Brahesborg 20.2. (kopi på Fritzoc).

Lørdag aften traf Hambro og Treschow da en foreløbig aftale om lånet. Hambro gik ind på kurs 84, men havde mulighed for at springe fra indtil tirsdag. »— hvis Rothschilds og Barings ikke havde været så forknytte — eller hvad jeg skal kalde det — og derved havde nedslået modet hos Hambro og flere, tror jeg bestemt, at det var lykkedes mig at opnå en bedre kurs. Men under de forhåndenværende omstændigheder tør jeg erklære det for en umulighed«¹. Senere mente Treschow, at det højeste, Hambro nogensinde havde tænkt sig at give, var 85—86, »men, som jeg også før har indberettet, han blev forskrækket«².

Trods de skuffelser, man havde lidt om lørdagen, var det dog lykkedes at skabe en vis interesse i børs kredsene. Hvis der iøvrigt kunne skabes tillid til Danmarks muligheder, var et 5 % lån på gunstige vilkår tillokkende nok; »Economist« havde en uge før talt om »a great complaint of a legitimate employment for money«³. Treschow mente, at lidt specialfordele kunne sætte stemningen i vejret: »Jeg var i lørdags omgivet af mæglere, som lettelig kunne gjort mig rent forstyrret« — hvis de skulle overtage obligationerne, ville de have rentegodtgørelse for forudbetalinger, »thi da pengemændene er griske på renter og de fandt prisen — Gud bedre os — høj, så vedblev de deres påstand, og håb om fordel *måtte* jeg give dem, hvis jeg ville have tingen i stand, og min hemmelige tanke var den, at jeg ved de 84 havde gjort en så stor avance, at jeg kunne vove noget; men udfaldet blev også i denne henseende langt gunstigere, end jeg havde turdet gøre mig håb om«⁴.

¹ Treschow til Sponneck 6.3.

² Treschow til Sponneck 13.3.

³ 10.2. Times 15.2. om forestående diskontonesættelse.

⁴ Treschow konfidentielt til Sponneck 20.2. Aftalen var, at der godtgjordes 3 % p. a. for indbetalinger forud for den i interimsoptionerne fastsatte frist, »mod at C. J. Hambro, skont højest nodig, tilstod finanserne i løbende regning en rentefod af 2 %«. For det halve år til 1.9. blev rentetabet for staten da højst 1/2 %, og Treschow regnede med, at staten gerne bar dette for at få pengene hurtigt. Hambro foretrak imidlertid straks at overføre et tilgodehavende i nationalbanken på 1.000.000 mark banko til

Mandag 19. februar klarede situationen sig. Hambro gav børsen meddelelse om lånet og indbød til tegning af interimsobligationer for £ 150.000 til kurs 86. Han fik tilbudt £ 1.000.000. »Jeg tænker, at Rothschilds og Barings bider sig i fingrene«, bemærkede Treschow.

Under de omstændigheder betænkte Hambro sig naturligvis ikke på at godkende den ordning, han havde aftalt med Treschow. 20. februar kunne Treschow meddele Sponeck, at »al sorg var slukket«. Allerede 19. februar havde Hambro bedt Treschow om at sætte kontrakten i endelig form; han henstillede, at Treschow — »på Deres sædvanlige fine måde« — fik indføjet nogle ord om Hambros uegennytte og om, at Hambro ikke havde stillet urimelige fordringer: »sandheden heraf tror jeg, De fuldkommen indrømmer«. 23. februar blev så den officielle lånekontrakt underskrevet¹.

Af lånets samlede beløb, obligationer for £ 800.000, overtog Hambro 400.000 til kurs 84. Som lånets agent fik han 2 % i provision. De resterende £ 400.000 forbeholdtes, som tidligere foreslået, den danske stat til deponering i nationalbanken og eventuelt salg i København (dog ikke under kurs 84); banken ydede staten et lån på 2 millioner rd., Hambro ydede banken en vekselkredit på £ 100.000, men sikrede sig til gengæld halv provision, i alt £ 4.000, af den københavnske del af lånet. Hambros samlede provision blev da £ 12.000, og staten havde således sikkerhed for at få £ 324.000 fra London — 28.000 straks, derpå 50.000 månedligt. Billigt var det ikke, men staten havde fået den absolutte garanti, som Sponeck havde forlangt; og iøvrigt var det allerede nu klart, at hvis Hambro kom til at tjene pænt på sin del af lånet, ville den danske stat også opnå en antagelig kurs for sine £ 400.000, så at lånet som helhed muligvis gav større udbytte, end hvis Hambro f. eks. havde overtaget alle £ 800.000 til kurs 88.

staten. Aftalen indgik ikke i kontrakten og voldte senere vanskeligheder (jf. ktr. f. udenl. betalinger, regnskabsjournal 1849 pag. 188 ff., og Treschows papirer).

¹ Orig. i Div. akter.

Sådan som London-børsen reagerede den 19. februar, var det klart, at Hambro havde fået sin del af lånet til billig pris, men også, at han selv ikke havde beregnet markedsvilkårene korrekt ved at tilbyde så lav kurs som 86. Treschow var utilfreds med, at han ikke havde kunnet bruge Rothschilds og Barings til at drive Hambro op i kurs; men han havde dog opnået gunstigere vilkår, end Sponneck havde håbet, og han var næsten overstrømmende glad den 20. februar, da sagen i realiteten var i orden. Det var der også grund til; han kunne dårligt have ventet et øjeblik længere. Bunsen var kommet tilbage til London, de storpolitiske forhandlinger var ved at komme i gang. I en tilskrift til Treschows private brev til Sponneck 20. februar hed det: »jeg kan ikke sige Dem, hvor glad jeg er«; Treschow anerkendte, at Sponneck havde gjort rigtigt i at afvise et kommissionslån: »det var det punkt, for hvilket jeg frygtede, og jeg fristedes stundom til at ønske, at der med hensyn til samme var givet mig en rådighed(!), men jeg måtte stå fast, og det hjalp. Ideen med banken var god — ikke sandt — men at De fik den udført, var endnu heldigere. Herom havde jeg fra København fået kundskab to dage førend jeg modtog Deres brev, og jeg grublede på, hvad der måske endnu kunne være i vejen. Den 26. februar, på hvilken dag jeg gør mig sikkert håb om, at våbenstilstanden bliver opsagt, stod mig nemlig dag og nat i tanke. Virk endeligen alt, hvad der står i Deres magt, for at den ikke bliver fornyet og at ministeriet viser *fasthed og bestemt*hed med hensyn til sine fredsbetingelser — lad så os arme syndere her døje hvad det skal være, thi De kan være forsikret om, at vi må lide ondt både af venner og fjender«. »Hvor glad er jeg ikke også på Deres vegne for, at munden bliver stoppet på de ørkesløse københavnere og andre danske skrigere og patrioter . . . Lad dem nu vise, om de vil købe!«

Hambro fik ikke grund til at sørge over, at han havde overtaget de £ 400.000 obligationer for egen regning og risiko. Allerede 23. februar kunne Treschow meddele Sponneck, at obligationerne stod i 90—91 på London-børsen. Samme dag skrev Hambro til Treschow: »Lad nu S[ponneck] ikke sælge

for snart eller for lavt og derved fordærve spillet; jeg holder højt, og når jeg var vis på at turde styre den kodille, så tror jeg, han skulle få en gennemsnitspris langt over hans forventning«. På leverance havde Hambro krævet en kurs på 100 af en køber. 27. februar meddelte Treschow Sponneck, at der var livlig omsætning, kurs 94—94¹/₂. Umiddelbart efter dalede de lidt, da man fik at vide, at den danske regering havde opsagt våbenstilstanden — »det kommer sig sagtens igen«, mente Hambro, og det gjorde det. Efter aviserne at dømme mente man ikke i London, at det blev til alvor med krigen. Efter hvad Hambro 27. marts skrev til Sponneck, havde hans købere mest det hollandske marked for øje¹. 1. marts var Treschow sammen med Bates, »som fandt den nærværende pris overdreven, hvorimod jeg forsikrede ham, at prisen ville stige, hvorfor jeg rådede ham til at skynde sig med at købe«². I den første måned gik det fortræffeligt, og 3 % obligationer blev trukket med op til omkring 70. Først da det i slutningen af marts og begyndelsen af april blev klart, at Danmark hellere ville åbne krigen på ny end at lade det tyske styre i Sønderjylland fortsætte, skiftede stemningen³, og den blev ikke bedre ved meddelelserne om de svære danske nederlag. Kursen på 5 % obligationer faldt kun til omkring 92, men kursen var nærmest nominel, der var meget lidt interesse for danske papirer nu⁴.

Treschow blev i London og forhandlede videre, mens krigen

¹ Stieglitz havde, iflg. sit brev til Plessen 24.2. (Div. akter), straks gennem en af sine korrespondenter i London tegnet sig for £ 50.000.

² Treschow til Sponneck 2.3. — Hambro til Treschow 28.2. om kursfaldet. — Hvor Times udtaler sig om det dansk-tyske problem, er det nærmest beroligende, således 5.3. og 14.3., da krigsrygter fremkalder fald i consols.

³ Times havde hidtil støttet Danmark, til dels for at angribe Palmerston — Danmark ville jo kun være fri for indblanding i sit eget område, ligesom Neapel (!) — men var ret indigneret, da krigen blev til alvor, i bevidsthed om følgerne for ostersohandelen (leder 3.4.). Economist havde advaret stærkt 31.3.: den truende krig havde fået consols til at synke $\frac{1}{3}$ point, »though persons in the City cannot imagine that Denmark and Germany will be so mad as to renew a war by which nothing can be gained, and which may bring disasters on themselves and on Europe«.

⁴ Hambros rapporter til ktr. f. udenl. betalinger.

gik på. Hans forhold til Hambro var særdeles venligt; Treschow havde med sin norske tømmer- og stangjerneksport en betydelig vekselomsætning med udlandet, og han skrev til sønnen i Norge, at »Hambro vil være meget smigret ved, at vi vil have at bestille med ham, og jeg mener, at hans kredit for mig er uindskrænket¹. Iøvrigt viste Hambro sin erkendtlighed derved, at han overlod Treschow for £ 12.000 obligationer uden provision, altså til kurs 82, endda på ret lempelige betalingsvilkår².

Den londonske del af lånet var gået udmærket. Anderledes gik det med statens 400.000, skønt udviklingen i London i den første måned havde lagt op til en særdeles god forretning for staten også.

Da Sponneck fik meddelelse om, at lånet var gået i orden, stod han op fra sit sygeleje og gav besked om resultatet til kongen og rigsforsamlingen³. Det skete få dage efter, at der var givet meddelelse om våbenstilstandens opsigelse, og det følte i øjeblikket som en sejr for landet. I sin senere beretning til kongen understregede Sponneck meget høfligt Treschows indsats og store dygtighed, og han tilføjede, at den ære, Hambro havde indlagt sig, ikke blev mindre ved, at konjunkturerne, mod de største londonske pengehusers vurdering, »har vendt foretagendet, som det synes, til uventet stor fordel for ham«. Men Sponneck fremhævede, hvor dyrt lånet var: et mindre, indenlandsk lån havde været billigere, især hvis banken i givet fald havde været villig til at belåne obligationerne, for slet ikke tale om et tvangslån⁴.

Da Sponneck skrev sit takkebrev til Treschow 27. februar, bemærkede han, at han, som det nu stod, forholdsvis let kunne bære misfornøjelsen på Københavns børs. Foreløbig ville Sponneck kun sælge obligationer for £ 100.000, og han ventede endda

¹ Treschow til Michael Treschow 18.2.1849; han havde haft brydninger i 1848 med Heine i Hamburg, der efter Treschows opfattelse var »en vankelmødig klodrian«.

² Hambro til Treschow 17.3.1849.

³ Særdeles elskværdigt takkebrev fra Sponneck til Treschow 27.2.

⁴ Forestilling 9.3., jf. Departementstidende 1849, 241—53.

flere uger; han gav ikke nærmere meddelelse om vilkårene for lånet, men man kunne jo læse sig til i »Times« for 20. februar, hvorledes Hambro havde udbudt interimsobligationer til kurs 86. Naturligvis var man irriteret i København over, at englænderne fik adgang til at købe til den pris, mens regeringen øjensynlig afventede kursstigning, inden den solgte i København. — »Prisen kendes endnu ikke her in publico. Man tror på og er vred over 86 0/0«, skrev Sponneck. Utilfredsheden havde vist sig, så snart der kom meddelelser om lånet, »fordi de besynderlige pengemænd hersteds ikke kan gøre dem fortrolige med den tanke, at deres danske 4 0/0 og 3 0/0 stod langt højere, end man forholdsvis måtte vente sig om det nye lån«. Sponneck fik råd fra »min gode hjælper gamle redaktør Nathanson«. I de sidste uger havde Sponneck ladet udsprede ugunstige rygter om forhandlingerne i London »for dog noget at trykke de naragtig høje priser på vore 4 0/0«, og de var da gået ned under 90. Atter 3. marts skrev han til Treschow om utilfredsheden i København. Treschow var ganske enig med Sponneck og advarede mod at lade sig påvirke af stemningen i København: »De skulle se breve, jeg har fra København inden afslutningen af lånet, hvori der ivredes på det stærkeste mod et indenlandsk, enten frivilligt eller tvunget lån«. Hvis Sponneck havde mulighed for at »temporisere«, kunne det dog ende med, at man for lånet som helhed fik en gennemsnitskurs over 90¹.

Der kom lidt bitterhed frem i aviserne. »Flyveposten« fandt det beklageligt, at Danmark ikke selv havde klaret sagen i stedet for at give udlandet ca. 20 0/0 agio og provision². »Fædrelandet« bad om en detaljeret redegørelse, så at man kunne se, hvorfor Sponneck ikke havde rejst de fornødne penge i Danmark; lånet var jo dyrt: »Der er nu så megen tale om det nye lån, og kun i een retning —«. Men det ventede store angreb udeblev, selv da Sponneck, som han sagde, kastede handsken til børskredsene³ og offentliggjorde sin beretning om lånet i »De-

¹ Treschow til Sponneck 6.3.

² 28.2.

³ Fædr. 27.2., 7.3., 10.3. Sponneck til Treschow 20.3.

partementstidende«. Han mente, at Wessely havde »spidset sin pen«; men »Fædrelandet« nøjedes med at offentliggøre beretningen, uden kommentar. Utilfredsheden var imidlertid unmiskenkelig, og den kom klart frem, da Sponneck begyndte at sælge obligationer.

Først 20. marts, efter en del forhandlinger mellem bank og finansminister, udbød nationalbanken interimsoptioner til salg efter Sponnecks ordre. Køberne bød forsøgsvis 90¹/₂ à 91¹/₂, men mødtes med den besked, at der ikke blev udbudt mere end £ 100.000 og ikke under 92, endda således, at £ 1 sættes til 14 mark banko, hvilket, som »Berlingske Tidende« advarende bemærkede, betød en kurs på henved 94¹/₂¹. Der blev tegnet for £ 55.500. »Til 90 à 91 % fandtes iøvrigt langt flere købere«, skrev »Berlingske Tidende«. Sponneck mente imidlertid, at han kunne drive sin krig igennem: han standsede salget og gav først 26. marts banken besked om at afhænde resten af de 100.000, nu til kurs 94. Det mislykkedes fuldstændigt: der blev ikke solgt mere. Kort efter kom så krigsudbruddet, og i den følgende tid var, som Sponneck senere udtrykte det, statskassens del af sterlinglånet »så godt som usælgelig«².

Hvad staten i de første måneder fik ud af det Hambro'ske lån, var altså dels de store indbetalinger fra Hambro, dels provenuet af de £ 55.500, der var solgt i København — dette gav 480.000 rd. — og dels de 2 millioner rd., som banken ydede staten³. Men obligationer for næsten £ 350.000 lå altså uafsat.

Allerede 20. april var situationen sådan, at Sponneck måtte bide i det sure æble og give Hambro besked om at genoptage salgene af de 3 % obligationer, og han bad Hambro under-

¹ Berl. Tid. 21.3. Jf. brevveksling med banken i Div. akter.

² Sponneck i folketinget 22.2.1850.

³ Egentlig skulle provenuet af de 55.500 for en del være tilfaldet nationalbanken som afdrag på lånet på 2 mill. rd., men banken gik ind på at tage 3 % obligationer som sikkerhed i stedet. Af de 2 millioner rd. tilbageholdt banken (jf. direktionens brev til Sponneck 5.2.) 560.000 rd., som staten havde lånt, men udleverede til gengæld et tilsvarende beløb i kreditbeviser, som staten havde stillet som sikkerhed.

søge muligheden for at afsætte 5 % papirer. Desuden fik Smidt & le Maire overdraget at sælge 3 % papirer — det skete i hvert fald for en del i Hamburg. Det var øjensynlig lidt ubehageligt for Sponneck, da han året efter måtte fortælle folketinget, at han i foråret 1849 havde måttet gribe til den udvej, han så tydeligt havde forkastet i december 1848¹.

Hambro kunne ikke gøre meget: danske papirer var »aldeles uden omsætning« i London, og i maj svækkede den tyske krise statspapirer i almindelighed, så at selv consols faldt. Hambro fik dog afsat nogle mindre partier af de 3 % til omkring 65½. 9. juni gav Sponneck ham besked om at sælge indtil £ 100.000 5 % obligationer til mindst 92. Hambro erklærede, at der var »komplet stagnation, men vi vil håbe, med lidt tålmodighed får vi bugt med den os opgivne sum«². Noget fik han dog solgt, og da våbenstilstanden kom, gik det strygende til stigende kurser. I alt fik Hambro i juni—juli solgt 5 % obligationer til pålydende værdi af £ 77.900, kurs til sidst 95. Af de 3 % papirer solgte han hele sin restbeholdning fra 1848, godt £ 140.000, overvejende i juni—juli. Men samme dag, som statsrådet godkendte våbenstilstanden, gav Sponneck ordre til at indstille obligationsalgene i London, formodentlig for at afvente den kommende kursstigning, nu da man kunne tillade sig at vente.

I slutningen af august, da kursen var gået op til omkring 100, gav Sponneck besked til Hambro om at sælge yderligere £ 100.000 af de 5 % papirer. Samtidig forsøgte han igen det københavnske marked, men der blev praktisk talt intet solgt. Hambro kunne først ikke sælge til den opgivne kurs, 100, markedet hæmmedes af russisk-tyrkisk krise, franske uromeldinger og truende rygter fra Holsten; men da Sponneck sænkede limitten til 98, fik Hambro i december 1849 og januar 1850 solgt praktisk talt hele resten af statens 5 % obligationer; de sidste £ 150.000 gik til kurs 99½. Så gunstigt som de sidste salg var gået, havde

¹ Folketinget 22.2.1850.

² Breve fra Hambro i bilag til journal for indk. sager, ktr. f. udenl. betalinger 1849. særlig 11.5., 4.5., 15.6. S. st. salgsmedd. fra Smidt & le Maire.

staten fået hele lånet til kurs $87\frac{1}{2}$, når provisionen fradrages¹. Unægtelig havde Hambro vist, hvad han formåede i London. Umiddelbart efter, at restpartiet af 1849-obligationerne var solgt, indledede man da forhandlingerne om det andet Hambro'ske lån, der også blev på £ 800.000. I de fleste enkeltbestemmelser var kontrakten for det nye lån afskrevet efter 1849-lånets paragraffer, men i 1850-lånet bandt Hambro sig til at overtage obligationer for £ 500.000 (ret til at overtage 600.000) til kurs $89\frac{1}{2}$ ².

Sterlinglånet af 1849 var dyrt for staten. At det også følte sådan i samtiden, fremgår klart nok af pressens holdning og af Treschows og Sponnecks breve. 10 år senere, da man efter kontrakten havde mulighed for at opsig lånet, benyttede finansminister Krieger sig prompte deraf. At Treschow sluttede lånet på de givne vilkår, kan man vel næppe bebrejde ham, når man ser hen til de instrukser, Sponneck havde givet; kunne man opnå fuld garanti for halvdelen af lånet og endda gunstigere kurs og kortere opsigelsesmulighed, end Sponneck havde erklæret sig villig til at acceptere, var det næppe forsvarligt at drive spillet videre i betragtning af, at de diplomatiske forhandlinger snart måtte gøre det klart, hvor små chancer der var for fred. Men man kan forstå Sponnecks senere ord om, at et mindre indenlandsk lån vel havde været mindre kostbart. Og dog søgte han påny til Hambro i 1850.

I det hele synes der at have manglet kontakt og vilje til samarbejde mellem regeringen og den københavnske pengeverden. Nationalbanken vil i første omgang ikke så meget som indbyde til tegning af et statslån, Sponneck ser nærmest børsens

¹ Foruden brevvekslingen i akterne i ktr. f. udenl. betalinger kan især henvises til oversigter i kontorets regnskabsjournal 1849, pag. 264 f., og kopibog 24.12.1849, pag. 276—77. Den effektive rente blev $5\frac{3}{4}\%$. — I København fik man, ud over de £ 55.500, der var solgt i marts, kun afhændet £ 8.200; £ 8.400 fastholdtes til amortisationerne i september 1849 og marts 1850; af de £ 800.000 passerede således £ 727.900 gennem Hambro.

² Departementstidende 1850, 532—41.

mænd som modstandere, han prøver at gennemtvinge ekstra høj kurs for sterlingobligationerne og svares med noget, der minder om boycott. Man har det indtryk, at den københavnske pengeverden har forstået at holde fædrelandsfølelse og obligationskurser skarpt skilt fra hinanden. Men skal man forklare, hvad der skete, må man vel, i stedet for at indigneres, fremhæve, at den tids forretningsfolk levede under indtryk af statsbankerotten og den efterfølgende deflation. At regeringen, første gang man påny kom i krig, søgte at få krigen finansieret ved bankens hjælp, kunne vanskeligt fremkalde nogen anden reaktion end den, der kom. Og man kunne have nogen grund til at frygte en alvorlig kreditstramning som følge af et større indenlandsk lån, når man tænkte på banklånet og krisen i 1820. Så vidt man tør dømme efter det temmelig spinkle kildemateriale, har der i den københavnske pengeverden ikke været enighed om, hvilken vej man helst så regeringen følge. Nogle har i hvert fald frygtet kreditstramningen og set et udenlandsk lån som den nemmeste udvej. Andre har vel i Wesselys forslag set chancer for betydelig fortjeneste. Men man har ikke villet lade sig tvinge af Sponneck til at aftage sterlingobligationer til langt højere kurs end den, børsen i London havde fået tilbudt¹.

Når det første Hambro'ske lån lykkedes, skyldtes det — ved siden af Hambro og Treschow — i høj grad nationalbanken, hvis imødekommende holdning i februar 1849 kontrasterer så stærkt med bankens ubetingede nej i oktober 1848. Kun ved bankens hjælp blev lånet muligt, og de 2 millioner rd., den ydede som forskud, må have været en tungtvejende hjælp for Sponneck i den svære tid efter krigsudbruddet². Bankens imødekommethed synes naturligst at forklares ved den frygt for et tvangslån, som direktionen selv anfører over for repræsentantska-

¹ Derimod fik Sponneck for så vidt hjælp fra det danske marked, som han med held opfordrede folk til at ombytte kreditbeviser med 5 % rigsdalerobligationer, jf. Departementstidende 1849, 361—66 og 897—98, Sponnecks redegørelse i folketinget 22.2.1850 og statsregnskab 1849—50.

² Lånet afvikledes samtidig med Hambros salg i London i den følgende tid.

bet¹. Men bortset fra bankens støtte var det ikke København, men London, der hjalp den danske regering.

Ser man på pengereguleringen i London, og tænker man på, hvor omhyggeligt Danmark gennem lange tider havde opfyldt sine gældsforpligtelser, virker betingelserne for det første Hambro'ske lån særdeles tyngende. Ser man på Danmarks politiske stilling i februar 1849 og på London-markedets uhyre følsomhed over for alt, hvad der hed krigsfare, må man snarest undre sig over, at lånet overhovedet var muligt. Ojensynlig har man i London på det tidspunkt overhovedet ikke troet, at Danmark ville sætte hårdt mod hårdt og genoptage krigen. Mens Palmerston ved sin mægling ikke gav Danmark den ubetingede støtte, man mente at have krav på, kom London-markedet, med eller mod sin vilje, til at yde Danmark et væsentligt bidrag til krigens fortsættelse.

Hambro havde, da han og Treschow opstillede planen om nationalbankens medvirken, erklæret, at »på denne måde blev hele lånet dansk kraft og til trods for tyskerne«². Da obligationerne skulle sælges, blev Carl Hambro så temmelig ene om at repræsentere den danske kraft. Ved siden af en betydelig pengefortjeneste vandt og befæstede han her sin stilling som Danmarks betroede finansmand i London; et lille nederlag for Rothschilds ved siden af de store, huset led i denne tid. To år senere kunne Hambro forfølge sin succes ved statslånet til Sardinien; lykkedes det end ikke så godt som de norske, svenske og danske lån, så fik dog Cavour med Hambros hjælp frigjort Sardinien for afhængigheden af Rothschilds. Hvad Danmark angår, viste det sig, at Treschow og Sponneck havde fået fastlagt en tradition. Det var ganske naturligt, at man gik til Hambro om det nye lån i 1850, og samme vej fulgte Fenger og Tietgen i 1864.

¹ Man kan tillige anføre, at Hvidt på dette tidspunkt sad i direktionen. Men er den gængse opfattelse af Hvidts position i den københavnske forretningsverden rigtig, kan man vanskeligt tænke sig, at han skulle have været magtesløs over for bankbestyrelsen i oktober 1848, hvis han havde støttet Moltkes henvendelse.

² Hambro til Treschow 22.1.1849.

Summary.

During the early months of the first Danish-German war, the Danish treasury was able to meet the demands it was faced with. Should the war continue during 1849, a loan, however, could not be avoided. The National Bank in Copenhagen refused to give the government financial aid: during the Napoleonic wars, the intimate connection between the treasury and the bank of issue had resulted in a disastrous inflation. In December 1848, the former Danish attorney-general, Treschow, who had the peace negotiations in London in charge, was instructed to negotiate a loan. There was in London some "complaint of a legitimate employment of money", but no confidence in continental bonds, owing to the general fear of war and revolution. Treschow tried in vain to utilize his connections with Baring Brothers. Lionel Rothschild, though administrating the Danish loan of 1825, would at best take a loan on commission, while the Danish minister of finance, Count Sponneck, insisted upon a complete guarantee. On February 23, however, the Anglo-Danish banker Carl Hambro signed an agreement. The provisos of this involved that he took over one half of the bonds of a loan of £ 800.000, while the remaining bonds were to be deposited at The National Bank in Copenhagen, to be sold in Denmark. On this security, the bank was now willing to advance a loan of 2.000.000 rigsdaler. Some hints of the possible necessity of a forced loan probably influenced this decision. Treschow had even managed to obtain better terms from Hambro than such that Sponneck had been willing to accept. Hambro sold his part of the bonds at a considerable advantage: in London, nobody seems to have realized that Denmark would renew the war rather than leave the duchy of Slesvig under German rule. But in Copenhagen, the bankers refused to buy at the price demanded by Sponneck, and when after the expiration of the armistice the war broke out again (April 1849), the bonds were almost unsaleable. After the armistice of Berlin (July 1849), they were sold in London. Thus, in spite of the warnings of "The Times" against loans to belligerent states, Denmark obtained important help from the London market, while Copenhagen failed. Hambro had made considerable profit by a transaction refused by Rothschild and Baring Brothers; some parallel may be found from a comparison with Hambro's Sardinian loan of 1851.

De medeltida danska jordvärderingsenheterna med särskild anknytning till guldvärdering och skyldtaxation under valdemarstiden.¹

AV

KJELL RUNQUIST

III

De närmaste avsnittens huvuduppgift skall vara att ådagalägga, att de resultat, som ha framlagts i delarna I och II av föreliggande avhandling, icke motsägas av senare källors uppgifter utan tvärtom låta sig bringa i överensstämmelse med dessa.

Den fortsatta utvecklingen under det 14:e århundradet.

Till belysning av de med guldvärdering och skyldtaxation sammanhängande företeelserna under det 14:e århundradet kan främst tjäna Poul Rasmussens, C. A. Christensens och Svend Aakjærs betydelsefulla arbeten. Den förstnämnde forskaren har med stor omsorg och beundransvärd skicklighet penetrerat århusbokens upplysningar, varigenom vi ha erhållit en relativt säker grund att bygga på vad beträffar tiden omkring år 1300.

Tyvärr är det emellertid ganska lätt att se, att de ideella normer, som vi ha uppställt och som tidigare gjort oss goda tjänster, mer och mer förlora i betydelse, så snart vi lämna det 13:e århundradet och nalkas yngre tidsavsnitt. Inadvertenserna äro

¹ Skriftens tidigare avdelningar, i det följande benämnda Guldvärdering I och II, äro publicerade i Hist. Tidsskr., 11 r. III, 397—449 resp. 509—540.

dock icke av så svårartad beskaffenhet, att de teoretiska principerna och reglerna helt och hållet sättas ur spelet.

Det första problem, som vi angripa, är sambandet mellan åkerarealer och skatter. Rasmussen, som med utgångspunkt från ÅB (århusboken) har behandlat denna fråga, har sammanfattat sin åsikt så, att den från 1 mkg (mark guld) jord årligen utgående avgiften utgjorde »før Landgildens Nedsættelse 1 eller godt og vel 1 Øre Korn og efter Landgildens Nedsættelse 1 eller godt og vel 1 Ørtug Korn». ¹ Vi vilja nu efterse, huru i varje fall det första av dessa båda Rasmussens resultat låter sig förena med de synpunkter, som ha framförts i det föregående och som särskilt tagit sikte på valdemarstidens förhållanden.

Det finns anledning till att närmare studera några av de tabeller, som Rasmussen har uppfört i sina skrifter. Ur Rasmussen II, tab. 12 på s. 60, kan utläsas huru många d.t (danska tunnor) land, som år 1683 ha motsvarat 1 mkg jord i ett antal uppgivna byar i ÅB. Genomsnittet beräknas till 13,5 d.t land. ² Detta resultat kommer ju ganska nära det teoretiska värdet, som tidigare har angivits vara 12 d.t land. ³

Jämförelsen förefaller måhända något äventyrlig, eftersom uppgifter från år 1683 ha använts på ett material från c:a år 1315. Aakjær har dock omvittnat, att den odlade jorden i Danmark icke har blivit utsatt för några mera genomgripande förändringar under det tidsintervall, som faller mellan de båda angivna årtalen, samt lyckats underbygga denna sin mening med ett flertal vackra exempel. ⁴

Men naturligtvis är det nödvändigt att föreställa sig, att åtminstone *någon* expansion av åkerjorden har gjort sig märkbar under det nämnda tidsintervallet. Det kan därför vara på sin

¹ Guldtal, 220. Läsaren hänvisas till Guldvärdering I, 397—398, där förteckning över använd facklitteratur meddelas och alla förkortningar förklaras.

² Av skäl, som angavs i Guldvärdering I, 442 f., medtager jag byarna Grundfor och Tiilst vid medeltalsbestämningen.

³ Guldvärdering I, 427.

⁴ Se bl. a. Aakjær kom., 452 f.

plats att ett ögonblick dröja vid denna fråga och undersöka, om det finns någon möjlighet att talmässigt fixera en företeelse av detta slag.

Genom att närmare studera det rika siffermaterial, som Aakjær tillhandahåller, finner man, att de arealuppgifter, som häröra från 1681—1683 års riksomfattande jordmätningar, överstiga de teoretiskt beräknade värdena med gott och väl 10 %. Sålunda har genomsnittstorleken på de själländska örtugarna skyldjord och sädesland upptagits till 4,31 resp. 2,29 d.t land, medan de ideella värdena äro 4 resp. 2 d.t land.¹ Vi göra oss därför säkerligen icke skyldiga till något större misstag, om vi ständigt, försåvitt det gäller tiden för ÅB, reducera de från sagda tidsavsnitt härrörande arealuppgifterna med 10 % (svarande mot en genomsnittlig utvidgning av åkerjorden med c:a 11% mellan åren 1315 och 1683). Även om den angivna siffran måste vara mycket osäker, bör en sådan jämkning föra oss sanningen närmare än om uppgifterna kvarstå okorrigerade.²

I enlighet med det sagda nedskrivna vi således det ur ÅB:s uppgifter uträknade medeltalet, 13,5 d.t land, med 10%, varvid resultatet blir 12,15 d.t land. Detta värde kommer som synes mycket nära det ideella, som ju nyss angavs vara 12 d.t land. Teori och praktik stå således på den anförda punkten i bästa överensstämmelse med varandra.

Rasmussens påföljande tabell på s. 61 upplyser om huru många ören annona, som årligen ha influtit från 1 mkg jord i 16 byar. Efter vad tidigare har utretts, måste vi tänka oss, att annona i alla dessa fall betyder korn (»byg»).³ Angivelsernas medeltal visar sig vara 1,34 öre korn per mkg jord och år räknat.⁴ Detta

¹ Korntiende I, 450. Den genomsnittliga ökningen i de båda angivna fallen är 12 %.

² Konsekvensen skulle nu fordra, att vi gå tillbaka till Guldvärdering I (443) och nedskrivna de där angivna arealerna av byarna Hedensted, Tiilst och Grundfør med förutsatta 10 %. De vid detta tillfälle dragna slutsatserna påverkas emellertid i så ringa mån härav, att jag låter det hela stanna vid det gjorda påpekandet.

³ Guldvärdering II, 511 ff.

⁴ Tabelluppgiften för Hedensted, 1,35 öre säd, är oriktig och måste änd-

värde anknyter noga taget till den *verkliga* mkg jord, icke till den *ideella* à 12 d.t land, men eftersom den med 10% nedskrivna genomsnittsarealen för marken guld jord i ÅB praktiskt taget sammanföll med den teoretiskt beräknade, kan det anförda resultatet accepteras även såsom ideellt värde.¹ Understrykas bör emellertid, att felgränserna säkerligen äro högst betydande.

Givetvis bör i jämförelsesyfte det nyfunna resultatet ställas vid sidan om det med utgångspunkt från valdemarstidens förhållanden härledda teoretiska värdet. Men innan detta är möjligt, måste vi göra klart för oss, till vilken kornmark ÅB:s sädesangivelser ha refererat. Sädesmarkerna och deras underavdelningar uppvisa ju lokala variationer, och det är därför icke från början säkerställt, huru stor spannmålskvantitet exempelvis 1 öre annona skall anses omfatta.

Det anförda problemet har behandlats av Rasmussen, som i sina skrifter dryftat såväl sädesörtugens skäpptal som sädesköppans rymdinnehåll.² I förra fallet har han funnit det vara övervägande sannolikt, att spannmålsörtugen motsvarat 12 skäppor, men har icke helt velat utesluta siffran 10 från detta sammanhang. Rasmussens avvaktande hållning på denna punkt förtjänar givetvis erkännande, men det förefaller mig som om de skäl, han själv andragit för örtugens tolvdelning i ÅB, skulle vara mycket starka. Nämnda beräkningsmetod var ju också, såsom bl. a. framgår ur Aakjærs utredning på s. 202 i *Maal*, den normala inom västra Danmark under ifrågavarande tidsskede. Man känner i själva verket endast två äldre exempel på att den jylländska sädesörtugen har delats i 10 skäppor. Det ena är hämtat ur KVVJ (kung Valdemars jordebok) och avser råg i Børlum härad. Noti-

ras till 1,50 öre säd. Det rör sig här om ett korrekturfel, enligt vad Rasmussen på förfrågan meddelat.

¹ Från strängt metodisk synpunkt bör uppgiften härledas ur båda Rasmussens omtalade tabeller, varvid de byar, som endast äro representerade i endera av dessa, strykas. Slutsatsen blir då, att 19,20 öre korn ha utgått från 169,2 d.t land (reducerad areal), d.v.s. 1,36 öre korn från en ideell mkg jord à 12 d.t land. Som synes är det nya tillvägagångssättet icke ägnat att i nämnvärd mån rubba det förut erhållna resultatet.

² Rasmussen I, 114—119.

sens formulering är sådan, att man får föreställningen, att det har varit fråga om ett avsteg från en huvudregel. Fallet uppväges för övrigt av ett annat i samma källa, i det att Rise härads rågörtug har innehållit 12 skäppor.¹ Det andra exemplet härrör ur Ribe Oldemoder och berör Ballum kyrka. Det är tvivel underkastat, såsom Rasmussen också påpekar, om den i Ballumdistriktet konstaterade beräkningsmetoden skall anses vara representativ för hela Ribes mätområde.² Och även om så vore förhållandet, skulle företeelsen finna sin naturliga förklaring i den sädestunna eller storskäppa, som man där nyttjade.³ Tilläggas kan slutligen, att såsom angavs i Guldvärdering II, not 2 på s. 525, Ribe Oldemoder fullt normalt låter örtugen omfatta 12 skäppor inom jordmättet.

Rasmussens framförda argument, förstärkta med de synpunkter, som Aakjær tidigare har anlagt på problemet, synes mig bilda en stark grundval för åsikten om att ÅB:s sädesörtug varit tolvdelad.⁴ Skulle emellertid mot förmodan det andra tänkbara alternativet vara det riktiga, komma de slutsatser, som i det följande skola dragas, endast att påverkas i måttlig grad.

Beträffande frågan om vilken sädesskäppa, som har underförståtts i ÅB:s uppgifter, biträder jag Rasmussens mening, att endast aabo- och settingskäpporna kunna komma i åtanke. Själv håller jag den förstnämnda möjligheten för den troligaste, vilket också synes vara Rasmussens åsikt. Ty alla tecken tyda på att settingskäppan var stadd i retur vid det ifrågavarande tillfället, varför det skulle vara förvånande, om den haft så stor betydelse för ÅB, att den har kunnat läggas till grund för samtliga denna källas uppgifter. Gynnsamt nog äro emellertid de båda ifrågavarande sädesskäpporna i det närmaste lika stora,⁵ så att en eventuell felbedömning på denna punkt icke kommer att medföra några besvärande konsekvenser.

¹ Jmf. med Rydmått, 45 f.

² Rasmussen I, 116 f.

³ Rydmått, 54.

⁴ Se Rasmussen I, 114 f. och Maal, 202.

⁵ Aaboskäppan rymde $\frac{1}{8}$ d.t., settingskäppan $\frac{2}{15}$ d.t.; förhållandet demellan var alltså 15:16.

Räkna vi således med att sädesmarken i ÅB har omfattat 288 aabo- eller ribeskäppor à $\frac{1}{8}$ d.t, kan nämnda marks storlek fixeras till 36 d.t.

Den uppgjorda planen kräver, att vi härleda den från 12 d.t land utgående *ideella* totalavgiften,¹ d.v.s. sådan den tedde sig vid tiden för KVJ och jydiska lagen. Åtskilliga metoder stå till buds härför, men ingen av dem är särskilt enkel. Efter övervägande har jag stannat inför följande resonemang.

Ur Guldvärdering I, 445, kan inhämtas, att den årliga teoretiska totalavgiften från en gammal mkg jord à 12 d.t land har varit $\frac{3}{8}$ mks jyllv (jyllandsvikt), d.v.s. 3 öre s jyllv eller 108 den. s (denarer silver). Enligt Rydmått, 32, var KVJ:s taxa för 1 d.t korn 1 öre valdv (valdemarsvikt), d.v.s. 30 den. s. Aabomåttets kornmark, enligt ovan omfattande 36 d.t, skulle alltså vid tiden för KVJ ha värderats till 36 gånger 30 den. s eller 1080 den. s.

Det frapperar omedelbart, att totalavgiftens förutnämnda 108 den. s utgöra exakt $\frac{1}{10}$ av kornmarkens 1080 den. s. Slutsatsen måste därför bliva, att den på 12 d.t land fallande årliga totalavgiften (beräknad enligt de vid tiden för KVJ gällande normerna) har varit $\frac{1}{10}$ mk korn i aabomått, eller, vilket är det samma, 0,8 öre korn i detta mått.²

Vid sidan om ÅB:s beräknade 1,34 öre korn från 12 d.t land bör således ställas KVJ:s teoretiska 0,80 öre korn från samma areal. Men en direkt jämförelse mellan dessa båda uppgifter är ännu icke möjlig. ÅB:s avgift, vilken levererades av domkapitlets arrendatorer till kanikerna (icke till konungen eller biskopen, vilka överlätit dessa förmåner), måste i motsats till KVJ:s total-

¹ Beträffande den skattetekniska innebörden av uttrycket totalavgift se Guldvärdering I, 417.

² Som synes går den använda metodiken ut på att från de förutsättningar, som hade giltighet under den äldre tiden, teoretiskt förutberäkna storheter, som senare källor tillhandahålla. Därest på detta sätt full överensstämmelse uppnås, blir konklusionen, att förhållandena icke ha undergått någon förändring under det mellanliggande tidsintervallet. I motsatt fall är det möjligt att avläsa förändringens storlek och i vilken riktning den har gått. På detta sätt framskapas en objektiv grundval för fortsatta slutledningar.

avgift ha omslutit ett antal poster med speciellt kyrklig anknytning. Det är därför tydligen nödvändigt att uppskattningsvis bestämma dessa posters storlek och i överensstämmelse därmed reducera den anförda utgård, 1,34 öre korn, så att den blir fullt likvärdig med KVJ:s motsvarande uppgift, 0,80 öre korn. Problemet är synnerligen vanskligt att behandla, men någon lösning måste försökas, eftersom det ju i motsatt fall vore helt uteslutet att göra jämförelser mellan skattetrycket under valdemarstiden och vid tiden för ÅB.

Redan storleken av ÅB:s avgifter gör det sannolikt, att i dem inbegripits samtliga de beståndsdelar, som karakterisera valdemarstidens totalavgift.¹ Men därutöver böra de ha innehållit sedvanliga kyrkliga onera av tiondekaraktär.²

Den närmast till hands liggande lösningen måste därför vara att tänka sig ÅB:s avgift sammansatt av totalavgift och tionde, varvid den sista storheten enligt kända regler har utgjort $\frac{3}{10}$ av de nämnda delposternas summa. Källans redovisade avgift borde i så fall, för att den rena totalavgiften skall framträda, minskas med 30 %.³ Möjligt är emellertid, att biskopsgåvan med vad därtill hörde endast har motsvarat $\frac{2}{3}$ av tiondets belopp; så är nämligen fallet med Ribe Oldemoders »plenum subsidium episcopi», ett faktum, som i ett senare sammanhang kommer att närmare belysas och bekräftas (s. 758). Det erforderliga avdraget skulle i enlighet med detta sista alternativ blott utgöra 20 %.

Rasmussen har fäst min uppmärksamhet på att de ekklesiastika intäkterna från vissa i ÅB uppförda byar på grund av sen

¹ På denna punkt har jag stöd av Poul Rasmussen, som på förfrågan uttalat, att århusbönderna enligt hans mening torde ha betalat »Leding, Stud o.s.v. eller Afgifter, hvormed disse Skatter var afløst.»

² Sålunda erhöles kanikerna av Skjelm Vognsen, som var biskop i Århus 1204—1215, privilegier på *Giaf* (biskopsgåva) jämte »omne jus exactionis nostre tam in spiritualibus quam in aliis de universis eorum tam villicis quam colonis illis volumus concessisse». (S. R. D. VI, 406.)

³ Frestande är kanske att låta tiondet utgöra $\frac{3}{10}$ av nettobeloppet, totalavgiften. Ett sådant förfaringsätt skulle emellertid strida mot de kända principer, som uttala, dels att *bruttoavgiften* (totalavgift + tionde) är $\frac{1}{3}$ av höstutbytet, dels att tiondet är $\frac{1}{10}$ av samma utbyte.

inkorporation av de ifrågavarande socknarnas kyrkor icke torde ha tillfallit kanikerna vid tidpunkten för handskriftens redigering utan först senare. I vilken utsträckning så har varit fallet är dock omöjligt att närmare uttala sig om. Det sagda bör emellertid uppfattas som en fingervisning om att det ovan omtalade procentavdraget icke bör göras alltför stort. I samma riktning tala några ytterligare skäl. Under hänsynstagande till alla kontrollerbara omständigheter har jag därför funnit det vara riktigast att reducera de i ÅB uppförda avgifterna med 20 %. Det tidigare angivna årsgenomsnittet, 1,34 öre korn, bör därför nedskrivs till 1,07 öre korn.

Trots det behandlade materialets påtagliga sprödhet vågar jag såsom resultat av den gjorda undersökningen uttala den hypotesen, att den från 12 d.t land i ÅB årligen utgående genomsnittliga totalavgiften har varit 1 eller gott och väl 1 öre korn i aabomått. Överensstämmelsen mellan detta och Rasmussens nyss citerade uttalande (s. 729) är påtaglig.

Vid sidan om ÅB:s korrigerade värde, 1,07 öre korn, skall nu ställas valdemarstidens teoretiska belopp, 0,80 öre korn. Trots osäkerheten i den förstnämnda angivelsen torde man kunna våga påståendet, att de reguljära skatterna (eller de summor, med vilka dessa varit avlösta) ha märkbart stigit från valdemarstiden fram till tiden för ÅB; hur det kan ha ställt sig med de speciellt kyrkliga utskylderna undandraget sig i stort sett bedömande, eftersom särskilt de äldsta källorna icke synas ha haft något större intresse för dessa tungor.

Understrykas bör emellertid, att uttalandet endast har giltighet i stort och icke får tillämpas på varje by för sig. Sålunda har Rasmussen pekat på att byarna på Mols och Djursland ha erlagt ovanligt låga avgiftsbelopp.¹ Orsaken till detta förhållande är ännu icke klarlagd. Men så mycket mera påfallande ter sig då avgiftsstegringen för de övriga byarna.

Totalavgiften anges av jydiska lagen i silver, av ÅB åter i korn. För att dessa uppgifter skulle kunna ställas i relation till varandra, var det nödvändigt att företaga en sortreduktion. Jag

¹ Rasmussen II, 84.

valde härvid kornet såsom den lämpligaste jämförelsestorheten, eftersom man på detta sätt enligt min mening erhåller den bästa upplysningen om tyngden av de på skattebönderna lagda pålagorna. Konklusionen har blivit, att kornskatten åtminstone i de flesta fall har ökats under det betraktade tidsintervallet.

Bilden blir emellertid något annorlunda, om vi överföra samtliga ifrågakommande avgifter i silver. Det är nämligen tydligt, att kornets realvärde har starkt nedgått i förhållande till silvrets från valdemarstiden fram till det 14:e århundradets begynnelse. Aaboområdets kornmark har, försåvitt 288 skäppor räknats på densamma, enligt KVJ:s taxa uppvisat ett värde av 4 mks troyesvikt,¹ vilket kan överskrivas i $3\frac{3}{4}$ mks jyllandsvikt.² Men under 1300-talet torde man kunna räkna med att kornmarkens värde har varit så lågt som $2-2\frac{1}{4}$ mks jyllv.³ Det ligger därför i sakens natur, att man måste komma till olika resultat, om man vid jämförelser mellan KVJ:s och ÅB:s avgifter låter kornet eller silvret bilda fast norm.

Omräknas sålunda skatterna i silver, komma vi till slutsatsen, att desamma, uttryckta på detta sätt, antaga ett *lägre* värde i ÅB än i KVJ eller jydiska lagen.⁴ Men naturligtvis kan denna omständighet icke vara ägnad att göra den på bönderna i ÅB lagda skattebördan mindre kännbar. Tvärtom måste en sådan prissättning ställa den jordbrukande befolkningen i ett särskilt ogynnsamt läge och därigenom bidra till att framskapa den krissituation, vars följder under den kommande tidsperioden göra sig mycket tydligt märkbara.

Vi vilja nu studera sambandet mellan utsäde och åkerarealer

¹ Rymdmått, 46, 43, varest bl. a. framgår, att kornet och rågen vid tiden för KVJ ha taxerats lika efter volym.

² Ibidem, tab. 3 på s. 24.

³ Maal, 242; Christensen, 463; Rasmussen I, 136. — Att jyllandsviktens system har legat till grund för ÅB:s uppgifter, är tydligt därigenom, att källan låter ören eller örtugar penningar vara penningmarkens underavdelningar. Se S.R.D. VI s. 425—433, där ett flertal dylika exempel äro att finna.

⁴ Marginalen för den dragna slutsatsen är så vid, att denna icke influeras av om jyllandsmarkens teoretiska vikt möjligen har varit något annorlunda år 1315 än år 1231.

i ÅB och vända oss därför till tabell 11, s. 59 f. i Rasmussen II, där storleken i d.t land av de områden, som i varje särskilt fall ha motsvarat ett årligt utsäde av 1 örtug annona, har uppförts.¹ För att underlätta den påtänkta jämförelsen med valdemarstidens förhållanden omräknar jag emellertid de ifrågakommande uppgifterna till att gälla de utsädesmängder i ören annona, som ha fallit på 1 ideell mkg jord, d.v.s. 12 d.t land. Samtidigt vidtager jag den redan förut praktiserade åtgärden att nedskryva de från år 1683 härrörande arealvärdena med överenskomna 10⁰/₁₀. Källans annona måste i samtliga fall antagas ha hänsyftat på sädeslaget korn (s. 730).

Utsädet i ören korn per 12 d.t land och år blir för följande byar: Vester Alling 3,83; Kysing 3,74; Havreballe 2,74; Hedensted 2,48; Kolt 2,44; Vejlbj 2,26; Lille Dalby 2,10; Aarup 2,06; Tiilst 2,01; Torup 1,98; Fuglsø 1,98; Laasby 1,93; Dejred 1,90; Egaa 1,87; Ølsted 1,60; Vore 1,60; Begtrup 1,51; Hinnerup 1,47; Kasted 1,47; Aarslev 1,45; Følle 1,33; Grundfør 1,30.

I denna sammanställning skåda vi de stora variationerna. Vi vilja nu jämföra de erhållna siffrorna med det ideella värdet.

Vi ha funnit det vara sannolikt, att kornmarken i ÅB skulle ha omfattat 36 d.t. Enligt den redan tidigare prövade principen, att 1 d.t land skulle ha tagit ett utsäde av 1 d.t korn per år,² borde alltså 1 ideell mkg jord, utgörande 12 d.t land, årligen kräva en utsädesmängd av 12 d.t korn, vilket kan omskrivas i $12\frac{2}{3}$ mk korn = $\frac{1}{3}$ mk korn eller 2,67 öre korn i aabomått.

Utsädet i ÅB kan icke rimligen tänkas ha fallit avsevärt tätare än under åren 1231 och 1896;² de båda förstnämnda värdena för Vester Alling och Kysing äro därför förvånansvärt höga och böra närmare granskas. I övrigt bilda talangivelserna en vackert fallande serie från 2,74 till 1,30.

De båda undantagsbyarna, Vester Alling och Kysing, tillhöra dem, som också av Rasmussen ha ansetts representera särfall. Han påpekar, att marken inom det förstnämnda distriktet var

¹ Ett antal av dessa upplysningar kunna också hämtas ur Aakjærs kommentar, 481.

² Guldvärdering II, 522, 534. not 2 på s. 533.

täckt av skogs- och buskvegetation, vilket måste ha försvårat reguljära mätningar.¹ I Kysing, liksom i de ovannämnda Havreballe, Kolt och Aarslev, härskade tvåvångsbruket, och de av Rasmussen för dessa byar antecknade utsädeskvantiteterna ha erhållits genom summation av de för resp. vångar gällande separata angivelserna. I likhet med Rasmussen utesluter jag därför helt den för Vester Alling anförda siffran, medan de från Kysing, Havreballe, Kolt och Aarslev härrörande uppgifterna böra halveras, innan de jämföras med de övriga.²

Trots att sålunda underlaget för ett mera bestämt uttalande genom det ovan sagda till en viss grad har reducerats, förefaller det mig dock som om de anförda siffrorna skulle tala ett tillräckligt tydligt språk. Det synes mig nämligen svårligen vara tänkbart, att hela den repade arealen kan ha normalt åsyftats i dessa bestämningar, eftersom i ett sådant fall uppgifterna borde ha mera hopats invid idealvärdet 2,67. ÅB:s utsädesangivelser torde därför *som regel* ha refererat icke till totalutsädet utan till det s. k. »årliga« utsädet, vilken åsikt Rasmussen har hävdad gentemot Aakjær. Det specificerade årliga driftsutsädet, reellt eller uppskattat, har av skilda anledningar, som av Rasmussen närmare beskrivits,³ kommit att understiga det ideella utsädesvärdet med större eller mindre belopp.

På grund av de förefintliga oregelmässigheterna i ÅB:s utsädesangivelser är det givetvis uteslutet att med utgångspunkt från dessa beräkna den repade arealen av 1 mk sädesland (kornland) i den nämnda källan. Men på indirekt väg går det ju att sluta, att ett dylikt område, förutsatt att kornets besåningsför-

¹ Rasmussen I, 127.

² Ibidem I, 127; II, tab. 11, 59 f., 61 f. (tabellkommentaren), 62, 65. Såsom Rasmussen framhåller på s. 127 i I, bör för de byar, där tvåvångsbruket var regel, summan av båda vångarnas utsäden representera den absoluta utsädesmängden, medan addenderna var för sig självfallet giva uttryck för det årliga utsädets (driftsutsädets) storlek. Tilläggas bör, att förhållandena inom Aarslev äro avsevärt komplicerade, varför den för denna by anförda siffran måste tagas med en viss reservation. Jmf. med Rasmussen II, not 54 på s. 71, och med Guldtal, not 64 på s. 217—218.

³ Ibidem I, 120 ff.; II, 62 ff. Se även Aakjær inl., 105 ff.

måga har varit normal och att ÅB:s kornmark rymt 36 d.t, bör ha uppvisat den teoretiska storleken 36 d.t land. En formell bekräftelse på detta resultat följer nedan, s. 752.

Svårigheterna ackumuleras, då vi nu med C. A. Christensen gå över till att studera den fortsatta utvecklingen under den del av det 14:e århundradet, som efterföljer det tidsskede, från vilket ÅB:s upplysningar härröra. Medan Rasmussen har haft fördelen att arbeta med ett relativt homogent material, har Christensen varit nödsakad att hämta sina uppgifter från vitt skilda håll. Vid åtskilliga tillfällen ha penningar eller säd måst omräknas i silver, ett ofta vanskligt företag. Källnotiserna äro som regel icke så noggrant specificerade, att man ur dem kan utläsa delkategorierna i de utgående avgifterna. Och slutligen måste vi räkna med att de mera tillfälliga fluktuationer, som redan kunde iakttagas i ÅB, skola få ett ännu vidare spelrum under det nämnda, senare tidsavsnittet.

Först som sist kan dock utsägas, att Christensen på ett föredömligt sätt har bemästrat den svåra uppgiften. Han har sålunda samlat ett stort material, som han behandlat likformigt och konsekvent. Haubergs kända tabeller har han kompletterat med en sammanställning över priserna på hästar och säd vid olika tidpunkter,¹ varigenom han har erhållit ett värdefullt hjälpmedel för att kontrollera riktigheten av de sortreduktioner, som utföras. Allt som allt torde det icke vara tvivel underkastat, att de källnotiser, som Christensen sammanfört, skola visa sig vara väl ägnade att giva ett klart utslag i huvudfrågorna.

Christensens främsta resultat är, att kapitalvärden och avgifter ha nedgått mycket starkt med början vid tiden omkring år 1330. Han har i detta sammanhang använt ordet »katastrofal«, utan tvivel med rätta. De sifferfakta, som legat till grund för hans uttalanden, har han uppfört i översiktliga tabeller, och efter att ha tagit del av dessa, måste man oreserverat instämma i de slutsatser, som dragits.²

Christensens huvudkälla har varit roskildeboken (RB) från

¹ Christensen, 463.

² Ibidem, 448 f., 457 f., 463.

c:a år 1370, och det kan därför vara på sin plats att något litet uppehålla sig vid de upplysningar, som kunna avvinnas denna urkund.

1 öre skyldjord i RB erligger mycket ofta 1 öre annona i årlig avgift, men lägre angivelser ned till $\frac{1}{2}$ öre annona äro icke heller sällsynta.¹ Värden över 1 öre eller under $\frac{1}{2}$ öre säd äro mera sparsamt förekommande. Termen annona hänsyftar med all säkerhet på sädesslaget korn (s. 730).

Medelvärdet av samtliga RB:s avgifter är 0,65 öre korn per 1 öre skyldjord. Detta resultat kan lättast vinnas ur Erslevs sammanställning på s. 139, ur vilken framgår, att 3705 ört annona ha influtit från 5689 ört skyldjord i den nämnda källan.

Intet principiellt hinder möter för att ställa RB:s genomsnittliga avgift i relation till valdemarstidens teoretiska värde. Men det är så mycket enklare att göra en direkt jämförelse mellan de till synes snarlika uppgifterna i ÅB och RB. En gynnsam omständighet är härvid, att den förra källans mkg jord har sin fulla motsvarighet i den senares öre skyldjord. Båda dessa arealenheter omfatta nämligen ideellt 12 d.t land.

De ifrågavarande källorna äro ganska nära samtliga. Det torde därför kunna antagas, att de nämnda jordvärderingsenheternas naturliga tillväxt i ungefärligen lika hög grad har avlägsnat dem ifrån de engång fastställda gränserna. Vidare finns det ingen synbar anledning till att tro, att de i ÅB och i RB redovisade avgifterna skola innehålla väsentligt olikartade beståndsdelar.

På en punkt är det emellertid nödvändigt att företaga en korrektion. Vi ha nämligen utgått ifrån att ÅB:s kornmark har motsvarat 36 d.t, men detta värde kan icke vara avsett i RB:s angivelser. Det låter sig med stor säkerhet fastställa, såsom av det närmast följande kommer att framgå, att den riktiga siffran i RB i stället har varit 48 d.t.

Källan vitsordar själv, att dess kornmark har omfattat 288 skäppor.² Det blir därför närmast en fråga om vilken sädesskäppa, som vid det betraktade tillfället har varit i tillämpning.

¹ Erslev, 139; Christensen, 456.

² S.R.D. VII, 48; Guldvärdering II, 518.

Vid tiden för KVJ torde settingskäppan ha spelat en viss roll inom det själländska mätområdet,¹ men har senare tydligen blivit helt undanträngd av själlandsskäppan. Sålunda anknyter det ideella själländska sädeslandets säkert verifierade yta, 48 d.t. land, till den sistnämnda skäppan. Aakjær har heller icke vid sin nyligen slutförda undersökning rörande RB funnit anledning frångå den nämnda siffran.²

Marken korn i RB måste därför antagas ha omfattat 288 själlandsskäppor à $\frac{1}{6}$ d.t., d.v.s. 48 d.t.

ÅB:s och RB:s genomsnittsvärden för den från 1 mkg jord resp. 1 öre skyldjord årligen utgående avgiften voro resp. 1,34 och 0,65 öre annona. Men såsom omtalats, anknyta de båda angivelserna icke till en och samma kornmark. För att uppgifterna skola bli direkt jämförbara med varandra måste vi alltså företaga en sortreduktion. Välja vi härvid det själländska kornöret till enhet, måste den jylländska angivelsen reduceras i proportionen 36:48, d.v.s. 3:4. Resultatet blir då det anmärkningsvärt jämna värdet 1,00 öre korn (decimalbråket 1,34 är i verkligheten höjt).

Mot ÅB:s 1,00 öre står således RB:s 0,65 öre. Slutsatsen kan endast bli en: konstaterandet av den nedgång i utskylderna, som redan har iakttagits av Christensen, och som enligt denne forskares förmenande skulle ha satt in vid tiden omkring år 1330.

Verkligt drastiska exempel på denna för myndigheterna säkerligen högst ovälkomna minskning av de årliga avgiftsbeloppen kunna vi dock icke framdraga ur de medeltalsuppgifter, som just studerats. Ett sådant ändamål förmår endast tjäna vissa mera extrema fall i RB samt en eller annan av de tyvärr alltför fåtaliga upplysningar, som kunna avvinnas övriga källor. Ett tämligen senkommet inslag i den dystra bilden utgör Aakjærs i Korntiende I anförda exempel på nedgången i RB:s sockentionden.³

En av de betydelsefullaste uppgifterna i det föreliggande sammanhanget är att söka utröna, huru den på bönderna lagda

¹ Rymdmått, 36 f., 47.

² Korntiende I, 450 f.

³ Ibidem, tab. 2 på s. 458 ff.

skattebördan kan ha varierat under tidernas lopp. Först efter en mera omfattande och ett längre tidsavsnitt omspannande undersökning än den nu genomförda torde det vara möjligt att lämna ett mera definitivt svar på denna fråga. Jag vill dock (med tillbörliga reservationer) göra ett försök att med giltighet för det 13:e och 14:e århundradet skissera utvecklingsgången i det nämnda avseendet, i det jag främst anknyter till av Christensen vunna resultat.

Valdemarstidens krav på skattebönderna ha säkerligen varit stränga men torde dock ha stått i tämligen väl avvägd proportion till den förhandenvarande betalningsförmågan. Vid tiden för ÅB konstatera vi emellertid en skärpning av skattetrycket, förorsakad av det från jordbrukarnas synpunkt oförmånliga prisfallet på säd och väl också på övriga naturprodukter. Silvret hade vid detta tillfälle stor köpkraft. Under denna tid var det regel, att bonden i olika slag av avgifter erlade $\frac{1}{3}$ av avgrödan. Sedan kulmen sålunda nåtts i fråga om skatteböndernas belastning, inträdde en katastrofal nedgång i utskyldernas belopp, påverkad av ogynnsamma yttre omständigheter, med digerdöden såsom ett makabert inslag i händelseväven. Det nu berörda sakiäget har på ett målande sätt beskrivits av Christensen, som med hänsyftning på bl. a. den hårda beskattningen vid tiden för det 14:e århundradets begynnelse uttalar: »Under saadanne forhold, hvor bondens økonomiske niveau i sandhed kan siges at have nærmet sig det absolutte eksistensminimum, har der ikke skullet saa forfærdelig meget til for at bringe de paa spidsen balancerende forhold ud af ligevægt . . .»¹ Som synes biträder jag till alla delar den uppfattning, som Christensen här har gjort sig till tolk för, liksom jag även i övrigt accepterar de av honom framlagda huvudresultaten.

Jordvärderingsenheternas kapitalvärden.

Vi ha hittills knappast tagit någon befattning med de kapitalvärden, som de vanligaste jordvärderingsenheterna varit åsatta. Orsaken härtill har främst varit den, att valdemarstidens källor

¹ Christensen, 465.

äro mycket förtegnade vad beträffar denna fråga.¹ Anförts har dock, att från teoretisk synpunkt 1 ny (stor) mkg jord måste värderas till 8 mks jyllv, medan den motsvarande siffran för 1 gammal (liten) mkg jord är 3 mks jyllv.² Det sistnämnda värdet äger sålunda bl. a. giltighet för den ideella mkg jord i ÅB, eftersom ju taxeringen »antiqua estimacio« har tillämpats i denna källa.³

Det rubricerade problemet är synnerligen omfattande och invecklat, varför viss begränsning är påkallad. Den följande framställningen kommer därför endast att taga hänsyn till de beklagligtvis alltför fåtaliga notiser rörande kapitalvärden, som ÅB tillhandahåller. Yngre källor, bl. a. således RB, lämnas följaktligen helt ur räkningen, men för dessas vidkommande har jag förmånen kunna hänvisa till C. A. Christensens ingående undersökningar i ämnet.

Tyvärr är det med hänsyn till källmaterialets beskaffenhet endast möjligt att nå fram till en tämligen grov och ungefärlig uppskattning av de ifrågavarande förhållandena.

På något undantag när äro ÅB:s kapitalvärden angivna i penningar, men det är görligt — låt vara med en viss grad av osäkerhet — att överföra dessa belopp i silver. Stödande sig på Haubergs kända tabeller ha Christensen och Rasmussen menat, att sambandet 1 mks = 8—10 mk den. har varit i tillämpning vid tiden omkring år 1315.⁴ All anledning måste föreligga för att acceptera denna slutsats.

Av intresse är att i sammanhanget uppmärksamma, att källan själv meddelar en omräkningskurs mellan säd och penningar. Sålunda har år 1313 en avgift från Grundførs kvarn på 14 öre annona åsatts ett värde av c:a 40 mk den.⁵ Genom att ställa detta säkert

¹ En i KVJ:s falsterlista förefintlig uppgift om att Aky Botildsun har inbetalat 8 ört skyldjord till kronan för tingsbrott (Aakjær, 17), har av mig bearbetats från den synpunkten, att det här har kunnat vara fråga om en tremarksbot. Resultatet har dock icke förmått bekräfta detta antagandes riktighet.

² Guldvärdering I, not 1 på s. 434.

³ Ibidem I, 430 f.

⁴ Christensen, 449, 457; Rasmussen I, 135 f. Christensen giver ett visst företräde åt alternativet 10 mk den. (Ledingsatterne, 299).

⁵ S.R.D. VI, 431.

grundade samband, som dock endast har approximativ karaktär, i relation till den av Christensen och Rasmussen förutsatta växlingskursen mellan silver och penningar skulle vi således kunna få ett begrepp om vilket silvervärde 1 mk annona har betingat vid det ifrågavarande tillfället.

Den lätt utförda kalkylen giver vid handen, att mot 8, 9 och 10 mk den. för 1 mk silver svarar ett värde på marken säd av resp. c:a 2,86, 2,54 och 2,29 mks. Som synes äro de tre resultaten av tämligen skiljaktig storleksordning.

Vilket av de tre anförda värdena skola vi hålla för det sannolikaste? Enligt allmän mening har 1 mk säd vid den nämnda tidpunkten varit åsatt en taxa av $2-2\frac{1}{4}$ mks.¹ Detta skulle tala för att det sökta omsättningsförhållandet mellan silver och penningar närmast vore 1 mks = 10 mk den.

Samtliga källuppgifter, som stödjade den just anförda taxan på 1 mk säd och som härröra från åren närmast före eller efter 1315, äro emellertid mer eller mindre diskutabla. Det är därför av värde, att Haubergs från åren 1313 och 1314 hämtade båda exempel, av vilka det ena är osedvanligt rent, bekräfta den dragna slutsatsen.² Det finns alltså anledning förmoda, att vi skola komma sanningen ganska nära, om vi för den tidsperiod det här gäller, likställa 1 mks och 10 mk den., d.v.s. anlita den omräkningskurs, som också av Christensen har hållits för den troligaste.

Men därest vi acceptera den angivna växlingskursen 1 mks = 10 mk den., bli valmöjligheterna vad beträffar silvervärdet av 1 mk säd tämligen begränsade. Låta vi i den från Grundfør härrörande, tyvärr endast approximativa relationen, 1 mk säd svara mot 2 eller $2\frac{1}{4}$ mks, blir resultatet, att marken silver kommer att ekvivalera 11,4 resp. 10,2 mk den. Vid jämförelse med Haubergs uppgifter verkar det förstnämnda värdet att vara något för högt, varför den troligaste slutsatsen blir, att den avsedda taxan på 1 mk annona bör ha legat i närheten av $2\frac{1}{4}$ mks. Kalkylen har således icke lett till något exakt resultat, men för den följande

¹ Christensen, 463; Maal, 242; Rasmussen I, 136.

² Aarb. for nord. Oldk. og Hist., 1884, 257. Haubergs värden äro resp. $10\frac{2}{3}$ och 10 mk den. för 1 mks.

framställningen är det fullt tillräckligt, att ett approximativt värde står till förfogande.

Rasmussen har i I, 133 f., sammanfört de textnotiser i ÅB, som avhandla kapitalvärden på jylländsk åkerjord. De äro till antalet fem och i fyra av dessa är det möjligt att omskriva Rasmussens angivelser till att gälla 1 ideell mkg jord à 12 d.t land. Vid denna beräkning har jag, av skäl, som tidigare anförts, reducerat samtliga från år 1683 härrörande arealuppgifter med 10 %.

Resultatet av uträkningen har blivit, att 1 ideell mkg jord i byarna Ølsted (S.R.D. VI, 415, 431), Hedensted (l. c., 401, 412, 426 f.), Tiilst (l. c., 427) och Begtrup (l. c., 429) måste tillerkännas ett kapitalvärde av resp. 1,8, 2,8, drygt 2,0 och 1,6 mks. I de båda sistnämnda fallen, som avse tiden omkring år 1315, har jag satt 1 mks lika med 10 mk den. I den första uppgiften, som härrör från år 1284, har jag däremot räknat endast 5 mk penningar på 1 mk silver, eftersom denna växlingskurs enligt min mening är mycket säkert verifierad för år 1282.¹ Kapitalvärdet för Hedensted är redan i källan uttryckt i silver.

Tydligt är, att de på ÅB:s uppgifter grundade, till 12 d.t land reducerade kapitaluppgifterna ha ett genomsnittligt värde av omkring 2 mks. Den jydskas lagens teoretiska idealvärde var emellertid 3 mks. Vi torde därför svårligen komma ifrån det faktum, att jorden i ÅB på det stora hela taget har varit något billigare än valdemarstidens.

Utslaget blir emellertid det rakt motsatta, om i stället samtliga summor uttryckas i korn. Då komma nämligen de i ÅB refererade kapitalvärdena att åtminstone i någon mån överstiga valdemarstidens teoretiska ansättning. Orsaken härtill är givetvis den tidigare konstaterade nedgången av kornets värde gentemot silvrets.

Det låga silvervärdet på ÅB:s mkg jord har också observerats av Rasmussen och givit anledning till en pessimistisk kommentar i I, 135, not 1. Resultatet kan emellertid icke anses innebära nå-

¹ Pavelige nuntiers regnskaps- og dagböger 1282—1334, ed. P. A. Munch (Chr:a 1864), 6; Dipl. Dan., 2 r. III, nr. 20, 33.

gonting anmärkningsvärt.¹ Det utgör en fullt naturlig konsekvens av att även avgifternas silvervärden ha underskridit den ideella normen. Att kapitalvärden och avgifter skola förändras i samma riktning, är ju en känd och erkänd ekonomisk princip. Såsom av det närmast följande kommer att framgå, är det i själva verket lätt att visa, att den prissättning av c:a 2 mks för 12 d.t land, som vi ha iakttagit, endast är att uppfatta såsom en följd av kapitalisationsfaktorns relativa oberördhet vis-à-vis inträffade förändringar på konjunkturmarknaden.

Vi ställa såsom vår uppgift att beräkna kapitalisationsfaktorerna i sammanhang med de fyra byar i ÅB, som vi just studerat, och för vilka såväl kapitalvärden som avgifter äro kända. Innan en sådan beräkning kan utföras, måste vi emellertid uppmärksamma den definition, som tidigare givits kapitalisationsfaktorn,² och i enlighet därmed reducera samtliga ifrågakommande avgifter i ÅB med överenskomna 20 %.³ Uträkningen blir således följande:⁴

1. Ølsted, 1284. Kapitalvärde = 10 mk den. = 2 mks = 16 öre s; Avgift = 1,33 öre säd; Totalavgift = med 20 % reducerad avgift = 1,06 öre säd = 2,39 öre s; Kapitalisationsfaktor = 7.

2. Hedensted, 1299. Kapitalvärde = 2,27 mks = 18,2 öre s; Avgift = 1,50 öre säd; Totalavgift = 1,20 öre säd = 2,70 öre s; Kapitalisationsfaktor = 7.

3. Tiilst, c:a 1315. Kapitalvärde = drygt 30 mk den.; Av-

¹ Att Rasmussen uppfattar ett pris av exempelvis 3 mks för 1 mkg jord i ÅB såsom en mycket låg ansättning, har sin grund däri, att han, i full enlighet med härskande uppfattning, likställer det nämnda området med den jydskas lagens mkg jord, som ju från teoretisk synpunkt bör uppvisa ett värde av icke mindre än 8 mks (Guldvärdering I, not 1 på s. 434). ÅB:s låga prissättning på marken guld jord utgör i själva verket en bekräftelse på att 1 mkg i denna källa och i jydskas lagen, såsom tidigare framhållits (Guldvärdering I, 430), *icke* äro jämförliga storheter.

² Guldvärdering I, 417 f.

³ C:a 20 % av ÅB:s avgift torde ha utgjort kyrkliga onera (se ovan s. 735). Uppmärksammas bör, att enligt de definitioner, som meddelats, avgiften är det vidare och totalavgiften det snävare begreppet.

⁴ Till utgångspunkt för beräkningen tagas Rasmussens sifferuppgifter i I, 133 f. och II, 61, tab. 14.

gift = 2,25 öre säd; Totalavgift = 1,80 öre säd = 5,14 mk den.; Kapitalisationsfaktor = drygt 6.

4. Begtrup, c:a 1315. Kapitalvärde = 16 mk den.; Avgift = 0,87 öre säd; Totalavgift = 0,70 öre säd = 2,00 mk den.; Kapitalisationsfaktor = 8.

Vid de uträkningar, som beröra Tiilst och Begtrup, har jag anlitat källans relation 14 öre säd = c:a 40 mk den. (S.R.D. VI, 431). I den tidiga uppgiften från år 1284 har jag satt 1 mks = 5 mk den. I de båda först nämnda fallen har jag räknat med att 1 mk annona skulle ha betingat ett pris av $2\frac{1}{4}$ mks. Det hypotetiska, för tiden omkring år 1315 gällande sambandet 1 mks = 10 mk den. har icke behövt utnyttjas. Det är väl onödigt att tillägga, att samtliga resultat måste anses vara mycket ungefärliga.

Som synes komma de fyra beräknade kapitalisationsfaktorerna i närheten av den jydskas lagens teoretiska värde 8.

Resultatet av undersökningen har blivit, att de betraktade kapitalvärdena i ÅB ha stått i närmaste samband med åkerarealernas storlek och de jorden pålagda årliga avgifterna. Mycket stark är också korrelationen mellan de nämnda värdena och de i källan refererade utsädesmängderna. Det vill alltså synas som om ÅB:s jylländska kapitalvärden skulle ha grundats på en verklig bonitering av jorden.

Ovisst är hur man skall tolka den tidigare anförda uppgiften om att 16 mk den. skulle ha utgjort ett normalvärde för 1 mkg jord i ÅB.¹ Måhända har C. A. Christensen rätt, då han menar, att det här har varit fråga om en teoretisk ansättning med anor från en gångens tid?

Tack vare den omständigheten att århuskanikerna hade jordagods i västra Själland, meddelar ÅB några upplysningar om tillämpade priser på själländsk skyldjord. Sålunda har 1 öre skyldjord i såväl Starreklint som Forsinge åsatts ett kapitalvärde av 30 mk den. (i det förstnämnda fallet alternativt med 24 mk den.; termen är här »inter cognatos«, eljest »inter extraneos«). Denna värdesättning bör vara fullt jämförlig med dem, som avse den jylländska mkg jord, eftersom vid ifrågavarande tidpunkt 1 öre

¹ Guldvärdering I, 440 med not 1.

skyldjord på Själland hade sin direkta motsvarighet i 1 mkg jord på Jylland.¹

Enligt Aakjærs undersökningar omfattade 1 öre skyldjord i Starreklint och Forsinge resp. 17,1 och 7,16 d.t land.² Det förra området har alltså tydligen varit mera väluppodlat än det senare, en slutsats, som förstärkes av det faktum, att källan nyttjar verbalformerna seminatur och seminatur om Starreklints utsäde, medan Forsinges har erhållit bestämningen potest seminari. Aakjærs nämnda ytangivelser stå i bästa överensstämmelse med handskriftens uppgift, att utsädesmängderna per öre skyldjord räknat ha varit drygt 2 öre annona resp. 1 öre annona i de ifrågasvarande byarna.

Starreklints årliga avgift var 40 mk den. och Forsinges 20 mk den. Men då den förra var en, som »solebat solvi»,³ bör densamma, med hänsyn till penningvärdets fortskridande försämring, tänkas vara något, kanske icke oväsentligt högre vid det tillfälle, från vilket de övriga källuppgifterna härröra, eller år 1313. Starreklints område kan, utan risk för större avvikelser, anses ha motsvarat 12½ öre skyldjord, medan Forsinges arealvärde, 10 öre skyldjord, är direkt utläsbart ur källan.⁴

Med hänsyn till uppodling, utsädesmängder och årliga avgifter borde, tycker man, 1 öre skyldjord ha betingat ett åtminstone dubbelt så högt pris i Starreklint som i Forsinge. Det är därför mycket förvånande, att de båda skyldörens jord ha kunnat upp- tagas till lika värde i handskriften.

Åtskilliga forskare ha iakttagit det här anmärkta förhållandet,⁵ men ingen av dem har kunnat utröna orsaken till den påtagliga disproportionen. Förutsatt att det angivna kapitalvärdet, 30 mk den., icke har varit en ren schablon, måste man ju antaga,

¹ Guldvärdering I, 426.

² Aakjær kom., 454 f. resp. 518.

³ Detta är Rasmussens iakttagelse (I, not 1 på s. 136).

⁴ I likhet med Rhamm (413) jämför jag ett omtalat ornum i Starreklint med ½ öre skyldjord. — Vad beträffar källans upplysningar om Starreklint og Forsinge se S.R.D. VI, 423, 424.

⁵ Se t. ex. Rhamm, 413 f., 416 ff.

att någon för oss obekant omständighet har utövat inflytande på de nämnda prissättningarna i Starreklint och Forsinge. Ty under i övrigt lika omständigheter måste självfallet ett större område med högre avkastning vara värdefullare än ett mindre område med lägre avkastning.

Med användning av exakt samma beräkningsmetod, som vi tidigare tillämpat på de jylländska byarna (alltså inklusive två reduktionsförfaranden), bestämma vi nu de ideella kapitalvärdena och kapitalisationsfaktorerna för de båda byarna Starreklint och Forsinge. Starreklints kapitalvärde per 12 d.t land uträknas till 2,34 mks (alternativfallets värde är 1,87 mks), Forsinges till 5,59 mks. Det förra kapitalvärdet är av samma storleksordning som för de tidigare studerade byarna på Jylland, medan Forsinges siffror synbarligen är påtagligt höga.

Om Starreklints kapitalisationsfaktor kan endast utsägas, att den icke har överstigit värdet 12 (resp. 9,5 i alternativfallet). I denna uppgift kan icke ligga något anmärkningsvärt. Men Forsinges motsvarande angivelse visar sig vara lika med 19, ett förvånande högt belopp. Tydligt är det detta sistnämnda gods, som intager en särställning bland de sex, som vi haft anledning att speciellt uppmärksamma.

Det till buds stående källmaterialet har, särskilt för Själlands vidkommande, varit till omfånget starkt begränsat och i viktiga avseenden mindre upplysande. Det torde därför knappast vara tillbörligt att på en sådan grundval göra några mera ingående jämförelser mellan jordpriserna inom östra och västra Danmark vid det betraktade tillfället. Endast den diskutabla uppgiften från Forsinge kan återopas till stöd för åsikten, att det själländska skyldöret i genomsnitt skulle ha värderats högre än den jylländska marken guld. För den händelse, trots allt, en sådan uppfattning skulle vara riktig, representerar den dock intet unikum, enär Rasmussen har givit belägg för att en tunna hårdseed har kunnat motsvara en större odlad areal på Jylland än på Själland år 1682.¹

Redan från början kunde man vänta sig, att förändringarna i kapitalvärden och avgifter under hela det betraktade tidsinter-

¹ Rasmussen I, 134.

vallet skulle förlöpa i stort sett jämsides och att kvoten dememellan skulle framträda såsom en relativt konstant storhet. I själva verket ha vi ju också erfarit, att den jydiska lagens kapitalisationsfaktor hade full aktualitet även vid tiden för ÅB (se ovan s. 747). Slutsatsen står likaledes i bästa överensstämmelse med de av Christensen vunna resultaten, och han utsäger sålunda direkt, att kapitalisationsfaktorn har varit oförändrad genom det 13:e och 14:e århundradet.¹ Det föreligger all anledning till att helt instämma i detta Christensens uttalande, givetvis med förbehåll för av mera tillfälliga omständigheter förorsakade fluktuationer.

Biskopstionde och fullutsäde.

Till sist några ord om de betydelsefulla undersökningar, som Aakjær nyligen slutfört och vilka beröra avgifter till kyrka och biskop i Ribe Oldemoders och roskildebokens sockenlistor. Resultaten ha utförligast framställts i nämnda författares Kirkeafgift samt Korntiende I och II, men gå i princip tillbaka på Plov, 280 f., och Aakjær kom., 463 ff.

En av Aakjærns viktigaste slutsatser är, att från 1 mk skyldjord på Själland har utgått $\frac{1}{10}$ mk säd i årligt biskopstionde.² Eftersom skyldmarken jord har motsvarat 2 mk sädesland,³ blir det från varje mk sädesland härrörande beloppet $\frac{1}{20}$ mk säd. Det själländska biskopstiondet har följaktligen utgjort $\frac{1}{20}$ av fullutsädet. Detta faktum har också bekräftats av Aakjær i Kirkeafgift, not 4 på s. 47.⁴

Att sålunda biskopstiondet har representerat $\frac{1}{20}$ av den totala

¹ Christensen, 456.

² Aakjær kom., 464; Korntiende II, 184. Såsom Aakjær har påvisat, gäller den anförda relationen — för att använda källans eget uttryck — *antiquitus*, underförstått »i den gamla goda tiden» och närmare bestämt, under senare delen av det 13:e århundradet. Se Korntiende I, 437, 447, 448; II, 208.

³ Korntiende I, 450 f. Detta samband har utan tvivel ägt giltighet vid den tidpunkt, från vilken de ifrågakvarande meddelandena härröra.

⁴ Det framgår ur sammanhanget, att det »tionde», som Aakjær här talar om, är biskopstiondet.

utsädesmängden, måste uppfattas såsom en högst märklig omständighet. Enligt allmän mening har ju samma biskopstionde beräknats som $\frac{1}{30}$ av avgrödan.¹ Ur dessa samband följer automatiskt och ofrånkomligt, att fullutsädet har varit $\frac{2}{3}$ av höstutbytet. Men enligt regeln om »3 fold»² skall det faktiska utsädet utgöra endast $\frac{1}{3}$ av samma höstutbyte. Den intressanta slutsatsen blir då, att det faktiska utsädet tydligen har motsvarat fullutsädet hälft.

Anmärkas bör vidare, att vi ha full rätt att likställa det verkliga utsädet och den årligen utgående avgiften. Ty båda dessa storheter ha teoretiskt utgjort $\frac{1}{3}$ av höstutbytet.³

Underlaget för den själländska skyldtaxationen har således icke, såsom man hittills trott,⁴ varit hela fullutsädet, utan i stället halva detta utsäde.

Resultatet utgör en direkt följd av det av Aakjær härledda, enligt min mening odiskutabla sambandet, i kombination med vissa allmänt erkända, huvudsakligen från Ribe Oldemoder hämtade principer.

Följande exempel klargör den nya situationen. Såsom angavs omfattade 1 mk skyldjord på Själland 2 mk sädesland och har sålunda påfordrat ett teoretiskt totalutsäde av 2mk säd (annona). Biskopstiondet från ett sådant område har enligt Aakjær's undersökning utgjort $\frac{1}{10}$ mk säd. Då sagda tionde skall representera $\frac{1}{30}$ av höstutbytet,⁵ måste detta sistnämnda fastställas till 3 mk säd. Enligt principen om »3 fold» har det faktiska utsädet således utgjort 1 mk säd och följaktligen uppvisat samma storlek som fullutsädet hälft. Också den årliga avgiften har varit 1 mk. Alla avgifter harmoniera väl med varandra i denna teoretiska tanke-

¹ Se bl. a. Korntiende I, 447.

² Allmänt bekant är, att man vid ifrågavarande tidpunkt räknade med ett trefaldigt utbyte av den spannmål, som såddes. Se t. ex. Korntiende I, 447.

³ Att avgiften har motsvarat $\frac{1}{3}$ av avgrödan, vitsordar bl. a. Ribe Oldemoder; jmf. med Korntiende I, 446.

⁴ Den enda forskare, som kommit den nu framförda uppfattningen nära, är Erslev (28 f., 139 f.).

⁵ Se de översta raderna på denna sida.

kedja, vars saknade länk, sambandet mellan biskopstionde och fullutsäde, ställts till förfogande genom Aakjær, utan att dock denne forskare dragit de yttersta konsekvenserna av sitt resultat.

Den nya synpunkten står i utomordentligt god överensstämmelse med de uppgifter, som redovisas i ÅB. Jag erinrar om att det teoretiska värdet för denna källas fullutsäde var $2\frac{2}{3}$ öre säd eller 2,67 öre säd, räknat per 12 d.t land och år (s. 737). Därest, såsom vi funnit, det faktiska utsädet skall utgöra hälften av detta belopp, blir sistnämnda utsäde $1\frac{1}{3}$ öre säd eller 1,33 öre säd. Lika stor måste den årliga avgiften ha varit. I själva verket utgjorde den ur källan beräknade genomsnittsavgiften 1,34 öre säd (s. 730). En mera perfekt överensstämmelse torde icke kunna påfordras.

Rent allmänt kan således med mycket hög grad av säkerhet uttalas, att *avgiftens ideella belopp har varit lika med fullutsädets hälft*. Detta betyder bl. a., att de 1 mk sädesland pålagda årliga utskylderna kunna från teoretisk synpunkt fastställas till $\frac{1}{2}$ mk säd eller 4 öre säd. Att säd (annona) i sådana sammanhang som det föreliggande måste beteckna *korn*, har upprepade gånger framhållits i det föregående.

Vi äro nu i tillfälle att meddela en formell bekräftelse på ett tidigare erhållet resultat. Den ideella avgift, som årligen utgick från 12 d.t land i ÅB, var $1\frac{1}{3}$ öre korn. Tre gånger detta belopp, eller 4 öre, var utgården från 1 mk sädesland i samma källa. Slutsatsen blir, att ÅB:s mk sädesland bör ha omfattat 3 gånger 12 d.t land eller 36 d.t land. Uppgiften på s. 739 har därmed blivit verifierad.

Av de förvånansvärt goda bekräftelserna får läsaren dock icke draga slutsatsen, att de erhållna sambanden skulle ha en så oinskränkt giltighet, att de giva aritmetiskt riktiga uttryck för förhållandena inom varje by för sig. Men de fylla den viktiga uppgiften att *i stora drag* återspegla den situation, som har förelegat i verkligheten.

Att de uppgifter, som härröra från RB:s sockenlista och från ÅB, i så hög grad låta sig underordna de främst i Ribe Oldemoder antecknade huvudreglerna, får tydligen sin närliggande förklaring i att de tre nämnda källorna äro ganska nära samtida. Av

betydande intresse måste därför vara att undersöka, om principerna i fråga ha haft en så stor räckvidd, att de också låta sig förena med sådana upplysningar i RB, som äro av senare datum.

Vi funno nyss, att den ideella årliga avgiften från 1 mk sädesland var 4 öre korn. Från 1 mk själländsk skyldjord bör alltså ha utgått det dubbla beloppet, 8 öre korn, och från 1 öre skyldjord 1 öre korn. RB:s genomsnittliga, från 1 öre skyldjord härrörande avgift uppgick emellertid endast till c:a $\frac{2}{3}$ av det sistnämnda beloppet eller närmare bestämt till 0,65 öre säd (s. 740). Här framskymtar återigen den av C. A. Christensen påvisade nedgången i utskylderna, märkbar under det tidsintervall, som ligger mellan ÅB och RB.

Allmänt har antagits, att orsaken till de fallande avgifterna har varit en minskning av den odlade arealen. Av de anförda siffrorna att döma torde man våga det visserligen på en grov uppskattning vilande uttalandet, att den effektivt brukade jorden i RB endast har utgjort vidpass $\frac{2}{3}$ av den motsvarande ytan i ÅB. Sistnämnda kallas årliga avgift var lika med det totala utsädet hälft. För RB:s del måste man således kalkylera med att den faktiskt utgående avgiften närmast har motsvarat fullutsädet tredjedel. Men denna låga ansättning har sin grund i de särskilda omständigheter, som anförts. Det teoretiska värdet är fortfarande fullutsädet hälft.

Fästeböndernas årliga avgift har dock icke varit någon konstant storhet. Den har enligt kända exempel fastställts till $\frac{1}{3}$ av det faktiska skördeutbytet och följaktligen varit beroende av det från år till år säkerligen högst variabla skördeutfallet. Även bondens behållna del av avgrödan måste av samma orsak ha växlat i storlek. Dåliga skördeår måste därför ha satt skattebonden i en sämre ställning, goda skördeår i en bättre.

Den av åtskilliga forskare understödda uppfattningen om att avgiften skulle ha varit lika stor som hela fullutsädet, förefaller mig att vara tämligen orimlig. I varje fall är det lätt att genom ett exempel visa, att ett sådant antagande icke låter sig förena med tanken på att ett jordbruk kunnat vara, låt oss säga till hälften uppodlat. Vi föreställa oss att så har varit fallet beträffande

ett område om 2 öre själländskt sädesland. Fullutsädet har då varit 2 öre (korn), det faktiska utsädet 1 öre och det normala höstutbytet (3 fold) 3 öre. Av detta sistnämnda måste bonden lägga undan 1 öre till utsäde för nästa års skörd, varefter återstoden, 2 öre, precis skulle räcka till för att betala avgiften, därest denna uppginge till fullutsädets belopp. Intet skulle sålunda bliva över för jordbrukarens eget behov. Hur kan man inför ett dylikt utslag förklara tvåvågsbruket?

Den föregående utredningen har givit vid handen, att den teoretiska normen för det faktiska utsädets storlek har varit fullutsädets hälft. I själva verket är det svårt att i ÅB, den urkund, där upplysningarna äro mest entydiga, utpeka ett enda exempel, som medför ett klart avsteg från den angivna regeln. Ty i de fall, då i källan antecknade utsädeskvantiteter äro påtagligt större än de beräknade, återställs nästan alltid jämvikten genom ett i texten infogat potest eller possunt seminari.¹

Vi återgå nu till RB. Rhamm har påpekat, att denna källa tycks identifiera de båda begreppen *in censu* och *in semine*, och Erslev har framhållit, att *in semine* endast tillfogas utsädesuppgifterna, då det verkliga utsädet starkt avviker från censusangivelsen.² Tidigare har Velschow gjort en liknande iakttagelse och framfört den meningen, att 1 öre *in censu*, 1 öre *in semine* och 1 öre i årlig avgift vore att uppfatta såsom tre olika uttryck för en

¹ Jmf. med sammanställningen på s. 737, i vilken emellertid vissa närmare angivna byar utgöra särfall. Sålunda måste, av skäl, som tidigare framförts, de från byarna Kysing, Havreballe, Kolt och Aarslev härrörande utsädeskvantiteterna halveras. Det teoretiska belopp, varmed listans angivelser skola jämföras, är $1\frac{1}{3}$ öre korn eller 1,33 öre korn. Behövliga upplysningar över de av källan i sammanhang med utsädet brukade verbalformerna kunna utvinnas ur Rasmussens uppställning i I, 122 f. Undersökningen kommer att giva vid handen, att i endast 4 av 22 betraktade byar driftsutsädet otvetydigt har varit större än fullutsädets hälft och att i endast en av dessa (Egaa) avvikelserna är mera påfallande. Observera också ett motsvarande resultat vad beträffar de båda mindre gårdarna, tillhörande distriktet Viskinge (Guldvärdering II, 523 f.).

² Rhamm, 360 f., 363; Erslev, 30 f.

och samma företeelse.¹ I själva verket är det lätt att i RB konstatera, att den situation, som måste anses vara denna källas huvudfall, väl karakteriseras genom de tre nämnda forskarnas uttalanden.

I det på s. 751 behandlade teoretiska exemplet, avseende 1 mk själländsk skyldjord, var totalutsädet 2 mk (annona), det verkliga utsädet 1 mk och den årligen utgående avgiften likaledes 1 mk. De tre kvantiteterna: skyldvärde, faktisk utsädesmängd och årlig avgift, utgöra således alla 1 mk. På ett mera tydligt sätt kan väl knappast det från Velschow härrörande, nyss återgivna 120 år gamla uttalandet finna sin bekräftelse.

Identifikationen krävde emellertid med nödvändighet, att det i källan förekommande begreppet »in semine« sattes i förbindelse med det *verkliga* utsädet, icke med det absoluta. Slutsatsen måste därför bliva, att RB, helt i likhet med ÅB, har redovisat det s.k. *årliga* utsädet. Härmed har jag tagit ställning i en gammal tvistefråga.

RB:s och ÅB:s skattesystem ha sålunda tydligen varit helt likartade, och båda ha grundats på de principer, som fått sitt klaraste uttryck i Ribe Oldemoders uttalanden. Väl kunna vi i RB konstatera ett antal avvikelser från de angivna reglerna, men dessa erhålla sin naturliga förklaring genom en hänvisning till den krissituation, som vi tidigare dryftat.

Det faktum, att såväl ÅB som RB redovisat driftsutsädet, måste föranleda frågan, hur övriga medeltida urkunder ha förhållit sig på denna punkt. Ett bestämt svar härpå torde endast kunna lämnas efter en ingående undersökning, vilken tagit hänsyn till samtliga hithörande källuppgifter.

För vår del skulle det vara av särskilt intresse att få ett avgörande till stånd vad beträffar det tidigare studerade själländska området Viskinge. Rhamm har påvisat, att en uppgift om ett där befintligt ornum måste ha åsyftat driftsutsädet.² Men det återstår

¹ H. M. Velschow, De institutis militaribus Danorum regnante Valdemaro secundo (1831), 81 f.

² Rhamm, 338.

att avgöra, om detta exempel giver uttryck för den allmänna regeln eller om det skall uppfattas såsom ett undantagsfall.

Sammanfattningsvis kunna vi uttala, att de resultat, som Aakjær avvunnit RB:s sockenlista, ha låtit sig bringa i fullständigaste överensstämmelse med övriga källors vittnesbörd och att de framlagda synpunkterna i icke ringa grad ha bidragit till att öka överskådligheten på det ifrågavarande området. De ur listan utläsbara biskopstiondena ha uppvisat just den genomsnittsstorlek, som teorien kräver. Under sådana omständigheter blir man åtskilligt förvånad, då man finner, att C. A. Christensen har framfört den uppfattningen, att de ifrågavarande storheterna icke alls skulle utgöra biskopstionde utan i stället *cathedraticum*.¹

Christensens arbeten utmärkas ständigt av sträng följdriktighet, och det vore därför utsiktslöst att söka beslå honom med någon felaktighet i tankegången. På en punkt synes det mig emellertid, som om hans framställning denna gång skulle sakna den sedvanliga skärpan, och det faller sig därför naturligt att sätta in kritiken just på detta ställe.

I RB:s sockenlista II förekommer en omdiskuterad huvudsumma, vilken bevisligen måste ha ditsatts senare än omkring år 1330. Sedd från Christensens utgångspunkt lämnar denna summa en indirekt upplysning om den omräkningskurs mellan penningar och silver, som nedskrivaren har anlitat vid summationen. En kontrollräkning visar, att det ifrågavarande kursförhållandet har varit 4:1 eller möjligen 5:1 (resultatet kan icke angivas exakt, enär listan är ofullständig, och kalkylen därför måste få formen av en extrapolation). Själv anser Christensen, att den troligaste kursen har varit 4:1 («eller deromkring»; jmf. med Sognelister, 573). Mycket märkligt är nu, att vid den tidpunkt, från vilken den ifrågavarande summan härrör, räknades c:a 10 mk penningar på 1 mk silver (se ovan s. 744 samt Sognelister, 573).

Givetvis har Christensen icke lämnat det här påtalade förhål-

¹ Beträffande C. A. Christensens uttalanden i frågan se Festskrift til Erik Arup (1946), 118 ff., samt De to sognelister i Roskildebispens jordebog (i fortsättningen kallad Sognelister), Hist. Tidsskr., 11 r. III, 569—582.

landet oanmärkt utan presterar följande försök till förklaring: »Paa et eller andet tidspunkt omkring 1330 har man derfor paa en af de aarlige synodeforsamlinger, hvor præsterne indbetalte deres cathedraucumsydelse til deres gejstlige overhoved, bispen, maattet tage stilling til, i hvilket forhold de nye mønter skulle staa til de gamle takster. Var man her gaaet ud fra den danske mønts slutkurs, ja, saa var det bispen, der havde haft hele tabet og præsterne den fulde gevinst af møntforringelsen. Det omtalte kursforhold 4:1 viser derfor blot, at bispen har opnaaet en fordelagtigere omregning af taksterne end til den danske mønts slutkurs. Om han har kunnet diktere deres kursforhold, eller om han har maattet forhandle med præsterne herom, ved vi ikke, ejheller om præsterne ogsaa har haft deres gevinst. Dette ville de have haft, dersom taksterne var fastsat omkr. 1240, men det er ørkesløst at drøfte dette. Hovedsagen er, at jeg ikke kan anerkende, at summa universalis er en hindring for opfattelsen af listen som en cathedraucumsliste«. (Sognelister, 573 f.).

Christensen har här återigen givit ett uttryck för sin älsklings-tanke; att den fasta stommen i medeltidens ekonomiska stats- och samhällsmaskineri har varit de formella kursförhållandena, vilka med den mest beundransvärda oböjlighet ha motstått den förbirusande inflationsströmmens starka sugning. Vid något föregående tillfälle har jag haft anledning taga ställning till ett liknande yttrande av Christensen och därvid reagerat på det bestämdaste (Guldvärdering I, 441). Visst är, att man med denna Christensens metod, i vilken tiden ingår som en fjärde dimension, kan förklara mångt och mycket, som eljest förefaller motsägelsefullt, men i och för sig ligger ingen styrka i ett resultat, som måste skjutas 50 år fram eller tillbaka i tiden för att passa ihop med ett annat, däremot stridande. Slutsatsen måste alltså bliva: den meddelade förklaringen är i sin huvudtanke möjlig, men därför icke trolig.

Tilläggas bör, att de talsamband, som Aakjær härlett ur RB:s sockenlista, äro av den beskaffenheten, att de icke kunna negligeras. De sammanbinda listans mark-öre-tal med sockenarealerna på ett sådant sätt, att man icke rättvisligen kan förneka, att

bakom dem ligger en realitet. Och då relationen brister i t. ex. Ods härad, går detta bättre att förklara från Aakjærs än från Christensens utgångspunkt. Allt som allt hyser jag därför icke det ringaste tvivel om att den av Aakjær givna tolkningen måste vara den riktiga.

Däremot har Christensen hela rätten på sin sida, då han betonar, att de av Aakjær härledda relationerna icke kunna vara exakta samband. Men har Aakjær själv trott detta? Oavsett om så har varit fallet eller icke, har jag den bestämda uppfattningen, att Aakjærs siffror äro »räddade åt bebyggelsestatistiken«. Ty ett material, som skall behandlas statistiskt, behöver icke innehålla idel exakta storheter. Man kan också kalkylera med approximativa tal. Ungefärliga resultat sakna icke alltid intresse.

Såsom tidigare anmärkts (s. 734) har *plenum subsidium episcopi* på Jylland utmätts enligt en dubbelt så hög taxa som *decima episcopi* på Själland. Den förra avgiften utgick nämligen med 1 mk säd per 480 d.t land, den senare med samma kvantitet per 960 d.t land.¹ »Fullt understöd till biskopen« kan därför icke ha utgjorts av biskopstionde allena, utan måste ha innehållit någon ytterligare beståndsdel (kanske ett kyrkotionde?), av samma storleksordning som den förstnämnda tungan.

De införda idealiserade värdena ha bidragit till att öka överskådligheten och underlätta systematiseringen av det brokiga stoffet. De ha allt efter omständigheterna med högre eller lägre grad av tillnärmelse givit uttryck för de faktiska realiteterna. Bäst ha de fyllt sin uppgift vid tiden för kung Valdemars jordebok och den jydskas lagen; en självklar följd, eftersom de främst ha dessa källor att tacka för sin tillkomst. Men även för ett senare

¹ Korntiende II, 184 f. Aakjær och jag ha olika uppfattningar om den teoretiska storleken av 1 mk sädesland på Jylland. Att Aakjær på anført ställe låter 48 d.t sädesland (här ville jag ha siffran 36) motsvara 1 marca terre in semine, har emellertid intet inflytande på de i texten återgivna ideella sambanden.

tidsavsnitt ha de visat sig vara användbara; de ha bildat lämpliga jämförelseobjekt och representerat fasta hållpunkter i den teori, som givits och vars ändamål har varit att urskilja några väsentliga drag i en komplicerad, ständigt fortlöpande och rikt skiftande ekonomisk utvecklingsprocess i det medeltida Danmark.

Resumé.

Die mittelalterlichen dänischen Einheiten zur Abschätzung der Ackererde mit besonderer Rücksicht auf Gold- und Skyldschätzung während der Waldemarschen Zeit.¹

Bei seinem Studium der Ledingsparagrafen des jütländischen Gesetzes aus dem Jahre 1241, ist Professor Sture Bolin zu dem Ergebnis gekommen, daß jeder altdänische *havne* (Ruder) dem Staate 2 Marken Silber in jährlicher Steuer gezahlt hat. Dazu ist, wenn es sich um Pachteerde handelt, noch eine Mark hinzuzulegen, welche dem Grundbesitzer zufallen soll. Diese »Dreimarkenregel« hat sich in der Praxis sehr gut bewährt, indem sie vielfach bestätigt worden ist, von Bolin für Jütland und Schonen und von mir für Halland und Fernern.

In der vorliegenden Abhandlung habe ich zu beweisen versucht, daß das Steuersystem des jütländischen Gesetzes der Dreimarkenregel völlig untergeordnet ist. Die Sprünge im Maßstabe der Steuern haben nur die Teilposten beeinflußt, nicht die gesamte Summe. Die jährliche Gebühr zum Staate hat immer 2 Marken Silber pro Havne betragen.

Eine wichtige Folge der neuen Auffassung ist, daß in dem behandelten Falle der Kapitalisierungsfaktor, d. h. der Quotient zwischen Kaufsumme und jährlichem Einkommen, den Wert 8 haben muß. Früher hat man angenommen, daß die erwähnte Zahl 24 sei.

Betreffs der innersten Bedeutung der seeländischen Skyldschätzung (*skyld* = *census* = Schuld) haben die Forscher verschiedene Meinungen zum Ausdruck gebracht. Es ist mir gelungen die Zahl der Argumente zu erhöhen, die für die Ansicht sprechen, daß der tiefste Grund für die genannte Erscheinung, die Pacht ist.

Von Jütland sind zwei Goldschätzungen bekannt und folglich auch zwei Marken Gold Erde. S. Aakjær hat bewiesen, daß das Flächenverhältnis dieser beiden Marken 8:3 gewesen ist. Früher

¹ Alle nötigen Auskünfte über angewandte Fachliteratur sind auf den Seiten 397 und 398 in Historisk Tidsskrift, 11 række III, zu erhalten.

hat man gemeint, daß der Ausdruck *antiqua estimacio*, der in dem Erdbuche König Waldemars und in demjenigen der Domherren in Aarhus vorkommt, auf die größere der beiden erwähnten Marken hindeuten würde. In meiner Schrift habe ich indessen die ganz entgegengesetzte Ansicht ausgesprochen und sie näher zu begründen versucht.

Es scheint mir, daß S. Aakjær mit vollem Recht den idealen Flächeninhalt der seeländischen Marken *terra in censu* und *terra in semine* auf bzw. 96 und 48 dänische Tonnen Land veranschlagt hat (eine dänische Tonne Land = 55,16 Ar). Ich glaube doch, daß gerade während der Waldemarschen Zeit, das Areal des letztgenannten Bereiches eher 40 Tonnen Land gewesen ist. Schon lange ist bekannt, daß die Mark *terra in censu* auf Falster und Lolland nur die halbe Größe der gleichgenannten Einheit auf Seeland ausmacht.

Meiner Meinung nach ist der theoretische Umfang der größten Mark Gold Erde 32 Tonnen Land und die entsprechende Zahl der kleineren Mark Gold Erde 12 Tonnen Land.

Der Havne dürfte auf Jütland drei Marken Gold (im Sinne des jütländischen Gesetzes) und auf Seeland einer Mark *terra in censu* entsprochen haben. Sein theoretischer Flächeninhalt muß deshalb in den beiden genannten Reichsteilen 96 Tonnen Land sein.

Gewisse Gründe stützen die Ansicht, daß das jütländische Pflugland — ein bedeutungsvoller Begriff in dem jütländischen Gesetz — seine annähernde Entsprechung in der großen Mark Gold Erde von 32 dänischen Tonnen Land hat.

Ein in Waldemars Erdbuch erwähnter *debitus modius* habe ich mit einer von Aakjær nachgewiesenen, älterer Skyldschatzung auf den dänischen Inseln in Beziehung gesetzt.

Ein Ausdruck, der stets in den Saatangaben der mittelalterlichen Quellen vorkommt, ist *annona* mit der Bedeutung Korn (jährlicher Betrag). Ich habe versucht, eine nähere Erklärung des Begriffes *1 Mark annona* zu geben, die mit der Art der Quellen, diesen Term zu gebrauchen, übereinstimmt. U. a. habe ich betont, daß, wenn auch die Mark *annona* ganz und gar aus Hafer bestanden hat, so darf sie nicht ohne weiteres der Hafermark gleichgesetzt werden.

In meinem Versuch, die Ergebnisse meiner Untersuchungen in Beziehung zu setzen zu denjenigen, die bei der Bearbeitung eines etwas späteren Zeitabschnittes hervorgegangen sind, habe ich einen Überblick über die entsprechenden Verhältnisse während des 14. Jahrhunderts gemacht, so wie sie namentlich in den Arbeiten von Poul Rasmussen und C. A. Christensen vorliegen.

In den letzten Abschnitt der Schrift, der *Biskopstionde och full-utsäde* (Bischofzehnte und Vollaussaat) betitelt ist, habe ich an ein aktuelles Thema angeknüpft, daß neulich in *Historisk Tidsskrift* besprochen worden ist, wobei die dänischen Forscher S. Aakjær und C. A. Christensen ihre Ansichten kundgegeben haben. Ich mache geltend, daß die von Aakjær gewonnenen Hauptergebnisse bestimmt dafür sprechen, daß die Unterlage der mittelalterlichen dänischen Saatschätzungen nicht die ganze Vollaussaat, sondern nur die Hälfte dieser Aussaat, gewesen ist.

In Zusammenhang hiermit schneide ich die Frage an, ob die Saatangaben der Quellen regelrecht auf die Betriebsaussaat oder auf die Gesamtaussaat hindeuten. Ich bin der erstgenannten Ansicht beigetreten, wenigstens was die Erdbücher der Domherren in Aarhus und des Bischofs in Roskilde von beziehungsweise ca. 1315 und ca. 1370 betrifft.

Anmeldelser.

**Hans H. Fussing: Stiernholm Len 1603-1661. Studier i Kron-
godsets Forvaltning. With an English Summary.
(Det kongelige danske Videnskabernes Selskab. Historisk-
filologiske Skrifter, bind III, nr. 1. København 1951, 312 s.).**

Det har været dr. Fussings maal i denne store afhandling at vise, hvad de bevarede lensregnskaber og deres bilag — jordebøger, kvitteringer for udgifter, tingsvidner om oldensætning og aarsager til ikke-ydelse af landgilde, ekstraskattemandtal m. m. — kan oplyse om lensindtægternes herkomst og omfang, de paa lenet afholdte udgifter, lensmandens virksomhed som godsadministrator og som leder af den lokale forvaltning og retspleje, bondernes og andre samfundssklasses forhold og levekaar, skatter og priser o. a. i det sidste halve hundredeaar før enevældens indførelse i Danmark. En gennemgang af samtlige bevarede danske lensregnskaber vil, naar alle de nævnte forhold skal undersøges, naturligvis være en jætteeopgave. F. har derfor holdt sig til et enkelt len, som har en nogenlunde repræsentativ karakter for en større lensgruppe. Stiernholm (til 1617: Bygholm) len omfattede 3 herreder, var i næsten hele perioden 1603—61 forlenet — som len paa genant — paa omtrent samme vilkaar, frembyder for dette tidsrum ikke for store huller i materialet — det er dog et føleligt savn, at der fattes tingbøger for hele perioden og jordebøger for 1644—60 —, led ikke af sandflugt, besad ikke større skovarealer og belastedes sjældent med ophold af kongen eller andre fornemme gæster. Ganske vist laa dets frugtbarhed over gennemsnittet. Og det hørte til de len, som led mest under tidens krige.

Naturligvis skal man, hvad F. ikke er blind for, være varsom med at slutte fra de vundne resultater til ensartede forhold i andre jævnstore, større eller mindre len i og udenfor Jylland. Men skildringen af Stiernholm len i »adelsvælden«s sidste aartier, gennemført af en trænet historiker, har dog en betydning, som ræk-

ker ud over det lokalhistoriske. Det er en ret beskeden vurdering af værket, F. selv giver, naar han i slutkapitlet »Nogle resultater« skriver: »Det vil i al fald have en vis værdi for kommende undersøgelser av andre len, som vil være nødvendige for at få et helt billede av krongodsets drift og lokaladministrationen, idet andre gennem de fremdragne hovedtræk kan blive opmærksom på problemer, som det vil være frugtbart at undersøge, hvadenten andre len viser de samme træk, eller forholdene på dem har formet sig anderledes« (s. 155). Han behandler en række spørgsmaal af almen interesse for dansk samfunds- og forvaltningshistorie i den givne periode og forsøger, ofte med skarpsind og kritisk blik for vanskelighederne, en løsning. Naar resultaterne ikke paa ethvert punkt er fuldt overbevisende, skyldes det i nogen grad, at sammenligninger med andre len kun i ringe udstrækning er foretaget (men lad det med det samme være sagt, at et mere omfattende komparativt studium af denne art mægtigt vilde have øget arbejdsbyrden), men dog ogsaa, at tidens almindelige danske historie i noget større omfang burde være studeret som baggrund, og endelig visse metodiske mangler.

Hovedgrundlaget for skildringen er de paa lenets regnskaber og andre arkivalier byggede 4 bilag, især de 3 første: A—C. De som bilag D (s. 295—98) meddelte, af materialet uddragne priser omfatter for salgsprisers og arbejdslønnings vedkommende kun faa aar eller varer, og heller ikke de mere fyldigt forekommende indkøbspriser tillader sikre slutninger om prisudviklingen. Det samme gælder de i teksten anførte afløsningssummer for landgildspecies (s. 50 ff.) og oldensvin (s. 28 ff.), selvom der for visse varer spores en stigning, især i 1630erne og 1640erne.

Bilag A (s. 159—74) giver sammenfattende regnskaber over lenets indtægts- og udgiftsposter for de aar (de fleste), fra hvilke regnskaber er bevarede. Beløbene er omregnet til td. htk., dvs. td. byg, der med rette betegnes som den eneste enhed, hvortil der i alle aar kan omregnes, skont bygprisen ikke giver noget fuldstændigt udtryk for prisniveauet. Som udgifter til »rigsformaal« betegnes de beløb, som anvendtes til støtte af Horsens hospital og »militærvæsen« samt i anledning af kongens eller kongelige gæsters ophold og slagtninger, foretaget i lenet for at skaffe saltmad til statshusholdningens forbrug. F. er dog klar over, at ogsaa lensmandens genant og andre udgifter indbefatter, hvad der kan kaldes »rigsformaal«, f. ex. lensmandens pligt til at stille 6 geruste heste, men det er svært med sikkerhed at bestemme, hvor meget denne pligt har kostet ham aarligt. Med det forbehold, at en klar linie ikke lader sig drage mellem rigets og lenets udgifter, synes

den valgte regnskabopstilling forsvarlig og muliggør en oversigt over lenets finansielle forhold fra aar til aar.

Af stor værdi er ogsaa de i bilag B (s. 175—213) givne oplysninger om de i lenet opkrævede skatter af forskellig art, skatteydernes stilling og antal, tallet af fritagne, skattesats og skattebeløb m. m. I flere tilfælde mangler desværre de til rentekammeret indsendte skatteregistre, saaledes at enekilden er de summariske kvitteringer, som sjælden oplyser antallet af fritagne. Om 8 i hele riget opkrævede skatter og kontributioner fra tidsrummet 1625—56 har F. ingen oplysninger kunnet finde i lenets arkiv. Han formoder, at i alt fald de fleste af dem ikke har kunnet ydes, eller at der er givet lenet fritagelse, men anfører ogsaa den mulighed, at bilag kan være forsvundne (s. 72). Denne mulighed er unægteligt nærliggende, og rigtigst vilde det i alle tilfælde have været i bilag B.s liste at opføre de paagældende skattebreve under deres aar og datum med henvisning til bind og sidetal i Sechers »Corpus«. Tilsvarende henvisninger vilde ogsaa have været paa deres plads ved de skatter, som vides at være opkrævet, og, naar en skat — hvad der kan ske — ikke nævnes hos Secher, korte referater af de paagældende skattebreve og deres datering. En anden mangel fremgaar af F.s oplysning til den til ^{11/11} 1629 udskrevne pengeskat: »Som bilag ligger dels adelsfogedernes registre, der er meget oplysende bl. a. om antallet av ødegårde, udsædens størrelse, eftergivelse av landgilde etc., dels tingsvidner om kronens nedsættelser etc.« (s. 184). Aarsagen til, at der her forekommer registre fra adelsfogederne, er den, at adelen 1629—34 fik tilladelse til selv at lade ligne skatten paa sine bønder. Da de forskellige kategorier af adelens tjenere i øvrigt kun findes oplyst ved pengeskatten af 1633 (s. 186), og da adelsbønderne udgjorde flertallet af lenets bønder og — med undtagelse af ugedagstjenerne — figurerer, sammenlagt med kronens fæstebønder og de jordegne bønder, i skattemandtallene for samtlige aar udenfor det omtalte femaar, er det en afgjort fejl, at der ikke er givet udtømmende oplysninger om adelsfogedregistre for 1629 og tillige om de skattelister fra adelsgodser, som omtales ved pengeskatterne af 1632 og 1633 (s. 186). Som det senere skal vises, fandt der netop 1626—33 paa adelsgodserne ændringer sted i bøndernes stilling, som afgørende paavirkede hele lenets skatteydelse. Dr. F. har øjensynlig i for høj grad stirret sig blind paa sin bogs undertitel: »Studier i *kronogodsels* forvaltning«. Hvor talen er om lenets skatteforhold, er det — som ved retsplejen — umuligt at gaa uden om adelsgodset, hvis billedet af lensmandens virksom-

hed og alle de forhold, som paavirker samtlige kronens indtægter af lenet, skal blive fuldstændigt.

Om kronens fæstere og husmænd og om de jordegne bønder faar vi en række oplysninger i det omfattende bilag C («Jordebog», s. 214—94), bygget paa alle de bevarede jordebøger over lenets krongods fra 1605 til 1646 og paa stedsmaalsregistret. Med efterhængte lister over lenets kongetiender og præstegæsteri gives der her herred for herred og sogn for sogn besked om de nævnte bondekategoriers og om kirketjenernes gaardes, bols og huses hartkornsstørrelse (udregnet efter Arent Berntsens tabeller), landgildepersiller, midlertidige landgildeændringer og -frigørelser, ødegaarde, udsæden 1625, stedsmaalets og husbondholdets størrelse, jordegnes og fæstere navne og besiddelses- og fæstetid, fæstemaade, begaaede forseelser o. a. Saa vidt muligt følges jordebøgerens rækkefølge for brugene, saaledes at de forskellige kategorier af bønder og brug opføres mellem hinanden. For lokal- og personalhistorikere vil denne »jordebog« være en rig kilde at øse af. For læseren af dr. F.s bog serverer den hovedparten af det materiale, paa hvis bearbejdelse ud fra en række synspunkter han har bygget sine afsnit om bondernes forhold til kronen som godsejer, og derved mulighed for kontrol. Men denne kontrol var unægteligt blevet lettet, hvis brugene var opført efter besiddelsesformer (jordegen, fæster osv.) og størrelse i hartkorn i stedet for efter topografiske hensyn.

Blandt de udvundne resultater bør nævnes, at brugenes landgildeydelse kun i meget faa tilfælde øgedes, i en del flere tilfælde varigt nedsattes, og at der fandt betydelige tidsbegrænsede nedsættelser sted paa grund af misvæxt, krigsødelæggelser og ildebrand, at tallet paa ødegaarde kun i faa aar som følge af krig eller misvæxt steg til 3—4 % af det samlede hartkornstal og i de fleste aar laa langt under 1 %, samt at det i almindelighed — trods mangelen paa arbejdskraft — ikke var svært at finde fæstere til en gaard. Et betydeligt antal gaardskifter fandt sted ved opladelse til sønner og ved, at søn stødte afdød faders gaard. Landgilderestancer optræder saa godt som aldrig. Hoveriets omfang kan ikke sikkert bestemmes hverken for de ikke mange ugedagstjeneres eller for andre fæstere eller de jordegnes vedkommende. Den slutning, hvorved F. naar til ca. 36 gangdage pr. fæsterhelgaard i 1619, tillægger han selv med god grund liden værdi (s. 46), og det maa bero paa en forglemmelse af hans tidligere sunde skepsis, naar han siden (s. 156) siger, at hoveri af dette omfang »vistnok« var norm for helgaarde.

Mens landgilden i det hele laa fast, finder F., at stedsmaalet, som fra 1624 udelukkende ydedes i penge, varierede stærkt pr. td. htk., og søger ved nogle tabeller (s. 33—38) at udrede aarsagerne hertil. Krigene (dog mindst Torstenssonkrigen) ledsagedes af en stærk nedgang i stedsmaalet, og det samme gælder misvæksten i 1650. Noget fast forhold mellem stedsmaalets størrelse pr. td. htk. og kornpriser og skatter i indfæstningsaaret eller det nærmest foregaaende aar kan F. imidlertid ikke finde. Han slutter, at de afgørende faktorer har været gaardens tilstand, den enkelte fæsters betalingsevne og de fæstesøgendes »iver og antal« (s. 36). Sikkert har flere faktorer gjort sig gældende, men fæsterens betalingsevne kan dog normalt ikke have været uafhængig af kornpriser og skatter, og F. maa da ogsaa for visse aars vedkommende indrømme tilstedeværelsen af en korrelation. Det er vel ikke udelukket, at denne for bygpriseres vedkommende vilde træde stærkere frem, hvis jyske priser kunde indsættes i stedet for den af F. benyttede sjællandske kapitelstaxt. At kornpriserne i Jylland ikke helt, som han gaar ud fra, fulgte de samme svingninger som denne, synes nogle af de kornpriser, han selv har uddraget af sit materiale, at vise (s. 295).

Af jordegne brug var der 1604 i lenet 70, hvoraf i den behandlede periode 6 synes erhvervet af kronen (s. 20f.). At en jordegne blev fæster (ugedagstjener) under en adelig hovedgaard, omtales kun i ét tilfælde (1642) (s. 80). I øvrigt rejser de skiftende tal for jordegne bønder og hele og halve jordegne ugedagsbønder i skattemandtallene (bil. B) forskellige spørgsmaal, som havde fortjent en drøftelse — ved siden af udlæg af jordegne gaarde til underhold af befalingsmænd (s. 108) og de fritagelser, der ydedes jordegne gaarde, som tilhørte herredsfogeder o. a. (s. 61ff.). En saadan drøftelse vilde dog her føre for vidt. Naar F. hælder til den opfattelse, at det mere var ønsket om at skabe ensartethed i bøndernes stilling og gøre sig til fuld herre over alt det gods, hvortil den havde herlighedsret, end økonomisk fordel, som dikterede kronens erhvervelse af selvejergods (s. 21f., jvf. s. 42—44), samtidig med, at han formoder, at en jordegne slægts modstand mod at give en arvegaard af hænde kan være bestemt af emotionelle hensyn, bør det dog betones, at det af ham tilvejebragte materiale ikke er egnet til at modbevise, at det, naar skattetrykket ikke blev alt for haardt, ogsaa økonomisk har været en fordel at sidde paa en jordegne gaard.

I sit kap. IV (s. 42—44) undersøger dr. F. forholdet mellem udsæd og landgilde paa grundlag af de angivelser om udsæden for 61 fæstere og kirketjenere og 8 jordegne bønder, som 1625

indsendtes fra Stiernholm i følge kongelig ordre til de jyske lensmænd af $\frac{3}{8}$ 1624. Resultatet bliver, naar landgilden sættes som procent af udsæden, en variationsrække fra 5 til $176 \frac{0}{10}$ (6 gaarde under $33 \frac{0}{10}$, 18 mellem 40 og $60 \frac{0}{10}$, 18 mellem 60 og $70 \frac{0}{10}$, 19 over $70 \frac{0}{10}$, 8 over $100 \frac{0}{10}$) for fæsternes og kirketjenernes vedkommende. Stikprøver fra et par herreder i Koldinghus len giver lignende store svingninger ($28-124 \frac{0}{10}$, $24-184 \frac{0}{10}$). En del af forklaringen søger F. i, at gæsteri og muligvis ogsaa gammel hoveriafløsning i visse tilfælde kan være indregnet i landgilden, men betoner dog med rette, at hele forklaringen ikke kan ligge her. »Andre faktorer, der nu ikke kan oplyses, må have haft indflydelse« (s. 44). F. burde her have fordybet sig i den historiske baggrund for den nævnte kgl. ordre. Som bekendt søgte Christian IV. i 1624 at faa ægt og arbejde i en række len afløst med arbejdspenge (1 rdl. specie pr. pund htk. landgilde, 1 rdl. pr. gadehusmand), saaledes at ladegaardshoveriet alene ydedes af et vist antal af de gaarde og huse, som laa ladegaarden nærmest (miss. $\frac{28}{4}$ 1624, Secher IV, 153), for Stiernholm len af 120 bøndergaarde og 24 gadehuse (Kanc. Brevb. 1624 $\frac{28}{4}$ (s. 123f.)). Rigsraadet rejste imidlertid modstand mod denne ordning som for byrdefuld for bønderne, baade for dem, der ydede den paabudte afløsning, og dem, som nu blev ene om ladegaardsarbejdet, og anmodede kongen om, hvis han ikke vilde ophæve paabudet, da at forordne, at »de gaarde, som allerede højt skyldet ere og forarmede og saa godt som ingen arbejde tilforn gjort haver, maatte noget forlindres«, at gadehusmændene forskaanedes for den paabudte rigsdaler, og at de og bønderne ikke gav mere end fjerdedelen af deres »rette landgilde« i afløsning, »anseendes at særdeles udi Jylland og Skaane fast umuligt er, at de det kunde udgive« (Erslev: Aktstykker etc. I, 424: rigsraadets betænkning af $\frac{3}{8}$ 1624). Kongen tog indvendingerne saa vidt til følge, at han samme dag i et missive til nogle adelige kommissærer overdrog dem sammen med lensmændene at revidere ansættelsen til arbejdspenge, saaledes at gaarde med meget høj landgilde ansattes til mindre arbejdspenge, andre til højere, men at kongen, saa vidt muligt, ikke led noget afbræk i arbejdspengenes samlede beløb (Secher IV, 167ff.). Dr. F. omtaler i sit kap. V. om hoveriet det kgl. missive til lensmændene af $\frac{28}{4}$ 1624, men finder intet vidnesbyrd om, at den paabudte ordning er gennemført i Stiernholm len (s. 45f.). Der synes imidlertid ikke at kunne være tvivl om, at ordren af $\frac{3}{8}$ 1624 om udsædsangivelser — af samme dato som raadets betænkning og missivet til de adelige kommissærer — maa være udstedt for at faa brugen af afgiftsevne oplyst til brug ved den anordnede revi-

sion af ansættelsen til arbejdspenge. I betragtning af den modstand, som denne ansættelse vakte hos raadet med lensmænd og bønder bag sig, synes man med sikkerhed at kunne gaa ud fra, at de opgivne udsædsmængder er sat overmaade lavt, altsaa repræsenterer et absolut minimum. Vi møder samtidig baade i raadsbetænkningen og i kongebrevet af $\frac{3}{8}$ en kategori af bønder med høj landgilde og ringe arbejdspligt og i kongebrevet af $\frac{21}{4}$ en kategori af bønder og husmænd, boende i ladegaardenes nærhed, som kongen vil have overdraget alt ladegaardshoveriet, og som aabenbart tidligere har været vant til at udføre broderparten af det mod til gengæld at yde mindre landgilde. Gaardenes beliggenhed i forhold til ladegaarden er aabenbart et moment, som har spillet en rolle for forholdet mellem udsæd og landgilde og mellem omfanget af landgilde og hoveri, og den »omfattende undersøgelse af forholdene på de andre jyske len i 1625«, som F. anser for nødvendig for at løse spørgsmaalet om landgildens forhold til udsæden (s. 44, n. 1), bør derfor inddrage det nævnte beliggenhedsmoment.¹⁾

Det kan tilføjes, at naar et kongebrev af $\frac{21}{5}$ 1625 i anledning af klager fra Stiernholms bønder befalede lensmand Oluf Parsberg snarest at erklære sig om klagerne og foreløbig ikke besvære bønderne med nyt arbejde, men afskaffe, hvad der maatte være paalagt ud over det sædvanlige (Kanc. Brevb.), saa skylder F. beviset for, at Parsberg har gjort andet end at søge at efterleve kongebrevet af $\frac{3}{8}$ 1624, og at vi her har et vidnesbyrd om, at kongen støtter bønderne mod en brutal lensmand (s. 49). Ordren af 1625 er vel snarest at opfatte som en yderligere kongelig retræte i den et aar før indledede arbejdspengeaktion.

Et træk, som belyses ved en række eksempler, er den voxende overgang til pengeøkonomi. Dr. F. formoder, at bønderne kan have haft en fordel ved, at afløsningssummerne for en række speciales fastsattes for en længere aarrække (s. 52), men vort kendskab til prisbevægelserne for de fleste af de nævnte species er for mangelfuldt til, at sikre slutninger kan drages. I visse tilfælde forlangte rentekammerrevisionen en højere prisberegning end den af lensmanden fastsatte eller godkendte, baade i tilfælde af afløsning, salg og indkøb til lensmandens husholdning. F. har uden tvivl ret i, at lensmanden søgte at sikre sig varer til eget forbrug til en lav pris; at han tillige »ville værgе sine bønder mod at betale

¹⁾ F. kommer kun ind paa dette s. 45, hvor han oplyser, at fra 1635, da tallet af kronens ugedagshelgaarde gaar stærkt ned (fra 23 til 15), var alle Hatting og Eriknavr byers bønder ugedagstjenere. Hatting var den landsby, som laa nærmest hovedgaarden — ca. $4\frac{1}{2}$ km. borte, mens der til Eriknavr var 6—7 km.

mere end av arild i avløsning« (s. 149), er muligt, men var dog vel i regelen det sekundære motiv. Ogsaa han maa have været interesseret i, at lenets pengeindtægter steg. Meget interessant er paa-visningen af, at der fra lenet indtil 1625 de fleste aar solgtes ret betydelige mængder korn (1604 og 1605 ogsaa en del smør), mest til borgere i Horsens, men i enkelte tilfælde ogsaa til købmænd i Amsterdam, Flensborg og Rendsborg, men at efter 1626 hele det kornoverskud, der ikke gik til provianthuset eller hvor kronen ellers havde brug derfor, anvistes københavnske eller udenlandske købmænd, som var kronens kreditorer — et vidnesbyrd om den herskende finansnød, som tvang kronen til at opgive de fordele, den før havde haft af at optræde som kornsælger (s. 122—25), til skade ogsaa for den danske provinshandel. Her er jo sikkert tale om et gennemgaaende træk, hvor sammenligning med andre lensregnskaber i høj grad indiceres.

Betydningsfuld er ogsaa konstateringen af, at retsplejen var en »underskudsforretning«, idet sagefaldsindtægten ikke dækkede den afgang i indtægt, som herredsfogedernes fritagelse for landgilde, ægt, skat m. m. og andre med retshaandhævelsen forbundne udgifter voldte (s. 66). Der har jo nok været tale om forskellige »sportler«, som ikke figurerer i regnskabet, men hvor mange af dem, der gik i lensmandens lomme, er det naturligvis umuligt at sige noget om. I øvrigt lider den givne oversigt over retsplejen i lenet (kap. IX) under, at tingbøgerne mangler, saaledes at hovedkilden har været sagefaldsregistrene, som oftest intet oplyser om de forseelser, som er straffet med henrettelse eller anden legemsstraf, eller om de bøder, som ikke har kunnet inddrives (undtagen, hvor — især ved en række af de talrige lejermaalssager — kagstrykning traadte i stedet for bøde). Muligvis har dr. F. ret i at fortolke de meget faa bøder for tyveri i hans materiale som vidnesbyrd om, at de økonomiske forhold i lenet har været forholdsvis gode (s. 71). Det bør dog fremhæves, at de paa legemet straffede tyverier i almindelighed ikke kendes, og at F. konstaterer en tendens hos lensmanden og hans ridefoged til ikke at rejse sag, naar lovovertræderen skønnedes intet at kunne bøde. Ogsaa her er en sammenligning med andre len nødvendig.

Talrige iagttagelser og resultater af betydelig interesse rummer det kapitel, som dr. F. har bygget paa de i bil. B meddelte oplysninger om lenets skatter. Hans tabeller over skattesatser og indkomne skattebeløb viser, skønt ikke alle naturaliepriser kendes for hvert aar, at skatternes provenu tog af efter Kejser- og Torstenssonkrigene, uagtet satserne almindeligvis laa højere end i tiden før 1625 (s. 74 f.). At tidsrummet mellem skattens forfalds-

og leveringstidspunkt 1643—55 de fleste aar var meget lang, fra 112 til 332 dage, mens et interval af over 100 dage tidligere kun forekommer i enkelte af krig eller misvæxt prægede aar (1613, 1630, 1635, 1637), opfattes med rette som et vidnesbyrd om bøndernes aftagende betalingsevne, selv om der kun kendes et enkelt vidnesbyrd om skatterestancer fra deres side (1639) (s. 76—78).

Et andet vidnesbyrd om forringede økonomiske kaar hos bønderne finder F. i den betydelige nedgang i karleholdet 1626—49, samtidig med at karle paa fuld løn — helaarskarle — som udgør flertallet indtil 1627, derefter kommer i mindretal i forhold til halvaarskarlene (se tabellerne s. 79—82). Han overser dog ikke, at ogsaa voxende mangel paa arbejdskraft, bl. a. som følge af mennesketab i Kejserkrigen, her kan have øvet indflydelse. Til støtte herfor kunde vistnok være anført, at karleholdet fra 1650 atter viser tydeligt stigende tendens indenfor begge grupper, saaledes at gennemsnittet for aarene 1650—56 ikke ligger væsentligt under det for 1620—26, uden at dette synes at kunne forklares af økonomiske aarsager. Er det følgerne af et nedsat fødselsoverskud i krigsaarene 1627—29 og de nærmeste aar derefter, som nu er ved at forsvinde? I øvrigt rejser de fra skattemandtallene hentede tal for hel- og halvaarskarle og deres svingninger flere spørgsmaal, som det er umuligt her at komme ind paa. Et enkelt bør dog berøres. Fra nov. 1625 til maj 1627 viser det samlede karlehold (helaarskarle omregnede til halvaarskarle) en nedgang fra 590 til 344, helaarskarlene en nedgang fra 245 til 122 (s. 79, 81, 184) — den største procentvise nedgang udenfor de aar, da krig i landet og dens mest direkte eftervirkninger gør sig gældende. De nævnte aar var gode høstaar (jvf. Hist. Tidsskr. 10. r. VI, 467), og selv om skatterne var ret høje, især 1626 (5 rdl.), var de ikke højere, end de i andre aar kunde bæres uden at øve større indflydelse paa karleholdet. Er hovedårsagen til de mange karles forsvinden, at tusinder af danske bønderkarle i denne periode af kongen blev trukket ned til krigen i Tyskland? Og har det forhold, at en meget stor del af dem blev dernede som lig eller fanger (jvf. Rockstroh: Udvikl. af den nationale Hær i Danmark I, 73) sin andel i, at det samlede karleholds gennemsnit i Stiernholm len 1635—43 med ikke alt for store svingninger fra aar til aar var dalet til 450, samtidig med at helaarskarlene 1635 kun optræder i et antal af 151 for derpaa at vise dalende tendens til 1650? En nedgang af tilsvarende varighed medførte Torstenssonkrigen ikke. Men Kejserkrigens aar viser ganske vist ogsaa for vort len et andet fænomen, som kan have haft sine virkninger for karleholdets vedkom-

mende, nemlig den overordentlig store nedgang i skattepligtige hel- og halvfæstegaarde.

Dr. F. fremhæver med rette denne nedgang som hovedårsag til skatternes relativt mindre provenu trods de i sammenligning med aarene for Kejserkrigen oftest højere satser og trods inddragelsen af ny skatteydende klasser. Han har imidlertid ikke ret i, at aaret 1635 »betegner den store nedgang« i de skatteydende fæstegaardes tal, og at dette »formentlig hænger sammen med, at de ved Kejserkrigen svækkede bønder ikke har formået at bære den misvæxt, der indtraf i 1635«, saaledes at krigen ikke synes »at have sat sig mærkbare spor udover en dog ret betydelig nedgang i de halves gårdes tal efter Kejserkrigen og en mindre efter Torstenssonkrigen« (s. 80).

Af betydning er her den rigtige fortolkning af de i bil. B meddelte skattemandtaller og dr. F.s paa grundlag af disse udarbejdede tabel over antallet af skattepligtige hele og halve fæstegaarde for de aar, hvor oplysninger haves, i perioden 1602—56 (s. 79).

Det er mærkeligt, at dr. F. har kunnet undgaa at se, hvad der ved studium af dette materiale strax springer i øjnene: at den store og afgørende nedgang falder mellem 1627 og 1633 for de hele skatteydende fæstegaarde (fra 456 til 346) og mellem 1626 og 1633 for de halve, inklusive høl og inderster (fra 378 til 243). Noget af nedgangen skyldes vel tidsbestemte skattefritagelser, saaledes at tallene for begge grupper i enkelte aar ligger over dem fra 1633, men springene opad er ikke store. For helgaardene naas højdepunktet 1635 med 359, derpaa svinger tallene 1636—41 mellem 336 og 352 og viser saa 1642—56 næsten kontinuerlig nedgang fra 331 til 311. Halvgaardene naar højdepunktet 1640 med 261; derpaa er der nedgang til 1646 (231), derpaa langsom opgang til 1656 (245).¹⁾ Ved siden af denne proces, hvorved en række fæstebrug varigt gled ud af skattemandtallene, betød det mindre, at der gaves tidsbegrænsede fritagelser, selvom disse i visse aar kunde være betydelige (materialet er her ikke fuldstændigt, men 1646—48 angives meget store fritagelser for de hele fæstegaarde), at nedsættelse fandt sted for kortere eller længere tid, at helgaarde reduceredes til halvgaarde²⁾, at enkelte jordegne gaarde ved over-

¹⁾ Naar dr. F. s. 79 for 1635 giver tallet 276 (skal være: 275) for skattepligtige halvgaarde, skyldes det, at han, modsat 1633, medregner 32 gadehuse.

²⁾ Herpaa nævnes i bil. B kun 8 eksempler: 1 i 1631 og 7 i 1642 (s. 185, 192), alle øjensynligt paa adelsgodset (jvf. s. 24).

gang i kronens eje fik skattefrihed for et vist aaremaal, og at andre udlagdes til befalingsmænd og derved blev skattefri.

Hovedsagen til den voldsomme nedgang i de skattepligtige hele fæstegaardes tal søger dr. F. deri, at gaardfæstere blev ugedagstjenere under herredernes hovedgaarde. Skønt han for hele perioden 1611—54 ikke finder mere end 54 tilfælde heraf for de hele og 9 for de halve gaardes vedkommende¹⁾ formoder han, at skattegaarde i ukendt omfang kan være gledet bort fra lenene paa denne maade i de aar, hvor mandtallenes oplysninger er ufuldstændige (s. 80). Dette er uden tvivl rigtigt.²⁾ Hvor følgesvanger den nævnte overgang var, kunde F. have faaet et indtryk af ved at sammenligne sine oplysninger om overgang til ugedagstjeneste under adelen med nedgangen i skattehelgaardenes tal i de aar, hvor skattemandtallene nogenlunde tillader en sammenligning, nemlig 1636—42 (jvf. s. 187—92, 79).

Det er uden bindende motivering, naar dr. F. fæstner sig ved 1635 som det for nedgangen i skattefæstegaardstallet afgørende aar. Landgildenedsættelserne var 1635 baade væsentlig færre og væsentlig mindre end 1630 (s. 53 og bil. C). Og selv om der i de nærmest følgende aar, især 1637, er nedgang i de skattepligtige hel- og halvgaardes antal, ligger tallet for halvgaarde allerede 1638, for helgaarde 1639 over tallene fra 1633 (s. 79). F. overser imidlertid et forhold, som han i anden sammenhæng — paavisningen af, at bønderne mod skattebrevens paalæg sjælden ses at være lagt i læg, »den rige hjælpe den fattige« (s. 83, jvf. s. 72f.) — en passant kommer ind paa, nemlig det, at adelen paa grundlag af forordningen af 19/9 1628 (Secher IV, 431; jvf. Albret Skeels forslag herom: Erslev II, 146) 1629—34 selv lignede sine bønder til skat. Bl. a. af denne aarsag er skattemandtallenes oplysninger om fritagelser og aarsager dertil i de nævnte aar meget ufuld-

¹⁾ Det ses ikke, at dr. F. i sin liste har optaget de to gaarde, som 1634 opføres som ny ugedagstjenere til Morten Pax til Bjerre (s. 186).

²⁾ Som eksempel paa svigtende oplysning i skattemandtallene kan nævnes, at de 12 helfæstegaarde, som i følge F. blev adelige ugedagstjenere 1611 (s. 80), først efter 1614 synes at have sat sig spor i væsentlig nedgang i de som skattepligtige opførte helgaardes tal. En del af nedgangen mellem 1614 og 1617 (fra 483 til 461) maa i øvrigt skyldes skattefritagelser for fæstere, som ydede militærtjeneste (jvf. s. 106). Efter indførelsen af lægdsordningen i 1621 steg tallet paa skattepligtige »fæstere« fra 451 i 1620 til 458 i 1622, 463 i 1623 (s. 79, 177—81). 1614 fandt paa krongodset for 1 gaard varig landgildenedsættelse sted, 1617 for 3, 1618 for 3, men F. oplyser ikke, om hvilke gaardkategorier det drejer sig (s. 24). Det er de eneste varige nedsettelser, som konstateres for 1631. Varige landgildenedsættelser fandt paa kronens gods 1636—61 sted for i alt 11 gaarde (s. 24). 1636 erhvervedes ved mageskifte 2 gaarde og 3 huse, 1646 2 gaarde og 1 hus (s. 23).

stændige, og F. har, som før anført, ikke søgt at bøde paa manglerne ved hjælp af de bevarede registre og lister fra adelsgodserne.

Maaske kan dog alligevel det af ham publicerede materiale yde nogen vejledning.

I det sidste kendte skattemandtal fra lenet (skatten leveret til Koldinghus juli-sept. 1627) for udstedelsen af fr. ¹⁹/₉ 1628 angives tallet af kronens og adelens »fæstere« (hele fæstegaarde) til 456 + 2 fritagne + 2 forarmede (s. 184). Der var for kronbøndernes vedkommende tale om betydelige landgildensættelser i 1630 og 1631 (857 og 499 td.), mens landgilden 1632 kun var reduceret relativt ubetydeligt (med 34 td.; jvf. s. 53, 54). Naar i de førstnævnte to haarde aar (da henholdsvis 33 og 15 td. htk. kan konstateres som øde; jvf. s. 56) kun en af kronens hele fæstegaarde i 1630 anføres som øde og derfor skattefri, og det samlede antal skatteydende »fæstere« under kronen ved skatteansættelser 1630—34 — de eneste aar, hvor kronens bønder er opført adskilt fra adelens — kun gaar ned fra de 120, som opføres i 1630 og 1631 (fritagelser og nedsættelser ikke fradraget) til de 116, som anføres (uden angivelse af fritagelser og nedsættelser) i 1632, 1633 og 1634 (s. 184—86), synes det en rimelig antagelse, at kronens skattepligtige helfæstegaarde i 1627 har være repræsenteret med samme tal som 1630—31, altsaa 120. F. fremhæver, hvor uvillig kronen var til at konstatere et faktisk tab og afskrive det (s. 56), og det synes efter Kejserkrigen især at have været nogle huse, som gennem længere tid laa øde (sst.). Er den fremsatte formodning rigtig, skulde de hele fæstegaarde paa adelens gods (fritagne og forarmede ikke medregnet) i 1627 have udgjort ca. $456 \div 120$, dvs. ca. 335. 1633, det eneste aar, hvor adelens tjenere specificeres (s. 186), anføres imidlertid kun 230 (3 øde). Herefter skulde næsten hele den nedgang, som fandt sted mellem 1627 og 1633, dvs. ca. 110, falde paa adelens kappe. *Alle* de forsvundne helgaarde kan ikke være inddraget under adelig ugedagspligt i det nævnte tidsrum, da, som før anført, det samlede tal af skattepligtige hele gaarde i de nærmest følgende aar undertiden forskydes lidt opad. Men for det store flertals vedkommende er, selv om der for adelsgodsets vedkommende skulde være tale om noget flere ødegaarde end for krongodsets, næppe nogen anden forklaring mulig.

Herremændene maa i udstrakt grad have benyttet den ligningsret, som tilstodes dem i 1628, til at øge tallet paa deres skattefri bønder.

Det er kun for de hele fæstegaardes vedkommende, at F. formoder overgang til ugedagstjeneste under adelen som hoved-

aarsag til nedgangen i de skatteydende bonders tal (s. 80). Ogsaa for halve fæstegaarde, indbefattende inderster og bolsmænd, maa dog den meget stærke og for hovedpartens vedkommende varige nedgang i skattemandtallene fra 1626 til 1633 (fra 378 til 243, et tal, som ligger ikke langt fra gennemsnittet for de følgende aar til 1656) aldeles overvejende falde inden for adelsgodset, da der ikke er spor af, at kronen i større omfang har givet disse kategorier paa sit gods varig skattefritagelse.¹⁾ Den største nedgang falder mellem maj 1626 og juli 1627, nemlig fra 378 til 287. De økonomiske forhold i landet synes paa dette tidspunkt ikke at have været alt for daarlige (jvf. ovenfor s. 770). En rolle kan det derimod have spillet, at karleholdet 1625—27 gik saa katastrofalt ned (ovenfor s. 770), saaledes at der blev stærkere brug for andre klasers arbejdskraft i landbruget. Men endnu et forhold bør i denne forbindelse anføres. ²⁸/₉ 1626 udstedtes under kongens fraværelse i Tyskland i prins Christians navn et skattebrev, hvori der — hvad der var noget nyt — bestemtes, at hvor flere bønder boede paa én gaard og drev avl, skulde hovedmanden »skrives for helt og de andre for inderster«, og at stærkt forarmede husmænd ikke skulde give mere, end de formaaede, bestemmelser, som gentoges i det af Christian IV. fra Stade ²³/₅ 1627 udstedte skattebrev, med den tilføjelse, at de mest forarmede husmænd mod tingsvidner kunde helt forskaanes for skatten (Secher IV, 350f., 366f.). Der synes her at have foreligget et lovgrundlag, som de adelige husbønder kunde udnytte i deres eget og deres bonders favor. Vi ser da ogsaa i mandtallet for den dec. 1626 leverede skat 16 inderster fritagne for skat som forarmede, i det for den maj 1627 leverede 51, i det for den juli—sept. 1627 leverede 89 (s. 183—84). Bestemmelserne om indersterne gentoges i de følgende skattebreve til og med det af ²⁷/₆ 1632 (Secher IV, 576), hvad der gav herremændene mulighed for baade at fastholde og udvide tilstaaede skattefritagelser i den femaarsperiode, da de paa egen haand lignede skatten.

J. A. Fridericia har i sin berømte afhandling fra 1890 om Danmarks landboforhold i 17. aarh. paavist den stærke forøgelse af de adelige ugedagstjeneres tal i aarhundredets 1. halvdel (Hist. Tidsskr. 6. r. II, 532 ff., 567 ff.). Han finder som almindelig regel: jo flere adelige fæstebønder, des større tilbagegang i antallet af

¹⁾ En del forarmede inderster fojedes 1627 til gruppen ugedagsinderster (med halv skat), som derved ogedes fra 20 (gennemsnitstal 1623—26) til 39; 1630 var tallet af ugedagsinderster sunket til 7, men steg senere til 14—15. 1635 sank tallet af kronens helgaardsugedagstjenere fra 23—26 i tiden 1602—34 varigt til 15 (s. 45).

de til kronen skattepligtige (sst. 541). Dette gælder netop Stiernholm len. Fridericia forbigik i sin undersøgelse, naar undtages de jordegne bønders forhold, de nørrejske len, fordi han her ofte fandt »en saadan til forskjellige Tider uensartet Sammenblanding af Kategorierne (særlig af de halve Gaarde, Inderster, Bol og Huse), at det ikke er raadeligt at drage Slutninger for Jyllands Vedkommende. . . « (sst. 533 f.). Trods manglerne i det af dr. F. tilrettelagte og bearbejdede materiale (mangler, som han ikke lægger skjul paa, men som stedvis kunde være i nogen grad afhjulpne) synes dette materiale dog bestemt at pege i retning af, at indenfor Stiernholm len har frem for alt aarene 1626—33 været skæbnesvangre m. h. t. varig nedgang i de skatteydende fæstebønders, opgang i de adelige ugedagstjeneres tal, og at dette — ved siden af krigens ødelæggelser — havde sammenhæng med de politiske forhold, som var skabt af Kejserkrigen, kongens fraværelse og hans synkende myndighed. Dr. F. burde have haft blik for de her fremdragne forhold. Skulde de her opstillede formodninger vise sig at holde stik ogsaa for andre lens vedkommende, vil der være føjet et betydningsfuldt træk til det af Fridericia tegnede billede af de danske landboforhold i Christian IV.s tid.

Halvandet aar efter sin hjemkomst fra det store krigseventyr i Tyskland udtrykte majestæten selv ønsket om, at »der var ikke saa mange ugedagsbønder fri« (Replica til rigens raad 19/3 1629, Egenh. Breve II, 191). Han havde aabenbart aarsag hertil, og det var næppe heller uden grund, at forordningen af 23/1 1635, som bl. a. fornyede tilladelsen for herremanden til selv at taxere sine bønder, tilføjede: »Og skal husbonden ikke maatte ved sin seddel enten paa fattigdom, ringe brug eller andet nogen fra forrige gamle skattelæg befri, men formener nogen sine at forurettes, da befri sig dennem ved lov og dom, som vore lensmænd er kaldet imod« (Secher IV, 625). Med ordene »eller andet« tænkes der, som Fridericia fremhæver, uden tvivl paa ugedagsforholdet, »men Ordet nævnes ikke; det er, som om man ikke har villet gaa lige løs paa Sagen« (Hist. Tidsskr., anf. bd., 574). —

Knap saa spændende, skønt der ogsaa her fremdrages træk af interesse, er, hvad dr. F. giver i kapitlerne om lensmandens virksomhed, lenets indtægt, udgift og overskud og rentekammerets revisionsarbejde (kapp. XII—XIV). Lensmandens udbytte af ladegaardsavlen er F. tilbøjelig til at anse for »yderst beskedent« (s. 97). Han indrømmer dog, at kildegrundlaget for en vurdering er spinkelt og usikkert, og naar han anfører, hvad der kan tale for, at det af fogeden Thomas Knudsen udarbejdede overslag fra 1645 fremstiller avlsmulighederne ugunstigere end de faktiske for-

hold (der var da tale om, at lenet skulde sættes paa afgift), er det til sammenligning fremførte bondeskøn fra 1624 næppe heller helt uvildigt (s. 95—97).

Aarsgennemsnittet af kronens udbytte af lenet — naar udgifter til »rigsformaal« i lenet af den ovenfor nævnte art (s. 763) medregnes — beregner dr. F. 1603—61 for de 44 aar, hvorfra regnskaber haves, til 1332 td. byg. Genantens gennemsnit var 1359 td., gennemsnittet af lensmandens 10 % af det uvisse 94 td. F. har ikke forsøgt at sammenligne forholdet mellem kronens og lensmandens udbytte af Stiernholm len med det tilsvarende forhold i andre len, og en saadan sammenligning kan jo ogsaa først bygge paa fast grund, naar det store flertal af de bevarede lensregnskaber er bearbejdet. Som bekendt har Fridericia paa grundlag af opgørelser fra 1642 og ca. 1650 beregnet lensmændenes udbytte af 58 danske og 29 norske len til over 100.000 rdl. aarligt, kronens samtidige nettoudbytte til ca. 260.000 rdl. (Adelsvældens sidste Dage, 61; Danske Saml. VI, 340f.). Sættes lensmandens udgift til rostjenesteheste, som F. ikke tager noget hensyn til, med Fridericia til $\frac{1}{3}$ af nettoudbyttet af de visse indtægter, formindskes Stiernholmlensmandens samlede nettoudbytte af visse og uvisse indtægter til ca. 1000 td. byg p.a. Selv om man ikke fra kronens gennemsnitsudbytte drager udgifterne til »rigsformaal«, afholdt i lenet — for Horsens hospitals og »militærvæsenet« vedkommende 1637—57 690 td. byg i aarsgennemsnit — skulde Stiernholmlensmandens nettoindtægt i forhold til kronens efter denne opstilling have ligget væsentligt over gennemsnittet for de fleste danske og norske len i tiden 1642—50. Men der er for mange ubekendte med i dette regnestykke.

Det var imidlertid, som dr. F. viser, i høj grad til fordel for kronen, at Stiernholm — i lighed med en række andre len — 1646 blev afgiftslen i stedet for regnskabslen (s. 131, 138f., jvf. 103f.). Af gode grunde var rigsraad og adel mod den ny ordning, som da ogsaa ophævedes efter Christian IV.s død. At Frederik III. i sine første aar stod svagt i forhold til herrestanden, viste sig ogsaa ved, at hans forsøg paa 1651 at lade lensmanden bære en del af indtægtsnedgangen paa ode gaarde, strandede for baade Stiernholms og andre lens vedkommende (s. 58f.). Rentekammerets revision maatte her som i andre tilfælde bøje sig for lensmandens modstand. Selv om det efterhaanden lykkedes revisionen at vænne lensmændene til større omhu m.h.t. bilag for udgifter og fritagelser, og selv om kancelliets indgreb i lokalforvaltningen, især ved paabud fra revisionen, gradvis bliver noget mere omfattende,

navnlig i 1650erne, vedblev lensmanden paa en række omraader at besidde stor frihed.

Naar F. søger en af grundene til centraladministrationens svaghed over for lensmændene i, at kongen i tilfælde af konflikter mellem disse og rentekammeret viste tendens til at støtte de første (s. 157), saa synes de eksempler, som anføres herpaa (s. 147, 153), nærmest at være udtryk for, at de paagældende sager var blevet saa gamle, at en opgivelse af de stillede krav om bevisligheder for berettigelsen af foretagne landgildenedsættelser fandtes nødvendig. Det er heller ikke let at se, hvorfor kongen skulde have indtaget en holdning som den af F. formodede. Centralmagtens svaghed over for den lokale forvaltnings ledere skyldtes hverken Christian IV.s eller hans søns manglende vilje til at udvide kongemagtens myndighed og øge de kongelige indtægter, men deres svigtende evne til at gennemføre indgribende reformer i det hævdvundne system, som gav adelen ledelsen i baade lensforvaltningen, kancelli og rentekammer og aflønnede de højere centrale embedsmænd med len, hvad der ikke fremmede deres tilbøjelighed til at gribe alt for kraftigt ind til skade for lensmændenes selvstændighed og indtægtsmuligheder.

Inden for de grænser, som de fælles standsinteresser afstak, synes imidlertid dr. F. at have ret i sin dom: at de skiftende Stiernholmlensmænd og revisionen i København i det behandlede tidsrum stræbte at varetage deres pligter i det store og hele hæderligt.

Denne recension er allerede blevet lang nok, og læserne af Hist. Tidsskr. skal derfor forskaanes for endnu forskellige kritiske bemærkninger, som anm. har at anføre mod enkeltheder i dr. F.s bog. Tilbage staar blot at minde om, at intet menneskeværk er fejlfrit, og med kraft at betone, at det er et meget værdifuldt og meget betydningsfuldt bidrag, som dr. F. her har ydet til belysning af Danmarks stats- og samfundsforhold i de sidste par menneskealdrer, før vort land og folk gled ind under enevældens kongelige formynderskab, samtidig med at vor gamle herrestand, hvad de vigtigste embeder angaar, mere og mere sattes fra bestillingen, især til fordel for fremmede indvandrere.

C. O. Bøggild-Andersen.

Nekrolog.

Ved Erik Arups død den 23. september 1951 mistede dansk historieforskning sin mest særprægede skikkelse. Som han blev Kr. Erslevs efterfølger ved Københavns Universitet, var han ogsaa som kritisk forsker sin store lærers fortsætter. Med den syntetiske fremstilling af dansk senmiddelalders historie i »Danmarks Riges Historie« (1898—1905) havde Erslev i det væsentligste afsluttet sin forskning, og imens havde Arup i afhandlingen *Den finansielle erhvervelse af Hertugdømmerne 1460—1487* allerede i 1903 brudt vejen for den nye retning, der kulminerede med hans *Danmarks-historie I—II* (1925—32). Derved kommer han til at stå ligesaa centralt i den første halvdel af vort aarhundrede, som Erslev gjorde det for sidste generation af det forrige.

Den ydre ramme for Arups liv var: født 1876, student 1894, magister i historie 1901, dr. phil. 1907, arkivar i udenrigsministeriet 1909—14, departementschef i konsejlspræsidiets og statsraadssekretær 1914—16, professor i historie ved Københavns Universitet 1916—47, siden 1935 som Rostgardianus i nordisk historie og nordiske antikviteter. Han var medlem af styrelsen for Den danske historiske Forening 1913—24 og 1917—24 redaktør af *Historisk Tidsskrift*, siden 1915 medlem af Det danske Selskab for Fædrelandets Historie og siden 1935 af Videnskabernes Selskab; desuden var han 1919—50 som repræsentant for det radikale venstre medlem af Det dansk-islandske Nævn, 1920—46 af styrelsen for Det dansk-islandske Forbundsfond og fra 1936 formand for Den arne-magneanske Stiftelse.

Arups levnedsløb er skildret i Københavns Universitets *Festskrift November 1952*, der ogsaa rummer en bibliografi over hans historiske arbejder, og skal ikke gentages her. Men da baggrunden for Arups virke som historiker i udpræget grad var hans egen slægt og hans milieu i opvækst og ungdom, skal visse hovedtræk fremdrages. Som lægesøn fra Slangstrup nød han en fri og lykkelig barn-

dom i denne fordums kobstad, paa nært hold af sjællandske bønder: sin senere opvækst tilbragte han hos mormoderen, der ejede en terrakottafabrik i Utterslev paa grænsen til hovedstaden, mens hans skole, Nørrebros Latin- og Realskole, laa midt i et opvoksende arbejderkvarter. I sin studietid fik han gennem arbejde i en kreditforening kontakt med moderne pengevæsen, mens en ansættelse ved Ritzaus Bureau efter konferensen gav ham et lignende indblik i pressevæsen. Gennem sine ministerielle embeder kom han praktisk politik paa allernærmeste hold, og herfra bevarede han en levende forbindelse med politiske kredse og fik for resten af livet en central stilling ved de dansk-islandske forhandlinger.

Paa fædrene side stammede slægten fra jyske bønder, der drifdigt var vokset ind i byerhverv og akademiske stillinger, mens mødreneslægten var fra et kunstnerisk interesseret borgermilieu. Tidligt havde faderen stimuleret drengens historiske interesser, men farbrødrene, en veterinærkonsulent ved kvægekporten og et par forretningsmænd med udsalg af dansk kunstindustri i London, bibragte ham en dyb forståelse af produktionens og det praktiske livs betydning for et samfunds trivsel, en indstilling han siden holdt ved lige ved nok saa meget at søge sine venner blandt jurister, læger, forretningsmænd og politikere som blandt humanistiske videnskabsmænd. Faa historikere har saaledes faaet et saa alsidigt og intimt kendskab til det samfund, hvis genesis han som historiker skulde udforske og skildre, og paa en enestaaende maade har disse personlige forudsætninger været drivkraften i hans forskning. Derimod er det vanskeligt at paavise direkte litterær paavirkning eller indflydelse fra historikere i hans forskning, naar bortses fra den kildekritiske metode. Her er han Erslevs lærling, men paa en selvstændig maade, idet han gik bagom kildens primære vidnesbyrd til selve kendsgerningen; heri stimuleredes hans personlige anlæg for det konkrete af de franske metodeforskere Langlois og Seignobos. Denne brydning mellem skole og personlig indstilling kan spores helt tilbage til studietiden.

De første arbejder, guldmedaljeafhandlingen fra 1898 om Huitfeldts kilder til Christian I.s og Hans's historie og *Det saakaldte klageskrift mod biskopperne 1536* (Hist. Tidskr. 1900), er kildekritiske studier helt i Erslevs aand. Men det handelshistoriske speciale fra konferensen (Danmarks handelsforhold i sidste halvdel af det 15. aarhundrede) og optegnelser fra studieaarene viser, at den personlige indstilling var ved at udkrystallisere sig til et fast program, der bandt ham for livet. Arup kredser her om grundproblemer, han aldrig siden forlod: spørgsmålet om, hvorledes det var

muligt at gøre historie til en eksakt videnskab som lægevidenskab, om metoder til at maale store mænds indsats og ideernes betydning og selvstændighed. Han søger efter konkrete emner for saadanne undersøgelser og finder dem som Nina Bang i handelshistorien og i pengehistorien.

Første gang Arup dristede sig til at realisere sit program var i afhandlingen om *Den finansielle side af erhvervelsen af Hertugdømmerne* (Hist. Tdskr. 1903). I dette spørgsmaal, hvor forgængerne havde ført luftige diskussioner om nationale og dynastiske bevæggrunde, vilde Arup ved at dukke ned til de nøgne kendsgerninger bag regnskabernes og gældsbevisernes tal finde en sammenhæng paa virkelighedens grund, og han fandt derved, at »det finansielle« havde været »den bevægende kraft« i det slesvig-holstenske ridder-skabs politik, idet dette havde købt sig til den danske konge for at opnaa fred. Arup understregede, at den »indre forbindelse« vel ofte var en konstruktion, og at »den store sammenhæng« delvis maatte skabes »ved egne gætninger«, men selv med de fejlmuligheder, der knyttedes hertil, var denne metode dog at foretrække for samtidens og eftertidens subjektive vurderinger. Allerede her var Arups radikalisme saaledes slaaet helt igennem, baade naar det gjaldt metode og opgør med nationale bevæggrunde. Saa stringent analysen end er gennemført, bliver der dog en tvivl tilbage om, hvorvidt det finansielle overalt havde været den virkelige drivkraft eller blot et vigtigt ledsagefænomen, den økonomiske side af sagen, som ethvert politisk spørgsmaal nødvendigvis maa rumme.

Kravet om at historikeren bør naa frem til »en fast udformet helhedsopfattelse«, rejste Arup i disse aar med styrke i en kritik af Will. Christensens »Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede« (Hist. Tdskr. 1904), og han søgte selv at gennemføre en saadan paa et vidtspændende emne i afhandlingen *Den europæiske regalisms oprindelse* (Nat.-øk. Tdskr. 1905). Men det var disputatsen, der skulde være den store prøvesten for holdbarheden af hans personlige historiesyn, og ud fra sin overbevisning om handelens gennemgribende betydning for samfundsudviklingen valgte han som til konferensen et handelshistorisk emne. Efter grundige arkiv- og biblioteksstudier, især i London, Hamburg og Berlin, forelaa resultatet i 1907 i *Studier i engelsk og tysk handels historie* med dens nok saa præcise undertitel *En undersøgelse af kommissionshandelens praksis og teori i engelsk og tysk handelsliv 1350—1850*. Med sin rigdom paa handelshistoriske fakta er denne store og tætte bog stadig en uundværlig haandbog i handelens former og hele udvikling i Nord- og Vesteuropa. Men dens særlige forskningsværdi er

knyttet til dens anlæg som en dobbelt komparativ undersøgelse, hvor engelsk og tysk handelsliv fremstilles parallelt, og for hvert land saaledes, at handelens faktiske udvikling danner baggrunden for redegørelsen for handelsformerne. Stoffet kan forekomme noget ujævnt og tilfældigt, og fremstillingen virke noget tung og massiv, men den fanger interessen ved selve sin stofglæde, og selv om hovedsynspunkterne for ofte er skudt helt i baggrunden, tabes de dog aldrig af syne og toner kraftigt frem i konklusionen med den skarpt udtalte tese: handelsretten, saa vidt forskelligt udformet i England og Tyskland, er ikke en manifestation af særnational retsopfattelse og folkekarakter, men skyldes forskellig geografisk beliggenhed og ulige krav til handelens funktioner i hvert land. Her ved skabtes forskellige selvgroede handelsformer og særprægede handelsusancer, der langsomt og ad forskellig vej omstøbtes til skreven handelsret, i England ved domstolspraksis og i Tyskland gennem lovgivningen, men saaledes at der er en latent spænding mellem den praktiske handels krav og den positive handelsret. Konklusionen var, at det overalt er handelslivets egne former, der skaber den retlige norm, ikke omvendt, og at »det er mellem de kampe, der føres i retssale og parlamenter, at den gennemtrængende virkelighedsforskning maa søge at komme til orde«. Dermed havde han fundet en af sine tidligste yndlingsideer bekræftet. Maa-ske har Arup isoleret handelsretten for stærkt fra de øvrige sider af retslivet og derved overvurderet rækkevidden af sit resultat. I hovedsagen har han dog uimodsigeligt dokumenteret sin tese, og hvis værket var fremkommet paa et hovedsprog, vilde Arup alene ved det have erobret en smuk position inden for international historisk videnskab.

Det var først og fremmest den store verdenshistoriske sammenhæng der interesserede den unge Arup, og her mere forbindelsen mellem kontinenterne end den snævre europæiske udvikling. Derfor begejstredes han for den amerikanske historiker Brooke Adams, hvis værker han stiftede bekendtskab med under sit første englandsophold. Med klar afstandtagen fra dennes marxistiske anstrøg og energiske søgen efter »videnskabelige love« i historien fandt han — som det fremgaar af en utrykt afhandling — i »The Law of Civilization and Decay« (1895) og »The New Empire« (1902) velkomne stimulanser til sine ideer om, at ædelmetallerne og handelen som de store formidlere og regulatorer af produktiviteten var langt vigtigere faktorer i verdensudviklingen end nationalfølelse og idéstrømninger. Men planerne om at efterprøve bærekraften i denne opfattelse fik han aldrig bragt til udførelse. Arbejdet med en publikation (paa engelsk) om det engelske levantkompagnis rolle som

formidler mellem Asien og Europa blev afbrudt midt i studierne i London af arkivarudnævnelserne 1909 og aldrig siden genoptaget, og det store universalhistoriske værk reduceredes til den ypperlige, stofmættede oversigt over *Varehandelens historie*, der i 1918 fremkom i »Hages Haandbog i Handelsvidenskab«.

Arups bratte overgang fra universel historie til studiet af sit eget lands historie, hvis problemer holdt ham fangen for resten af livet, skyldtes tilsyneladende en tilfældighed. I 1908 havde han leveret en oversigtsartikel om Danmarks historie til Hagerups illustrerede Konversationslexikon. Den blev i 1921 ført à jour og under titlen *Rids af Danmarks historie* udgivet til brug for universitetsundervisningen). Herved fik han ideen til at udarbejde en større fremstilling af Danmarkshistorien som en moderne afløser af Allens gamle »Haandbog i Fædrelandets historie« fra 1840, der i sin tid henrev med sin friskhed, men som trods alle senere revisioner forlængst var haabløst forældet. I Arups *Rids* var samfundsudviklingen stillet op som fundamentet for den politiske historie og havde faaet en langt større plads end hidtil set, men den virkede ikke mere revolutionerende, end at professorerne medgav foretagendet deres velsignelse, og Arup skrev kontrakt med Hagerups forlag om en haandbog i fire smaa bind. Den var kun tænkt som en lille digression, et hurtigt afsluttet værk, der alene skulde redegøre for forskningens hittidige resultater. Men det laa ikke til Arups naturel at nøjes med at gøre rede for andres resultater, problemerne trængte sig paa, emnet greb ham saa aldeles, og efterhaanden omformedes planen til det livsværk, der blev hans skæbne: en fuldstændig *Danmarkshistorie*, skrevet paa grundlag af et indtrængende kildestudium og ud fra et gennemført personligt synspunkt. Han saa, at moderne historiesyn ogsaa havde sin mission inden for hans eget lands snævre rammer.

Hans travle embedsgerning, først i administrationen og siden ved universitetet, sinkede ham meget, men den sparsomme produktion fra disse aar viser, hvor intenst han arbejdede, og hvorledes hans program for den mægtige opgave foldede sig ud. I nogle store principielle anmeldelser og centrale forundersøgelser finder man nøglen til forstaaelsen af det senere store værk. I kritikken af Vilh. Grønbechs »Religionsskiftet i Norden« fra 1914 tog han den kritiske metodes principper op til drøftelse, mens han aaret efter i anmeldelsen af Henrik Schücks 1. bind af »Svenska folkets historia« indgaaende behandlede historieskrivningens problemer. Det siger kun lidt, at maalet var at give »en levende skildring, der hviler paa de ægte kilder alene«. Pointen er, at byggestenene ikke

er de anerkendte kilders meddelelser i sig selv, men de deraf »ved kritik som tilforladelige udsondrede kendsgerninger«, og disse skal som »historiens kød og blod« af historikeren med »skolet fantasi« sammenstilles til et organisk hele. Det var om denne sidste del af historikerens virksomhed Arup ønskede at anvende udtrykket »at digte historie«, der saa ofte er blevet misforstaaet og misbrugt imod ham. Set i deres sammenhæng ledsages de af ganske tydelige indskrænkninger: denne digtning »skal stemme overens med« alle de givne kendsgerninger, og problemet er det »kun at digte over de kendsgerninger, der virkelig kan udsondres som tilforladelige, over dem alle, ikke imod dem og ikke udover dem«. Tværtimod tøjlesløs frihed er der her tale om historikerens mest absolutte pligt til at indordne sin fremstilling under det videnskabelige sandhedskrav; det er en »metodisk digtning« bundet af hele samtidens videnskab. Historikerens frihed viser sig derimod i hans ret til at vælge de sider af historien, han vil gruppere sine kendsgerninger om, og paa det punkt var Arup ikke i tvivl. Det var de store linjer i samfundsudviklingen. Et folks *arbejde* — slutter han programmatisk — »er dets egentlige og sande historie«. Som bonden ved sit virke i arbejde og paa tinge byggede fremtiden og samfundet op, skulde jordens opdyrkning, landsbyernes styre og gaardens drift være historiens store temaer, mens kongemagten med dens hird og godsstyre først sent voksede ind i denne bygdernes og lovenes samfundsorganisation og skabte statsmagten. De vigtigste kendsgerninger i denne ældre historie maa hentes fra arkæologi, love og dokumenter, et kildestof, der gør konstatering af politiske begivenheder til vilkaarligt gætteværk, saa at al storpolitik, der i sig selv er af sekundær karakter, bliver fordægtig.

En række trykte foredrag fra aarene 1914—16 om bebyggelse, jordbesiddelse og driftsformer, især inden for *Det ældste danske landbrug*, lader os samtidig ane den mægtige indsats af arbejde, skarpsyn og kombinationsevne, der for Arup var nødvendig for at samle og anskue disse grundforhold som et sammenhængende hele. Dybden og intensiteten i forstudierne fremtræder klarest i afhandlingen *Leding og ledingsskal i det 13. aarhundrede* (Hist. Tdskr. 1914), vel nok Arups fineste kildekritiske analyse. Med sin vidunderlige evne til at læse en tekst skarpt og frisk havde han opdaget, at ledingsbestemmelserne i Jyske Lov var svejset sammen af en ældre og en yngre ordning, og denne tvedeling viste sig at være nøglen til en helt ny opfattelse ikke blot af valdemarstidens militær- og skattevæsen, men ogsaa af dens hele samfundsstruktur og statsmagt. Ogsaa i anden henseende var denne afhandling banebrydende. Arups syn paa landskabslovene som et udtryk for

en brydning mellem gammelt og nyt paa nedskrivningstiden var det første banehug til den romantiske teori, der betragtede disse love som en tro nedskrift af national oldtidsret og et sikkert middel til at konstruere fællesgermansk urret. Med rette betegnede Arup forestillingen om et »fællesgermansk« kulturfællesskab som »et uvidenskabeligt fantom«.

Endelig kom Danmarkshistorien, i 1925 1. bind: *Land og folk til 1282* og i 1932 2. bind: *Stænderne i herrevælde 1282—1624*, men saa var de radikale principper ogsaa blevet gennemført med haardnakket konsekvens. Her var det forbi med at genfortælle og harmonisere de gamle historieskrivere, og forbi med at gøre historien til et sagligt ordnet kompendium. Gamle kære beretninger var forsvundet, og helt ukendte træk sat i stedet. Kongerækkens vante kronologi var forsvundet, folkets fredelige samfundsofbygning overordnet kongers og stormænds bedrifter, og Saksens og andre samtidiges domme erstattet af egne vurderinger i slægt med moderne metode inden for arkæologi og naturvidenskab. De nøgne kendsgerninger, som Arup havde en enestaaende evne til at anskue bag dokumenter og overlevering, var med et mægtigt opbud af klarsyn, fantasi og skabende kraft føjet ind under nye og frugtbare synspunkter og støbt i en kunstnerisk form, der gav et billede i stærkeste kontrast til det tilvante, men ikke mindre levende.

Hver gang blev reaktionen voldsom. Historikerne kunde hverken billige hans metode eller hans resultater og heller ikke finde præmisserne for hans dristige kombinationer; de blotlagde de formentlige og faktiske svage punkter og tog afstand fra helhedssynet. Pressens folk og ikke-fagmænd, med de konservative i spidsen, stemte tonen op, saaret i deres inderste over dette angreb paa de nationale klenodier og deres egen traditionelle opfattelse; det var ikke sand og forudsætningsløs videnskab, men et produkt af ensidig subjektivism, »apriorisk« historieskrivning eller simpelthen digtning. Denne storm af protest og indignation kom fuldstændig bag paa Arup, men han var ikke uden skyld i, at den blev saa voldsom. Med sin hang til at give sine sandheder en paradoksal form gjorde han kontrasten stærkere end nødvendigt. Med sine polemisk tilspidsede teser og domme, med sin elegante, absolutte stil, der tilslørede det usikre og hypotetiske, og uden forklarende fortale og noteapparat med dokumentation, kunde hans Danmarkshistorie kun virke som en udfordring. Naar mænd af den gamle skole om Bjørn, der ryddede skov i Suserup, og dennes mange navnløse fæller kunde læse, at »deres gerning fortjener nok saa meget at mindes som deres, der gik paa korstog mod vender eller ester med Absalon og Andreas Suneson«, forstaar man deres forargelse og vrede, ikke

mindst naar de opfattede stedet, som om Arup satte Bjørn over Absalon. Men forstaaet saaledes, at det mægtige nybrud inden for bebyggelsen og de omfattende landbrugsreformer var af større værdi og sik varigere indflydelse paa danmarkshistorien end valdemarstidens fejlslagne storpolitik ved erobring og mission, var det en sund og frugtbar nyvurdering, i virkeligheden ouverturen til det store nybrud i udforskningen af den gamle landsby, der har givet saa rige resultater, dels ved arkæologernes energiske indsats, og dels i form af en række landbohistoriske arbejder, der siden har set lyset.

Det er vist ikke muligt endnu at vurdere Arups værk efter fortjeneste. Vi kan nu bedre se dets meget store værdi, men har ogsaa lettere ved at rette vor kritik mod mere centrale mangler og skævheder. Hvad Arup har givet en snæver dansk og materiel forklaring paa, kommer maaske bedre til sin ret, set i sammenhæng med almeneuropæiske idé- og kulturstrømninger. Vi kan mene, at han i sin tro paa, at menneskenaturen stort set har været ens til alle tider, har gjort middelalderens mennesker for rationelle og deres politik for moderne betonet, men med de mange levende personkarakteristikker, hvis overraskelse laa i at de byggede mere paa personernes eget værk end paa andres domme, er det svært at forstaa, at han kunde stemples som en doktrinær økonomisk eller materialistisk historiker. Hans personlige meninger trænger ofte unødigt stærkt igennem, og han var til tider svag over for gode indfald, der ikke lod sig verificere; men det maa ikke glemmes, at det overalt er vanskeligt at maale styrken i hans præmisser, der ofte skjuler sig helt andre steder end ventet, som fx. de gennemgribende omdateringer i det 11. aarhundredes historie, der havde sin forklaring i hans sindrige tolkning af kompositionen i Adam af Bremens 3. bog (*Kong Svend 2.s biografi*, Scandia 1931). Punkt for punkt kan man rette dette og være uenig med ham i hint; men fejl og begrænsninger betyder kun lidt i forhold til storheden i dette værk, hvis største værdi ikke er sikre resultater, men nye perspektiver. Hvor Erslev havde luget kraftigt ud blandt overleveringens vildskud, satte Arup, samtidig med at han fortsatte rydningsarbejdet, ind med sin positive aand og stillede et sæt hidtil upaaagtede præmisser op i en helt ny sammenhæng, der vel nok ikke overalt er lige overbevisende eller giver den fulde sandhed, men som eklatant har brudt traditionens lammende tryllemagt over erkendelsen og skabt en stor sum af frugtbare problemstillinger for fremtidig forskning.

Desværre maa Danmarkshistorien altid forblive en torso. Han arbejdede nok videre og har efterladt sig store samlinger og ud-

kast til fortsættelsen, men kun tiden frem til enevældens indførelse har faaet en saa afsluttet og sammenhængende form, at den kan udgives. For den nyeste tid, som han havde saa store forudsætninger for at skildre, kan den smukke mindebog om *Viggo Hørup* (1941) betragtes som en skitse. Maaske var opgaven for kæmpe-mæssig selv for en historiker af hans format, men hans sjælelige reaktion over stadig at se sine resultater forkastet og mistænkeliggjort var den vigtigste aarsag til, at det gik saa trægt med fortsættelsen. Arup var nok en nidkær sandhedssøger, men af natur aldeles ikke nogen stridens mand. Tværtimod at ildne til genmæle og fortsættelse, slog modstanden ham ned, ikke saaledes at han kom til at tvivle paa sig selv og sin videnskab, men saaledes at det forekom ham nytteløst at fortsætte, naar man alligevel forsmaaede hans forsknings gave. Hvert angreb ætsede sig ind i hans sind og lammede hans arbejdskraft for lange tider. I sin saarbarhed begyndte han at skrive for skrivebordsskuffen, og i sin mistænksomhed vilde han ikke anerkende sin sejr, da hans synspunkter havde slaet igennem i den yngre generation, ved universiteterne og i skolen.

Danmarkshistorien, der rager op som det centrale monument i hans tids historieforskning, var hans fornemste manddomsværk, men samtidig blev der dog tid og kræfter til at yde anden indsats, stor nok til at hans navn vil mindes. Karakteristisk nok skrev han især, naar arbejdet med det store værk var mest intenst — i de to frodige perioder: 1917—24, da han trods modstand med initiativ og kraft redigerede »Historisk Tidsskrift«, og i aarene efter 1928, da han som Laur. Weibulls trofaste vaabenbroder var med til at starte tidsskriftet »Scandia« som organ for moderne kritisk historieforskning. Hans store indtrængende anmeldelser og lysende kritiske afhandlinger indgaar paa linie med dem, hans jævnaldrende kampfæller, de svenske Weibull'er og den norske Koht, leverede for at befæste det metodisk-kritiske gennembrud, og hvis resultater han i stor udstrækning indføjede i sin store fremstilling. Men Arups har samtidig deres egen tone, fordi han mindre interesserede sig for den isolerede hændelse end for den store sammenhæng. Foruden de allerede anførte skal her lige nævnes de vigtigste: anmeldelserne af Schmeidlers udgave af Adam af Bremen, Ellen Jørgensens *Annales Danici* og Peitz's værk om Hamburgsædets ældste pavebullaer (alle fra 1922), dertil afhandlingerne *Kritisk vurdering af klagedigtet af 1329* (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1925) og *Om overleveringen af Valdemar 3.s haandfæstning og om kirketienden i Danmark* (Scandia 1928). Det er ogsaa i disse perioder Arup lan-

cerede sine opsigtsvækkende *Kritiske studier i nyere dansk historie*, den første om *Bernstorff og Holstein* i Hist. Tdskr. 1919, den anden om *David og Hall* i Scandia 1928, der begge gange førte til skarp personlig polemik med Aage Friis og dermed til de to fortsættelser: i 1921 *Intermezzo. Bernstorff og Moltke* og i 1930 *Danmarks krise 1863*. De er i sig selv smukke eksempler paa Arups intuitive evne til at pejle store politiske begivenheder bag den glatte stil i statsmændenes breve eller i smaa kronologiske afvigelser. Men de tog samtidig videre sigte. Den første var et principielt krav til dem, der arbejdede med nyere historie om ogsaa der at anvende middelalderforskningens strenge systematiske kritik, og den sidste indeholdt en knusende dom, fordi kritikken paa dette felt stadig ikke hævede sig op over »historikerens personlige skøn«. Dette udfald blev den saarede forskers uforsonlige, men værdige svar paa kritikken af Danmarkshistoriens 1. bind i stedet for den forklarende redegørelse og imødegaelse af Ellen Jørgensens og Poul Johs. Jørgensens indgaaende anmeldelser i Hist. Tdskr., han først havde udarbejdet, men i sidste øjeblik holdt tilbage.

Over for kritikken af 2. bind forblev han tavs bortset fra en lille hidsig pressepolemik med dr. Vilh. la Cour om *Niels Jydes regering* (Nationaltidende 1933). Led ved fortsat kamp havde han koncentreret sine studier om en helt anden forskningsopgave, der ikke vendte udad, nemlig forarbejderne til et fuldstændigt *Diplomatarium Danicum*, som han i aarene 1931—36 viede størsteparten af sin arbejdskraft. Sammen med Laur. Weibull udarbejdede han de strengeste principper for en mønsterudgave, og det var ham en bitter skuffelse, da »Selskabet for Sprog- og Litteraturforskning« svigtede hans principper for filologernes, som han ansaa for saa meget ringere, at han ikke blot trak sig tilbage fra arbejdet, men ogsaa forlangte sin indsats unævnt.

Erik Arup var en stor, oprindelig og særpræget forskerbegavelse, en personlighed af en sjælden spændvidde, der af mange opfattedes som en dobbelthed og vel ogsaa rummede elementer af splittelse. I sin metode var han en trosikker positivist, forvisset om i den historiske kildekritik at besidde en usvigelig nøgle til at finde sandheden om fortiden, men i sin forskning var han faktisk en forløber for den retning, der sætter problemstillingen forud for kildeanalysen. Han hyldede ofte team-worket som løsenet for fremtidens historieforskning, men var personlig saa uopløseligt forbundet til sine egne opfattelser, at han ikke kendte til noget kompromis. Han var en utrættelig sandhedssøger, men forstod ikke, at hans opfattelse af sandheden var saa personlig formet, at den ikke altid gjaldt for

andre; der var et misforhold mellem den klare og hensynsløse sikkerhed, hvormed han reducerede andres overbevisning om historisk sandhed, og den uforstaaende saarbarhed, hvormed han reagerede, naar hans egen sandhed vragedes. Han forenede i sig Grams geniale kritik med Holbergs personlighedsprægede historiefremstilling, krydret med lignende moraliserende indskud. Det er brydningen mellem denne stringens og subjektivitet, der giver hans forskning dens særlige tillokkelse.

Aksel E. Christensen

Meddelelser om Den danske historiske Forening

i årene 1948, 1949, 1950 og 1951.

Foreningen havde 1. jan. 1949 18 livsvarige og 475 ordentlige medlemmer, medens 114 medlemmer af den norske og svenske historiske forening samt 84 studenter modtog tidsskriftet til henholdsvis nedsat og halv pris.

Som omtalt i tidligere meddelelser fra foreningen (11. række, 2. bind, s. 568) udsendtes paa grund af trykkeristrejken ingen hæfter i 1947. 11. række 2. binds 1. og 2. hæfte fremkom i beg. af 1948 og senere på året udsendtes 11. række 2. binds 3. hæfte.

Foreningen havde 1. jan. 1950 19 livsvarige og 509 ordentlige medlemmer, medens 117 medlemmer af den norske og svenske historiske forening og 125 studenter modtog tidsskriftet til henholdsvis nedsat og halv pris.

Foreningen har i 1949 udgivet et dobbelthæfte 11. række 2. binds 4. og 5. hæfte.

Foreningen havde 1. jan. 1951 18 livsvarige og 498 ordentlige medlemmer, medens 109 medlemmer af den norske og svenske historiske forening samt 133 studenter modtog tidsskriftet til henholdsvis nedsat og halv pris.

Foreningen har for året 1950 udsendt et dobbelthæfte 11. række 3. binds 1. og 2. hæfte. Dobelthæftet udkom først lidt ind i 1951.

Foreningen havde 1. jan. 1952 18 livsvarige og 480 ordentlige medlemmer, medens 101 medlemmer af den norske og svenske historiske forening og 152 historiestuderende modtog tidsskriftet til henholdsvis nedsat og halv pris.

Ud over det ovenfor omtalte dobbelthæfte har foreningen i 1951 udsendt et enkelthæfte 11. række 3. binds 3. hæfte.

På årsmødet 18. september 1948 genvalgtes landsarkivar Povl Bagge som medlem af bestyrelsen. Til revisorer genvalgtes højesteretssagfører Karsten Meyer og lektor dr. phil. Sven Henningsen.

På det efterfølgende bestyrelsesmøde fordelte bestyrelsens medlemmer arbejdet mellem sig på samme måde som i det foregående år.

På årsmødet 13. juni 1949 genvalgte professor Albert Olsen som medlem af bestyrelsen. Til revisorer genvalgte højesterets-sagfører Karsten Meyer og lektor dr. phil. Sven Henningsen.

På det efterfølgende bestyrelsesmøde fordelte bestyrelsens medlemmer arbejdet imellem sig på samme måde som i det foregående år.

På årsmødet 1. juli 1950 genvalgte professor Astrid Friis og nyvalgte professor Aksel E. Christensen i afdøde professor Albert Olsens sted til medlemmer af bestyrelsen. Til revisorer genvalgte højesteretssagfører Karsten Meyer og lektor dr. phil. Sven Henningsen.

På det efterfølgende bestyrelsesmøde fordelte bestyrelsens medlemmer arbejdet imellem sig på følgende måde: Professor C. O. Bøggild-Andersen påtog sig formandshvervet, landsarkivar Povl Bagge og professor Astrid Friis fortsatte som sekretærer og redaktører og professor Aksel E. Christensen påtog sig kasserer-hvervet.

På årsmødet 5. september 1951 genvalgte professor C. O. Bøggild-Andersen som medlem af bestyrelsen. Til revisorer genvalgte højesteretssagfører Karsten Meyer og lektor dr. phil. Sven Henningsen.

På det efterfølgende bestyrelsesmøde fordelte bestyrelsens medlemmer arbejdet mellem sig på samme måde som i det foregående år.

Regnskabet for 1948:

Indtægter:

Medlemsbidrag og salg af skrifter	3612 kr. 16 o.
Salg af kartoteks-årsbibliografien	3070 » 00 »
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	2000 » 00 »
Understøttelse fra Den Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse	1700 » 00 »
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	440 » 99 »
Understøttelse fra Statens Bibliotekstilsyn til fortsættelse af Erichsens & Krarups bibliografi	2000 » 00 »
Renteindtægter	1135 » 73 »
Kursgevinst ved salg af obligationer	35 » 75 »
Kassebeholdning 1. jan. 1948	8082 » 18 »

22076 kr. 81 o.

Udgifter:

Forfatterhonorarer	1020 kr. 20 o.
Dansk historisk bibliografi	3000 » 00 »
Kartoteks-årsbibliografien	3267 » 71 »
Bogtrykkerarbejde	4363 » 70 »
Distribution	562 » 14 »
Diverse	987 » 98 »
Kurstab ved køb af obligationer	3 » 75 »
	<hr/>
	13205 kr. 48 o.

Kassebeholdning 31. dec. 1948..... 8871 kr. 33 o.

Formue 31. dec. 1948 34371 kr. 33 o.

Regnskabet for 1949:

Indtægter:

Medlemsbidrag og salg af skrifter	4981 kr. 26 o.
Salg af kartoteks-årsbibliografien	1550 » 00 »
Understøttelse fra Den Hjemstjerne-Rosencroneske Stiftelse	1700 » 00 »
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	480 » 00 »
Understøttelse fra Statens Bibliotekstilsyn til fortsættelse af Erichsens & Krarups bibliografi	2000 » 00 »
Renteindtægter	1126 » 90 »
Kassebeholdning 1. jan. 1949.....	8871 » 33 »
	<hr/>
	20709 kr. 49 o.

Udgifter:

Forfatterhonorarer	1657 kr. 00 o.
Dansk historisk bibliografi	3000 » 00 »
Kartoteks-årsbibliografien	2081 » 42 »
Bogtrykkerarbejde	3189 » 78 »
Distribution	317 » 08 »
Diverse	1148 » 93 »
	<hr/>
	11394 kr. 21 o.

Kassebeholdning 31. dec. 1949..... 9315 kr. 28 o.

Formue 31. dec. 1949 34815 kr. 28 o.

Regnskabet for 1950:

Indtægter:

Medlemsbidrag og salg af skrifter	2838 kr. 85 o.
Salg af kartoteks-årsbibliografien	250 » 00 »
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	4000 » 00 »
Understøttelse fra Den Hjemstjerne-Rosencroneske Stiftelse	1700 » 00 »
Understøttelse fra L. Zeuthens Mindelegat	2000 » 00 »
Understøttelse fra Carlsen-Langes Legatstiftelse	750 » 00 »
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	500 » 00 »
Understøttelse fra Statens Bibliotekstilsyn til fortsættelse af Erichsens & Krarups bibliografi	500 » 00 »
Renteindtægter	1135 » 33 »
Kassebeholdning 1. jan. 1950	9315 » 28 »
	<hr/>
	22974 kr. 46 o.

Udgifter:

Forfatterhonorarer	169 kr. 50 o.
Dansk historisk bibliografi	3000 » 00 »
Kartoteks-årsbibliografien	1819 » 98 »
Bogtrykkerarbejde	6388 » 62 »
Distribution	216 » 50 »
Diverse	703 » 99 »
	<hr/>
	12298 kr. 59 o.
Kassebeholdning 31. dec. 1950	10675 kr. 87 o.
Formue 31. dec. 1950	36175 kr. 87 o.

Regnskabet for 1951:

Indtægter:

Medlemsbidrag og salg af skrifter	4530 kr. 09 o.
Salg af kartoteks-årsbibliografien	1350 » 00 »
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	4000 » 00 »
Understøttelse fra Den Hjemstjerne-Rosencroneske Stiftelse	1700 » 00 »
Understøttelse fra Carlsen-Langes Legatstiftelse	750 » 00 »
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	1100 » 00 »
Renteindtægter	1144 » 70 »
Kassebeholdning 1. jan. 1951	10675 » 87 »
	<hr/>
	22550 kr. 66 o.

Udgifter:	
Forfatterhonorarer	3116 kr. 66 o.
Dansk historisk bibliografi	2500 » 00 »
Kartoteks-årsbibliografen	2491 » 78 »
Bogtrykkerarbejde	13771 » 81 »
Distribution	819 » 60 »
Diverse	869 » 76 »
	23569 kr. 36 o.
Kassebeholdning 31. dec. 1951.....	1681 » 05 »
Formue 31. dec. 1951	27181 kr. 05 o.

Den Danske Historiske Forenings Vedtægter.

(Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898 og 15. april 1937).

§ 1.

Formålet for den danske historiske forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettes indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan deri optages historiske anmeldelser og kritikere, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentligt medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag eller bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmer modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den historiske forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed ved fem bestyrere, der vælges på 5 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværende stemmer. Hvert år udtræder det ældste medlem. Den udtrædende kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer afgør, hvad der skal optages i tidsskriftet, fordeler forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på formandens indbydelse, så ofte som et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer i foreningen, som måtte være indsendte til bestyrelsen inden marts månedens udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skulle anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandre vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og $\frac{2}{3}$ af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Navneregister.

Ved **Erling Ladewig Petersen.**

(Af stednavnestoffet i tabellerne s. 124—35, 193—208 og 576 optages kun herredsnavnene i registret).

- Aabenraa, landsarkivet 586.
Åbo 598.
Åbo, slot og len 75—76.
Åkerlund, Harald, svensk arkæolog 496, 498—99.
Aakjær, Svend, stadsarkivar 176—209, 398, 423—25, 427—33, 436, 440, 442, 447—49, 510, 515, 520—22, 524, 526—29, 531, 533, 536—38, 540, 570—75, 577—78, 580—82, 590, 609—11, 728—32, 738, 741, 748, 750—52, 756—61.
Aalborg amt 470.
Aalborghus, slot 312. — len 232.
Åmark, K., svensk historiker 616.
Aarhus, m. stift 185, 493.
Aarslev (sb., Hasle h.) 737—38, 754.
Aarup (Hedensted s., Hatting h.) 737.
Åsle (Västergötland) 64.
Abbestée, J. L. købmand 171.
Abraham, Andresson, svensk væbner 56.
Abraham Brodersen, se Baad.
Absalon, ærkebisp, statsmand 784—85.
Adalbert, biskop af Prag 642.
Adam af Bremen, tysk historieskriver 458, 784—85.
Adams, Brooke, amerikansk historiker 781. — J. A. amerikansk diplomat 260, 267.
Adler, Ada, dr. phil. 340. — I. G., kabinetssekretær 629.
Afzelius, Adam, prof., dr. phil. 597.
Agunnaryd s. (Sunnerbo h., Finnvid) 87.
Ahlefeldt, C. V., generallojtnant 338. — Fr., kgl. statholder i hertugd. 277.
Ahlmann, Ludvig, tysk historiker 584.
Ailnoth, historieskriver 451.
Akbar, Djelal-eddin Muhammed, indisk stormogul 687.
Aky Botildsun 743.
Albert, hertug af Augustenborg 584—85. — Prins af Glücksburg 587.
Albrecht af Mecklenburg, sv. konge 60, 64, 74.
Alexander VII, pave 239. — I, russisk czar 261, 267.
Allbo h. (Värend) 67, 85—86, 130—31.
Alling, V., sb. (Sdr. Hald h.) 737—38.
Almindssyl 433.

- Almquist, Daniel, svensk arkivmand 488.
- † Almstok s. (Jerlev h.) 182, 184.
- Alsted h. 178, 191, 193, 201—02.
- Alversryd (Alfuersryth, Värnamo s., Västbo h.) 92—93.
- Amager 357. — Birk 214.
- Amsterdam 142, 295—97, 501, 506, 769. — girobank 137—38, 141, 144, 154, 160, 174.
- Amundsen, Leiv, norsk klass. filolog, prof. 636.
- Andersen, hofråd 585. — Emilie, arkivar, mag. art. 313—15. — H.C., digter 333. — Poul, sprogforsker, universitetslektor 367. — Simon, friskytteskaptajn 363—64. — Vilh., litteraturhistoriker, prof., dr. phil. 672.
- Andersson, Ingvar, svensk rigsarkivar, fil. dr. 117, 235, 603.
- Andreas Suneson, ærkebisop 784.
- Andreasen, Ojvind, cand. mag. 340.
- Andrup, Otto, musæumsdirektør, mag. art. 590.
- Andræ, C. G., officer, politiker 24.
- Andst h. 182, 194, 203, 207.
- Angel (Sonderjylland) 526, 530, 586.
- Anthoni, Erik, finsk historiker, prof. 597.
- Antvorskov len 218.
- Appel, Jacob, højskolemand, politiker 626.
- Arnhung, I. O., lektor, dr. phil. 452—53, 460, 462.
- Aristoteles, græsk filosof 655.
- Arnfred, J. Th., højskolemand 626.
- Ars h. 193, 199, 202, 218, 574.
- Arup, Erik, prof., dr. phil. 2—3, 5—8, 12—21, 23—24, 31, 46—48, 314—16, 323, 328, 332, 406—07, 410—11, 413—14, 422, 483, 541—43, 553, 568, 590, 778—88.
- Asbo, N., h. 134, 352.
- Aschanæus, M. L., svensk antikvar 490.
- Ashton, T. S., eng. historiker, prof. 506, 638—39.
- Asiatisk Kompagni 148, 150, 155—58, 160.
- Aska h. (Östergötland) 135.
- Askeby (Fanefjord s., Moenbo h.) 226, 228.
- Askim h. (Västergötland) 133.
- Askov Højskole 626.
- Asminderød s. (Lynge-Kronborg h.) 363—64.
- Asmindrup s. (Ods h.) 576.
- Asnæs s. (Ods h.) 579.
- Assens amt 470.
- Athen 629.
- Augsburg 506.
- August II, polsk konge 640.
- Augustenborg 584.
- Augustenborgerne 583—85.
- Augustin, kirkefader 642.
- Avnø s. (Læsyholm; Skippinge h.) 581.
- Axevalla (Västergötland) 63.
- Baad, væbner 65. — adelslægt 49—50, 59. — Abraham Brodersen, rigsraad, lensmand 48—136. — Arvid Stensson, foged 55—56, 70, 76, 84, 92—93. — Birgitte Abrahamsdatter 58, 98—99, 121. — Broder 51—52. — Broder Svendsen 52—55. — Esbjørn 55, 66, 70, 76. Märta Abrahamsdatter 69. — Peder Brodersen 55. — Peder Stensson 55—56, 84, 92. — Svend Brodersen 52, 54—55, 59, 76. — Svend Thordsen 53, 55.**
- Baarse h. 193, 219.
- Baden, Jacob Ernstson, sognepræst 373.

- Bagge, Povl, prof., dr. phil. 322—28, 331, 630—34, 649—92, 789—90.
- Bagger, Chr., justitsråd 171—72.
- Bagno, Niccolo Guido del, kardinal, pavelig nuntius 236—38, 242—43, 245, 247, 249, 253—55.
- Bahrt, hofråd 585.
- Balan, H. L. v., preuss. gesandt i København 9, 12—15, 18, 29, 41, 561—62, 565.
- Ballum kirke (Sonderjyll.) 732.
- Bang, Nina, historiker, politiker 780. — P. G., politiker 713.
- Bank of England 138—41, 144, 160—61, 163—64, 174.
- Bank of Scotland 140—41, 161, 163, 174.
- Bankekind h. (Östergötland) 135.
- Banner Mathiesen, Niels, assessor, stadsbygmester 172.
- Barchmann, Jacob, sekretær i kommercekoll. 152.
- Barclay, biskop i Toul 235—41, 243—45, 247, 249, 252—55.
- Bardenfleth, C. E., hofmand, politiker 697—98.
- Baring Brothers, londonsk bankierfirma 702—04, 706—07, 712, 714—18, 727.
- Bartholin, Caspar d. y., anatom 170. — Thomas, historiker 450—52, 455, 462.
- Basse, Peder, lensmand 222.
- Bastrup (Aarby s., Ars h.) 218.
- Bates, J., disponent 704—06, 719.
- Battaglia, O. F. de, polsk historiker 641.
- Baudissin, Wolf de, greve, da. chargé d'affaires i Stockholm 264—65, 267, 273.
- Baumont, Maurice, fransk historiker 343.
- de la Beaumelle, L. A., fransk journalist 150—51.
- Beck'erne, hertugslægt 583.
- Beddie, J. S., amerikansk historiker 344.
- Begtrup (Bekkethorp. Vistoft s., Mols h.) 440, 737, 745, 747.
- Begtrup, G., landøkonom 464, 469—71, 473—77, 479. — Holger, højskolemand 626.
- Benes, Eduard, czekisk præsident 343.
- Bengtson, Hans, friskyttkaptajn 363—64.
- Berg, Tor, svensk arkivmand 488.
- Bergen 498, 677. — Nordnes 245, 249. — Stift 634.
- Bergman, C. W., svensk forfatter 264.
- Bergsøe, A. F., nationaløkonom, 304—05, 464, 480.
- Berlin 342, 727, 780. — Staatsarchiv Berlin-Dalhem 645.
- Bernadotte, se Karl XIV Johan.
- Bernhard af Clairvaux 627.
- Bernier, François, fr. filosof, rejsende 688.
- Bernstorff, ty.-da. adelsslægt 322, 327. — A. P., da. statsmand, greve 322. — J. H. E., da. statsmand, greve 323, 326, 787.
- Berntsen, Arent, rådmand, forfatter 765.
- Bethmann-Hollweg, Th. v., tysk rigskansler 345.
- Beveridge, Sir William, eng. nationaløkonom 506.
- Biaudet, Henry, finsk kirkehistoriker 238.
- Bibliotek, det kgl. 591.
- Bibliothèque Nationale, Paris 645.
- Bielke, svensk adelsslægt 89. — Birgitte Turesdatter 99. — Erik Turesson, svensk rigsråd 99, 118. —

- Sten Bengtsson, svensk marsk 98.
— Sten Turesson 99. — Ture Stensson, svensk rigsråd, ridder 98—101, 106. — Ture Turesson, svensk ridder 106—07.
- Bierman, Conrad, da. politiker 349.
- Birch-Reichenwald, Chr., norsk politiker 495—96.
- Bismarck, Otto v., tysk rigskansler 13, 325, 327.
- Bistoft (Byscopstoft, St. Solt s., Ugle h.) 447.
- Bjäre h. 134.
- Bjærgby s. (Tudse h.) 575.
- Bjæverskov h. 193, 359.
- Blanck, Anton, svensk litteraturhistoriker 259.
- Blaunfeldt, M. F., jurist 379, 383, 394.
- Blechingberg, O. D. B., overrets-assessor 704.
- Blekinge 67, 353—54, 369, 372, 376—77.
- Bluhme, C. A., da. politiker 24—25, 27.
- Bobé, Louis, kgl. ordenshistoriograf, dr. phil. 259, 265, 274.
- Boesen, Rasmus, lojtnant 364. — Ulrik Sechman, biskop 494.
- Boëtius, Bertil, sv. rigsarkivar 487—90, 603, 616, 620, 623.
- Bohr, Niels, fysiker, prof., dr. phil. 482.
- Bolin, Sture, svensk historiker, prof. 401, 403—08, 411—12, 422, 509, 537, 597, 759.
- Bolling, Reidar, norsk præst 340—41.
- Bolmen sø (Finnvid) 68, 84.
- Bonde, Christine Karlsdatter 69. — Karl Knutsson, svensk konge 52, 69, 99, 106, 117—18.
- Bork, Sdr. (N. Horne h.) 183.
- Borup s. (Ramsø h.) 359.
- Bovbjerg (Ferring s., Vandfuld h.) 183.
- Boysen, Carl, tysk arkivmand 584.
- Brackmann, A., tysk historiker 641, 643—45.
- Brahe, Jørgen, rigsråd 248. — Lauge t. Vidsköfle, fodermarsk 95. — Tyge, astronom 677.
- Brahesborg gods (Baag h.) 701.
- Brahetrolleborg, hgd. og sogn (Salling h.), 464.
- Brandes, Georg, litteraturhistoriker, kritiker 334.
- Brandis, Joachim, livlæge 265—66.
- Brandt, Frithiof, filosof, prof. 335. — Otto, tysk historiker 259, 261, 269.
- Brattahlid (grønl. nordboboplads) 485.
- Bredaryd s. (Västbo h.) 84.
- Breitenau, C. F., geheimeråd 279—80.
- Breitenstein, N., overinspektør, mag. art. 628—30.
- Bremer, J., advokat, politiker 385—86.
- le Bret, Jaques, biskop i Toul 239.
- Bretonville, François, sekretær 148, 170.
- Breysig, Kurt, ty. historiker 317.
- Bricka, C. F., historiker, rigsarkivar 321, 590.
- Brinkmann, Karl Gustav v., svensk diplomat, digter 257—58.
- Brisman, S., svensk nationaløkonom 505.
- Brix, C. G., rådmand 389.
- Bro-Jørgensen, J. O., arkivar, mag. art. 591.
- Broberg, C. A., politiker, handelsmand 306.
- Brochmann, Jesper, biskop 658, 683.

- Brockhaus, Fr. A., tysk forlægger 261.
- Broglie, Victor hertug af, fransk statsmand 270.
- Brulin, Herman, svensk arkivmand 489.
- Brun, Frederikke, da.-tysk forfatterinde 259, 266, 273. — Joh. Nordahl, biskop, digter 634—36.
- Brunnow, Philip, russisk diplomat 702.
- Brusk h. 182—83, 194, 203, 207.
- Bruun, Henry, arkivar, cand. mag. 48—136. — Malte, amtsforvalter 471.
- Brylle, by og s. (Odense h.) 471, 478.
- Brynjulf Karlsson, biskop af Skara 91.
- Brøndbyvester s. (Smørum h.) 357.
- Brøndbyoster s. (Smørum h.) 358.
- Brøndsted, Johs., musæumsdirektor, dr. phil., 487, 628. — P. O., arkæolog 629.
- Buchen, Tidekin v., tysk købmand 88.
- Buhl, Frants, teolog, filolog 340. — Marie-Louise, ægyptolog, mag. art. 628, 630.
- Bukdahl, Jorgen, forfatter 627.
- Bunsen, Chr. K. J., tysk diplomat 693, 702, 718.
- Bursledon 497.
- Busene (Magleby s., Moenbo h.) 520.
- By, Broder, adelsmand 69.
- Bygholm len, se Stiernholm.
- Bülow, Joh., hofmand, mæcen 591.
- Bylverma (Agunnaryd s., Sunnerbo h.) 87.
- Byscopstoft, se Bistoft.
- Bäckström, Helmer, fototekniker, prof. 603, 607.
- Bækmark, hgd. og gods (Skodborg h.) 465.
- Boggild-Andersen, C. O., prof., dr. phil. 317—19, 323, 632, 762—77, 790.
- Bølling h. 183, 191, 194, 205, 207.
- Callisen, C. F., generalsuperintendent 380, 395. — C. F., forsteborgmester, justitsråd 380, 384, 388—96.
- Camões, Luiz de, portugisisk digter 273.
- Campe, Fr., ty. forlægger 261.
- Caraffa, Carlo, kardinal, nuntius 238. — Per Luigo, kardinal, nuntius 238.
- Carl, se Karl.
- Carlgren, Wilh., svensk historiker 616.
- Carlsen, H., godsejer, stænderdeputeret, 473.
- Carlsson, Gottfried, svensk historiker, prof. 109, 116, 118.
- Caroline Amalie, da. dronning 583.
- Castlereagh, Rob. S., eng. udenrigsminister 265.
- Castonier, F. J. de, generalløjtnant 338.
- Catharina (II) Alexievna, russ. kejserinde 662.
- Cavour, C., italiensk statsmand 714, 726.
- Cederhielm, C. G., svensk statsmand, forf. 614.
- Chamillard, M. 'de, generalkontrollør 149.
- Charlottenborg (Kobenhavn) 165, 167, 169, 172—73.
- Choux, J. (Toul) 239.
- Christensen, A. C. Højberg, undervisningsinspektør, dr. phil. 336. — Aksel E., prof., dr. phil. 314, 398, 463—81, 589, 598, 600, 612, 615,

- 624—25, 778—88, 790. — C. A., historiker, mag. art. 176, 180, 410, 416—18, 425, 432, 434, 440—42, 450—62, 569—82, 590, 728, 739, 741—44, 747, 750, 753, 756—58, 760—61. — Werner, afdelingsgeolog 609, 611. — William, arkivar, dr. phil. 319—22, 489, 589, 594, 780.
- Christian I, da. konge 779. — II, da. konge 123, 346—47, 488, 492, 675. — III, da. konge 248. — IV, da. konge 137, 223, 234—35, 242, 244, 246—52, 254, 337, 590, 593, 767—68, 774—77. — V, da. konge 277—80, 282, 349—50, 373—74, 629, 633, 686. — VI, da. konge 144, 146, 148, 150—51, 156—57, 165—68, 170, 175, 629. — VIII, da. konge 283, 583, 587, 594, 628—30. — IX, da. konge, 2—11, 13, 15—47, 541—67, 586. — (V), udvalgt prins 337, 591, 774. — Albrecht, hertug af Gottorp 277. — August, hertug af Augustenborg 583—86.
- Christiane, Christian IV's datter 244, 250, 254.
- Christiania 245. — gammelhyen 245, 249.
- Christianopel 351.
- Christiansborg slot 151.
- Christiansen, C. P. O. historiker, højskoleforstander 626—28. — Carl S., arkivar, cand. mag. 317—19. — Chr., fysiker, prof. 626. — Johanne, læge, dr. med. 626. — Margrethe (f. Appel) 626.
- Christianssand, Flekkerøen 245, 249. — stift 340—41.
- Christiansstad 350, 352.
- Cicero, rom. politiker, filosof 662, 678.
- Cicignon, J. F. v., kaptajn 167. — U. F. v., major 167.
- Cipolla, C., ital. historiker, prof. 596.
- Clemmesen, Mogens, arkitekt 486.
- Collin, E., etatsråd 543.
- Commynes, Philippe de, burgundisk og fransk statsmand, historieskriver 483.
- Compagnie des Indes (Paris) 141.
- Constant, Benjamin, fr. digter og statsmand 262, 270—71, 274.
- la Cour, Vilh., lektor, dr. phil. 48, 787.
- Coymans, Gilles, nederl. resident i Kbh. 468.
- Croce, Benedetto, ital. filosof, historiker 637—38.
- St. Croix 145, 288—89.
- Crone, Chr., etatsråd, politidirektor 35—36, 38—40. — G. R., eng. historiker 647.
- Crusenstolpe, M. J., svensk forfatter 273.
- Dalaborg (Västergötland) 62—63.
- Dalby, Lille (Hedensted s., Hatting h.) 737.
- Dalgård, Sune, arkivar, cand. mag. 346—48, 601—08, 646—48.
- Danneskiold-Samsøe, Fr., præces i kommercekollegiet 144—46, 152, 156, 167, 169, 174. — se Louise Sophie, hertuginde af Augustenborg.
- Danzig se Gdansk.
- Dauw, C. C., kammerråd, deputeret 146.
- David, C. N., politiker, nationalokonom 1—47, 323, 541—68, 709—10, 787. — Pierre, fransk historiker, prof. 640—43.

- Debes, Lucas Jacobsen, sognepræst 655.
- Dejred (Tved s., Mols h.) 737.
- Dekanosow, V. G., russ. diplomat 344.
- Delén (Deleen), C., sv. bogtrykker 257, 273.
- St. Denis 242.
- Desmercières, J. H., deput. i kommercekoll. 146, 150—51, 167, 169—70, 175.
- Djurklou, G., svensk arkæolog, historiker 51.
- Djursland 469, 735.
- Domenici, Hans, sognepræst. St. Domingo 294, 297.
- Dowit, Claus, ridder 65.
- Draaby s. (Horns h., Sj.) 575.
- Dragsholm, slot og gods 574—75, 579.
- Dragsholm len 222.
- Drevitz, se Drewsen, Joh. d. y.
- Drewsen, I. C., landøkonom, industrimand, politiker 301. — d. y., Joh., papirfabrikant 174.
- Dudde, Märta Pedersdatter 56, 58—59, 78—83, 97. — Peder, i Pjeteryd 58, 80, 84.
- Duin, J. J., dr. theol. 234—55.
- Dvornik, Francis, czekisk historiker 642—44.
- Dyboski, R., polsk historiker 640.
- Dybwad, Christoffer, matematiker 678—79.
- Dyke, Daniel, eng. teolog 662.
- Dyrlev (Beldringe s., Baarse h.) 229.
- Dyssel, J. A., direktør, prof. 301.
- Döbeln, G. C. v., svensk general 257—58.
- East India Company 140.
- Ebbelnæs (Stege s., Møenbo h.) 226, 228.
- Ed, hgd. (Finnvid) 84, 87.
- Egaa, sb. (Ø. Lisbjerg h.) 737.
- Egebjerg s. (Ods h.) 576.
- Egensegaard gods (Falster N. h.) 465—66.
- Egrip, se Jægerup.
- Ehrenberg, R., tysk nationalekonom 315.
- Ehrensward, C. A., generaladmiral, tegner 615.
- Ejby s. (Ramsø h.) 570—71.
- Ekholm, slot (Västergötland) 62—63.
- Elbo, h. 182, 194.
- Elgenstierna, G., svensk genealog 49—50.
- Elisabeth, da. dronning 492.
- Ellehoj, Svend, mag. art. 598, 639—45.
- Elmelunde, hgd. (Elmelunde s., Møenbo h.) 226.
- Elsas, M. J., tysk historiker, dr. 506—08.
- Eltang vig 498.
- Emislöf (Ø. Gønge h.) 86.
- Engbjerg s. (Vandfuld h.) 183.
- Engelbrecht Engelbrechtsson, sv. rigshovedsmand 52, 105.
- Engelholm 351.
- Engeström, L. v., greve, svensk udenrigsmin. 262, 267, 269.
- Enggaard, hgd. (Sandager s., Skovby h.) 150.
- Enghien, Louis, hertug af 270.
- Engström, Sten, sv. landsarkivar 490.
- Enkhuisen 348.
- Eremitagesletten 611.
- Erholm, hgd. (Rørup s., Vends h.) 471.
- Ericus Olai, svensk historieskriver 77, 118—19.
- Erik I Ejegod, da. konge 455. — II Emune, da. konge 455, 492.

- III Lam, da. konge 455, 492.
 — V Klipping, da. konge 414, 425. — VII af Pommern, da. konge 54, 60, 65, 74—75, 100—02, 104—06, 108—09, 111—16, 118, 121, 598. — den Rode 484—85.
- Eriknavr (Hatting s. og h.) 768.
- Ermisch, H., tysk arkivmand, dr. 584—85.
- Ernst Günther, hertug af Augustenborg 584—85.
- Erslev, Kr., prof., dr. phil. 48, 97, 105, 109—11, 116, 119—21, 123, 176, 179, 243, 276, 280—86, 319—20, 325, 332—33, 406, 410, 416, 422—33, 461, 482, 511—13, 536—38, 577—80, 588—91, 593, 626—27, 740, 751, 778—79, 785.
- Esbern Didriksen (Esbernus Dirighson), ridder 116.
- Esbonderup sb. (Holbo h.) 361.
- Eskebjerg (Bregninge s., Skippinge h.) 218.
- Esmarch, Fr., justitsråd 280. — Joh. Marquard, kancelliråd 280.
- Estrid (Margrethe. Svend Estrids-sons moder) 450, 453—54, 456—62.
- Estrup, J., godsejer 589.
- Ethræryd (Fryeale s., Østbo h.) 92.
- Ewens, Joh., arkivar 610.
- Faarevejle s. (Ods h.) 576.
- Fabricius, Knud, prof., dr. phil. 349—78.
- Fabritius, J., købmand 157—60, 167, 171. — M., købmand 157—60, 171.
- Falbe, Chr. Tuxen, generalkonsul, direktør 629.
- Falbe-Hansen, V. A., nationaløkonom, prof. 307, 633.
- Falck, Nic., slesv.-holst. jurist, prof. 276, 286.
- Falk, Bo, t. Vallø 98. — Jens Eskildsen, t. Vallø 98—99.
- Falkenberg 66.
- Falster 178, 185, 193, 230—31, 422—24, 432, 434—39, 441, 460, 510, 521—23, 533—34, 537—38, 609, 760.
- Farum s. (Ølstykke h.) 357, 362—63.
- Farup s. (Kalvslund h.) 188.
- Faurås h. (Halland) 56, 124, 126.
- Faxe 365. — h. 193, 359.
- Faxeholm (Hälsingland) 75.
- Fehmern 401, 759.
- Feldborg, A. A., forretningsmand, politisk skribent 258, 261.
- Felsen, Hendrich, urtekræmmer 147.
- Fenger, C. E., finansminister 726.
- Ferring s. (Vandfuld h.) 183.
- Ferslev s. (Horns h., Sj.) 575—76, 582.
- Fink, Troels, prof., dr. phil. 1—47, 541—51, 553—68, 598, 600, 611, 631.
- Finnvid 65—69, 71, 81, 83—85, 88—89.
- Fiskebæk (Skelby s., Falster sdr. h.) 533, 535.
- Fjäre h. (Halland) 60, 78—79, 81, 124—26, 515.
- Fjäre s. (Fjäre h.) 51.
- Flakkebjerg h. 193, 198, 202.
- Fleetwood, Gustav, svensk arkivmand 488.
- Flensborg 74, 307, 379—96, 769. — St. Hans s. 381. — St. Marie s. 381. — St. Nicolai s. 381.
- Flundre h. (Västergötland) 133.
- Foglanäs (Göteryd s., Sunnerbo h.) 58.
- Forening, den danske historiske 327, 331, 483, 778, 789—95.

- Forsing (Udby s., Ars h.) 747—49.
- Foster, William, eng.-ind. embedsmand og historiker, 647.
- Frahm, Friedr., tysk historiker 287.
- Franken, Gottfried, katolsk præst 251—52, 255.
- Frankfurt am Main 507.
- Fravdegaard gods (Aasum h.) 478.
- Fredericia 338—39.
- Frederik II, da. konge 248. — III, da. konge 232, 235, 244, 252, 254, 276—77, 776—77. — IV, da. konge 150, 276, 278—82, 284—85. — V, da. konge 629. — VI, da. konge 267, 583, 629. — VII, da. konge 3, 18, 28, 34, 38—39, 45, 720. — I, svensk konge 614. — prins af Nor 586. — (Friedrich), hertug af Glücksburg 586. — »VIII«, hertug af Augustenborg 585. — (Friedrich) Carl Ludvig, hertug af Beck 587. — Christian II, hertug af Augustenborg 583, 585—86. — (Friedrich) Ferdinand, ty. prins 586—87. — (Friedrich) Wilhelm Paul Leopold, prins af Slesvig-Holsten-Sonderborg-Beck 586—87.
- Frederiksberg (Ny-Hollænderby) 357.
- Frederiksberg amt 359—60, 364—65, 377. — hojskole 626.
- Freerslev sb. (Fridesløff, Lynge-Frederiksberg h.) 366.
- Freiburg 345.
- Frendatorp (Småland) 58.
- Frennerup (Damsholte s., Moenbo h.), 226, 228.
- Fridericia, I. A., prof. dr. phil. 317, 482, 590, 774—76.
- Friedrichsen, F. N., købmand 381.
- Fries, Sigurd, fil. mag. 274.
- Friis, Aage, prof., dr. phil. 1—3, 6, 8—12, 19, 23, 26—27, 46, 322—28, 489, 555, 557—58, 560, 586, 787. — Astrid, prof., dr. phil. 313—16, 328—32, 398, 491—92, 595—601, 790. — J. F., kammerråd, kommitteret 146, 156, 167, 171. — Jesper t. Ørbækklunde 628, 630.
- Frijs-Frijsenborg, C., lensgreve 473. — C. E., greve, konseilspræsident 326.
- Frijsenborg (Gjern h.) 465.
- Frisch, Hartvig, professor, undervisningsminister 325.
- Fritzoe Gods (Norge) 693.
- Frosta h. 134.
- Fryæle s. (Østbo h.) 92.
- Frobjærg (Orte s., Baag h.) 471.
- Frökind h. (Västergötland) 133.
- Fros h. 182, 186—87, 191, 196—97, 203, 207.
- Fuglede, Ll., sb. (Ars h.) 218.
- Fuglsø (Vistoft s., Mols h.) 737.
- Funder, Ths., tobaksfabrikant, politiker 708—09.
- Fussing, H. H., lektor, dr. phil. 210—34, 762—77.
- Fyen 427—29, 433, 470—71, 474, 609.
- Fyens stift 469.
- Følle (Bregnet s., O. Lisbjerg h.) 737.
- Fons (Vends h.) 428.
- Gårdlund, Torsten, svensk nationaløkonom og økonomisk historiker, prof. 499, 502—05.
- Galiffe, fransk bankier 261.
- Galster, Georg, overinspektør, cand. mag. 340, 593, 628—30.
- Gammelbyen, se Christiania.
- Gardar, bispesæde 484.

- de la Gardie, Jacob, svensk statsmand 262, 268.
- Gautier, Paul, fr. litteraturhistoriker 259—60, 267, 270—73, 275.
- Gaverslund (Almindssyssel) 433.
- Gay, Edwin F., amerikansk historiker 506.
- Gdansk 644, 506.
- Gebauer, J. H., tysk historiker 583.
- Gebhardi, W. F., tysk historiker 146.
- Gedesby s. (Falster sdr. h.) 533, 535.
- Geheimearchivet, se Rigsarkivet.
- Geiger, Th., sociolog, prof. 324.
- Geismar, Oscar, slotspræst, 622—23.
- Gellius, Aulus, rom. historieskriver 346.
- Gelting (Kappel h.) 580.
- Gentofte, sb. (Sokkelund h.) 357—58, 365—66.
- Gentz, Fr. v., tysk diplomat, skribent 258.
- Gerhard, Joh., tysk teolog 651.
- Gerner, Henrik, sognepræst 652, 654—55, 665, 683.
- Gerslev s. (Horns h., Sj.) 575—76.
- Ginding h., 182, 194, 206—07.
- Gislinge s. (Tudse h.) 575.
- Gisselfeld, hgd. (O. Broby s., Ringsted h.) 365, 586.
- Gjedde, Ove, rigsråd, rigsadmiral 248.
- Gladsaxe (Sokkelund h.) 357.
- Glamann, Kristof, mag. art. 288—98, 506—08, 611—23, 638—39, 645—46.
- Gleerup, Asmund, lærer 481.
- Glostrup (Smorum h.) 364.
- Glumsløv (Rønneberg h.) 352.
- Glücksborg slot 586—87.
- Glücksborg, hertug- og kongeslegt 583, 586.
- Gnieszno (Gnesen) 643.
- Godthaab 485.
- Goethe, Joh. W. v., tysk digter, videnskabsmand 333.
- Gosch, C. C. A., da. zoolog, polit. forf. 648.
- Goslar 489.
- Gotland 49, 76, 229.
- Gottorp slot 278—81, 283—84, 312. — Landesarchiv, se Kiel, preuss. Staatsarchiv.
- Goudy, A. P., eng. filolog 641.
- v. d. Gouw, J. L., nederl. historiker 346—47.
- Graac, Fr., sognepræst 383.
- Graasten 584, 586.
- Graber, Erich, tysk arkivmand 584.
- Gram h. 182, 186—87, 191, 195—97, 202, 206.
- Gram, Hans, historiker 335, 788.
- Gras, N. B. S., amerikansk historiker 315.
- Greenberg, M., eng. historiker 645—46.
- Grene s. (Jellingsyssel) 184.
- Greve, sb. (Tune h.) 95.
- Gribsvad, Frode, landsarkivar cand. mag. 586.
- Griffenfeld, P., greve, rigskansler 326, 349.
- Grijs, Arvid t. Hallerup 50.
- Grim, Jens, ridder, rigsråd 101.
- Grindsted s. (Jellingsyssel) 184.
- Grip, Bo Jonsson, svensk stormand 61—62, 75, 89, 98. — Knud Bosson 75.
- Grubbesholm, hgd. (N. Bork s., N. Horne h.) 465.
- Grundfor, sb. (V. Lisbjerg h.) 443—44, 729—30, 737, 743—44.
- Grundtvig, N. F. S., præst, digter 598, 630—32, 170.
- v. d. Gröben, K., general, greve 270.
- Grofte (Kindertofte s., Slagelse h.) 609—11.

- Grønbech, Vilh., religionshistoriker, prof. 782.
- Grønland 483—85.
- Gudhem h. (Västergötland) 133.
- Gudumkloster, gods (Skodborg h.) 465.
- Gunderup, hgd. (Bjæverskov h.) 214.
- Gustav IV Adolf, svensk konge 587.
— Magnusson, svensk rigsråd 91.
- Gyldenløve, Ulrik Chr. 251.
- Gyldensteen, J. H. Huguetau, greve af 148—55, 157—59, 162—64, 167, 170, 175.
- Gyllenstierna, Erik Eriksson, svensk ridder 69, 80, 88, 106—07, 121.
- Gylte, Magnus, adelsmand 62.
- Gästringe h. (Östergötland) 135.
- Gönge h. (Ø. og V.; Gythingæhæræth, Gynding h.) 86, 94, 133—34, 352, 450, 456—58, 460—62.
- Gørding h. 191, 194, 204, 207.
- Göteborg 500, 597—98, 605.
- Goye, Mogens, rigshofmester 492.
- Haarbylille (Haarbølle, Fanefjord s., Møenbo h.) 228.
- Haderslev domkirke 494. — stift 493—94.
- Haderslevhus amt 187—88.
- Hadorph, Joh., svensk rikstantikvarie 61.
- Hage, Alfred, handelsmand, politiker 700.
- Hagen, Franz v., justitsråd, 280.
- Hagedsted s. (Tudse h.) 575.
- Hakluyt, Richard, eng. geograf 647.
- Halecki, O., polsk-amerikansk historiker 640—41.
- Hall, C. C., konseilspræsident 7, 13, 16, 19—25, 27—33, 35, 38, 42—45, 549—50, 559, 564—65, 641, 787.
— ministeriet 40. — James, eng. opdagelsesrejsende 648.
- Halland 49—53, 56—57, 60, 62, 66—68, 76, 78—79, 81, 83—84, 87, 353, 364, 369, 371—72, 401, 759.
- Halmstad 67, 87. — h. (Halland) 125—27, 425.
- Halsnæs 360.
- Hambro, C., da.-eng. bankier 696, 700—09, 711—27. — & Søn, londonsk bankierfirma 695—96, 699, 703.
- Hamburg 75, 146—47, 295—96, 347, 501, 507, 694, 697, 723, 780. — bispesæde 786. — girobank 137—38, 141, 144, 154, 160—61, 174.
- Hamilton, Earl J., amerikansk historiker 506. — H., svensk gesandt i Kbh. 20, 567.
- Hammelev, Chr. S., bankkontrollør, 173.
- Hammer h. 193, 219.
- Hammerum h. 194, 205, 207.
- Hanisch, E., tysk historiker 640.
- Hannerberg, D., svensk geograf, prof. 618, 620.
- Hannestad, Knud, lektor, dr. phil. 597.
- Hans, da. konge 498, 779. — prins af Glücksborg 586—87. — d. æ., hertug af Slesvig-Holsten 590. — d. y., hertug af Sønderborg 583.
- Hansen, Chr., arkitekt 629. — Chr., broskriver 383—84, 388. — Fr. C. C., anatom, prof. 484. — Georg, historiker, højskolelærer 338—39.
- I. A., politiker 710. — C. Rise, arkivar, cand. mag. 323, 609—11.
- Hansestæderne 49, 62, 71, 87—88, 347.
- Harbou, P. A. v., regeringsbefuldmægtiget 391.
- Harald III Hén, da. konge 460—61.
- Harebjerg, hgd. (Torne h.) 59.
- Hardsyssel 182—83, 186.

- Harjager h. 134.
 Hartmann, Mauritz, kaptajn 629.
 Harzen 342.
 Haslev s. (Ringsted h.) 575.
 Hasse, Lauritz, sognepræst, pædagogisk forf. 635.
 Hasselrot, Bengt, prof., fil. dr. 255—75.
 Hassing, herredsting 492.
 Hattesen, hofskriver 585.
 Hatting sb. (Hatting h.) 768.
 Hauberg, P., numismatiker 739, 743—44.
 Hauch, A. W., overhofmarskal 629.
 Hauge, Yngvar, norsk historiker 259.
 Hauser, Henri, fr. historiker, prof. 292, 506.
 Havnø (Føllenslev s., Shippinge h.) 218.
 Havreballe (Voer h.) 737—38, 754.
 Heckscher, Eli F., svensk nationaløkonom og økonomisk historiker, prof. 140, 331, 611—23, 689.
 Heddinge, Ll., sb. (Stevns h.) 95.
 Hedensted, sb. (Hatting h.) 430, 443, 730, 737, 745—46.
 Hedin, E., svensk historiker 323.
 Hee s. (Hing h.) 476.
 Heegaard, Anker, fabrikant 305.
 Heghelze, se Hejls.
 Heibergske kreds 323.
 Heiberg, P. A., arkivar 489.
 Heine, Carl, hamburgsk bankier 700—01, 710, 720.
 Hejls s. (Tyrstrup h.) 581.
 Hejninge, sb. (Slagelse h.) 609—11.
 Hejnsvig s. (Jerlev h.) 182.
 Helena (Elena), svensk dronning 455.
 Helgeådalén 71.
 Hellebæk, sb. (Lynge-Kronborg h.) 364.
 Helsingør 215, 234, 367—71, 373, 375, 777—78.
 Hemert, Joost v., købmand 157—60, 171.
 Henne s. (V. Horne h.) 183.
 Hennequin, fransk diplomat 251.
 Henningsen, Henning, oldermænd 386. — Sven, lektor, dr. phil. 789—90.
 Henrik II, tysk konge 643.
 Henriksen, Jacob, da. teolog 652—53.
 Herendorp, se Hjerndrup.
 Herjolfsnæs (Ikigait, Grønland) 484.
 Herlev, sb. (Sokkelund h.) 357. — hgd. (Herlev s., Sokkelund h.) 99.
 Hermansen, Victor, musæumsinspektør, mag. art. 340, 486, 628—29.
 »Hersholmb« 217.
 Hersleb, Peder, biskop 649, 656—61, 692.
 Herstedvester (Smørum h.) 357.
 Herstedøster (Smørum h.) 357.
 Hillerstorp (Østbo h.) 92—93.
 Himle h. (Halland) 124, 126.
 Hincheldej, H. B., godsejer 466.
 Hindema, sb. (Vinding h.) 479.
 Hindsgavl amt 470.
 Hindersted h. 413.
 Hing h. 183, 191, 194, 205, 207.
 Hinnerup (Grundfør s., V. Lisbjerg h.) 737.
 Historikerkomité, den internationale 328, 595.
 Hjelholt, Holger, overarkivar, dr. phil. 276—87, 319—22, 336—37, 344—46, 379—96, 487—90, 492, 588—95, 598, 609, 637—38, 790.
 Hjelm, Andreas, norsk historiker 495—96.
 Hjembæk s. (Tudse h.) 575.
 Hjerm h. 194, 206—07.

- Hjerndrup s. (Herendorp; Sdr. Tyrstrup h.) 581.
- Hjørlande h. 193. — s. (Lyng-Frederiksborg h.) 365—66.
- Ho s. (V. Horne h.) 183.
- Hobbes, Thomas, eng. filosof 244—45, 668—69.
- Hof, hgd. (Höks h., Halland) 86.
- Hofer, Walter, schweiz. historiker 637—38.
- Hoff, H. Muhle de, landsdommer, godsejer 339.
- Hofman, Hans de, amtmand 339.
- Højer, Andreas, historiker, prof. 154, 170.
- Holberg, Ludvig, historiker, forfatter, 170, 333—35, 649, 662—92, 788.
- Holbæk 216, 218—19, 310.
- Holbæk amt (len) 359, 481. — slots ladegaard 481.
- Holck, Vald. v., greve, kammerherre 34, 39.
- Holm, Edvard, prof., dr. phil. 145, 317, 322, 324, 326, 587, 664, 671—72. — Nils F., svensk arkivmand 489. — Otto Diderich, rådmænd, justitsråd 380, 392—94.
- Holmans h. 182, 191, 194, 203, 207.
- Holmberg, Nils Hj., svensk arkivmand 488.
- Holmsted, Fr., kommitteret i kommercekoll. 143, 146, 154—55, 167.
- Holmstrup s. (Læsyholm; Ars h.) 581.
- Holst, M., rådmænd 390—92.
- Holste, Thomas, kammertjener 346.
- Holstein, F. C. v., greve 168. — J. L., oversekretær 144, 148, 151, 156—57, 168. — U. A., storkansler 150, 787.
- Holsten 276, 278, 286, 293, 299, 302—03, 306, 325, 382, 723.
- Holstenshus, hgd. (Diernæs s., Salling h.) 464.
- Holten, Nic., embedsmand 695, 701, 703.
- Holtug s. (Stevns h.) 180.
- Homberg, Benedict, tysk bankier 710.
- Homer, græsk digter 333.
- d'Hondt, J., belg. historiker, prof. 596.
- Horats, romersk digter 636.
- Hornbæk (Lyng-Kronborg h.) 363—64.
- Horne, N., h. 183, 191, 194, 204, 207. — V., h. 183, 191, 194, 204, 207. — O., h. 191, 194, 204, 207.
- Horns h. (Sjælland) 179, 190, 193, 199, 202, 358—59, 575—77.
- Horsens 769. — hospital 763, 776.
- Hose, Bo, herremænd 423.
- Hov, hgd. (Västergötland) 51.
- Hove s. (Vandfuld h.) 183.
- Hubatsch, W., tysk historiker, prof. 489.
- Hude, Anna, arkivar, dr. phil. 319, 323.
- Hudson Bay 648.
- Huguetan, J. H., se Gyldensteen. — Marc, boghandler, bankier 149. — Pierre, boghandler, bankier 149.
- Huitfeldt, Arild, rigskansler, historiskriver 116, 590, 779.
- Huizinga, J., holl. historiker 637.
- Humblebæk (Asminderød s., Lyng-Kronb. h.) 365.
- Hunchals, borg 59.
- Hurk, P. v., købmand 171.
- Hvedstrup s. (Somme h.) 358.
- Hvidding h. 182—83, 186—87, 194—97, 202, 206.
- Hvidt, L. N., finansmand, politiker 698, 711, 726.

- Hvidtfeldt, Joh., landsarkivar 583—87.
- Hygum s. (Vandfuld h.) 183.
- Hyphoff, Jacob, provst 653.
- Hällerup, hgd. (Finnvid) 50—51.
- Hälsingborg 72—73, 351—53, 370, 376. — slot og len (amt) 65. 79, 350, 352, 374.
- Hænrich Bowithsun, herremand 423.
- Härenstam, C., sv. historiker 66, 69, 88, 90.
- Häusser, E., generalbygmester 173.
- Høegh-Guldberg, Ove, statsmand 629—30, 633.
- Hoirup, H., domprovst, dr. theol. 632.
- Højby s. (Ods h.) 576.
- Højelse, sb. (Ramso h.) 358.
- Højer h. 182, 186, 196, 203, 207.
- Höjer, T. T:son, svensk historiker, prof. 259, 270, 274.
- Höks h. (Halland) 125—27.
- Hörby s. (Tudse h.) 575.
- Horsholm len 214.
- Hørup, Viggo, politiker 786.
- Inge, svensk konge 454.
- Ingelstad h. (Skaane) 57, 134.
- Innocens X, pave 236—37, 239, 241.
- Insinger & Co., amsterdamsk bankierfirma 695, 714.
- Isberga, hgd. (Finnvid) 87.
- Jacob I, eng. konge 647.
- Jacob Christensen, rådmand 222.
- Jacobi, G. C., justitsråd, kabinetssekr. 166.
- Jacobsen, C. F., regeringsbefuldmægtiget 391. — Carl, brygger 630.
- Jacobæus, Holger, professor med. 629.
- Jahn, J. H. F., krigshistoriker 109.
- Jansen, Einar, norsk statsarkivar 635. — F. J. Billeskov, litteraturhistoriker, prof. 674, 691.
- Janssen, sir Theodore, bankdirektor 139.
- Jansson, Sam Owen, svensk historiker 620.
- Jedlicki, M. Z., polsk retshistoriker 640.
- Jellingsyssel 182, 204, 207.
- Jensen, Chr. Axel, musæumsinspektør, mag. art. 486. — Hans, historiker, dr. phil. 463, 473, 632. — H. C., agent, rådmand, stænderdeputeret 381, 384, 390—92. K. J., sognepræst 494. — P., hjælpelærer 383. — Sigurd, arkivar, dr. phil. 463—81.
- Jerdenius, Elof., sv. statskommisarie 603.
- Jerlev h. 182—84, 194, 203, 207.
- Jernlose, sdr., s. (Merlose h.) 570.
- Jernskæg, Anders Nielsen, ridder, rigsråd 99. — Cecilia (Sidsel) Nielsdatter 99—101. — Niels Ovesen, ridder 99.
- Jessen, F., amanuensis 337.
- Joachim, Erich, ty. historiker, archivrat 489.
- Johanne Pedersdatter 69.
- Johnsen, O. A., norsk historiker, prof. 250, 334. — W. F., medlem af statsgælddirektionen 695.
- Jónsson, Finnur, filolog, prof. 484.
- Juel, Carl, hofmester 170. — Jens, statholder i Norge 234, 253. — Jens, baron, diplomat 290, 359, 374. — Malte, rigsråd 248, 250. — Niels, admiral 376.
- Julius, prins af Glücksburg 587.
- Junge, Joachim, præst 364.
- Jungshoved len 218.

- Jutikkala, E., finsk historiker, prof. 598.
- Jyde, Niels, kansler 787.
- Jyderup s. (Tudse h.) 575.
- Jylland 230, 399, 401, 414, 422, 433 — 35, 437, 440, 469—70, 474, 493, 511, 525, 539, 748—49, 758—60, 767, 775.
- Jägerskiöld, Olof, svensk arkivmand 488, 603.
- Jægerup s. (Egrip; Gram h.) 581.
- Järta, Hans, sv. historiker, statsmand 612.
- Jönköping 108.
- Jöns Hakonsson, småsvend 92.
- Jørgensen, A. D., rigsarkivar 283—85, 325—26. — Ellen, historiker, dr. phil. 786—87. — Harald, arkivar, dr. phil. 342—44, 541—63, 565—68. — Mikkil, bankbud 173. — Poul Johs., retshistoriker, prof. 406, 408, 411, 415, 510, 787. — — Søren, bankier 167.
- Kaas, F. J., geheimestatsminister 267.**
- Kaastrup (Tømmerup s., Ars h.) 218.
- Kalkar, O., filolog 678.
- Kallehave s. (Skaningahavn, Baarse h.) 231, 581.
- Kalmar 65, 77, 87, 90, 108, 112—13. — slot og len 76, 85, 112, 123, 496. — h. (Småland) 132. — kirke 77, 93. — »slottsfjärden» 496—97.
- Kálnoky, Alexander, ungarsk greve 590.
- Kalundborg 218—19, 221—22. — — len 211, 218, 220—22, 231.
- Kalvslund h. 182, 187, 191, 196—97, 203, 207.
- Kanton (Kina) 646.
- Kantzow, Thomas, tysk historiskriver 105, 111—12, 118.
- Kardel, Elisabeth, tysk historiker 384.
- Karl d. Store, kejser 642. — (IX), svensk konge 598. — XII, svensk konge 614. — XIV Johan, svensk konge 257—73, 490. — XV, svensk konge 8, 19. — landgreve af Hessen 587.
- Karlsunde, sb. (Tune h.) 358.
- Karttunen, Liisi, finsk historiker 238.
- Kasted, sb. (Hasle h.) 737.
- Kegnæs, sønderj. gods 584.
- Kętrzyński, S., polsk historiker 641.
- Kiel, preuss. Staatsarchiv 584—86. — Landesbibliothek 583—85.
- Kind h. (Västergötland) 60—61, 66 — 68, 84, 90, 131.
- Kinnevald h. (Värend) 67, 85, 130—31.
- Kjeldby, sb. (Møenbo h.) 229.
- Klaumann, Gregorius, købmand 157 — 60, 171.
- Kleberg, Tønnes, sv. overbibliotekar 603.
- Kleist, H. v., tysk digter 273.
- Klose, Olav, ty. biblioteksdirektør 585.
- Knebel, K. L. v., ty. forfatter 258.
- Kniphof, Claus, kaperkaptajn 346—47.
- Knud I d. store 450, 453, 456. — II d. hellige 451, 455. — biskop i Linköping 91, 101.
- Knudsen, Gunnar, filolog, redaktør 609. — Ivar Hansten, norsk kirkehistoriker, dr. theol. 234—35, 238, 240. — Thomas, foged 775.
- Knuth, F. M., lensgreve, politiker 480, 701—02.
- Koch, Hal, prof., dr. theol. 361.
- Koefoed-Petersen, Otto, musæumsinspektør, mag. art. 340.

- Koht, Halvdan, norsk historiker, prof., udenrigsminister 259—60, 271, 274, 341—42, 598, 786.
- Kolding 447.
- Koldinghus, slot og len 188, 767, 773.
- Kolsrud, Oluf, no. kirkehistoriker 634. — Sigurd, norsk sprogforsker, prof. 634.
- Kolt, sb. (Ning h.) 737—38, 754.
- Kokseby (Fanefjord s., Møenbo h.) 228.
- Konga h. (Värend) 67, 85, 130.
- Kongsted (Niløse s., Merløse h.) 211.
- Koppel, Elise, oversætter 323.
- Kornerup, Bjørn, kgl. ordenshistoriograf, overarkivar, dr.theol. 339—41, 634—36.
- Korsholm, H., deputeret 386.
- Kotzebue, A. v., ty. dramatiker 258.
- Kråkerum, hgd. (Öland) 98.
- Krabbe, Bengt Bengtsson 50. — Magdalene 50.
- Krag, adelslægt 95.
- Krakow 506.
- Krankenburger, H. A. H., holl. historiker 347—48.
- Krieger, A. F., jurist, politiker 20, 25, 549—50, 552, 724.
- Kroman, Erik, arkivar, dr. phil. 491—92.
- Kromnow, Åke, svensk arkivmand 488, 616.
- Kronborg len (amt) 214, 359, 364.
- Kronobergs län (Värend) 67.
- Kruppen, Jens Eskildsen, rigsråd 98.
- Kruse, J. H. J., værkfører 383, 386. — Vibeke, Christian IV:s elskerinde 251.
- Kumlien, Kjell, svensk historiker 117.
- Kundby, sb. og s. (Ods h.) 480, 575.
- Kungsbacka slot (Halland) 56, 59—61, 66, 78—79.
- Kungälv 598.
- Kvistofte (Rönneberg h.) 352.
- Kyhl, O., oberst, militærhistoriker 489—90.
- Kysing (Saxild s., Hads h.) 737—38, 754.
- Käfsjö s. (Östbo h.) 92—93.
- København 137, 249, 296—97, 300, 305, 371—73, 378, 500, 547, 583—84, 587, 672, 681, 685, 694, 717—18, 720—21, 723—27, 770. — slot 629. — universitet 210, 314, 624, 778. — Holmens s. 373. — amt 213, 356—58, 360, 364—65, 377.
- Køge 216, 222, 520.
- Kølskegaard, (Dronningl. h.) 465.
- Königsberg, arkivet 489.
- Körner, J., tysk litteraturhistoriker, prof. 261.
- Läckarp (Oxie h.) 95. — hgd. (Oxie h.) 86.
- Laasby, sb. (Gern h.) 737.
- Lagan, hallandsk å 67, 84.
- Lagerroth, Fr., sv. prof. i statskunskap 632—34.
- Laholm slot (Halland) 66, 68.
- Lamprecht, Karl, tysk historiker 638.
- Landboarp, hgd. (Kind h.) 86.
- Landskrone 351—53, 376. — amt 374. — slot 350, 352.
- Ide Lange (g. m. stath. Jens Juel) 234.
- Langebek, Jacob, historiker 321, 453, 461.
- Langeland 428—29, 433.
- Larsen, Henrik, historisk forf. 610. — Kay, historisk forf. 288. — O. H., landøkonom, prof. 330.

- Latros, C., ærkebisp i Tarent 629.
- Lauerentzen, Johs., assessor, universitetsbogtrykker 629.
- Lauridsen, P., historiker, skolemand 394, 524—25.
- Laursen, L., rigsarkivar 318, 320. — Rasmus, løjtnant 364.
- Laurvigen, no. grevskab 701.
- Law, John, skotsk finansmand 141, 151, 174.
- Lavedan, P., fr. kunsthistoriker, prof. 309—10.
- Laxmand, Poul, rigshofmester 96.
- Lefolii, H. H., skolemand 324.
- Lehmann, Orla, politiker 633, 701.
- Leipzig 507.
- Lejonhufvud, svensk adelslægt 51. — Broder Simonsen 52.
- Lendemarke (Stege lands., Moenbo h.) 226, 228.
- Leonora Christine, kongedatter 242, 244—45, 254.
- Leopoldus, H., justitsråd, kommitteret i kommercekoll. 146, 171.
- Lerbæk (Fanefjord s., Moenbo h.) 228.
- Lerche, Chr., generalmajor 168.
- Lessing, G. E., ty. forfatter 346.
- Levetzau, J. v., overhofmarskal 628.
- Levin, Rahel, se Varnhagen, R.
- Liliencron, Fr. N., overpræsident 392.
- Lille h. 193, 198, 202.
- Lind, E., konservator 486.
- Lindberg, Folke, svensk historiker 307.
- Lindemann, Daniel, købmand 171.
- Lindenov, Chr. t. Agersvold 375.
- Lindhardt, P. G., prof., dr. theol. 493—94, 657.
- Lindholm, slot og len 62, 72.
- Lindtofferde, se Lundtoft h.
- Linköping 97.
- Linvald, Axel, rigsarkivar 331, 629.
- v. d. Lippe, J., købmand 171.
- Lippman, E. O. v., tysk historiker 289.
- Ljungberg, Leif, svensk arkivmand 488.
- Locke, John, eng. filosof 689, 691.
- Lodehat, Peder Jensen, roskildebisp 122.
- Lohse, rådstuebetjent 386.
- Lolland 178, 185, 193, 230, 433, 437—39, 510, 522—23, 609, 760.
- Lombardiet 486.
- Lomholt, Asger, arkivar 490—91.
- London 139, 150, 694—95, 699—700, 702—06, 712, 716, 718, 720—21, 723, 725—26, 779—80. — University of 638.
- Longchamp, F.-C., svejts. bibliotekar 259.
- Lorcks, P. A., købmand 387.
- Lorenzen, Jürgen, borgmester 380, 385, 393. — Vilh., lektor, dr. phil. 307—13.
- Loshult (Ö. Gönge h.) 71.
- Lothringen 239.
- Louise, da. dronning 34. — Augusta, hertuginde af Augustenborg 586. — Sophie, hertuginde af Augustenborg, 586. — Caroline, hertuginde af Beck 587.
- Ludvig XIV, fransk konge 149, 236, 239.
- Luggude h. 134.
- Lund 350—53, 376, 605. — domkirke 53, 93—95, 97, 120, 122, 451, 492.
- Lund, Hans, historiker, hojskolemand 626. — J. J. G., prof., livlæge 38.
- Lunde, sb. (Sunds h.) 478.
- Lunde, P. F., jernstøber, politiker 305.

- Lundenæs len 232.
 Lundtoft h. (Lindtoftherde) 579.
 Lunge, da. adelsslægt 96.
 Lunø (Logno. Fjends h.) 447—48.
 Luther, Martin, kirkens reformator
 649—55, 661—62, 683—86.
 Luxdorph, B., embedsmand, skøn-
 ånd 591.
 Lübeck 75.
 Lyderslev, sb. (Stevns h.) 359.
 v. d. Lühe, A. A., staldmester 170.
 Lykke, Peder, ærkebisp 95.
 Lynam, Edw., eng. historiker 646
 —47.
 Lynar, R. T. v., greve, diplomat
 146—47.
 Lyngby, Kgs., sb. (Sokkelund h.)
 363—65. — s. (Voldborg h.) 358.
 Lyng h. 180, 193, 198, 201.
 Lysebu (Norge) 598, 601.
 Lüttichau, C. v., generallojtnant
 338. — O. C., kaptajn 339.
 Länk, Magnus, ridder 92.
 Læsyholm, se Holmstrup og Avnso.
 Læso 333.
 Lø h. 182, 186, 195—96, 202, 207.
 Löfstad, sv. krongods 616.
 Logismose gods (Baag h.) 476.
 Logumkloster 185, 525—26.
 Lojtvad (Steenstrup s., Sunds h.)
 478.
 Lønne s. (V. Horne h.) 183.
 Lönnroth, Erik, svensk historiker,
 prof. 73, 117, 597.
 Love h. 193, 199, 202, 222.
 Lövenhielm, Gustav, general, greve
 267.
 Lovenørn, Poul, medl. af konseillet
 145.
**Mackeprang, M., musæumsdirektør,
 dr. phil. 482—87, 592.**
 Macklean, R., svensk baron 615.
 Madum s. (Ulborg h.) 183.
 Magdeburg 642.
 Magleby sb. (Moenbo h.) 520—22.
 Magnus-Petersen, se Petersen, Mag-
 nus.
 Magstrup s. (Maxtorp. Gram h.) 581.
 le Maire, Edouard, bankier 710, 713.
 Malling, Andreas, sognepræst 494.
 Malmo 87, 134, 353.
 Malowist, M. M., polsk historiker,
 prof. 596.
 Malt h. 194, 204, 207.
 Malthus, Rob., eng. nationalokono-
 nom 619.
 Mandemarke (Magleby s., Moenbo
 h.) 226.
 Manderström, Ludvig, svensk uden-
 rigsminister 488, 567.
 Manderup (Skibby s., Horns h., Sj.)
 518—19.
 Mandeville, B. de, nederl.-eng. læge,
 politisk forf. 688.
 Manthey, A. C., embedsmand, poli-
 tiker 265.
 Marcks, Erich, tysk historiker 327,
 345.
 Margrethe, regent i Nederlandene
 346. — da. dronning (g. m. Ha-
 rald Hén) 450—53, 456, 458—62.
 — Fredkulla, da. dronning 4 54—
 56, 460—61. — da. dronning 48,
 52, 54, 56, 59—65, 71—73, 75—
 76, 79, 88, 91, 94—96, 98, 101—03,
 113—16, 119—23, 217.
 Mariager, birgittinerkloster 96.
 Marienlund gods (Lunde h.) 477.
 Mark h. (Västergötland) 67, 133.
 Marquard, Emil, arkivar, cand. mag.
 336—37, 591.
 Marselis, Gabriel, nederl.-da. han-
 delsmand 245.
 Martinique 294.
 Masaryk, T., czekisk præsident 343.

- Mattei, Gasparo, kardinal, nuntius 236, 242, 254.
- Matthiesen, Hugo, musæumsinspektør, mag. art. 312—13, 338—39.
- Matzen, H., jurist, prof. 210.
- Maxtorp, se Magstrup.
- Medici, florentinsk fyrstefamilie 682.
- Meinecke, Fr., tysk historiker 325, 344—46, 637—38.
- Melby, sb. (Ars h.) 218.
- Merløse h. 193, 200, 202.
- Meyer, Karsten, højesteretssagfører 789—90.
- Mirabeau, G. H., fransk politiker, greve 269.
- Mogensen, Hans, biskop 483.
- Molesworth, Rob., eng. diplomat 679.
- Molland, Einar, norsk kirkehistoriker, prof. 235.
- Mols 735.
- Moltke, A. G., lensgreve, statsmand 323, 787. — A. W., lensgreve, konseilspræsident 696—701, 726.
- Monrad, D. G., biskop, politiker 327, 650, 701.
- Montesquieu, Ch. L. de, fransk filosof 668.
- Montgomery, A., svensk nationaløkonom og økonomisk historiker 616.
- Mors 470.
- Morse, H. B. eng. historiker 645.
- Moss, P., bankkasserer 173.
- Mumford, Lewis, amerikansk sociolog 308.
- Munch, P. R., historiker, politiker, dr. phil. 323, 326, 331.
- Munk, Jens, da. opdagelsesrejsende 648. — Kristine 242, 244.
- Munthe, Bredo, kammerherre 171.
- Mussolini, B., ital. diktator 343.
- Muus, Jep, ridder 61—65.
- Müller, Heinrich, tysk teolog 662. — Th. A., lektor, dr. phil. h. c. 332—36.
- München 506.
- Münter, Fr., biskop 339—40.
- Möckeln, sø (Finnvid) 84.
- Moen (Meyonia) 178, 181, 193, 218, 222—34, 521, 571—72.
- Moenbo h. 135.
- Möhlen, J. Th., kommercedirektør 141.
- Møller, Erik, historiker, cand. mag. 19, 341—42, 489, 495—96, 630—32. — H. L., skolemand, politiker, dr. phil. 145. — Jens, historiker, teolog 146. — Svend, toldkontrollør 379.
- Möller, P. v., svensk historiker 48, 51, 62, 65, 70, 90—91, 104, 109, 112, 119.
- Möre, N. og S., h. (Småland) 85, 132.
- Mørkov s. (Tudse h.) 575.
- Mörsumå (Värend) 67, 71.
- Møsting, A. F. v., hofmester 168, 170.
- Napoleon I, fransk kejser 255—58, 264—66, 268, 270, 274.
- Nathansohn, M. L., nationaløkonom 143, 163, 721.
- Nationalbank, Danmarks 693—94, 697—99, 707—08, 710—11, 713, 717, 722, 724—25, 727.
- Nationalmusæet (Kbh.) 482—84, 486—87, 610, 628, 630.
- Natt och Dag, svensk adelslægt 89.
- Neergaard, Niels, politiker, historiker 329.
- Neiendam, Rob., teaterhistoriker 323.
- Nesselrode, C. R. de, russ. udenrigsminister 695.
- Neumünster 299.

- Niebuhr, C., tysk opdagelsesrejsende 629.
- Niels, da. konge 450, 454, 461. — Pettersson, foged 70.
- Nielsen, Axel, prof., dr. polit. 298—307, 329, 624—25. — Oluf, historiker, dr. phil. 428. — Villads, provst 651—52, 654.
- Niemann, Fr. Aug., rådmænd, justitsråd 380, 385.
- Nils Sigvartsson, svensk kannik 488.
- Nilsson, Sv. A., svensk historiker, docent 598.
- Niløse, sb. (Merlose h.) 218.
- Nissan, hallandsk å 67, 84—85.
- Njudung h. (Småland) 132.
- No s. (Hing h.) 476.
- Norby, Søren, admiral 347.
- Nordbagge, Svend, roskildebisp 462.
- Nordberg, T. O., svensk arkæolog 496.
- Nordborg slot (Als) 73, 103, 114.
- Nordnes, se Bergen.
- Norn, Otto, musæumsinspektør, dr. phil. 307—13.
- Norrvidinge h. (Värend) 67, 85, 130—31.
- Norvin, Will., klass. filolog, prof. 330.
- Nydala, cistercienserkloster 55, 69, 89, 92—93.
- Nygaard, M. B., godsejer, stænderdeputeret 480.
- Nygren, Ernst, svensk arkivmand 488, 490.
- Nyrop, C., industrihistoriker 303.
- Nyström, J. F., svensk historiker 616.
- Næstved 216. — St. Peders kloster 492.
- Nøbbe, J., købmand 381.
- Nobølle (Stege lands., Møenbo h.) 228.
- Nørlund, N. E., matematiker, prof. 482. — Poul, musæumsdirektør, dr. phil. 415—16, 482—87, 510, 597.
- Nørregaard, Georg, dr. phil. 598.
- Nørvang h. 183—84, 194.
- Ødense amt 469—70.
- Odis, se Ødis.
- Ods h. 193, 199, 202, 218, 574—76.
- Odyck, Mauritia Marguerite, grevinde 150. — baron, se Gyldensteen.
- Oest, N., præst 532—33.
- Oksby s. (V. Horne h.) 183.
- Oldskriftselskab, det kgl. nordiske 483.
- Olav Engelbriktson, norsk ærkebisp 598.
- Olivarius, H., provst 654—55.
- Olsen, Albert G., professor, dr. phil. 328—32, 592.
- Olsson, Martin, svensk riksantikvar 497.
- Olsvig, V., norsk holbergforsker 334.
- Oluf, dansk-norsk konge 59—61, 103. den falske 73. — roskildebisp 452, 458. — Tagesen, sjællandsk herremænd 418.
- Olufsen, Chr., landøkonom, historiker 299—300.
- Onsjö h. 134.
- Opensten, hgd. (Västergötland) 61—62, 66—67, 84—86, 99.
- Ording, Arne, norsk historiker, prof. 598.
- Ortega y Gasset, J., spansk filosof, forfatter 637.
- Oslo's universitet 599.
- Ostindien 289.
- Ostindiske Kompagni, danske 150, 689. — hollandske 137, 144.
- Otto I, tysk-rom. kejser 642. — II,

- tysk-rom. kejser 642. — III, tysk-rom. kejser 642.
- Otto, Alfred, historiker, dr. phil. 450—52, 455, 458.
- Oxehufvud, svensk adelsslægt 49—51. — Anders Bosson 50. — Anders Pehrsson 50. — Bengta Olofsdotter 50. — Bo Andersson 49—51. — Bo Olofsson t. Hällerrup 50. — Bo Pehrsson t. Hällerrup 50. — Ingerd Bosdotter 50. — Olof Bosson t. Hällerrup 50—51. — Pehr Tönnesson 50—51.
- Oxenstierna, Axel, svensk rigskansler 137.
- Oxford 334.
- Oxholm, P. L., generallojtnant, guvernør 265.
- Oxie h. 134.
- Paget, sir Aug., eng. gesandt i Kbh. 2—33, 36—37, 39—47, 541—42, 544—51, 554—65, 567.
- Palladius, Peder, biskop 653—54.
- Palmerston, H. J. T. viscount, eng. statsmand 693, 719—726.
- Palmstruch, Johan, svensk bankmand 139.
- Paludan-Müller, C., historiker, prof. 440.
- Pange, Pauline de, komtesse 259, 261, 263, 269, 273.
- Panzirolo, Gio Giacomo, kardinal 241.
- Paris 234—42, 244—45, 247, 249—50, 252—54, 595.
- Parsberg, Christoffer, kammermester 321. — Oluf, lensmand 768.
- Patkul, J. R., livlandsk statsmand 374.
- Paul V, pave 236.
- Paulli, R., overbibliotekar 340, 490—91.
- Paulmyer, Abbé, da. korrespondent i Paris 244.
- Pauls, Volquart, tysk landsbibliotekar 279, 285—87.
- Paulsen, Chr., politiker, prof. 380. — H., Hejselberg, sognepræst 493—94.
- Paulus, apostel 660.
- Pax, Morten t. Bjerre 772.
- Peder, århusbisp 581. — Andersen, væbner 116. — Eriksson (erichsson), foged 54, 70. — Nielsen, væbner, foged 66, 68—70.
- Pedersen, Henrik, landbrugshistoriker 185, 611.
- Peitz, W. M., tysk historiker 786.
- Pelc, Juljan, polsk historiker 506.
- Pelt, nederl.-da. købmandsslægt 293. — Abraham, raffinadør, købmand 171, 293—95.
- Peltier, J.-G., fransk publicist 262—63.
- Penson, J. H., eng. historiker 640.
- Perry, John, eng. ingeniør, rejsende 688.
- Perstorp (lb. v. Kalmar) 112—13.
- Perthes, H. E., tysk forlægger 261.
- Peter d. store, russ. czar 669, 687—88.
- St. Petersborg 695.
- Petersen, Carsten, sognepræst 493. — H. F., præst 494. — J. N., oldermænd i deputeretkoll. 386. — Magnus, kunstmaler, prof. 486. — N. M., litteraturhistoriker 334. — P. A., købmand 381.
- Petty, sir William, eng. økonom, læge 687.
- Piik, adelsslægt 59. — Bent t. Harebjerg og Rossared 53, 59, 65, 78—81, 84, 99. — Christina 59. —

- Ebbe t. Rossared 58—59, 78—82, 86, 124—25. — Laurents Pederson 50. — Sven 62, 77.
- Piksborg, lensslot (Finnevid) 66, 68—69, 84, 87, 92.
- Pilsudski, Józef, polsk statsmand 640.
- Pirenne, Henri, belgisk historiker, prof. 308, 314.
- Pjeteryd s. (Sunnerbo h.) 58.
- Plato, græsk filosof 655, 663, 675.
- Plessen, da.-tysk embedsmandsslægt 633. — C. A., statsmand 144—45, 150—51. — Ludvig, statsmand 144—45, 150, 157, 168. — Otto, diplomat 710, 719.
- Podebusk, Hans, adelsmand 53—54. — Henning, drost 98. — Henning, da. adelig 98.
- Polman, P., pater 238, 240.
- Ponte Corvo, fyrsten af, se Karl XIV Johan.
- Pontoppidan, E., biskop, forf. 620. — Henrik, forfatter 479.
- Postan, M., eng. økonomisk historiker, prof. 314—16, 506, 596, 645.
- Posthumus, N. W., holl. økonomisk historiker, prof. 292, 506.
- Poznan, bispedømmet 642, 644.
- Presbyter Bremensis, tysk historieskriver 104—05, 108—12, 121.
- Pribram, A. F., østrigsk økonomisk historiker 506.
- Primkenau, schlesisk gods 584—86.
- Primkenauarkivet 583—84, 587.
- Præstø 221.
- Pufendorf, Sam., tysk retslærd og historieskriver 334, 667, 669, 671, 673, 682—83, 685—86.
- Purchas, Sam., eng. geograf 647.
- Quedlinburg 642.
- Raabymagle (Borre s., Møenbo h.) 226.
- Racine, Jean, fransk dramatiker 270.
- Radby (Brylle s., Odense h.) 478.
- Raffenberg, B. B., deputeret 381—82.
- Rahbek, Just, lektor, cand. mag. 323.
- Ramso h. 191, 193, 200, 202, 358.
- Rangstrup, N., h. 186—87, 191, 196, 202, 206.
- Ranke, Leopold v., tysk historiker 325.
- Rantzau, grevskab 286.
- Rasmussen, Erik, cand. mag. 137—75. — Karl, lokalhistoriker 429, 472. — Poul, historiker 417—18, 426, 430, 432, 440, 442—43, 511, 513, 517, 520, 525, 728—32, 734—35, 737—39, 743—46, 748—49, 754, 760.
- Rasmussen-Søkilde, N., historiker 464.
- Rebolledo, B. de, spansk diplomat 251—52.
- Reddaway, W. F., eng. historiker, prof. 640.
- Redväg h. (Västergötland) 133.
- Reedtz, Fr., rigsråd 248—49. — H., diplomat, politiker 693.
- Reftle s. (Västbo h.) 84.
- Rehausen, M. G. v., svensk diplomat 262.
- Reitzer, Chr., prof., bogsamler 331.
- Rendsborg 769.
- Renouvin, P., fransk historiker, prof. 596.
- Renvall, Pentti, finsk historiker, prof. 598.
- Revenfeld, Ditlev, generallojtnant 168.
- Reventlow, C. D., lensgreve, statsmand 466. — Fritz, greve, diplo-

- mat 700, 702. — L., lensgreve 464.
- Reykjaviks universitet 600.
- Rhamm, K., tysk historiker 415, 433, 510, 536, 748, 754—55.
- Rhezelius, J. H., svensk antikvar 490.
- Ribbentrop, J. v., tysk udenrigsminister 344.
- Ribbing, Knud, ridder 53, 56. — Peder, ridder 60—62, 90—91.
- Ribe 182. — stift 184, 189—92, 207—09, 433, 577—78.
- Riberhus len 188.
- Rigsarkivet (Geheimearchivet) 584, 586, 588, 591, 605.
- Rijswijk 149.
- Ringkøbing amt 478.
- Ringsjön (Skaane) 86.
- Ringsted 191. — h. 191, 193, 201—02.
- Rise h. 732.
- Rocca, John, løjtnant, 268—69.
- Roepel, R., tysk historiker 640.
- Rolde (Hindsted h.) 446, 448.
- Rommel, Ove, skånsk adelsmand 351, 374.
- Roos, Carl, prof., dr. phil. 332—36.
- Rorup, s. (Ramsø h.) 570—71.
- Rosén, Jerker, svensk historiker, prof. 374, 598.
- Rosendal, sv. lystslot 264.
- Rosenkjær, J., højskolemand 626.
- Rosenkrantz, Erik Ottesen, rigshofmester 96. — Iver, oversekretær 144, 156, 168, 170, 633. — Niels, udenrigsminister 264, 591.
- Rosenstein, Nils v., landshovding 257.
- Roskilde 87, 135. — domkirke 71, 94—97, 120—22, 451—60, 462. — kapitel 74. — Frue kloster 74. — — helligåndshus 571. — stift 208, 582. — len (amt) 211, 223, 358—59.
- Rosman, Holger, svensk historiker 75.
- Rossared, hgd. (Fjäre h.) 57, 79, 81, 83, 86, 90.
- Rothe, Tyge, embedsmand, forf. 464.
- Rotschild, londonsk bankierfirma 694, 700, 703—05, 707—18, 726. — Lionel, baron, bankier 704—07, 712, 727.
- Rotterdam 348.
- Roussel, Aage, museumsinspektør, dr. phil. 484—85.
- Rovso h. 467.
- Rubin, Marcus, nationaløkonom, historiker 588—89.
- Rudholt, hgd. (Bjæverskov h.) 214.
- Rugaard gods (Skovby h.) 465. — amt 470.
- Rugaard, D. E., lærer, politiker 382—83.
- Rumjantzeff, N. P., russ. kansler 267.
- Rumohr, C. Fr. v., tysk kunsthistoriker 629.
- Runquist, Kjell, svensk matematiker, rektor 397—449, 509—40, 728—61.
- Russell, Bertrand, eng. filosof 691. — John, earl, eng. statsmand 2—7, 9, 11—17, 19—25, 29—33, 39—40, 42—43, 45—46, 541, 544, 548—50, 559, 563—65. — Jonathan, amerikansk diplomat 259—60, 271.
- Rutkowski, J., polsk økonomisk historiker 641.
- Ruuth, J. V., svensk historiker 75.
- Rydaholm (Småland) 85.
- Rydbeck, O., svensk kunsthistoriker 95.
- Rydboholm, hgd. (Uppland) 616, 619.

- Ryhave gods (Ginding h.) 474.
 Römås (Sunnerbo h.) 87.
 Rönneberga h. 134.
 Rönneknapp, Chr., advokat, stænderdeputeret 386—87.
 Rønning, Fr., litteraturhistoriker 334, 631.
 Rørvig s. (Ysøorn, Ods h.) 581.
- Saaby, Kirke, sb. (Voldborg h.) 358.
 Salen sø (Värend) 85.
 Samsø 217—18, 233.
 Samuelson, Kurt, svensk historiker, fil. dr. 499—502.
 Sanderumgaard hgd. (Åsum h.) 591.
 Sandnes (Grønland) 485.
 Sandström, Josef, svensk landsarkivar 490.
 Saponi, Armando, ital. historiker, prof. 596.
 Sappok, G., tysk historiker 644.
 Sars, J. E., norsk historiker, prof. 633.
 Saussay, André de, fransk biskop 239.
 Saxo, da. historieskriver 454, 457, 459—60, 784.
 Saxtorp (Harjager h.) 95.
 Schanz, Georg, tysk historiker 315.
 Scharling, C. I., biskop, dr. theol. 631.
 Schazmann, P.-E., bibliotekar, dr. 259.
 Scheibe, J. A., tysk-da. musiker, forf. 689.
 Schiern, E. Th. I., fuldmægtig 695.
 Schiller, Charlotte v. 258.
 Schimmelmann, Charlotte, grevinde 266. — Heinrich, greve, statsmand 291.
 Schinkel, Berndt v., svensk officer 264.
- Schlegel, Aug.-Wilh., tysk forfatter, kritiker 257—64, 266—75.
 Schmeidler, Bernh., tysk historiker 786.
 Schmidt, H. P., rådmænd, stænderdeputeret 381, 384, 390—91, 393.
 Schmidt-Rimpler, W., tysk historiker 316.
 Schnell, C. Fr., justitsråd, embedsmand 146, 167, 172.
 Schopenhauer, A., tysk filosof 491.
 Schovelin, Jul., politiker, nationaløkonom 288.
 Schramm, P., tysk historiker 642.
 Schreiner, Johan, norsk historiker, prof. 314, 598.
 Schulin, J. S., lensgreve, embedsmand 145—46, 155—56, 167—70, 174.
 Schultz, C. G., arkitekt, arkæolog 486. — Hans, tysk historiker 583.
 Schwartz, Josua, professor, biskop 351, 373, 378.
 Schweder, J. S., skriver 173.
 Schwennsen, C., købmand 381, 385.
 Schwerin, Martina v. 257.
 Schück, Henrik, svensk kulturhistoriker, prof. 782.
 Scott, F. D., amerikansk historiker 259.
 Secher, V. A., rigsarkivar, dr. jur. 319—20, 764.
 Sechmann, D., justitsråd 171—72.
 Seefeld, Jørgen, rigsråd 249.
 Seem s. (Hvidding h.) 185—86, 188.
 Seest s. (Andst h.) 187.
 Sehested, Christen Thomesen, kansler 246—48. — Christian, oversekretær 281—82. — Hannibal, statholder, rigsskatmester 234—35, 244—46, 249—55, 689. — Mogens, lensmand 213.
 Seip, Didrik Arup, norsk sprogfor-

- sker, prof. 599. — Jens Arup, norsk historiker, prof. 495—96.
- Sejro s. (Ods h.) 576.
- Selskab, det Kgl. Danske Videnskaberne 322, 327, 490—91, 586, 778.
- Selskab for Fædrelandets Historie, Det kgl. Danske 322, 327, 588, 592, 778.
- Selskabet for Sprog- og Litteraturforskning 589, 787.
- Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 588—95, 627.
- Severinsen, P., præst, kirkehistoriker 182.
- Shakespeare, William, eng. dramatik 333.
- Sibbers, C. S., købmand 387.
- Siegel, F. F., polsk historiker 506.
- Siemienski, J., polsk historiker 641.
- Sigbrit Willemsdatter, Chr. II:s rådgiverske 123.
- Sigismund, svensk konge 598.
- Simon af Kyrene 659.
- Simrishamn 352.
- Sjælland 176—82, 184—85, 189—92, 207—34, 349—78, 399, 414, 418, 420—22, 424, 426, 429, 436—38, 444, 446, 468—70, 478, 510—11, 521—22, 538, 569, 578, 609, 741, 747—51, 760.
- Sjödin, Lars, svensk arkivar, fil. dr. 488—89.
- Skåne 71, 83—84, 87—88, 349—78, 401, 759, 767.
- Skambæk (Skipinge h.) 218.
- Skamstrup s. (Tudse h.) 575.
- Skanderup (Scandthorp, Åbosyssel) 447—48.
- Skaningahavn, se Kallehave.
- Skarhult, svensk krongods 616.
- Skast h. 183, 191, 194, 204, 207.
- Skatelöf (Kinnevald h.) 71.
- Skedala, hgd. (Halland) 67.
- Skeel, Albret, rigsråd, rigsadmiral 772. — Christen t. Fussingø 214.
- Skelager, hgd. (Nørrehalland) 60.
- Skelby, sb. (Falster sdr. h.) 228.
- Skelton, R. A., eng. historiker 647.
- Skhiuægarthæ, se Skive.
- Skibby s. (Horns h., Sj.) 582.
- Skipinge h. 178, 193, 199, 202, 218, 574.
- Skive (Skhiuægarthæ) 447.
- Skjelm Vognsen, århusbisp 734.
- Skodborg h. 191, 194, 206—07.
- Skodvin, Magne, norsk historiker, cand. philos. 598.
- Skov, Peder, præst 358. — Sigvard, musæumsinspektør, mag. art. 496—99.
- Skovgaard, Johanne, arkivar, cand. mag. 276—87, 493.
- Skovmand, Roar, historiker, dr. phil. 626—28.
- Skrubbeltrang, Fridlev, historiker, dr. phil. 478—79.
- Skytte, Hans, adelsmand 65.
- Slagelse 74, 87, 135, 191.
- Slagelse h. 191, 193, 199, 202.
- Slangerup 778—79.
- Slavs h. 182—84, 194.
- Slesvig by 387. — hertugdømmet 6, 41, 178, 184—89, 208, 231, 268, 276, 287, 293, 299, 302—06, 382, 389, 392—93, 525, 583, 611, 631, 702, 719. — den gottorpske del 276—87. — stift 493.
- Slocombe, G., eng. forfatter 640.
- Slogs h. (Sluxherde) 579.
- Slotø (Nakskov fjord) 498.
- Småland 48, 59, 86—87.
- Smidt & le Maire, bankierfirma 695, 723.
- Sminge (Smaængiæ, Åbosyssel) 447—48.

- Smith, Henrik, da. historieskriver 116.
- Smørum h. 179, 190—91, 193, 197, 201, 214, 356, 578.
- Snekkerup (Fårdrup s., V. Flakkebjerg h.) 609—11.
- Sneller, Z. W., holl. historiker 347.
- Snesere, sb. (Bårse h.) 422.
- Sobieski, Jan, polsk konge 641.
- Soelberg, H. J., kobmand 157—60, 167, 170—71.
- Sofie af Mecklenburg, da. dronning 590.
- Sokkelund h. 214, 356.
- Sombart, Werner, tysk nationalokonom 616.
- Sontag, R. J., amerikansk historiker, prof. 343—44.
- Sorbière, Sam., fr. skribent 244—45, 254.
- Sorø kloster 458, 483
- South Sea Company (London) 140.
- Spandet (Hvidding h.) 189.
- Spangenberg, Johs., tysk teolog 652.
- Spejlsby (Kjeldby s., Møenbo h.) 229.
- Sperling, Otto, læge 243.
- Speyer 507.
- Sponeck, Wilh., greve, politiker 696, 700—01, 703, 705—15, 717—27.
- Staël-Holstein, Albertine de 264, 274.
— Germaine de, fransk forfatterinde 257—75.
- Stahl, H., tojmester 300.
- Stang d. æ., Fr., norsk politiker 495.
— d. y., Fr., norsk politiker 495.
- Starreklint (Vallekilde s., Ods h.) 747—49.
- Steen, Sverre, norsk historiker, prof. 496, 598—600.
- Stensberg, Axel, overinspektør, dr. phil. 609—11.
- Steenstrup, sb. (Sunds h.) 478.
- Steenstrup, Johs. C. H. R., professor, dr. phil. & jur. 320, 519.
- Stege 224—34.
- Stekzén, Birger, svensk arkivmand 488.
- Sten Lalesen, adelsmand 56.
- Stenberger, Mårten, svensk arkæolog 484—85.
- Stenlille, sb. (Merlose h.) 570.
- Stensö (v. Kalmar) 112—13.
- Stephanus, Stephan, historiker 457.
- Stevns h. 180, 193, 359.
- Stieglitz, A., baron, russ. bankier 695, 710, 713—14, 719.
- Stiernholm len 762—77.
- Stockholm 138, 155, 257, 499—502, 567, 605, 616. — Statens historiska museum 485.
- † Stokkerup (Sokkelund h.) 611.
- Stolberg, Chr. Ernst, greve 146. — Louise, grevinde 266.
- Stora Kopparbergs län 612.
- Store, Kirsten, fra Höglida 50—51.
- Struensee, Joh. Fr., greve, statsmand 591.
- Stro h. 78, 193.
- Stuart'erne 647.
- Stub, Ambrosius, digter 332—33, 335.
- Stubbekobing 221, 228—29.
- Stubberup (Magleby s., Møenbo h.) 226.
- Sture, Abjörn, væbner 66, 90. — Algot Magnusson, adelsmand 62, 77. — Sven 54—56, 62, 65, 76—77, 91. — Sture, Söne 62.
- Styffe, K. G., svensk historiker 75—77.
- Størup (Dreslette s., Baag h.) 476.
- Støvnæs h. 193, 198, 201.
- Suchtelen, J. P. v., russ. diplomat 267.
- Suhm, P., historiker 633.

- Sundbärg, G., svensk historiker 616.
- Sundeved 527.
- Sunnerbo h. (Finnvid) 67—69, 84, 86—87, 89, 125, 127—29.
- Surinam 294.
- Suserup (Lyngø s., Alsted h.) 784.
- Svane, Hans, biskop 659.
- Svaning, Hans, historieskriver 590.
- Svarteskåning, Niels, da.-svensk adelsmand 56—57, 61—67, 75—76, 78.
- Svavsted amt 286.
- Swedlund, Rob., svensk arkivmand 488.
- Sveistrup, P. P., lektor, cand. polit. 288—98.
- Sven Væmedesøn, adelsmand 57.
- Svend I Tveskæg, da. konge 486.
— II Estridsen, da. konge 450—54, 456—60, 462.
- Svendborg amt 470.
- Svendsmark (Stege lands., Moenbo h.) 226.
- Svendstrup (Raklev s., Ars h.) 218.
— len og gods 223, 464.
- Svenonius, Olof, svensk arkivmand 490.
- Svinninge s. (Tudse h.) 575.
- Sylvester II (Gerbert), pave 642.
- Systofte, sb. (Falster sdr. h.) 579.
- Syv, Kirke, sb. (Ramsø h.) 358.
- Søborg, sb. (Holbo h.) 360.
- Söderlund, Ernst, svensk økonomisk historiker, prof. 598, 616, 639.
- Söderlind, Stefan, svensk arkivmand 488.
- Sømme h. 135, 193, 198, 202, 358.
- Sønderborg slot 103—04, 114.
- Sønderhald h. 467.
- Sørensen, Rasmus, bondeagitator 480.
- Taarnby, sb. (Bjæverskov h.) 365.
- Talleyrand, C. M., fransk statsmand 269.
- Taps (Tappe; Tyrstrup h.) 581.
- Tassing, Einar, lektor, mag. art. 274.
- Taylor, E. G. R., eng. historisk forfatter 647.
- Tegnér, Esaias, svensk digter 257.
- Thiel, Herman, kobberstikker 174.
- Thietmar af Merseburg, tysk historieskriver 643.
- Thiset, A., genealog, arkivar 55, 98.
- St. Thomas 288, 290, 295, 297.
- Thomasius, Christian, tysk filosof, jurist 334.
- Thomsen, Chr. Jürgensen, arkæolog 628—29.
- Thorlacius, Børge, prof. i veltalenhed 629.
- Thorsen, P. K., sprogforsker 372.
- Thorvaldsen, Berthel, billedhugger 333.
- Thott, da.-svensk adelsslægt 92, 100.
— Aage Axelsen t. Hjuleberg 53, 87. — Bonde Jacobsen 91, 100—01. — Holger, skånsk adelig 351, 374—75. — Knud, amtmand 351, 374—75, 378. — Oluf Axelsen, rigsmarsk 98. — Tage, amtmand 351, 359, 374—75.
- Thüringen 342.
- Tietgen, C. F., bankdirektor 726.
- Tiilst, sb. (Hasle h.) 430, 443, 729—30, 737, 745—47.
- Tillisch, F. F., regeringskommissær 392—93.
- Tinglev s. (Tingheleff, Slogs h.) 579.
- Titley, sir Walter, eng. diplomat 168.
- Tjrhufvud, se Baad.
- Tjæreby (Taarnborg s., Slagelse h.) 420, 444.
- Togerup, hgd. (Nørrehalland) 60.
- Tommerup, sb. (Odense h.) 471.

- Tongelo, A. v., holl. finansmand 137.
- Topsøe-Jensen, T. A., søofficer 337.
- Torstorp, hgd. (Halland) 60, 86, 90—92, 100.
- Torup (Hedensted s., Hatting h.) 737.
- Tostenes (Fanebjerg s., Moenbo h.) 226, 228.
- Trampe, Adam F., greve 476.
- Tranekjær len 520.
- Trans s. (Vandfuld h.) 183.
- Trelleborg, vikingeborg 483, 485—86, 609.
- Tre Rosor, svensk adelsslægt 89.
- Treschow, F., jurist, politiker 693, 701—21, 724—27. — F. M., norsk godsejer 693. — Michael 702—03.
- Trolle, Herluv t. Snedinge, etatsråd 375. — Niels t. Trolholm, lensmand, rigsråd 213—14, 248.
- Trolleborg, hgd. (Finnvid) 56, 66, 69—70, 84—85, 87, 92.
- Tryggevalde len 211, 222, 359.
- Tscherning, A. F., officer, politiker 391—92, 709.
- Tudse h. 193, 200, 202, 574, 580.
- Tune h. 135, 178—79, 190, 193, 198, 201, 358, 578. — sb. (Tune h.) 358.
- Tveta h. (Småland) 132.
- Tybjerg h. 178, 191, 193, 201—02, 219—20.
- Tyringe gods (Oxie h.) 94.
- Tønder h. 182, 186, 191, 195—96, 203, 207.
- Tönnersjö h. (Halland) 125—27.
- Törne, P. O. v., finsk historiker 641.
- Tørrild h. 183, 194.
- Tøvælde (Stege lands., Moenbo h.) 226, 228—29.
- Udby s. (Tudse h.) 575. — (Stege lands., Moenbo h.) 228.
- Uge s. (Vke, Lundtoft h.) 580.
- Uggeløse, sb. (Lyng-Fredriksb. h.) 363, 365.
- Ugle h. (Vggelæheret, Sydslesvig) 447.
- Ulborg h. 194, 205, 207.
- Ulf Jarl 456.
- Ulfeld, Corfits, rigshofmester, lensmand 232, 242—47, 249, 252—55, 590. — Knud, rigsråd 248. — Leo (Belgicus) 242.
- Uppsala 605.
- Uppvidinge h. (Värend) 67, 130—31.
- Ussing, J. I., klass. filolog, prof. 629—30.
- Uvelse, sb. (Lyng-Fredriksb. h.) 365.
- Våxtorp s. (Östbo h.) 84.
- Wadén, Ingel, svensk arkivar, fil. dr. 488.
- Vadsbo h. (Västergötland) 133.
- Vadstena birgittinerkloster 53, 60, 85, 89—91, 97, 115.
- Valdemar II Sejrr, da. konge 498. — IV Atterdag, da. konge 49, 103, 122, 485.
- Waller, Sture M., svensk historiker, docent 259.
- Vallingerød, n. (Tollose s., Merløse h.) 517.
- Vallo hgd. (Bjæverskov h.) 214, 365.
- Vandfuld h. 183, 194, 206—07.
- Vapnö, hgd. (Halland) 60, 86, 90—92, 100.
- Varberg, slot og len 56, 62—66, 68, 70, 76, 84, 99, 123.
- Varbjerg (Wordburgh, Brenderup s., Vends h.) 428.
- Vardsyssel 182.
- Varnhagen v. Ense, K. A., tysk forlægger 261. — v. Ense, Rahel (f. Levin) 258, 271.
- Varpelev s. (Stevns h.) 177.

- Warschawa 506.
Warthe 641.
Vartofta h. (Östergötland) 85, 88, 133.
Vedbo, Norra og Södra h. (Småland) 132.
Vedel, P., udenrigsministeriets direktør 327.
Vedersø s. (Hing h.) 183.
Vedske (Halland) 366.
Vedskolle (Tjæreby s., V.-Flakkebjerg h.) 420, 447.
Vedsted s. (Witze, Gram h.) 581. — V., s. (Hvidding h.) 185—86, 188.
Wegener, C. F., geheimarchivar 583.
Weibull, C. G., svensk historiker 616. — Curt, svensk historiker, prof. 597—99, 786. — Lauritz, svensk historiker, prof. 73, 321, 786—87.
Weiser, Caspar, professor, præst 351, 373, 378.
Weizsäcker, E. v., tysk statssekretær 344.
Vejde, A., svensk historiker 67—68.
Vejlby, sb. (Hasle h.) 737.
Veka, hgd. (nu Skottorp, Halland) 84, 86, 88.
Vellerup s. (Horns h., Sj.) 577.
Velschow, H. M., historiker 68, 510, 755—56.
Vendssyssel 474, 476.
Verry, H. R., eng. embedsmand 602—03.
Wessely, A., dispacheur, politiker 697—700, 722, 725.
Vesterbygd (Grønland) 485.
Westergaard, Waldemar, amerikansk historiker prof. 288, 291, 293, 295.
Vestindien 289—90.
Vestindisk Kompagni 145.
Wetterstedt, Gustav, svensk hofkansler, diplomat 269—70, 273.
Veylle, C. Ostersson, jurist, rådmand 210—12.
Wheeler-Bennett, J. W., eng. historiker 343.
Wiberg, Lars, lektor 274.
Viborg amt 470. — stænderforsamling 480. — snapsting 473.
Wichmann, Johs., svensk historiker 259.
Wiedewelt, Johs., billedhugger 629.
Vieth, P., deputeret 386.
Wilcke, J., departementschef, dr. polit. 147.
Vilhelm, hertug af Beck 587. — landgreve af Hessen 34—35, 39. — roskildebisp 454, 459—60.
Villands h. 352.
Villers, Charles de, fransk forf. 262, 271, 274.
Willerslev, Richard, dr. phil. 288—307, 499—505.
Williamson, S. A., eng. historiker 647.
Villstad s. (Västbo h.) 84.
Vilske h. (Västergötland) 133.
Vind, Iver, rigsråd 248.
Vindebæk (Fanefjord s., Møenbo h.) 228.
Vinding h. 515.
Winding, Kjeld, universitetslektor, cand. mag. 693—727.
Vindinge, sb. (Tune h.) 358.
Virgil, rom. digter 636.
Visby 485.
Viske h. (Halland) 125—26.
Viskinge (Skippinge h.) 421, 444—45, 523—24, 754—56.
Vissenbjerg by og s. (Odense h.) 429, 471—72.
Witze, se Vedsted.
Vodskov, Hans, religionshistoriker, kritiker 332—33, 336.
Voergaard gods (Dronningl. h.) 476.

- Vognserup, hgd. (Tudse h.) 359.
 Wohlin, Nils, svensk historiker 616.
 Wojciechowski, Zygmunt, polsk historiker, prof. 643—44.
 Voldbjerg hgd. og gods (Hing h.) 476.
 Voldborg h. 191, 193, 200, 202, 358.
 Wolf, Ph., fransk historiker, prof. 596.
 Vollerup (Fanefjord s., Moenbo h.) 218, 228.
 Vor Frue, sb. (Sømme h.) 358.
 Vorbasse s. (Jerlev h.) 182.
 Vordburgh, se Varbjerg.
 Vordingborg 215—16, 218, 221, 229.
 — len 211, 219, 221, 231.
 Vore, sb. (Rovso h.) 737.
 Worm, Ole, læge, historiker 628.
 Worm-Müller, Jacob, norsk historiker, prof. 597—99.
 Vram (Sdr. Asbo h.) 362.
 Wrangel, Ewert, svensk kunsthistoriker 95.
 Vrangstrup s. (Tybjerg h.) 569.
 Würzburg 506.
 Værend 65—69, 71, 83—85.
 Værløse, Kirke og V.-magle (Smørum h.) 358, 362—66.
 Värnamo s. (Östbo h.) 56, 84, 93.
 Værsløv, sb. (Skipinge h.) 218.
 Västbo h. (Finnvid) 67, 84, 127—29.
 Västergötland 51, 54—56, 59, 85.
 Västra h. (Småland) 132.
 Växjö 71, 84—85. — stift 67.
 Ydre h. (Östergötland) 135.
 Ystad 351.
 Ysoorn, se Rorvig s.
 Zahle, Erik, kunsthistoriker 486.
 Zenobia, palmyrensk fyrstinde 662.
 Zoltowski, Adam, polsk-eng. filosof 644.
 Zuch, Balthasar, bogholder 173.
 Zuideroomraadet 348.
 Zürich 595.
 Ätran, svensk elv 85.
 Ødis s. (Odis, N. Tyrstrup h.) 585.
 Øhlenschläger, Adam, digter 336.
 Ølsemagle, sb. (Ramso h.) 570—71.
 Ølsted, sb. (V. Lisbjerg h.) 737, 745—46.
 Ølstrup s. (Bolling h.) 476.
 Ølstykke h. 212—13.
 Ørbæklunde, hgd. (Vinding h.) 628.
 Öresten, hgd. (Västergötland) 62, 66.
 »Ørløse« (Sjælland) 217.
 Ørsted, A. S., jurist, politiker 710.
 Östbo h. (Finnvid) 67—68, 70, 84—85, 89, 125, 127.
 Østerbygd (Grønland) 485.
 Östergötland 85, 90, 115.
 Östra h. (Småland) 132—33.

RETTELSER

til Historisk Tidsskrift 11. række 3. bind.

- S. 316 l. 19: internationaie, *læs*: internationale.
- S. 476 l. 15: Voldborg gods, *læs*: Voldbjerg gods.
- S. 581 l. 3. Læsyhom, *læs*: Læsyholm.
- S. 664 l. 19: Han så spørgsmålet, *læs*: Han så fortrinsvis spørgsmålet.
- S. 664 note 4: (1739)., *læs*: (1739). Sml. Harald Nielsen: Holberg i Nutidsbelysning (1923), 199 ff.
- S. 672 note 4: epistel 20, *læs*: epistel 20 og 108.
- S. 674 note 1: 192 ff., *læs*: 192 ff. Harald Nielsen understreger i det hele med rette begrænsningen i Holbergs lighedsbegreb.
- S. 675 note 3: 46 ff., *læs*: 46 ff. Anderledes Harald Nielsen, anf. skr., passim.